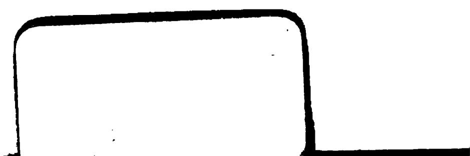

HUGONIS GROTII

ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN VII.

CONTINENS ANNOTATIONES

IN

PAULI EPISTOLAS

AD EPHESIOS — PHILEMONEM

ET IN EPIST.

AD HEBRAEOS.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCCXXIX.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD EPHESIOS.

Ad Epistolae huius caput primum, ad secundum caput eius quae secunda dicitur ad Thessalonicenses, ad Iohannis Epistolam 2: 18 et seqq., 3: 9, 4: 1 et seqq., et ad quaedam Apocalypseos fusiorem explicationem edidimus pone Annotata nostra ad Euangelia (*). Eam consulere poterunt quibus id est otii. Nos et inde et aliunde sumemus, quantum huius tractationis modo convenit. — Ephesi Ecclesiam Paulus severat, ut videre est Act. 18 et 19. Eo digresso multi exstitere, qui Christianis multa mala ferentibus, et maiora metuentibus Euangelii causa, persuaderent, posse homines et recte vivere et vitam aeternam consequi sequendo Philosophorum scita, puta Heracliti, qui Ephesius fuerat, aut Pythagorae, qui, ut hic Graeci notant, multos habebat Ephesi sectatores. Praeterea multi erant Ephesi Iudaei, ut ex Actis et Iosepho apparet. Hi quoque studebant Christianos ad suos ritus tra-

(*) [Innuitur Hugonis Grotii *Commentatio ad loca quaedam Novi Testamenti, quae de Antichristo agunt, aut agere putantur*, quam in Annotationum Supplementis invenies.]

traducere. Ideo Paulus, iam vetus in Apostolico munere et ob Euangelium Romae vinctus, ostendit illis quanta sit vis Euangelii prae doctrinis omnibus: quomodo omnia Dei consilia ab omni aevo eo tetenderint, quam admiranda sit in eo Dei efficacia, rerum sublimitatem adaequans verbis sublimioribus quam ulla unquam habuit lingua humana. Proxima huic et argumento, et verbis etiam, est illa ad Colossenses, eodem, ni fallor, scripta tempore. Ad Laodicenses vero plane eodem tenore scriptam fuisse Epistolam colligere licet ex iis quae Tertullianus habet contra Marcionem. Nam Marcio hanc Epistolam vocat ad Laodicenses, ex fide, ut credibile est, Ecclesiae Laodicensis. Nam cur in ea re mentiretur, nihil erat causae. Et hanc esse credimus quam Paulus dicit *τὴν Λαοδικείας* [*eam quae Laodicensium est*] Col. 4: 16, non scriptam a Laodicenis, sed ad Laodicenos pertinentem: quod ipsum recte significatur casu possessivo; nam literae eius sunt, cuius tabellario sunt traditae, multoque magis ubi et redditae sunt. L. Si Epistolam. D. de acquir. rerum dominio. Exponit autem breviter haec Epistola summa Dei beneficia, et gratiam quam ei debemus verbis factisque.

CAPUT I.

1. *Διὰ θελήματος Θεοῦ, per beneficium Divinum*] Sic et 1 Cor. 1: 1, 2 Cor. 1: 1, Col. 1: 1. Idem dicitur Gal. 1: 4, *κατὰ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς*, et *κατ' ἐπιταγὴν Θεοῦ πατρὸς* [*ex Dei Patris mandato*], 1 Tim. 1: 1. Ostendit suo exemplo quantum sit beneficium vocationis. Et ipse enim, et homines caeteri longe aliud agebant.

Τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν ἐν Ἐφέσῳ, sanctis qui sunt Ephesi] Idem titulus Christianis datur 1 Cor. 1: 2, 2 Cor. 1: 1. Christiani primum fiunt צדיקים [*iusti*], deinde חסידים [*sancti*]. Vide Prolegomena in Epistolam ad Romanos. In Manuscripto *τοῖς ἁγίοις πᾶσι τοῖς οὖσι*, [*sanctis omnibus qui sunt*], etc.

Καὶ πιστοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, et fidentibus Christo Iesu] Id est, qui hactenus in pio isto instituto perseverarunt

quo

quomodo nomen *πιςῶν* saepissime sumitur; ut respondeat Hebraeo מאמנים.

2. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριςοῦ, gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo*] Rom. 1: 7, 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2, Gal. 1: 3.

3. *Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, laudatus Deus et Pater Domini nostri Iesu Christi*] A laude Dei orditur, ut 2 Cor. 1: 3, ubi verba eadem. *Εὐλογητὸς* ברוך Gen. 9: 26 et alibi saepe.

Ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς, qui benedixit nobis] Evenit hic, quod frequens est Paulo, ut eadem vox vix ullo intervallo in sensu diverso sumatur. *Εὐλογεῖν* enim iam fuit *laudare*, nunc est *benefacere*, ut Iob. 42: 12, nimirum quia utrunque ex benigno animo proficiscitur. Et solent similia inter se nomen permutare.

Ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ, omni benedictione spirituali] Non illis beneficiis terrenis quae habes Lev. 26, Deut. 7: 13 et 28.

Ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, in supercoelestibus] Perfectio huius felicitatis non erit in terra Canaan, sed in summo coelo. Vide quae dicentur infra 20. *Ἐπουράνια supercoelestia* reddidit aliquoties Tertullianus. *Ἐπὶ* tum per se, tum in compositione modo valet *super*, modo *in*. Si priori modo sumas, *coelum* hic intelligere debebis astriferam regionem: si posterius, ipsum coelum summum sive tertium.

Ἐν Χριςῷ] Id est, *per Christum* tanquam causam secundariam. Sic plerique Codices, non *Χριςῷ*.

4. *Καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ, sicut elegit nos per ipsum*] Hic decretum sumit nomen actus, ut infra 2: 6 et 2 Tim. 1: 9. Vocationi interdum postponitur electio. Sed et ipsa vocatio est electio quaedam, id est, beneficium quoddam eximium, ducens ad vitam aeternam: cuius generis quae sunt beneficia, illa omnia tam nunc recte sub *electionis* nomine veniunt, quam olim ea quae ad huius vitae commoda et honores spectabant. *Ἐν αὐτῷ, per ipsum*. Nam et quod Apostoli hac in re fecere, Christi fecere mandato, adeo ut Christus ipse id fecisse dicatur, Act. 13: 47, Ioh. 12: 32. *Per ipsum*, non per Mosem.

Πρὸ καταβολῆς κόσμου, ante mundum conditum] Iudaei electionem suam ab Abrahamo auspicantur, eaque se iactant antiquitate, aut et interdum ab exitu ex Aegypto, quod tempus dicitur קדם Ps. 74: 2. At in constitutione Divina multo prior fuit Abrahamo Christus, ut ipse docet Ioh. 8: 56 et seqq. *Καταβάλλεσθαι* est *iacere fundamenta* Hebr. 6: 1, יסד, hinc *καταβολή* de domo dicitur 2 Macc. 2: 30, et per similitudinem de mundo Matth. 13: 35, 25: 34, Luc. 11: 50, Ioh. 17: 24, Hebr. 4: 3, 9: 26, 1 Petr. 1: 20, Apoc. 13: 8, 17: 8. Solet Scriptura de Deo ut de homine loqui. Homo domum structurus, prius usum eius animo figurat. Deus mundum conditurus hominis causa, hominem vero ut Deum coleret, cultum quendam perfectissimum sibi proposuit, ad quem, praestructis gradibus quibusdam, hominem esset perducturus, idque per Filium suum. Simili modo Hebraei dicunt, *ante mundum fuisse Legem, poenitentiam et nomen Messiae.* Sic *mysterium Euangelii* dicitur *absconditum ἀπὸ τῶν αἰώνων* [*a saeculis*] infra 3: 9, Col. 1: 26, *πρὸ τῶν αἰώνων* [*ante saecula*] 1 Cor. 2: 7, quod ipsum dicitur *κεκρυμμένον ἀπὸ καταβολῆς κόσμου* [*absconditum a condito mundo*] dicto loco Matth. 13: 35; *gratia data*, id est dari destinata, *πρὸ χρόνων αἰωνίων* [*ante tempora longa*], 2 Tim. 1: 9, quod idem valet atque *regnum paratum ἀπὸ καταβολῆς κόσμου*, Matth. 25: 34; *gloria Christo data πρὸ καταβολῆς κόσμου*, Ioh. 17: 24, Christus *προεγνωσμένος*, id est, *praedecretus*, *πρὸ καταβολῆς κόσμου*, 1 Petr. 1: 20.

Εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ ἐν ἀγάπῃ, ut essemus sancti et immaculati coram ipso per dilectionem] Subauditur hic *εἰς τό*. Ostendit quo tendat vocatio illa prius in decreto, deinde in actu, nempe ut sic vocati edant magnae pietatis opera et ab omni crimine vacent. In veteri Lege arietes et boves, qui Deo offerebantur, debebant esse תמימים *ἄμωμοι*, Exod. 29: 1, Lev. 1: 3, 10, 3: 1, 6 et alibi saepe. Christiani nunc semet offerunt, Rom. 12: 1. Aequum ergo est, ut et ipsi sint *ἄμωμοι*, infra 5: 27, Col. 1: 22, Iud. 24, Apoc. 14: 5, sive *ἀμώμητοι*, ut Phil. 2: 15, 2 Petr. 3: 14, sive *ἄμεμπτοι*, ut Phil. 2: 15, 1 Thess. 3: 13. Eximia et probitas

et

et innocentia requiritur, ut plenum sortiatur effectum illa tam admiranda vocatio. Haec autem duo optime comprehenduntur in nomine *dilectionis*, in qua est Euangelii τὸ πᾶν [*omne*]. Et recte additur κατενώπιον αὐτοῦ nam et animi puritas requiritur, quam solus Deus inspicit.

5. Προορίσας ἡμᾶς εἰς υἱοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν] *Cum constituisset nos sibi per Christum filios facere.* Nam εἰς αὐτὸν est pro dativo, ad modum Hebraei לו: et nomen υἱοθεσίαν [*adoptionem filiorum*] sic dativum regit, quomodo ipsum verbum υἱοθετεῖν, qualis est illa constructio, *Quid tibi illam tactio est?* Olim Israël בני בכור [*filius primogenitus*]. Vocatio haec tendit, ut purgati adipiscamur Spiritum illum qui nos faciat Dei filios, id est, Divinae voluntatis imitatores. Sicut diversi generis sunt Dei decreta, sic et verba προτιθέναι, προορίζειν, προγινώσκειν, et deducta inde nomina πρόθεσις, προορισμὸς, πρόγνωσις, non eodem sumuntur modo. Significant enim interdum *decretum permittendi cum praescientia quadam coniunctum*, ut Act. 2: 23, 4: 28, Rom. 3: 25, interdum *decretum Dei sine conditione*, Rom. 8: 28, 9: 11, hic infra 3: 11, 1 Petr. 1: 20, 1 Cor. 2: 7, hic vero et alibi, *decretum eius quod Deus facere vult, si et homines faciant quod debent*; quanquam illa conditio non semper exprimitur, sed ex aliis locis, imo etiam ex iis quae eodem loco sunt cohaerentia, satis intelligitur. Sic Deus constituerat Paulum et ei in navigatione comites servare, nempe si et ipsi omnem ad id adhiberent operam: et Paulum Apostolum facere, si *non inobediens esset viso coelesti*. Simili modo προτίθεσθαι etiam de humano proposito sumi solet, Rom. 1: 13.

Κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ] *Ita ut placuit voluntati ipsius.* Εὐδοκεῖν et εὐδοκία רצה, ubi non personam directe respiciunt, cui tunc praepositio ἐν solet praeponi, sed actionem, talem denotant actionem, cuius ratio non soleat reddi. Deus iudiciorum suorum vindicantium rationes liberaliter solet reddere: beneficiorum autem reddit interdum, interdum non reddit. De secundo hoc beneficiorum, nihil quod in homine sit respicientium, genere agitur Esai. 40: 13, item Rom. 11: 34, 35. Sic *mundum conditum* ἐξ εὐδοκίας, *quia Deo ita visum*

fuit, dicunt Hebraei. Etiam apud Latinos quoties iudicium aut ratio non apparet, solere interponi, *sic visum*, notavit Servius. Ita si quaerat aliquis cur illa tam eximia vocatio contigerit illius saeculi hominibus, et inter eos Ephesiis, responderi nihil aliud potest, quam *ita visum Deo*. Adde si placet quae a nobis dicta ad Exod. 33: 19.

6. *Εἰς ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ*] *Ut laus gloriosa ei reddatur pro beneficio tanto*. Nam ἔπαινον δόξης, hic valet ἔπαινον ἔνδοξον, Hebraeorum more qui genitivos ponunt pro adiectivis. Et εἰς non hic finem, saltem primarium, sed consequens aliquid significat. Nihil aequius quam pro tanto beneficio laudes Deo semper reddi. Etiam Aristoteles Nicomachiorum IX. 2, *Diis et parentibus reddi* ait *honorem; aequale enim nihil reddi posse*. Vide Deut. 26.

Ἐν ᾗ ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς] In Manuscripto pari sensu ἧς ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς, *quo nos affecit*. Sed Hebraei, ut et Latini interdum, amant nominibus addere verba cognata. חן est χάρις, חנן verbum χαριτοῦν, quod per ἐλεεῖν et οἰκτείρειν [*misereri*] saepe vertunt LXX. Vide quae dicta ad Luc. 1: 28. Maria Ecclesiae gerebat imaginem.

Ἐν τῷ ἠγαπημένῳ, propter dilectum] בידיד. Vide Esai. 5: 1. Cum nullum Deus unquam magis quam Christum dilexerit, Matth. 3: 17, nihil mirum est si non modo *per eum*, sed et *propter eum* clementem et beneficium se ostenderit humano generi. Nam et talem saepe se Israelitis ostendit propter Abrahamum, Isaacum et Iacobum.

7. *Ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, τὴν ἄφεσιν τῶν παραπτωμάτων, per cuius sanguinem habemus redemptionem, peccatorum remissionem*] Eadem verba Col. 1: 14, nisi quod pro παραπτωμάτων ibi est ἁμαρτιῶν, sensu eodem. Retro videtur gradi et hic et illo ad Colossenses loco, quia locutus de adoptione et sanctitate venit ad peccatorum remissionem. Sed hoc non frustra facit, ut Chrysostomus et alii hic notant. Nulla enim in re magis apparet Dei bonitas, quam quod pro nobis, hostibus adhuc suis, Filium dilectissimum in mortem dederit. *Remissionem peccatorum* hic optime intelligas illam Dei indulgentiam, qua humano generi in gra-

vis-

vissima lapso crimina, non tantum vias poenitentiae praecludere noluit, sed novas insuper et nunquam antehac auditas rationes aperuit per quas ad poenitentiam invitaretur. Ea vero ipsa *remissio* etiam *ἀπολύτρωσις* dicitur, id est, פדיון, quomodo vocari solet id *quod ad redimendum datur*, Exod. 21: 30, nempe ut sciamus hanc remissionem non contigisse sine gravi impendio, non quidem a nobis facto, ut in illa Exodi Lege, sed in Christo pro nobis. Vide quae diximus ad Luc. 23: 34. Poterat Deus suo iure id facere nulla victima intercedente: sed quia non Iudaei tantum, sed et Gentes solitae erant ab annis ferme quatuor mille ad expianda peccata uti victimis, ne facilitas veniae peccata minoris duci faceret, ideo et hic Deus victimam multo digniorem voluit intercedere, sed quo magis eius bonitas appareret, a se, non a nobis datam. Actio est *ἀπολύτρωσις*, vita Christi impensa nobis *λύτρον*, Matth. 20: 28, et *ἀντίλυτρον*, 1 Tim. 2: 6.

Κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος αὐτοῦ, ex gratia eius abundante] In Manuscripto *τῆς χρηστότητος αὐτοῦ* [*bonitatis eius*]. *Πλοῦτος* [*divitiae*] Paulo *abundantiam* significat, ut diximus ad Rom. 2: 4, 9: 23, 2 Cor. 8: 2, sic et infra 18, 3: 16, Col. 1: 27, et eadem locutio *πλοῦτος τῆς χάριτος* infra 2: 7. Rursum in eo Hebraismus, quod *abundantia bonitatis*, dicitur pro *bonitate abundante*. Vere *abundans bonitas*, quod qui nostri nulla in re indiget, nos a se aversos ultro ad se vocavit, et ut id fieret, Filium mori voluit.

8. *Ἧς ἐπερίσσευσεν εἰς ἡμᾶς, quam nobis est largitus*] *Περισσεύειν*, ut Hebraea יתר ,שאר, רבב, modo de eo qui accepit dicuntur, modo de eo qui dat, ut hic et 2 Cor. 9: 8, 12, 1 Thess. 3: 12. Non contentus posuisse nomen *πλούτου*, addidit verbum *περισσεύειν*, ut bonitatis huius *ἀκατάληπτον* [*incomprehensibilem*] magnitudinem imprimeret animis.

Ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ φρονήσει, summa sapientia et prudentia] *Σοφία* חכמה, *φρόνησις* בינה, Prov. 1: 2. *Sapientiae* fuit invenire rationes sanandi generis humani: *Prudentiae* eas disponere. In morte Christi fuit et testimonium de veritate doctrinae ab ipso promulgatae, et simul omni-

nium virtutum Christianarum perfectissimum exemplum: secuta autem et resurrectione, pignus promissi nobis praemii.

9. *Γνωρίσαι ἡμῖν τὸ μυςήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ, ut notum faceret nobis arcanum voluntatis suae*] *Arcanum*, sive, ut Tertullianus loquitur, *sacramentum voluntatis*, est voluntas Dei diu abscondita, partim silentio, partim involucris figuratum tam tenebrosis, ut ne Angeli quidem id quod futurum erat perspicerent, 1 Petr. 1: 12. *Κατεῶχεν ἐν μυςηρίῳ καὶ διετήρει τὴν σοφὴν αὐτοῦ βουλὴν* [*In arcano clausit secumque continuit sapientem suam voluntatem*], ait Iustinus ad Diognetum.

Κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ, secundum consilium suum quod penes se retinuerat] Ostendit qualis fuerit ista Dei voluntas, nempe liberrima, antiquissima, recondita. Nam *ἐν αὐτῷ* hic est *intra se*: *αὐτῷ* enim in his libris saepe valet *ἑαυτῷ* [*se*].

10. *Εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ut maturo tempore dispensaret*] Ideo hoc Deus penes se retinuerat, ut suo demum tempore id publicaret, dispartiretque in Iudaeos et Gentes. Est similitudo sumpta a familia, in qua paterfamilias, aut aliquis eius loco, ex cella deprompta dimensa dat singulis. Id hic Deo tribuitur, alibi ministris Dei, ut infra 3: 2, 1 Cor. 9: 17, Col. 1: 25, 1 Tim. 1: 4. *Πλήρωμα καιρῶν* [*plenitudo temporum*] est *maturitas temporis*, aut clarius, *maturum tempus*. Nam *πληροῦσθαι* Hebraeis dicitur tempus quod ad metam suam perductum est, Act. 2: 1. Sic *πλήρωμα χρόνων* Gal. 4: 4, *πλήρωσις ἡμερῶν* Ezech. 5: 2, Dan. 10: 3. Credibile est respici hic ad hebdomadas Danielis.

Ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριςῷ, rerum omnium per Christum collectionem] *Κεφαλαιοῦν* Sir. 32: 9, *ἀνακεφαλαιοῦν* Rom. 13: 9 est *aera in summam colligere*: nam *κεφάλαιον* est *summa*, Hebraeis תכן aut מתכנת, Chaldaeis מכס. Hinc procedente similitudine qui dispersos in unum agmen cogit, recte dicitur eos *ἀνακεφαλαιοῦν*, sicut Latine *colligere*. *Ἐν τῷ Χριςῷ, per Christum tanquam caput*.

Τά τε ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, quae in coelis et quae in terra sunt] Hoc est quod Hebraei dicunt

fa-

familiam Dei superiorem et inferiorem. Confer Col. 1: 20. *Christo enim omnis potestas data et in coelo et in terra*, Matth. 28: 18. Vide infra 21, et cum eo loco confer Col. 1: 16, ubi ἐκτίσθη videtur esse *ordinata sunt*, de qua huius vocis significatione diximus aliquid in Prolegomenis ad Euangelia. Angeli olim alii Iudaeis, alii Persis, alii Graecis favebant, ut videre est apud Danielem 10: 13, 20, 12: 1. Nunc omnes propter Christum libenter inserviunt Christianis, ut ad Angelicam dignitatem vocatis, Hebr. 1: 14. Exempla vide Matth. 18: 10, Act. 5: 19, 12: 7, 16: 26, 27: 23. Iudaei alienigenas oderant ut idololatras. Gentibus invisi Iudaei ob institutorum diversitatem. Qua de re diximus libro secundo de Iure Belli et Pacis 15. 9. Nunc qui ex utroque genere ad Christum veniunt, amici, imo fratres inter se, unus simul Dei populus.

11. Ἐν αὐτῷ] Satis fuerat dixisse ἐν τῷ Χριστῷ. Sed repetendum censuit, quasi diceret, *per ipsum, inquam, unum, non per ullum alium.* Non hoc factum per Mosem, non per Philosophos.

Ἐν ᾧ καὶ ἐκληρώθημεν, *per quem etiam sortem sumus adepti*] נחלה, *possessionem*, id est ius possessionis, *accepimus*, non terrestris ut Maiores nostri per Iesum filium Nun, sed coelestis. Sic pater dicitur κληροῦν τοὺς υἱοὺς, in Graecis Codicibus nonnullis, Esai. 17, id est, *possessionem filiis relinquere.* Saepe autem ius ad rem rei nomen accipit, ut infra 2: 6, Phil. 3: 20. Quae prius generaliter de Christianis dixerat, iam distinctius in duo genera dispertit, priusque agit de se et Apostolis et aliis qui ex Iudaeis vocati fuerant. In Manuscripto est ἐκλήθημεν [*vocati sumus*], non male.

11, 12. *Προορισθέντες κατὰ πρόθεσιν τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος κατὰ τὴν βουλὴν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, Εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς εἰς ἔπαινον τῆς δόξης αὐτοῦ, destinati proposito eius qui operatur omnia ex voluntatis suae arbitratu, Ut simus in laudem gloriae eius*] Ostendit illam Iudaeorum ante alios vocationem venisse ex Dei decreto, nempe ut ipsi per omnem terram in Dei laudem perferrent ea quae Christus egerat, quaeque Christo evenerant. De verbo προορίζεσθαι, et de voce προθέσεως diximus ante. Deum autem Paulus hic describit hoc titulo quod *omnia effecta*

det

det quae voluit ex Esai. 46: 10. Quod intelligendum de iis actionibus quae Dei solius sunt, quale est Christum mittere cum mandatis, et eum mortuum resuscitare. Vide Rom. 9: 19.

Τοὺς προηλπικότας ἐν τῷ Χριστῷ, nos qui ante spem in Christo collocaveramus] Haec est descriptio Iudaeorum qui priores vocati et priores in Christum credidere, ac spem suam in eo collocarunt. Sic 2 Thess. 2: 13, ὅτι εἵλετο ὑμᾶς ὁ Θεὸς ἀπ' ἀρχῆς [*quod elegerit vos Deus primitias*], pertinet ad Iudaeos qui ob Christianismum a Iudaeis pulsi Thessalonicam concesserant.

13. *Ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς ἀκούσαντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, τὸ εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας ἡμῶν, ἐν ᾧ καὶ πιστεύσαντες, cui et vos cum audissetis verbum veritatis, Euangelium salutis nostrae, cui et credentes*] Rectus ordo fuerat, *καὶ αὐτῷ πιστεύσαντες* [*et ipsi credentes*]. Sed et Graeci articulum postpositivum nonnunquam ponunt pro demonstrativo. Euangelium vocatur hic, ut et 2 Cor. 6: 7, *ἀλήθεια*, quia nihil habet admixtum falsi, quod habent doctrinae Philosophorum: neque umbras habet, ut Lex Mosis, sed res solidas. Vocatur et *Euangelium τῆς σωτηρίας ἡμῶν*, quia via est non tantum certissima, sed hoc tempore etiam unica quae ad aeternam salutem homines perducat.

Ἐσφραγίσθητε τῷ πνεύματι τῆς ἐπαγγελίας τῷ ἁγίῳ, signati estis Spiritu promissionis sancto] Non extra signati estis, quomodo Iudaei circumcisi, et Graeci idolorum punctis notati, sed intus Spiritu sancto, quem Deus per Christum promiserat Luc. 24: 49, Act. 1: 4, 2: 33. Signum annuli instrumento impressi reddit indubitabile quod actum est. Vide quae dicta ad Ioh. 3: 33 et 6: 27. Sic et dona illa Dei, puta Prophetiae, sanationes, linguae, eiectiones Daemonum, certos reddebant credentes de paterna Dei in se benevolentia, Rom. 5: 5, 8: 15, 16.

14. *Ὅς ἐστιν ἀῤῥαβὼν τῆς κληρονομίας ἡμῶν, qui est arrhabo hereditatis nostrae*] In Manuscripto ὅ ἐστιν [*quod est*], pari sensu. De voce *ἀῤῥαβὼν* diximus 2 Cor. 1: 22 et 5: 5. Vox est Cananaea sive Phoenissa, quae per commercia inde in Graeciam venit. Et valde huic rei convenit. Est enim *arrhabo* pars pretii in antecessum da-

data, quo minus de plena solutione dubitetur. Sic dona illa Spiritus coelestia portio quaedam erant felicitatis coelestis et aeternae, et de ea fidem faciebant. Dicitur autem felicitas illa coelestis *hereditas*, quia nunquam a nobis discedet, non magis quam terrae hereditariae apud Hebraeos, quarum proprietas semper redibat ad veteres Dominos.

Εἰς ἀπολύτρωσιν τῆς περιποιήσεως, in liberationem acquisitionis] Id est, ad fidem faciendam, futurum ut qui credidere et obsecuti sunt, etiam resuscitentur ad vitam coelestem. Ἀπολύτρωσις hic, ut et infra 4: 30, intelligitur non illa quae viam facit ad poenitentiam, neque ipsa quae in hac vita contingit a vitiis emundatio, sed illa plena libertas ab omnibus animi corporisque infirmitatibus, id est, beata resurrectio, Rom. 8: 23; infra 4: 30; περιποίησις autem, Hebraeo more abstractum pro concreto, *populus ille Deo acquisitus*, ut dicitur 1 Petr. 2: 9 et Act. 20: 28. Habet autem ea vox ἔμφασιν [*efficacem sensum*]. Solemus enim magni facere ea quae nobis magni constant. Alius forte malit ἀπολύτρωσιν περιποιήσεως hic intelligere eam liberationem, quae vitam secum ferat. Nam מחיה Hebraeum est ζωοποίησις [*vivificatio*], Esdr. 9: 8, 9, περιποίησις, 2 Par. 14: 13.

Εἰς ἔπαινον τῆς δόξης αὐτοῦ, in laudem gloriae ipsius] Saepe repetit Apostolus vocem ἐπαίνου. Dona illa Spiritus quae olim paucis in Hebraeo populo contigerant, nunc contingebant plerisque Christianorum, etiam illis qui non ab Abrahamo, Isaaco et Iacobo, sed ab idololatris orti, ante et ipsi idololatrae fuerant.

15. *Διὰ τοῦτο, propterea*] Quia Deo pro tantis beneficiis gratiam debemus, quod unum ei reddere possumus.

Ἀκούσας τὴν καθ' ὑμᾶς πίστιν, audiens fidem vestram] *Vestram speciatim fidem.* Nam κατὰ est partitivum. Loquitur autem Paulus de profectu Euangelii apud Ephesios ex quo ipse ab illis discesserat.

Ἐν τῷ Κυρίῳ Ἰησοῦ, quae est in Domino Iesu] Fidem in Deum fundatam in Christo.

Καὶ τὴν ἀγάπην τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, et dilectionem in omnes sanctos] Bene coniunxit *fidem et dilectionem*, θαυμαστὴν συνωρίδα [*par admirabile*], ut loquuntur Grae-

Graeci Patres. Fides nisi dilectio accedat nos ad vitam aeternam non perducet. Vide quae dicta Gal. 5: 6.

16. *Οὐ παύομαι εὐχαριστῶν ὑπὲρ ὑμῶν, non cesso gratias pro vobis agere*] Deo enim gratias non pro nobis tantum, sed et pro aliis ad Christum perductis debemus. Haec pars est communionis sanctorum.

Μνείαν ὑμῶν ποιούμενος ἐπὶ τῶν προσευχῶν μου, mentionem vestri faciens in orationibus meis] Amant iungi gratiarum actio et preces: illae pro impetratis, haec ad alia impetranda.

17. *Ἵνα ὁ Θεὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ut Deus Domini nostri Iesu Christi*] Vide Ioh. 20: 17. Si Deus dicitur *Deus Abrahami, Isaaci et Iacobi*, multo iustius dicetur *Deus Christi*, quem in coelestem regiam Deus evexit, summumque ei secundum se imperium tribuit.

Ὁ πατὴρ τῆς δόξης, pater claritudinis] אל כבוד [*Deus gloriae*], ut aiunt Hebraei: מלך הכבוד [*Rex gloriae*], Ps. 24: 7. Simile ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν [*Pater misericordiarum*], 2 Cor. 1: 3. Deus non tantum *claritudinem* habet, sed et *claritudinem* dedit Christo et dabit Christianis. *Pater* autem dicitur qui causa est alicuius rei.

Δώῃ ὑμῖν πνεῦμα σοφίας, det vobis Spiritum sapientiae] Spiritus Dei qui credentibus datur, inter alias dotes etiam *sapientiam* imprimit animis, non rerum huius saeculi, qua Philosophi se iactabant, sed earum quae ad vitam meliorem ducunt, Act. 6: 3, 1 Cor. 2: 7, 2 Cor. 1: 12, Col. 1: 9, 28, Iac. 1: 5.

Καὶ ἀποκαλύψεως, et revelationis] Idem Spiritus etiam res futuras aut latentes, quae humana ope sciri nequeunt, suis revelat. Vide 1 Cor. 14: 6, 26, et ibi dicta: et infra 3: 3.

Ἐν ἐπιγνώσει αὐτοῦ] Id est, *εἰς ἐπίγνωσιν αὐτοῦ, ut magis magisque Deum noscamus: γνῶσις* est *cognitio*, *ἐπίγνωσις, cognitio Dei exactior*, Rom. 3: 20, infra 4: 13, Col. 1: 9, 10, 2: 2, 3: 10, 1 Tim. 2: 4, 2 Tim. 2: 25, 3: 7, Tit. 1: 1, Philem. 6, 2 Petr. 1: 2, 3, 8, 2: 20. Sic et Os. 6: 6 et alibi.

18. *Πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ὑμῶν, illuminatos animi vestri oculos*] *Καρδίας* non *διανοίας* [*cogitationis*], habet etiam Manuscriptus. Per *πρόσθεσιν*

[*ap-*

[*appositionem*] ostendit illam *sapientiam* et *revelationem* veram et eximiam esse *illuminationem oculorum interiorum*, quam optare solebant viri magni, Ps. 13: 4, et quam Lex Mosis exigua quadam parte praestabat, Ps. 19: 9. לב καρδία Hebraeis est *animus*; ei tribuuntur oculi, ut multis ostendimus ad Matth. 6: 22. Clemens in Epist. ad Corinthios: Ἐμβλέψωμεν τοῖς ὄμμασι τῆς ψυχῆς [*Animi oculis intueamur*]. Tribuuntur ei et aures, quia est in animo aliquid illis ἀνάλογον [*respondens*].

Εἰς τὸ εἰδέναι ὑμᾶς τίς ἐστιν ἡ ἐλπὶς τῆς κλήσεως αὐτοῦ, ut sciatis quae sit spes vocationis eius] Ostendit porro quae sint praecipua illa circa quae illa et *sapientia* et *revelatio* versentur: nempe bona illa aeterna et coelestia quae dicuntur *spes vocationis Divinae*: quia et vocatio eo tendit, ut ea sperentur. Itaque in voce *spei* est μετωνυμία [*transnominatio*], qualis in eadem voce Gal. 5: 5, Col. 1: 5, Tit. 1: 2, 2: 13, Hebr. 6: 18.

Καὶ τίς ὁ πλοῦτος τῆς δόξης τῆς κληρονομίας αὐτοῦ ἐν τοῖς ἁγίοις] Πλοῦτος δόξης [*divitiae claritudinis*] est *abundans claritudo*. Vide supra 7: 8. Ea futura erit *in sanctis*. Illa autem *claritudo* dicitur esse τῆς κληρονομίας [*hereditatis*], id est, κληρονομεῖσθαι [*hereditari*], quia habebitur non fructuario, sed mancipii iure, idque dante Deo, quod hic per genitivum αὐτοῦ [*eius*] indicatur, ut et Rom. 8: 17. Israelitae habuerant a Deo κληρονομίαν non spernendam: sed quae ad coelestem illam comparata merito sordeat.

19. *Καὶ τί τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος τῆς δυνάμεως αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας, et quae excellens magnitudo potentiae eius in nos qui credimus*] Videtur retrocedere a vita coelesti ad resuscitationem, sed id consulto fecit, ut ostensa Dei bonitate, etiam potentiam eius summam ostendat. Vide Phil. 3: 21. Magnae sane potentiae est omnia piorum corpora non tantum in vitam restituere, sed et efferre supra omnes quas cognoscimus coeli regiones.

20. *Κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, ἣν ἐνήργησεν ἐν τῷ Χριστῷ, ἐγείρας αὐτὸν ἐκ τῶν νεκρῶν, pro potentiae eius virtute quam ostendit in Christo, suscitans illum ex mortuis*] Cohaerent haec cum illis quae

prae-

praecessere, *ὑπερβάλλον μέγεθος τῆς δυνάμεως*, et quod de nobis dictum erat, de Christo dicitur, sed verbis aliis quo copiosior sit oratio. Mirari non debemus tantam vim potentiae Deum in nobis exserturum, cum talem iam exseruerit in Christo, cum eum e mortuis excitavit. Vocabulum *κατὰ* rei similitudinem significat. Quod factum apparet, id iterum fieri potest. *Ἐνεργεῖν* hic est *actu ostendere*, ut infra 3: 20.

Καὶ ἐκάθισεν] In Manuscripto *καὶ καθίσας αὐτὸν*, *et postquam eum collocasset*. Nam *καθίζω* hic transitivum est, ut in multis locis quos produximus in Commentario ad caput secundum secundae ad Thessalonicenses.

Ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ, ad dextram suam] In Manuscripto *ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ* [*a dextris suis*]. Dignitatem ei a se proximam tribuit. Vide quae dicta Matth. 20: 21. Finguntur in coelo duo solia, alterum *Dei*, alterum *Agni*, id est, Christi, Apoc. 22: 1, 3. Sed illud Dei intelligendum ubi simpliciter *θρόνος* [*solium*] nominatur, Apoc. 5: 13. Hebraeis כסא כבוד, *θρόνος δόξης* [*solium gloriae*].

21. *Ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος, supra omnem principatum et potestatem et virtutem et dominationem*] Intelligunt quidam de imperiis terrenis: sed locus Col. 1: 16, et quod hic infra est 3: 10, evincit agi hic de eximiis Angelorum classibus. Similis ordinum distinctio etiam in Satanae regno infra 6: 12, 1 Cor. 15: 24, Rom. 8: 38, ubi exposuimus unde ortum habeant haec omnia.

Καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, et omne nomen quod nominatur non solum in hoc saeculo sed et in futuro] Si quae sint adhuc illis nominibus augustiora Angelorum vocabula, quae noscemus in saeculo altero, בעלם הבא, etiam illis Christus imperat. שם *nomen* apud Hebraeos *dignitatem* saepe significat. Participium praesens per *σύλληψιν* [*complexionem*] continet et futurum.

22. *Καὶ πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, et omnia pedibus eius subiecit*] Mystica applicatio Ps. 8: 7, ubi Graece, *πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ*. Vide quantum secundus Adamus priori praestet. Huic subiecta pecora et armenta, illi Angelorum exercitus.

Καὶ

Καὶ αὐτὸν ἔδωκε κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ] Est traiectio: sensus est: *Ipsum super omnia*, supple *positum*, *dedit Ecclesiae*, *ut caput eius*. Magna consolatio quod tantum imperium habeat is, qui id exercet Ecclesiae bono, sicut caput consulit corpori: vide Hebr. 1: 14. *Capitis* nomen respectu Ecclesiae Christo datum vidimus 1 Cor. 11: 3. Vide et infra 4: 15, 5: 23, Col. 1: 18, 2: 19.

23. *Τὸ πλήρωμα τοῦ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου*, *plenitudo eius qui omnia in omnibus implet*] Causam reddit cur Ecclesia *corpus* dicatur *Christi*, quia ab illo *impletur* sicut corpus humanum e cerebro. *Πλήρωμα* alibi activam, alibi passivam habet significationem: hic passiva rectius convenit, ob locum huic geminum Col. 2: 10, et infra hic 5: 18. Nec aliter sumenda vox eadem Col. 1: 19. Et *πληρουμένου* hic dictum forma Attica, sono passivo, sensu activo, quomodo hoc verbum usurpant et Plato in Timaeo, et Xenophon Graecae historiae sexto. Christus in omnibus, credentibus scilicet, *implet omnia*, mentem luce, voluntatem piis affectibus, corpus ipsum obsequendi facultate: ad quae dona perpetua accedebant primis temporibus etiam *χαρίσματα* [*dona*] illa *πνευματικὰ* [*spiritualia*], quorum mentio multa in priore ad Corinthios, et de quibus etiam hic supra aliquid attigimus.

CAPUT II.

1. *Καὶ ὑμᾶς ὄντας νεκροὺς τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἁμαρτίαις*, *et vos cum essetis mortui in delictis et peccatis vestris*] Non ita difficile est solvere Pauli *ἀνανταπόδοτα* [*quae redditione carent*], quae in illo frequentia esse notarunt Hieronymus et alii. Nam si quae hic sequuntur usque ad comma 4, sumas ut *παρενθήκην* [*interpositionem*], et deinde *δὲ* quod sequitur commate 4, et *καὶ* quod sequitur commate 5, (nisi malis *δὲ* sumere pro *ὅμως* [*tamen*] et *καὶ* pro *καίπερ* [*quamvis*]), sumas ut *πλεονάζοντα* [*abundantia*] more Hebraeo, qui suum ו quod et *δὲ* et *καὶ* valet, saepe sic interponunt, habebis orationem bene cohaerentem. Est autem hic *ἔλλειψις* [*defectus*] voculae *ἐν*, qualis Prov. 6: 12. Plena locutio est in loco qui huic est geminus

Col. 2: 13, et hic in Syriaco, ut et infra 6. Est ergo hic dativus pro casu qui sextus dicitur, et causam significat. Alioqui si dativus in proprio suo sensu sumatur, ἀποθνήσκειν τῇ ἁμαρτίᾳ longe aliud indicat ab eo quod hic significatur, ut videre est Rom. 6: 2. *Mortui in peccatis* sunt homines immersi vitiis, ita ut vix ulla spes sit eos ad vitam meliorem posse resurgere, qualibus Pythagorei struebant κενοτάφιον [*sepulchrum inane*, et qualium exempla vitanda docet lex Nazaraeatus in sensu mystico. In Seror Hamor habes, הרשעים בחייהם קרויים מתים [*Impii per vitam suam evenerunt mortui*]. Tales autem fuerant in Gentibus plerique, etiam ex Philosophis, ut ostendimus ad Rom. 1. Voces istae παραπτώματα et ἁμαρτίαι interdum permutantur, ut patuit supra 1: 7, interdum distinguuntur, ita ut ἁμαρτία sit חטא vel חטאה (utrunque enim Hebraeum illa voce transfertur), παράπτωμα vero מעל, quomodo vertitur ista vox Hebraea Ezech. 14: 13, 15: 8, 18: 24, 20: 27. Alibi ἀνομία, ἀπόστασις, ἀποστασία. Sic Latini distinguunt *flagitium* a *scelere*.

2. Ἐν αἷς ποτε περιεπατήσατε, *in quibus aliquando ambulastis*] Vos etiam Ephesii, dediti tum vitiis aliis, tum magicis artibus. Vide quae dicta Act. 19: 19. Περιπατεῖν הלך *consuetudinem* significat.

Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ κόσμου τούτου, secundum mundi huius modum] *Αἰὼν* multa significat: interdum *vitam*, et per μετωνυμίαν [*transnominationem*] *rationem vivendi*, quae דרך [*via*] Hebraeis. *Vixistis ut mos erat plerisque.*

Κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, secundum principem potestatis aëris] Daemonum multa sunt genera. Ignatius ad Ephesios: Ἐν ᾗ πᾶς πόλεμος καταργεῖται ἀερίων καὶ ἐπιγείων πνευμάτων [*In qua aboletur omne bellum aëreorum et subterraneorum Spirituum*]. Illi terrestres vocantur κοσμοκράτορες τοῦ σκότους [*rectores mundi tenebrarum*], quia qui sub terra latent obscuri sunt; illi vero in aëre, τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν ἐπουρανίοις [*Spiritus nequam in regionibus aëriis*], infra 6: 12. Plato: *Δαίμονες ἀέριον γένος* [*Daemones genus aëreum*]. Habes idem in libro Hebraeo qui dicitur *Cedrus Libani*: et liber מעשה תורה ait *a terra ad coelum omnia plena*

Spi-

Spiritibus. Terrestres illi suggerunt appetitus crassiores, quales sunt qui externis sensibus percipiuntur: illi vero aërei superbiam, ultionem, κενοδοξίαν [*inanis gloriae studium*], idololatriam, vitia non minora, sed subtiliora. Ὁ ἄρχων τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος est is, *qui omnibus illis potestatibus aëris imperat*, singulari posito vice pluralis. De eo Principe vide Matth. 9: 34, 12: 24, Marc. 3: 22, Luc. 11: 15, Ioh. 12: 31.

Τοῦ πνεύματος τοῦ νῦν ἐνεργοῦντος ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας, Spiritus qui nunc operatur in filios rebelles] Τοῦ πνεύματος, singulare pro plurali, quod frequens ubi de toto genere agitur, quomodo ἄνθρωπος [*homo*] est *humanum genus. Illorum*, inquit, *Spirituum, qui etiam nunc dominantur*, non in vobis, sed in omnibus illis qui Euangelium sibi oblatum repudiarunt. Υἱοὶ ἀπειθείας et hic et Col. 3: 6, locutione Hebraea sunt homines, qui Divinis Legibus, quanquam et sanctis, et clara Divinae potentiae testimonia habentibus, subiicere se nolunt. Similis descriptio Deut. 32: 20.

3. *Ἐν οἷς καὶ ἡμεῖς ἀνεστράφημέν ποτε, quibus et nos aliquando adhaesimus*] Ne nimirum onerari se putarent Gentes, addit et Iudaeos qui illo tempore ἐπιτοπολὺ [*maiore ex parte*] nihilo meliores fuerant, ut et ex Sacris literis et ex Iosepho apparet. Dicit autem ἡμεῖς, quanquam ipse talis non fuerat (vixerat enim vitam non quidem ullo modo comparandam cum ea quam duxit postea Christianus, sed tamen probiorem quam sui temporis Iudaei, Phil. 3: 6), utens figura κοινώσεως [*communicationis*], per quam ea quae sunt odiosa facimus nobis communia. Vide Dan. 9: 5. Servius ad illud, *Et dubitamus adhuc? Et dubitas. Miscuit personam suam.* Tale et illud Homeri:

Τυδείδη, τί παθόντε λελάσμεθα θούριδος ἀλκῆς;
[*Unde ea virtutis, Tydide, oblivio nobis?*]

Vide et quae diximus ad Rom. 7. Ἐν οἷς nempe παραπτώμασι [*delictis*]. Vide Col. 3: 7.

Ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς σαρκὸς ἡμῶν, carnis nostrae cupiditatibus] Ad exemplum Maiorum nostrorum, quorum historia est Num. 11: 34.

Ποιοῦντες τὰ θελήματα τῆς σαρκός] *Indulgentes actionibus*

bus illis crassioribus, puta scortationibus, adulteriis et vinolentiis.

Καὶ τῶν διανοιῶν] *Subtilioribus illis vitiis*, quae sunt magis ἐν τῷ θυμοειδεῖ [*in facultate illa, qua irascimur*], et propius ad virtutes videntur accedere.

Καὶ ἦμεν τέκνα φύσει ὀργῆς ὡς καὶ οἱ λοιποί, et eramus natura filii irae sicut et caeteri] In Manuscripto καὶ ἦμεν φύσει τέκνα. Non agi hic de labe originaria satis ostendunt praecedentia, ubi describuntur vitia a quibus multi Veterum fuere immunes. *Ira* in his libris saepe est poena, *filii irae* sunt qui poenam meruere, sicut *filii mortis*, qui mortem, 2 Sam. 12: 5, Ioh. 17: 12, 2 Thess. 2: 3. Φύσει autem significat *non opinione, sed revera*, ut Gal. 4: 8, ἀληθῶς, γνησίως, ut hic habet Oecumenius. Nec aliter Theophylactus. Syrus מליאית, *plene, omnino:* quomodo et Hieronymus ait a Veteribus acceptum. Tales erant plerique Israelitae, quales fore praedixerat Moses Deut. 32: 5, 20, et quales describit Esaias 57: 5.

4. *Ὁ δὲ Θεὸς πλούσιος ὢν ἐν ἐλέει, Deus autem qui dives est misericordiâ*] רב־חסד Exod. 34: 7.

Διὰ τὴν πολλὴν ἀγάπην αὐτοῦ ἣν ἠγάπησεν ἡμᾶς, per magnam dilectionem qua dilexit nos] *Nos*, id est, totum humanum genus. Haec est dilectio illa antecedens de qua Rom. 5: 8, 1 Ioh. 4: 10.

5. *Καὶ ὄντας ἡμᾶς νεκροὺς τοῖς παραπτώμασι συνεζωοποίησε τῷ Χριστῷ, et cum essemus in peccatis mortui, fecit nos vivere cum Christo*] De istus duabus particulis δὲ et καί, quae hic πλεονάζουσι [*abundant*], diximus supra. *Fecit nos vivere cum Christo*, id est, ad exemplum Christi. Ζωοποιεῖν adumbratum ex Hebraeo החיה, quod habemus Deut. 32: 39 et alibi.

Χάριτί ἐστε σεσωσμένοι, gratia estis servati] Sumunt multi Interpretes ut παρένθεσιν [*interpositionem*]. Sed Chrysostomus istud hoc loco non videtur legisse, et credi potest festinatione scriptoris positum, ex eo quod est infra 8.

6. *Καὶ συνήγειρε, et excitavit*] Nempe spe, ut dicitur Rom. 8: 24. Ideo Christum excitavit, ut sciremus nobis idem eventurum.

Καὶ

Καὶ συνεκάθισεν ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, et consedere fecit in coelis per Christum Iesum] Etiam nos ergo regnabimus, Matth. 19: 28, 20: 21, 2 Tim. 2: 12. In quos ergo? difficile dictu. *Mysterium est*, ut ait hic Chrysostomus. Res tamen vera. Per ἀπαρχὰς [*primitias*] sanctificatur tota frugum congeries. Sic Christus coeli possessionem adeptus est, non pro se tantum, sed et pro nobis. Ius ad rem, ut et supra diximus, saepe rei nomen accipit.

7. *Ἵνα ἐνδείξηται ἐν τοῖς αἰῶσι τοῖς ἐπερχομένοις τὸν ὑπερβάλλοντα πλοῦτον τῆς χάριτος αὐτοῦ ἐν χρηστότητι ἐφ' ἡμᾶς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ; ut ostenderet in seculis futuris abundantes gratiae suae divitias per bonitatem in nos per Christum Iesum*] Quod nunc spe ac iure obtinemus, tunc in re ipsa obtinebimus. *Αἰῶνες οἱ ἐπερχόμενοι*, עולם הבא, tempus post resurrectionem, *αἰὼν ὁ μέλλων* supra 1: 21, Hebr. 6: 5. *Πλοῦτος χάριτος*, ut supra 1: 8. Et augendi causa adiecit *ὑπερβάλλοντα*, ut 2 Cor. 3: 10, 9: 14, supra 1: 19, infra 3: 19. Et post *χάριτος* adiecit *ἐν χρηστότητι*, ut ista verborum abundantia magnitudinem beneficii significaret. Sic Esaias 63: 7 posuit רב טוב [*multitudinem bonorum*], et חסדיו [*indulgentias suas*], et rursus רב חסדיו [*multitudinem miserationum suarum*]. Rursum addit *ἐν Χριστῷ*, ut sciamus nos post Deum Christo omnia ista debere. In Manuscripto est *ὑπερβάλλον πλοῦτος*, quasi *πλοῦτος* esset neutrum declinationis tertiae. Et ita perpetuo in illo libro poni solet *πλοῦτος* cum adiectivis neutris.

8. *Τῇ γὰρ χάριτί ἐστε σεσωσμένοι διὰ τῆς πίστεως, καὶ τοῦτο οὐκ ἐξ ὑμῶν, Θεοῦ τὸ δῶρον, gratia enim servati estis per fidem, quod non est ex vobis, Dei donum*] *Σώζεσθαι* hic est *purgari a vitiis, iustum reddi*, ut Act. 2: 40 et 1 Cor. 1: 21. Nempe sicut vita in peccatis *mors* dicitur, sic ab iis liberari appellatur servari. Hoc autem per fidem fieri late ostendit Apostolus in Epistola ad Romanos. Ea fides sive in Deum fiducia procedit non ab argumentis humanitus repertis, qualibus utebantur Philosophi; sed ab iis quae Deus non rogatus in Christi miraculis et morte, et resurrectione nobis exhibuit. Merito igitur hoc Dei bonitati adscribit, eiusque

donum vocat. *Τοῦτο*, id est, *illud ipsum quod credidimus*, Phil. 1: 29.

9. *Οὐκ ἐξ ἔργων, non operibus*] Supple ex prioribus, *servati estis*. Non acquisivistis istam iustitiam longa exercitatione, quomodo Philosophi dicunt acquiri virtutes. Subito et sine labore ea vobis obvenit per compendiosam viam fidei. Vide Rom. 4: 2, et ibi dicta.

Ἵνα μή τις καυχήσηται] *Ne quis id laudi sibi tribuat*, quasi suopte ingenio aut labore pervenisset ad istam iustitiam quam sanctitas et sancta opera sequuntur. Quicquid est in flumine fonti debetur.

10. *Αὐτοῦ γάρ ἐσμεν ποίημα, ipsius enim sumus opus*] Ex Deut. 32: 6 et Esai. 43: 21 et 44: 21. Populum Israeliticum Deus *sibi fecerat*, liberando eos Israelitas a servitute Aegypti. Populum Christianum *sibi* Deus *fecit*, liberando nos a servitute vitiorum. Haec est *nova creatio* 2 Cor. 5: 17, Gal. 6: 15. Unde hic sequitur,

Κτισθέντες ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ ἐπὶ ἔργοις ἀγαθοῖς, ad bona opera creati per Christum Iesum] *Ut bona opera ederemus*. Sicut ex rudi mole terram Deus condidit ut fruges ederet, ita ex hominibus *ἀτάκτοις* [*incompositis*] Deus fecit compositos homines, ut deinde bona opera ederent. *Παραπλησίως τῇ φύσει ἡ διδασκαλία* [*Naturam imitatur disciplina*], ait Theodoretus. Adde quae de hac voce diximus in Prolegomenis ad Euangelia. *Ἐπὶ* hic significat id cuius causa aliquid fit, quomodo Graeci dicunt, *ἐπὶ κέρδει, ἐπὶ μισθῷ* [*lucri causa, mercedis gratia*].

Οἷς προητοίμασεν ὁ Θεὸς, ἵνα ἐν αὐτοῖς περιπατήσωμεν, in quibus praeparavit Deus nos ut ambulemus] *Praeparavit*, tum praescribendo formam operum, tum dando Spiritum, qui ad optima quaeque nos agat: quasi in mari aliquis et viam praesignaret, et simul ventos daret ferentes.

11. *Διὸ μνημονεύετε, propter ea memores estote*] Concludit ex antedictis, omnes ad Christum conversos perpetuo gratias Deo debere, sed maxime illos ex Gentibus.

Ὅτι ὑμεῖς ποτε τὰ ἔθνη ἐν σαρκὶ, vos aliquando Gentes carne] *Carne*, id est, origine carnali (nam ita caro sumitur Rom. 1: 3, 9: 3, 1 Cor. 10: 18), *eratis* גוים [*Gentes*].

Eo

Eo enim nomine vocabantur qui non erant de Israelis populo, Matth. 6: 32 et alibi saepe. In Manuscripto ὅτι ποτε ὑμεῖς, etc.

Οἱ λεγόμενοι ἀκροβυστία ὑπὸ τῆς λεγομένης περιτομῆς ἐν σαρκὶ χειροποιήτου, qui dicebamini praeputium ab ea quae dicitur circumcisio in carne manufacta] Contemptim a Iudaeis etiam piis dicebamini ἀκροβυστία, id est, ἀκροβυστίαν ἔχοντες [*praeputium habentes*], quod legimus Act. 11: 3, ערלים Iud. 14: 3, 15: 18, 1 Sam. 14: 6, 17: 26, 36, 31: 4, 2 Sam. 1: 20, 1 Par. 10: 4, Esai. 52: 1, Ezech. 28: 10, 31: 18 et alibi saepe. Quae vox Hebraea a Graecis plerumque vertitur ἀπερίτμητοι [*incircumcisi*], at Ios. 5: 7 ἀκρόβυστος [*praeputiatus*]. Ἀκροβυστίας vocem pro ἀκροβύστοις habuimus et Rom. 2: 25—27. Sic περιτομὴ pari μετωνυμίᾳ [*transnominatione*] pro *circumcisis* Rom. 3: 30, 4: 9. Non frustra autem additur ἐν σαρκὶ et χειροποιήτου; quia est et alia circumcisio mystica *cordis* sive *animi*, quae est ἀχειροποίητος [*non manufacta*] Col. 2: 11. Haec per Euangelium communis facta est Iudaeis et Gentibus.

12. *Ὅτι ἦτε ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ χωρὶς Χριστοῦ, vos illo tempore fuisse sine Christo*] Quia promissiones de Messia ad solos Iudaeos a Prophetis annuntiatae fuerant. Vide Rom. 9: 4. Nunc eum possidetis non minus vos, quam ii quibus promissus fuerat.

Ἀπηλλοτριωμένοι τῆς πολιτείας τοῦ Ἰσραὴλ, alienos a Republica Israelis]. In illa Republica a Deo instituta non modo honores non poteratis capere, sed nec pro civibus haberi: adeo distabant instituta. Vide Esth. 3: 8, et Tacitum de Iudaeis. Nunc vero aliam sibi Rempublicam Deus fecit, Ecclesiam scilicet, in qua per omnes honorum gradus provehi potestis, non minus quam Iudaei. Sic impleta eminenter praedictio Esaiae 55: 5.

Καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, et testamentis promissionis carentes] Pacta illa cum Abrahamo facta, deinde cum Isaaco et Iacobo, ac deinde pactum legale per Mosem datum, nihil ad vos pertinebant, id est, nihil de vobis loquebantur, Ps. 147: 20. Nunc pactum illud quod Christus attulit vos Iudaeis aequat. Omnia autem ista pacta vetera recte vocantur *pacta ἐπαγγελίας*,

quia annexas habent promissiones ex Dei parte, quae videri possunt suis locis.

Ἐλπίδα μὴ ἔχοντες, spem non habentes] Resurrectionis scilicet et vitae aeternae, ut hoc explicatur infra 4: 18. Omne tempus post reditum ex Babylone erat vestibulum Euangelii. Resurrectio et vita aeterna plene et certo revelanda erant per Messiam. Sed ex mystica Prophetarum explicatione per Esdram facta aliquem rerum illarum gustum Iudaei acceperant, ut ex Maccabaicis libris, Pharisaicarum sententiarum descriptione quae est apud Iosephum et Act. 23: 8 apparet. Gentes vero nullam habebant ea de re Divinam revelationem. Epicurus et Aristoteles nihil eius credebant. Stoici animas putabant manere, sed non ultra quam ad tempus *ἐκπυρώσεως* [*conflagrationis*]. Platonici animas perpetuis vicibus, nunc beatas, nunc vero miseras fieri. Quicquid dicebant, coniecturae erant incertae, vagae, fragiles.

Καὶ ἄθεοι ἐν τῷ κόσμῳ, et sine Deo in mundo] Id est, per omnes terrarum oras verum Deum, mundi scilicet opificem, aut ignorabatis, aut certe non colebatis, sed pro eo Deos ab hominibus fictos. Est autem sensus desumptus ex Oseae 4: 1, ואין־דעת אלהים בארץ [*Et non est scientia Dei in terra*]. *Οὐκ εἰδότες Θεὸν* [*ignorantes Deum*], Gal. 4: 8.

13. *Νυνὶ δὲ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*] *Per Iesum Christum*.

Ὑμεῖς οἱ ποτὲ ὄντες μακρὰν] *Qui longe eratis* a cognitione Dei veri et a spe vitae coelestis.

Ἐγγὺς ἐγενήθητε, facti estis prope] Clare illa conspicitis, ut solent qui prope ad rem aliquam accessere.

Ἐν τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ, sanguine Christi] Mors Christi et eam secuta resurrectio vos rerum istarum certos fecere.

14. *Αὐτὸς γάρ ἐστιν ἡ εἰρήνη ἡμῶν, ipse enim est pax nostra*] Christus causa est concordiae inter conversos ex Iudaeis et ex Gentibus. Vide supra 1: 10. Similis locutio Mich. 5: 4.

Ὁ ποιήσας τὰ ἀμφότερα ἕν, qui fecit utraque unum] *Τὰ ἀμφότερα* nempe *γένη* [*genera*]: *ἓν* nempe *σῶμα, unum corpus*. קרב אותם אחד אל־אחד [*Adiunge illa unum ad alterum*]

rum] Ezech. 37: 17, cuius loci mystica impletio hic docetur. Vide Ioh. 10: 16.

Καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ λύσας, et maceriae septum diruens] קיר פרץ, *intergerinum* (ita Plinius loquitur) *separans*. Nam genitivus hic more Hebraeo est vice ἐπιθέτου [*agnominis*]. Sic apud Terentium iubetur *maceria dirui, ut fiat una domus*.

15. *Τὴν ἔχθραν, inimicitiam*] Est πρόσθεσις [*appositio*] simul et μετωνυμία [*transnominatio*]. *Causam*, inquit, *illam inimicitiae*, ob quam Gentes ab Israelitis spernebantur, contra Israelitae in Gentium erant odio tanquam ἄμικτοι, ἀσύμφυλοι, ἀκοινώνητοι [*qui aliena consortia, cognationes, communiones aversabantur*]. Ponenda hic ὑποςιγμή [*interpunctio*].

Ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ, carne sua] Hoc refer ad illud ποιήσας ἓν et λύσας. Fecit illud non victimarum carne, per quas foedera sanciri solebant, ut diximus ad Matth. 26: 27, 28. Idem est quod mox dicit, *per crucem*.

Τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασι καταργήσας, Legem ceremoniarum per dogmata abolens] *Καταργεῖν* respondet Hebraeo בטל [*abolere*], quomodo et a Syro hic vertitur. Dicuntur autem καταργεῖσθαι ea quae vim amittunt: vis autem quae hic intelligitur est vis obligandi. *Νόμος τῶν ἐντολῶν* dicitur ea pars Legis quae consistit in rebus per se nec honestis nec turpibus, et respondet vox ἐντολῶν, Hebraicae חקים, ut videre est Deut. 16: 12, 1 Reg. 2: 3, 3: 14, Ezech. 18: 21. Hoc nomine intelliguntur praecepta de diebus, de victimis, de cibis vetitis, et similia. Horum vim sustulit Christus δόγμασι Col. 2: 14, quod hic dicitur ἐν δόγμασι, *per dogmata* nempe sua, ut hic recte intellexerunt Syrus, Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Docuit enim per Apostolos suos haec in se nihil habere egregii, et Deum istorum aut sequendorum aut non sequendorum indulgere libertatem, quo intentiores sint homines ad potissima. *Δόγμα* vox est Graeca, quae frequens ad significandas Philosophorum doctrinas. Ea hic utitur Paulus, scribens hominibus tritis in Philosophorum scriptis. Sic Graeci Patres saepe Christianam doctrinam φιλοσοφίας nomine appellant.

Ἵνα τοὺς δύο κτίσῃ ἐν ἑαυτῷ εἰς ἕνα καινὸν ἄνθρωπον ποιῶν εἰρήνην] Sicut populus totus est una persona civilis, sic et Ecclesia. *Κτίσῃ*, id est, *formaret*, ut supra 10. *Τοὺς δύο* quod infra *τοὺς ἀμφοτέρους* [*utrosque*], Iudaeos nempe et Gentes, pro quo ante dixerat *ἀμφότερα*, nempe *γένη*, ut iam diximus. *Ἐν ἑαυτῷ* est *μετωνυμία* [*transnominatio*] efficientis pro effecto: *in se*, id est, per suam doctrinam. *Καινὸν ἄνθρωπον*, id est, *novum corpus*, non priscis illis, sed novis utens legibus. *Ποιῶν εἰρήνην concordia constituta*. Vide supra 14. In Manuscripto est *ἐν αὐτῷ* pro *ἐν ἑαυτῷ*, sensu eodem.

16. *Καὶ ἀποκαταλλάξῃ τοὺς ἀμφοτέρους ἐν ἑνὶ σώματι τῷ Θεῷ, et Deo utrosque in uno corpore reconciliaret*] Hic *corpus* dixit, quod modo *ἄνθρωπον* [*hominem*], sicut Latinis collegia vocantur *corpora*. Sic *corpus civitatis* dixit Livius, et *sui corporis regem*. Haec sunt corpora *ἐκ διηρημένων*, ut loquuntur Graeci, *ex distantibus compacta*, ut Pomponius Iurisconsultus. *Ἀποκαταλλάξῃ*, nempe inter se. *Τῷ Θεῷ* breviter dictum pro *ut Deo serviant*.

Διὰ τοῦ σταυροῦ, per crucem] Cum *crucem* dicit, simul intelligit doctrinam cruce sancitam: sed crucem dicere maluit, ut intelligamus quanti res ista Christo steterit, ut eo maioris faciamus hoc beneficium.

Ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν ἐν αὐτῷ, eâ inimicitiam interficiens] *Ἐν αὐτῷ* nempe *σταυρῷ*, ut recte hic accepit Syrus. Idem hic valet *ἀποκτείνας*, quod modo *λύσας*, sed *crucis* facta mentione aptior fuit translatio verbi *ἀποκτείνας*, quia crux mortem adfert. Similis allusio Gal. 5: 24.

17. *Καὶ ἐλθὼν εὐηγγελίσατο εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν καὶ τοῖς ἐγγύς, et veniens euangelium pacis annuntiavit vobis qui longe fuistis, et iis qui prope*] Sumptum ex Esai. 57: 19. *Ἐλθὼν* et *πορευθεὶς* voces sunt saepe *παρέλκουσαι* [*superfluae*], ut alibi diximus, aut si quid significant, significant operam diligentem. *Christus εὐηγγελίσατο* est vox actionis simplicis pro actione duplici. Sensus enim est, *fecit ut pax praedicaretur*. Vide Matth. 28: 19, Marc. 16: 15, Luc. 24: 47, Act. 1: 8, *qui longe* erant, nempe a cognitione veri, sunt Gentes; qui *prope*, Iudaei, ob prophetias de Messia et traditiones de vita aeterna. Vide supra 13. In Manuscripto *εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν, καὶ εἰρήνην ὑμῖν τοῖς ἐγγύς*.

18. *Ὅτι ἐν αὐτῷ ἔχομεν τὴν προσαγωγὴν οἱ ἀμφότεροι ἐν ἑνὶ πνεύματι πρὸς τὸν πατέρα, quoniam per ipsum habemus aditum utrique per unum spiritum ad Patrem*] Ἐν hic bis pro *per* positum. Qui Spiritum sanctum accepere certi sunt se esse Dei filios, ac proinde magna cum libertate ac fiducia Deum, ut *Patrem* suum, alloquuntur, Rom. 8: 15, Gal. 4: 6. De voce προσαγωγὴν vide Rom. 5: 2; occurrit et infra 3: 12: προσαγωγὴ *aditus*, quasi ad Regem; προσάγειν *admittere, aditum dare*, 1 Petr. 3: 18.

19. *Ἄρα οὖν οὐκέτι ἐςὲ ξένοι καὶ πάροικοι*] *Non ultra estis exclusi a iure civitatis* in populo Dei, ut ante: vide supra 12. Ξένοι sunt *qui peregrinantur:* πάροικοι, *qui domicilium in aliquo loco habent sine iure civitatis: incolae* in Digestis et alibi.

Ἀλλὰ συμπολῖται τῶν ἁγίων, sed estis cives sanctorum] Est enim Ecclesia πολιτεία [*respublica*] quaedam, non locorum, sed legum consortio. In Glossario συμπολίτης, *concivis:* at Latini dicunt *civis meus, municeps meus*, id est, eiusdem civitatis aut municipii.

Καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ] *Ad familiam Dei pertinentes*, οἰκεῖοι, ut Gal. 6: 10, 1 Tim. 5: 8, vel οἰκιακοί, ut Matth. 10: 25, 36. Hebraice et Syriace, בני בית, sunt ii *qui ad familiam alicuius pertinent*, quales primo loco sunt filii familias.

20. *Ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποςόλων καὶ προφητῶν, super fundamentum Apostolorum et Prophetarum aedificati*] *Prophetarum*, nempe Novi Testamenti, qui proximi dignitate Apostolis, 1 Cor. 12: 28, infra 3: 5, 4: 11. Voces per translationem usurpatae aliis aliter aptantur, Iesus *fundamentum* 1 Cor. 3: 11, et Apostoli *fundamenta* Apoc. 21: 14. Apostolorum testimonium de iis quae viderunt, audiverunt, palparunt, congruens cum praedicationibus propheticis, inconcussam facit fidem Christianorum, sicut fundamenta templum Hierosolymitanum, 1 Reg. 5: 17, 7: 9.

Ὄντος ἀκρογωνιαίου λίθου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριςοῦ, ipso summo angulari lapide Iesu Christo] Qui κεφαλὴ γωνίας Matth. 21: 42, ex Ps. 118: 22. Ipsa vox ἀκρογωνιαίου est in Graeco Esai. 28: 16. In angulis praecipua vis est qua aedificia sustinentur, ut ad illum Matthaei locum

dixi-

diximus. Ἀκρογωνιαῖος λίθος est is unde angulatae structurae initium ducunt.

21. Ἐν ᾧ πᾶσα ἡ οἰκοδομὴ συναρμολογουμένη, *quo omne aedificium compaginatum*] In Glossis συναρμολογῶ, *compagino*. Idem est δι' ἀφῶν καὶ συνδεσμῶν συμβιβαζόμενον [*per nexus et coniunctiones constructum*], Col. 2: 19, sed ibi a corpore humano similitudo ducitur, hic a templi aedificio. In structura lapides sunt alii propiores fundamento, alii remotiores, idque per multos gradus: in corpore est caput, sunt arteriae, sunt venae, sunt musculi, sunt nervi. Sic in Ecclesia sunt et semper esse debent gradus per quos Dei Spiritus ad minimas usque partes influit.

Αὔξει] Id est, *assurgit*. Est translatio in allegoria: nam *augeri* proprie est corporis naturalis, *surgere* de aedificiis dici solet:

— *Quorum iam moenia surgunt.*

Sed nec alterum extra usum est.

Εἰς ναὸν ἅγιον ἐν Κυρίῳ, *in templum sanctum per Dominum*] Sicut דביר *adytum* coeli summi, ita היכל [*templum*] Ecclesiae figura. Ἐν Κυρίῳ, *per Christum:* et est nomen pro relativo pronomine αὐτῷ, more Hebraeorum.

22. Ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς συνοικοδομεῖσθε εἰς κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ ἐν πνεύματι] *Per Christum et per eius Spiritum vos quoque fitis Dei templum:* nam שבת, κατοικητήριον, significat *tabernaculum* Exod. 15: 17, 33: 14, et postea *templum* quod in tabernaculi locum successit. Non tantum tota fidelium collectio, sed et fideles singuli recte appellantur *templum*, quia in ipsorum mentibus Spiritus Dei habitat 1 Cor. 3: 16, 17, 6: 19, 2 Cor. 6: 16. Philo de Praemiis: Καὶ γὰρ ἐςι τῷ ὄντι βασίλειον καὶ οἶκος Θεοῦ, σοφοῦ διάνοια [*Vere quidem sapientis animus Dei domus est et palatium*].

CAPUT III.

1. Τούτου χάριν ἐγὼ Παῦλος, *huius rei gratia ego Paulus*] Non raro evenit Paulo, ut inchoato nec absoluto sermone, interiiciat ingentem παρενθήκην [*interpositio-*

tionem], deinde ubi rediturus est ad id quod animo conceperat, inferat aliam constructionem, quae non verbis, sed sensu cum prioribus consonat. Hic παρενθήκη incipit in verbis εἴγε ἠκούσατε, finit in verbis τῆς δυνάμεως αὐτοῦ· deinde cum secundum Grammaticas regulas dicendum fuisset ἐλαχιςότερος πάντων ἔλαβον τὴν χάριν ταύτην [*minimus omnium accepi gratiam hanc*], dixit ἐμοὶ τῷ ἐλαχιςοτέρῳ πάντων ἐδόθη ἡ χάρις αὕτη· [*mihi minimo omnium data est haec gratia*]; plane quomodo Gal. 2: 6, cum dixisset ἀπὸ τῶν δοκούντων [*ab iis qui videbantur*] et exspectaretur οὐδὲν ἔλαβον [*nihil accepi*], subintulit οὐδὲν προσανέθεντο [*nihil contulerunt*].

Ὁ δέσμιος τοῦ Χριςοῦ Ἰησοῦ, *vinctus Christi Iesu*] Hic genitivus causam ob quam denotat. Sic et 2 Tim. 1: 8 et Philem. 1 et 9, pro quo infra 4: 1 dixit δέσμιος ἐν Κυρίῳ. Sic δεσμὰ εὐαγγελίου [*vincula Euangelii*] Philem. 13. Scripta haec epistola, ut et ad Colossenses, Philippenses, altera ad Timotheum, et illa ad Philemonem, intra biennium illud quo Paulus militi alligatus Romae vixit, Act. 28: 16, 30.

Ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*] Quia Gentes incircumcisas vocavi ad Euangelium, accusatus sum a Iudaeis: et ex eo vinctus Romam veni.

2. Εἴγε ἠκούσατε, *si modo audiveritis*] Vestro bono mihi haec evenere, videlicet si modo ea bene intellexeritis quae iam dixi et dicam. שמע Hebraeum proprie est *audire*, sed alibi εἰδέναι [*scire*] et γινώσκειν [*cognoscere*], per quas voces etiam vertitur interdum.

Τὴν οἰκονομίαν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ τῆς δοθείσης μοι εἰς ὑμᾶς, *dispensationem gratiae Dei, quae data est mihi in vobis*] מנת תתנה אל עלי, *partem illam Apostolatus mihi datam quae ad Gentes pertinet*, Gal. 2: 7, 8, Act. 9: 15. In Manuscripto est τῆς χάριτος αὐτοῦ. Οἰκονομία dicitur *assignatio partium qualem in familia facere solent dispensatores*, 1 Cor. 9: 17, supra 1: 10. Χάριν autem κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] vocat ipsum Apostolatum, summum in Ecclesiis honorem, ut et Gal. 2: 9. Sic Rom. 1: 5, χάριν καὶ ἀποςολὴν, id est, χάριν ἀποςολῆς [*gratiam Apostolatûs*]. Addit εἰς ὑμᾶς עליכם, *Apostolatum*, inquam, *circa vos administrandum*.

3.

3. *Ὅτι κατ' ἀποκάλυψιν ἐγνώρισέ μοι τὸ μυστήριον, quoniam per revelationem notum mihi fecit mysterium*] In Manuscripto *ἐγνωρίσθη μοι* [*notum factum est mihi*], quomodo et Latinus legit et Syrus: nempe non tantum prima ista revelatione, de qua Act. 9, sed et multis subsequentibus, de quibus 2 Cor. 12: 1, 7. Patuit mihi, inquit, apertius quam ipsi Petro, rituum Iudaicorum onera non modo non imponenda Gentibus, sed ne a Iudaeis quidem observanda posthac, quasi ex praecepti necessitate. Vide Rom. 7 et Gal. 4. Itaque Paulus in hac re, ut Propheta magis illustratus, Petrum illustravit. Merito autem *μυστήριον* vocat quod etiam Apostolorum praecipuis non satis patuerat antea.

Καθὼς προέγραψα ἐν ὀλίγῳ] *Προέγραψα ἐν ὀλίγῳ*, id est, *ὀλίγῳ πρότερον ἔγραψα, paulo ante scripsi:* nempe capitibus duobus praecedentibus, ubi multa de hoc mysterio dicta.

4. *Πρὸς ὅ, prout*] Id est, quo certius credatis me a Deo datum Apostolum Gentibus.

Δύνασθε ἀναγινώσκοντες, potestis legentes] Repetentes aliquoties ea quae iam scripsi. *Δὶς καὶ τρὶς τὰ καλά* [*Bis et ter ea quae pulchra sunt leguntor*].

Νοῆσαι τὴν σύνεσίν μου ἐν τῷ μυστηρίῳ τοῦ Χριστοῦ, intelligere meam mysterii Christi cognitionem] Percipere inde poteritis quousque ego in illius arcani cognitione Deo dante penetraverim.

5. *Ὃ ἐν ἑτέραις γενεαῖς οὐκ ἐγνωρίσθη τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, quod aliis aetatibus non est agnitum filiis hominum*] לבני אדם [*filiis hominis*]; nam quae sunt apud Esaiam et Prophetarum veterum alios, valde generalia sunt, et ante eventum erant perobscura.

Ὡς νῦν ἀπεκαλύφθη τοῖς ἁγίοις ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ προφήταις ἐν πνεύματι, sicuti nunc revelatum est sanctis Apostolis eius et Prophetis per Spiritum] Nempe ex promisso Christi, Ioh. 16: 12. *Prophetas* intellige Novi Testamenti, ut diximus supra 2: 20. Aliquid didicerat Petrus in re Cornelii, plus postea Paulus, et post Paulum alii.

6. *Εἶναι τὰ ἔθνη συγκληρονόμα καὶ σύσσωμα καὶ συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ ἐν τῷ Χριστῷ, Gentes esse cohae-*

haeredes et concorpores et participes promissionis eius per Christum] *Gentes* intellige natos ex Gentibus, manentes in sua libertate, non factos proselytos. *Συγκληρονόμα* pari iure vocatos ad vitam coelestem quae haereditas dicitur: vide Rom. 8: 17, Hebr 11: 9, 1 Petr. 3: 7. *Σύσσωμα*, *concorpores*, partes eiusdem corporis, id est, Ecclesiae: vide supra 2: 16. *Συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ* participes Spiritus Sancti, qui dicitur *ἐπαγγελία Θεοῦ* [*promissio Dei*], ut vidimus supra 1: 13; *αὐτοῦ* enim hic refertur ad illud *Θεοῦ* quod satis longe praecessit. *Ἐν Χριστῷ*, *per Christum*, qui ista bona nobis obtinuit.

Διὰ τοῦ εὐαγγελίου, *per Euangelium*] Tanquam per instrumentum quo Christus ad res illas efficiendas utitur. Per Euangelium colligitur Ecclesia, credentibus datur ius ad vitam coelestem, et interim dona Spiritus.

7. *Οὗ ἐγενόμην διάκονος*, *cuius factus sum minister*] Voce nempe *διακόνου* sumpta generalius, ut 1 Cor. 3: 5, 2 Cor. 3: 6, 6: 4, 11: 23, Col. 1: 23, 25.

Κατὰ τὴν δωρεὰν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, *secundum donum gratiae Dei quae data est mihi operatione virtutis eius*] Donum hic notat linguarum, eximium effectum admirabilis potentiae Divinae ad convertendas Gentes 1 Cor. 14: 18. *Κατὰ τὴν ἐνέργειαν* aut *κατ' ἐνέργειαν* habemus supra 1: 19 et infra 4: 16 et Phil. 3: 21 et Col. 1: 29. Vinctus sum ego, sed Deus etiam nunc per me est efficax.

8. *Ἐμοὶ τῷ ἐλαχιστοτέρῳ πάντων*, *mihi omnium minimo*] In Manuscriptis et in aliis libris additur *τῶν ἁγίων* [*sanctorum*]. Redit ad sermonem quem per *παρένθησιν* [*interpositionem*] interruperat, sed mutata constructione, ut modo diximus. *Ἐλαχιστότερον* comparativum ex superlativo factum. Sic superlativum ex superlativo *ἐλαχιστότατον*, *pauxillum* in Glossario. Talia sunt apud Poëtas *ἐσχατώτατος*, *χερειότερος*, *χειριστότερος*, *πυδίστατος*, *λωίτερος*, *προτεραίτερος*, *ῥαοίστερος*. Notanda autem Pauli, ubi de se, non de munere suo agit, summa modestia. Confer 1 Cor. 15: 9, ubi est vox *ἐλάχιστος*, זעיר [*minimus*].

Ἐδόθη ἡ χάρις αὕτη, *ἐν τοῖς ἔθνεσιν εὐαγγελίσασθαι τὸν ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον τοῦ Χριστοῦ*, *data est gratia haec*, *ut*

ut Gentibus praedicem investigabiles Christi divitias] In Manuscripto abest ἐν. Πλοῦτον intellige χάριτος, ut supra 1: 7 et 2: 7, *gratiam uberrimam*. Ἀνεξιχνίαστον habemus et Rom. 11: 33; respondet Hebraeo אין חקר, ut videre est Iob. 5: 9, 11: 10, 34: 24.

9. *Καὶ φωτίσαι πάντας, et illuminem omnes*] Ad implendum eminenter vaticinium Esaiae 42: 16. Vide supra 1: 18. Φωτίζειν האיר, *docere*, ut Ps. 119: 130, et recte construitur cum accusativo personae, ut Ioh. 1: 9. Ignatius Romanae Ecclesiae scribens vocat eam πεφωτισμένην ἐν θελήματι Θεοῦ [*quae Dei voluntatem didicit*].

Τίς ἡ οἰκονομία τοῦ μυστηρίου, quae sit dispensatio arcani] Dispensatio sive exsecutio istius arcani.

Τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ, absconditi a seculis in Deo] Ἀπὸ τῶν αἰώνων hic valet, *a longissimo tempore*. Vide 1 Cor. 2: 7. *Ἐν τῷ Θεῷ intra Deum*, ut supra 1: 9.

Τῷ τὰ πάντα κτίσαντι διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, qui omnia creavit per Iesum Christum] Quid sit κτίζειν, vide supra 2: 10, 15; et in Prolegomenis nostris ad Euangelia. Omnia Christus fecit nova, 2 Cor. 5: 17, et Divinior haec creatio quam prior illa.

10. *Ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, ut innotescat nunc principatibus et potestatibus in regionibus coelestibus*] Ut patefiat etiam maximis Angelorum ordinibus, id quod ante et ipsi et Prophetae ignorarunt, Deo istud consilium apud se retinente. De re vide 1 Petr. 1: 12, de nominibus vero ἀρχῶν et ἐξουσιῶν supra 1: 21 et ibi dicta.

Διὰ τῆς ἐκκλησίας, per Ecclesiam] Vide quantus honos hominum, quod haec arcana consilia per ipsos, maxime per Apostolos, Deus innotescere Angelis voluit. Ideo Angeli post hoc tempus nolunt ab Apostolis coli tanquam in ministerio maiore collocatis, Apoc. 19: 10, et merito: multa enim magna mandata fuerant data Angelis, sed nullum huic par.

Ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ] *Vere miranda tam varia Dei dispensatio.* Adamo leges dedit faciles: labi sinit ad coërcendam humanam superbiam. Sinit vitia crescere ante diluvium. Rursus post diluvium, auctis iterum

rum vitiis, et vitiorum maxime idololatria, unum hominem excitavit per quem veri Dei cultus instauraretur. Eius posteros voluit experiri suo malo quantum esset discriminis inter instituta Abrahami et aliarum Gentium, etiam earum quae sapientissimae habebantur. Deinde gliscente apud alias Gentes idololatria, multis quoque Israelitis ad eius imitationem tractis, eduxit ex ea contage Abrahami posteros, eosque in locis solitariis per quadraginta annos, etiam morbis mortibusque immissis in contumaces, purgavit; deinde dedit eis terram egregiam et rectores Dei Spiritu donatos, ut viderent quanta res esset a Deo regi. Volentibus permisit habere Reges, et plerosque malos. Sub Regibus tamen fines bene tutati sunt et protulere: sed illis bonis male usi et Regum secuti exempla, prolapsi sunt in idololatriam et ad omnia vitia alia, quae plerumque idololatriam, ut impietatis ducem, sequi solent. Deus per gradus eos admonuit; scisso primum regno, deinde parte utraque multum vexata per principes externos, post decem Tribuum primum parte exigua, deinde quod reliquum erat abductis, ut et ipsi corrigerentur, et exemplo isto terrerentur alii. Cum ne hac quidem tam severa admonitione recte usae essent Tribus quae restabant, eas quoque abduci fecit, et longo ac duro septuaginta annorum exsilio experiri eos voluit, quali essent ingenio idololatrae, quo magis in posterum ab idololatria abhorrerent: quae medicina ita fuit valida ut ad omnia alia potius quam ad idololatriam relapsi sint postea Iudaei. In illo exsilio multos ex Gentibus sua institutione et exemplo ad cognitionem veri Dei perduxerunt. Hoc de ipsis sumpto experimento Deus per Cyrum, Regem non idololatram, eos in patriam restituit, non tamen cum plena libertate, ut paullatim ad contemptum rerum terrenarum, et spem rerum coelestium, quas plene erat revelaturus Messias, assuescerent. Et hoc tempus omne ad Messiam usque vere, ut modo dixi, vestibulum fuit Euangelii: nam et multi ex Gentibus per ea tempora Deum verum agnovere Iudaeorum exemplo. At cum rursus idem ille populus, non quidem ad idololatriam, sed ad alia vitia plurima, quae et ipsa μυςικῶς [*tecto sensu*] recte dicuntur *idololatriae*, decidisset, per Macedonas

 pri-

primum, deinde per Romanos repressit eorum ferociam. Ac plerisque nihil correctis, misit Eliam, id est, Iohannem Baptistam; deinde Messiam ipsum, qui per triennium, et vitae sanctitate et miraculis omnes Prophetas ipsumque Mosem superans, omnia fecit quae fieri poterant ad corrigendos Iudaeos. Frugem collegit aliquam, sed in tanta multitudine exiguam. Idem post ipsum tam male tractatum a Iudaeis evenit Apostolis eius. Quid fecit Deus? Legem illam ritualem, nihil in se habentem aut boni aut mali, sed in hoc repertam, primum ut istis ritibus onerata plebs rituum amans, eo minus causae haberet sequendi ritus idololatricos, deinde ut sub illis figuris res intelligerent maiores, cum nec prius illud ante Babylonicum exsilium, nec posterius illud post Babylonicum exsilium ἐπιτοπολὺ [*magna ex parte*] bene successisset, antiquavit: rem orsus est plane novam, inauditam atque incredibilem, ostenditque se illos ex Gentibus, qui pietatem a Christo praeceptam vellent sequi, etiamsi non fierent Proselyti, nihilo minoris ducere quam aut Iudaeos aut Proselytos, eaque ratione tum Iudaeos multos, exemplo Gentium quas contempserant, ad pietatem adduxit, tum innumeram hominum multitudinem, Pauli maxime ministerio, ad eum perduxit pietatis gradum et rerum omnium terrenarum atque ipsius vitae huius contemptum ad quem ne optimi quidem ex Iudaeis pervenerant. Haec qui bene expenderit (et tamen exiguam tantum partem dixi illius dispensationis: neque enim omnia aut concipere aut eloqui meum est), is certe causam habebit cur admiretur ac veneretur τὴν πολυποίκιλον σοφίαν τοῦ Θεοῦ. Vide Esai. 55: 9.

11. *Κατὰ πρόθεσιν τῶν αἰώνων*] *Secundum propositum antiquissimum*, cuius indicium est promissio facta Abrahamo de ingentibus bonis quae per aliquem ex posteris Abrahami Gentes essent adepturae. Sic interpretamur ex Tit. 1: 2. De voce προθέσεως vide Rom. 8: 28, 9: 11, et de verbo προτίθεσθαι Rom. 3: 25, supra 1: 9.

Ἣν ἐποίησεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, quod fecit per Christum Iesum Dominum nostrum] Ἐποίησεν, id est, *exsecutus est per Christum.*

12. *Ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν παῤῥησίαν, per quem habemus*

mus fiduciam] Παῤῥησία ex origine quidem *loquendi* significat *libertatem*, séd longius perducta significatione *fiduciam*, ut videre est Lev. 26: 13, ubi in Hebraeo קוממיות. Magnam autem fiduciam parit Spiritus ille attestans Deum nobis esse Patrem, Rom. 8: 16, Gal. 4: 6. Philo de Herede rerum divinarum: *Πότε οὖν ἄγει παῤῥησίαν οἰκέτης πρὸς δεσπότην; ἆρ' οὐχ ὅταν ἠδικηκότι μὲν ἑαυτῷ οὐδὲν συνειδῇ, πάντα δὲ ὑπὲρ τοῦ κεκτημένου καὶ λέγοντι καὶ πράττοντι; πότε οὖν ἄξιον καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ δοῦλον ἐλευθεροστομεῖν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ παντὸς ἡγεμόνα καὶ δεσπότην; ἢ ὅταν ἁμαρτημάτων καθαρεύῃ, καὶ τὸ φιλοδέσποτον ἐκ τοῦ συνειδότος κρίνῃ, πλείονι χαρᾷ χρώμενος ἐπὶ τῷ θεράπων γενέσθαι Θεοῦ, ἢ εἰ τοῦ παντὸς ἀνθρώπων γένους ἐβασίλευσε;* [*Quando igitur servus cum fiducia accedit ad Dominum? nonne quando nullius maleficii sibi est conscius, certus nihil a se dictum factumve nisi in utilitatem Domini? quando igitur decet Dei quoque famulum libertate linguae uti erga suum rerumque omnium principem atque Dominum; nisi quando a peccatis purus et caritatis erga Dominum sibi conscius, magis gaudet se esse Dei famulum, quam si in universum hominum genus nactus esset imperium?*]

Καὶ τὴν προσαγωγὴν] *Aditum liberum*, supra 2: 18; קרבת אלהים [*accessus ad Deum*] Esai. 58: 2. In Manuscripto deest *τήν*.

Ἐν πεποιθήσει] *Cum spe magna rerum futurarum.* בטח Hebraeum plerumque *ἐλπίς* vertitur, *πεποίθησις* autem 2 Reg. 18: 20. Vide 2 Cor. 1: 15, 3: 4, 8: 22, 10: 2. Phil. 3: 4.

Διὰ τῆς πίστεως αὐτοῦ] Id est, *per eam fidem quam Christus in nobis effecit.* Iste genitivus non causam ex qua, ut supra 1, sed obiectum significat, ut Marc. 11: 22, ubi dicta vide.

13. *Διὸ αἰτοῦμαι*] Cum tam iusta sit nostra in Deum fiducia, *precor vos.*

Μὴ ἐκκακεῖν] *Ἐκκακεῖν* quidem alibi est *segnescere*, sed hic potius *expavescere*: nam et Graeci *κακοὺς* saepe vocant eos qui sunt *timidi*: et vicina sunt timor periculi ac laboris. In Glossario *ἐκκακῶ*, *deficio*.

Ἐν ταῖς θλίψεσί μου, ob calamitates meas] Ob haec vincula et mala alia quae fero.

Ὑπὲρ ὑμῶν, pro vobis] Repetit quod dixerat supra 1. Vestri causa haec mihi eveniunt, aequum est ne vos poeniteat rei, cuius me non poenitet.

Ἥτις ἐςὶ δόξα ὑμῶν, qui est honos vester] Potuerat dicere *αἵτινές εἰσι δόξα ὑμῶν, quae mala multum vobis honoris adferunt*, sed et apud Hebraeos et apud Graecos et apud Latinos relativum pronomen tam posteriori quam priori parti conformari solet. Tale illud Ciceronis: *Ignibus quae sidera vocatis.* Vere honos erat omnium Christianorum, maxime eorum qui ex Gentibus vocati erant, quod Paulus nulla mala pati recusabat pro ea quam tradebat disciplina.

14. *Τούτου χάριν*] Nempe *in hoc*, ne meis malis territi labascatis.

Κάμπτω τὰ γόνατά μου, flecto genua mea] Qui mos precantium in rebus anxiis. Vide quae dicta ad Matth. 6: 5, Marc. 15: 19, Luc. 22: 41, Act. 7: 60, 9: 40, 20: 36, 21: 5.

Πρὸς τὸν πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, coram Patre Domini nostri Iesu Christi] Vide supra 1: 2. In Manuscripto desunt illa *τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ*, et sine illis melius cohaerent sequentia, et suo quoque tempore a Graecis haec abfuisse docet nos Hieronymus. Sensus idem manet.

15. *Ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται, ex quo omnis familia in coelis et in terra nominatur*] *Πατριὰ* בית אבות est *familia*, ut videre est Exod. 6: 25, 12: 3, et locis aliis magno numero. Solemne autem est Hebraeis, ut et supra attigimus, cum de Angelis et hominibus piis loquuntur, nominare eos *familiam Dei superiorem et inferiorem.* Utrique *Dei filii* dicuntur, utraque vocatur *Dei familia*, et hoc est quod hic dicitur. Non longe abit illud Simplicii in Epicteteis: *Αἱ πολλαὶ ἀρχαὶ πάντων ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἔχουσι τὸ τῆς ἀρχῆς ἀξίωμα* [*Multa illa principia rerum omnium ab uno principio sortita sunt principii dignitatem*]. Et hoc Procli ad Timaeum: *Πάντα τὰ δημιουργικὰ αἴτια, ὡς ὑφ᾽ ἓν κέντρον συννεύει τὴν μίαν τῶν πάντων πατρικὴν αἰτίαν* [*Causae omnes quaecunque aliquid in creationem contulerunt tanquam ad unum centrum ad paternam causam vergunt*].

Mag-

Magnificum putant Hebraei quod genus suum referre possunt ad Iudam, Rubenum et alios Iacobi filios: at nos Deo Patre censemur:

— *Τοίου πατρὸς εὐχόμεθ' εἶναι.*

[*Iactamus tali genitos nos esse Parente.*]

16. *Ἵνα δῴη ὑμῖν κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης αὐτοῦ, ut det vobis secundum divitias maiestatis suae*] *Δόξα maiestatem* significat: sed hic *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] ipsam *Dei potentiam*, quam sequitur maiestas, quomodo Hebraeis עז poni solet modo hoc, modo illo significatu. *Πλοῦτος* est eius *potentiae abundantia.* Vide supra 1: 7, 18, 2: 7.

Δυνάμει κραταιωθῆναι] *Augeri viribus.*

Διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον, per Spiritum suum in interiori homine] Id est, *ἐν τῷ ἔσω ἀνθρώπῳ*, in mente ipsa. Vide Rom. 7: 22 et ibi dicta. Falluntur qui *ἔσω ἄνθρωπον* confundunt cum *καινῷ ἀνθρώπῳ* [*novo homine*].

17. *Κατοικῆσαι τὸν Χριςὸν διὰ τῆς πίςεως ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, Christum habitare per fidem in animis vestris*] Hoc quoque construitur cum *δῴη* et est *ἀσύνδετον* [*iniuge*]. De sensu vide Ioh. 14: 23.

18. *Ἐν ἀγάπῃ ἐῤῥιζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι, ἵνα ἐξισχύσητε καταλαβέσθαι σὺν πᾶσι τοῖς ἁγίοις, in dilectione radicati et fundati, ut possitis comprehendere cum omnibus sanctis*] Est traiectio vocis *ἵνα* qualis Ioh. 13: 29, Rom. 11: 31, 1 Cor. 9: 15, 2 Cor. 2: 4, Gal. 2: 10. Constantia duabus similitudinibus recte exprimitur, arboris in altum radices agentis, Matth. 13: 6, 21, Marc. 4: 6, 17, Luc. 8: 13, et aedificii bene fundati, Matth. 7: 24, Luc. 6: 48, ubi vox *θεμελίου*. Vide et supra 2: 20 et Apoc. 21: 14, et confer Col. 2: 7. Philo de Linguarum confusione: *Πεπηγότα βεβαίως τῇ τοῦ τετραγώνου σχήματος οἰκειούμενα φύσει· ἀκράδαντον γὰρ τοῦτό γε· ἵνα πλίνθου τίνα τρόπον ἀκλινῶς ἐρηρεισμένα βεβαίως καὶ τὰ ἐποικοδομούμενα δέχηται* [*Fixa firmaque manent, assumpta quadratae formae natura: haec enim cum sit inconcussa inflexaque laterculi more, etiam quae super aedificabuntur sustinebit firmiter*].

Τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος καὶ ὕψος, quam sit la-

lata et longa et profunda et alta]. Est allusio ad locum Iob. 11: 7. Dei bonitas et *latissime* in omnes homines se effundit, et *in longum*, id est, in omnia secula se extendit, et ex *infima depressione* hominem liberat et in *loca suprema* evehit. Eodem spectabant motiones rerum oblatarum, prior in altum et profundum quae dicebatur תרומה [*elatio*], deinde altera in latum et longum, quae dicebatur תנופה [*agitatio*].

19. *Γνῶναί τε τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, scire etiam summam dilectionem cognitionis Christi*] In Manuscripto, *τὴν ὑπερβάλλουσαν ἀγάπην τῆς γνώσεως τοῦ Χριστοῦ, summam illam dilectionem*, Dei scilicet et proximi, *quae ex cognitione Christi oritur.* Videntur etiam Hieronymi tempore quidam libri sic habuisse: nam ipse sic hunc locum exponit. Vide Phil. 3: 8. Et *γνῶναι* hic est *in semet experiri.*

Ἵνα πληρωθῆτε εἰς πᾶν τὸ πλήρωμα τοῦ Θεοῦ, ut impleamini omni plenitudine Dei] *Πλήρωμα* hic sumo active, Ioh. 1: 16, Col. 2: 9. Sensus est: *Ut impleamini omnibus illis donis, quibus Deus implere homines solet.*

20. *Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑπὲρ πάντα ποιῆσαι ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν, ei autem qui potens est facere super omnia quae petimus aut cogitamus*] Simili ferme δοξολογίᾳ [*laudatione*] finitur ad Romanos Epistola. Primum dicit *posse super omnia* nempe quae visa sunt hactenus; deinde addit etiam *plurimum supra ea quae petere aut cogitare audeamus.* Ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ, sunt particulae plures *αὐξητικαὶ* [*augentes*] cumulatae, quod loquendi genus amat Paulus, ut videre est 2 Cor. 3: 9, 7: 13, Phil. 1: 9, 1 Thess. 4: 1, 10. Item Rom. 5: 20, 2 Cor. 7: 4, 1 Tim. 1: 14, supra 1: 21, infra 4: 10.

Κατὰ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἡμῖν, secundum virtutem quae operatur in nobis] In Manuscripto *ἐν ὑμῖν*, id est, *ita ut incepit operari; nam κατὰ* saepe similitudinem significat.

21. *Αὐτῷ ἡ δόξα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ipsi gloria in Ecclesia per Christum Iesum*] In Ecclesia sicut mos est per Christum precari, ita etiam per Christum gratias Deo agere, Rom. 1: 8, 7: 25.

Εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων. Ἀμήν, in

om-

omnes generationes seculi seculorum. Amen] Hic quoque augendi causa duas locutiones Hebraicas miscuit Apostolus: quarum prior est לדר ודר [*ad generationem et generationem*] Ps. 10: 6, altera עד עלמי עד [*in secula seculi*] Esai. 45: 17 et alibi. Solebant talibus δοξολογίαις [*laudationibus*] Ecclesiae acclamare, *Amen:* quod ut faciant, praeit eis Paulus.

CAPUT IV.

1. *Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, obsecro itaque vos*] Parte doctrinae absoluta venit, ut solet, ad adhortationes.

Ἐγὼ ὁ δέσμιος ἐν Κυρίῳ, ego vinctus propter Dominum] Idem est quod supra 3: 1 dicit δέσμιος τοῦ Χριστοῦ· nam ב Hebraeis ut alia, ita et *propter* significat.

Ἀξίως περιπατῆσαι τῆς κλήσεως ἧς ἐκλήθητε, ut vocatione qua vocati estis digne ambuletis]. Ita ut par est eos vivere quos tanto et tam inexspectato beneficio Deus affecit. Simile loquendi genus Rom. 16: 2, Phil. 1: 27, Col. 1: 10, 1 Thess. 2: 12.

2. *Μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης, cum omni modestia*] Act. 20: 19, Phil. 2: 3, Col. 2: 18, 23, 3: 12. Magna haec virtus est Philosophis ferme omnibus incognita, ad quam praecipue ducere homines debuit memoria eius quod fuerunt ante tam benignam vocationem, unde caetera bona fluunt: ideo toties eius meminere Apostoli.

Καὶ πρᾳότητος μετὰ μακροθυμίας, et lenitate cum patientia] *Lenitatis* est non moveri ob res leves: μακροθυμίας etiam in gravioribus cohibere iram. De hoc vide Matth. 18: 26, 29, 1 Cor. 13: 4, 1 Thess. 5: 14, 2 Cor. 6: 6, Gal. 5: 22. Utrumque coniunctum habes et Col. 3: 12.

Ἀνεχόμενοι ἀλλήλων ἐν ἀγάπῃ, vos invicem dilectione ferentes] Sic et Col. 3: 13. Ἀνέχεσθαι סבל est *aliorum ignorantias*, quanquam nobis molestas, *leniter ferre*. Similitudo ab onere deducta. Ita autem fecit constructionem quasi dixisset non περιπατῆσαι [*ambulare*], sed περιπατεῖτε [*ambulate*]. Frequens Paulo respicere τὸ νοούμενον [*sensum*].

3. *Σπουδάζοντες τηρεῖν τὴν ἑνότητα τοῦ πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης, spiritus unitatem pacis vinculo servare solliciti*] Ἑνότητα τοῦ πνεύματος vocat unitatem Ecclesiae, quae est corpus spirituale. Ea servari non potest ubi regnant fastus, aemulatio, invidentia, et alia dilectioni contraria. Vide utramque ad Corinthios.

4. *Ἓν σῶμα, unum corpus*] *Corpus sumus de conscientia religionis, et disciplinae unitate, et spei foedere*, ait Tertullianus in Apologetico. Est autem breviter dictum *unum corpus*, pro *Ecclesia est unum corpus*. Huius figura unum tabernaculum Hebraeorum, et eius vice postea templum unum.

Καὶ ἓν πνεῦμα] *Unus Spiritus*, supple, *est qui Ecclesiam gubernat;* non Satanicus, non humanus, sed Divinus, 1 Cor. 12: 4.

Καθὼς καὶ ἐκλήθητε ἐν μιᾷ ἐλπίδι τῆς κλήσεως ὑμῶν, sicut et vocati estis in unam spem vocationis vestrae] Id est, *εἰς μίαν ἐλπίδα*. Et *spem* vocat ipsam rem ad quam sperandam vocati sumus, id est, vitam aeternam. Vide supra 1: 18.

5. *Εἷς Κύριος, unus Dominus*] Christus Ecclesiae *Dominus* ex Dei Patris decreto, 1 Cor. 8: 6.

Μία πίστις] *Una regula fidei*, de qua diximus ad Matth. 28: 19.

Ἓν βάπτισμα, unus baptismus] Unus modus profitendi eam fidem nempe per baptismum. Vide ad eundem Matthaei locum.

6. *Εἷς Θεὸς καὶ πατὴρ πάντων, unus Deus et Pater omnium*] Habes et hoc dicto loco 1 Cor. 8: 6.

Ὁ ἐπὶ πάντων, qui super omnes] Id est ἐπάνω πάντων, *qui imperium in nos omnes habet.*

Καὶ διὰ πάντων] *Per omnes* diffundit providam gubernationem suam.

Καὶ ἐν πᾶσιν ὑμῖν, et intra vos omnes] Ὑμῖν abest in Manuscripto. *Intra vos* agit per Spiritum a se procedentem.

7. *Ἑνὶ δὲ ἑκάστῳ ἡμῶν ἐδόθη ἡ χάρις κατὰ τὸ μέτρον τῆς δωρεᾶς τοῦ Χριστοῦ, unicuique autem nostrûm data est gratia secundum mensuram donationis Christi*] Quia obiici poterat, *Non eadem omnes accepimus*, respondet,

Dona

Dona sunt, quorum mensura a voluntate pendet donantis, et haec ipsa non uni, sed omnibus serviunt, Rom. 12: 3, 6. Sic non omnibus tribubus tantundem datum terrae, sed plus copiosioribus.

8. *Ἀναβὰς εἰς ὕψος ᾐχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν, καὶ ἔδωκε δόματα τοῖς ἀνθρώποις, adscendens in altum captivos abduxit, et dedit dona hominibus*] In Graeco prima verba eadem: nisi quod ibi ad Deum sermo, hic de Deo: deinde *ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώποις*. At Paulus ut melius ad mysticum sensum haec traheret, לקח [*accipere*] sumpsit in sensu *dandi:* nec id mirum, cum quae dare volumus accipiamus ut demus, ut videre est Exod. 25: 2 et 1 Reg. 17: 10, quare et per *ἐκβάλλειν* vertitur Iob. 22: 22, Ier. 23: 31. Et sic sumpto verbo ב valebit *propter*, de quo significatu diximus supra 1. Optime autem Christo convenit hic locus, qui in coelum adscendere conspectus est, deinde per Apostolorum doctrinam vicit et velut captivam egit idololatriam, et vitia alia: sumpsitque a Patre dona quae hominibus dispartiretur. *Αἰχμαλωσία* שבי, in Psalmis et Num. 31: 12, est *captivorum multitudo.*

9. *Τὸ δὲ, ἀνέβη, τί ἐστιν, εἰ μὴ ὅτι καὶ κατέβη πρῶτον εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς, illud autem adscendit, quid est nisi ipsum prius et descendisse in inferiores terrae partes*] Etiam Deus, de quo sensu primum obvio agit Psalmus, primum descenderat, sed in montem Sinai: Christus vero multo inferius in eam partem in qua homines solent vivere. Vide Ioh. 3: 13, 6: 33, 38, 41, 42, 50, 51, 58. Sic *κάτω* sumitur Ioh. 8: 23, Act. 2: 19. Posset aliquis credere agi hic de utero materno ob locum Ps. 139: 16, sed credibilius est agi de Divina Christi potentia in terris exercita coram multis testibus, de quo agitur et 1 Tim. 3: 16.

10. *Ὁ καταβὰς, qui descendit*] Vide modo dicta Iohannis loca.

Αὐτός ἐστι καὶ ὁ ἀναβὰς ὑπεράνω πάντων τῶν οὐρανῶν, ipse est et qui adscendit supra omnes coelos] Id est, supra aërem et aethera, quae regio *coelum tertium* dicitur, et *coelum coelorum*, et pluraliter *οὐρανοί*, et *κατ' ἐξοχὴν, ὁ οὐρανὸς* [*per excellentiam, coelum*] Vide Act. 2: 34 et 1: 10, 1 Cor. 15: 41 et hic infra 6: 9.

Ἵνα πληρώσῃ τὰ πάντα] Neutrum pro communi: *ut impleret* sive *satiaret omnes*, nempe fideles, donis suis. Vide supra 3: 19.

11. *Καὶ αὐτὸς ἔδωκε, τοὺς μὲν, ἀποςόλους, et ipse constituit hos Apostolos*] Sicut Deus per Mosem constituerat tribuum Principes, Chiliarchos, Centuriones, atque ita deinceps; ita et nunc fecit Christus. Apostoli tribuum principibus respondent.

Τοὺς δὲ, προφήτας, illos Prophetas] Qui semper proximi Apostolis ponuntur, ut supra 3: 5, 1 Cor. 12: 28.

Τοὺς δὲ, εὐαγγελιςὰς, alios Euangelistas] Adiutores Apostolorum, Act. 21: 8, 2 Tim. 4: 5. Tales aliquamdiu fuere, Titus, Timotheus, Apollos, Silas, Marcus, Lucas. Vide 2 Cor. 8: 18.

Τοὺς δὲ, ποιμένας, alios Pastores] רועין *pastores. Pastor* apud Iudaeos vocabatur Gubernator Synagogae. Id nomen in Ecclesia competit *τῷ προεςῶτι, τῷ κοπιῶντι ἐν λόγῳ* [*praesidi, operanti in verbo*], 1 Tim. 5: 17, qui *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] dictus *ἐπίσκοπος, inspector gregis*: nam *docere* est *pascere*.

Καὶ διδασκάλους, et Doctores] Hi erant Episcopi et ipsi, sed in eminentiore gradu positi, quales dicti postea *μητροπολῖται* [*Metropolitae*], ut diximus Rom. 12: 7 et 1 Cor. 12: 28.

12. *Πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων, εἰς ἔργον διακονίας, ad sanctos perficiendos, in opus ministerii*] Est et hic traiectio: nam genuina constructio fuerat, *εἰς ἔργον διακονίας πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων*. Opus illis iniunctum est, et quidem ut sanctis ministrent, eos perficiendo magis et magis et fide et cognitione rerum earum quae ad Euangelium aliquo modo pertinent. Vide de hoc verbo 1 Cor. 1: 10, 2 Cor. 13: 2, Gal. 6: 1.

Εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριςοῦ, ad aedificandum Christi corpus] Ut ad eum modum illi quoque sancti apti fiant aedificandae Ecclesiae, id est, docendis aliis.

13. *Μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίςεως καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς ἄνδρα τέλειον, donec perveniamus omnes unitate fidei et cognitionis Filii Dei ad virum consummatum*] Est rursum *κοίνωσις* [*communicatio*]: nam Paulus supra alios perfectus

se

se imperfectis accenset: et *εἰς τὴν ἑνότητα* positum est pro *ἐν τῇ ἑνότητι*· tam diu aliis magistris quisque opus habet, donec ipse quoque in fide et accedente ad fidem cognitione (de qua supra 1: 17, Col. 1: 10, 2: 2) consummatus fuerit. *Ἀνὴρ τέλειος* dicitur Luciano et Graecis aliis, is qui virium complevit augmentum, quod quinta fieri annorum hebdomada ait Macrobius Saturnalium I. 6. Pro eodem *ἀνὴρ* sine adiectione legitur 1 Cor. 13: 2. Eius habitudinis nomen hic a corpore ad animum transfertur.

Εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ] *Ad eum staturae modum qui plenus sit Christi*, id est, cognitionis de Christo. *Ἡλικίαν* esse *staturam* vidimus Matth. 6: 27.

14. *Ἵνα μηκέτι ὦμεν νήπιοι, ne amplius simus parvuli*] Plenius ostendit qualis sit illa virilis habitudo, comparatione aliorum qui nondum eousque pervenere. *Νήπιοι* נשים sunt qui adhuc institui aut roborari debent, Rom. 2: 20, 1 Cor. 3: 1, 13: 11, Hebr. 5: 13.

Κλυδωνιζόμενοι καὶ περιφερόμενοι παντὶ ἀνέμῳ τῆς διδασκαλίας, omni doctrinae vento concussi et iactati] Ostendit non tantum quod evenire poterat, sed et quod multis Ephesi evenerat: doctrinis enim partim Philosophorum, partim Iudaeorum concussi et huc illuc iactati fuerant, tanquam procellis. Hoc enim *κλύδων* Prov. 23: 34, Ion. 1: 4, 2: 12, Luc. 8: 25, Iac. 1: 6, unde *κλυδωνίζεσθαι*. Videtur autem alludi ad locum Esai. 57: 13, ubi in Graeco: *Τούτους γὰρ πάντας ἄνεμος λήψεται, καὶ ἀποίσει καταιγίς* [*Istos enim omnes tollet ventus, et auferet tempestas*]. Seneca fine libri de Vita beata: *Turbo quidam animos vestros rotat et involvit, fugientes petentesque eadem: et nunc in sublime allevatos, nunc in infima allisos rapit.*

Ἐν τῇ κυβείᾳ τῶν ἀνθρώπων, per hominum nequitiam] Illorum culpam sublevat, graviter accusando ipsos seductores. *Κυβεία* Graeca vox est, sed Thalmudicis quoque et Rabbinis frequens קוביא [*alea*]; et quia in aleae ludo solent simpliciores circumveniri, ideo ad quamvis *circumventionem* haec vox transferri solet. Nam

Aleator quanto in arte est melior, tanto est nequior.

Et ita apparet hic Syrum accepisse.

Ἐν πανουργίᾳ, per astutiam] Planius explicat quod dixerat; et utroque loco *ἐν* valet *per*.

Πρὸς

Πρὸς τὴν μεθοδείαν τῆς πλάνης, ad rationem circumveniendi] In Manuscripto, *πρὸς τὰς μεθοδείας τῆς πλάνης τοῦ διαβόλου*. Nempe ut intelligamus versute agere illos homines, idque ex arte seducendi quam habent a Diabolo. Videntur Pythagorei maxime indicari, quorum plerique Magi. Magicas autem artes multum exercitas fuisse Ephesi, videmus Act. 19: 19. *Μεθοδεία* idem quod *μέθοδος, via ac ratio agendi*. Confer quod infra 6: 11, ubi *rationes* vertit Ambrosius non male. *Μεθοδεύειν* רגל, *astu agere*, 2 Sam. 19: 27.

Ὅς ἐστιν ἡ κεφαλὴ, ὁ Χριστὸς, qui est caput, Christus] Nativa constructio fuerat, *εἰς αὐτὸν τὸν Χριστὸν, ὅς ἐστιν ἡ κεφαλή* [*in illum Christum, qui est caput*].

16. *Ἐξ οὗ πᾶν τὸ σῶμα συναρμολογούμενον καὶ συμβιβαζόμενον διὰ πάσης ἁφῆς τῆς ἐπιχορηγίας, κατ' ἐνέργειαν ἐν μέτρῳ ἑνὸς ἑκάστου μέρους, τὴν αὔξησιν τοῦ σώματος ποιεῖται, ex quo totum corpus connexum et compactum per omnem iuncturam aliturae, operatione pro modo cuiusque partis augmentum corporis facit*] Melius Manuscriptus: *ἑκάστου μέλους* [*cuiusque membri*]. *Corpus* Ecclesia; eius *membra* singuli, Rom. 12: 4, 5, 1 Cor. 12: 12, 14, 18, 19, 20, 22, 25, 26. Et alius Hebraismus, quod secundo loco *τοῦ σώματος* dixit pro *ἑαυτοῦ* [*ipsius*], id est, nomen repetit, ubi alius posuisset nomen reciprocans. Christus in Ecclesia non capitis tantum, sed et cordis habet rationem, unde et sanguis et spiritus per multos inter se cohaerentes meatus ad extimas partes fertur, incrementumque praestat singulis, dum incremento habent opus. *Συναρμολογῶ, compagino* in Glossis, dicitur et de aedificio, ut supra 2: 21, et de corpore, ut hic. Idem est quod *συναρμόζειν*. Xenophon: *Τὸ σῶμα συνήρμοσταί σοι* [*Corpus tuum apte est dispositum*]. *Συμβιβάζω cogo* in Glossario, videtur arctius quoddam coagulum significare quam vox praecedens. Vide geminum huic locum Col. 2: 19 et 2: 2. *Ἁφὴ*, in plurali *ἁφαὶ* in illo ad Colossenses loco, ubi et *συνδέσμων* [*coniunctionum*] vox additur, sunt *iuncturae corporis*, quia per contactum mutuo sibi et cum aliis membris cohaerent, ut venae et arteriae. Vocantur autem illae *ἁφὴ τῆς ἐπιχορηγίας*, genitivo significante usum rei, quia spiritum et succum

cor-

corpori suppeditant: sicut in loco illo ad Colossenses dicitur corpus per illas iuncturas ἐπιχορηγεῖσθαι, id est, *accipere quae sibi sunt necessaria.* Fit autem ista ἐπιχορηγία, id est, *subministratio* sive *alitura*, per operationem in membrum unumquodque, idque ἐν μέτρῳ, id est, *pro modo* quo quodque membrum alimenti indiget, tum ad sustentationem, tum ad incrementum sui. Sicut aedificii ita corporis iuncturis respondent in Ecclesia omnes illi Praepositorum gradus, de quibus supra 1: 21 et hoc capite 11.

Εἰς οἰκοδομὴν ἑαυτοῦ ἐν ἀγάπῃ] Miscet comparative ἀπόδοσιν [*redditionem*]. Haec, inquit, eo pertinent, ut corpus illud, id est, Ecclesia, *per dilectionem* mutuam, id est, per dilectionis officia, *aedificetur*, id est, magis magisque instruatur. Magnae autem dilectionis opus est docere alios.

17. *Τοῦτο οὖν λέγω, hoc igitur dico*] Redit ad id quod coeperat dicere capitis huius initio.

Καὶ μαρτύρομαι ἐν Κυρίῳ] Id est, *per Christum vos obtestor*, palam quasi testibus adhibitis denuntio, העידתי. Vide Act. 20: 26, Gal. 5: 3.

Μηκέτι ὑμᾶς περιπατεῖν, καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη περιπατεῖ] *Ne eam vitam ducatis, quam ducunt illi ex Gentibus* qui ad Christum conversi non sunt.

Ἐν ματαιότητι τοῦ νοὸς αὐτῶν, in mentis suae vanitate] Philosophos maxime tangit, ut et Rom. 1: 21, ubi verbum ἐματαιώθησαν· vide ibi dicta. Hebraei tales homines vocant אבירי לב [*duri corde*], Esai. 46: 12.

18. *Ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ, tenebris obscuratum habentes intellectum*] Appetitus corrupti etiam mentem obnubilant, Rom. 1: 21, infra 5: 8.

Ὄντες ἀπηλλοτριωμένοι τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ] *Longe remoti a vita illa quae secundum Deum est.* Vide Gal. 2: 19. Vocem ἀπηλλοτριωμένοι habuimus et supra 2: 12.

Διὰ τὴν ἄγνοιαν τὴν οὖσαν ἐν αὐτοῖς, per ignorantiam quae est in illis] Explicat id quod de *tenebris* modo dixerat.

Διὰ τὴν πώρωσιν τῆς καρδίας αὐτῶν, propter torporem animi ipsorum] Diximus ad Marcum 6: 52, omnia vitia inolita designari voce πωρώσεως. Sic et Latinis *callum ob-*

obduxisse dicuntur, qui bona monita non persentiscunt. Vide Esai. 6: 10.

19. *Οἵτινες ἀπηλγηκότες, qui dedolentes*] Amplius explicat quid per πώρωσιν intelligat. Sicut partes quaedam corporis a spiritu vitali destitutae dolorem nullum sentiunt, ita illis animus, etiam cum turpissima faciant, nullo ob id dolore commovetur.

Ἑαυτοὺς παρέδωκαν τῇ ἀσελγείᾳ, se ipsi tradiderunt impudicitiae] Ἀσελγεῖαι sunt impudicitiae initia, primae, ut loquuntur, lineae. Diximus ad 2 Cor. 12: 21.

Εἰς ἐργασίαν ἀκαθαρσίας πάσης, in operationem immunditiae omnis] Basilius ad Diodorum: *Τῷ τῆς ἀκαθαρσίας ὀνόματι τάς τε τῶν ἀῤῥένων ἀῤῥητοποιίας καὶ τὰς θηλειῶν περιλαμβάνων* [*Nomine immunditiae nefanda facinora marium et foeminarum comprehendens*]. Iones, quorum principes Ephesii, *molles* Martiali, didicerant mores Persicos, itaque regnabant apud eos ea vitia quae ἀκαθαρσίας nomine Paulus notat ad Rom. 1: 24, 6: 19, ut et apud Corinthios 2 Cor. 12: 21 et Gal. 5: 19.

Ἐν πλεονεξίᾳ, in avaritia] Hoc ideo addit, quia multi mares ob pretium se prostituebant. Ideo Sallustius dicit: *Avaritia corpus animumque effeminat.* בצע Hebraeis *lucrum* significat, saepe autem vertitur πλεονεξία.

20. *Ὑμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ἐμάθετε τὸν Χριστόν*] *Christum*, id est, doctrinam Christi, per μετωνυμίαν [*transnominationem*] frequentem, *non ita didicistis*, ut scilicet illa flagitia imitari debeatis.

21. *Εἴγε αὐτὸν ἠκούσατε*] Id est, *si modo Euangelium bene comprehendistis*. Sic ἀκούειν [*audire*] habuimus et supra 3: 2.

Καὶ ἐν αὐτῷ ἐδιδάχθητε, καθώς ἐστιν ἀλήθεια ἐν τῷ Ἰησοῦ] *Et si ita edocti estis Euangelium quomodo illud revera se habet, prout a Iesu ipso praedicatum est.* Hoc ideo dicit, quia post suum abitum quidam sub nomine Euangelii profanam quandam docuerant libertatem, ut et Corinthi.

22. *Ἀποθέσθαι ὑμᾶς κατὰ τὴν προτέραν ἀναστροφὴν, τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον*] Explicat quales fuerint, et quid exigat Domini Iesu doctrina, Matth. 16: 24 et alibi, praedicta ab Esaia 55: 7. Et est traiectio: *ut exuatis veterem hominem,*

nem, id est, eum qui erat in priore vestro vivendi genere. Veterem hominem habuimus et Rom. 6: 6. Quod hic ἀποθέσθαι, id est ἀπεκδύσασθαι Col. 3: 9, cuius contrarium est ἐνδύσασθαι quod iam sequetur, utrumque alludens ad ritum Baptismi, in quo vestes deponebantur et resumebantur. Ἀναστροφὴ est *vitae quoddam genus inter homines*, ut Gal. 1: 13, Iac. 3: 13, 1 Petr. 1: 15, 18, 2: 12, 3: 16, 2 Petr. 2: 7, 3: 11, Tob. 4: 19. Sic *conversari* pro συνομιλεῖν dixit et Seneca.

Τὸν φθειρόμενον] *Qui tendit ad exitium*, Gal. 6: 8.

Κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς ἀπάτης] Id est, *per cupiditates seducentes*. Dulcis radix, sed fructus amarissimi: lotos Homerica.

23. Ἀνανεοῦσθαι δὲ τῷ πνεύματι τοῦ νοὸς ὑμῶν, *et renovetis spiritu mentis vestrae*] Hic *spiritus mentis* est ipsa mens. Sic Hebraei dicunt *lutum coeni, terram pulveris*, ubi genitivus est ἐξηγητικός [*explicatio praecedentis*].

24. Καὶ ἐνδύσασθαι τὸν καινὸν ἄνθρωπον, *et induatis novum hominem*] Quem τὸν νέον ἄνθρωπον eodem sensu dixit Col. 3: 9.

Τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα] *Qui formatus est secundum Dei voluntatem*. De verbo κτίζεσθαι [*creari*] vide supra 2: 10, 3: 9, 2 Cor. 5: 17.

Ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας] Prior est δικαιοσύνη צדק [*iustitia*], id est, *innocentia*, quam חסד ὁσιότης [*sanctitas*], ut ista distinguunt Hebraei. Addit autem Paulus τῆς ἀληθείας [*veritatis*] pro ἀληθέσι [*veris*], id est, *tali innocentia et deinde sanctitate, quae sint in esse, non in videri*.

25. Διὸ ἀποθέμενοι τὸ ψεῦδος, *propter quod deponentes mendacium*] Hoc adversus eos dicit, qui ut gratias captarent aut Iudaeorum aut Gentium, alia dicebant quam sentirent.

Λαλεῖτε ἀλήθειαν ἕκαστος μετὰ τοῦ πλησίον αὐτοῦ, *loquimini veritatem alter cum altero*] Ex Zach. 8: 16, ubi eadem verba in Graeco, nisi quod pro μετὰ τοῦ πλησίον est πρὸς τὸν πλησίον. Aperte loquimini quod sentitis, non tantum apud Christianos, sed etiam apud alios, qui sicut ante Legem dicebantur οἱ πλησίοι, ut Exod. 11: 21, ita etiam in nova Lege. Sic Augustinus hunc locum interpre-

pretatur libro Contra mendacium. Contrarium huic *mendacium loqui*, Ps. 12: 2.

Ὅτι ἐσμὲν ἀλλήλων μέλη, quoniam sumus membra nostra] Id est, praeter illam societatem de qua egimus, est et alia quaedam societas aut civitatis, aut humani generis: et haec quoque observanda est, quod fieri nequit si aliud lingua dicat, quam mens concipit.

26. *Ὀργίζεσθε, καὶ μὴ ἁμαρτάνετε*] Miror esse qui dubitent an hoc sit ex Ps. 4: 5, nam versio LXX ibi eadem habet verba: *ὀργίζεσθε; καὶ μὴ ἁμαρτάνετε*, ubi diximus recte verti posse, *Irascimini? at ne peccate*, eo loquendi genere quod habemus Iac. 5: 14.

Ὁ ἥλιος μὴ ἐπιδυέτω ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν, neque sol occidat dum manet iracundia vestra] Est locutio Hebraea de eo quod protrahendum non est, Deut. 24: 15, et simul applicatio eius legis quae est Deut. 21: 23, argumento a minori ad maius. Si poenae Lege praescriptae non extendantur usque ad vesperam, multo minus extendi ultra eam debet ira privatim suscepta. Plutarchus: *Πυθαγορικοὶ, γένει μηδὲν προσήκοντες ἀλλὰ κοινοῦ λόγου μετέχοντες, εἴποτε προαχθεῖεν εἰς λοιδορίαν ὑπ' ὀργῆς, πρὶν ἢ τὸν ἥλιον δύναι τὰς δεξιὰς ἐμβάλλοντες ἀλλήλοις καὶ ἀσπασάμενοι διελύοντο* [*Pythagorici, non generis sed doctrinae saltem societate iuncti, si quando per iram ad maledicta prorupissent, ante solis occasum dextris mutuo datis e salutatione facta gratiam redintegrabant*].

27. *Μήτε δίδοτε τόπον τῷ διαβόλῳ, nolite locum dar Diabolo*] Optima monitio: nam si motus animi negligend foveantur, transeunt in *ἕξιν* [*habitum*], Diabolo it quoddam in tales nanciscente. Qua de re diximus a Luc. 22: 3, Ioh. 13: 27, Act. 5: 3. Sic

Neglectis urenda filix innascitur agris.

28. *Ὁ κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω, qui furatur iam n amplius furetur*] Id est, ὁ *κλέψας* [*qui furatus est*]: na apud Hebraeos sicut verbum praeteritum usurpatur p praesente, ita participium praesens pro praeterito, qu plures formas Hebraei non habent.

Μᾶλλον δὲ κοπιάτω ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθὸν ταῖς ἰδί χερσὶν, potius autem manuum labore bene operetur] Sim loquendi genus 1 Cor. 4: 12, 1 Thess. 4: 11. Adde A

20: 34. Bene autem addit τὸ ἀγαθὸν, ne quis putet quemvis quaestum probari, qualis est scortorum et lenonum.

Ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι τῷ χρείαν ἔχοντι, *ut habeat unde egenti ministret*] Est brevis locutio. Sensus enim est: *Ut non tantum ipse habeat unde vivat, sed et insuper aliquid quo egenos adiuvet*, ut illa paupercula, Luc. 21: 2.

29. *Πᾶς λόγος σαπρὸς ἐκ τοῦ ϛόματος ὑμῶν μὴ ἐκπορευέσθω, ne sermo putridus ex ore vestro exeat*] *Exire ex ore* dicitur quod loquimur, Matth. 4: 4, 15: 18. *Λόγος σαπρὸς* דבר באשה vel רקבון Ioel. 2: 20, Iob. 41: 18. *Sermo putridus*, id est, obscoenus, qualia multa, ut credo, haberemus, si existerent Ephesiaca Xenophontis. In Glossario σαπρὸς, *foedus*.

Ἀλλ' εἴτις ἀγαθὸς πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας] *Sed is sermo exeat, qui aptus est ad institutionem eam quae cuique est necessaria.* Genitivus pro adiectivo, more Hebraeo. Χρεία vox frequens apud Sirachiden.

Ἵνα δῷ χάριν τοῖς ἀκούουσι] *Per quem bene merearis de auditoribus.* Sic ἐπιτελεῖν χάριν habuimus 2 Cor. 8: 6. Bene de aliquo meretur qui a vitiis abducit. *Prosit* hic Latinus recte.

30. *Καὶ μὴ λυπεῖτε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, neque contristemini Spiritum sanctum*] Maior est Spiritus sanctus Angelis; at moniti saepe Israelitae ne Angelum offenderent, Exod. 23: 21, ubi in Hebraeo, אל־תמר בו [*ne sis rebellis in eum*], in Graeco, μὴ ἀπείθει αὐτῷ. Esai. 43: 10, *Παρώξυναν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον αὐτοῦ* [*Exacerbaverunt Spiritum eius sanctum*]. Hermas II. 10: *Tristitia enim omnium spirituum nequissima est et pessima servis Dei, et omnium spiritus exterminat: et cruciat Spiritum sanctum.* Postea: *Tristitia haec intrat in hominem, et tristem facit Spiritum sanctum et vexat eum.* Mox: *Noli offendere Spiritum sanctum qui in te habitat.* Nec plane alienum hinc est illud Senecae Epistola XLI: *Ita dico, Lucili, sacer intra nos spiritus sedet bonorum malorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat.* Tertullianus de Spectaculis: *Deus praecepit Spiritum sanctum, utpote pro naturae suae bono tenerum et delicatum, tranquillitate et lenitate et quiete et pace tractari.*

Ἐν ᾧ ἐσφραγίσθητε εἰς ἡμέραν ἀπολυτρώσεως] *Per quem signati estis, ut certi sitis de ventura die redemptionis*, nempe *corporum*, quae est resurrectio, Rom. 8: 23. Sic *εἰς ἀπολύτρωσιν* supra 1: 14, ubi et verbum *ἐσφραγίσθητε* praecessit. Vide ibi dicta.

31. *Πᾶσα πικρία, Omnis amaritudo*] *Maledicentia*. Vide Rom. 3: 14.

Καὶ θυμός] Prima *inflammatio* animi, Rom. 2: 8, 2 Cor. 12: 20, Gal. 5: 20, Col. 3: 8.

Καὶ ὀργή, et ira] Motus transiens in *πάθος* [*perturbationem animi*].

Καὶ κραυγή, et clamor] *Clamor equus est irae*, ait hic Chrysostomus, *cum equum prostraveris, equitem deieceris*.

Καὶ βλασφημία] Omnis quidem *maledicentia* dicitur *βλασφημία*; sed ut distinguatur *ἀπὸ τῆς πικρίας*, videntur hic intelligenda verba quae Dei honorem quoquomodo laedunt: nam sic et Menander usurpavit hanc vocem, et in nostris literis sic usurpari solet. Vide Matth. 9: 3, 2 Reg. 19: 6, 22, Esai. 52: 5.

Ἀρθήτω ἀφ᾽ ὑμῶν] *Longe* [*a vobis*] *absit*, הוּרַם.

Σὺν πάσῃ κακίᾳ, cum omni malitia] Vide Rom. 1: 29, 1 Cor. 5: 8, 14: 20, Col. 3: 8, Tit. 3: 3.

32. *Γίνεσθε δὲ εἰς ἀλλήλους χρηςοί, estote autem inter vos invicem benigni*] *Benigni*, qualis Abrahamus erga Lothum, Gen. 13: 8.

Εὔσπλαγχνοι] *Misericordes*. Sic 1 Petr. 3: 8. Idem sensus ubi *σπλάγχνα οἰκτιρμῶν* [*viscera miserationum*] commendat Paulus Col. 3: 12.

Χαριζόμενοι ἑαυτοῖς] *Condonantes*, nempe *offensas*, e praecepto Christi Matth. 18: 22. De usu hoc huius verbi vide 2 Cor. 2: 7, 10, 12: 13. *Ἑαυτοῖς* hic est *alter alteri*, ut et Col. 3: 13, et hic infra 5: 19.

Καθὼς καὶ ὁ Χριςὸς ἐχαρίσατο ὑμῖν, sicut et Christus condonavit vobis] Est sensus hic non malus, sed plerique et optimi Codices habent, *ὁ Θεὸς ἐν Χριςῷ ἐχαρίσατο ὑμῖν* [*Deus in Christo condonavit vobis*]. Sic legit Syrus, et Chrysostomus, et Theophylactus, et Latini. *Ἐν Χριςῷ*, id est, *ob Christum*, Christo deprecante, Esai. 53: 12, Luc. 23: 34.

C

CAPUT V.

1. *Γίνεσθε οὖν μιμηταὶ τοῦ Θεοῦ, estote igitur imitatores Dei*] Quod praecipue fit bene omnibus faciendo, Matth. 5: 48, nam sic *homo homini Deus.*

Ὡς τέκνα ἀγαπητά, sicut filii carissimi] *Dei* nempe. Liberorum est patrem moribus referre.

2. *Καὶ περιπατεῖτε ἐν ἀγάπῃ, et ambulate in dilectione*] *Περιπατεῖν* הלך non actum unum aut alterum significat, sed perpetuum vitae tenorem.

Καὶ παρέδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν, et tradidit semetipsum pro nobis] *In mortem* scilicet, sic et Gal. 2: 20. Adfert maximum dilectionis testimonium, Ioh. 15: 13, Rom. 5: 8 et sequentibus.

Προσφορὰν καὶ θυσίαν τῷ Θεῷ, oblationem et victimam Deo] Haec duo simul habes et Ps. 40: 7, ubi pro *προσφορὰν* in Hebraeo est מנחה *oblatio*, nimirum *triticea*, de qua vide dicta ad Lev. 2 et Marc. 9: 49, quare *θυσία* זבח, quod alioqui generale est, de *victimis* intelligendum. Similitudo in eo, quod de utroque pars sacrata in honorem Dei imposita altari absumebatur.

Εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, in odorem suavitatis] Usurpatur id et de victimis Lev. 1: 9, et de *Μαναά* [*libo e simila*], Lev. 3: 16, ac primum occurrit in Noae historia Gen. 8: 21, ריח ניחוח, ubi ad ipsum *Noae* nomen fit allusio. Christus alter Noë, qui ex diluvio vitiorum servat, princeps novi saeculi. Nullum sacrificium Deo potest esse gratius, quam ubi idem est et Sacerdos et victima. Accedit quod in nullo sacrificio perfectior obedientia: et fructus eius, salus humani generis.

3. *Πορνεία δέ, stuprum autem*] Iam nominat vitia quae Ephesi maxime regnabant. Sub *πορνείας* nomine recte hic et adulteria comprehendas, ut et Latini sub *stupri* nomine.

Καὶ πᾶσα ἀκαθαρσία, et omnis immunditia] *Ἀρσενοκοιτία, τριβαδικὴ ἀσέλγεια, λεσβιασμός* [*concubitus cum masculis, tribadum et Lesbidum libido*]. Vide supra 4: 19.

Ἢ πλεονεξία, aut avaritia] Quia urbs mercatrix Ephesus.

sus. L. 2, de eo quod certo loco dare oportet. In talibus autem urbibus maxime regnat per fas et nefas rem augendi cupido:

Nam non quaeritur unde habeas, sed oportet habere.

Μηδὲ ὀνομαζέσθω ἐν ὑμῖν, ne nominetur quidem in vobis] Simile loquendi genus 1 Cor. 5: 1. Nemo Christianus illis nominibus vel suspectus sit.

Καθὼς πρέπει ἁγίοις, sicut decet sanctos] Quia ad sanctitatem nemo pervenit, nisi prius liberetur a talibus vitiis.

4. *Καὶ αἰσχρότης*] Quam *αἰσχρολογίαν* vocat Col. 3: 8, *inverecundiam in verbis*, quam Stoici probabant. Vide Ciceronis Epistolam ad Papirium Paetum IX. 22. In Glossario *αἰσχρολογία, turpiloquium.*

Καὶ μωρολογία ἢ εὐτραπελία, et stulta oratio aut festivitas] Id est, *μωρολογία* quam homines *ὑποκορίζοντες* [*honestum nomen praetexentes*] vocant *εὐτραπελίαν*. Talia sunt dicta Mimorum, item Parasitorum in Comoediis Graecis et Latinis. Qui talibus dictis scatent *γελωτοποιοὶ* Graecis, *ridicularii* Latinis. Talia vero personam graviorem, qualis est hominis Christiani, non decent. Egregie hunc locum explicat et *γελωτοποιοὺς* illos describit Chrysostomus Homilia VI in Matthaeum.

Τὰ οὐκ ἀνήκοντα, quae ad rem non pertinent] In Manuscripto *ἃ οὐκ ἀνῆκεν* [*quae non conveniunt*] אשר לא יעשה.

Ἀλλὰ μᾶλλον εὐχαριστία, sed magis gratiarum actio Sermonis vestri praecipua materia sit *gratiarum actio* pr beneficiis a Deo acceptis. Confer quod infra 19: 20.

5. *Τοῦτο γάρ ἐστε γινώσκοντες, hoc enim cognoscite*] Im perativum potius esse reor quam indicativum: nam et s paris sensus monitum Paulus inchoat 1 Cor. 6: 9, *μὴ πλανᾶσθε* [*ne erretis*]. Et *ἐστὲ γινώσκοντες* pro *γινώσκε* circumlocutio Graeca; at in Manuscripto est *ἴστε γινώσκοντες* [*scito cognoscentes*], id est, *bene scitote*, locuti ne Hebraea.

Ὅτι πᾶς πόρνος, quod omnis fornicator] Id est, *sc tator*. Sic enim nostri Scriptores hanc vocem usurp ut ostendimus. Universalis vox sequente negatione ap Hebraeos est pro negativa universali, ut iam saepe dimus.

Ἢ ἀκάθαρτος, *aut immundus*] Hi sunt μαλακοὶ [*molles*] et ἀρσενοκοῖται [*masculorum concubitores*] in dicto ad Corinthios loco.

Ἢ πλεονέκτης] Habes et hoc dicto ad Corinthios loco: *fraudatorem* interpretatur Cyprianus Epistola LII.

Ὅς ἐςιν εἰδωλολάτρης, *qui est idololatra*] Recte, ut et Col. 3: 5, nam pro Deo habent *Mammonam*, id est, divitias, Matth. 6: 24; in iis spes totas collocant; iis totos se devovent; earum causa nihil non faciunt. Par loquendi genus est, *quorum Deus est venter*, Phil. 3: 19. Facit pulchre huic dicto explicando locus Philonis περὶ μοναρχίας [*de Monarchia*] primo: Διελέγχων οὐ δὲ μετρίως τοὺς φιλοχρημάτους, οἳ πανταχόθεν μὲν ἀργύριον καὶ χρυσίον ἐκπορίζουσι, τὸ δὲ ποριςθὲν, ὡς ἄγαλμα θεῖον, ἐν ἀδύτοις θησαυροφυλάκοῦσιν, ἀγαθῶν αἴτιον καὶ τῆς συμπάσης εὐδαιμονίας τοῦτ' εἶναι νομίζοντες [*Avaros non mediocriter arguens, qui cum undique argentum et aurum quaerant, acquisitum non secus ac Divinam imaginem in penetralibus recondunt, dum hanc bonorum atque universae adeo felicitatis causam putant*]. Idem, libro de Praemiis et poenis, τὰ πάθη τῆς ἡδονῆς [*affectus voluptarios*] vocat τὰ εἴδωλα [*idola*].

Οὐκ ἔχει κληρονομίαν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Χριςοῦ καὶ Θεοῦ, *non habet hereditatem in regno Christi et Dei*] Regnum Christi est in iudicio, regnum Dei post iudicium, 1 Cor. 15: 24. Hebraei dicerent אין לו חלק בעולם הבא [*Pars ei non erit in seculo futuro*].

6. Μηδεὶς ὑμᾶς ἀπατάτω κενοῖς λόγοις, *nemo vos verbis inanibus seducat*] Similis monitio 1 Cor. 3: 18. Notat autem Philosophos qui docebant nihil mali esse in incestibus et ἀρσενοκοιτίᾳ [*concubitu cum masculis*], et qui laudabant κοινογαμίαν [*communes nuptias*], et qui putabant vendentibus et ementibus licitum circumvenire se invicem, ideo quod volenti non fiat iniuria, et leges civiles id permittant; sed et Iudaeos qui *omnibus Iudaizantibus*, quomodocunque vixissent, partem fore dicebant *in seculo altero*.

Διὰ ταῦτα γὰρ ἔρχεται ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, *propter haec enim venit ira Dei*] *Divina ultio*, Rom. 1: 18, Col. 3: 6.

Ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας, *in filios contumaciae*] *In*

eos qui Euangelium spernunt, supra 2: 2, Col. dicto iam loco, בנים לא־אמן בם [*infideles filii*] Deut. 32: 20.

7. *Μὴ οὖν γίνεσθε συμμέτοχοι αὐτῶν, nolite ergo esse participes eorum*] Quales illi qui describuntur Ps. 50: 18 et Iob. 34: 8.

8. *Ἦτε γάρ ποτε σκότος, eratis enim aliquando tenebrae*] Per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] hic σκότος esse dicuntur qui alibi *ἐν σκότει* Rom. 2: 19, 1 Thess. 5: 4, qui in magna rerum bonarum ignorantia versantur. Vide Rom. 3: 12.

Νῦν δὲ φῶς ἐν Κυρίῳ, nunc autem lux per Dominum] *Illuminati per Christum*, supra 1: 18. Impletur in vobis mysterium lychni incensi in templo: et similes estis Angelo de quo Dan. 10: 6.

Ὡς τέκνα φωτὸς περιπατεῖτε, ut filii lucis ambulate] Locutio Hebraea בני אור [*filii lucis*], quae significat *homines luce perfusos*. Sic et 1 Thess. 5: 5. Pro eodem *ambulare in luce* dixit Iohannes 1 Epist. 1: 7.

9. *Ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ πνεύματος, fructus enim Spiritus*] In Manuscripto ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ φωτὸς [*fructus enim lucis*] quod cum praecedentibus melius cohaeret. His opponuntur mox ἔργα σκότους [*opera tenebrarum*]. Hebraeoru mos est *fructuum* nomine appellare opera, Matth. 3: 8 Ioh. 15: 16, Gal. 5: 22, ex quo loco haec lectio a Scrib male mutata est. Hoc autem comma totum per *παρένθεσι* [*interpositionem*] legendum est.

Ἐν πάσῃ ἀγαθωσύνῃ, in omni bonitate] Rom. 15: 1 Gal. 5: 22.

Καὶ δικαιοσύνῃ, et iustitia] Quae opponitur τῇ πλεονε [*avaritiae*], quam supra damnavit.

Καὶ ἀληθείᾳ, et veritate] Quae opponitur *mendac* quod itidem damnavit supra 4: 25.

10. *Δοκιμάζοντες τί ἐστιν εὐάρεστον τῷ Κυρίῳ, approb tes quae placeant Domino*] Pendet hoc a verbo περι πατεῖτε· nam absoluta *παρενθέσει* [*interpositione*] reditur coeptum sermonem. Quod hic dicit, idem est cum quod dicitur Rom. 12: 1, 2.

11. *Καὶ μὴ συγκοινωνεῖτε τοῖς ἔργοις τοῖς ἀκάρποις σκότους, neque infructuosa tenebrarum opera particip* Participes se faciunt etiam qui laudant talia aut a

h

bant: Rom. 1: 32, ubi dicta vide. *Opera tenebrarum*, vere ἄκαρπα· nullum enim fructum ferunt, nisi exitium, Rom. 6: 21, Gal. 6: 8, supra 4: 22.

Μᾶλλον δὲ καὶ ἐλέγχετε, potius arguatis] Ex praescripto Lev. 19: 17, ubi in Graeco, ἐλεγμῷ ἐλέγξεις τὸν πλησίον σοῦ [*certo reprehendes proximum tuum*], הוכח תוכיח: quae est Hebraeis inter leges Iubentes ducentesima et quinta.

12. *Τὰ γὰρ κρυφῇ γινόμενα ὑπ' αὐτῶν, αἰσχρόν ἐςι καὶ λέγειν, quae enim in occulto fiunt ab ipsis, turpe est et dicere*] Merito dixi reprehendendos esse illos qui turpia loquuntur aut faciunt; nam nisi id fiat, audebunt clam etiam turpiora. *Non stant ista ubi incipiunt, et mox pudorem adimit*, teste etiam Tacito.

13. *Τὰ δὲ πάντα ἐλεγχόμενα ὑπὸ τοῦ φωτὸς φανεροῦται, omnia autem quae arguuntur a luce manifestantur*] Cum ista reprehendantur ab homine luce Divina perfuso, tunc apparet quam sint turpia.

Πᾶν γὰρ τὸ φανερούμενον, φῶς ἐςι] *Πᾶν* puto hic esse accusativum: et φανερούμενον Attica forma, sensu activo, qualem et supra habuimus 1: 32. *Lux id est, quod rem quamvis detegit.* Sic quales sint cuiusque actiones is qui luce Divina perfusus est et videt, et ut alii videant facit. Traiectiones vocum tales frequentes Paulo, qualis et infra 27.

14. *Διὸ λέγει*] *Propterea* lux illa, id est, homo luce perfusus *dicit* alteri.

Ἔγειραι ὁ καθεύδων, καὶ ἀνάςα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφαύσει σοὶ ὁ Χριςὸς, surge qui dormis, et exsurge a mortuis, et illuminabit te Christus] Epiphanius et alii dicunt hoc esse ex Apocryphis Ieremiae: et fieri potest ut fuerit, sed non addita voce *Χριςὸς*, qui illis temporibus in hoc sensu non congruit. Sunt non eadem verba, sed sensus prope idem Esai. 26: 19 et 60: 1, 2. Sed mihi non videtur Paulus locum aliquem adducere, sed dare *luci*, id est, homini luce perfuso, verba quae eo digna sunt. Vita in peccatis et somno comparatur Rom. 13: 11, et morti supra 2: 1. Somnolenti nihil boni agunt, mortui etiam nocent odore. Iis qui purgati sunt dat Christus τὸν φωτισμὸν [*lumen*], de quo supra 1: 18 et Matth. 28: 19. Alii Codices hic habuere, ἐπιψαύσεις

τοῦ Χριςοῦ [continges Christum], sed minus recte, ni fallor.

15. Βλέπετε οὖν πῶς ἀκριβῶς περιπατεῖτε] *Videte quomodo possitis vitam instituere exactam:* id enim est ἀκριβῶς. Vide Dan. 7: 16, Sap. 19: 17, Matth. 2: 8, Luc. 1: 3, 1 Thess. 5: 2. Est et hic indicativus pro potentiali, more Hebraeo.

Μὴ ὡς ἄσοφοι, ἀλλ' ὡς σοφοί, non ut insipientes, sed ut sapientes] Philosophos per allusionem nominis ἀσόφους vocat, ut alibi περιτομὴν, κατατομὴν [*circumcisionem, concisionem*]. Illi inania sapiunt, vos et certa, quippe a Deo revelata, et in aeternum profutura. Contraria nomina dat Israelitis Moses Deut. 32: 6, nempe respiciens ad tempora idololatriae.

16. Ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν, ὅτι αἱ ἡμέραι πονηραί εἰσι] Sic et Col. 4: 5. *Tempora sunt plena periculis* ob hominum in vos odia. Haec locutio est ex Gen. 47: 9, eadem in Ps. 49: 6. *Ideo redimite tempus*, id est, quovis labore ac verborum honestis obsequiis vitae pericula, et diem de die ducite. Haec locutio est Dan. 2: 8, ubi in Graeco, ὅτι καιρὸν ὑμεῖς ἐξαγοράζετε [*quoniam tempus vos redimitis*].

17. Διὰ τοῦτο μὴ γίνεσθε ἄφρονες, *propterea nolite fier imprudentes*] Estote ut serpentes, Matth. 10: 16.

Ἀλλὰ συνιέντες τί τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου, *sed expen dentes quae sit voluntas Domini*] Ita tamen ut sempe attendatis quid Christus iusserit. Vide supra 10. Plus e: συνιέναι quam γινώσκειν, ut apparet ex hoc loco collat cum Luc. 12: 47. Γινώσκειν est *nosse:* συνιέναι, *atten expendere. Voluntas Dei est sanctificatio nostra,* Thess. 4: 3.

18. Καὶ μὴ μεθύσκεσθε οἴνῳ, *et nolite inebriari vin* Maior hac in re temperantia a Christianis exigitur qu a Iudaeis priori tempore. Crevit gratia, crescere debe et virtutes. Malus mos perditum ire, vel ad tempus, quod Deus nobis optimum dedit.

Ἐν ᾧ ἐςιν ἀσωτία, *in quo est nequitia*] Graeci ἄσω vocant quem Latini *perditum*, quae verba specialiter q dem eum denotant, qui rem patriam avitamque prodig nam hoc esse *cito perire* dixit Martialis; verum eti

tra

transferuntur ad omne genus hominum ita immersorum vitiis, ut eorum salus deplorata sit; quod plerunque evenire solet ebriosis. Est enim ebrietas omnium vitiorum et mater et nutrix. Gellius, VII. 11, *nequam hominem* Graece vertit *ἄσωτον*, et aliis vocibus *ἀκόλαστον*, *ἀχρεῖον*, *ἄχρηστον* [*incastigabilem*, *nullius frugi*, *improbum*]. Servavit Graecam vocem Syrus, eandemque posuit 1 Petr. 4: 3, et Chaldaei verbum זלל [*comessari*] Prov. 23: 20 vertunt אסט: et nomen זולל [*comessator*] Prov. 23: 21 vertunt אסים. Alexis:

Εἶτ' οὐχ ἁπάντων ἐστὶ τὸ μεθύειν κακὸν
Μέγιστον ἀνθρώποισι καὶ βλαβερώτατον;
[*At nonne pestis pessima est mortalibus*
Ebrietas, atque damnum damnosissimum?]

Crobylus:

Τὸ γὰρ ἐνδελεχῶς μεθύειν τίν' ἡδονὴν ἔχει,
'Αποστεροῦντα ζῶνθ' ἑαυτὸν τοῦ φρονεῖν,
'Ο μέγιστον ἡμῖν ἀγαθὸν ἔσχεν ἡ φύσις;
[*Quaenam est voluptas ebriulare perpetim,*
Vivumque sese orbare mentis regimine,
Quod maximum est humanae naturae bonum?]

'Αλλὰ πληροῦσθε ἐν πνεύματι, *sed implemini Spiritu*] Opponit res in aliquo similes: illi *vino* implentur, vos *Spiritu:* illud illis gaudium parit, hoc vero quanto iustius vobis? Vide *ἀντίθετον* [*oppositum*] simile Act. 2: 15, 16.

19. *Λαλοῦντες ἑαυτοῖς*, *loquentes vobismetipsis*] *Inter vos*, ut supra 4: 32.

Ψαλμοῖς, *psalmis*] תהלים Hebraeis. Graece *ψαλμοὶ* vocantur eximia carmina illa Davidis et aliorum, quae in templo citharis et nabliis aptari solebant. In his multa sunt quae Christiani apud Christianos utiliter recitare possunt. Caeterum Christianos veteres assa voce cecinisse, non *μετ' ὀργάνων* [*cum instrumentis*], docet Responsio ad Orthodoxos CVII, quisquis ille scriptor est Iustino addi solitus.

Καὶ ὕμνοις, *et hymnis*] *Ὕμνοι* dici videntur extemporales Dei laudes ex occasione natae, Act. 16: 25. Adde quae diximus ad Matth. 26: 30.

Καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς] *'Ωιδαὶ* שירים sunt *carmina praemeditata*, non sine arte aliqua, qualia illa Exod. 15: 1,

Deut. 31: 19, Iud. 5: 12, 2 Sam. 22: 1, 1 Reg. 4: 32. Bene autem addidit πνευματικαί [*spiritualia*]; nam sunt et aliae ᾠδαί, quales de quibus Amos 8: 10; sic et Col. 3: 16. Simile supra 1: 3.

Ἄιδοντες καὶ ψάλλοντες, cantantes et psallentes] Sive vestra, sive aliena recitantes. Tertullianus Apologetico: *Ut quisque de Scripturis sanctis, vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere.* In Manuscripto est ἐν χάριτι ᾄδοντες [*in gratia canentes*]: non male, ut 1 Col. 3: 16.

Ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν, in corde vestro] Corde consentiente cum oris sono, Os. 7: 2. Vide 1 Cor. 14: 15. Hoc est משכיל [*carmen intellectus*] in Psalmis.

Τῷ Κυρίῳ, Domino]. In honorem Christi. *Carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem,* Plinius epistola de Christianis.

20. *Εὐχαριστοῦντες πάντοτε ὑπὲρ πάντων*] *De omnibus bonis acceptis semper gratias habentes* Deo Patri, ut causae principi, Esai. 63: 7.

Ἐν ὀνόματι τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, nomine Domini nostri Iesu Christi] Supra 3: 21.

21. *Ὑποτασσόμενοι ἀλλήλοις ἐν φόβῳ Χριστοῦ, alii aliis subiecti in timore Christi*] Nempe secundum ordinem naturalem, civilem, ecclesiasticum. Quae omnia nobis servanda *propter Christum*, ne eius favorem amittamus. Alii libri habent ἐν φόβῳ Θεοῦ [*in timore Dei*], sed ἐν φόβῳ Χριστοῦ habet et noster ille quo tam saepe utimur Manuscriptus, nec aliter Syrus et Arabs. Recte autem hic notarunt Eruditi ὑποτασσόμενος esse sono passivum sensu reciprocum: quomodo verba formae Niphal saepissime usurpantur apud Hebraeos. Est autem id frequentissimum in verbo τάσσεσθαι et inde deductis. Sic et in sequentibus.

22. *Αἱ γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ὑποτάσσεσθε, mulieres viris propriis subditae estote*] Vir in id conditus ut imperet: id initio fuit naturale, 1 Cor. 11: 8, 1 Tim. 2: 13, postea ob vitia hominum factum poenale, Gen. 3: 16. Rursum in Euangelio suave redditum propter imaginem Christi et Ecclesiae. Idem sensus Col. 3: 18, 1 Tim. 2: 12, Tit. 2: 5, 1 Petr. 3: 1, 5.

Ὡς τῷ Κυρίῳ, sicut Domino] Sicut vos mulieres Christo paretis, sic et ob Christum viris parete, nam vir Christi imago.

23. *Ὅτι ὁ ἀνήρ ἐςι κεφαλὴ τῆς γυναικὸς, quoniam vir caput est mulieris*] 1 Cor. 11: 3. Imperium in uxorem vir habet naturae privilegio et gentium iure. Menander:

Τὰ δευτερεῖα τὴν γυναῖκα δεῖ λεγειν·
Τὴν δ' ἡγεμονίαν τῶν ὅλων τὸν ἄνδρ' ἔχειν.
[Partes secundas quae sapit credat suas
Matrona: summam cedat imperii viro.]

Philemon:

Ἀγαθῆς γυναικός ἐςιν, ὦ Νικοςράτη,
Μὴ κρείττον' εἶναι τ' ἀνδρος, ἀλλ' ὑπήκοον·
Γυνὴ δὲ νικῶσ' ἀνδρι, κακὸν ἐςι μέγα.
[Bonae mulieris, o Nicostrata, est dare
Non imperiosam, sed morigeram se viro:
Viro superior foemina, immensum est malum.]

Menander:

Ἡ δ' οἰκια, ἐν ᾗ πάντα πρωτεύει γύνη,
Οὐκ ἔςιν ἥτις πώποτ' οὐκ ἀπώλετο.
[Nam quos penates foemina arbitrio suo
Moderatur, illos certa pernicies manet.]

Iosephus adversus Appionem II instituta Mosis describens: *Γυνὴ δὲ χεῖρον φύσει ἀνδρὸς εἰς τὰ πάντα [Mulier natura ad omnia est inferior viro]*. Deinde: *Τοιγαροῦν ὑπακουέτω μὴ πρὸς ὕβριν ταῦθ' ἡγουμένη, ἀλλ' ἵν' ἄρχηται. Θεὸς γὰρ ἀνδρὶ τὸ κράτος ἔδωκε [Sit igitur dicto audiens, neque haec in sui contumeliam, sed eo dicta sciat, ut se regi patiatur. Viro enim Deus imperium dedit]*.

Ὡς καὶ ὁ Χριςὸς κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, sicut et Christus caput Ecclesiae] Supra 1: 22, 4: 15, Col. 1: 18, 2: 19.

Καὶ αὐτός ἐςι σωτὴρ τοῦ σώματος, et ipse est salvator corporis] Nihil non facit Christus pro salute Ecclesiae, quae dicitur *corpus ipsius* 1 Cor. 12: 27, supra 1: 23, 4: 12, sic et viri nihil non facere debent, ut uxores et hic protegant, et ad salutem perducant aeternam. *Ἀνταπόδοτον [redditivum]* sequitur infra 25: nam prius vult Apostolus id inferre quod priori parti hujus commatis respondet, venturus deinde ad partem alteram.

24. *Ἀλλ' ὥσπερ ἡ ἐκκλησία ὑποτάσσεται τῷ Χριστῷ, sed sicut Ecclesia Christo se subiicit*] Ἀλλὰ hic est, ut Corinthus Grammaticus ait saepe esse, παρακελευσματικὸν [*adhortativum*], quomodo et אך saepe Hebraeis. *Ecclesia libenter se Christo subiicit.*

Οὕτω καὶ αἱ γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ἐν παντὶ, ita et mulieres viris suis in omnibus] Nempe ἐν Κυρίῳ [*in Domino*] Col. 3: 18, *intra limites disciplinae*, ut loquitur Tertullianus. Clemens Strom. VII: *Πάντα μὲν τῷ ἀνδρὶ πειθομένη, ὡς μηδὲν ἄκοντος ἐκείνου πρᾶξαι ποτε, πλὴν ὅσα εἰς ἀρετήν τε καὶ σοφίαν διαφέρειν νομίζεται* [*In omnibus morigera viro, ita ut nihil unquam illo invito faciat, nisi si quid ad virtutem et sapientiam facere videatur*].

25. *Οἱ ἄνδρες ἀγαπᾶτε τὰς γυναῖκας ἑαυτῶν, καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς ἠγάπησε τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἑαυτὸν παρέδωκεν ὑπὲρ αὐτῆς, viri, diligite uxores vestras, sicut et Christus dilexit Ecclesiam, et se ipse tradidit pro ea*] Id est, ita eam amavit ut eius bono morti se traderet, quo nullum amoris testimonium maius. Vide supra 5: 2. Tiberius Gracchus salutem uxoris suae praetulit, Valerius Maximus VI: 1. Vocem ἑαυτῶν Graeci de omnibus personis usurpant.

26. *Ἵνα αὐτὴν ἁγιάσῃ, ut illam sanctam redderet*] *Ut ei Spiritum suum sanctum daret*, velut coniugale munus.

Καθαρίσας τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος ἐν ῥήματι] Subintelligendum ὡς [*quasi*]: *Postquam eam mundasset verbo suo, quasi balneo.* Sicut in *lavacro*, quod רחצה Cant. 4: 2, aut in mari aeneo templi (nam et hoc illud λουτρὸν dicitur, ἐξηγητικῶς [*explicative*], ut *lutum coeni* Hebraeis, et similia) sordes corporis deponuntur, ita per verbum Euangelii, nempe fide perceptum, sordes animi. Vide quae dicta ad Ioh. 3: 5. Est autem in his verbis allusio ad ritum Baptismi, ut et Tit 3: 5, 6, 1 Petr. 3: 21 Quales allusiones iam pluribus locis habuimus.

27. *Ἵνα παραστήσῃ αὐτὴν ἑαυτῷ ἔνδοξον τὴν ἐκκλησίαν ut ecclesiam ipsam sibi admoveat magnificam*] Traiecti rursus, pro ἵνα παραστήσῃ ἑαυτῷ αὐτὴν ἐκκλησίαν (illam nempe de qua iam egi coepit) ἔνδοξον. In Manuscript forte rectius αὐτὸς ἑαυτῷ παραστήσῃ *sibi admoveat*, quo verbum Christo similiter tribuitur Col. 1: 22, Apostol

2 Cor. 11: 2, singulis Christianis de se Rom. 6: 13. *Ἔνδοξον*, id est, *magnificam*, qualis Salomonis uxor, כבודה, Ps. 45: 14.

Μὴ ἔχουσαν σπίλον ἢ ῥυτίδα, non habentem sordes aut rugam] *Σπῖλος* vel *σπίλωμα* sunt *sordes* צאה Esai. 28: 8, ubi LXX vertere *σπιλωμάτων*, Theodotion *δυσαλίας*. *Ἢ ῥυτίδα, rugam similem*. Prius illud significat Christianos carere debere vitiis: alterum vegetos semper esse debere ad agenda ea quae recta sunt.

Ἤ τι τῶν τοιούτων, aut aliquid eiusmodi] Non caecam, non claudam: quae omnia hic ad animum referenda.

Ἀλλὰ ἵνα ᾖ ἁγία καὶ ἄμωμος, sed ut sit sancta et immaculata] Quales victimae esse debebant in veteri Lege, *sanctae*, id est, solemniter Deo oblatae per Sacerdotes: *et sine illis vitiis quae* מום, id est *μῶμοι*, dicuntur Lev. 21: 16 et seqq., 22: 20. Exod. 29: 2 et Lev. 1: 3 תמים [*integer*] vertitur *ἄμωμος*. Videat, cui id vacat, illa Legis loca, quae notavimus. Salomon sponsae suae, quae Ecclesiae referebat imaginem: ומום אין בך, *μῶμος οὐκ ἔστιν ἐν σοί* [*macula non est in te*].

28. *Οὕτως ὀφείλουσιν οἱ ἄνδρες ἀγαπᾷν τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας ὡς τὰ ἑαυτῶν σώματα, ita viri debent diligere uxores suas ut corpora sua*] *Ut unam carnem*, Gen. 2: 24. Exstant eadem quae hic sunt verba in libro Hebraeo Arbaa Turim, ut ab aliis notatum. Sicut corpus instrumentum animi, ita uxor instrumentum viri ad res domesticas, ad quaerendos liberos. Amare debent nempe eo modo, ut non monitus tantum, sed et exemplo sanctae vitae uxoribus praeeant, sicut Christus suis praeivit.

Ὁ ἀγαπῶν τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα, ἑαυτὸν ἀγαπᾷ, qui suam uxorem diligit, se ipse diligit] Sunt enim coniuges unum quid per individuam vitae societatem.

29. *Οὐδεὶς γάρ ποτε τὴν ἑαυτοῦ σάρκα ἐμίσησεν, nemo enim unquam carnem suam odio habuit*] Curtius libro VII: *Corporibus nostris, quae utique non odimus.* Seneca Epistola XIV: *Fateor insitam nobis esse corporis nostri charitatem.* Et hinc argumentum petit Seneca simile plane huic Apostolico libro de Clementia I. 5, ubi principi sic loquitur: *Si, quod adhuc colligitur, animus reipublicae tu es, illa corpus tuum, vides, ut puto, quam ne-*

necessaria clementia sit: tibi enim parcis cum videris alteri parcere.

Ἀλλ' ἐκτρέφει καὶ θάλπει αὐτὴν, sed nutrit et fovet eam] *Curam gerit corporis ut alatur et vestiatur*, nam *θάλπειν*, ut et *θερμαίνειν*, est *vestire*, Iob. 31: 20, Iac. 2: 16. *Θάλπω* idem quod *θερμαίνω*: itaque חמם utroque modo vertitur. *Generi animantium omni a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur*, ait Cicero de Officiis I.

Καθὼς καὶ ὁ Κύριος τὴν ἐκκλησίαν, sicut et Dominus Ecclesiam] Nutrit eam verbo et Spiritu, vestit virtutibus.

30. *Ὅτι μέλη ἐσμὲν τοῦ σώματος αὐτοῦ, quia membra sumus corporis eius*] *Singuli*, 1 Cor. 12: 27.

Ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ, ex carne eius et ossibus eius] Locutio Hebraea et Punica, de qua diximus ad Gen. 2: 24, 29: 14, 2 Sam. 5: 2. Sensus hoc loco *ex carne eius et ossibus crucifixis*, id est, ex passione eius praedicata et credita, *ortum habuit Ecclesia*. Sicut autem modo allusit ad Baptismum, ita hic ad Eucharistiam, in qua corpus et sanguis Domini sumuntur Sacramentali modo. In Manuscripto tamen absunt hae voces: et potest fieri ut aliquis ad marginem adscripserit.

31. *Ἀντὶ τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ προσκολληθήσεται πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν, propter hoc relinquet homo patrem et matrem, et uxori adhaerebit, et erunt duo caro una*] Id est, sicut Christus nihil tam carum habuit quod non nostri causa abdicaverit, ita nos quoque tanquam coniugii fide ipsi conglutinari debemus, Ioh. 17: 21. In Manuscripto, *προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ* quomodo Matth. 19: 5. Dixit autem hic Paulus, *ἀντὶ τούτου* pro eo quod in Graeco Geneseos est *ἕνεκεν τούτου* על כן. Sic *ἀνθ' ὧν* saepe habemus pro *quia*.

32. *Τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστὶν, mysterium hoc magnum est*] Id est, verba ista quae apud Mosem exstant explicavi vobis non *κατὰ πόδας* [*ad verbum*], sed secundum *μυστικωτέρῳ* [*abstrusiore*], במדרש. Sic et Hebraei aiunt *mulierem de latere viri desumptam ad significan-*

coniugium viri supremi, benedicti. Quae autem in Vetere Testamento applicantur Deo, ea Christo applicantur in Novo.

Ἐγὼ δὲ λέγω εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν] *Verba ista*, inquit, *ego usurpavi de Christo et Ecclesia.*

33. *Πλὴν*] Quanquam iste locus *μυστικῶς* [*arcano sensu*] sic recte explicetur, tamen et *κατὰ πόδας* [*ad verbum*] a vobis impleri debet. *Πλὴν* hic est אבל *attamen.*

Καὶ ὑμεῖς οἱ καθ' ἕνα] *Vos singuli.*

Ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα οὕτως ἀγαπάτω ὡς ἑαυτόν] *Suam quisque sic diligat ut se.* Ut supra 28.

Ἡ δὲ γυνὴ ἵνα φοβῆται τὸν ἄνδρα, uxor autem timeat virum] Et hic est traiecta vox *ἵνα*: et *ἵνα φοβῆται* est pro *φοβείτω. Timere* autem hic obedire significat, quomodo et ירא Hebraeum sumi solet: et est hoc monitum et in libro Musar.

CAPUT VI.

1. *Τὰ τέκνα, nati*] Hoc sic dictum ut modo *αἱ γυναῖκες.*

Ὑπακούετε τοῖς γονεῦσιν ὑμῶν ἐν Κυρίῳ, obedite parentibus vestris ob Dominum] Vide supra 5: 24. Recte ad hunc locum Hieronymus: *Peccatum filiorum est non obedire parentibus: et quia poterant parentes aliquid imperare perversum, adiunxit, in Domino.* Vide quae de hac re et de dominorum imperiis dicta a nobis II de Iure Belli ac Pacis 26. 3.

Τοῦτο γάρ ἐστι δίκαιον, hoc enim aequum est] כשר. Quid enim aequius, quam ut eis obsequare, per quos in rerum naturam introductus es, quibus parem gratiam nunquam possis reddere? Recte Antiphanes:

Τοῦ γὰρ πατρὸς κρατεῖν μὲν αἰσχύνην φέρει
Ἡσσωμένῳ δὲ δόξα νικητήριον.
[*Nam res pudore digna est, patrem vincere;*
A patre vinci nobilis victoria.]

Et Latinus:

Ames parentem, si aequus est: si non, feras.

2. *Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα, honora patrem tuum*

tuum et matrem] Sic et LXX in Decalogo. Diximus in fusiore nostro ad Decalogum commentario sub verbo τιμᾷν comprehendi et curam ne quid eis necessariorum desit. Quo spectant illae Graecorum sententiae:

Ἱκανῶς βιώσεις γηροβοσκῶν τοὺς γονεῖς.

[*Senes parentes qui fovet, vivet bene*].

Ita et:

Ἔλπιζε τιμῶν τοὺς γονεῖς πράξειν καλῶς.

[*Quisquis parentes bene colit, speret bene*].

Adde Prov. 13: 1.

Ἥτις ἐςὶ πρώτη ἐντολὴ ἐν ἐπαγγελίᾳ, quod est mandatum primum cum promissione] Verum est: nam quod praecedit, *Et faciens misericordiam in millia his qui diligunt me et custodiunt praecepta mea*, generale est et ad totam Legem pertinet, et praeterea opponitur minis praecedentibus: hoc vero speciale. Ac sapienter, loquens quasi pueris, qui coelestia et aeterna nondum concipiunt animo, ostendit ex hoc facto promitti id quod homines, simul ac aliqua ratione uti coepere, maxime amant, id est, vitam longam et simul felicem. In omni Decalogo id unum praeceptum est iubens, caetera vetantia. Notant autem Hebraei vetantibus praeceptis minas addi, promissa iubentibus.

3. *Ἵνα εὖ σοι γένηται, καὶ ἔσῃ μακροχρόνιος ἐπὶ τῆς γῆς ut bene sit tibi, et sis longaevus in terra*] Sunt ipsa verba LXX Interpretum. Simul vult intelligi Paulus quod tunc promissum est in terra illa, idem et nunc praestari in terris aliis. Et hinc et aliunde apparet aliquid in potestate hominis situm, unde ad longaevitatem perveniat.

4. *Καὶ οἱ πατέρες μὴ παροργίζετε τὰ τέκνα ὑμῶν, vos, Patres, nolite ad iracundiam provocare filios vestros*] Cavete ne sine causa eos male tractetis: nam sic ne equum quidem reddas docilem.

Ἀλλ' ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Κυρίου sed educate illos in Domini castigatione et monitione] Παιδεία saepe quidem latius extenditur, sed hic significare videtur *institutionem per poenas*, quae adhibendae sunt filiis simulatque aliquam liciti et illiciti cognitionem haurire possunt. Sic παιδεύειν usurpat Scriptor ad

bı

braeos 12: 7 et Sirachides 7: 23, 30: 2, 13. Latini modo *castigare* dicunt, modo *emendare*. *Νουθεσία* autem est *ea institutio quae fit verbis*, olim quidem Legis Deut. 6: 7, Prov. 22: 3, nunc vero Euangelii, unde additur hic *Κυρίου*, id est, Christi.

5. *Οἱ δοῦλοι, servi*] Non tollit morem tunc receptum servis utendi: habet enim sua commoda, et licet eo recte uti.

Ὑπακούετε τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα, obedite Dominis carnalibus] Id est, eis qui secundum leges humanas ius in vos habent. Sic et Col. 3: 22. *Servitus non in totum hominem descendit*, ait Seneca, *excipitur animus*. Animo tam herorum quam servorum Deus imperat, et nunc sub Deo Christus, infra 9, Col. 3: 24, 4: 1.

Μετὰ φόβου καὶ τρόμου] *Cum obedientia et metu ipsis displicendi*. Etiam de nostris adversus Deum officiis eadem vocabula usurpantur Phil. 2: 12.

Ἐν ἁπλότητι τῆς καρδίας ὑμῶν, ὡς τῷ Χριστῷ, cum simplicitate animi, sicut Christo] Fide non ficta, quomodo Christo servimus. Vide 2 Cor. 11 12 et supra 5: 22. Loco 1 Par. 29: 17 בישר לבבי vertitur *ἐν ἁπλότητι καρδίας*. Utitur hac locutione et Sapiens 1: 1.

6. *Μὴ κατ᾽ ὀφθαλμοδουλείαν ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, non ad oculum servientes quasi hominibus blandientes*] Ut Giezi, qui alius erat in heri conspectu, alius extra conspectum, 2 Reg. 5, aut ut aulici Saulis, qui in rebus improbis ei adulabantur. Habet interdum voces eleganter compositas Paulus, quales sunt hae duae ὀφθαλμοδουλεία et ἀνθρωπάρεσκοι. *In oculis* frequens Ciceroni pro *in conspectu*. Vox ἀνθρωπαρέσκων est et Col. 3: 22, desumpta ex Graeco Ps. 53: 5. Significat eos qui non cogitant quod sui sit officii, sed quomodo per fas aut nefas gratias captent. *Ἀρέσκεια, ἔντευξις οὐκ ἐπὶ τῷ βελτίστῳ ἡδονῆς παρασκευαστική* [*Blanditia, sermo id quod optimum sit insuper habens, ad voluptatem modo et gratiam comparatus*]. Tales videas servos comicos, apud heros minores.

Ἀλλ᾽ ὡς δοῦλοι τοῦ Χριστοῦ, sed ut servi Christi] Iussit Christus Caesari pareri. Eadem autem est ratio in republica et in familia; nec ad salutem nostram quicquam refert qua parte in humana re locati simus. Licet quemvis

vis personam bene agere. Ὡς δοῦλοι Θεοῦ [*sicut servi Dei*] ait Petrus 1 Epist. 2: 16.

Ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐκ ψυχῆς, facientes voluntatem Dei ex animo] בכל לבב Ps. 111: 1, id est, οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν [*non solum propter poenam sed etiam propter conscientiam*], ut in re simili loquitur hic Apostolus Rom. 13: 5. In quibusdam exemplaribus illud ἐκ ψυχῆς refertur ad sensum sequentem.

7. *Μετ' εὐνοίας δουλεύοντες ὡς τῷ Κυρίῳ, καὶ οὐκ ἀνθρώποις, cum bona voluntate servientes sicut Domino, et non hominibus*] Id est, respicientes praecipue non illos homines sub quibus positi estis, sed Christum qui id exigit et qui praemium reddit. Bene autem addidit μετ' εὐνοίας· esse enim potest inter dominum et servum, quanquam in dispare fortuna, amicitia quaedam. Servi *humiles amici*, Senecae. Vide quae diximus III de Iure Belli ac Pacis 14. 2. Itaque et

—— *δοῦλον εὐμενῆ δόμοις*,

[—— *benevolum servum Lari*],

dixit Euripides, et,

Δούλων ὅσοι φιλοῦσι δεσποτῶν γένος.

[*Quicunque Dominis exhibent servi fidem*].

Tales illi qui *in conviviis loquebantur, sed in tormen[tis] tacebant*, ut ait Seneca Epist. XLVII. *Contumax, eti[am] adversus tormenta, servorum fides*, ait Tacitus Histor[ia]rum I. Exempla vide apud Valerium VI. 8.

8. *Εἰδότες, ὅτι ὃ ἐάν τι ἕκαστος ποιήσῃ ἀγαθὸν, τοῦτο κομιεῖται παρὰ τοῦ Κυρίου, certo enim quod quisque fec[erit] bonum, hoc a Domino referet*] *Hoc referet*, id est, [e]ius praemium, *κατὰ μετωνυμίαν* [*per transnomination[em]*] satis frequentem. Similis locutio 2 Cor. 5: 10.

Εἴτε δοῦλος, εἴτε ἐλεύθερος, sive servus, sive li[ber]] Neque enim Christus haec discrimina aut nunc resp[icit] aut in iudicio respiciet, 1 Cor. 7: 22, 12: 13, Gal. 3[: 28,] Col. 3: 11.

9. *Καὶ οἱ κύριοι τὰ αὐτὰ ποιεῖτε πρὸς αὐτοὺς, et domini, eadem facite illis*] Id est, vicissim in eos [be]volentiam ostendite. Vide Plinii et aliorum monita [...] loco de Iure Belli ac Pacis.

ˢὍταν τύχῃ τις εὐνοοῦντος οἰκέτου,
Οὐκ ἔςιν οὐδὲν κτῆμα κάλλιον βίῳ.
[*Quoties benigno Dominus servo contigit,*
Hoc esse summum munus fortunae, puta.]
Christiani omnibus Christianis fratres: itaque parem, imo maiorem, bonitatem ostendere debent in servos Christianos, quam olim Hebraei in Hebraeos. Vide Deut. 15: 12, Ier. 34: 14.

ˢἈνιέντες τὴν ἀπειλὴν, *remittentes minas*] Nolite iracunde agere, ubi aliter ius vestrum tenere potestis. Noli esse

Antiphates trepidi laris, aut Polyphemus.

Vide Lev. 25: 43. Dixi *iracunde*; nam זעם quod *iracundiam* significat, Graece vertitur ἀπειλή. Clemens Romanus eodem sensu dixit: Οὐκ ἐπιτάξεις δούλῳ σου ἢ παιδίσκῃ σου ἐν πικρίᾳ ψυχῆς [*Cave servo aut ancillae imperes acerbo animo*].

Εἰδότες ὅτι καὶ ὑμῶν καὶ αὐτῶν ὁ Κύριος ἐςιν ἐν οὐρανοῖς, *scientes et vestrum et illorum Dominum esse in coelis*]. Et ipsis et vobis idem imperat. Homines estis, גם בני אדם גם בני איש [*etiam filii hominis, etiam filii viri*].

ˡ *Omne sub regno graviore regnum est.*

Barnabas in Epistola: Οὐ μὴ ἐπιτάξῃς παιδίσκῃ ἢ δούλῳ σου ἐν πικρίᾳ, τοῖς ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἐλπίζουσι, μήποτε οὐ φοβηθήσῃ τὸν ἐπ' ἀμφοτέροις Θεόν [*Noli acerbe imperare ancillae aut servo tuo in Christum sperantibus, ne eo ipso ostendas non timere te communem tibi et ipsis Dominum*]. In Manuscripto καὶ αὐτῶν καὶ ἡμῶν [*illorum et nostrum*], parum refert. Si in Lege veteri servi molliter tractati fuere quia Deus eos sibi acquisiverat, educendo ex Aegypto Lev. 25: 42, quanto nunc magis, cum idem Dominus et dominos et servos a servitute multo duriore liberaverit? Lactantius: *Tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt, sed eos et habemus et dicimus spiritu fratres, religione conservos.*

Καὶ προσωποληψία οὐκ ἔςι παρ' αὐτῷ, *apud quem non est personarum respectus*] Non curat, ut iam diximus, Christus ista fabulae humanae choragia. Vide quae dicta Act. 10: 34, Rom. 2: 11, Gal. 2: 6, adde Col. 3: 25. Sumpta locutio ex Deut. 10: 17 et 2 Par. 19: 7.

10. *Τὸ λοιπὸν, ἀδελφοί μου, caeterum, fratres mei*] Locutio ad finem festinantis. In Manuscripto τοῦ λοιποῦ, ut Gal. 6: 17.

Ἐνδυναμοῦσθε ἐν Κυρίῳ, fortes sitis per Dominum] Et hic est passivum pro reciproco, ut et 2 Tim. 2: 1 et in Graeco Ps. 52: 7.

Καὶ ἐν τῷ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, et potentiá virtutis eius] Genitivus ἐξηγητικὸς [*explicativus*], ut supra 5: 26. Habes hanc geminationem et supra 1: 19. Respici videtur locus Esaiae 52: 1.

11. *Ἐνδύσασθε τὴν πανοπλίαν τοῦ Θεοῦ, induite vos armaturá Dei*] Incipit iam a re militari figuras ducere. Locus huic geminus 2 Cor. 10: 4, et alter 1 Thess. 5: 8. Simile illud Esaiae 61: 10, Ἐνέδυσε με ἱμάτιον σωτηρίου καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης [*Induit me pallio salutis et tunicá laetitiae*]. Habes πανοπλίας vocem in Graeco Iobi 39: 20 et 2 Sam. 2: 21, ubi in Hebraeo חליצה [*exuviae*]. In Glossario πανοπλία, *armatura*. *Universitatem armorum* dixit Ambrosius. Par armatura etiam Deo tribuitur, Sap. 5: 18—22.

Πρὸς τὸ δύνασθαι ὑμᾶς στῆναι πρὸς τὰς μεθοδείας τοῦ διαβόλου, ut possitis stare adversus insidias Diaboli]. *Adversus Diaboli vias agendi astutas*, תחבולות. Vide supra 4: 14. *Ὁ Διάβολος*, ut alibi ὁ *Σατανᾶς*, totam universitatem malorum Daemonum significat. Confer locum Apoc. 12: 7.

12. *Ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη πρὸς αἷμα καὶ σάρκα quoniam non est nobis lucta adversus carnem et sanguinem*] *Tantum* scilicet, quae vocula saepe subauditur. בשר ודם [*caro et sanguis*] dicuntur homines, ubi comparantur Deo aut Angelis.

Ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, sed adversus Principes, adversus Potestates] Eadem graduum nomina usurpantur de Daemonibus, quae de Angelis: nam Satanae imperium ordine constat, Matth. 12: 26. Ἀ[ρχὰς] et ἐξουσίας de sanctis Angelis habes et supra 1: 21, 3[: 10,] Col. 1: 16, de malis Angelis 1 Cor. 15: 24, Col. 2[: 15.] Ἀρχὰς et δυνάμεις de iisdem malis Angelis Rom. 8: [38.]

Πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος το[ύτου,] adversus mundi rectores tenebrarum huius seculi

Manuscripto, τοῦ σκότους τούτου quomodo legerunt et Syrus, et Latinus. Illos dicit *qui imperium habent in mundum hunc tenebricosum*, id est, magnam partem humani generis; qui υἱοὶ ἀπειθείας [*filii contumaces*] supra 2: 2. Simili modo princeps eius universitatis, ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου [*Princeps mundi*] Ioh. 12: 31, ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου [*Deus huius seculi*] 2 Cor. 4: 4. Κοσμοκράτορας τοῦ σκότους, idem est quasi dixisset τοὺς κρατοῦντας τοῦ κόσμου τοῦ σκότους [*imperium habentes in mundum tenebrarum*]. Opponit τὸν κόσμον τοῦ σκότους *filiis lucis*, de quibus supra 5: 8, ubi itidem dicuntur illi antea fuisse σκότος. Ἔργα σκότους habuimus supra 5: 11.

Πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, adversus spiritus nequam in coelestibus] Apparet Syrum legisse πρὸς τὰ πνεύματα τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, recte. Πνεύματα πονηρίας Hebraeo more quae πνεύματα πονηρὰ Matth. 12: 45. Loca ἐπουράνια sunt loca *aëria* supra 2: 2, ubi retulimus Hebraeorum sententiam, *omnia a terra ad coelum*, nempe astriferum, *plena esse talium spirituum*.

Ἠέρα ἑσσάμενοι,
[*Aëre vestiti*],

Hesiodus de Daemonibus.

Διὰ τοῦτο ἀναλάβετε τὴν πανοπλίαν τοῦ Θεοῦ, propterea assumite armaturam Dei] Repetit quod dixerat, ut armaturam nobis describat longe aliam, quam aut Homerus in rebus Achillis, aut in rebus Aeneae Virgilius.

Ἵνα δυνηθῆτε ἀντιστῆναι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ, ut possitis resistere die malo] Id est, etiam tunc cum Daemonum arte homines suscitati vobis mala maxima minabuntur, supra 5: 16.

Καὶ ἅπαντα κατεργασάμενοι στῆναι, et omnibus perfectis stare] Militis est non fatigari et stare in praelio.

14. *Στῆτε οὖν περιζωσάμενοι τὴν ὀσφῦν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ, state ergo lumbis vestris veritate succinctis*] Milites ζωστῆρα habent, id est, *baltheum*, qualem Hectori dedit Aiax. In Glossario, ζωστὴρ, *cingula, baltheum, cingulum*. Et recte baltheo comparatur veritas sive sinceritas. Mendaciorum magna est laxitas: Veritas adstringit hominem. והאמונה אזור חלציו, Esai. 11: 5, *Bona fides erit baltheus lumborum eius*.

Καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης, et induta lorica iustitiae] Ex Esaiae 59: 17, וילבש צדקה כשרין *Ἐνεδύσατο δικαιοσύνην ὡς θώρακα* [*Induit iustitiam ut loricam*]. *Θώραξ* inde dicitur quod pectus tegat, *lorica* Latinis: de qua habet Epigramma Martialis,

Invia Sarmaticis domini lorica sagittis.

In pectore cor, quod adversus tentationes tutum est consuetudine recte agendi.

15. *Καὶ ὑποδησάμενοι τοὺς πόδας ἐν ἑτοιμασίᾳ τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης, et caligatis pedibus in statione Euangelii pacis*] Milites caligati sunt. *Pedes* significant quotidianas actiones, ut diximus ad Ioh. 13: 10. Eae non sordescent, si semper insistant cogitationibus exsequendi et propagandi Euangelii. Dixit autem *Euangelium pacis*, alludens ad illud Esaiae 52: 7, quo Paulus utitur Rom. 10: 15. *Ἑτοιμασία* Graece Dan. 11: 20, 21 est כן, id est, *statio.*

16. *Ἐπὶ πᾶσιν ἀναλαβόντες τὸν θυρεὸν τῆς πίστεως, ἐν ᾧ δυνήσεσθε πάντα τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ τὰ πεπυρωμένα σβέσαι, omnibus addito scuto fidei, quo possitis omnia tela nequissimi ignita exstinguere*] Solebant a funditoribus mitti glandes quae ipso motu ardescebant. Ea scuto firmo repulsae vim suam perdebant, non minus quam ignis qui exstinguitur. Tale *σάκος ἑπταβόειον* [*clypei septemplicis orbis*], verum מגן דוד [*scutum Davidis* quod nomen Iudaei stulte indunt suis *στοιχειωματικοῖς*, fides in Christum, repellens libidines omnes, quae te sunt *Diaboli ignita*. *Fides vincit mundum*, 1 Ioh. 5:

17. *Καὶ τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου δέξασθε, galeam salutis assumite*] Et hoc ex dicto iam Esa loco: וכובע ישועה בראשו [*et galea salutis in capite eiu* *περιέθετο περικεφαλαίαν σωτηρίου.* Per *σωτήριον* hic *με* *νυμικῶς* [*per transnominationem*] intelligitur spes de lute aeterna ex Euangelio concepta. Apparet idem 1 Thess. 5: 8, ubi est *καὶ περικεφαλαίαν ἐλπίδα σωτη* [*et galeam spem salutis*]. Caput inter praecipua tuen militi, tum quia lethales ferme sunt ictus qui in partem cadunt, tum quia toti corpori caput imperat. capite nostro mens est, quam falsis doctrinis seduci patitur spes illa vitae aeternae, quae solide in nulla doctrina praeterquam in Euangelio revelatur.

Καὶ τὴν μάχαιραν τοῦ πνεύματος, ὅ ἐςι ῥῆμα Θεοῦ, et gladium spiritus, quod est verbum Dei] *Μάχαιραν πνεύματος*, id est, *πνευματικὴν* [*spiritualem*]. Solent talia addi translationibus molliendis, ut diximus ad Matth. 26: 29. *Μάχαιρα δίςομος* sive *ῥομφαία δίςομος* [*gladius anceps*] (nam hae duae voces eodem sensu ponuntur in his libris, et apud Veteris Testamenti interpretes) est doctrina omnis quae a Deo procedit, quia intima penetrat, separatque affectus malos a bonis. Vide Hebr. 4: 12, Apoc. 1: 16, 2: 12. Sumpta autem haec similitudo ex Esai. 49: 2, et simul mystice explicantur verba Ps. 149: 5.

18. *Διὰ πάσης προσευχῆς καὶ δεήσεως, per omnem orationem et deprecationem*] *Προσευχῆς* vox est quidem generalis, quo sensu et verbum *προσεύχεσθαι* illico habebimus; sed cum opponitur ei *δέησις*, ut hic et 1 Tim. 2: 1, *προσευχὴ* significat *preces ad bona impetranda*, *δέησις deprecationem arcendis malis quae metuimus*: est enim *ἀπὸ τοῦ δέους* [*a metu*] deductum nomen. In Glossario, *δέησις, deprecatio*. Solet plerumque *δέησις* in Graeco poni ubi in Hebraeo est תחנה aut תחנונים, quae voces *implorationem misericordiae* significant.

Ἐν παντὶ καιρῷ, omni tempore] *Πάντοτε*, Luc. 18: 1, *ἀδιαλείπτως* [*indesinenter*], 1 Thess. 5: 17.

Ἐν πνεύματι] Non voce tantum, sed et *animo*. Vide supra 5: 19.

Καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο ἀγρυπνοῦντες, et in hoc ipsum vigilantes] שקדים. Militare dictum est, *Mars vigila*. Coniungi solent preces et vigiliae, Matth. 26: 41, Ps. 5: 4, 88: 14. In templo semper aliquibus erat pervigilium. *Εἰς αὐτὸ τοῦτο* ad rem totam praecedentem refertur.

Ἐν πάσῃ προσκαρτερήσει, cum summa perseverantia] In sacris Gentium dicebatur, *hoc age*. Docet nos hoc Plutarchus in Numa, aitque eis verbis homines iuberi *προσέχειν τοῖς ἱεροῖς, καὶ μηδὲν ἔργον ἐμβαλεῖν μεταξὺ, μηδὲ χρείαν ἀσχολίας* [*sacris attendere, neque aliud opus ullum, ne si necessariam quidem videatur, interponere*].

Καὶ δεήσει περὶ πάντων τῶν ἁγίων, et obsecratione pro omnibus sanctis] Non pro se tantum orare vult unumquemque, sed et pro aliis, quod *ἐντεύξεις* [*intercessiones*] vocat 1 Tim. 2: 1.

19. *Καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ, et pro me*] Ecce quanti Paulus preces piorum faciat, cum ille, tantae apud Deum gratiae, speret se aliorum precibus posse adiuvari. Et nos existimabimus Pauli cum Christo regnantis preces nihil nobis prodesse?

Ἵνα μοι δοθῇ λόγος ἐν ἀνοίξει τοῦ ϛόματός μου, ἐν παῤῥησίᾳ γνωρίσαι τὸ μυςήριον τοῦ εὐαγγελίου, ut detur mihi sermo in apertione oris, quo palam mysterium Euangelii annuntiem] Id est, ut ab hac custodia militari liber per omnem urbem perferre possim sermonem Euangelii eum, cuius res antehac occultae fuere. *Ut detur mihi sermo*, id est, ut loqui mihi liceat: *in apertione oris*, id est, occasione data; nam occasio loquendi Rabbinis פתחון פה [*apertio oris*]. Sic Deus labia aperire dicitur, ubi materiam suppeditat sibi gratias agendi, Ps. 51: 17. Et *παῤῥησία* non tam hic *fiduciam* Pauli, quam *impedimentorum extrinsecus advenientium remotionem* significat, vocabulo quidem Graecae originis, sed Syra locutione. Nam פרהסיא pro *palam* et *aperte* usurpant Rabbini. Sic et Ioh. 11: 54

20. *Ὑπὲρ οὗ πρεσβεύω ἐν ἁλύσει*] Nunc quoque *non desino obire legationem mihi mandatam*: sed cum magnis molestiis, ac difficultatibus: quippe eadem *catena me* appositum mihi custodem *tenente*. Vide quae diximus ad finem Actorum, ubi ipsum nomen habes *ἅλυσιν* 28: 20 ut et 2 Tim. 1: 16, pro quo *δεσμὰ* [*vincula*] dixit Phil. 1: 7, 13, 14, 16, Col. 4: 18, 2 Tim. 2: 9, Philem. 10,

Ἵνα ἐν αὐτῷ παῤῥησιάσωμαι ὡς δεῖ με λαλῆσαι] *Ut libere ubique enuntiem quae mihi dicenda sunt.*

21. *Ἵνα δὲ εἰδῆτε καὶ ὑμεῖς τὰ κατ' ἐμὲ, ut autem vos sciatis quae circa me sunt*] *Ea quae ad me pertinent*

Τί πράσσω, πάντα ὑμῖν γνωρίσει Τυχικὸς, quid agam omnia vobis nota faciet Tychicus] *Πάντα* non legit ...rus: et rectius sine eo cohaeret oratio: notatum est in quibusdam libris eam vocem non exstare. Ex ... erat hic Tychicus Act. 20: 4, et forte Ephesius. Sic Corinthios missus Titus, Corinthius et ipse.

Ὁ ἀγαπητὸς ἀδελφὸς, carissimus frater] Hoc titulo i... Tychicus insignitur Col. 4: 7. Credibile est provecti... fuisse aetate. Iuniores enim *τέκνα* [*filiolos*] magis a... lat Paulus: provectiores Rabbinis dicuntur חברים [*soc...

Καὶ πιστὸς διάκονος ἐν Κυρίῳ, et fidelis minister in Domino] *Διακόνου* vox hic sumitur ut comprehendat omnes qui Euangelio navant operam, quales erant Euangelistae ipsique imprimis Apostoli. Vide 1 Cor. 3: 5, 2 Cor. 3: 6, 6: 4, 11: 23, supra 3: 7. Cum dicit fidelem, ostendit tuto ei credi.

22. *Ὃν ἔπεμψα πρὸς ὑμᾶς εἰς αὐτὸ τοῦτο, ἵνα γνῶτε τὰ περὶ ἡμῶν καὶ παρακαλέσῃ τὰς καρδίας ὑμῶν, quem misi ad vos in hoc ipsum, ut cognoscatis quae ad nos pertinent et consoletur animos vestros*] Brevis locutio pro *καὶ ἵνα αὐτὸς παρακαλέσῃ*, etc.

23. *Εἰρήνη τοῖς ἀδελφοῖς, pax fratribus*] *Res prosperae.*

Καὶ ἀγάπη μετὰ πίστεως, et caritas cum fide] Quae duo iuncta promissum habent vitae aeternae. In Manuscripto, *καὶ ἔλεος μετὰ πίστεως* [*et misericordia cum fide*].

Ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, a Deo Patre et Domino Iesu Christo] Coniunxit causam principem cum causa secunda, ut semper meminerimus nos utrique obligatos.

24. *Ἡ χάρις μετὰ πάντων τῶν ἀγαπώντων τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν ἀφθαρσίᾳ, gratia cum omnibus qui Dominum nostrum Iesum Christum constanter diligunt*] Non Ephesios tantum salutat, sed et omnes in Asia Christianos. *Ἀφθαρσίας* vox ad animum relata legitur et Tit. 2: 7, ubi tamen ea abest in nonnullis Codicibus, quia praecessit vox idem valens *ἀδιαφθορίαν*. In Glossario *ἀδιάφθορος*, *incorruptus*. Utuntur Plato et Demosthenes. Plato et *ἀδιαφθάρτου* voce sensu eodem. Significatur is qui nulla vi, nullis precibus, nullis illecebris se corrumpi, id est, a recto abduci patitur. Talis animi status hic dicitur *ἀφθαρσία*. Potestque hoc *ἐν ἀφθαρσίᾳ* verti *constanter*. *Sicut virgo stupro corrumpitur, sic peccato quovis animus.* Ita hic Chrysostomus, et ex illo Graeci alii.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD PHILIPPENSES.

Est haec Epistola, quanquam et ipsa Romae in vinculis scripta, laetior alacriorque et blandior caeteris, ideo quod Philippis, quae urbs praecipua est Macedoniae et colonia, bis fuisset Paulus, Act. 16 et 20, et bene successisset ibi Pauli praedicatio, conversa muliere purpuraria, eiecto Spiritu Pythonico, converso et per miraculum commentariensi, accepta a magistratibus ob iniuriam acceptam satisfactione. Post quae tempora Philippenses plerique fideliter custodierant ea quae a Paulo acceperant, amoremque in tam bonum Magistrum et reverentiam multis modis erant testati. Insurgit tamen nonnunquam in asperitatem aliquam oratio adversus homines similes illis quos ad Galatas notat, qui cum Iudaei ipsi non essent, illis tamen quos Paulus ex Gentibus converterat, suadebant Iudaismum, occasione capta ex vinculis Pauli et malis quae Christianis non Iudaizantibus imminere videbantur. In quod consilium ex sola carnis cura profectum, qua debet fortitudine despuit Paulus.

CA-

CAPUT I.

1. *Παῦλος καὶ Τιμόθεος*] *Timothei* nomen ideo addit, quod cum in utroque Philippos itinere Paulum esset comitatus, notus ob id charusque esset Philippensibus.

Δοῦλοι Ἰησοῦ Χριστοῦ, servi Iesu Christi] Modeste eum quaesivit titulum, in quo Timotheum secum sociaret. Apostolicam auctoritatem hic opus non habebat sibi adstruere, quando ea Philippis in controversiam non vocabatur.

Πᾶσι τοῖς ἁγίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, τοῖς οὖσιν ἐν Φιλίπποις σὺν ἐπισκόποις καὶ διακόνοις, omnibus sanctis in Christo Iesu, qui sunt Philippis cum Episcopis et Diaconis] Ita plerique Codices et Syrus, non ut Chrysostomus et secuti eum Graeci legunt *συνεπισκόποις*. Non novum est praecipuas personas postremo loco nominari, qua de re diximus ad Marc. 16: 7. *Ἐπισκόπων* vox in Graecis versionibus respondet Hebraeis פקודים, פקדים, מפקדים, quomodo vocari solent omnes qui cuiuslibet rei curam et inspectionem habent. In Novo Testamento vocati sic Presbyteri omnes, quia in gregem habebant *inspectionem* Act. 20: 28, quae inspectio *ἐπισκοπὴ* Act. 1: 20. At is qui in eo ordine primas habebat, dicebatur per excellentiam *ὁ ἐπίσκοπος*, unde factum ut id ei nomen proprio quodam iure manserit, sicut *Senum* nomen Episcoporum primis in Africa. Princeps autem huius presbyterii Philippensis videtur fuisse ipse Epaphroditus qui Philippis ad Paulum ivit, quem mox Paulus vocabit *συνεργὸν* [*adiutorem*] et *συστρατιώτην* [*commilitonem*].

2. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, gratia vobis et pax*] Rom. 1: 7, 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2, Gal. 1: 3, Eph. 1: 2.

3. *Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ μου ἐπὶ πάσῃ τῇ μνείᾳ ὑμῶν*] *Quotiescunque vestri memini Deo gratias ago.* Simile Rom. 1: 8, 1 Cor. 1: 4, Eph. 1: 16.

4. *Πάντοτε ἐν πάσῃ δεήσει μου ὑπὲρ πάντων ὑμῶν μετὰ χαρᾶς τὴν δέησιν ποιούμενος, semper in cunctis orationibus meis pro vobis omnibus cum gaudio precari solitus*] Magni sane affectus testimonium, omnibus suis precibus

bus pro ipsis preces admiscere. Et laus magna, quod addit, *cum gaudio*. Audiebat enim de plerisque eorum quae vellet.

5. *Ἐπὶ τῇ κοινωνίᾳ ὑμῶν εἰς τὸ εὐαγγέλιον*] Id gaudeo, *quod Euangelii participes facti estis*. *Εἰς τὸ εὐαγγέλιον*, pro *ἐν τῷ εὐαγγελίῳ*. Eadem *κοινωνία τοῦ υἱοῦ* [*societas filii*] 1 Cor. 1: 9, et *κοινωνία τοῦ μυστηρίου* [*societas mysterii*] Eph. 3: 9. *Κοινωνία μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ* [*societas cum Patre et Filio*] 1 Ioh. 1: 3.

Ἀπὸ πρώτης ἡμέρας ἄχρι τοῦ νῦν, *a prima die usque nunc*] Laudat et constantiam in accepta fide.

6. *Πεποιθὼς αὐτὸ τοῦτο*, *confidens hoc ipsum*] בטח, *sperans*. Vide Eph. 3: 12 et ibi dicta.

Ὅτι ὁ ἐναρξάμενος ἐν ὑμῖν ἔργον ἀγαθὸν, ἐπιτελέσει ἄχρι ἡμέρας Χριστοῦ Ἰησοῦ, *fore ut qui coeperit in vobis opu bonum, id perfecturus sit usque in diem Christi Iesu* Nempe vobis cooperantibus, quod sequentia indicar Sed maluit nominare causam principem ac digniore Simile Philonis illud in Allegoriis: *Πολλοὶ ἀσκηταὶ γε μενοι τῆς ἀρετῆς, ἐπὶ τοῦ τέλους μετέβαλον· ᾧ δὲ παρέ ὁ Θεὸς ἐπιστήμην βεβαίαν, τούτῳ δίδωσιν ἀμφότερα, τὸ ἐρ ζεσθαι τὰς ἀρετὰς, καὶ μηδέποτε αὐτῶν ἀφίστασθαι, ἀλλ' ταμιεύειν καὶ φυλάττειν ἑκάστην* [*Multi, cum se ad virtu applicassent, ad extremum defecerunt. At cui st lem scientiam largitur Deus, ei utrumque dat; ut r agat, neque ab eo absistat unquam, virtutesque on et promat et servet semper*].

7. *Καθώς ἐστι δίκαιον ἐμοὶ τοῦτο φρονεῖν ὑπὲρ πά ὑμῶν*, *sicut par est me hoc sentire pro omnibus v* Ita antehac vos gessistis, ut optima de vobis spera posterum debeam. Vobis autem sic pergentibus, quoque perget vos cumulare donis. *Δίκαιόν ἐστι*, *pa* ut Act. 4: 19, ישר.

Διὰ τὸ ἔχειν με ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμᾶς, ἔν τε τοῖς δεσμοῖ καὶ ἐν τῇ ἀπολογίᾳ καὶ βεβαιώσει τοῦ εὐαγγελίου, συγ νούς μου τῆς χάριτος πάντας ὑμᾶς ὄντας, *eo quod h vos in animo, et in vinculis meis, et in defensi confirmatione Euangelii, quum omnes socii gratiae sitis*] Sunt Veteres qui putant scriptum hoc in se vinculis post primam causae dictionem apud Ner

quo tempore nemo Paulo adfuerat, 2 Tim. 4: 16, atque eo ipso tempore Timotheus Romae non fuerat, ut ex eodem loco apparet. At mihi videtur ἀπολογία posse intelligi illa apud Iudaeos qui Romae erant, de qua in Actis. In omnibus autem his malis quae Paulus ferebat, in eo se solabatur, quod Philippenses Christiani non eadem modo de causa, sed pari modo, suscitantibus Romanos Magistratus Iudaeis, multa mala toleraverant, ac tolerabant, ut videre est infra 29. *Gratiam* autem hoc ipsum vocat, *pati pro Christo*, ut et infra ἐχαρίσθη. Magnus in hac re honos, magna praemia. Ἀπολογία καὶ βεβαίωσις εὐαγγελίου dictum per ἐπεξήγησιν [*fusiorem explicationem*], quod brevius ἀπολογία εὐαγγελίου infra 17. *Βεβαίωσις* est קים.

8. *Μάρτυς γάρ μοι ἐςὶν ὁ Θεὸς, testis enim est mihi Deus*] Iuramentum, ut Rom. 1: 9, 2 Cor. 1: 23, 1 Thess. 2: 5, 10. אלהים עד [*Deus testis*] Gen. 31: 50. בשמים עדי ושהדי במרומים [*In coelis est testis meus et conscius meus in excelsis*] Iob. 16: 18.

Ὡς ἐπιποθῶ πάντας ὑμᾶς ἐν σπλάγχνοις Ἰησοῦ Χριςοῦ, quomodo vos omnes visceribus Iesu Christi desidero] Id est, amo vos amore non illo communi, sed vere Christiano. *Σπλάγχνα* omnis *affectus*, 2 Cor. 6: 12, Philem. 7, 12, 20, 1 Ioh. 3: 17.

9. *Ἵνα ἡ ἀγάπη ὑμῶν ἔτι μᾶλλον καὶ μᾶλλον περισσεύῃ, ut amor vester magis magisque abundet*] Est μετωνυμία [*transnominatio*]: hoc enim vult dicere, *Oro ut iste vester in me amor a Deo maiora indies dona accipiat.* Ex illo enim accipere, sequetur τὸ περισσεύειν.

Ἐν ἐπιγνώσει] Sic vocatur maior rerum Divinarum *cognitio*, ut Rom. 3: 20, Eph. 1: 17, 4: 13.

Καὶ πάσῃ αἰσθήσει] Id est, *experientia*. Sic דעת LXX vertunt αἴσθησιν Prov. 1: 4, et saepe alibi in eodem libro: quod alibi σύνεσιν, ἐπιςήμην et aliis modis.

10. *Εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς τὰ διαφέροντα, ut inquiratis in licita*] Id est, *ut in quaque rerum circumstantia, quid rectum, quid non sit intelligatis:* quomodo hanc locutionem explicavimus Rom. 2: 18.

Ἵνα ἦτε εἰλικρινεῖς] Id est, *ut clare omnia perspiciatis.* Sic τὴν εἰλικρινῆ διάνοιαν dixit Petrus 2 Epist. 3: 1.

Καὶ

Καὶ ἀπρόσκοποι, et sine offensa sitis] Vide 1 Cor. 10: 32, Act. 24: 16.

Εἰς ἡμέραν Χριστοῦ, usque in diem Christi] Id est, semper. Vide supra 6.

11. *Πεπληρωμένοι καρπῶν δικαιοσύνης*] Sic כרב לפריו [*secundum multitudinem fructus eius*] habes Os. 10: 1. Sensus est, *ut large fructum feratis bonorum operum:* quae omnia veniunt *δικαιοσύνης* [*iustitiae*] nomine.

Τῶν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, quae per Iesum Christum] Quae consummatiora esse debent, quam Legis opera.

Εἰς δόξαν καὶ ἔπαινον Θεοῦ, in gloriam et laudem Dei] Omnia enim illa hominum, ante impiorum, pia opera ad magnam redundant laudem Divinae gratiae, Eph. 1: 6 12, 14.

12. *Τὰ κατ' ἐμὲ, quae ad me pertinent*] *Res meae* ut Eph. 6: 21.

Μᾶλλον εἰς προκοπὴν τοῦ εὐαγγελίου ἐλήλυθεν, magis *profectum Euangelii venisse*] Recte facitis quod non t remini his vinculis meis: nam ea ipsa Euangelio ser unt. Vocem *προκοπῆς* habemus et infra 25, et 1 T 4: 15. Est et apud Sirachiden.

13. *Ὥστε τοὺς δεσμούς μου φανεροὺς ἐν Χριστῷ γενέσθα ὅλῳ τῷ πραιτωρίῳ*] *Μετωνυμία* [*transnominatio*]. *Vin mea in Christo nota facta sunt*, id est, innotuit vinctum esse tantum Christi causa. Qui rumor latiu tiusque manans etiam in aulam pervenerat, ita ut e quidam servorum aut libertorum Caesaris facti e Christiani, infra 4: 22. *Praetor* olim dictus is qui p ret exercitui, ut Varro explicat, hinc *cohors praet navis praetoria.* Hinc *praetorium* dici coepit tent Imperatoris: inde etiam Praesidis Provinciae domus *praetoria coli*, apud Tacitum. Romae Caesarum Palatium dicebatur: sed Provinciales assueti vo *praetorii*, appellabant et hanc *πραιτώριον*.

Καὶ τοῖς λοιποῖς πᾶσι, et apud caeteros omnes] plebem Romanam.

14. *Καὶ τοὺς πλείονας τῶν ἀδελφῶν ἐν Κυρίῳ, et e fratribus in Domino*] Quales illi qui salutantur R

Πεποιθότας τοῖς δεσμοῖς μου, freti vinculis mei citati, inquit, meae patientiae exemplo.

Περισσοτέρως τολμᾷν ἀφόβως τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον λαλεῖν, magis audent sine timore verbum Dei loqui] *Περισσοτέρως* · *ἀφόβως*, id est, *ἀφοβωτέρως*.

15. *Τινὲς μὲν καὶ διὰ φθόνον καὶ ἔριν, alii quidem et propter invidiam et contentionem*] Iudaeos indicat, qui ut progressum Christianismi impedirent, ubique rumoribus differebant qualis esset illa doctrina, quibus se argumentis fulciret: quae res efficiebat ut multi ad Paulum concurrerent, ex ipso rem totam intellecturi.

Τινὲς δὲ καὶ δι' εὐδοκίαν τὸν Χριςὸν κηρύσσουσιν, alii autem et propter bonam voluntatem Christum praedicant] Quidam etiam vulgabant Chistianum dogma, ideo quod ipsi id probarent: *ὅτι ἐν αὐτῷ ηὐδόκουν*, qualis locutio 2 Cor. 12: 10. Nec multo aliter *εὐδοκία* Rom. 10: 1.

16. *Οἱ μὲν ἐξ ἐριθείας, quidam ex contentione*] Id est, *ἐξ ἔριδος* [*ex lite*]. Et *ἐξ* hoc loco est vice adiectivi, ut Rom. 4: 12, et cum eadem voce *ἐριθείας* Rom. 2: 8.

Τὸν Χριςὸν καταγγέλλουσιν οὐχ ἁγνῶς, Christum non pure annuntiant] *Non pio puroque animo.*

Οἰόμενοι θλίψιν ἐπιφέρειν τοῖς δεσμοῖς μου, existimantes se afflictionem vinculis meis addituros] Hoc quaerunt ut in arctiorem der custodiam: ideo enim ubique de dogmate loquuntur, quod sperent se et mihi et dogmati odium concitaturos. In Manuscripto pro *ἐπιφέρειν* est *ἐγείρειν* [*suscitare*]: quomodo et Latinum legisse apparet.

17. *Οἱ δὲ ἐξ ἀγάπης, quidam ex amore*] *Ideo quod me ament*, dicunt quae sint, quae doceam, spectantia scilicet ad emendandos mores, minime seditiosa.

Εἰδότες ὅτι εἰς ἀπολογίαν τοῦ εὐαγγελίου κεῖμαι, scientes me in defensionem Euangelii esse positum] *Κεῖμαι*, id est, *τέθειμαι*. Sic *κεῖται* habuimus Luc. 2: 34. Sic et *κείμεθα* 1 Thess. 3: 3, sic שִׂימָה vertitur *ἦν κείμενος* 2 Sam. 13: 32. Ideo me amant et me miserantur, quia sciunt me ad munus praedicandi Euangelii huius non sponte venisse, sed a Deo vocatum. *Ἀνάγκη μοι ἐπίκειται* [*necessitas mihi incumbit*] dicit ipse 1 Cor. 9: 16. In Manuscripto praecedit, *οἱ μὲν ἐξ ἀγάπης*, etc. sequitur vero *οἱ δὲ ἐξ ἐριθείας*. Simili Codice usus est Latinus interpres.

18. *Τί γάρ*] Est oratio *ἐλλειπτική* [*defectiva*]. Hoc vult: *Quid hinc sequitur? nihil nisi*, etc.

Πλὴν

Πλὴν παντὶ τρόπῳ εἴτε προφάσει, εἴτε ἀληθείᾳ Χριστὸς *καταγγέλλεται, nihil nisi quod omni modo sive occasione sive animo sincero Christus annuntiatur*] In Manuscripto, *πλὴν ὅτι*, non male. *Προφάσει* hic non significat *praetextu*, sed *occasione*, nam ex occasione illi Iudaei, dum nocere Paulo student, multos pertrahebant ad Euangelium. Sic Prov. 18: 1 *προφάσεις ζητεῖ* Latinus vertit *occasiones quaerit*. Sic *ἐν προφάσει πλεονεξίας*, Latinus *in occasione avaritiae*. In Glossario: *πρόφασις*, *occasio*. Sic *πρόφασιν λαμβάνειν* apud Platonem *occasionem arripere*. Sic et Euripides:

Ἐπεὶ βραχείας προφάσεως ἔδει μόνον.
[*Occasione opus brevi solummodo.*]

Contra *ἀληθείᾳ* [*per veritatem*] hic est *animo sincero*.

Καὶ ἐν τούτῳ χαίρω, ἀλλὰ καὶ χαρήσομαι, et in hoc gaudeo, sed et gaudebo] In bono eventu etiam malorum consiliorum.

19. *Οἶδα γὰρ ὅτι τοῦτό μοι ἀποβήσεται εἰς σωτηρίαν*] *Exibit hoc ad salutem*, nempe multorum hominum.

Διὰ τῆς ὑμῶν δεήσεως καὶ ἐπιχορηγίας τοῦ πνεύματο[ς] Ἰησοῦ Χριστοῦ] *Vobis precantibus, et ad vestras prec[es] Christo mihi suppeditante vim perpetuam Spiritus s[ui]* *Χορηγία* מתן.

20. *Κατὰ τὴν ἀποκαραδοκίαν καὶ τὴν ἐλπίδα μου, secundum exspectationem et spem meam*] De voce *ἀποκαραδ[ο]κίας* vide Rom. 8: 19. Ps. 37: 7 התחולל vertitur ab Aq[ui]la *ἀποκαραδόκει*.

Ὅτι ἐν οὐδενὶ αἰσχυνθήσομαι] *Fore ut non in vanum [la]borem*. Est *μετωνυμία* [*transnominatio*], quales 2 Cor. 1[0] לא אבוש [*non pudefiam*] Ps. 119: 80, Esai. 49: 23.

Ἀλλ' ἐν πάσῃ παῤῥησίᾳ] *Per liberam professionem* dentium, ut Act. 4: 13, 29, 31.

Ὡς πάντοτε, καὶ νῦν μεγαλυνθήσεται Χριστὸς] *Sicut a[ntea] ita et nunc magnum consequetur nomen*. De voce *μ[εγα]λύνεσθαι* vide Luc. 1: 46, 58, Act. 10: 46, 19: 17 104: 1 et alibi saepe.

Ἐν τῷ σώματί μου, εἴτε διὰ ζωῆς, εἴτε διὰ θανά[του] corpore meo, sive per vitam, sive per mortem] *corporis* vocem ad utrumque retulit: nam et corp[us] quitur, et corpus occiditur. Dicuntur Martyres

ενα δοξάζειν τὸν Θεὸν [*illustrare Deum*], ut vidimus ad Ioh. 21: 19.

21. *Ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστὸς, mihi enim vita Christus est*] Id est, *si vivo, Christo servio.* Vita mea non nisi in Christi rebus occupatur. Gregorius Nazianzenus:

Βίου τὸ κέρδος ἐκβιοῦν καθ' ἡμέραν.

[*Est maximum vitae lucrum in dies mori.*]

Καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος, et mors lucrum] *Et si moriar, morte mea* aliquos Christo *lucrabor.* Sic *κερδαίνειν* habemus 1 Cor. 9: 19—22, 1 Petr. 3: 1. Est hoc oppositum ei quod est in Ps. 30: 10, מה בצע בדמי [*Quid iuvat sanguinem meum fundere?*]

22. *Εἰ δὲ τὸ ζῆν ἐν σαρκὶ, quod si vita in carne*] Sic et Gal. 2: 20. Designatur vita haec morti obnoxia.

Τοῦτό μοι καρπὸς ἔργου] Latina locutio, *operae pretium.* Qualia *ἐρωτᾷν* pro *rogare: ἱκανὸν λαμβάνειν, satis accipere: διδόναι ἐργασίαν, dare operam.*

Καὶ τί αἱρήσομαι, et quid eligam] *Τί* pro *πότερον*, quomodo et Latini scriptores *quis* ponunt pro *uter.*

Οὐ γνωρίζω, ignoro] *Non satis mihi liquet.*

23. *Συνέχομαι δὲ ἐκ τῶν δύο*] Id est, *utrinque cogor;* sic *συνέχεσθαι* habemus Luc. 12: 50, Act. 17: 5, 2 Cor. 5: 14; id est, causae sunt graves quae me hoc et quae me illud praeoptare compellunt. Sic David 2 Sam. 24: 14, צר לי מאד, *στενά μοι πάντοθεν σφόδρα ἐστι* [*angusta mihi undique omnia sunt*]. Post vocem *δύο* ponenda hîc *διαστολὴ* [*distinctio*], ut recte monet Augustinus de Doctrina Christiana III. 2.

Τὴν ἐπιθυμίαν ἔχων εἰς τὸ ἀναλῦσαι, desiderans redire] Id est, נפטר, quod Hebraeis frequens, ut et nomen פטירה [*animae de corpore discessus*], ad significandam piorum mortem. Syrus eadem voce hic usus. Sed *ἀναλύειν* proprie est *redire: recipi* vertit Tertullianus. *Spiritus a Deo est et ad Deum redit*, Eccl. 12: 7. Loquitur sic et Philostratus in Vita Apollonii, et Cicero de Divinatione primo, Eudemi somnium exponens: *Ut cum animus Eudemi e corpore excesserit, tum demum revertisse videatur.* Hieronymus quoque hunc locum citans priore Apologia contra Ruffinum *ἀναλύειν* vertit *reverti.*

Καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι, et esse cum Christo] Id est, in

Christi custodia, quoad partem potiorem, Act. 7: 59. Nihil hinc de loco definiri potest. Polycarpus in Epistola itidem Philippensibus inscripta: *Ὅτι εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσι παρὰ Κυρίῳ* [*Quod sint in debito suo loco apud Dominum*]. Hieronymus in Epitaphio Nepotiani: *Scimus Nepotianum nostrum esse cum Christo et Sanctorum mixtum choris.*

Πολλῷ μᾶλλον κρεῖσσον] Hoc dicitur per appositionem de toto eo quod praecessit: quasi diceret: *quod quidem mihi multo est melius:* quia sic scilicet futurum erat ut Paulus *requiesceret a tot laboribus*, Apoc. 14: 13.

24. *Τὸ δὲ ἐπιμένειν ἐν τῇ σαρκὶ, permanere autem in carne*] *In hoc mortali corpore*, ut supra 22.

Ἀναγκαιότερον δι' ὑμᾶς, magis necessarium propter vos] Non Philippenses tantum, sed et alios Christianos hoc nomine complectitur.

25. *Καὶ τοῦτο πεποιθὼς οἶδα*] Non dicit scire se diu mansurum, sed dicit se ita sibi esse conscium, ut qui videat suam vitam Christianis multis adhuc necessariam ideo magis speret se in vita, quamvis molesta, mansurum et ad ipsos rediturum. *Οἶδα πεποιθὼς, scio me hoc sperare*, id est, malle. Vide supra 6.

Ὅτι μενῶ καὶ συμπαραμενῶ πᾶσιν ὑμῖν, ut maneam permaneam vobiscum omnibus] Omnibus in Christum credentibus.

Εἰς τὴν ὑμῶν προκοπὴν] *Ad profectum vestrum maiorem.* Vide supra 12 et 1 Tim. 4: 15.

Καὶ χαρὰν τῆς πίστεως, et gaudium fidei] Quo maiore cum gaudio coniuncta sit fides vestra.

26. *Ἵνα τὸ καύχημα ὑμῶν περισσεύῃ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἐμοὶ, ut exsultatio vestra abundet per Christum Iesum mea causa*] *Καύχημα* hic ut et alibi est *ἀγαλλίαμα, exsultatio*, *ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, per Christum Iesum* tanquam boni huius auctorem: *ἐν ἐμοὶ*, id est, *propter me, mea causa.*

27. *Μόνον ἀξίως τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ πολιτεύεσθε, tantum digne Euangelio Christi vivite*] *Πολιτεύεσθαι* locutione bene Graeca significat *vivendi rationem*, [*ambulare*], ut Act. 23: 1. Hinc *πολιτεία* frequenter Chrysostomo et aliis pro *vitae instituto.* Est translata a civibus qui secundum civitatis suae leges v

"Ινα εἴτε ἐλθὼν καὶ ἰδὼν ὑμᾶς, *ut sive cum venero et videro vos*] Quod velim.

Εἴτε ἀπὼν, *sive abero*] Quod fieri potest.

'Ακούσω τὰ περὶ ὑμῶν, *haec audiam de vobis*] Τὰ, id est, ταῦτα, *haec quae sequentur*. Simile loquendi genus Rom. 11: 29.

"Οτι ςήκετε ἐν ἑνὶ πνεύματι, *ut stetis uno spiritu*] *Pariter affecti*. Nam πνεῦμα *affectum* significat 1 Cor. 4: 21 et alibi saepe.

Μιᾷ ψυχῇ, *unanimes*] Amantes vos mutuo.

Συναθλοῦντες τῇ πίςει τοῦ εὐαγγελίου] *Certantes* quasi facto agmine contra hostes Euangelii, idque *per fidem habitam et servatam ipsi Euangelio*. Συναθλεῖν יד החזיק.

28. Καὶ μὴ πτυρόμενοι ἐν μηδενὶ ὑπὸ τῶν ἐναντίων] *Nihil territi illorum hostium minis*. In Glossario πτύρομαι, *trepido, terrefio*. Utitur Plutarchus hac voce de equo consternato.

"Ητις αὐτοῖς μέν ἐςιν ἔνδειξις ἀπωλείας, ὑμῖν δὲ σωτηρίας; *quod illis est argumentum perditionis, vobis autem salutis*] "Ενδειξις *argumentum*: nam הראה vertitur ἐνδεικνύειν. Hesychius ἔνδειξις, ἀπόδειξις [*demonstratio*]. Cum videant minas suas nihil proficere, vos autem in mediis malis a Deo sustentari, inde capere argumentum debent, quis futurus sit utrorumque exitus.

Καὶ τοῦτο ἀπὸ Θεοῦ, *idque a Deo*] *Omnia haec eveniunt Deo sic dispensante*.

29. "Οτι ὑμῖν ἐχαρίσθη τὸ ὑπὲρ Χριςοῦ, οὐ μόνον τὸ εἰς αὐτὸν πιςεύειν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ πάσχειν, *quia vobis donatum est pro Christo, non solum ut in eum credatis, sed etiam ut pro illo patiamini*] Est πλεονασμὸς [*abundans locutio*], ut recte vidit Syrus. Satis enim fuerat dixisse, ὑμῖν ἐχαρίσθη οὐ μόνον τὸ εἰς Χριςὸν πιστεύειν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπὲρ Χριςοῦ πάσχειν [*vobis donatum est, non solum in Christum credere, sed et pro Christo pati*]. Sicut fides dicitur *Dei donum* Eph. 2: 8, sic etiam occasiones illae pro Christo dura patiendi, qui honos summus. *Christo credit* qui eum credit vera dicere: *in Christum credit* qui per Christum accepturum se confidit vitam aeternam.

30. *Τὸν αὐτὸν ἀγῶνα ἔχοντες ὃν ἴδετε ἐν ἐμοί*] *Idem certamen* dicit quod ex eadem venit causa: *quod vidistis in me*, tangit historiam quae est Act. 16: 19 et seqq. Est hic nominativus ἔχοντες pro dativo ἔχουσι, qualia et apud Homerum nonnulla.

Καὶ νῦν ἀκούετε ἐν ἐμοί, et nunc auditis de me] Ἐν ἐμοί hic est, *de me*, quomodo accepere Syrus et Latinus. Vincula sua intelligit.

CAPUT II.

1. *Εἴ τις οὖν παράκλησις, si qua ergo consolatio*] Valde et blanda et παθητικὴ [*affectu plena*] ratio. *Si* interdum vehementer adfirmat.

Si bene quid de te merui. —

Magna enim sunt quae a Christo habemus solatia.

Εἴ τι παραμύθιον ἀγάπης, si quod lenimentum dilectionis Mutua Christianorum dilectio magnum est in malis lenimentum.

Εἴ τις κοινωνία πνεύματος, si qua societas spiritus] Olim *pagani* dicti qui de eodem bibebant fonte: quan maior coniunctio eorum qui de eodem bibebant spiritu 1 Cor. 12: 4.

Εἴ τινα σπλάγχνα καὶ οἰκτιρμοί, si qua viscera ac mi rationes] Σπλάγχνα sunt *affectus quivis; οἰκτιρμοὶ af tus circa calamitosos.* Ita haec explicanda ubi par ponuntur. Alioqui et generale illud in significatione ciei sumitur. Magna autem haec sunt inter vere Ch tianos.

2. *Πληρώσατέ μου τὴν χαράν, implete gaudium me* Eadem locutio Ioh. 3: 29.

Ἵνα τὸ αὐτὸ φρονῆτε] Rom. 12: 16, 15: 5, 2 Cor. 1 *Ut idem habeatis propositum.* Vide infra 3: 15.

Τὴν αὐτὴν ἀγάπην ἔχοντες] *Pares in mutua dilec*

Σύμψυχοι, unanimes] Idem quod supra 1: 27, μιᾷ

Τὸ ἓν φρονοῦντες, μηδὲν κατ' ἐρίθειαν ἢ κενοδοξίαν] ple *facere: hoc unum studentes*, maxime scilicet, *ne contentiose aut ambitiose agatis.* Idem quod Gal.

μὴ γινώμεθα κενόδοξοι, ἀλλήλους προκαλούμενοι [*ne simus inanis gloriae cupidi, nos invicem provocantes*]. Adde 2 Cor. 12: 20, Iac. 3: 16. In Manuscripto hic est, *τὸ αὐτὸ φρονοῦντες*.

3. *Ἀλλὰ τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγούμενοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν, sed modeste alios habentes nobis superiores*] Hoc est modestiae ingenium, de aliis magnificentius semper quam de se opinari.

4. *Μὴ τὰ ἑαυτοῦ ἕκαστος σκοπεῖτω, non quae nostra sunt singuli considerantes*] Quod maxime est naturale. *Egomet mihi proximus.*

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἑτέρων ἕκαστος, sed et ea quae aliorum] Quod societati quidem humanae aliquatenus congruit: sed in Euangelio in summo quodam gradu praecipitur, praesertim in rebus illis in quibus salus aliorum aeterna vertitur, cum qua omnia bona terrena comparari nequeunt. In Manuscripto est: *ἀλλὰ καὶ τὸ ἑτέρων ἕκαστοι τοῦτο φρονεῖτε* [*sed et quod aliorum est, singuli considerate*].

5. *Τοῦτο γὰρ φρονείσθω ἐν ὑμῖν ὃ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*] *Is affectus sit in vobis qui in Christo fuit.*

6. *Ὅς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων, qui cum specie Divina esset*] *Μορφὴ* in nostris libris non significat internum et occultum aliquid, sed id quod in oculos incurrit, qualis erat eximia in Christo potestas sanandi morbos omnes, eiiciendi Daemonas, excitandi mortuos, mutandi rerum naturas: quae vere Divina sunt, ita ut Moses, qui tam magna non fecit, dictus ob id fuerit *Deus Pharaonis.* Vocem *μορφῆς* quo dixi sensu habes Marc. 16: 12, Esai. 44: 13, ubi in Hebraeo תבנית [*imago*], Dan. 4: 33, 5: 6, 10, 6: 28, ubi in Chaldaeo זיו [*splendor*], Iob. 4: 16, ubi in Hebraeo תמונה [*similitudo*].

Οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ, non rapinam duxit haberi aequalem Deo] *Ἁρπαγμὸν ἡγεῖσθαι* est locutio Syriaca. In Liturgia Syriaca Iohannes Baptista Christo baptismum ab ipso expetenti dicit, לא אלבך גזלתא, *non assumam rapinam.* Solent qui aliquid bellica virtute peperere id omnibus ostentare, ut Romani in triumpho facere solebant. Non multo aliter Plutarchus in Timoleonte, *οὐχ ἁρπαγὴν ἡγήσατο.* Sensus est: *non venditavit Christus, non iactavit istam potestatem:* quin saepe

 etiam

etiam imperavit ne quod fecerat vulgaretur. *Ἴσα* hic est adverbium. Sic Odysseae *O*,

Τὸν νῦν ἶσα Θεῷ Ἰθακήσιοι εἰσορόωσι.

[*Quem nunc suspiciunt Ithacenses Numinis instar*]. *Ἰσόθεα φρονεῖν* [*paria Deo sentire*] dixit Scriptor 2 Macc. 9: 12. *Εἶναι ἶσα Θεῷ* est *spectari tanquam Deum*. Vide huius loci usum egregium apud Eusebium V. 2.

7. *Ἀλλ' ἑαυτὸν ἐκένωσε*] ריקן. Plane idem sensus qui 2 Cor. 8: 9, *ὅτι δι' ὑμᾶς ἐπτώχευσε πλούσιος ὤν* [*quoniam propter vos egenus factus est cum esset dives*]. Nam *inopes* dicuntur *κενοί*, Gen. 31: 42, Luc. 1: 53. Iud. 11: 3, ubi in Hebraeo est אנשים ריקים, Graeco *ἄνδρες κενοί*, Latinus vertit *viri inopes*. Itaque *ἑαυτὸν ἐκένωσε* est *libenter duxit vitam inopem*, Matth. 8: 20.

Μορφὴν δούλου λαβών] *Similis factus servis*, qui nihil proprium possident. Hic ponenda *διαστολή* [*distinctio*]; incepit enim iam *ἀντίθετον* [*oppositum*] aliud.

Ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος] *Cum similis esset hominibus*, illis nempe primis, id est, peccati expers, 2 Cor. 5: 21.

8. *Καὶ σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος*] *Σχῆμα* [*habitus*] hic est *ἀξίωμα*, *dignitas conspicua*, ut apud Graecos saepe, quam vocem hic servavit Syrus; et *εὑρεθεὶς* [*inventus*] est אשתכח, *conspectus est*. *Ὡς ἄνθρωπος* [*ut homo*] כאדם *tanquam Adam*, qui *ὁ πρῶτος ἄνθρωπος* [*primus homo*]. *Dignitate talis apparuit qualis Adam*, id est, domin[us] in omnes creaturas, in mare, ventos, panes, aqua[s]. Ob quam causam id quod de Adamo dictum fuerat [in] Psalmo 8, Christo *μυστικῶς* [*sensu recondito*] applicatur.

Ἐταπείνωσεν ἑαυτόν] Non pro ea dignitate *se gessi[t]* sed *humiliter admodum*, ita ut et pedes Discipulis lava[ret]: Ioh. 13: 12, 13. Sicut *ἐκένωσε*, ita *ἐταπείνωσε*, form[a] sunt Hiphil, sed significant talem se exhibere aut ost[en]dere. Sic et Latini dicunt *comem se facere*.

Γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, *factus obediens us[que] ad mortem*] *Factus est obediens*, nempe hominibus t[am] Iudaeis, quam Romanis. Non opposuit vim illam Di[vi]nam capientibus se, damnantibus, interficientibus. Tan[tas] iniurias libenter pertulit, bono humani generis.

Θανάτου δὲ ϛαυροῦ, mortem autem crucis] Quod supplicium et summe atrox (nam et inde *cruciare* et *cruciatus*) et maxime despectum. Appianus Civilium II: *Ἐκρεμάσθησαν ὅσοι θεράποντες ἦσαν* [*Suspensi sunt quotquot erant servi*]. Servus apud Plautum: *Scio ego crucem fore mihi sepulchrum.*

9. *Διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε*] Ipse deprimi se passus est, *ideo Deus eum multo sublimiorem fecit*, quam erat antea. Confer Hebr. 12: 2. Ὑπερύψωσε מרומם Dan. 4: 34.

Καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, et donavit illi nomen quod est super omne nomen] *Nomen* hic est dignitas, ut Eph. 1: 21. Sic עשה לשם Deut. 26: 19, *ὡς ἐποίησέ σε ὀνομαϛὸν καὶ καύχημα* [*sicut fecit te nominatum et gloriosum*].

10. *Ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, ut nomini Iesu omne genu flectatur coelestium et terrestrium et infernorum*] *Genu flectere* signum reverentiae, Gen. 41: 43 in Latino. Magnus autem honos non praesenti tantum alicui exhibere signa talia, sed etiam absenti, nomine eius nuncupato. Distributio autem ista triplex est et Apoc. 5: 13, ubi *ὑποκάτω τῆς γῆς* dicitur, quod hic *καταχθόνιον*. Videntur autem per *καταχθονίους* hic intelligi debere mortui, quomodo Graecis ea vox usurpari solet, ut intelligantur ii qui nunc mortui et sub terras abditi sunt, reverentiae signa exhibituri Christo, ubi nempe per eum excitabuntur.

11. *Καὶ πᾶσα γλῶσσα, et omnis lingua*] Non hominum tantum, sed et Angelorum, 1 Cor. 13: 1.

Ἐξομολογήσηται ὅτι Κύριος ὁ Ἰησοῦς Χριϛός] *Agnoscat Iesum esse Dominum rerum omnium*, Act. 2: 36. In Esaia, unde et haec et praecedentia desumpta sunt, est, *Lingua omnis iurabit*, 45: 23.

Εἰς δόξαν Θεοῦ πατρός, in gloriam Dei Patris] Nam honos Christi ad honorem Patris redit: datus enim ei is honos a Patre ideo quod Patrem honorasset plus quam quisquam, Ioh. 17: 5, 6.

12. *Ὥϛε, itaque*] Cum Christus in se specimen nobis dederit eorum quae exspectare debemus.

Καθὼς πάντοτε ὑπηκούσατέ μου, sicut semper obedistis mihi] Hoc μου non est in Codicibus plerisque. Itaque subintellige τῷ εὐαγγελίῳ [*Euangelio*], ut 2 Thess. 1: 8, aut τῷ λόγῳ [*verbo*], ut 2 Thess. 3: 14.

Μὴ ὡς ἐν τῇ παρουσίᾳ μου μόνον, ἀλλὰ καὶ νῦν πολλῷ μᾶλλον ἐν τῇ ἀπουσίᾳ μου, μετὰ φόβου καὶ τρόμου τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν κατεργάζεσθε, non ut in praesentia mea tantum, sed multo magis nunc in absentia mea cum metu et tremore vestram salutem peragite] Haec ita uno spiritu legenda. Verorum amicorum est, etiam absentium mandata memore animo retinere et fideliter implere. *Salutis operatio*, ut et conversio, et similia, nunc Deo adscribuntur, nunc hominibus: interdum uno loco utrisque: Deo, ut causae principi; hominibus, ut quorum etiam aliqua ad hoc opera requiritur, 1 Cor. 5: 7, 2 Tim. 2: 21, Iac. 4: 8, Eph. 4: 22—24, Col. 3: 9, 10. Φόβος significat obedientiam: τρόμος metum offendendi. Quae de servorum erga mortales heros officio dicuntur, ut vidimus Eph. 6: 5, multo iustius aptantur ad id quod nos Deo debemus,' ut 2 Cor. 7: 15. Adde 1 Petr. 1: 17, 3: 2, Rom. 11: 20, Hebr. 4: 1, 12: 28. Macarius Homilia XXVII: *Ἀλλὰ καὶ τὴν τοιαύτην χαρὰν παράκλησιν ἔχοντες ὑπὸ φόβον καὶ τρόμον εἰσι* [*Sed et qui eiusmodi gaudium pro consolatione habent sub metu et tremore sunt*]. Non autem simpliciter dixit ἐργάζεσθε, sed κατεργάζεσθε, *peragite*. Syrus, *magis operamini*: Arabs, *augescite in opere*.

13. *Ὁ Θεὸς γάρ ἐστιν ὁ ἐνεργῶν ἐν ὑμῖν καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας, Deus enim est qui operetur in vobis et velle et perficere pro benevolentia sua*] Quasi dicat, Nolite diffidere, ac si virium inopia non possitis id quod dico implere. Deus enim per revelationem promissorum suorum faciet ut recta velimus, et per Spiritum suum faciet ut etiam constanter talia operemur. In Manuscripto est, *Θεὸς γάρ ἐστιν ὁ ἐνεργῶν δυνάμει ἐν ὑμῖ* [*Deus enim est qui potentia operetur in vobis*]. Illud ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας potest quidem recte exponi, *pro summa sua in nos benevolentia*: sed nec male illi qui exponunt *pro desiderio nostro*, idque ex loco Ps. 145: 19, ubi est רצון.

14. *Πάντα ποιεῖτε χωρὶς ὀργῆς καὶ διαλογισμῶν, omnia facite sine ira et rixis*] Codices plerique habent χωρὶς γογγυσμῶν καὶ διαλογισμῶν [*sine murmurationibus et rixis*], et ita legerunt Syrus et Latinus. Est autem γογγυσμὸς sive γόγγυσις, תלנות Exod. 16: 7, 8, 9, 12, Num. 14: 27, 17: 10, id quod Graeci dicunt μεμψιμοιρίαν, ubi quis Divinae de se dispensationi non acquiescit; διαλογισμοὶ vero videntur hic esse rixae acerbae de rebus ad pietatem nihil facientibus, quales multae erant inter Philosophos, maxime Aristotelicos, quales in Macedonia multi.

15. *Ἵνα γένησθε ἄμεμπτοι καὶ ἀκέραιοι, ut sitis inculpati et integri*] Ἄμεμπτοι apud homines: ἀκέραιοι apud Deum. תמימים וישרים.

Τέκνα Θεοῦ, filii Dei] Rom. 8: 16, 21, 10: 8, Gal. 4: 28.

Ἀμώμητα, irreprehensi] Eph. 1: 4, 5: 27, Col. 1: 22, 2 Petr. 3: 14, Iud. 24, Apoc. 14: 5.

Ἐν μέσῳ γενεᾶς σκολιᾶς καὶ διεστραμμένης, in media natione prava et perversa] Sic et Act. 2: 40, merito. Erant enim eo tempore mores Iudaeorum et Gentium non conversarum ad Christum corruptissimi. Sunt verba desumpta ex Deut. 32: 20, ubi in Graeco, ὅτι γενεὰ ἐξεστραμμένη ἐστι. Adde et Esai. 59: 8.

Ἐν οἷς φαίνεσθε ὡς φωστῆρες ἐν κόσμῳ, inter quos lucetis sicut lumina in mundo] Receptum apud Hebraeos, *opera creationis externae habere in se imaginem creationis internae*, id est novae. Dicere etiam solent, *quod luminaria in coelo, id Sapientes in terra.* Φωστῆρες מארת Gen. 1: 14. Sol et Luna, quibus recte comparantur ii qui vere sunt Christiani, Matth. 5: 14, Eph. 5: 8, 1 Thess. 5: 5. Confer et quod olim dictum Dan. 12: 3, quo Apostolus respicit Rom. 2: 19. Φαίνεσθε multi hic sumunt in imperativo. Ego in indicativo malim. Videte quomodo vivatis: omnes vos respiciunt.

16. *Λόγον ζωῆς ἐπέχοντες, verbum vitae attollentes*] Est ἀπόδοσις [*redditio*] mixta comparationi. Sicut illa lumina coelestia vitam dant animalibus, ita vos attollitis lumen omnibus Gentibus vivificum. Sic ἐπέσχεν ἡμέρα [*illuxit dies*] dicunt Graeci. Barnabas ait, τῷ λόγῳ ζωοποιούμενοι [*verbo vivificati*].

Εἰς καύχημα ἐμοὶ εἰς ἡμέραν Χριστοῦ] *Ut in die illo magno de vobis gaudeam:* id enim esse *καυχᾶσθαι* et *καύχημα* saepe iam diximus.

Ὅτι οὐκ εἰς κενὸν ἔδραμον, οὐδὲ εἰς κενὸν ἐκοπίασα, quia non frustra cucurri, neque frustra laboravi] *Εἰς κενὸν*, id est, *sine fructu*, 2 Cor. 6: 1, Gal. 2: 2. Est autem hic *λιτότης* [*extenuatio*]. Vult enim dicere, *non sine copioso fructu Euangelii.* Praedicatio recte comparatur et cursui, ut dicto ad Galatas loco, Act. 20: 24, 2 Tim. 4: 7, et operae laboriosae, Act. 20: 35, 1 Cor. 15: 10, Gal. 4: 2, 1 Tim. 4: 10, 5: 17, Apoc. 2: 3.

17. *Ἀλλ' εἰ καὶ σπένδομαι ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως ὑμῶν, sed et si libor ad victimam et praeparationem fidei vestrae*] *Σπονδὴ* [*libamen*] Ammonio, ἡ τοῦ οἴνου ἔκχυσις πρὸς τὰ ἱερουργήματα [*effusio vini in sacrificiis*]. In sacris erat *victima, θυσία*· ea solemni ritu per Levitas ac Sacerdotes praeparabatur: id erat עבודה *λειτουργία.* Accedebat *vini libatio, σπονδὴν*, Iud. 9: 13. Paulus Philippenses fecerat Deo victimas, Rom. 12: 1, 15: 16, Eph. 5: 2. Eos doctrina et exemplo suo ita paraverat, ut Deo grati essent. Videbat facile fieri posse ut ipse suo sanguine fidem et Philippensem et aliorum confirmaret: id hic vocat *σπένδεσθαι, libari.* Sanguis vino comparatur, et in sacris vinum est vice sanguinis. Vide quae diximus ad Matth. 26: 27. Thrase moriens apud Dionem: *Σοὶ τοῦτο τὸ αἷμα, Ζεῦ Ἐλευθήριε σπένδω* [*Hunc, Iupiter Eleutherie, tibi libo sanguinem*

Χαίρω] *Gaudebo* tanto honore. Praesens pro futuro.

Καὶ συγχαίρω πᾶσιν ὑμῖν] *Gratulabor etiam vobis* fidelibus aliis, ad quos fructus mortis meae perveniet.

18. *Τὸ δ' αὐτὸ καὶ ὑμεῖς χαίρετε καὶ συγχαίρετέ μοι*] S et Latine dicimus, *hoc gaudeo.* Hoc vult, *Ob hanc r gaudete et vos, et mihi gratulamini.*

19. *Ἐλπίζω δὲ ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ*] Id est, *spero me Chri adiuvante* hoc consecuturum quod sequitur.

Τιμόθεον ταχέως πέμψαι ὑμῖν, Timotheum brevi ad missurum] Multum promittit. Eum enim vult mit quem *γνήσιον τέκνον* [*dilectum filium*] vocat 1 Tim. 1:

Ἵνα κἀγὼ εὐψυχῶ, γνοὺς τὰ περὶ ὑμῶν, ut ego et creer, cognitis rebus vestris] Alii habent *εὐψυχῶ* [

sim animo]: sed non spernenda haec lectio; nam ἐμψύχειν, quod et ἀναψύχειν, est activum pro reciproco, *refrigerare semet*, quod Hebraei dicunt, בלג Ps. 39: 14. Calamitates aestui comparantur: solatia refrigerationi, inde et παραψυχή [*solatium*].

20. *Οὐδένα γὰρ ἔχω ἰσόψυχον, neminem enim habeo tam unanimem*] Ex Ps. 55: 14, ubi in Hebraeo, ואתה אנוש בערכי, in Graeco, σὺ δὲ ἄνθρωπε ἰσόψυχε [*tu vero homo unanimis*]. *Non alium habeo tam carum mihi mihique fidum.* Syrus, *ut anima mea.*

Ὅςις γνησίως τὰ περὶ ὑμῶν μεριμνήσει] *Qui tanta fide vestri curam sit gesturus.* *Γνησίως*, *sincere*, in Glossario. Habes eam vocem 2 Macc. 14: 8.

21. *Οἱ πάντες γὰρ τὰ ἑαυτῶν ζητοῦσιν, οὐ τὰ τοῦ Χριςοῦ Ἰησοῦ, omnes enim sua quaerunt, non quae sunt Iesu Christi*] *Πάντες* hic positum pro *multi*, ut Rom. 3: 2. Sua agunt plerique hominum.

22. *Τὴν δὲ δοκιμὴν αὐτοῦ γινώσκετε*] *Scitis quanta fidei suae documenta dederit.* Habuimus vocem hanc δοκιμὴν Rom. 5: 4; 2 Cor. 2: 9, 8: 2, 9: 13, 13: 3.

Ὅτι ὡς πατρὶ τέκνον σὺν ἐμοὶ ἐδούλευσεν εἰς τὸ εὐαγγέλιον, quia sicut patri filius mecum servivit in Euangelio] Ad Euangelium promovendum non minus mihi inservit, quam filii patri solent, 1 Tim. 1: 1, 2 Tim. 1: 1.

23. *Τοῦτον μὲν οὖν, hunc igitur*] Tantum ac talem virum.

Ἐλπίζω πέμψαι, ὡς ἂν ἀπίδω τὰ περὶ ἐμὲ, spero me missurum ad vos, ubi videro quae circa me sunt] *Ubi videro quid mihi futurum sit.*

Ἐξαυτῆς] Construe cum verbo πέμψαι. In Glossario ἐξαυτῆς, *actutum*, *e vestigio*. Est ea vox apud Marcum 6: 25, Act. 10: 33, 11: 11, 23: 30. Utitur et Plato περὶ τῶν μετονομαζομένων [*de his quae in aliud nomen transeunt*] et Procopius. Respondet Chaldaeo בה שעתא.

24. *Πέποιθα δὲ ἐν Κυρίῳ*] *A Domino me hoc consecuturum spero*, ut supra ἐλπίζω ἐν Κυρίῳ. Nam πέποιθα idem est quod ἐλπίζω supra 1: 6.

Ὅτι καὶ αὐτὸς ταχέως ἐλεύσομαι, ut et ipse veniam cito] Idem sensus qui supra 1: 26. In Manuscripto additur, πρὸς ὑμᾶς [*ad vos*].

25.

25. *Ἀναγκαῖον δὲ ἡγησάμην*] *E re esse iudicavi.* Sic *ἀναγκαιότερον* habuimus supra 1: 24.

Ἐπαφρόδιτον τὸν ἀδελφὸν, Epaphroditum fratrem] Cuius et infra meminit 4: 18. Puto eundem esse qui *Ἐπαφρᾶς* contracte Col. 1: 7, 4: 12. Nam in eum modum contrahi solita nomina diximus initio ad Lucam. Nomen Epaphroditi est et in Orationibus Lysiae.

Καὶ συνεργόν] *Participem laboris in annuntiando Euangelio.* Rom. 16: 3, 9, 21, 2 Cor. 8: 23, infra 4: 3, Col. 4: 11, 1 Thess. 3: 2, Philem. 1, 24.

Καὶ συςρατιώτην μου] *Participem etiam periculorum:* quod egregie significatur tralatione sumpta a re militari. Sic et Philem. 2. Similis tralatio 2 Cor. 10: 4, 1 Tim. 1: 18.

Ὑμῶν δὲ ἀπόςολον, vestrum autem Apostolum] Id est, שלוח. Sic enim Hebraice loquentes, Graece vero loquentes *ἀποςόλους*, vocabant eos, qui sacras pecunias colligebant atque portabant, ut diximus ad Matth. 10: 2. *Θεόδρομον* dixit Ignatius et *ἱεροπρεσβευτὴν* et *ἱεροπομπὸν* [*cursorem vel legatum, Dei sacrorumve causa*].

Καὶ λειτουργὸν τῆς χρείας μου, et ministrum necessitatis meae] Miserant Philippenses pecunias ad Paulum per Epaphroditum, quas accepit, tum quia in vinculis constitutus laborare, ut ante, manibus suis non poterat, tum ut inde pauperes Christianos qui Romae erant sublevaret. Hoc dicitur *χρεία* Act. 2: 45, 4: 35, 6: 3, 20: 34 28: 10, Rom. 12: 13, Eph. 4: 28, infra 4: 16.

Πέμψαι πρὸς ὑμᾶς, mittere ad vos] *Mittere* dixit pr *remittere.* Simplex pro composito.

26. *Ἐπειδὴ ἐπιποθῶν ἦν πάντας ὑμᾶς, quoniam omn vos desiderabat*] In Manuscripto recte additur *ἰδεῖν* [v *dere*], quomodo loquitur Apostolus Rom. 1: 11 et 2 Ti 1: 4. Et ita apparet hic legisse Syrum.

Καὶ ἀδημονῶν] *Anxius erat.* Vide Matth. 26: 37, Ma 14: 33. Utitur et Aquila Iob. 18: 21. Syrus hic מעיק, be

27. *Ἠσθένησε παραπλήσιον θανάτῳ*] חלה למות [*aegr vit ad mortem*] Esai. 38: 1, ubi Graeci quidam *ἐμα κίσθη ἕως θανάτου*, alii *ἕως τοῦ ἀποθανεῖν*, alii *εἰς θάνα*

Ἵνα μὴ λύπην ἐπὶ λύπῃ σχῶ, ne tristitiam super tr tiam haberem] Nempe si ad vincula accessisset iac amici. Id fuisset צרה של צרה.

28. *Σπουδαιοτέρως*] *Festinantius*, ut habet Latinus. Est enim haec genuina huius vocis significatio a *σπεύδειν* [*festinare*]. Inde translata altera, quae *diligentiam* significat.

Ἵνα ἰδόντες αὐτὸν, πάλιν χαρῆτε] Mutanda distinctio in hunc modum, *ἵνα ἰδόντες αὐτὸν πάλιν*, *ut ipsum iterum conspicientes*, *ob id gaudeatis.*

Κἀγὼ ἀλυπότερος ὦ, *et ego sine tristitia sim*] Nempe ubi eum salvum ad suos venisse cognovero.

29. *Μετὰ πάσης χαρᾶς*, *cum omni gaudio*] Rom. 15: 32.

Καὶ τοὺς τοιούτους ἐντίμους ἔχετε, *et tales magni habetote*] 1 Tim. 5: 17.

30. *Ὅτι διὰ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ μέχρι θάνατου ἤγγισε*, *quoniam propter opus Christi usque ad mortem accessit*] קרב למות [*erat morti vicinus*] Iob. 33: 22. *Christi opus* vocat operam positam Christi causa.

Παραβουλευσάμενος τῇ ψυχῇ] Omnino legendum est *παραβολευσάμενος τῇ ψυχῇ*, id est, *vitam obiectans periculis*, quomodo viri magni Scaliger et Salmasius monuere. Plinius in Epistolis: *Periculosa*, *utque Graeci melius exponunt παράβολα.* Latinus interpres recepto vetustior posuerat hic, *parabolatus est animam suam.* Nam et Latine *parabolani* dicuntur, qui cum vitae periculo aegrotis adsunt. Syrus hic posuit, בסר על נפשה, *sprevit vitam suam.*

Ἵνα ἀναπληρώσῃ τὸ ὑμῶν ὑστέρημα τῆς πρός με λειτουργίας] *Ut quae obsequia vos per absentiam mihi praestare non potestis*, *ipse suppleret.* Similis sensus Philem. 13. Loquendi genus non dissimile 2 Cor. 11: 9.

CAPUT III.

1. *Τὸ λοιπὸν*, *ἀδελφοί μου*, *χαίρετε ἐν Κυρίῳ*, *caeterum*, *fratres mei*, *gaudete in Domino*] Videtur hic Apostolus finire epistolam voluisse, ut facere solet per vocem *τὸ λοιπὸν*, aut *λοιπὸν*, aut *τοῦ λοιποῦ*, ut 2 Cor. 13: 11, Gal. 6: 17, Eph. 6: 10, 2 Thess. 3: 1, et per verbum *χαίρετε* 2 Cor. 13: 11, infra 4: 3, 1 Thess. 5: 16; sed postea, cum temporis aliquanto plus accepisset, addidisse ea quae sequuntur: quale quid ei evenisse etiam cum epistolam ad Romanos scriberet, ibi notavimus.

Τὰ αὐτὰ γράφειν ὑμῖν, eadem vobis scribere] Saepe repetere ea quae magno sunt usui.

Ἐμοὶ μὲν οὐκ ὀκνηρόν] Hic ὀκνηρὸν ponitur sensu passivo, ut Prov. 31: 27, *mihi non grave est: me non piget.*

Ὑμῖν δὲ ἀσφαλὲς, vobis autem necessarium] Saepe enim repetita eo melius haerent animo: *ut vos cautiores sitis*, Syrus non male.

2. *Βλέπετε τοὺς κύνας, videte canes*] Hic tangere incipit illos Iudaismi commendatores, durius eos tractans, ideo quod animum ipsorum penitus noverat. *Video* pro *cavere* etiam Latini usurpant: sed frequentius eo sensu construitur per ἀπὸ, ut Marc. 8: 15, 12: 38. *Κύνας* autem vocat homines et inverecundos et avaros, ex Esai. 56: 10.

Βλέπετε τοὺς κακοὺς ἐργάτας, videte malos operarios] Ἐργάτας δολίους 2 Cor. 11: 13, qui in opere Domini, id est in Euangelio, non versantur bona fide.

Βλέπετε τὴν κατατομὴν, videte concisionem] Moris erat Iudaeis, tum idolis tum hominibus malis nomen aliquod indere, quod ab ipsorum nomine non longe abiret, ut eorum imbecillitatem aut vitia denotarent. Sic Paulus eos qui se vocabant περιτομὴν [*circumcisionem*], nempe abstracti voce posita vice concreti, ut Rom. 3: 30, 4: 10, 15: 8, Gal. 2: 7—9, Eph. 2: 11, mox 5, vocat κατατομὴν, id est, τοὺς κατατέμνοντας, *scissores* Ecclesiarum Christi. Nam κατατέμνειν est *in partes lacerare*, שׂרט Lev. 21: 5, גדד 1 Reg. 18: 28. Usurpant sic Xenophon, Plutarchus, et alii. In Glossario κατατομὴ, *concisio.*

3. *Ἡμεῖς γάρ ἐσμεν ἡ περιτομὴ, nos enim sumus circumcisio*] *Circumcisio cordis* Rom. 2: 29, id est, *cord[e] circumcisi:* quod ut praecipuum urgent Prophetae.

Οἱ πνεύματι Θεῷ λατρεύοντες, qui spiritu servimus De[o] Puro animo, quod maximum, Ioh. 4: 24.

Καὶ καυχώμενοι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, et gaudemus in Chris[to] Iesu] Hoc maxime gaudentes quod Christum, id es[t] doctrinam eius, perceperimus.

Καὶ οὐκ ἐν σαρκὶ πεποιθότες, neque in carne fiduci[am] ponimus] Iudaei suae in Deum fiduciae hoc habeb[ant] argumentum, quod Deus ipsis, tanquam foederatis su[is] praecepisset in cute circumcidi: at nos, quod Chris[tus] foedus nobiscum morte sua sanxerit.

4. *Καίπερ ἐγὼ ἔχων πεποίθησιν καὶ ἐν σαρκὶ, quanquam ego habeam confidentiam etiam in carne*] Ad ἔχων subauditur *sum*, more Hebraeo: πεποίθησιν, id est, *fiduciae argumentum*. *Etiam in carne*, si qua est ea gloria.

Εἴ τις δοκεῖ ἄλλος πεποιθέναι ἐν σαρκὶ, ἐγὼ μᾶλλον, si quis alius videtur confidere carni, ego magis] Illi gravi iam aetate circumcidi se faciunt: Iudaei non sunt, nisi adscititii.

5. *Περιτομῇ ὀκταήμερος, circumcisus octavo die*] Eo tempore circumcisus quo Isaac et posteri eius. Ὀκταήμερος dicitur ut τριήμερος, διετής, τριετής [*tertio die, biennis, triennis*].

Ἐκ γένους Ἰσραὴλ, ex genere Israelitico] Recte hoc addit, quia et Ismaelitae et Idumaei circumcidebantur. Sic ἐκ γένους Ἰουδαίων Esth. 6: 13, מזרע [*de semine*]. Nam זרע vertitur γένος, Lev. 21: 16, Ier. 29: 32, 31: 36, 38, 36: 31, 41: 1.

Φυλῆς Βενιαμὶν, de tribu Beniaminitica] Ex eo ortus quem tantopere dilexerat Iacobus, et de quo egregia praedixerant idem Iacobus et Moses.

Ἑβραῖος ἐξ Ἑβραίων, Hebraeus ex Hebraeis] Non בן גר [*filius peregrinus*], id est, *ex proselyto natus*, sed *tota maiorum serie ex Hebraeis*, Act. 22: 3, 2 Cor. 11: 22.

Κατὰ νόμον Φαρισαῖος, secundum Legem Pharisaeus] *Νόμον* hic vocat *specialia instituta*, ut Num. 6: 13, Prov. 1: 8, 6: 20, ubi Graeci habent θεσμούς. Et cum dicit *Pharisaeum* se fuisse, hoc vult, *sectae exquisitissimae*, Act 26: 5.

6. *Κατὰ ζῆλον, quod ad zelum*] Illum de quo Rom. 10: 2.

Διώκων τὴν ἐκκλησίαν, vexans Ecclesiam] Id est, διώξας· nam Hebraei participiis praesentibus, quia alia non habent, etiam pro praeteritis utuntur. Confer 1 Cor. 15: 9.

Κατὰ δικαιοσύνην τὴν ἐν νόμῳ γενόμενος ἄμεμπτος, secundum iustitiam quae in Lege est immaculatus] Nomen Legis hic accepit pro illis praeceptis, secundum quae iudicia exercebantur. Dicit ergo nihil se fecisse quod morte aut verberibus castigandum esset. Ἄμεμπτος בר Iob. 11: 4.

7. *Ἀλλ' ἅτινα ἦν μοι κέρδη*] *Quae mihi lucrosa esse po-*

poterant: origo Iudaica: secta laudabilis: secunda inter meos fama.

Ταῦτα ἥγημαι διὰ τὸν Χριστὸν ζημίαν, haec propter Christum duxi detrimentum] Postquam Iesum Christum cognovi, vidi in illis nihil esse veri lucri. Ἥγημαι ׳חלת. Ζημίαν תנ.

8. *Ἀλλὰ μενοῦνγε καὶ ἡγοῦμαι πάντα ζημίαν εἶναι, verum tamen existimo omnia detrimentum esse*] Non illa tantum quae dixi, sed et honores et bona huius vitae omnia et ipsam vitam.

Διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου μου] Id est, *si comparentur ista cum cognitione Christi qui mihi super omnia est.* Graeca constructio, pro τὴν γνῶσιν τὴν ὑπερέχουσαν.

Δι' ὃν τὰ πάντα ἐζημιώθην] *Propter quem libenter rerum aliarum omnium iacturam feci*; ׳נעשית, secundum praeceptum Christi Matth. 16: 24.

Καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εἶναι, et arbitror stercora esse] In Glossario, *σκύβαλον, stercus, retrimentum.* Charisius exponit *quisquilias.* Vide Sirach. 27: 5. Hebraei dicerent נמאס.

Ἵνα Χριστὸν κερδήσω] *Ut lucrifaciam Christum*, id est, Christi favorem. Κερδήσω ׳קנית.

9. *Καὶ εὑρεθῶ ἐν αὐτῷ*] *Ut inveniar*, id est sim, *in ipso*, ipsi insitus. Sic Hebraei usurpant אמצא.

Μὴ ἔχων ἐμὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ νόμου] *Illam innocentiam quae in iudiciis secundum Legem valet*, et humana ope parabilis est. Simile Rom. 4: 2 et 10: 3, ubi ista iustitia dicitur *ἰδία δικαιοσύνη* [*iustitia propria*]. Illud *ἐκ νόμου* hic est *secundum Legem*, nempe qualiter illa a Pharisaeis urgebatur. Vide Matth. 5: 20 et ibi dicta.

Ἀλλὰ τὴν διὰ πίστεως Χριστοῦ] *Eam quam per fidem in Christum consequimur*: quod est *δικαιοῦσθαι ἐκ πίστεως* [*iustum haberi ex fide*]. Genitivus *Χριστοῦ* hic obiectum significat: quomodo id fiat, iam exactius explicabit.

Τὴν ἐκ Θεοῦ δικαιοσύνην, quae ex Deo est iustitia] Quam Deus in nobis operatur, et propterea ut opus suum approbat, Rom. 3: 21, 22, 10: 3.

Ἐπὶ τῇ πίστει] Sic et Act. 3: 16 pro *διὰ τῆς πίστεως*. *Per fidem*, tum in Christum, tum in Deum.

10.

10. *Τοῦ γνῶναι αὐτόν*] Ostendit quibus in rebus fides ista consistat, nempe primum, *ut noscatur Christus*, id est, doctrina eius.

Καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναςάσεως αὐτοῦ, et virtus resurrectionis eius] Ut noscatur etiam Christus Divina vi resuscitatus, in testimonium nobis idem eventurum, si ipsum sequamur, Eph. 1: 19, 20.

Καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν παθημάτων αὐτοῦ, et societas passionum illius] Ut et hoc nascatur, nos quoque ipsius exemplo crucem, si ita res tulerit, libenter tolerare debere, Matth. 10: 38, 16: 24, Marc. 8: 34, Luc. 9: 23.

Συμμορφούμενος τῷ θανάτῳ αὐτοῦ, conformatus morti eius] Hoc construitur cum eo quod praecessit εὑρεθῶ. Conformatio autem ista cum morte Christi, est interfectio vitiosorum affectuum, Rom. 6.

11. *Εἴπως καταντήσω εἰς τὴν ἐξανάςασιν τῶν νεκρῶν, an forte pertingam ad resurrectionem mortuorum*] Manuscriptus, τὴν ἐκ νεκρῶν. Illud εἴπως ostendit rem incertam et difficilem. *Καταντᾷν εἴς τι* est *ad rem aliquam pertingere*, 1 Cor. 14: 36, Eph. 4: 13. Ἐξανάςασιν maluit dicere quam ἀνάςασιν, ut intelligatur illa *plena resurrectio*, quam nulla mors, nihil mali sequitur, quae תחיה Hebraeis.

12. *Οὐχ ὅτι ἤδη ἔλαβον, non quod iam acceperim*] Habebat quidem talis, qualis nunc erat, ius ad resurrectionem beatam: sed illud ius adhuc amitti poterat, ut ipse dicit 1 Cor. 9: 27. Itaque ἔλαβον intelligitur hic de ea acceptione, quae in futurum amitti nequit.

Ἢ ἤδη τετελείωμαι, aut iam perfectus sim] Erat quidem τέλειος aliquo modo Paulus, ut intelligere est ex Matth. 5: 48 et mox 15, sed non erat extra periculum constitutus, ut illi qui cursum suum absolverunt: qualem se esse dicit 2 Tim. 4: 6, 7, rem proxime futuram praesentis temporis verbo enuntians. Apte ad hunc locum Chrysostomus: *Εἰ δὲ ὁ τοσαῦτα παθών, εἰ δὲ ὁ διωκόμενος, εἰ δὲ ὁ τὴν νέκρωσιν ἔχων, οὔπω ἐθάῤῥει περὶ τῆς ἀναςάσεως ἐκείνης, τί ἂν εἴπωμεν ἡμεῖς; [Quod si neque ille, qui tam gravia tulerat, quem non desinebant adversarii persequi, qui erat iam mortificatus, si is ipse tamen de resurrectione illa necdum confidit sibi: quid est tandem*

quod nos dicere oporteat?] תמם τετελείωται dicitur de opere consummato 1 Reg. 7: 22.

Διώκω δὲ εἰ καταλάβω, eo autem tendo, ut assequar] A cursoribus sumpta similitudo, quibus palma proposita in fine stadii. Vide 1 Cor. 9: 24. *Διώκω*, est, *id quaero, eo tendo*, Rom. 9: 30, 31, 12: 13, 1 Cor. 14: 1.

Ἐφ' ᾧ καὶ κατελήφθην ἀπὸ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ] *Quo ut pervenire possem, Christus prior me velut manu sua prehensum deduxit in hoc stadium.* Est πλοκὴ [*copulatio*] in verbo *καταλαμβάνειν* et *καταλαμβάνεσθαι*· qualis in *ἐπιγινώσκειν* et *ἐπιγινώσκεσθαι* 1 Cor. 13: 12. *Καταλαμβάνειν* est לכד *apprehendere:* quomodo vertitur in Glossario Graecolatino.

13. *Ἀδελφοὶ, ἐγὼ ἐμαυτὸν οὐ λογίζομαι κατειληφέναι, fratres, ego me non arbitror apprehendisse*] In Manuscripto, *οὔπω* [*nondum*], recte; *quia quanquam de praemio perseverantiae certus sum, de ipsa perseverantia certus non sum*, ut loquitur Augustinus.

14. *Ἓν δὲ, τὰ μὲν ὀπίσω ἐπιλανθανόμενος, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν ἐπεκτεινόμενος, κατὰ σκοπὸν διώκω, ἐπὶ τὸ βραβεῖον τῆς ἄνω κλήσεως τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, hoc tantum, quae quidem retro sunt obliviscens, ad ulteriora autem extendens me ipsum, ad scopum curro, spe palmae supernae vocationis Dei per Christum Iesum*] Sicut in re bellica Caesar, ad ulteriora tendens semper,

Nilque putans actum, dum quid superesset agendum,

non cogitabat quid iam fecisset, sed in id intentus erat, ut actis plura et maiora adiiceret: ita et in hac spirituali militia Paulus, cum magna praestitisset, iis non acquiescebat. *Ἓν δὲ hoc tantum.* Refertur hoc non ad verbum unum, sed ad sensum totum. *Ὀπίσω* pro *eo quod praeterit*, usurpat; ut Homerus Odysseae *Σ*. *Ἐπεκτεινόμενος* passivum hic est pro reciproco, more Hebraeo: *me ipsum*, ut hic vertit Latinus, id est, cursum meum *extendens*, nempe ad ulteriora. *Διώκω* hic est *curro* per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*]. In illo *κατὰ σκοπὸν* est *μεταφορά* [*translatio*]. *Σκοπὸς* est *signum ad quod dirigitur iaculum*, Iob. 16: 12, Lament. 3: 12. Pindarus:

Ἔπεσχε νῦν σκοπῷ τόξον.

[*Sagitta nunc scopum attigit.*]

Huic

Huic respondet in stadio id quod *calcem* vocant Latini, Graeci *τέρμα*. *Curro*, inquit, *ea via quae ad calcem proxima est*, *ἐπὶ τὸ βραβεῖον* שבר של, *spe palmae*. Solebant *οἱ βραβευταὶ* sive *ἀγωνοθέται* [*certaminis Arbitri*] sedere in sublimi loco, atque inde per Praeconem citare cursores singulos. His Deum comparat, qui ex loco sublimissimo, id est, ex coelo, nos per Christum vocat. Non alienum ab hoc loco illud Plutarchi: *Ἀγωνίζεται (ἡ ψυχὴ) ὥσπερ ἀθλητὴς κατὰ τὸν βίον· ὅταν δὲ διαγωνίσηται, τότε τυγχάνει τῶν προσηκόντων* [*Athletae ad instar certat anima dum vivit, finito autem certamine debitis potitur praemiis*].

15. *Ὅσοι οὖν τέλειοι, τοῦτο φρονῶμεν*, *quicunque ergo perfecti sumus, hoc sentiamus*] Redit ad id quod coeperat dicere, supra 3. *Ita*, inquit, *affecti simus, ut fiduciam habeamus non in carne, sed in spiritu*. *Τελείους* hic vocat, *in rebus Divinis optime versatos*, ut 1 Cor. 2: 6, 14: 20.

Καὶ εἴ τι ἑτέρως φρονεῖτε, *et si quid aliter sapitis*] Si qui vestrum a novis illis Magistris abrepti estis.

Καὶ τοῦτο ὁ Θεὸς ὑμῖν ἀποκαλύψει] *Hoc vobis Deus aperiet*, nempe vos esse deceptos. Loquitur pro spe quam ex priore ipsorum pietate conceperat. Sic et Gal. 5: 10.

16. *Πλὴν εἰς ὃ ἐφθάσαμεν, τῷ αὐτῷ ςοιχεῖν κανόνι*, *verumtamen ad quod pervenimus, in eadem permaneamus regula*] Etiam qui de circumcisione et ritibus aliter sentiunt, interim sciant Euangelii praecepta, quae Divina esse persuasi sunt, sibi esse sequenda. *Φθάνειν* hic est *pervenire*, ut Matth. 12: 28, Luc. 11: 20, Rom. 9: 31, 2 Cor. 10: 14, נגע 2 Par. 28: 9, Eccl. 8: 14, Dan. 3: 8, 4: 8, 7: 13. *Στοιχεῖν κανόνι* quid sit diximus Gal. 6: 16. Sed in Manuscripto deest *κανόνι*, ut *τῷ αὐτῷ ςοιχεῖν* referatur ad illud *εἰς ὅ*. דין *vitae perpetuum tenorem* significat: ita et *ςοιχεῖν*. Deus aperta bene implentibus revelat futura. Est autem hic et in eo quod sequitur infinitivus pro imperativo, Attice.

17. *Συμμιμηταί μου γίνεσθε, ἀδελφοί, imitatores mei estote, fratres*] *Μιμηταί μου γίνεσθε* dixit 1 Cor. 4: 16, 11: 1, Eph. 5: 1, 1 Thess. 1: 6, 2: 14, hic vero *συμμιμηταί*, id est, *omnes pari studio me imitamini*.

Καὶ σκοπεῖτε τοὺς οὕτω περιπατοῦντας, καθὼς ἔχετε τύπον ἡμᾶς, et considerate eos qui ita ambulant sicut nos habetis exemplar] *Σκοπεῖτε* hic valet, *attente considerate*, ut solemus ea quae imitari volumus. *Τύπος* hic est *exemplar*, ut Act. 7: 44. Rabbinis ציור.

18. *Πολλοὶ γὰρ περιπατοῦσιν, multi enim ambulant*] Nempe *longe aliter:* quod ex natura *ἀντιθέτου* [*oppositionis*] intelligitur.

Οὓς πολλάκις ἔλεγον ὑμῖν, νῦν δὲ καὶ κλαίων λέγω, τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ] *Λέγειν* hic est *appellare. Appellavi*, inquit, *antehac, et nunc dolens appello, hostes crucis Christi*, id est, tales homines, qui nihil non faciendum dicunt, ut crux defugiatur, Gal. 6: 12.

19. *Ὧν τὸ τέλος ἀπώλεια, quorum finis interitus*] Gal. 6: 8, Rom. 6: 21, 2 Cor. 11: 15. Locutio desumpta ex Num 24: 20, ubi de Amaleco אחריתו עדי אבד [*finis eius ad perditionem*].

Ὧν ὁ Θεὸς ἡ κοιλία, quorum Deus venter est] Id enim pro Deo habemus, cuius causa omnia facimus. Vide Eph. 5: 5. Homerus:

> *Γαστέρα δ' οὔπως ἐστὶν ἀποπλῆσαι μεμαυῖαν,*
> *Οὐλομένην, ἣ πολλὰ κακ' ἀνθρώποισι δίδωσι.*
> [*Insanum, causamque mali fatalis et omnis*
> *Exitii, ventrem satiare haud possumus unquam.*]

Euripides:

> *Νικᾷ με χρεία καὶ κακῶς ὀλουμένη*
> *Γαστήρ, ἀφ' ἧς τὰ πάντα γίνεται κακά.*
> [*Me dira egestas subigit et miserabilis*
> *Venter, malorum causa quae ferme omnium.*]

Venit super eos maledictio serpentis Gen. 3: 15. Athenaeus tales vocat *κοιλιοδαίμονας*.

Καὶ ἡ δόξα ἐν τῇ αἰσχύνῃ αὐτῶν] *Quod minime eos decet*, quotidie in conviviis esse, *de eo maxime gloriantur.*

Οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες, qui terrena student] Satietatem, opes, glorias. Vide Iac. 3: 15. *Sunt curvae in terras animae.* Et hoc ex maledictione serpentis, *pulverem lingere.*

20. *Ἡμῶν γὰρ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει*] Oppositum est ei quod praecessit, *τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες. Nos vero*, inquit, *animo iam in coelo sumus, coelestia*

cogitamus: curamus ea quae illuc ducunt, coelestibus legibus regimur. Sumus hic quasi *peregrini*, quod de se Iacob dicebat, Gen. 47: 9, et μυςικῶς [*sensu recondito*] explicat Divinus ad Hebraeos Scriptor 11: 9, 10, 13, 14, 15. Idem dicit nos *accedere ad Ierusalem coelestem, quaeri a nobis civitatem futuram*, 12: 21, 13: 14. Philo libro de Praemiis: Τοῦτο τὸ γένος οὐ μακρὸν ἀπῴκιςαι Θεοῦ, φανταςιούμενον ἀεὶ τὰ αἰθέρια κάλλη καὶ ποδηγετούμενον ὑπ' ἔρωτος οὐρανίου [*Hoc genus, prope Deum habitans, imaginatur semper aethereas pulchritudines, et coelesti amore ducitur*]. Adde Apoc. 4, et ibi dicenda. Anaxagoras *coelum sibi patriam esse dicebat*, teste Laërtio. Et πολίτευμα hoc loco *municipatum* transtulit aliquoties Tertullianus. Posses et *conversationem* vertere. Sic enim πολιτεύεσθε habuimus supra 1: 27. Seneca Epistola XLI de Sapiente: *Maiore sui parte illic est, unde descendit.* Idem Epistola LXVI: *Vetas me coelo interesse, et iubes me vivere capite demisso?* Porphyrius περὶ ἀποχῆς [*de Abstinentia*] primo: Ἐοίκαμεν γὰρ τοῖς εἰς ἀλλόφυλον ἔθνος ἥκουσιν ἢ ἀπεληλυθόσι, καὶ μὴ μόνον τοῖς οἰκείων ἐξορίςοις, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ξένης ἐμπλησθεῖσι παθῶν τε καὶ ἠθῶν καὶ νομίμων ἐκφύλων, καὶ πρὸς ταῦτα ῥοπὴν ἐσχηκόσι. Ὅνπερ οὖν τρόπον ὁ ἐκεῖθεν εἰς τὰ οἰκεῖα μέλλων ἐπανήκειν, οὐ μόνον προθυμεῖται ὁδεύειν, ἀλλὰ καὶ ἵνα παραδεχθῇ, μελετᾷ μὲν ἀποτίθεσθαι πᾶν, εἴτι προσέλαβεν ἀλλόφυλον, ἐπαναμιμνήσκει δ' ἑαυτὸν ὧν ἔχων ἐπελάθετο, ὧν ἄνευ παραδεχθῆναι οὐχ οἷόν τε πρὸς τῶν οἰκείων· τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμᾶς δεῖ ἐντεῦθεν, εἴπερ πρὸς τὰ ὄντως οἰκεῖα μέλλοιμεν ἐπανιέναι, ἃ μὲν ἐκ τῆς θνητῆς προσειλήφαμεν φύσεως ἀποθέσθαι πάντα, μετὰ τῆς πρὸς αὐτὰ προσπαθείας, δι' ἧς ἡ κατάβασις γέγονεν· ἀναμνησθῆναι δὲ τῆς μακαρίας καὶ αἰωνίου οὐσίας, καὶ πρὸς τὸ ἀχρώματον καὶ ἄποιον σπεύδοντας ἐπανελθεῖν [*Similes enim sumus iis, qui in regionem peregrinam venerunt vel abierunt, non solum patriis moribus eliminati, sed et ex peregrinae regionis usu, affectibus, moribus et legibus alienis imbuti, et ad haec omnia propendentes. Quo igitur modo talis quispiam ad suos rediturus, non solum iter cogitat, sed ut melius accipiatur, meditatur etiam qua ratione peregrina omnia, si quae contraxerit, exuere possit, et in memoriam re-*

vocat ea, sine quibus a suis admitti non potest, quaeque iam desuetudine ex animo exciderant: pari modo oportet et nos, si ad ea quae revera nostra sunt, et homini propria reverti velimus, quaecunque ex mortali natura nobis adscivimus, una cum omni ad ea inclinatione, qua illectus animus ad illa descendit, deponere, recordari vero beatae illius et aeternae essentiae et ad illud inaspectabile et immutabile reditum properare], et quae sequuntur. *Animus ibi est ubi amat.* Sic impletur vaticinium Danielis 2: 44.

Ἐξ οὗ καὶ σωτῆρα ἀπεκδεχόμεθα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν, unde etiam salvatorem exspectamus Dominum nostrum Iesum Christum] Non mirum est nos eo respicere, unde ventura est redemptio nostra. *Ἐξ οὗ* rem spectat, non quod praecessit vocabulum.

21. *Ὃς μετασχηματίσει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν, qui reformabit corpus vile nostrum*] *Ταπείνωσις* hoc loco est ipsa *ταπεινότης*, *vilis conditio*, ut et Luc. 1: 48, Iac. 1: 10. עני vel ענוה. Idem *ἀτιμίαν* dixit 1 Cor. 15: 43.

Εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης αὐτοῦ, ut praeclaro ipsius corpori simile fiat] 1 Cor. 15: 48, 2 Tim. 2: 12. In Manuscripto *εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ* deest. Et potest *μετασχηματίσει* construi cum *σύμμορφον*. Est autem *σύμμορφον* דמה Dan. 3: 25.

Κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι αὐτὸν καὶ ὑποτάξαι ἑαυτῷ τὰ πάντα, secundum potestatem qua etiam possit subiicere sibi omnia] Etiam mortem 1 Cor. 15: 26. *Κατὰ τὴν ἐνέργειαν* de Deo Patre habes Eph. 1: 19, hic de Christo. Et *ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι*, id est, *εἰς τὸ δύνασθαι*, quomodo *τοῦ* saepe sumitur in his Epistolis. In Manuscripto pro *ἑαυτῷ* est *αὐτῷ*, quod ipsum pro *αὑτῷ* poni saepe solet. *Ὑποτάξαι* שת תחת רגליו [*ponere sub pedibus suis*].

CAPUT IV.

1. *Ὥστε, ἀδελφοί μου, itaque, fratres mei*] Cum tanta nobis proposita sint praemia, de quibus iam egi.

Ἀγαπητοὶ καὶ ἐπιπόθητοι, carissimi et desideratissimi] *Quos amo et videre desidero.* ידידי ונחמדי.

Χα-

Χαρὰ, gaudium] Sic et Latini *gaudium suum* vocant eum ob quem gaudent.

Κατὰ στέφανός μου, et corona mea] Id est, dulce decus meum. Nam עטרה στέφανος *ornamentum* significat, genus ex specie, Iob. 19: 9, Prov. 4: 9, 12: 4, 14: 24, 16: 31, 17: 6.

Οὕτω στήκετε ἐν Κυρίῳ] *Perstate in vita secundum Christum*, 1 Cor. 15: 1, 2 Cor. 1: 24, 1 Petr. 5: 12.

Ἀγαπητοὶ, carissimi] *Περιπαθὴς* [*plena affectu*] haec vocis huius *ἀναφορά* [*repetitio*].

2. *Εὐωδίαν παρακαλῶ καὶ Συντύχην παρακαλῶ τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν Κυρίῳ, Euodian hortor et Syntychen hortor idem studere in Domino*] Rectius alii codices *Εὐοδίαν*. Erant inter hos orta dissidia; q[illegible]re hortatur eos ut concordes sint *in Domino*, id est, propter Dominum. *Συντυχὴς* ut *Εὐτυχὴς* virile est nomen.

3. *Καὶ ἐρωτῶ καὶ σε, σύζυγε γνήσιε, συλλαμβάνου αὐταῖς, αἵτινες ἐν τῷ εὐαγγελίῳ συνήθλησάν μοι, etiam rogo et te, collega germane, adiuva illas quae mecum laboraverunt in Euangelio*] In Manuscripto, *ναὶ ἐρωτῶ σε*, ubi *ναὶ* est precantis ad modum נא Hebraei, ut Apoc. 22: 20. *Ἐρωτῶ* est *precor*, locutione efficta ad Latinum sermonem, ut Ioh. 14: 16, 16: 26, 17: 9, 1 Thess. 4: 1, 5: 12, 2 Thess. 2: 1, 1 Ioh. 5: 16, 2 Ioh. 5. *Σύζυγος* qui Hebraico בן זוג non tantum dicitur de *iunctis matrimonio*, verum etiam de *collegis*. Quem autem Philippis potius *collegam* vocaret Paulus, quam *τῶν πρεσβυτέρων προεστῶτα* [*Presbyterorum Praesidem*], cuius summa erat etiam in pecuniis elargiendis auctoritas? Ad Epaphroditum ergo per *ἀποστροφὴν* [*aversionem*] vertit se oratio, tanquam praesentem futurum, ubi epistola haec in Ecclesia Philippensium legeretur. Nec aliud hic *σύζυγος*, quam supra *συνεργός*. Ei igitur commendat *τὰς πρεσβύτιδας* [*Presbyteras*], sive *τὰς προκαθημένας* [*Praesidentes*], *viduas* nempe *seniores*, ut eas vocat Ferrandus Diaconus, quae in convertendis ad Christum foeminis aliis plurimum laboraverant. Commendat autem in hoc, ut habeant unde se et suos honeste sustentent. In Iudaea non fuerant necessariae aut *πρεσβύτιδες* tales, aut etiam foeminae *διάκονοι* [*ministrae*], quia liberior ibi viris erat aditus ad foeminas. In Graecia clausa gynaeconitis. Itaque foeminae per foeminas

 pri-

prima Christianismi cognitione imbui, et sic ad Ecclesias pertrahi debebant. Eaedem πρεσβύτιδες mulieribus conversis erant σωφρονίςριαι, morum inspectrices et magistrae. De quibus vide Laodicenum Canonem XI, et Epiphanium Haeres. LXXIX.

Μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν λοιπῶν συνεργῶν μου, cum Clemente et caeteris adiutoribus meis] Clemens hic videtur fuisse Romanus aliquis in Macedonia negotians. Is, et ii quos sub generali nomine hic designat Paulus, fuere Presbyteri Ecclesiae Philippensis.

Ὧν τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς, quorum nomina sunt in libro vitae] Loquendi genus figuratum: sumitur enim a more optimarum civitatum, scribendi in albo publico cives, ita ut si perduelles fiant, etiam delere possint eorum nomina. Vide quae diximus ad Dan. 12: 2, ad Luc. 10: 20 et ad Apoc. 13: 8. Pii dum tales sunt, certum habent ius ad vitam aeternam. Possunt et perdere, ut Demas perdidit, qui in epistola ad Philemonem eodem hoc titulo συνεργοῦ decoratur, 24, at postea tamen defecit, 2 Tim. 4: 10. Hebraei dicunt כתוב בספר חסד [*scriptus in libro misericordiae*].

4. *Χαίρετε ἐν Κυρίῳ πάντοτε· πάλιν ἐρῶ χαίρετε, gaudete in Domino semper; iterum dico gaudete*] Nam dixerat χαίρετε, id est, *gaudete*, supra 3: 1. Nunc id repetit, et quidem voce bis posita, ad significandum affectum eximium. Tale illud:

Vale, vale, inquit, Iola.

5. *Τὸ ἐπιεικὲς ὑμῶν γνωσθήτω πᾶσιν ἀνθρώποις, bonitas vestra nota sit omnibus hominibus*] Τὸ ἐπιεικὲς, id est, ἐπιείκεια Act. 24: 4, 2 Cor. 10: 1. In Glossario: ἐπιείκεια, *mansuetudo, clementia, modestia.* Non enim hic sumitur tam arcto significatu haec vox, quam eam sumit Aristoteles, sed *bonitatem* denotat, partim cedentem multum de suo iure, partim occasiones quaerentem bene faciendi aliis.

Ὁ Κύριος ἐγγὺς, Dominus prope est] Ita sane arbitrabantur, quia Christus tempus illud sui adventus in occulto tenuerat, 1 Thess. 4: 17, 1 Cor. 15: 52, 2 Cor. 5: 1 et seqq. Confer Apoc. 1: 3, 22: 10. Locutio sumpta ex Ps. 45: 11.

6.

6. *Μηδὲν μεριμνᾶτε*] *Ne anxii estote* de rebus vitae huius caducae. Idem sensus qui Matth. 6: 34, ubi dicta vide.

Ἀλλ' ἐν παντί] *In omni tempore*, ut Syrus. Id alibi *διαπαντός*.

Τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει, oratione et deprecratione] De discrimine harum vocum vide quae diximus Eph. 6: 18.

Μετὰ εὐχαριστίας, cum gratiarum actione] Debent enim haec iungi, gratia pro datis, precatio pro dandis, 1 Cor. 14: 16, Eph. 5: 4. *Εὐχαριστία* est תודה vertente Aquila.

Τὰ αἰτήματα ὑμῶν γνωριζέσθω πρὸς τὸν Θεόν] Vocabulum *αἴτημα* habes hoc sensu, 1 Ioh. 5: 15. *Αἴτημα* שאלה, 1 Sam. 1: 17, 27, Ps. 20: 6, 37: 4. *In Deum relicite curas vestras.* Aut dabit, quod huic vitae necessarium est, aut vos a molesta hac vita liberabit. Verbum *γνωρίζεσθαι* habemus Rom. 16: 26, Eph. 3: 5, 10. נודע Exod. 21: 36 et alibi. *Πρὸς τὸν Θεὸν* hic est ליהוה.

7. *Καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ*] Si hoc faciatis quod dixi, si curas vestras in Deum reiicitis. *Εἰρήνη Θεοῦ* [*pax Dei*] hic est *Dei favor*. Vide Ps. 29: 11, Rom. 1: 7, 2: 10, 5: 1, 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2. Est autem *μετωνυμία* [*transnominatio*], quia qui pacem inter se habent, solent aut debent aliis bene velle. Sensus idem Num. 6: 24. At in Manuscripto est *εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ*.

Ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν] *Qui favor maior est, quam cogitari possit.*

Φρουρήσει τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ τὰ νοήματα ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ] Si ita agitis, *Dei bonitas per Christum custodiet et mentem et affectus vestros*, nempe ne quid per metum et anxietatem peccetis. Locus plane similis 1 Petr. 1: 5, ubi idem verbum. Similitudo a re militari deducta: nam *φρουρά*, נציב, *praesidium militare.*

8. *Τὸ λοιπὸν, ἀδελφοί, ceterum fratres*] Protracto longius quam putaverat sermone, rursus *ἐπιλογίζει* [*perorat*]. Vide supra 3: 1. Hebraei dicerent סוף דבר [*finis rei*], ut Eccl. 12: 13.

Ὅσα ἐστὶν ἀληθῆ, quaecunque sunt vera] *A mala fide et mendacio remota.* את אשר נאמנים.

Ὅσα σεμνά] *Gravitatis plena*, 1 Tim. 3: 8, 11, Tit. 2: 2. Adde 1 Tim. 2: 2, 3: 4, Tit. 2: 7. *Σεμνὰ* נגידים Prov. 8: 6. In Glossario *σεμνὸς*, *venerabilis.*

Ὅσα δίκαια] *Quae longe absunt ἀπὸ τῆς πλεονεξίας* [*ab avaritia*]. מישרים [*recta*] 1 Par. 29: 17.

Ὅσα ἁγνά] *Quae remotissima sunt ab omni specie impudicitiae.* Vide 2 Cor. 11: 2, Tit. 2: 5. *Ἁγνὸς* Hebraeis זך vel טהור. In Glossario, *ἁγνὸς*, *castus.*

Ὅσα προσφιλῆ] *Quae benigna sunt et gratiosum faciunt hominem.* Sirach. 4: 7, 20: 12. In Glossario, *προσφιλής*, *gratus*, *amans*, *amabilis.* Hebraeis חפצים, *θελητά.*

Ὅσα εὔφημα] *Quae bonam famam pariunt.* In multis enim rebus sufficit gentium consensus, ut 1 Cor. 5: 1, contra quem disputare, ut Graeci et Stoici faciebant, imprudentium est. Hebraei dicerent את אשר נשמע. Symmachus etiam רנה transfert *εὐφημίαν* Ps. 126: 2.

Εἴ τις ἀρετή] *Si quae res est quae in censu virtutum apud cordatos venit.* *Ἀρετὴ* apud Veteris Instrumenti Interpretes interdum significat *δύναμιν* [*potentiam*], ut et 1 Petr. 2: 9. Sed hic in sensu Graecis usitatiore ponitur. דבר תהלה [*res laudabilis*].

Καὶ εἴ τις ἔπαινος] *Μετωνυμία* [*transnominatio*], vult enim dicere, *si quae res laudabilis habetur*, דבר נעזר.

Ταῦτα λογίζεσθε] *Hoc animo recolite*, ודרש nempe ideo, ut et in actionem producatis. Vide Rom. 2: 3.

9. *Ἃ καὶ ἐμάθετε, καὶ παρελάβετε, καὶ ἠκούσατε, καὶ εἴδετε ἐν ἐμοί, ταῦτα πράσσετε, quae et didicistis, et accepistis, et audistis, et vidistis in me, haec agite*] Magna conscientiae fiducia, quod non dicta tantum, sed et facta sua aliis sequenda proponit, ut et supra 3: 17, 1 Cor. 4: 16, 11: 1, 1 Thess. 1: 6. *Ἐμάθετε* hic, ut *μαθητεύσατε* Matth. 28: 19, significat primam institutionem, *παρελάβετε* קבלתם exactiorem doctrinam, *ἠκούσατε* refertur ad familiares sermones, doctrinam aptantes rebus enatis, *εἴδετε* vero ad ipsas Pauli actiones.

Καὶ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης, et Deus pacis] *Pacis amator*, Rom. 15: 33, 16: 20, 1 Cor. 14: 33, 2 Cor. 13: 11. 1 Thess. 5: 23, Hebr. 13: 20.

Ἔσται μεθ' ὑμῶν, erit vobiscum] *Vobis opitulabitur.* De hac locutione vide dicta ad Matth. 28: 20, Luc. 1: 28.

10. *Ἐχάρην δὲ ἐν Κυρίῳ μεγάλως, gavisus autem sum in Domino vehementer*] Illud *μεγάλως* saepe legitur apud In-

Interpretes Veteris Testamenti, Scriptores Tobiae et Maccabaicorum. Ἐχάρην μεγάλως שׂשׂו רב. Gavisum se ait, non sui, sed Euangelii causa.

[d]Ὅτι ἤδη ποτὲ ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν] *Pridem fecistis in animo vestro oriri curam pro me.* Ἀναθάλλειν hic est transitivum. Sic et Ezech. 17: 24, ponitur pro Hebraeo הפריח [*florere*]. Utitur sic et Sirachides 1: 15, 11: 22.

Ἐφ' ᾧ καὶ ἐφρονεῖτε, *sicut et curabatis*] Id est, *et post id semper eum affectum in animo retinuistis.* Ἐπὶ *post*, ut Hebr. 9: 17. Sic cum dativo saepe usurpant ἐπὶ optimi Graeci scriptores.

Ἠκαιρεῖσθε δὲ] *Non data est vobis antehac occasio ostendendi affectum*, quia nemo erat idoneus et paratus suscipiendo itineri, quem mitteretis.

11. Οὐχ ὅτι καθ' ὑστέρησιν λέγω] *Non ideo hoc dico, quod ego opus habuerim vestra liberalitate.* Ὑστέρημα vel ὑστέρησις חסרון vel מחסור [*indigentia*]. Vide supra 2: 30.

Ἐγὼ γὰρ ἔμαθον ἐν οἷς εἰμι, αὐτάρκης εἶναι] *Didici contentus esse rebus quamvis arctis.* Ἐν οἷς εἰμι, *in iis quae reperio.* Αὐτάρκης et res dicitur *quae sufficit*, et homo *qui eo quod habet contentus est.* Hinc virtus αὐτάρκεια 2 Cor. 9: 8, 1 Tim. 6: 6. *Minimo contentus, parvo contentus*, saepe est apud Ciceronem.

12. Οἶδα καὶ ταπεινοῦσθαι, *scio et humiliter agere*] *In rebus exiguis patienter me gerere.*

Οἶδα καὶ περισσεύειν, *scio et abundare*] *Rebus abundantibus cum modo uti.* Est enim in utroque verbo μετωνυμία [*transnominatio*].

Ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι] *In quovis tempore et re quavis.*

Μεμύημαι] *Initiatus sum*, id est, institutus. Non formidavit Apostolus vocem Graecae superstitionis ad meliores usus transferre. Nam et μυστηρίου [*mysterii*] vox hinc venit. In Glossario μυῶ, *initio, imbuo.* Et hic Ambrosius posuit *imbutus sum.* Diodorus Siculus: *Μυεῖν τοὺς ἀνθρώπους· τοῦτο δὲ ἐστι διδάσκειν τὰ καλά* [*Initiare homines, hoc vero est, honesta illos docere*]. Unde et dictas vult μούσας [*Musae*] quasi μυούσας [*initiantes*]. Nota haec vox Macedonibus, qui a Thracibus mysteria acceperant. Vide Plutarchum in Alexandro.

Καὶ

Καὶ χορτάζεσθαι, et satiari] *Ex magna rerum copia sumere quantum satis est.* Vide Matth. 14: 20, 15: 37, Marc. 6: 42, 8: 4, 8, Luc. 9: 17, Ioh. 6: 26, Iac. 2: 16.

Καὶ πεινᾷν, et esurire] *Non tenuiter tantum pasci, sed et famem pati aequo animo.* Vide 1 Cor. 4: 11.

Καὶ περισσεύειν, et abundare] Repetit quod dixerat.

Καὶ ὑςερεῖσθαι, et penuriam pati] Eadem significatio, quae modo in verbo *ταπεινοῦσθαι*. Habes hoc verbum Luc. 15: 24, 22: 35, Ioh. 2: 3, 2 Cor. 11: 9, חסר. Deut. 15: 8.

13. *Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριςῷ, omnia possum per eum qui me confirmat Christus*] Habebat vires magnas Paulus: sed a Christo eas acceperat. *Magna erant Pauli merita, ut ait Augustinus, sed ut ea in ipso essent fecerat gratia Dei.* 2 Cor. 3: 5. In Manuscripto deest vox *Χριςῷ*, ita ut *τῷ ἐνδυναμοῦντί με* sit *ἀντονομασία* [*participii pro nomine positio*].

14. *Πλὴν καλῶς ἐποιήσατε, verumtamen bene fecistis*] Non haec, ait, eo dico ut vobis gratias agam. *Καλῶς ἐποιήσατε*, formula gratias agentis. De hac locutione diximus Act. 20: 33.

Συγκοινωνήσαντές μου τῇ θλίψει] Id est, *quod ostendistis tangi vos sensu calamitatum mearum.* Alibi haec locutio ipsam rerum adversarum societatem significat, ut Apoc. 1: 9, *συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει.* Vide et 2 Cor. 1: 7.

15. *Οἴδατε δὲ καὶ ὑμεῖς Φιλιππήσιοι, scitis autem et vos Philippenses*] Ut magis eos laudet, dicit eos fecisse hoc more, non imperio.

Ὅτι ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου] *Cum primum Euangelium sevi in Macedonia*, cuius rei historia est Act. 16 et 17.

Ὅτε ἐξῆλθον ἐκ τῆς Μακεδονίας, cum profectus sum ex Macedonia] Cum irem Atticam versus, Act. 17: 14, 15.

Οὐδεμία μοι ἐκκλησία ἐκοινώνησεν εἰς λόγον δόσεως καὶ λήψεως, εἰ μὴ ὑμεῖς μόνοι] *Cum nulla Ecclesia rationes habui expensi aut accepti nisi vobiscum.* Non solent quidem beneficia in calendarium referri, sed tamen saepe ita loquimur, quasi ea in tabulas referrentur. Ego sum in vestris expensi tabulis, vos in meis accepti.

16. *Ὅτι καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἅπαξ καὶ δὶς εἰς τὴν χρείαν μου ἐπέμψατε, quia et Thessalonicam semel et bis*

in

in usum meum misistis] Ἐν Θεσσαλονίκῃ pro εἰς Θεσσαλονίκην. Nam ea fuit, excepta Beroea, extrema urbium Macedoniae, quam vidit Paulus. Cum dicit εἰς χρείαν μου intelligit ad usus pauperum qui in aliis erant urbibus. Ἅπαξ καὶ δὶς [*semel et bis*], id est, saepius, 1 Sam. 26: 8, 2 Reg. 6: 10, Neh. 13: 20, 1 Macc. 3: 30.

17. Οὐχ ὅτι ἐπιζητῶ τὸ δόμα, ἀλλ' ἐπιζητῶ τὸν καρπὸν τὸν πλεονάζοντα εἰς τὸν λόγον ὑμῶν] *Non tam istis datis gaudeo, quam quod ex ista liberalitate ingens ad vos fructus redibit*, Deo scilicet eam repensante. Rursum dixit εἰς τὸν λόγον continuans tralationem a mercatoribus sumptam. *Multas hoc nomine usuras referens in tabulas accepti.*

18. Ἀπέχω δὲ πάντα] *Recte omnia accepi.* Vide Matth. 6: 2. Haec est ἀποχὴ [*acceptilatio*], quae Epaphroditi fidem liberat.

Καὶ περισσεύω, *et abundo*] *Plus habeo quam desiderem*, עָדַפְתִּי.

Πεπλήρωμαι, *repletus sum*] Nempe χαρᾶς [*gaudio*], ut 2 Tim. 1: 4, aut παρακλήσει [*consolatione*], ut 2 Cor. 7: 4.

Δεξάμενος παρ' Ἐπαφροδίτου τὰ παρ' ὑμῶν, *acceptis ab Epaphrodito quae misistis*] Supra 2: 25. Illud παρ' Ἐπαφροδίτου in Manuscripto hic non ponitur.

Ὀσμὴν εὐωδίας, *odorem suavitatis*] Unde hoc loquendi genus veniat, diximus ad Eph. 5: 2. Ibi ad sacrificium Christi perfectissimum ea locutio mystice aptatur: hic ad opera misericordiae, quae et ipsa sacrificia sunt, ut iam dicetur.

Θυσίαν δεκτὴν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ, *hostiam acceptam, placentem Deo*] Unde sit locutio haec θυσία εὐάρεστος diximus ad Rom. 12: 1. Ibi mystice aptatur locutio corporibus piorum; hic vero eorum operibus. Additur hic δεκτὴν, id est, רצון, *sine vitio*; nam quae victimae vitium habebant, non erant δεκταὶ Lev. 22: 20.

19. Ὁ δὲ Θεός μου, *Deus autem meus*] Deus qui acceptum habet, quod in me impendistis.

Πληρώσει πᾶσαν χρείαν ὑμῶν] *Praestabit omne id quo vobis est opus.* Sic Iob. 20: 22, במלאות ספקו [*implementis sufficientiae suae*]. Si Deus magna promisit alentibus Levitas, quanto magis alentibus Apostolos?

Κα-

Κατὰ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ ἐν δόξῃ] Id est, *pro summa sua potestate*. Nam *πλοῦτος* [*divitiae*], ut saepe diximus, Paulo *abundantiam* cuiusvis rei significat. Et *δόξα* [*gloria*] ponitur *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] pro *potestate*, *τῳ*. Vide Eph. 3: 16. In Manuscripto hic, ut alibi semper, est *κατὰ τὸ πλοῦτος*, neutraliter.

'Εν Χριςῷ 'Ιησοῦ] *Per Iesum Christum*, ut donorum omnium spiritualium, ita et vitae aeternae datorem et dispensatorem.

20. *Τῷ δὲ Θεῷ καὶ πατρὶ ἡμῶν*] *Deo qui idem Pater est noster*. Sic et Eph. 5: 20.

Δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, gloria in saecula saeculorum] Id est, laus. Rom. 11: 36, 16: 27, Gal. 1: 5, Eph. 3: 21.

21. *'Ασπάσασθε πάντα ἅγιον ἐν Χριςῷ 'Ιησοῦ*] Id est, *omnes eos qui per Christum sanctitatem sunt adepti*. Ita accepit Syrus.

'Ασπάζονται ὑμᾶς οἱ σὺν ἐμοὶ ἀδελφοὶ, salutant vos qui mecum sunt fratres] Puta Timotheus, Linus, Clemens Romanus.

22. *'Ασπάζονται ὑμᾶς πάντες οἱ ἅγιοι, salutant vos omnes sancti*] Christiani qui Romae.

Μάλιςα δὲ οἱ ἐκ τῆς Καίσαρος οἰκίας, maxime autem qui de Caesaris domo sunt] Liberti quidam, ut credibile est. Vide supra 1: 3.

23. *'Η χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριςοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν. 'Αμήν. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum omnibus vobis. Amen*] Rom. 16: 20, 24, 1 Cor. 16: 22, Gal. 6: 18. In Manuscripto *μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν* [*cum spiritu vestro*], quomodo legit et Latinus.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD COLOSSENSES.

Omnes Epistolae Pauli egregiae sunt: sed omnium imprimis quae Roma ex vinculis missae sunt. Harum primam temporis ordine arbitror fuisse illam ad Philemonem; nam tunc adhuc cum ipso erat Epaphroditus, qui et Epaphras. Alteram ad Philippenses, ubi Epaphroditum remittit. Tertiam ad Ephesios, et eodem prope tempore hanc ad Colossenses, cum adhuc quae ad Ephesios scripserat, in animo haererent. Postrema vero omnium ea quae posterior est ad Timotheum. Erant Colossae, urbs Phrygiae memorata et Herodoto, et Xenophonti, et Straboni, et Plinio, non longe a Laodicea: quae urbes ambae non multo post scriptam hanc epistolam terrae motu corruere. Ideo apud Ptolomaeum non reperiuntur. Laodiceam istam vicinam fuisse Colossis apparet infra 2: 1, 4: 13, 15, 16.

CAPUT I.

1. *Παῦλος ἀπόςολος Ἰησοῦ Χριςοῦ διὰ θελήματος Θεοῦ, Paulus Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei*] Idem initium quod ad Ephesios.

Καὶ

Καὶ Τιμόθεος ὁ ἀδελφὸς, et Timotheus frater] Huius nomen ideo adiungit, quod probe notus esset Colossensibus, ut qui aliquando eo missus fuisset.

2. *Τοῖς ἐν Κολοσσαῖς ἁγίοις καὶ πιςοῖς ἀδελφοῖς ἐν Χριςῷ, iis qui sunt Colossis, sanctis et fidelibus fratribus in Christo*] Sic et ad Ephesios.

Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριςοῦ, gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo] Eph. 1: 2. In multis Codicibus Graecis et Latinis abest hic *Κυρίου Ἰησοῦ Χριςου*, ut et in Syriaco.

3. *Εὐχαριςοῦμεν τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, πάντοτε περὶ ὑμῶν προσευχόμενοι, gratias agimus Deo et Patri Domini nostri Iesu Christi, semper pro vobis orantes*] Eph. 1: 16. Cohaeret autem illud *πάντοτε* cum *προσευχόμενοι*, ut videre est Rom. 1: 10, Phil. 1: 4.

4. *Ἀκούσαντες τὴν πίςιν ὑμῶν ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ καὶ τὴν ἀγάπην τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, audientes fidem vestram in Christum Iesum et dilectionem in sanctos omnes*] Eph. 1: 5. In Manuscripto *τὴν ἀγάπην ἣν ἔχετε εἰς πάντας τοὺς ἁγίους* [*dilectionem quam habetis in omnes sanctos*], quomodo legit et Latinus.

5. *Διὰ τὴν ἐλπίδα τὴν ἀποκειμένην ὑμῖν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, propter spem quae reposita est vobis in coelis*] *Spem* vocat id quod speratur, ut Eph. 1: 18. Vita aeterna et coelestis a Christo promissa excitat et fidem et dilectionem. Sic *ἀποκεῖσθαι* dicitur quod alicui servatur, ut 2 Tim. 4: 8, כמס Deut. 32: 34.

Ἣν προηκούσατε ἐν τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας, quam antea audistis per sermonem veritatis] Prima accepistis rudimenta. Nam *audientes* sunt Catechumeni Tertulliano de Patientia: qui ibidem vocat *auditorum tirocinia*. Utitur sic et Cyprianus. Illud autem *πρὸ* additum significat iam aliquod tempus ex eo transiisse. *Λόγος ἀληθείας sermo verissimus*, 2 Cor. 6: 7, Eph. 1: 13.

Τοῦ εὐαγγελίου, Euangelii] Appositio.

6. *Τοῦ παρόντος εἰς ὑμᾶς*] Sic 2 Petr. 1: 2, *ἐν τῇ παρούσῃ ἀληθείᾳ*. Recte Latinus interpres, *quod pervenit ad vos*. Nam *παρεῖναι* ponitur pro אתה *venire*, Prov. 1: 27.

Est

Est autem participium praesens pro praeterito positum more Hebraeo. Et εἰς pro *ad*.

Καθὼς καὶ ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ, sicut et in universo mundo] *Συνεκδοχὴ* [*complexio*] significans illustrissimas orbis partes, ut Rom. 1: 8. Videtis ex hoc ipso quam vera sint Christi praedicta, Matth. 24: 14.

Καὶ ἐςι καρποφορούμενον καὶ αὐξανόμενον] Illud *καὶ* non male abest in Manuscripto. Tanquam arbor *et fructus profert et simul crescit*. Dicitur hoc et de Euangelio, ut hic et Act. 6: 7, 19: 20, et de fide 2 Cor. 10: 15, et de ipsis fidelibus infra 10. *Καρποφορούμενον* פרה, *αὐξανόμενον* רבה. Allusio ad Gen. 1: 28. Illud *αὐξανόμενον* non adest in Manuscripto.

Καθὼς καὶ ἐν ὑμῖν] *Non minus apud vos quam apud alios.*

Ἀφ' ἧς ἡμέρας ἠκούσατε καὶ ἐπέγνωτε τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ ἐν ἀληθείᾳ, ex quo audistis et cognovistis gratiam Dei in veritate] *Summam illam Dei benevolentiam quae per Euangelium revelatur.*

7. *Καθὼς ἐμάθετε ἀπὸ Ἐπαφρᾶ τοῦ ἀγαπητοῦ συνδούλου ἡμῶν, sicut didicistis ab Epaphra carissimo conservo nostro*] Paulus ipse fuit quidem in Phrygia plus semel, sed non potuit adire omnes Phrygiae urbes, infra 2: 1. Itaque Epaphroditum eo miserat, qui multis locis oberratis, tandem Philippis consedit, atque inde ad Paulum missus est. *Epaphras* idem qui *Epaphroditus*, contractione pronuntiationis, de qua ad initium Lucae. Sic *Δημᾶς* est *Δημήτριος*.

Ὅς ἐςι πιςὸς ὑπὲρ ὑμῶν τοῦ Χριςοῦ διάκονος, qui est fidus pro vobis Christi minister] *Fidus est Euangelii praeco*, tum aliorum, tum et vestro maximo bono. *Διάκονος* vox hic sumitur ut 1 Cor. 3: 5, 2 Cor. 3: 6, 6: 4, 11: 23, Eph. 3: 7, 6: 21.

8. *Ὁ καὶ δηλώσας ἡμῖν τὴν ὑμῶν ἀγάπην ἐν πνεύματι, qui etiam manifestavit nobis dilectionem vestram in Spiritu*] *Quomodo nos diligatis propter Spiritum sanctum vobis datum.*

9. *Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἀφ' ἧς ἡμέρας ἠκούσαμεν, ideo et nos ex quo audivimus*] *Simulatque haec audivimus:* Eadem appositio quae supra 6. Hebraei dicerent מאז.

Οὐ παυόμεθα ὑπὲρ ὑμῶν προσευχόμενοι, non cessamus pro vobis orantes] Repetit quod dixerat supra 3.

Καὶ αἰτούμενοι] *Expetentes a Deo.* Sic *αἰτεῖν* habemus Matth. 5: 42, 6: 8, 7: 7, 8, 11, 18: 19, 21: 22. Explicat precum suarum praecipuam materiam.

Ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, ut impleamini cognitione voluntatis eius] Est constructio Paulo non frequens, sed apud Graecos recepta; nam apud eos quem casum regunt activa, eundem regunt et passiva. *Πληροῦν* autem quartum casum regit, ut Phil. 2: 2 et alibi. *Ἐπίγνωσις* est *maior exactiorque cognitio*, ut Eph. 1: 17, 4: 13, Phil. 1: 9. Eius bona pars est cognitio mysteriorum Veteris Testamenti ad Novum Testamentum spectantium. *Αὐτοῦ, Dei* scilicet, ex comm. 6.

Ἐν πάσῃ σοφίᾳ, omni sapientia] Eph. 1: 8.

Καὶ συνέσει πνευματικῇ, et intellectu spirituali] Id est, φρονήσει, ut videre est dicto ad Ephesios loco. *Cognitionem rerum agendarum* intellige.

10. *Περιπατῆσαι ὑμᾶς ἀξίως τοῦ Κυρίου, ut ambuletis digne Domino*] *Περιπατῆσαι* hic est pro *εἰς τὸ περιπατῆσαι*, qualem *ἔλλειψιν* [*defectum*] iam saepe habuimus. *Ἀξίως τοῦ Κυρίου*, id est, *ita ut Christo debetur.* Sic *περιπατῆσαι ἀξίως τοῦ Θεοῦ* 1 Thess. 2: 12. Illud *ὑμᾶς* abest in Manuscripto, non male.

Εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν] *Ut omni modo placeamus, Deo* scilicet. *Ἀρέσκεια* Aristoteli et Theophrasto in vitiosam partem sumitur. Est alioqui vox ipsa per se media, ut apparet Prov. 31: 30. In Glossario vertitur *placor*, Apuleio *placentia.*

Ἐν παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ καρποφοροῦντες, καὶ αὐξανόμενοι εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ] In Manuscripto *αὐξανόμενοι τῇ ἐπιγνώσει. Fructum ferentes omnis generis bonorum operum, et in cognitione Dei magis magisque proficientes.* Quid sit *καρποφορεῖν*, vidimus ad Matth. 13: 23, Marc. 4: 20, Luc. 8: 15. Quid *αὐξανόμενοι* 2 Cor. 10: 15, Eph. 2: 21, infra 2: 19, 1 Petr. 2: 2, 2 Petr. 3: 18.

11. *Ἐν πάσῃ δυνάμει δυναμούμενοι*] *Roborati omni genere roboris*, nempe spiritualis. *Δυναμοῦν*, quod et *ἐνδυναμοῦν*, Act. 9: 22, Rom. 4: 20, Eph. 6: 10, 1 Tim. 1: 12, 2 Tim. 2: 1, 4: 17, Hebr. 11: 34, est עז, ut videre est Ps. 68: 29.

Κα-

Κατὰ τὸ κράτος τῆς δόξης αὐτοῦ, secundum potentiam eius validam] Idem est quod *κράτος ἰσχύος* [*potentia virtutis*] Eph. 1: 19, 6: 10, nam et *δόξα* sumitur *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] pro *valentia*, ut Eph. 3: 16, et עז Hebraeum sic interdum vertitur.

Εἰς πᾶσαν ὑπομονὴν καὶ μακροθυμίαν, in omni patientia et longanimitate] Ut non tantum mala constanter feratis, sed et meliora speretis de inimicis vestris. Vide 2 Cor. 6: 6, Gal. 5: 22, Eph. 4: 2.

Μετὰ χαρᾶς, cum gaudio] Magnum hoc est et Christianorum velut proprium; ipsis malis ob Christum toleratis laetari, Phil. 2: 17, 18, Act. 5: 41.

12. *Εὐχαριστοῦντες τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ τῷ ἱκανώσαντι ἡμᾶς εἰς τὴν μερίδα τοῦ κλήρου τῶν ἁγίων ἐν τῷ φωτὶ, gratias agentes Deo et Patri, qui dignos nos fecit, ut partem sortiamur sanctorum qui in lumine sunt*] Vocem *ἱκανοῦν* habuimus 2 Cor. 3: 6, respondet Hebraeo תִּכֵּן. *Μερὶς κλήρου* חבל נחלתו, Deut. 32: 9. Sed ut ostendatur discrimen Legis et Euangelii, additur hic *τῶν ἁγίων ἐν τῷ φωτὶ*, id est, *τῶν ἐν τῷ φωτὶ* subaudito articulo ut saepe, qui exprimitur Rom. 2: 19, ubi est *τῶν ἐν σκότει* [*qui in tenebris sunt*]. Est autem *ἐν τῷ φωτὶ* qui lucem habet comitem, 1 Ioh. 2: 9, 10.

13. *Ὃς ἐῤῥύσατο ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐξουσίας τοῦ σκότους, qui eripuit nos tenebrarum potestati*] *Ἐξουσία σκότους* dicuntur hic *tenebrae efficacissimae ad obcaecandos animos: ἐξουσία* ממשל *dominatus. Qui facit peccatum, servus est peccati*, Ioh. 8: 34.

Καὶ μετέστησεν] העביר, *transtulit*.

Εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, in regnum Filii dilectionis suae] Id est, *τοῦ ἠγαπημένου* [*dilecti*] Eph. 1: 6. Est Hebraismus, ut cum dicitur הר קדש *mons sanctitatis*, et similia.

14. *Ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, per cuius sanguinem redemptionem habemus*] Eph. 1: 7. Illa *διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ* videntur adscripta hic ex illo ad Ephesios loco. Nam Manuscriptus ille, quo toties utimur, non magis hoc habet quam Syrus, et Latinus, et Ambrosius.

Τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, remissionem peccatorum] Τῶν παραπτωμάτων [*delictorum*], dicto ad Ephesios loco.

15. *Ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ἀοράτου, qui est imago Dei inadspecti*] *Dei inadspecti adspectabilis imago:* ita enim Latini loquuntur. Idem sensus 2 Cor. 4: 4 et 1 Tim. 3: 16 et Hebr. 1: 3. Adam *imago Dei* fuit, sed valde tenuis: in Christo perfectissime apparuit quam Deus esset sapiens, potens, bonus. Sic in aqua solem conspicimus. Aliud *imago*, aliud *umbra*, qualis in Lege, Hebr. 10: 1.

Πρωτότοκος πάσης κτίσεως] *Primus in creatione, nova* scilicet, de qua 2 Cor. 5: 17, Apoc. 21: 5, Hebr. 2: 5. בכור [*primogenitum*] Hebraeis dicitur et quod primum et quod summum est in quoque genere, ut Ps. 89: 27, Ier. 31: 9, Ioh. 18: 13 et alibi.

16. *Ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, quoniam per ipsum condita sunt universa in coelis et in terra*] Certum est *per Verbum creata omnia;* sed quae praecedunt, ostendunt hic de Christo agi, quod hominis est nomen; quomodo etiam Chrysostomus hunc accepit locum. Sed ille intelligit mundum creatum propter Christum, sensu non malo: sed propter id quod praecessit, rectius est ἐκτίσθη hic interpretari, *ordinata sunt, novum quendam statum sunt consecuta.* De quo significatu vocis κτίζειν diximus in Prolegomenis ad Euangelia, et Eph. 2: 10, 13, 3: 9, 4: 24. Angeli hominibus, homines inter se reconciliati sunt sub Christo.

Τὰ ὁρατὰ καὶ ἀόρατα, visibilia et invisibilia] Ea quae sunt in mundo supremo, qui φῶς ἀπρόσιτον [*lux inaccessa*] 1 Tim. 6: 16.

Εἴτε θρόνοι, sive throni] Id est, Angeli ἐν θρόνοις [*in thronis*] considentes quasi Reges quidam. Vide quae diximus ad Gen. 41: 40, Rom. 8: 38 et Eph. 1: 21. Tales sunt illi in Daniele qui regnis totis praesident, Chaldaeorum, Persarum, Graecorum. His respondent in Ecclesia Patriarchae, quorum sedes θρόνοι eximie dicti.

Εἴτε κυριότητες, sive dominationes]. Vide dicto loco Eph. 1: 21.

Εἴτε ἀρχαὶ, sive principatus] Quae δυνάμεις [*virtutes*] dicto ad Ephesios loco et Rom. 8: 38. Ignatius ad Trallenses: *Δυνάμεών τε καὶ κυριοτήτων διαφορὰς, θρόνων τε καὶ*

ἐξου-

ἐξουσιῶν παραλλαγάς [*Virtutum et dominationum discrimina, thronorumque et potestatum distinctiones*].

Εἴτε ἐξουσίαι, sive potestates] Vide ibidem.

Τὰ πάντα δι' αὐτοῦ, omnia per ipsum] *Δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησε* [*per quem et mundum fecit*], ait Scriptor ad Hebr. 1: 2. *Τὰ πάντα* intellige *omnia quae ad novam creationem pertinent.*

Καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισαι, et propter ipsum creata sunt] *Propter ipsum*, id est, ut ipse omnibus illis praeesset. Apoc. 5: 13, Hebr. 2: 8.

17. *Καὶ αὐτός ἐςι πρὸ πάντων, et ipse est ante omnia*] Id est, A et Ω, ut ait Apocalypsis 1: 8. *Πρὸ πάντων* intellige, ut iam diximus.

Καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέςηκε, et omnia in ipso constant] Et haec vox de veteri creatione ad novam traducitur. Vide 2 Petr. 3: 5. Sic apud Philosophos σύςασις φυσικὴ [*naturalis constitutio*], id est, κατασκευή.

18. *Καὶ αὐτός ἐςιν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας, et ipse est caput corporis Ecclesiae*] *Caput est corporis*, id est, *Ecclesiae*, ut mox haec locutio exponitur, Eph. 1: 22, 4: 15, 5: 23.

Ὅς ἐςιν ἀρχή, qui est origo] Sic et Apoc. 1: 8, ראשית *origo* mundi melioris.

Πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, primogenitus ex mortuis] Sic et Apoc. 1: 8, et eodem sensu ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων [*primitiae dormientium*], 1 Cor. 15: 20. Christus ex mortuis surrexit ad vitam immortalem, Hebr. 9: 28. Scriptor Responsorum ad Orthodoxos LXXXV: *Εἰς γὰρ ἀθάνατόν τε καὶ ἄφθαρτον ζωὴν οὔπω γέγονέ τινος ἡ ἀνάςασις πλὴν τοῦ σωτῆρος Ἰησοῦ Χριςοῦ* [*Nemo enim adhucdum ad immortalem atque incorruptibilem vitam resurrexit praeter unum Servatorem nostrum Iesum Christum*].

Ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν αὐτὸς πρωτεύων, ut in omnibus ipse primatum teneat] In vitae sanctitate, in miraculis, in doctrina, in reditu ad vitam.

19. *Ὅτι ἐν αὐτῷ εὐδόκησε, quia ipsi constituit*] Nempe *Deus*: qui nominativus saepe subauditur. *Εὐδοκεῖν* autem cum nominativo recte iungitur, ut Rom. 15: 26, 1 Cor. 1: 21, Gal. 1: 15.

Πᾶν τὸ πλήρωμα κατοικῆσαι, omnem plenitudinem inhabi-

bitare] Nempe τῆς θεότητος, *divinitatis*, quod hic interpretandi causa addunt quidam Latini codices, id est, divinarum virtutum, ut infra 2: 9. Sic πλήρωμα habemus et Ioh. 1: 16, ubi dicta vide. Et nota κατοικῆσαι, id est, *perpetuo et inseparabiliter adesse*, non per tempora ut in Prophetis. Haec est ὑποςατικὴ ἕνωσις [*unio substantialis*].

20. *Καὶ δι' αὐτοῦ ἀποκαταλλάξαι τὰ πάντα εἰς αὐτὸν, et per eum reconciliare omnia sub ipso*] Εἰς αὐτὸν hic sumendum ut supra 16, *sub ipso*, sive *ita ut ipsi pareant*. De voce ἀποκαταλλάξαι vide Eph. 2: 16. Pro eo Eph. 1: 10 dixit ἀνακεφαλαιώσασθαι.

Εἰρηνοποιήσας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ςαυροῦ αὐτοῦ, δι' αὐτοῦ, εἴτε τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, εἴτε τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, pacans per sanguinem crucis eius, per ipsum, quae sive in terra, sive in coelis sunt] Quod Eph. 2: 16 Christo tribuitur, id hic tribuitur Deo eius Patri, ut qui hoc per Christum effecerit. Εἰρηνοποιήσας factum ad exemplum Hebraei משלים. *Sanguinis* hic fit mentio, quia per sanguinem sancire foedera solebant, ut diximus ad Matth. 26: 28. Adde et Rom. 3: 25, 5: 9, Eph. 1: 7. Addidit autem τοῦ ςαυροῦ ut intelligatur mors haec fuisse coniuncta cum summis cruciatibus. Rursum addit *per ipsum*, id est, per verbum ipsius. Εἴτε τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, εἴτε τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, idem quod Eph. 1: 10, τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, pios Angelos et pios homines. Locutio plena fuerat, τὰ ὄντα εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς, εἴτε ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

21. *Καὶ ὑμᾶς ποτε ὄντας ἀπηλλοτριωμένους, et vos qui eratis aliquando alienati*] Nempe *a Dei populo*, quod additur Eph. 2: 12. Ἀπηλλοτριωμένους מורים Ps. 69: 9.

Καὶ ἐχθροὺς τῇ διανοίᾳ] *Animo alieno a Deo*, Rom. 5: 10.

Ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς πονηροῖς, in operibus malis] Quae impietatem comitari solent, 1 Cor. 6: 10, 11.

Νυνὶ δὲ ἀποκατήλλαξεν, nunc autem reconciliavit] Abundat hic δὲ, ut Eph. 2: 4. Ἀποκατήλλαξεν hoc est, *Deo amicos fecit*, nempe per conversionem.

22. *Ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ*] *Per corpus Christi* simile nostro, *constans ex carne* et ossibus. Tantas res per-

perfecit instrumento adeo tenui. *Αὐτοῦ* hic refertur ad nomen longius remotum: quomodo et *δι' αὐτοῦ* quod praecessit.

Διὰ τοῦ θανάτου, per mortem] Res mira. Vita ex morte.

Παραστῆσαι ὑμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους καὶ ἀνεγκλήτους κατενώπιον αὐτοῦ, ut vos sibi adiungeret sanctos et immaculatos et irreprehensos coram ipso] Id est, *εἰς τὸ παραστῆσαι*, ut supra 1: 10. *Παραστῆσαι* est *sibi admovere, sibi adiungere*, Eph. 5: 27, ubi est *ἁγία καὶ ἄμωμος*· de quibus vocibus ibi diximus. *'Ανεγκλήτου* vocem habemus 1 Cor. 1: 8, 1 Tim. 3: 10, Tit. 1: 6, 7. Utuntur Plato et Xenophon. In Glossario *ἀνέγκλητος, inaccusabilis. Κατενώπιον αὐτοῦ, Deo spectante et approbante*, ut Eph. 1: 4, לפני.

23. *Εἴ γε ἐπιμένετε τῇ πίστει*] *Si modo fidem illam semper servatis*, non in intellectu tantum, sed et in proposito. In hac re coepisse non sufficit.

Τεθεμελιωμένοι, fundati] Matth. 7: 25, Luc. 6: 48, Eph. 3: 17, 1 Petr. 5: 10, מוסדים. Domus bene fundatae durant. Est autem translatio ducta a Templo, 1 Reg. 6: 37.

Καὶ ἑδραῖοι] 1 Cor. 7: 37, 15: 58. In Glossario *ἑδραῖος, firmus, stabilis. Sedere* positio est durabilis.

Καὶ μὴ μετακινούμενοι ἀπὸ τῆς ἐλπίδος τοῦ εὐαγγελίου οὗ ἠκούσατε, et immobiles a spe Euangelii quod audistis] *Μετακινούμενοι* נגרים. Fides spem generat; spes perseverantiam; spe amissa, perseverantia concidit.

Τοῦ κηρυχθέντος ἐν πάσῃ τῇ κτίσει τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν, quod annuntiatum est omni creaturae quae sub coelo est] Non debetis dubitare de futuris, cum quae videtis tam bene praedictis conveniant. Vide supra 6. *'Η ὑπ' οὐρανὸν* dicitur *terra*, Luc. 17: 24, aut *quod in terra vivit*, ut Act. 4: 12. Sic Hebraeum תבל vertitur Ier. 34: 13, Prov. 1: 26. *Κτίσις* בריאה Hebraeis *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] hominem significat. Vide Marc. 16: 15.

Οὗ ἐγενόμην ἐγὼ Παῦλος διάκονος, cuius factus sum ego Paulus minister] Multis in locis, etiam in Phrygia vestra. De voce *διακόνου* dictum supra 7. In Manuscripto amplius est *κῆρυξ καὶ ἀπόστολος* [*praeco et Apostolus*], ut 1 Tim. 2: 7, 2 Tim. 1: 11.

24. *Νῦν χαίρω ἐν τοῖς παθήμασί μου ὑπὲρ ὑμῶν, nunc gaudeo de malis meis pro vobis*] Gaudeo de his malis, quae non tantum ideo perfero quod Euangelium Gentibus praedicavi, verum etiam libenter tolero in id, ut vos et alii eo magis in fide confirmemini, 2 Tim. 2: 10. Ὅς ante *νῦν* non legerunt Graeci commentantes ad hunc locum. Et *νῦν χαίρω* bene sensum inchoat, ut 2 Cor. 7: 9.

Καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου, et suppleo ea quae desunt Christi calamitatibus in carne mea] Christus magna et saluti nostrae sufficientia pro nobis passus est. Sed ita amat suos, ut quae ipsi ferunt mala, tanquam sibi illata sentiat, Act. 9: 5. Sic Paulo vincula ferente, Christus ea quodammodo ferebat. *Τὰ ὑστερήματα*, id est, *τὰ λοιπὰ* יתר, Syrus hic חסירותא *id quod deest.*

Ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ, pro corpore eius] Bono Ecclesiae, ut iam diximus.

Ὅ ἐστιν ἡ ἐκκλησία, quod est Ecclesia] Supra 18.

25. *Ἧς ἐγενόμην ἐγὼ διάκονος, cuius factus sum ego minister*] Supra 23. Qui Euangelio servit, idem Ecclesiae servit: nam Euangelium datum est colligendae et servandae Ecclesiae causa.

Κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι εἰς ὑμᾶς, secundum dispensationem Divinam mihi ad vos datam] Vide 1 Cor. 9: 17. Verba prope eadem habemus Eph. 3: 6.

Πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ut impleam verbum Dei] Id est, *εἰς τὸ πληρῶσαι*. Vide supra 10. *Πληρῶσαι τὸν λόγον* eadem locutio quae Rom. 15: 19.

26. *Τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων, arcanum quod absconditum fuit a seculis*] Eph. 3: 5, 9, ubi dicta vide. *Μυστήριον* רזא Dan. 2: 18.

Καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν, et generationibus] Idem significant *γενεαὶ* Act. 15: 21, Eph. 3: 5, quod *αἰῶνες*. Pro eodem ponuntur *γενεαὶ αἰώνων* et sic *αἰῶνες καὶ γενεαί*. *Γενεὰ* דור proprie *duratio vitae humanae.*

Νυνὶ δὲ ἐφανερώθη τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ, nunc autem patefactum est sanctis eius] Rom. 16: 26. Subintelligitur *αὐτό* [*illud*].

27. *Οἷς ἠθέλησεν ὁ Θεὸς γνωρίσαι, quibus Deus notum fa-*

facere voluit] Vide Eph. 1: 4, 9, 6: 19. *Γνωρίζειν* הודיע, ut Rom. 9: 22, 23.

Τίς ὁ πλοῦτος τῆς δόξης] *Quam abundans potentia*, Rom. 9: 23, Eph. 1: 18. Vide et supra 11.

Τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὅς ἐστι Χριστὸς ἐν ὑμῖν, ἡ ἐλπὶς τῆς δόξης, mysterii huius in Gentibus, quod est Christus in vobis, spes gloriae] Ingens *arcanum* Dei patuit, cum *Christus*, id est doctrina Christi, *in Gentibus* sonuit *in spem vitae aeternae*. Est ergo hic duplex *μετωνυμία* [*transnominatio*]. *Christus* pro *doctrina Christi:* et *spes* pro *causa spei*. In Manuscripto ὅ ἐστι.

28. *Ὃν ἡμεῖς καταγγέλλομεν, quem nos annuntiamus*] 1 Cor. 2: 1, 9: 14, Phil. 1: 16, 18.

Νουθετοῦντες πάντα ἄνθρωπον, admonentes omnem hominem] Act. 20: 31, Rom. 15: 14.

Καὶ διδάσκοντες, et docentes] Matth. 28: 20.

Ἐν πάσῃ σοφίᾳ, in omni sapientia] Spiritnali nempe, 1 Cor. 2: 6, 7, 12: 8, Eph. 1: 8, 17, supra 9, 3: 16.

Ἵνα παραστήσωμεν πάντα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ut exhibeamus omnem hominem in Christo Iesu] *Παραστήσωμεν*, nempe Deo tanquam ministri. Vide supra 22. *In Christo*, id est, per Christum tanquam conciliatorem. *Πάντα ἄνθρωπον*, id est, quàm plurimos possumus. In Manuscripto, *πάντα ἄνθρωπον τέλειον ἐν Χριστῷ* [*omnem hominem perfectum in Christo*], ut Eph. 4: 13, et sic legit Latinus.

29. *Εἰς ὃ καὶ κοπιῶ, in quod et elaboro*] עמלתי Act. 20: 35, 1 Cor. 15: 10, 16: 16, Gal. 4: 11, Phil. 2: 16, 1 Thess. 5: 12, 1 Tim. 5: 17.

Ἀγωνιζόμενος, certando] משתדר Dan. 6: 15. Non immerito hoc addidit, ut praeter *laborem* etiam *pericula* significaret, infra 2: 1, 1 Cor. 9: 25, Phil. 1: 39, infra 4: 12, 1 Tim. 6: 12, 2 Tim. 4: 7.

Κατὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἐμοὶ ἐν δυνάμει, eius vi, qui me fortiter sustentat] *Ἐνεργουμένην* hic est sensu activum, ut Gal. 5: 6. Sic *ἐνέργεια* et *ἐνεργεῖν* iunguntur Eph. 1: 19. *Ἐνέργεια* ostendit *δύναμιν*, hinc *ἐνέργεια δυνάμεως* Eph. 3: 7. *Vires ad certandum eximias Deus Paulo adspirabat.* Supra 11, Phil. 4: 13, 1 Tim. 1: 12.

CAPUT II.

1. *Θέλω γὰρ ὑμᾶς εἰδέναι ἡλίκον ἀγῶνα ἔχω περὶ ὑμῶν, volo enim vos scire quale certamen habeam pro vobis*] Ἡλίκον ἀγῶνα כמה נפתולי. Ex occasione verbi ἀγωνιζόμενος sermonem hunc nectit. Per ἀγῶνα autem intelligit non *sollicitudinem* tantum, sed et *preces assiduas* significatas per luctam Iacobi.

Καὶ τῶν ἐν Λαοδικείᾳ, et iis qui sunt Laodiceae] Laodiceam Phrygiae intellige.

Καὶ ὅσοι οὐχ ἑωράκασι τὸ πρόσωπόν μου ἐν σαρκὶ, et quicunque non viderunt faciem meam in carne] Latini dicerent, *qui me de facie non noverunt*. Sed quia פנים [*facies*] Hebraeis multa significat, perspicuitatis causa addidit ἐν σαρκί.

2. *Ἵνα παρακληθῶσιν αἱ καρδίαι αὐτῶν, ut confirmentur ipsorum animi*] Ut impleatur in illis vaticinium Esaiae 40: 1, 2.

Συμβιβασθέντων ἐν ἀγάπῃ, dilectione coniunctorum] Similitudo sumpta a cortinis Templi. Quod ibi est חבר συνέχειν [*constringere*] et συνάπτειν [*connectere*], id hic est συμβιβάζειν. Vide Exod. 26, multis locis. Vide Eph. 4: 16, et hic infra 19.

Καὶ εἰς πάντα πλοῦτον τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως, et omnibus divitiis scientiae plenae] Εἰς pro ἐν; et πλοῦτος ut saepe diximus *abundantiam* significat. *Πληροφορία συνέσεως, plenitudo scientiae*, est *scientia plena*, id est, quanta esse in hoc seculo potest. *Πληροφορεῖσθαι* poni etiam pro מלא πληροῦσθαι [*impleri*] ostendimus ad Rom. 14: 5. Hinc πληροφορία et πληροφόρημα, *plenitudo*.

Εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ τοῦ Χριστοῦ, in cognitionem mysterii Dei et Patris et Christi] Ἐπίγνωσιν diximus iam aliquoties esse *cognitionem exactiorem*. *Mysterium* dicit voluntatem illam Dei quam Christus patefecit. *Τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς*, id est, *Dei qui idem Pater est noster*, ut Eph. 1: 2, 4: 6, Phil. 4: 20.

3. *Ἐν ᾧ εἰσὶ πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι*] *In quo mysterio continentur thesauri omnes*

nes sapientiae et scientiae, nempe salutaris. Vide supra 1: 9, Eph. 1: 8. *Ἀπόκρυφος* cum dicit, similitudinem sumit ab arca in qua pecuniae servantur, indidem promendae, ubi opus est. Sic Dan. 11: 43, *κυριεύσει ἐν τοῖς ἀποκρύφοις τοῦ χρυσίου* [*dominabitur in reconditis auri*]. Et 1 Macc. 1: 24, *ἔλαβε τοὺς θησαυροὺς τοὺς ἀποκρύφους* [*accepit thesauros occultos*]. Sapientia thesauris comparari solet, Prov. 8: 10, 19, Matth. 13: 44.

4. *Τοῦτο δὲ λέγω ἵνα μή τις ὑμᾶς παραλογίζηται ἐν πιθανολογίᾳ, hoc autem dico ne quis oratione speciosa vos decipiat*] Iam tum erant, qui in Phrygia semina iaciebant haereseos quae dicta *κατὰ Φρύγας* [*secundum Phryges*]. Miscebant alii Iudaica, alii Pythagorica tum dogmata tum instituta Christianae religioni, et caeteros non eadem sequentes quasi imperitos et carnales spernebant. *Παραλογίζεσθαι* respondet Hebraeo התל et רמה, pro quibus ponitur et *πλανᾶν*, *ἐξαπατᾶν* [*seducere*]: vide 1 Cor. 6: 9, 15: 33, Gal. 6: 7, 2 Cor. 11: 3, 2 Thess. 2: 3. *Ἐν πιθανολογίᾳ*, *oratione speciosa*.

5. *Εἰ γὰρ καὶ τῇ σαρκὶ ἄπειμι, ἀλλὰ τῷ πνεύματι σὺν ὑμῖν εἰμι, nam etsi corpore absens sum, tamen spiritu vobiscum sum*] Idem sensus qui 1 Cor. 5: 3. Deus Paulo revelabat quae Colossis fierent.

Χαίρων καὶ βλέπων ὑμῶν τὴν τάξιν, gaudens et videns ordinem vestrum] Est ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]; hoc enim vult: *Gaudeo videns cuncta apud vos agi recte atque ordine.* ערך *τάξις* Aquilae. Vide 1 Cor. 14: 40.

Καὶ τὸ στερέωμα τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ὑμῶν] *Firmitatem fidei vestrae in Christum*, יסוד אמונתכם. Vide 1 Petr. 5: 9.

6. *Ὡς οὖν παρελάβετε τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν, sicut ergo accepistis Christum Iesum*] *Christum Iesum* rursum dixit ipsam Christi doctrinam. Et *παραλαμβάνειν* propria vox discentibus, 1 Cor. 11: 23, 15: 1, 3, Gal. 1: 9, Phil. 4: 9.

Ἐν αὐτῷ περιπατεῖτε] *Apta id exprimite.* Id enim הלך sive *περιπατεῖν* [*ambulare*], Rom. 6: 4, 8: 1, 4, et alibi.

7. *Ἐῤῥιζωμένοι, radicati*] Vide Eph. 3: 18, Matth. 13: 3. Longe alii este quam illi, de quibus Esaias 40: 24.

Καὶ ἐποικοδομούμενοι ἐν αὐτῷ] Act. 20: 32, Eph. 2: 20. *Fundati in Christo*, qui fundamentum est, 1 Cor. 3: 11.

Καὶ βεβαιούμενοι ἐν τῇ πίστει, et confirmati fide] נצבים.

Κα-

Καθὼς ἐδιδάχθητε, sicut didicistis] Eph. 4: 21.

Περισσεύοντες ἐν αὐτῇ ἐν εὐχαριστίᾳ] *Per gratiarum* actio*nem crescentes in fide*, 1 Cor. 14: 12, 2 Cor. 8: 7. Deus gratos maioribus cumulat donis. In Manuscripto deest *ἐν αὐτῇ*.

8. *Βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔςαι ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, videte ne quis vos decipiat* per *philosophiam et inanem fallaciam*] *Ἔςαι ὁ συλαγωγῶν* pro *συλαγωγῇ*, loquendi genus etiam elegantioribus Graecis usitatum. *Σύλα* est id *quod per vim abducitur*, ut in Reprensaliis, *συλαγωγεῖν* quasi *per vim abducere*. Sic dicimus,

— *Quae me praedata est.*

Solemus enim translationes sumere ad ea quae parem habent effectum. Deinde est ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]. Nam *διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης* idem valet quod *διὰ τῆς κενῆς ἀπάτης τῆς διὰ φιλοσοφίας* [*per inanem philosophiae fallaciam*]. Ipsam vocem Graecam usurpavit *φιλοσοφίας*, quia erat recepta. Vere autem ea fallebat homines. Nam aut vitam aeternam non promittebat, aut viam quae eo duceret, veram certamque non monstrabat. Itaque non miror Hasmonaeorum temporibus factum decretum, *Maledictus sit qui docet filium suum philosophiam Graecam.* Non quod per se eam nosse malum sit, sed quod multum in ea viderent periculi. Et certa fatendum est, postquam Iudaei Graecis libris se dedere, veterem illam doctrinam multis modis fuisse interpolatam.

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, secundum traditionem hominum] Recte: nam quod Graeci illi docebant, ex humano *ἐπὶ τὸ πλεῖςον* [*maxima ex parte*] erat ingenio. De Deo autem Deique decretis quid certi haberi potest nisi Deo docente? Ideo perpetuae et inexplicabiles inter Philosophos rixae: et plurimus labor in iis quae nec per se certa sunt, nec homines reddunt meliores.

Κατὰ τὰ ςοιχεῖα τοῦ κόσμου] *Secundum institutionem* non a coelo venientem, sed *huius mundi*, ac proinde partim falsam, partim imperfectam. De voce *ςοιχείων* vide Gal. 4: 3, 9.

Καὶ οὐ κατὰ Χριςὸν] *Non qualis est illa Christi* a coelo delata, Ioh. 3: 13, 31, 6: 33, 37, 41.

9.

9. Ὅτι ἐν αὐτῷ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς] Non frustra, inquit, hoc dixi; nam Christi doctrina non modo Philosophiae, sed et Legi Mosis plurimum praestat. Optime hunc locum intellexit Augustinus cum scripsit: *In ipso inhabitat plenitudo divinitatis corporaliter, quia in Templo habitaverat umbraliter.* Sic infra 17 opponuntur σκιὰ et σῶμα. In Veteri Testamento est *umbra:* in Euangelio *rerum soliditas*, quae σῶμα per similitudinem quandam dicitur. Ita σωματοποιεῖν Graecis saepe est *solidare.*

10. *Καὶ ἐςὲ ἐν αὐτῷ πεπληρωμένοι*] *Illo contenti estote.* Ἐςὲ hic sume, ut modo βλέπετε, in modo precativo. Et πεπληρωμένοι, *contenti.* Quia quod plenum est, nihil aliud desiderat.

Ὅς ἐςιν ἡ κεφαλὴ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, *qui est caput omnis principatus et potestatis*] Nonne sufficere vobis debet is qui et Angelicis classibus imperat? Respicit enim quod supra dixerat 1: 16. *Κεφαλὴ* ראש is *qui imperium habet*, 1 Cor. 11: 3, Eph. 5: 23. Hoc autem dicit ob eos qui Angelorum sive αἰώνων cultum instituebant.

11. Ἐν ᾧ καὶ περιετμήθετε περιτομῇ ἀχειροποιήτῳ, *in quo et circumcisi estis circumcisione non manufacta*] Hoc adversus eos qui circumcisionem urgebant. Quid signo externo opus, cum res per illud significata aperte exhibeatur? *Χειροποίητος περιτομὴ* est *illa quae manu humana fiebat*, ἡ ἐν σαρκὶ [*quae in carne*], Eph. 2: 11. Huic opponitur *ἀχειροποίητος ea quae fit Divinitus.* Similem oppositionem habes Marc. 14: 58, 2 Cor. 5: 1, Hebr. 9: 2, 24. *Περιτομὴ ἀχειροποίητος* est illa *cordis, per Spiritum.* Vide Rom. 2: 29 et ibi dicta.

Ἐν τῇ ἀπεκδύσει τοῦ σώματος τῶν ἁμαρτιῶν τῆς σαρκός, deposito corpore peccatorum carnis] In circumcisione illa veteri est ἀπέκδυσις הפשט [*depositio*], sed exiguae pelliculae: hic vero *omnium vitiorum quae carni blandiuntur.* *Ἁμαρτία*, id est, *peccandi consuetudo:* huic corpus tribuitur, ut Rom. 6: 6. Omne enim quod ex multis componitur solet hoc vocabulo appellari. Sic et *μέλη* [*membra*] infra habemus 3: 5. In Manuscripto brevius sensu eodem ἐν ἀπεκδύσει τοῦ σώματος τῆς σαρκός. Nec aliter legit Latinus.

Ἐν

Ἐν τῇ περιτομῇ τοῦ Χριστοῦ, in circumcisione Christi] Non illa Abrahami, sed *Christi* qui maior Abrahamo.

12. *Συνταφέντες αὐτῷ ἐν τῷ βαπτίσματι, cum ipso sepulti in baptismate*] Commemorat factum in Christianis quod *baptisma* figurat. Erat enim in baptismate, sicut olim administrabatur, imago et *sepulturae* et *resurrectionis*, tum conspicuae Christi, tum internae in Christianis, Rom. 6: 4.

Ἐν ᾧ καὶ συνηγέρθητε] *Per quem et resurrexistis* ex vitiis, quae *mors* nominantur, Matth. 8: 22.

Διὰ τῆς πίστεως τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ τῶν νεκρῶν, confidentes Dei facultati qui suscitavit illum e mortuis] Hic genitivus *ἐνεργείας* obiectum fidei significat, sic et Eph. 3: 12, Phil. 1: 27, 3: 9. Qui credit Deum tam potentem fuisse, ut Christum a mortuis excitaverit, is simul credit Deo non deesse potentiam ut et alios excitat: cui potentiae cum accedat promissio, merito ea res pro certa habetur. Idem sensus Eph. 1: 19, Rom. 4: 24.

13. *Καὶ ἡμᾶς νεκροὺς ὄντας ἐν τοῖς παραπτώμασι*] Ὄντας hic sensum habet praeteritum. *Nos qui peccatis eramus immersi ac velut immortui.* Idem sensus et ferme eadem verba Eph. 2: 1 et 5. Vera vita est Deo vivere. Alii mortuum exponunt *mortis debitorem*, ut Gen. 20: 3.

Καὶ τῇ ἀκροβυστίᾳ τῆς σαρκὸς ἡμῶν, et praeputio carnis nostrae] Sicut purgatio a vitiis per *μεταφορὰν* [*translationem*] vocatur *circumcisio*, ita status vitiosus *ἀκροβυστία*, quo nomine Hebraei appellant omne id quod *amputandum est.* Quare ערלה quod *ἀκροβυστίαν* significat, Lev. 19: 23 vertitur *ἀκαθαρσία* [*immunditia*].

Συνεζωοποίησεν σὺν αὐτῷ, in vitam cum ipso reduxit] Sicut Christo novam contulit vitam ex morte corporis, ita et nobis novam ex morte animorum.

Χαρισάμενος ὑμῖν πάντα τὰ παραπτώματα, donans vobis omnia delicta] Eph. 4: 23. *Donare* pro *condonare* etiam Latini usurpant. *Donare inimicitias*, dixit Cicero; *poenam donare*, Lucanus VII, *donare crimina*, lib. XI, *labores donare*, *donare nefas*, eodem libro. Cum autem *χαρισάμενος* hic sit praeteriti temporis, intelligenda hic remissio ad certum quid, id est, ad patefaciendam viam

quae

quae ad poenitentiam duceret. Vide Luc. 23: 34 et ibi dicta.

14. *Ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον, delens quod adversus nos erat chirographum*] Collatio loci Eph. 2: 16 ostendit τὸ χειρόγραφον esse τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν Legem Mosis positivam. Et ibi καταργήσας quod de Lege dici solet, hic ἐξαλείψας quod de chirographo et rebus aliis quae scribuntur, מחה. Creditor delens cautionem, eo ipso remittere debitum intelligitur, ut et qui chirographum reddit. Sic qui legatum inducit, haeredem liberat. Lex autem Mosis per similitudinem quandam χειρόγραφον dicitur, quia populus se ad Legem servandam obstrinxerat, Deut. 27, Neh. 10. Cum dicit ἡμῶν Iudaeos intelligit: Gentes enim illa Lex non tenebat. Χειρόγραφον Hebraeis שטר חוב, in precibus Iudaeorum שטרי חרבותינו [*chirographa nostri foenoris*].

Τοῖς δόγμασιν] *Per suam doctrinam.* Vide quae diximus ad geminum huic locum illius ab Ephesios.

Ὃ ἦν ὑπεναντίον ἡμῖν, quod erat contrarium nobis] *Quod nos premebat.* צור *premere*, unde nomen צר quod multis locis vertitur ὑπεναντίος. De re vide Act. 15: 10.

Καὶ αὐτὸ ἦρκεν ἐκ τοῦ μέσου, et ipsum de medio abstulit] *Ἐκ μέσου ἀνελεῖν* etiam elegantioribus Graecis, ut Demostheni, est *auferre ne compareat.* Sic *ἐξέρχεσθαι ἐκ μέσου* Act. 17: 33, 2 Cor. 6: 17, *ἁρπάζειν ἐκ μέσου* Act. 23: 10, *ἐξαίρειν ἐκ μέσου* 1 Cor. 5: 2, *ἐκ μέσου γίνεσθαι* 2 Thess. 2: 7.

Προσηλώσας αὐτὸ τῷ σταυρῷ, affigens illud cruci] Mos est quibusdam in locis clavis transfigendi edicta antiquata. Is tunc etiam in Asia videtur fuisse, et ad eum alludere Paulus.

15. *Ἀπεκδυσάμενος τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας ἐδειγμάτιζεν ἐν παῤῥησίᾳ, θριαμβεύσας αὐτοὺς ἐν αὐτῷ, et exarmatos principatus et potestates palam ostendit, cum de illis in ipsa triumphasset*] Alia similitudo a triumphantibus Romanis qui solebant

— *Captos ostendere civibus hostes.*

Τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας intellige Daemonas illos qui in idolis colebantur, et quorum cultum cum mangonio aliquo restituere volebant Asiatici Philosophi. Vide Rom.

8:

8: 38, 1 Cor. 15: 24. *'Απεκδυσάμενον*, id est, *exarmans*, sicut *ἐνδύσασθαι* est *armari*, Rom. 13: 12, Eph. 6: 11, 14. *Δειγματίζειν* est quod iam diximus *ostendere*. *Δεῖγμα* [*exemplar*], vox est Graeca, sed quae et ad Iudaeos transiit, et scribitur דוגמה posito ו pro י ut saepe. Hinc *δειγματίζειν* effictum pari forma qua *παραδειγματίζειν* Matth. 1: 19, Hebr. 6: 6. *'Εν παῤῥησίᾳ*, id est, *palam*, toto mundo inspectante; nam sic בפרהסיא Hebraei usurpant. Dicitur autem Christus fecissse quod per Apostolos fecit, ex ipsius nomine ac vi agentes. *Θριαμβεύσας* hic est dictum *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] pro *νικήσας*, *cum devicisset*. Et mutavit genus, cum intulit *αὐτοὺς*, cum ante dixisset *ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας*, nempe constructionem faciens *πρὸς τὸ σημαινόμενον* [*ad id quod significatur*] *'Εν αὐτῷ* nempe *ςαυρῷ* [*cruce*]. Vicit Daemonas non pugnando, sed patiendo, quod vere Divinum victoriae genus.

16. *Μὴ οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώσει, ἢ ἐν πόσει, ἢ ἐν μέρει ἑορτῆς, ἢ νουμηνίας, ἢ σαββάτων*, *nemo ergo vos iudicet ob cibum, aut potum, aut causam festi diei, aut novilunii, aut sabbatorum*] Una clausula comprehendit et Iudaizantes et Pythagorizantes. Vino abstinere perpetuo, non erat Iudaicum nisi in paucis, apud Pythagoristas frequens. Cibis nonnullis Iudaei abstinebant: multo pluribus Pythagoristae. Illa de diebus Iudaizantes spectant. *Κρινέτω*, id est, *κατακρινέτω* [*condemnet*] ut Rom. 2: 1. Ne admittite tales magistros qui talia non observantes a spe salutis excludant. *'Εν μέρει ἑορτῆς*, *ex causa diei festi*. Sic 1 Petr. 4: 16, *ἐν μέρει τούτῳ*, *hac de causa*. Respondet autem hoc *ἐν μέρει*, Rabinico מצד, ut recte a viris eruditis notatum est. *'Εορταὶ* hic sunt Azyma, dies Omer, Scenopegia, dies *ἱλασμοῦ* [*propitiationis*], תמה.

17. *῝Α ἐςι σκιὰ τῶν μελλόντων*, *quae sunt umbra futurorum*] *Quae*, nempe Iudaica, Hebr. 8: 5, 10: 1.

Τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριςοῦ, *corpus autem Christi*] *Soliditas rerum*, olim rudi modo adumbrata, *Christi est*, ad Christum pertinet, ab eo solo petenda est. Similis oppositio apud Iosephum Belli Iudaici II. 4: *῞Ηκει παρὰ τοῦ δεσπότου σκιὰν αἰτησόμενος βασιλείας ἧς ἥρπασεν ἑαυτῷ τὸ σῶμα* [*Venit umbram regni a Domino petiturus, cuius ad se arripuerat corpus*]. Hieronymus in hunc locum:

Nul-

Nullum ergo in hoc iudicium est, quod est umbra et cessavit corpore veniente: quia imagine opus non est, veritate praesente. Photius: *Τὸ σῶμα τοῦ Χριςοῦ τουτέςιν ἡ ἀλήθεια* [*Corpus Christi est veritas*]. At Manuscriptus ille, quo utimur, haec verba trahit ad periodum sequentem: *Τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριςοῦ, μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω· ὑμᾶς τὸ σῶμα τοῦ Χριςοῦ* [*Corpus vero Christi, nemo vos praemio privet: vos corpus Christi*], *vos*, inquam, *qui Christi corpus estis*, 1 Cor. 12: 27. Meminit huius distinctionis idem Photius, et Isychius ad Leviticum 15; qui tamen corpus Christi *doctrinale verbum* exponit.

18. *Μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω, nemo vos praemio privet*] Hieronymus hanc vocem, ut et alias nonnullas, esse ait ex Cilicium lingua. At notarunt alii reperiri et apud alios. Est autem *καταβραβεύειν praemium exigere*, quod *κότινον παραλαμβάνειν*, dicit Pausanias, ut Scaligero notatum. *Praemium* autem intelligit hoc quidem loco libertatem a Christo indultam.

Θέλων, volens] Id est, *etiamsi maxime id velit.*

Ἐν ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων, in modestia et cultu Angelorum] Et hic est *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*]. Nam intelligit *ταπεινοφροσύνην τὴν ἐν θρησκείᾳ ἀγγέλων* [*modestiam quae est in cultu Angelorum*]. Habet speciem modestiae non audere Deum accedere, sed ad Angelos preces deferre ad Deum deferendas: quo colore Philosophi defendebant *τὴν πολυθεΐαν* [*multitudinem Deorum*], quod et Celsus fecit, ut ex Origene cognoscimus. Ab Essenis diligenter custodita Angelorum nomina, ex Iosepho discimus. Alioqui publicus Iudaeorum mos non fuit Angelos compellare nisi eos qui ipsis apparebant, nimirum metu ne paulatim ad *πολυθεΐαν*, tanto labore exutam, relaberentur. Et hoc notatum Origeni qui libro II contra Celsum: *Ποῦ γὰρ τῶν γραμμάτων τοῦ Μωϋσέως εὗρε τὸν νομοθέτην παραδιδόντα σέβειν ἀγγέλους;* [*Ubi enim in Mosis libris invenit, illum Legum conditorem praecepisse Angelos coli?*] Et libro V: *Τούτους δὲ ἀγγέλους ἀπὸ τοῦ ἔργου αὐτῶν μεμαθηκότες καλεῖν, εὑρίσκομεν αὐτοὺς διὰ τὸ θείους εἶναι καὶ θεοὺς ἐν ταῖς ἱεραῖς ποτε ὀνομαζομένους γραφαῖς· ἀλλ' οὐχ ὥςε προστάσσεσθαι ἡμῖν τοὺς διακονοῦντας καὶ φέροντας ἡμῖν τὰ τοῦ Θεοῦ, σέβειν καὶ προσκυνεῖν ἀντὶ*

τοῦ Θεοῦ· πᾶσαν μὲν γὰρ δέησιν καὶ προσευχὴν καὶ ἔντευξιν καὶ εὐχαριςίαν, ἀναπεμπτέον τῷ ἐπὶ πᾶσι Θεῷ διὰ τοῦ ἐπὶ πάντων ἀγγέλων ἀρχιερέως, ἐμψύχου λόγου καὶ Θεοῦ [*Hos Angelos ab operibus quae faciunt, nominare assueti, didicimus eos, quod divini sint, Deos etiam nonnunquam in Scriptura vocari: non autem imperari nobis, ut eos qui ministrant et ad nos Dei beneficia perferunt, pro Deo colamus atque adoremus. Omnia enim vota, omnes interpellationes, deprecationes et gratiarum actiones destinandae sunt ad Deum, rerum omnium Dominum, per maiorem omnibus Angelis summum pontificem, vivum verbum et Deum*]. Agit Origenes ter de eadem re libro VIII, ubi dicit licere eos εὐφημεῖν καὶ μακαρίζειν [*laudare et beatos praedicare*]. Et quia hoc malum invaluerat in Phrygia, ideo Synodus Laodicensis vetat ἀγγέλους ὀνομάζειν καὶ συνάξεις ποιεῖν [*Angelos nominare et congregationes facere*], quae *occulta idololatria* ibidem dicitur. Vide ibi Zonaram. Christiani Christo magistro summi Regis ac Principis veneratores, Arnobius libro I, quem vide.

Ἃ μὴ ἑώρακεν ἐμβατεύων] Id est, *penetrans in ea quae non vidit*, id est, non novit, ius sibi faciens loquendi de incognitis. In Glossario ἐμβατεύω, *ingredior*. Ponitur pro Hebraeo חלק Ios. 19: 51. Praeficiebant Angelos quibus vellent negotiis, nomina illis indebant, distribuebant in classes.

Εἰκῆ φυσιούμενος ὑπὸ τοῦ νοὸς τῆς σαρκὸς αὐτοῦ, frustra inflatus cogitatione carnis suae] *Νοῦς σαρκὸς* hic dicitur cognitio humana, non a Deo revelata, quomodo σάρξ sumitur Matth. 16: 17. *Ea*, inquit, *cogitatio eos inflat vento similis*. Vocem φυσιοῦσθαι habuimus 1 Cor. 4: 6, 18, 19, 5: 2, 8: 1, 13: 4. *Multum sibi placent in rebus inanibus*. Sic Ezech. 13: 3, הלכים אחר רוחם ולבלתי ראו [*qui sequuntur spiritum suum quodque non viderunt*].

19. *Καὶ οὐ κρατῶν τὴν κεφαλήν*] *Non tenens se Christo*, quem Deus ideo *caput* Ecclesiae dedit, ut per eum desideria nostra ad ipsum perferremus. Multi illi commendatores facile schismati dant occasionem, Ecclesia unitatem retinet. *Deus unus et unus μεσίτης* [*mediator*], 1 Tim. 2: 5.

Ἐξ οὗ, ex quo] Rursus est constructio πρὸς τὸ σημαινόμε-

μενον [*ad id quod significatur*]. Nam cum dixisset *κεφαλὴν*, ita caetera intulit, quasi dixisset *Χριςὸν*, quem per vocem *κεφαλὴν* indicabat.

Πᾶν τὸ σῶμα, διὰ τῶν ἁφῶν καὶ συνδέσμων ἐπιχορηγούμενον καὶ συμβιβαζόμενον, αὔξει τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ, totum corpus, per nexus et vincula subministratum et compactum, crescit incremento Dei] Hoc vult, retinendam Ecclesiae unitatem: quod fieri non potest, nisi retineantur Praepositorum gradus, et eis pareatur in iis quae ad Ecclesiae pacem pertinent. Ita in tempore occurrit sectis illis quae postea erupere, *κατὰ Φρύγας* [*secundum Phryges*] dictae. Locus huic geminus est Eph. 4: 15, 16. Ibi est *ἁφῆς τῆς ἐπιχορηγίας*, hic *ἁφῶν καὶ συνδέσμων*· per artus et venas et arterias, quae sunt *nexus* et *vincula* corporis, חבורות ולאות. Ibi est *συναρμολογούμενον καὶ συμβιβαζόμενον*, pro quo hic *ἐπιχορηγούμενον καὶ συμβιβαζόμενον*. Est autem *ἐπιχορηγεῖσθαι*, unde *ἐπιχορηγία* in illo ad Ephesios loco, *accipere ea quae alendo corpori sunt necessaria*. Vide Sirach. 25: 28. In Glossario *ἐπιχορηγῶ*, *subministro*, *suppedito*. *Αὔξει τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ* Graeca locutio, quam et Latini sequuntur, cum dicunt *mortem mori*, *servi servitutem*. Genitivus autem *τοῦ Θεοῦ* hic causam significat. *Crescit illo incremento quod a Deo est*. Ex iisdem et nutrimur et crescimus.

20. *Εἰ οὖν ἀπεθάνετε σὺν τῷ Χριςῷ ἀπὸ τῶν ςοιχείων τοῦ κόσμου, si ergo mortui estis cum Christo ab elementis mundi*] *Christus vos liberavit ab illa institutione humana*. Qui moritur, liberatur a vitae incommodis. Ideo *mori* etiam in bonam partem sumitur, ut Rom. 6: 2. *Στοιχεῖα* dicuntur *institutio quaevis*, Gal. 4: 3, 9, ubi videbis cur haec *ςοιχεῖα τοῦ κόσμου* dicantur, nimirum quia Iudaeis erant communia cum Gentibus aliis: nihil in ipsis ritibus erat proprium Iudaeis, et magis a Gentibus ad Iudaeos per *συγκατάβασιν* [*accommodationem*] quandam Dei, quam a Iudaeis ad Gentes venerant.

Τί ὡς ζῶντες ἐν κόσμῳ δογματίζεσθε, quid adhuc tanquam viventes in mundo doceri vos sinitis] *Δογματίζεσθε* hic est *doceri vos sinitis*, quidam, nempe vestrûm, *tanquam non ad Christi, sed ad mundi exemplum vita vobis esset componenda*.

21. *Μὴ ἅψῃ, μὴ γεύσῃ, μὴ θίγῃς, ne tangas, ne gustes, ne contrectes*] Est hic *μίμησις* [*imitatio alieni sermonis*], cuius notam hic apposuit Syrus. Sic enim magistri illi loquebantur. Tertullianus adversus Marcionem V negat haec ad Legem Mosis pertinere. Mihi videtur verbis usus communibus, quae et Iudaeos et Philosophos, praesertim Pythagoristas, comprehenderent. Clemens Alexandrinus Strom. III: *Ἀμέλει διὰ φροντίδος ἐςὶ καὶ τοῖς μάγοις, οἴνου τε ὁμοῦ καὶ ἐμψύχων καὶ ἀφροδισίων ἀπέχεσθαι, λατρεύουσιν ἀγγέλοις καὶ δαίμοσιν* [*Scilicet et Magis curae est, dum Angelis et Daemonibus sacra faciunt, vino simul et Venere et animalium esu abstinere*]. Ac priora illa *μὴ ἅψῃ, μὴ γεύσῃ* ad cibos pertinent, id est, *ne tangas, ut gustes*, Gen. 3: 3, 22, posterius vero illud *μὴ θίγῃς* pertinet ad vitandas feminas, quod Iudaei Sacerdotes certis temporibus faciebant, Pythagoristae vero semper. *Θίγω* et *θιγγάνω* Graecum est frequens bonis scriptoribus: invenitur et Exod. 19: 12 et Hebr. 11: 28, 12: 20. Iidem qui hic Doctores tanguntur a Clemente, aut quisquis est scriptor Constitutionum VI. 16: *Τοιαῦτα καὶ νῦν ἐποίησαν οἱ δυσώνυμοι, διαβάλλοντες δημιουργίαν, γάμον, πρόνοιαν, τεκνογονίαν, νόμον, προφήτας· βάρβαρά τινα ὀνόματα ἐγγράφοντες, καὶ ὡς αὐτοί φασιν, ἀγγέλων· τὸ δ' ἀληθὲς εἰπεῖν, δαιμόνων τῶν αὐτοῖς ὑπηχούντων· ὧν φεύγετε τὴν διδασκαλίαν* [*Nec abludunt quae nunc miseri isti fecere, dum et creationi, et matrimonio, et providentiae, et sobolis propagationi, et Legi, et Prophetis detrahunt; et barbara quaedam, atque, ut ipsi quidem dicunt, Angelorum, uti vero res ipsa vere habet, Daemonum, qui istis haec suggerunt, nomina infarciunt: quorum vos doctrinam fugite*], etc.

22. *Ἅ ἐςι πάντα εἰς φθορὰν τῇ ἀποχρήσει*] *Τῇ ἀποκρίσει* legerunt Oecumenius et Theophylactus. Sic Graeci vocant id quod Latini *egestum* vel *egestionem*. Hoc vult, *Quid magni est multa praecipere de eis quae egesta pereunt?* Similis sensus in Christi verbis Matth. 15: 17. Pertinet hoc ad illa duo priora de quibus egerat.

Κατὰ τὰ ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας τῶν ἀνθρώπων] Hoc debet referri ad remotius, nempe ad illud *δογματίζεσθε*. Ab hominibus ista reperta sunt, non primitus a Deo ve-

ne-

nerunt. *Ἐντάλματα* [*praecepta*] sunt, *quae legibus humanis iubentur: διδασκαλίαι* [*doctrinae*], *quae a Philosophis praecipiuntur.*

23. *Ἅτινά ἐςι λόγον μὲν ἔχοντα σοφίας ἐν ἐθελοθρησκείᾳ καὶ ταπεινοφροσύνῃ καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, οὐκ ἐν τιμῇ τινι πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκός*] Est hic *μὲν* positum sine sequenti *δὲ*, ut et Act. 3: 21, Rom. 1: 8, 3: 2, 11: 13, 1 Thess. 2: 18, idque per *ἀποσιώπησιν ἀντιθέτου* [*reticentiam oppositi*], quod facile suppletur. *Habent ista rationem non stultam*, si adsint cautiones, *ἐν ἐθελοθρησκείᾳ*, *si sponte ista suscipiantur*, non abominando ea quae Deus creavit. *Θρησκεία* est vox media, significans *ritus* aut *ceremonias*, ut Glossaria exponunt. Origo a Thracibus, ut nos docet Plutarchus Alexandro. Vide supra 18, Act. 26: 5, Iac. 1: 26, 27. *Ἐθελοθρησκεία ritus* sive *observationes sponte susceptae*, quae Hebraeis נדבות, Graecis interpretibus *ἑκουσία*. Addit *καὶ ταπεινοφροσύνῃ*, id est, *cum ea modestia animi quae alios aliter viventes non damnet*, Rom. 14: 3, 4, Eph. 4: 2. *Καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, οὐκ ἐν τιμῇ τινι πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκός*, ubi sic construenda haec, *οὐκ ἐν τιμῇ τῆς σαρκὸς πρὸς πλησμονὴν*, eatenus bona sunt, si hoc sibi propositum habeant *dure tractare corpus, neque carni obsequi ad saturitatem. Φείδεσθαι* est *molliter habere:* huic contrarium *ἀφειδεῖν* sicut *σωμάτων ἀφειδεῖν* [*corporibus non parcere*], apud Lucianum: unde hic nomen *ἀφειδία*, Hebraei dicerent אכזריותא. *Τιμὴ* vero *σαρκὸς* est *cura quae carni praestatur*, ut 1 Cor. 12: 23, 1 Tim. 5: 17. *Πλησμονὴ* Gen. 41: 30, Exod. 16: 3 et alibi. His intellectis facile est supplere id quod reticetur *ἀντίθετον* [*oppositum*], nempe istas *ἀποχὰς* [*abstinentias*] Pythagoricas magis noxias esse quam utiles, si velut ad salutem necessariae suscipiantur, id est, si fiant *οὐ δι' ἄσκησιν, ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν* [*non quo ea re exerceare, sed quod contrarium abominere*], ut loquitur Canon Apostolicus 51, si ob id contemnantur alii, si non minus laute habeatur corpus ex herbis, leguminibus, pomis ad delicias coctis. Philo libro Peiorem insidiari meliori: *Ἐὰν οὖν τινα θεάσῃ σῖτα καὶ ποτὰ μὴ ἐν καιρῷ προσιέμενον, ἢ λουτρὰ καὶ ἀλείμματα παραιτούμενον, ἢ τῶν περὶ σῶμα σκεπασμάτων ἀμελοῦντα, ἢ χαμευνίαις καὶ δυσαυλίαις χρώμενον, εἶτ' ἐκ τού-*

των ἐπιμορφάζοντα ἐγκράτειαν, οἶκτον λαβὼν τῆς περὶ αὐτὸν πλάνης, τὴν ἀληθῆ τῆς ἐγκρατείας ὁδὸν δεῖξον. Ἃ γὰρ ἐπιτήδευσιν, ἀνήνυτοι καὶ ἄτρυτοι πόνοι, λιμῷ καὶ ταῖς κακώσεσι ψυχὴν καὶ σῶμα ἐκτραχηλίζοντες. Μηδ' εἴτις περιῤῥαντηρίοις ἢ καθαρσίοις χρώμενος, διάνοιαν μὲν ῥυπαίνει τὴν ἑαυτοῦ, τὸ δὲ σῶμα φαιδρύνει· μηδ' εἰ πάλιν ὑπὸ περιουσίας νεὼν ἵδρυται, λαμπροτάταις χορηγίαις καὶ δαπάναις χρώμενος, ἢ ἑκατόμβας ἀνάγει καὶ βουθυτῶν οὐ παύεται, ἢ πολυτελέσιν ἀναθήμασι κοσμεῖ τὸ ἱερὸν, ἀφθόνους μὲν ὕλας, τέχνας δὲ παντὸς ἀργύρου καὶ χρυσοῦ τιμιωτέρας εἰσάγων, μετ' εὐσεβῶν ἀναγεγράφθω. Πεπλάνηται γὰρ καὶ οὗτος τῆς πρὸς εὐσέβειαν ὁδοῦ, θρησκείαν ἀντὶ ὁσιότητος ἡγούμενος, καὶ δῶρα τῷ ἀδεκάστῳ διδοὺς, οὐδέποτε ληψομένῳ τὰ τοιαῦτα, καὶ κολακεύων τὸν ἀκολάκευτον· ὃς γνησίους μὲν θεραπείας ἀσπάζεται· γνήσιοι δ' εἰσιν αἱ ψυχῆς φιλὴν καὶ μόνην θυσίαν φερούσης ἀλήθειαν· τὰς δὲ νόθους ἀποστρέφεται· νόθοι δ' ὅσαι διὰ τῶν ἐκτὸς ἀφθονιῶν ἐπιδείξεις [*Si quem ergo invenies, qui cibum potumve, ubi tempus postulat, non admittat, qui lavari ungique recuset, tegi vix curet, humi cubet, incommode habitet, seque haec cum faciat, temperantem putet: huic tu, errorem misertus, quae vere agat ad temperantiam via, ostende. Quicquid enim hic fecit, infinitus atque adeo inanis labor fuit, qui fame aliisque malis male habitum animum non minus fere quam corpus frangeret. Nec qui, cum mentem sordere patiatur, corpus saepe abluat, expiet, quo id mundius sit, curet; nec qui, cum abundet opibus, templum aliquod apparatu magnifico, immensoque cum sumptu, aedificet, hecatombasve offerat, victimarum nec modum nec finem faciat; nec qui in aedes sacras, quo eas donariis ornet, pretiosissima materiae affatim, artis etiam plus inferat, ne hunc quidem eo in piorum numero pone. Aberrat enim et hic a pietate, quod sanctitatem in ceremoniis collocat, donaque ei dat, qui nec capitur donis, nec sane istiusmodi res unquam admissurus sit: quod denique ei adulatur, quem adulatione corrumpere non potest: qui, ut vero cultu delectatur (est autem verus cultus, quem ei animus exhibet cum solam ei atque unicam veritatem offert) ita falsum omnem cultum (sunt autem omnes falsi, qui in externa ista pompa consistunt) respuit atque a se abdicat*].

CA-

CAPUT III.

1. *Εἰ οὖν συνηγέρθητε τῷ Χριςῷ, igitur si resurrexistis cum Christo*] Supra 2: 12.

Τὰ ἄνω ζητεῖτε, quae sursum sunt quaerite] Phil. 3: 20. *Sursum corda.*

Οὗ ὁ Χριςός ἐςιν ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ καθήμενος, ubi Christus est ad Dei dextram sedens] Patri maiestate proximus. Matth. 22: 24, 26: 64, Marc. 12: 36, 14: 62, Luc. 20: 42, Act. 2: 34, Rom. 8: 34, Eph. 1: 20.

2. *Τὰ ἄνω φρονεῖτε, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, iis quae sursum sunt studete, non quae in terra*] Affectus vestros in coelum mittite, ne estote *curvae in terras animae*, ut illi de quibus Phil. 3: 19.

3. *Ἀπεθάνετε γὰρ, mortui enim estis*] Vitam priorem vos exuere professi estis in baptismo, supra 2: 11, 12.

Καὶ ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται σὺν τῷ Χριςῷ ἐν τῷ Θεῷ, et vita vestra est abscondita cum Christo in Deo] Ius ad rem rei nomine appellat. *Vita illa coelestis ignota quidem est mundo, attamen a Deo vobis reservatur, ibidem ubi Christus est.* Vide supra 1: 5, 2 Tim. 4: 8.

4. *Ὅταν ὁ Χριςὸς φανερωθῇ*] *Ubi apparuerit* iudicaturus humanum genus. Vide Matth. 24: 30.

Ἡ ζωὴ ἡμῶν, vita nostra] Qui causa nobis est vitae: *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Ioh. 11: 25.

Τότε καὶ ὑμεῖς σὺν αὐτῷ φανερωθήσεσθε ἐν δόξῃ] *Apparebitis cum honore ac splendore*, 1 Ioh. 3: 2, ubi habes idem verbum φανερωθῇ.

5. *Νεκρώσατε οὖν τὰ μέλη ὑμῶν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, interimite ergo membra vestra quae sunt in terra*] *Vim magis ac magis adimite omnibus vitiorum partibus.* Sicut tota peccandi consuetudo *corpus* dicitur Rom. 6: 6, supra 2: 11, ita partes singulae dicuntur *membra*. Ne autem intelligerentur corporis humani membra, addidit *τὰ ἐπὶ τῆς γῆς*, ubi subintelligi debet ex praecedentibus *τὰ φρονοῦντα, eos affectus qui ad terrena feruntur. Νεκροῦν* hic sumitur quomodo *ἀποθνήσκειν* Rom. 6: 2. Idem est *σάρκα ςαυροῦν* [*carnem crucifigere*] Gal. 5: 24. Est in

 hoc

hoc implementum *μυςικὸν* [*mysticum*] sacrificiorum legalium. Origenes in Philocalia: *Ὁ λόγος ὅτε ἐπὶ πλεῖον ἰσχυροποιηθεὶς καὶ τραφεὶς τῇ μελέτῃ, καὶ βεβαιωθεὶς τοῖς δόγμασι πρὸς τὸ καλὸν, ἢ ἐγγύς γε τοῦ βεβαιωθῆναι γεγενημένος, ἀνακρούει τοὺς ἐρεθισμοὺς καὶ ὑπεκλύει τὴν ἐπιθυμίαν* [*Ratio, ubi et meditatione invaluit, et doctrina ad virtutem corfirmata est, vel prope ad confirmationem accessit, retundit cupiditates omnes atque adeo solvit*].

Πορνείαν, fornicationem] Hic ea vox ita generaliter sumenda est, ut et adulterium comprehendat, quemadmodum Matth. 5: 32.

Ἀκαθαρσίαν, immunditiam] De hac voce vide Rom. 1: 24, 2 Cor. 12: 21, Gal. 5: 19, Eph. 5: 3.

Πάθος, libidinem] Hac voce hic intelligendi motus vitiosi *τοῦ θυμοειδοῦς* [*facultatis irascibilis*], quales sunt *ἔχθραι, ἔρεις, ζῆλοι, θυμοὶ, ἐριθεῖαι* [*inimicitiae, contentiones, aemulationes, irae, contumaciae*], Gal. 5: 20, ubi et commate 24, distinguuntur *παθήματα* [*affectus*] et *ἐπιθυμίαι* [*cupiditates*]. Alibi *πάθος* generalius sumitur, ut 1 Thess. 4: 5. Syrus id vitium intellexit unde dicuntur *pathici*, non recte, ut arbitror.

Ἐπιθυμίαν κακὴν, cupiditatem malam] Motus *ἀλόγους τοῦ ἐπιθυμητικοῦ* [*irrationales facultatis appetentis*], in quibus *μέθαι, κῶμοι* [*ebrietates, comessationes*], et similia Gal. 5: 21.

Καὶ τὴν πλεονεξίαν, et avaritiam] Post genus nominavit speciem, *nimiam habendi cupiditatem*.

Ἥτις ἐςὶν εἰδωλολατρεία, quae est idololatria] Vide Eph. 5: 5, et ibi dicta.

6. *Δι' ἃ ἔρχεται ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας, propter quae venit ira Dei super filios contumaces*] *Ἔρχεται* praesens pro futuro, quod in hoc verbo frequens. *Veniunt poenae*, Eph. 5: 6. Vide et Gen. 32: 20.

7. *Ἐν οἷς καὶ ὑμεῖς περιεπατήσατέ ποτε*] *Actiones vestras secundum illos motus dirigebatis.* Id enim est הלך [*ambulare*]. Sic *κατὰ σάρκα περιπατεῖν* Rom. 8: 1, 4, 2 Cor. 10: 2, 3. Vide et Eph. 2: 2, 4: 17.

Ὅτε ἐζῆτε ἐν αὐτοῖς] *Cum talibus affectibus perpetuo moveremini.* Nam moveri est *vivere.* Vide Rom. 6: 2.

8. *Νυνὶ δὲ ἀπόθεσθε καὶ ὑμεῖς τὰ πάντα, nunc autem de-*

deponite et vos omnia] Videte ne quid veneni resideat, Eph. 4: 22, 25.

Ὀργὴν, θυμὸν, iram, indignationem] Haec ita distincta habes et Eph. 4: 31.

Κακίαν, malitiam] Vide Rom. 1: 29, 1 Cor. 5: 8, 14: 20, Eph. 4: 31, Tit. 3: 3, 1 Petr. 2: 1.

Βλασφημίαν, blasphemiam] Matth. 15: 19, Marc. 7: 22, Eph. 4: 31.

Αἰσχρολογίαν ἐκ τοῦ ϛόματος ὑμῶν, turpem sermonem ex ore vestro] Hoc construitur cum ἀπόθεσθε, quasi ea vox hic repetita esset. Id dicitur πρόζευγμα [*zeugma a parte priore*]. Quod hic est αἰσχρολογία, id dicitur αἰσχρότης Eph. 5: 4.

9. *Μὴ ψεύδεσθε εἰς ἀλλήλους, nolite inter vos mentiri*] Eph. 4: 25.

Ἀπεκδυσάμενοι τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, deposito vetere homine] Sic vocat pristinam vivendi rationem, ut et Rom. 6: 6 et Eph. 4: 22, ibi est ἀποθέσθαι quod hic ἀπεκδύσασθαι, mores sunt velut vestes animi. Vide supra 2: 11, Rom. 13: 14, Gal. 3: 27, Eph. 4: 24, 6: 11.

10. *Καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν νέον, et novo induto*] Vide dicto loco Eph. 4: 24.

Τὸν ἀνακαινούμενον, eo qui renovatur] Sic ἀνακαίνωσις dicitur Rom. 12: 2, Tit. 3: 5. Hoc addit, quia quotidie magis magisque proficiendum est in via pietatis.

Εἰς ἐπίγνωσιν] *Cognitionem* intelligit ipsam experientiam bonitatis in nos Divinae. Sic 1 Tim. 2: 4, Hebr. 10: 26, Tit. 1: 1.

Κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτὸν, ad imaginem eius qui creavit illum] *Ad imaginem Dei qui nos per Christum fecit novam creaturam*, Eph. 2: 10, 15, 3: 9, 4: 24. Adamus ad quandam Dei imaginem conditus, intellectu, libera voluntate, dominatu. At nos ad longe perfectiorem, qualem Christus exhibuit iustitia, sanctitate, veritate, bonitate. Vide supra 1: 15.

11. *Ὅπου*] *In qua creatione.*

Οὐκ ἔνι Ἕλλην καὶ Ἰουδαῖος, non est Graecus et Iudaeus] Solent ista saepe opponi, ut Rom. 1: 14, 16, 2: 9, 10, 3: 9, 10: 12, 1 Cor. 1: 24, 10: 32, 12: 13, Gal. 3: 28. Caeterum alibi *Graecorum* vox totum huma-

num genus extra Iudaeos complectitur: hic vero, ut sequentia indicant, strictius sumitur, *pro iis qui Graeci erant sermonis.*

Περιτομὴ καὶ ἀκροβυςία] Id est, *circumcisus aut incircumcisus.* Sic Rom. 4: 9, Gal. 2: 7—9, Eph. 2: 11, Phil. 3: 5. Sensus hic idem qui Gal. 5: 6, 6: 15.

Βάρβαρος] Id nomen datum a Graecis omnibus qui linguae Graecae non erant: maxime de Phrygibus usurpabatur. Apud Euripidem Peleus Menelao:

Βεβαρβάρωσαι χρόνιος ὢν ἐν βαρβάροις.
[*Barbaria te efferavit absentem diu.*]

Horatius:

Graecia Barbariae lento collisa duello.

Σκύθης] Crescit oratio: nam inter Barbaros barbarissimi erant Scythae, semiferi homines. Itaque hoc nomine tanquam probroso in Demosthenem utitur Aeschines. Seneca Troadibus:

Quis Colchus hoc, quis sedis incertae Scytha
Commisit?

Certum est distare Gentes ἐπιτοπολὺ [*maxima ex parte*] ingenio: sed

Nemo adeo ferus est qui non mitescere possit,
Si modo culturae patientem praebeat aurem.

Testis est Anacharsis Scytha. Non abit hinc illud Valerii Maximi III. 3: *Non ergo fastidioso aditu virtus excitata, ingenia vivida ad se penetrare patitur, neque haustum sui cum aliquo personarum discrimine largum malignumve praebet, sed omnibus aequaliter exposita, quid cupiditatis potius, quam quid dignitatis attuleris, aestimat.*

Δοῦλος καὶ ἐλεύθερος, servus et liber] Ne natalium quidem sors obstat, 1 Cor. 7: 21, 22, 12: 13. Vide quid ad priorem illum ad Corinthios locum attulimus. Adde Gal. 3: 28.

Ἀλλὰ τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριςὸς, sed omnia et in omnibus Christus] Hoc solum discrimen nunc valet, quantum de Christo traxerit. *Πάντα ἐν πᾶσι* הכל בכל.

12. *Ἐνδύσασθε οὖν, ὡς ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ, ἅγιοι καὶ ἠγαπημένοι, σπλάγχνα οἰκτιρμῶν, induite vos ergo, sicut electi Dei, sancti et dilecti, viscera miserationum*] Valde apta ad

ad commovendos animos haec oratio, ut multae in Paulo. Magnis a Deo affecti beneficiis, Spiritu donati, summe ab ipso dilecti, videte quid vicissim facere debeatis. *Σπλάγχνα οἰκτιρμῶν*, sicut Phil. 2: 1, *σπλάγχνα καὶ οἰκτιρμοί*. Voces istae, eiusdem aut propinqui significatus, inter se vinctae magnam habent efficaciam. De verbo *ἐνδύσασθε* vide supra 10.

Χρηστότητα, benignitatem] 2 Cor. 6: 6, Gal. 5: 12, Tit. 3: 4.

Ταπεινοφροσύνην, modestiam] Act. 20: 19, Col. 2: 18, 23, 3: 2, 1 Petr. 5: 5.

Πραότητα, lenitatem] 1 Cor. 4: 21, 2 Cor. 10: 1, Gal. 5: 22, 6: 1, Eph. 4: 2.

Μακροθυμίαν, patientiam] 2 Cor. 6: 6, Gal. 5: 22, Eph. 4: 2, supra 1: 11, 2 Tim. 3: 10, 4: 2, Hebr. 6: 12, 1 Cor. 13: 4, 1 Thess. 5: 14, Iac. 5: 8.

13. *Ἀνεχόμενοι ἀλλήλων, vos invicem ferentes*] Eph. 4: 2.

Καὶ χαριζόμενοι ἑαυτοῖς, et condonantes vobismetipsis] Hic *ἑαυτοῖς* positum pro *ἀλλήλοις*, ut Matth. 12: 26, Marc. 10: 26, Luc. 23: 12. Eadem verba Eph. 4: 32.

Ἐάν τις πρός τινα ἔχῃ μομφὴν, si quis adversus aliquem habet querelam] Hoc est quod dicitur Matth. 5: 23, *ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατά σου* [*fratrem tuum aliquid adversum te habere*]. *Μομφὴν ἔχειν* locutio bene Graeca est et apud Euripidem et Aristophanem.

Καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς ἐχαρίσατο ὑμῖν, sicut et Christus condonavit vobis] Et hoc habemus Eph. 4: 32.

Οὕτω καὶ ὑμεῖς, ita et vos] Supple *facite*. Quod verbum et alibi subauditur.

14. *Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὴν ἀγάπην, super omnia autem haec dilectionem*] Nempe *ἐνδύσασθε* [*induite*], quod ex longinquo repeti hic debet. Qualia multa apud Paulum.

Ἥτις ἐστὶ σύνδεσμος τῆς τελειότητος] *Quod vinculum est perfectissimum*, animos scilicet coniungens. Idem sensus Eph. 4: 3. In Manuscripto *ὅ ἐστι σύνδεσμος*, constructione ad rem facta.

15. *Καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ βραβευέτω ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν*] *Pax in cordibus vestris diiudicet*, nempe si quid est inter vos controversum. Pacis studium sit vice iudicis, שׁפט. *Βραβεύειν* proprie dicitur de iudicibus *ἀγώνων* [*cer-*

[*certaminum*]. Sed transfertur ad iudices quosvis, ut apud Plutarchum aliquoties. Non abit a sensu Hesychius, cum dicit βραβευέτω, μεσιτευέτω [*Arbiter esto, mediator esto*]. Vir bonus sibi iudex est. In Manuscripto ἡ εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς ἣν καὶ ἐκλήθητε, qua et vocati estis] 1 Cor. 7: 15.

Ἐν ἑνὶ σώματι, in unum corpus] Id est, εἰς ἓν σῶμα, *ut unum essetis corpus*, quod nisi per pacem fieri non potest, 1 Cor. 10: 16.

Καὶ εὐχάριστοι γίνεσθε] *Memores beneficiorum quae a Deo accepistis.* In Glossario εὐχάριστος, *gratificus*, *gratus.*

16. *Ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ ἐνοικείτω ἐν ὑμῖν πλουσίως, verbum Christi abundanter in vobis habitet*] *Euangelica doctrina nunquam ex animis vestris abeat.* Id enim est ἐνοικεῖν, ut 2 Tim. 1: 5. Hebraeis ישב. *Πλουσίως*, id est, *abundanter*, ut 1 Tim. 6: 17, Tit. 3: 6, 2 Petr. 1: 11. In Manuscripto ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ.

Ἐν πάσῃ σοφίᾳ, cum omni sapientia] *Ἐν* hic ut alibi valet σύν [*cum*]. Vera sapientia Euangelium comitatur, 1 Cor. 1: 30, 2: 6, Eph. 1: 8.

Διδάσκοντες καὶ νουθετοῦντες ἑαυτούς, docentes et monentes vos ipsi] Repetendum hic γίνεσθε [*estote*], ut illud ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ ἐνοικείτω ἐν ὑμῖν sit quasi παρένθεσις [*interpositio*]. Et rursum ἑαυτοὺς pro ἀλλήλους. Est etiam privatorum aliquatenus et *docere* et *monere.*

Ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, psalmis, hymnis et canticis spiritualibus] Haec quid differant vide Eph. 5: 19. Recitationes tales vim habent *docendi* et *monendi.*

Ἐν χάριτι ᾄδοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ, cum gratia ex animo Domino cantantes] *Ἐν χάριτι* בחן, id est, χαριέντως, *amabiliter.* Sic ἵνα δῷ χάριν τοῖς ἀκούουσι [*ut prosit auditoribus*] Eph. 4: 29. *Ἐν τῇ καρδίᾳ* aut, ut est in Manuscripto, ἐν ταῖς καρδίαις, id est, non sola voce, sed cum assensu animi, ut dicto ad Ephesios loco.

17. *Καὶ πᾶν ὅ τι ἂν ποιῆτε ἐν λόγῳ ἢ ἐν ἔργῳ, πάντα ἐν ὀνόματι Κυρίου Ἰησοῦ, et quodcunque agitis verbo aut facto, omnia in nomine Domini Iesu*] Nempe ποιεῖτε [*facite*], quod ex praecedenti subintelligitur. *Ποιεῖν* עשה interdum opponitur dictis; hic vero ita laxe sumitur ut et

dic-

dicta comprehendat. Nam et qui dicit, *agit* aliquid; Hebraeorum dictum est, יהיו כל מעשיכם לשם שמים [*Fient omnia opera vestra propter Deum*].

Εὐχαριστοῦντες τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ δι' αὐτοῦ, gratias agentes Deo et Patri per ipsum] Explicat quid sit *in nomine Christi omnia facere ac loqui*, nimirum *de factis dictisque Deo Patri gratias agere per Christum. Θεῷ καὶ πατρὶ* ut supra 1: 3, ubi exemplum habes huius gratiarum actionis, quemadmodum et Rom. 1: 8, 7: 25.

18. *Αἱ γυναῖκες ὑποτάσσεσθε τοῖς ἀνδράσιν, mulieres, subiectae estote viris*] Nempe *ἰδίοις* [*propriis*], quod additur Eph. 5: 22, 24. *Suo quaeque viro vos subiicite.* Est enim passivum pro reciproco.

Ὡς ἀνῆκεν, ἐν Κυρίῳ, ut aequum est, in Domino] Distinguendum *ὡς ἀνῆκεν*, ut *ἐν Κυρίῳ* sit restrictio illius *ὑποτάσσεσθε*, qualis Eph. 6: 1. *Ὡς ἀνῆκεν, ut aequum est. Τοῦτο γάρ ἐστι δίκαιον* [*hoc enim aequum est*], ibidem ad Eph.

19. *Οἱ ἄνδρες ἀγαπᾶτε τὰς γυναῖκας, viri, diligite uxores*] Eph. 5: 25.

Καὶ μὴ πικραίνεσθε πρὸς αὐτάς, neque amare in illas vos gerate] Hic activum pro reciproco, ad instar Hebraei מרר quod significat *amare se gerere.* Et modo vertitur per *πικραίνειν* aut *πικραίνεσθαι*, modo per *παροργίζειν* quod habemus Eph. 6: 4. *Neque verberibus, neque maledictis exasperandam uxorem*, docent Hebraei in Musar.

20. *Τὰ τέκνα ὑπακούετε τοῖς γονεῦσι κατὰ πάντα, liberi, parentibus per omnia obedite*] Haec quoque generalitas restringenda, subaudito illo quod ad Ephesios exprimitur, *ἐν Κυρίῳ* [*in Domino*]. Sic et infra *κατὰ πάντα* 22, et *ἐν παντὶ* Eph. 5: 24.

Τοῦτο γάρ ἐστιν εὐάρεστον ἐν Κυρίῳ, hoc enim placet Domino] Melius alii codices *Κυρίῳ*, quomodo Eph. 5: 10. ישר לפני אלהים [*rectum apud Deum*].

21. *Οἱ πατέρες μὴ ἐρεθίζετε τὰ τέκνα ὑμῶν, patres, ne ad iracundiam provocetis liberos vestros*] Hic est *ἐρεθίζετε* quod *παροργίζεσθε* ad Eph., quam ipsam vocem et hic habet Manuscriptus. ריק vertitur *ἐρεθίζειν* Prov. 19: 9. Vide et 2 Cor. 9: 2.

Ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν] *Ne animo concidant.* חרה vertitur *ἀθυμεῖν* 1 Sam. 15: 11, 2 Sam. 6: 8, 11, 1 Par. 13: 11.

22.

22. *Οἱ δοῦλοι ὑπακούετε κατὰ πάντα τοῖς κατὰ σάρκα κυρίοις, servi, per omnia dominis carnalibus servite*] Eph. 6: 5.

Μὴ ἐν ὀφθαλμοδουλείαις ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, non ad oculum servientes quasi hominibus blandientes] *Μὴ κατ' ὀφθαλμοδουλείαν*, Eph. 6: 6.

Ἀλλ' ἐν ἁπλότητι καρδίας, sed cum animi simplicitate] Et hoc est dicto loco ad Eph.

Φοβούμενοι τὸν Θεὸν, timentes Deum] *Ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ* [*facientes voluntatem Dei*] ad Eph. Deus varias esse voluit hominum sortes, et quemque sua contentum vivere. In Manuscripto, *φοβούμενοι τὸν Κύριον*.

23. *Καὶ πᾶν ὅ τι ἂν ποιῆτε, et quodcunque feceritis*] In ministerio vestro.

Ἐκ ψυχῆς ἐργάζεσθε, ex animo operamini] *Aequo animo*, *ἄνευ μεμψιμοιρίας* [*non queribunde*].

Ὡς τῷ Κυρίῳ καὶ οὐκ ἀνθρώποις, sicut Domino et non hominibus] Nempe *ποιοῦντες τοῦτο* [*id facientes*]. *Christo servitur*, cum ipsius paretur legibus, quarum haec una est, ut supra nos iure humano constitutis exhibeatur fides et obedientia. Vide dictum locum Eph. 6: 6, 7.

24. *Εἰδότες ὅτι ἀπὸ Κυρίου ἀπολήψεσθε τὴν ἀνταπόδοσιν τῆς κληρονομίας, scientes, vos a Domino accepturos mercedem haereditatis*] Hic genitivus est *ἐξηγητικός* [*explicativus*]: nam *merces* est coelestis *haereditas*, id est, perpetua possessio, Eph. 1: 14, 18, Hebr. 9: 15, 1 Petr. 1: 4. *Ἀνταπόδοσιν* גמול.

Τῷ γὰρ Κυρίῳ δουλεύετε, Domino enim servitis] In Manuscripto, *τῷ Κυρίῳ Χριστῷ*. Christi estis servi, illum respicite omnium *Dominum*, Eph. 6: 6.

25. *Ὁ δὲ ἀδικῶν κομιεῖται ὃ ἠδίκησε, qui vero iniuste agit, iniustitiam auferet*] *Ὁ ἀδικῶν*, id est, *servus infidelis Domino*, aut *Dominus in servum durus*. Et est *μετωνυμία* [*transnominatio*], *ὃ ἠδίκησε*, id est, *poenam iniustitiae suae*. Par locutio 2 Cor. 5: 10, Eph. 6: 8. Petrus idem explicatius habet 2 Petr. 2: 13, *κομιούμενοι μισθὸν ἀδικίας* [*percipientes mercedem iniustitiae*].

Καὶ οὐκ ἔστι προσωποληψία, neque est personarum respectus] Nempe *apud Christum* Eph. 6: 9. Non magis dominis iniquis quam servis iniquis parcet.

CAPUT IV.

1. *Οἱ κύριοι τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα τοῖς δούλοις παρέχεσθε, domini, quod iustum est et aequum servis praestate*] Haec cohaerent cum superioribus, neque scindenda fuere. Est quidem etiam inter inaequales, ut inter dominum et servum, ius aliquod: sed Hebraeis צדקה et Hellenistis δικαιοσύνη saepe *bonitatem* significat. *Ἰσότης* vero hic est id quod Hebraeis כשר, *quod cuique convenit:* de quo significatu diximus ad Marc. 14: 56. Hoc est, exigite operas moderate, victum et vestitum suppeditate, septimo anno, si velint, eos manumittite. Vide legem Deut. 15: 12 et seqq., et nostra de Iure Belli ac Pacis. III. 14.

Ὅτι καὶ ὑμεῖς ἔχετε Κύριον ἐν οὐρανοῖς, et vos Dominum habere in coelis] Eph. 6: 9. In Lege Mosis ratio haec redditur, quia Deus illos non minus quam vos ex Aegypto redemit, Deut. 15: 15. In Novo Foedere, quia redemit vos omnes Christus, qui ex coelo omnia despectat.

2. *Τῇ προσευχῇ προσκαρτερεῖτε, orationi instate*] Rom. 12: 12.

Γρηγοροῦντες ἐν αὐτῇ, ei invigilantes] *Ita ut attenti sitis in precibus.* Ita שקד usurpant Hebraei.

Ἐν εὐχαριστίᾳ, gratiarum actioni] Id est, *simul cum gratiarum actione:* coniungi enim debet grata exacti temporis memoria cum futuri postulatione. *Ἐν* pro *σὺν*, supra 3: 4, 16 et 2 Tim. 1: 13 et alibi.

3. *Προσευχόμενοι ἅμα καὶ περὶ ἡμῶν, ἵνα ὁ Θεὸς ἀνοίξῃ ἡμῖν θύραν τοῦ λόγου, orantes simul et pro nobis, ut Deus aperiat nobis ostium sermonis*]. Id est, occasionem, ut 1 Cor. 16: 9, 2 Cor. 2: 12. Magnus eorum honos quorum precibus Paulus velit iuvari, Rom. 15: 30., Philem. 22.

Λαλῆσαι τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, ad loquendum mysterium Christi] In Manuscripto ἐν παῤῥησίᾳ λαλῆσαι [*ad palam loquendum*]; quomodo Eph. 6: 19. *Μυστήριον* vocat respectu temporum priorum. Vide supra 2: 2.

Δι' ὃ καὶ δέδεμαι, propter quod etiam vinctus sum] Nullam ob culpam vinctus sum, sed quia officio meo fungor.

4. *Ἵνα φανερώσω αὐτὸ, ὡς δεῖ με λαλῆσαι, ut manifestem*

tem illud, ita ut oportet me loqui] Non tantum ut magnum mihi det Deus auditorium, sed et fortitudinem animi et eloquendi copiam. Vide 1 Cor. 9: 16.

5. *Ἐν σοφίᾳ περιπατεῖτε πρὸς τοὺς ἔξω, sapienter agite cum iis qui foris sunt*] *Οἱ ἔξω* sunt omnes non Christiani, 1 Cor. 5: 12, 13, cum his vult prudenter vivi, et vitari omnia non necessaria quae eorum animos possent offendere. Ideo sequitur

Τὸν καιρὸν ἐξαγοραζόμενοι, tempus redimentes] Effugientes pericula. De hac locutione diximus ad Eph. 5: 16.

6. *Ὁ λόγος ὑμῶν πάντοτε ἐν χάριτι*] Nempe *esto. Sermo vester suavis* [*semper*] *esto.* Vide supra 3: 16. Hic rursus *ἐν* pro *σύν*.

Ἅλατι ἠρτυμένος, sale conditus] Id est, *sapidus.* Nam quae salita non sunt, ea sunt insipida. Mystica explicatio Legis Lev. 2: 13 et alibi.

Εἰδέναι πῶς δεῖ ὑμᾶς ἑνὶ ἑκάστῳ ἀποκρίνεσθαι] Hic infinitivus est vice gerundii, *Sciendo quomodo respondere cuique debeatis*, nempe de fide interrogati, 1 Petr. 3: 15.

7. *Τὰ κατ' ἐμὲ πάντα γνωρίσει ὑμῖν Τυχικὸς, ὁ ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ πιστὸς διάκονος καὶ σύνδουλος ἐν Κυρίῳ, res meas omnes vobis notas faciet Tychicus, charissimus frater et fidelis minister et conservus in Domino*] *Σύνδουλος* hic additum. Caetera habes Eph. 6: 21. Itaque iter Tychicus per Ephesum erat sumpturus in Phrygiam.

8. *Ὃν ἔπεμψα πρὸς ὑμᾶς εἰς αὐτὸ τοῦτο, ἵνα γνῷ τὰ περὶ ἡμῶν, quem misi ad vos ad hoc ipsum, ut cognoscat res nostras*] Legendum est ex Manuscripto, *ἵνα γνῶτε* [*ut cognoscatis*], quomodo est Eph. 6: 22.

Καὶ παρακαλέσῃ τὰς καρδίας ὑμῶν, et consoletur animum vestrum] Ibidem ad Eph.

9. *Σὺν Ὀνησίμῳ τῷ πιστῷ καὶ ἀγαπητῷ ἀδελφῷ, ὅς ἐστιν ἐξ ὑμῶν, cum Onesimo charissimo et fideli fratre, qui ex vobis est*] Servi multi ex Phrygia, Mysia et vicinis locis. Horum maiores bellis scilicet venditi, alii in Macedoniam ut Epaphroditi, alii Ephesum ut Onesimi, pervenerant. Sed Epaphroditus liber factus videtur ipse aut parentes eius. Onesimus ergo prius aditurus erat Phrygiae Ecclesias quam iret in Macedoniam. Phryga fuisse Onesimum dixit et Theodoretus in illam ad Philemonem.

Πάν-

Πάντα ὑμῖν γνωριοῦσι τὰ ὧδε, omnia quae hic sunt nota facient vobis] Id est, *quae hic aguntur.*

10. *Ἀσπάζεται ὑμᾶς Ἀρίσαρχος ὁ συναιχμάλωτός μου, salutat vos Aristarchus captivus mecum*] In Macedonia notus Act. 19: 29, 20: 4, 27: 2, et pridem ad Christum conversus, ut et hic, et in Actis, et Philem. 24, apparet. Nomen commune cum multis eruditis in Graecia viris.

Καὶ Μάρκος ὁ ἀνεψιὸς Βαρνάβα, et Marcus consobrinus Barnabae] Fortior iam factus post id quod narratur Act. 15: 39, eoque charus iam Paulo, 2 Tim. 4: 11. *Ἀνεψιοὺς* notat Phrynichus Atticis dici qui aliis *ἐξαδέλφοι*, id est, aut *patrueles*, aut *amitini*, aut *consobrini.* Nam his tribus vocibus Graeca illa vox in Glossis vertitur. *Amitinum* credidit Syrus.

Περὶ οὗ ἐλάβετε ἐντολάς, de quo accepistis mandata] A Barnaba commendatitia.

Ἐὰν ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς, δέξασθε αὐτὸν, si venerit ad vos, excipite illum] Adiungit ad Barnabae commendationem etiam suam: ne quid crederetur reliquum esse de vetere illo friguscula.

11. *Καὶ Ἰησοῦς ὁ λεγόμενος Ἰοῦσος, et Iesus qui dicitur Iustus*] Nempe *Iesus* dicebatur inter Iudaeos: inter Romanos nomine non multum abscedente, *Iustus.* Vide quae dicta Act. 13: 9.

Οἱ ὄντες ἐκ περιτομῆς, qui sunt ex circumcisione] Nempe *Marcus* ille, id est, Mardochaeus, et *Iesus* ille.

Οὗτοι μόνοι, hi soli] Supple ἐκ τῆς περιτομῆς.

Συνεργοὶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, adiutores in regno Dei] Id est, in Euangelii praedicatione: per quod Euangelium Deus in hominibus regnat perfectius quam per Legem, quae מלכות אלהים [*regnum Dei*] Hebraeis. Vide Matth. 4: 17.

Οἵτινες ἐγενήθησαν μοι παρηγορία, qui mihi fuerunt solatio] Magnum solatium fidi laboris socii. *Παρηγορία* מבלינה.

12. *Ἀσπάζεται ὑμᾶς Ἐπαφρᾶς, salutat vos Epaphras*] Idem qui *Epaphroditus* in Epistola ad Philippenses.

Ὁ ἐξ ὑμῶν, qui ex vobis est] Origine, ut supra 9.

Δοῦλος Χριστοῦ, servus Christi] Princeps coetus Philippensium.

Πάντοτε ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ ὑμῶν ἐν ταῖς προσευχαῖς, semper pro vobis orationibus certans] Supra 2: 1.

Ἵνα ςῆτε τέλειοι καὶ πεπληρωμένοι ἐν παντὶ θελήματι τοῦ Θεοῦ, ut stetis perfecti et pleni in omni voluntate Dei] De voce τελείων vide 1 Cor. 2: 6, 14: 20, Philipp. 3: 15, Eph. 4: 13, supra hic 1: 28. *Pleni*, nempe Spiritu, ut Eph. 5: 18. *Ἐν παντὶ θελήματι*, id est, εἰς πᾶν θέλημα, *ad omnia placita Dei implenda*. In Manuscripto est πεπληροφορημένοι eodem sensu. Vide quae supra 2: 2 et hic infra 17. Pro ςῆτε Latinus legit ἦτε [*sitis*].

13. *Μαρτυρῶ γὰρ αὐτῷ, testimonium enim illi perhibeo*] Ingens testimonium.

Ὅτι ἔχει ζῆλον πολὺν ὑπὲρ ὑμῶν, ipsi esse zelum multum pro vobis] *Ardens pro vobis studium*. Vide Ioh. 2: 17, Rom. 10: 2. At in Manuscripto πολὺν πόνον ὑπὲρ ὑμῶν [*multum laborem pro vobis*], quomodo et Latinus legit.

Καὶ τῶν ἐν Λαοδικείᾳ καὶ τῶν ἐν Ἱεραπόλει, et pro iis qui sunt Laodiceae et qui Hierapoli] Quae utraque urbs in eadem Phrygia. Vide Strabonem et Stephanum. Fuere et aliae urbes dictae *Hierapoles*, ut in Syria, in Caria.

14. *Ἀσπάζεται ὑμᾶς Λουκᾶς ὁ ἰατρὸς, ὁ ἀγαπητὸς, salutat vos Lucas medicus, dilectus*] De quo vide quae ad Euangelium ab ipso scriptum diximus, et 2 Tim. 4: 11, Philem. 24.

Καὶ Δημᾶς] Qui et *Demetrius*; compendio vocis *Demas*, *Dama* Latine, 2 Tim. 4: 10, Philem. 24.

15. *Ἀσπάσασθε τοὺς ἐν Λαοδικείᾳ ἀδελφοὺς, salutate fratres qui sunt Laodiceae*] Per epistolam aut nuntium.

Καὶ Νυμφᾶν καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτοῦ ἐκκλησίαν, et Nympham et quae in domo eius est Ecclesiam] *Nymphas* masculinum nomen est, ut ex articulo apparet: id quoque contractum ex *Nymphodori* nomine, quo appellatus insignis Medicus apud Plinium. Videtur hic *Nymphas* alicubi in agro habitasse. *Ecclesiae domesticae* mentio etiam Rom. 16: 5, 1 Cor. 16: 20.

16. *Καὶ ὅταν ἀναγνωσθῇ παρ' ὑμῖν ἡ ἐπιςολὴ, et cum lecta fuerit apud vos Epistola haec*] Ἡ pro αὕτη [*haec*]. Sic τὰ χαρίσματα pro χαρίσματα ταῦτα [*dona haec*] Rom. 11: 29.

Ποι-

Ποιήσατε ἵνα καὶ ἐν τῇ Λαοδικέων ἐκκλησίᾳ ἀναγνωσθῇ, facite ut et in Laodicensium Ecclesia legatur] Exemplo eo misso, ut mos erat inter Christianos.

Καὶ τὴν Λαοδικείας ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε, et eam quae Laodicensium est, ut vos quoque legatis] Haec vera lectio: non ἐκ Λαοδικείας. Recte autem dicitur ἡ Λαοδικείας ea quae futura erat in potestate ac dominio Laodicensium, ut ostendimus etiam ex iure civili, initio ad Ephesios. Erat autem illa Pauli epistola ad Laodicenses scripta eodem tenore quo illa ad Ephesios; sed quia propior Colossensibus erat Laodicea, inde maluit exemplum peti.

17. *Καὶ εἴπατε Ἀρχίππῳ, et dicite Archippo*] Qui Euangelistae munus tunc obibat, modo Ephesum, modo loca alia collustrans, Philem. 2. Videtur autem postremum resedisse Colossis, et ibi functus προεστῶτος [*Praesidis*] munere, quem nunc κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] *Episcopum* dicimus.

Βλέπε τὴν διακονίαν ἣν παρέλαβες ἐν Κυρίῳ, ἵνα αὐτὴν πληροῖς, vide ministerium quod accepisti in Domino, ut illud impleas] Hebraismus pro, βλέπε ἵνα πληροῖς ἐν Κυρίῳ τὴν διακονίαν ἣν παρέλαβες [*vide ut impleas in Domino ministerium quod accepisti*]. Est autem πληροῦν מלא *bene perfungi*, ut supra 1: 25. Idem est πληροφόρησον 2 Tim. 4: 5. *Ἐν Κυρίῳ secundum Domini praecepta*, quae sunt Matth. 10 et alibi.

18. *Ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου, salutatio mea manu Pauli*] Quae hucusque scripta sunt, ea scripta erant Scribae manu: haec vero ad finem usque sua manu scripsit Paulus. Sic 1 Cor. 16: 21, 2 Thess. 3: 17.

Μνημονεύετέ μου τῶν δεσμῶν, memores estote vinculorum meorum] Egregia monitio. Videte quae feram: vos quoque ad mala ferenda parati este, et amate eum qui Gentium causa haec mala sustinet.

Ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν, gratia vobiscum] Nempe *Christi*: quod alibi additur, hic subauditur: quanquam Latinus etiam addidit, *Domini nostri*.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD THESSALONICENSES

PRIOREM.

Prior quidem *ad Thessalonicenses* haec dicitur: sed ut nos in nostra edita antehac commentatione (*) diximus, inversus est ordo ab iis qui Epistolas collegerunt et digesserunt. Idemque hic evenit, quod in Maccabaicis, ubi liber primus tertio loco est positus, idque ideo quod serius Christianis Graecis (nam Latini eum librum nondum recepere) is liber innotuit. Pari modo inter Novi Testamenti libros Epistola ad Hebraeos quasi Paulina, et Apocalypsis quasi Iohannis, ultimum acceperunt locum, quia eorum librorum auctoritas diu in obscuro, aut controverso fuit. Quae dicitur *Posterior ad Thessalonicenses*, scripta est ad Iasonem Iudaeum Silae et Timothei cognatum, et alios Iudaeos Christianizantes, qui orta post Stephani mortem persecutione ex Iudaea in Syriam, inde longius concesserant. Ea vero Epistola quia continebat facinora Caii Principis, verbis valde expressis, sed, quantum res exigebat, asperis, publicari sine malo Ecclesiae non potuit, regnante Romae Claudia domo,

(*) [Vide notulam supra p. 3 appositam.]

mo, id est, ante Galbam. Itaque cum primum publicari coepit, tunc Epistolis Pauli ad Ecclesias scriptis (nam ad singulos scriptae postremum habent locum) coepit addi. Haec vero Epistola, quae ideo prior dicitur quod ante alteram iam locum suum occupasset in Epistolarum Paulinarum volumine, scripta est non multo postquam Thessalonicae Paulus fuerat, non sane Athenis, ut quidam Epistolae fini adscripsere, sed Corinthi, ut dicemus infra.

CAPUT I.

1. *Παῦλος καὶ Σιλουανός*] Idem nomen est *Silvanus* et *Silas*, sed aliter atque aliter elatum, ut Hieronymus et alii notarunt. *Silas* hic dicitur Act. 15: 22, 27, 33, 34, 40, 16: 19, 25, 29, 17: 4, 10, 14, 15, 18: 15. *Silvanus* hoc loco et 2 Cor. 1: 9, 2 Thess. 1: 1, 1 Petr. 5: 12. Ex locis Actorum apparet eum fuisse inter primos Christianos.

Καὶ Τιμόθεος] Et hunc et Silam Paulus sibi in Macedoniam assumpserat, quod ibi cognatos haberent. Et ideo hic eorum addidit nomen quod iam noti essent etiam illis Thessalonicensium, qui ex Gentibus erant conversi Pauli opera.

Τῇ ἐκκλησίᾳ Θεσσαλονικέων, Ecclesiae Thessalonicensium] Ei Ecclesiae quae olim ex solis Iudaeis, nunc etiam ex multis Graecis constabat. Non nominat hic Presbyteros et Diaconos, quia recens erat Ecclesia, necdum formam plenam acceperat.

Ἐν Θεῷ πατρὶ καὶ Κυρίῳ Ἰησοῦ Χριστῷ, in Deo Patre et Domino Iesu Christo] Id est, *quae exstitit, id agente Deo Patre et Christo.* Ita recte accepit Syrus.

Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo] 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2, Gal. 1: 3, Eph. 1: 2, Phil. 1: 2, Col. 1: 2. Illa *ἀπὸ Θεοῦ* et sequentia absunt in Codicibus nonnullis: neque ea legit Syrus.

2. *Εὐχαριστοῦμεν τῷ Θεῷ πάντοτε περὶ πάντων ὑμῶν, gratias agimus Deo semper pro omnibus vobis*] Rom. 1: 8, 1 Cor. 1: 4, Eph. 1: 16, 5: 20, Phil. 1: 3, Col. 1: 3, 12.

Μνείαν ὑμῶν ποιούμενοι ἐπὶ τῶν προσευχῶν ἡμῶν, mentionem vestri facientes in orationibus nostris] Rom. 1: 9, Eph. 1: 6, Philem. 4.

3. *Ἀδιαλείπτως μνημονεύοντες ὑμῶν τοῦ ἔργου τῆς πίστεως, sine intermissione memores operis fidei vestrae*] Quod me tam benigne excepistis, tanta cum cura dimisistis, Act. 17: 7, 10. *Opus fidei* vocat id quod ex fide proficiscitur et fidem perficit. Non quodvis opus ostendit fidem, sed quod comitem habet alacritatem animi et constantiam, etiam in malis. Ita hic Chrysostomus.

Καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης, et laboris dilectionis] Sic et Hebr. 6: 10. Multum est per se *dilectio*, sed multo maius, si accedant *molesti labores*. Id enim κόπος.

Καὶ τῆς ὑπομονῆς τῆς ἐλπίδος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, et patientiae spei Domini nostri Iesu Christi] Bis hic genitivus causam denotat: nam et *spes* vitae aeternae causa est *patientiae*, Rom. 5: 3, et *Christus* caussa illius *spei*.

Ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν, coram Deo et Patre nostro] Hoc neque Syrus legit, neque Arabs.

4. *Εἰδότες, scientes*] Hic novus sensus incipit: et construitur hoc participium cum illo quod mox sequitur, ἐγενήθητε.

Ἀδελφοὶ ἠγαπημένοι ὑπὸ Θεοῦ, fratres dilecti a Deo] Col. 3: 12, ἠγαπημένοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, יי ידידי. Similis locutio 2 Thess. 2: 13.

Τὴν ἐκλογὴν ὑμῶν, electionem vestram] *Quomodo Deus vos e mundo secreverit.* Vide quae dicta Eph. 1: 4, et adde 2 Petr. 1: 10.

5. *Ὅτι τὸ εὐαγγέλιον, quia Euangelium*] *Nostra doctrina.* Vide quae in Prolegomenis ad Euangelia diximus. Sic Rom. 16: 25, 2 Thess. 2: 14, 2 Tim. 2: 8.

Οὐκ ἐγενήθη εἰς ὑμᾶς ἐν λόγῳ μόνον, non fuit apud vos cum verbis tantum] *Εἰς ὑμᾶς*, id est, *apud vos*. In Manuscripto, πρὸς ὑμᾶς, sensu eodem. *Non stetit*, inquit, *intra verba.*

Ἀλλὰ καὶ ἐν δυνάμει, sed et cum virtute] Cum sanatione, cum expulsione Daemonum, 1 Cor. 2: 4.

Καὶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ καὶ ἐν πληροφορίᾳ πολλῇ, et cum Spiritu sancto et plenitudine multa] Id est, ἐν πληροφορίᾳ πολ-

πολλῇ πνεύματος ἁγίου [*cum plenitudine multa Spiritus sancti*], de quo loquendi genere diximus ad Ioh. 3: 5. Id vero est, *cum magnis argumentis habitantis in vobis Spiritus sancti.* Intellige autem non tantum mirifica illa dona, sed et dilectionis et patientiae opera. Vide Luc. 1: 1., et ibi dicta.

Καθὼς οἴδατε, οἷοι ἐγενήθημεν ἐν ὑμῖν δι' ὑμᾶς] *Meministis quales fuerimus inter vos, idque vestri causa:* ut nimirum vos converteremus et in fide retineremus.

6. *Καὶ ὑμεῖς μιμηταὶ ἡμῶν ἐγενήθητε, et vos imitatores nostri facti estis*] *Καὶ* hic valet *sic*, more Hebraeo. De sensu vide 1 Cor. 4: 16, 11: 1.

Καὶ τοῦ Κυρίου, et Domini] Syrus *ἐν τῷ Κυρίῳ.* Manuscriptus, *καὶ Θεοῦ*, ut Eph. 5: 1.

Δεξάμενοι τὸν λόγον ἐν θλίψει πολλῇ, accipientes verbum in calamitate multa] Magni animi signum sermonem talem amplecti praesente periculo. Tangit historiam quae est Act. 17: 5—10.

Μετὰ χαρᾶς πνεύματος ἁγίου] *Cum gaudio proficiscente ex Spiritu sancto*, qui fidem sequitur. Vide Act. 5: 41. Id ipsum χαρὰ ἐν πνεύματι ἁγίῳ Rom. 14: 17.

7. *Ὥςε γενέσθαι ὑμᾶς τύπους πᾶσι τοῖς πιςεύουσιν ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ Ἀχαΐᾳ, ita ut facti sitis exemplar omnibus credentibus in Macedonia et in Achaia*] Τύπος, Rabbinis טיפוס vel טפס vel טפסא vel טפוס, est *exemplar.* Vide Phil. 3: 17. Magna fuit virtus Thessalonicensium, quae non tantum popularibus suis, sed et Achaeis praeluxerit. Sed plus est quod sequitur.

8. *Ἀφ' ὑμῶν γὰρ ἐξήχηται ὁ λόγος τοῦ Κυρίου, οὐ μόνον ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ Ἀχαΐᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν παντὶ τόπῳ ἡ πίςις ὑμῶν ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἐξελήλυθεν, a vobis enim personuit verbum Domini, non solum in Macedonia et in Achaia, sed et in omni loco vestra in Deum fides celebrata est*] Est transpositio. Recta constructio fuerat, οὐ μόνον ὁ λόγος τοῦ Κυρίου ἀφ' ὑμῶν ἐξήχηται ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ Ἀχαΐᾳ. Illud ἐξήχησε, *personuit*, est המון Ioel. 3: 14. Reperitur et Sirach. 40: 15. Idem quod נשמע. Multi ex Thessalonica mercatores per Graeciam omnem negotiabantur. Deinde fama latius se spargit, ut videre est Rom. 1: 8.

Ὥστε μὴ χρείαν ἡμᾶς ἔχειν λαλεῖν τι, ita ut non opus sit nos quicquam loqui] Nihil opus est me praedicare quae apud vos feci, aut quales vos erga me et Euangelium fueritis: res nota iam est omnibus.

9. *Αὐτοὶ γὰρ περὶ ἡμῶν ἀπαγγέλλουσιν ὁποίαν εἴσοδον ἔχομεν πρὸς ὑμᾶς, ipsi enim de nobis annuntiant qualem ad vos introitum habuerimus*] *Αὐτοὶ*, id est, *qui in omnibus sunt locis*. Non praecessit id nomen: sed ex illo *ἐν παντὶ τόπῳ* satis intelligitur. Est constructio *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*ad sensum relata*]. Narrant illi quomodo ex paucis qui nos exceperant Iudaeis, in magnum numerum Ecclesia subito excreverit.

Καὶ πῶς ἐπεστρέψατε, et quomodo vos converteritis], Vos qui ex Gentibus estis. *Ἐπεστρέψατε* hic vim habet reciproci, ut Luc. 17: 4, Act. 3: 19, 9: 35, 11: 21, 14: 15 et alibi.

Πρὸς τὸν Θεὸν ἀπὸ τῶν εἰδώλων, ad Deum a simulacris] Act. 14: 15, ibi *ἀπὸ τῶν ματαίων*, idem quod hic *ἀπὸ τῶν εἰδώλων*, אלילים.

Δουλεύειν, ut serviretis] Id est, *εἰς τὸ δουλεύειν*. Vide Eph. 1: 4.

Θεῷ ζῶντι, Deo vivo] אל חי Matth. 16: 16, Ioh. 6: 69, Apoc. 4: 9, 10, 5: 14.

Καὶ ἀληθινῷ, et vero] Non fictis illis, quales Iuppiter, Neptunus, Alexander. Sic Ioh. 17: 3.

10. *Καὶ ἀναμένειν τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐκ τῶν οὐρανῶν, et exspectaretis filium eius de coelis*] Phil. 3: 20.

Ὃν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, Ἰησοῦν, quem suscitavit ex mortuis, Iesum] Et hic transpositio pro *Ἰησοῦν ὃν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν*, ut Act. 4: 10.

Τὸν ῥυόμενον ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης, nos irae venturae erepturum] Est hic praesens pro futuro bis: *ῥυόμενον* pro *ῥυσόμενον*· deinde *ἐρχομένης*, id est, *venturae*, in quo verbo frequens usus praesentis pro futuro. Et *ὀργὴ poenam* significat, illam scilicet, quae indicio ultimo inferetur, ut Rom. 5: 9, Eph. 5: 6, Col. 3: 6. Hebraice diceres גאלנו מחרון הבא.

CAPUT II.

1. *Αὐτοὶ γὰρ οἴδατε, ἀδελφοὶ, nam ipsi scitis, fratres*] Merito illam spem vitae aeternae retinetis: vera enim sunt quae vobis annuntiavimus, neque vel minimam vobis causam dedimus, cur aliter suspicaremini. *Οἴδατε meministis.*

Τὴν εἴσοδον ἡμῶν τὴν πρὸς ὑμας, ὅτι οὐ κενὴ γέγονεν, adventum nostrum ad vos non vanum fuisse] *Κενὴ*, id est, *mendax*, *fallax*, שוא, quod saepe *κενὸν* vertitur. *Non decepturi ad vos venimus*, nempe *ego*, *Silas et Timotheus*, quos sibi etiam in docendi munere adiungit, ut 2 Cor. 1: 19. Unde constat *adventum non fuisse vanum?* Ex eo quod sequitur.

2. *Ἀλλὰ προπαθόντες καὶ ὑβρισθέντες, καθὼς οἴδατε, ἐν Φιλίπποις, sed ante vexati et contumeliis affecti (sicut scitis) Philippis*] Noratis me multa iam perpessum eius rei causa, ob quam ad vos veniebam. Tangitur historia quae est Act. 16: 12.

Ἐπαῤῥησιασάμεθα ἐν τῷ Θεῷ ἡμῶν λαλῆσαι πρὸς ὑμᾶς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ] *In Deo fiduciam habuimus, ut loqueremur [ad vos Euangelium Dei]*. Idem loquendi genus Eph. 6: 20.

Ἐν πολλῷ ἀγῶνι] *In magnis periculis.* Vide supra Col. 1: 29. Est *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Sic et Graeci dicunt, *ἀγὼν πρόφασιν οὐκ ἀναμένει, in periculo non est cunctandum.*

3. *Ἡ γὰρ παράκλησις ἡμῶν*] *Nostra ad vos monita*, Act. 15: 31, Rom. 12: 8. Eximie dicitur de Prophetia, Act. 4: 36, 13: 15.

Οὐκ ἐκ πλάνης, οὐδὲ ἐξ ἀκαθαρσίας, οὔτε ἐν δόλῳ] *Monita illa neque ex seducendi studio, neque ex ullo affectu impuro ortum habuisse, neque vero dolum eis admixtum* satis vobis apparuit. *Πλάνη* est מרמה Prov. 14: 8. *Ἀκαθαρσία* alibi *libidines* significat, hic respondet Hebraeo נבלה, ut Os. 2: 10, Nah. 3: 6. Est autem נבלה *τὸ ἄσχημον* [*inhonestum*], et sic vertitur alibi, comprehenditque omnia vitia quae in Lege per immunda animalia figurabantur.

4. *Ἀλλὰ καθὼς δεδοκιμάσμεθα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πιςευθῆναι τὸ εὐαγγέλιον, sed sicut probati sumus a Deo, quibus crederetur Euangelium*] Bis Graeca locutio per passiva quae apertius per activa sic enuntiarentur, *Καθὼς ὁ Θεὸς ἐδοκίμασε πιςεύειν ἐμοὶ τὸ εὐαγγέλιον* [*Sicut Deus constituit credere mihi Euangelium*]. Nam *δοκιμάζειν* cum infinitivo voluntatem rei efficiendae significat Rom. 1: 28. *Ἐπιςεύθην* vero *εὐαγγέλιον* pari loquendi genere habemus 1 Tim. 1: 11.

Οὕτω λαλοῦμεν] Id est, *solemus loqui. Sic illud eloquimur, sicut nobis commissum est.* Nihil adulteramus.

Οὐχ ὡς ἀνθρώποις ἀρέσκοντες, non quasi hominibus placere studentes] Idem sensus Gal. 1: 10. Non sumus *ἀρέσκοι* [*gratiae captatores*].

Ἀλλὰ τῷ Θεῷ τῷ δοκιμάζοντι τὰς καρδίας ἡμῶν, sed Deo qui explorat animos nostros] Praecipue scilicet, quomodo hoc intelligendum apparet 1 Cor. 10: 33. *Δοκιμάζειν* hic est *explorare*, ut 1 Petr. 1: 7, בחן. Dei est *explorare et scrutari animos*, Rom. 8: 27, 1 Sam. 16: 7, 1 Reg. 8: 39, 1 Par. 28: 9, 2 Par. 6: 30, Ps. 7: 10, 44: 22, Ier. 17: 10, 20: 12, Luc. 16: 15, Act. 1: 24, 15: 8, 1 Ioh. 3: 20.

5. *Οὔτε γάρ ποτε ἐν λόγῳ κολακείας ἐγενήθημεν*] Est Hebraismus, qualis et infra 7 et 10, ubi *esse* ponitur pro *versari. Nunquam assuevimus sermoni adulatorio.*

Καθὼς οἴδατε, sicut scitis] *Vos ipsi testes estis.* Ex contrario notat novos Doctores, ut ad Philippenses.

Οὔτε ἐν προφάσει πλεονεξίας] *Neque usi sumus praetextibus ad velandam avaritiam.* De voce *προφάσεως* vide quae ad Marc. 12: 40; de sensu vide 2 Cor. 2: 17.

Θεὸς μάρτυς, Deus testis] Verborum homines sumpsit testes, mentis ipsum Deum. Et hic iuravit Paulus, ut et saepe alibi.

6. *Οὔτε ζητοῦντες ἀπ' ἀνθρώπων δόξαν, οὔτε ἀφ' ὑμῶν, οὔτε ἀπ' ἄλλων, nec quaerentes ab hominibus gloriam, neque a vobis, neque ab aliis*] Multi sunt qui nova doceant, non lucri, sed gloriolae causa. Ne hoc quidem in Paulum et eius comites cadebat. Non erant quales Philosophi.

Κι-

Κενεῆς οἴήσιος ἔμπλεοι ἀσκοί.
[— *Vanis inflati fastibus utres.*]
Vide Ioh. 5: 44.

Δυνάμενοι ἐν βάρει εἶναι, cum possemus oneri esse] *Cum ius haberemus vivendi vestro sumptu*, quod ἐπιβαρῆσαι [*gravem esse*] infra 9. Ex contrario, qui id non facit, dicitur *se servare* ἀβαρῆ [*non onerosum*] 2 Cor. 11: 9.

Ὡς Χριστοῦ ἀπόστολοι] *Sicut Apostoli alii faciunt*, 1 Cor. 9: 6, et quidem iure, ut ibidem ostenditur.

7. *Ἀλλ' ἐγενήθημεν ἤπιοι ἐν μέσῳ ὑμῶν, sed fuimus benigni inter vos*] Ἀλλὰ hic παρέλκει [*abundat*] more Hebraeo. Sic Homerus:

— *Πατὴρ ὣς ἤπιος ἦεν.*
[— *Benignus erat genitoris ad instar.*]

Benigni admodum fuimus, cessimus de iure nostro, ut vobis parceremus. Latinus legit νήπιοι [*parvuli*]. At Graeci Codices et Interpretes ἤπιοι.

8. *Ὡς ἂν τροφὸς θάλπῃ τὰ ἑαυτῆς τέκνα, uti nutrix liberos suos calefacit*] Sicut nutrix *mater* dicitur, *mater quae mammam dedit*, Plauto; sic alumni *liberi eius* vocantur. *Θάλπει, calefacit*, ut 1 Reg. 1: 2, 4. Galenus, παρὰ τῷ πυρὶ θαλφθεὶς [*calefactus ad ignem*]. Usurpatur haec vox Graeca et de avibus quae incubant ovo, Iob. 39: 14, aut pullitiei, Deut 22: 6. Procopius ad Esai. 49: 22, *humeris portabuntur*, refert ad nutricis officium, et ad mysticum implementum adfert hunc locum. Par similitudo *a nutrice sinu portante puerum* Num. 11: 12.

Οὕτως, ἱμειρόμενοι ὑμῶν, ita, desiderantes vos] Vox est poetica, ut et ἵμερος. Exstat et Iob. 3: 21, pro חכה. Ponuntur autem non de *desiderio* tantum, sed et de *amore*, ut,

Ὡς σέο νῦν ἔραμαι, καί με γλυκὺς ἵμερος αἱρεῖ.
[*Ut modo amore tui flagro, atque cupidine dulci*].

Non minus amantes vestri, inquit, *quam nutriculae alumnorum.*

Εὐδοκοῦμεν] *Prompti sumus. Εὐδοκέω* cum infinitivo habes Luc. 12: 32, Rom. 15: 26, 1 Cor. 1: 21, 2 Cor. 5: 8, Gal. 1: 15. In ea constructione est propria LXX interpretum. Et hoc vult Hieronymus. Vox ipsa alioqui exstat apud Polybium et alios.

Με-

Μεταδοῦναι ὑμῖν οὐ μόνον τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ, tradere vobis non solum Euangelium Dei] Sicut iam fecimus.

Ἀλλὰ καὶ τὰς ἑαυτῶν ψυχάς, sed etiam animas nostras] Id est, *etiam vitam vobis impendere*. Est enim σύλληψις [*complexus*]; nam μεταδοῦναι de *Euangelio* proprie dicitur, de vita per μετωνυμίαν [*transnominationem*] quandam: sic ferme sumitur μεταδιδόναι et Rom. 1: 11. Ἑαυτῶν apud Graecos omnis est personae.

Διότι ἀγαπητοὶ ἡμῖν γεγένησθε] Praeteritum pro praesenti, more Hebraeo. *Charissimi enim nobis estis.*

9. *Μνημονεύετε γάρ, ἀδελφοί, τὸν κόπον ἡμῶν καὶ τὸν μόχθον, memores enim estis, fratres, laboris nostri et fatigationis*] Κόπον in ferendo, יגע: μόχθον in agendo, עמל.

Νυκτὸς γὰρ καὶ ἡμέρας ἐργαζόμενοι, nocte enim ac die operantes] Mira sane bonitas. Vide Act. 18: 3, 1 Cor. 4: 12.

Πρὸς τὸ μὴ ἐπιβαρῆσαί τινα ὑμῶν] *Ne cuiquam gravis essem.* Vide supra 7.

Ἐκηρύξαμεν εἰς ὑμᾶς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ, annuntiavimus vobis Euangelium Dei] Εἰς ὑμᾶς pro ὑμῖν לכם.

10. *Ὑμεῖς μάρτυρες καὶ ὁ Θεός, vos testes et Deus*] Vide supra 5.

Ὡς ὁσίως καὶ δικαίως καὶ ἀμέμπτως ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν ἐγενήθημεν, quam sancte et iuste et inculpate vobiscum qui credidistis fuimus] *Versati sumus*, ut supra 5 et 7. Ὁσίως ad Deum refertur, ut εὐσεβῶς [*pie*] Tit. 2: 12; δικαίως ad actiones quae ad societatem pertinent; ἀμέμπτως, ut σωφρόνως [*sobrie*] ad Titum, ad ea quae seorsim quemque spectant.

11. *Καθάπερ οἴδατε, ὡς ἕνα ἕκαστον ὑμῶν, ὡς πατὴρ τέκνα ἑαυτοῦ, παρακαλοῦντες ὑμᾶς, καὶ παραμυθούμενοι, καὶ μαρτυρούμενοι, sicut scitis, quomodo unumquemque vestrûm, sicut Pater filios suos, monentes vos et consolantes et testimonium dicentes*] Supple *fuimus*, quod subauditur more Hebraeo. *Monuimus*, inquit, desides, *consolati sumus* moestos, *testimonium diximus* ignaris: sed καὶ μαρτυρούμενοι abest in Manuscripto.

12. *Εἰς τὸ περιπατῆσαι ὑμᾶς ἀξίως τοῦ Θεοῦ, ut viveretis digne Deo*] Vide Col. 1: 10, ubi locutio eadem.

Τοῦ καλοῦντος ὑμᾶς εἰς τὴν ἑαυτοῦ βασιλείαν καὶ δόξαν, vo-

vocante vos in suum regnum et gloriam] Vide 1 Petr. 5: 10. In Manuscripto καλέσαντος, ut Gal. 1: 6.

13. *Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς εὐχαριστοῦμεν τῷ Θεῷ ἀδιαλείπτως, ideo et nos indesinenter Deo gratias agimus*] Supra 1, 2, 3.

Ὅτι παραλαβόντες λόγον ἀκοῆς παρ' ἡμῶν τοῦ Θεοῦ, quod cum accepissetis a nobis nuntium de Deo] Est traiectio, pro λόγον ἀκοῆς τοῦ Θεοῦ, *nuntium de Deo*. Id Hebraei cum una voce satis eloqui non possent, dicunt λόγον ἀκοῆς [*verbum auditus*], ut Hebr. 4: 2, שמע דבר. Τοῦ Θεοῦ, id est, *de Deo*. De voce παραλαμβάνειν [*accipere*] vide 1 Cor. 11: 23, 15: 1, 3, Gal. 1: 9, 12, Phil. 4: 9, Col. 2: 6.

Ἐδέξασθε οὐ λόγον ἀνθρώπων, non accepistis ut verbum humanum] Id est, ὡς λόγον ἀνθρώπων, quod ex sequenti supplendum est, ut notant hic Graeci.

Ἀλλὰ, καθώς ἐστιν ἀληθῶς, λόγον Θεοῦ, sed, sicut vere est, verbum Dei] Et hic deest ὡς, quod ex illo καθὼς subintelligitur. Λόγος Θεοῦ per eminentiam dicitur sermo Euangelicus.

Ὃς καὶ ἐνεργεῖται ἐν ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν, quod etiam operatur in vobis qui creditis] Sermo ille per fidem receptus egregia producit opera. Ἐνεργεῖται sono passivum, sensu activum, ut Rom. 7: 5, Gal. 5: 6, Eph. 3: 20. Vide 1 Ioh. 3: 9. Operatur patientiam.

14. *Ὑμεῖς γὰρ μιμηταὶ ἐγενήθητε, ἀδελφοί, τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ τῶν οὐσῶν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, vos enim imitatores facti estis, fratres, Ecclesiarum Dei quae sunt in Iudaea in Christo Iesu*] Τῶν οὐσῶν, praesens pro praeterito, quomodo participia saepe usurpant Hebraei, quia participia apud ipsos praeteritum proprie non habent. Multae et magnae Ecclesiae Dei per Christum, tum directe, tum Apostolorum ministerio, factae fuerant in Iudaea. Sed dispersi erant plerique, paucis ad sementem relictis, ut apparet Act. 8: 4, 11: 19. Et quidam Thessalonicam concesserant, ad quos praecipue haec spectant.

Ὅτι τὰ αὐτὰ ἐπάθετε καὶ ὑμεῖς ὑπὸ τῶν συμφυλετῶν, καθὼς καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, quia eadem passi estis et vos a tribulibus vestris, sicut et ipsi a Iudaeis] Res

ves-

vestras amisistis, pars fuistis eiecti. *Συμφυλεταὶ*, *ὁμόεθνοι* [*qui eiusdem nationis sunt*], interpretante Hesychio, בני עמכם Hebraeis, Syro hic בני שרבתכון. Graeci *φῦλα* dicant pro *ἔθνη* [*gentes*]. Illud *αὐτοὶ* constructionem facit *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*ad sensum relatam*].

15. *Τῶν καὶ τὸν Κύριον ἀποκτεινάντων Ἰησοῦν*, *qui et Dominum Iesum interfecerunt*] Quid mirum est, si in nos saeviunt qui Dominum nostrum interfecerunt, nempe cum a Pilato poenam eius omni modo extorserunt, Act. 2: 23, 3: 15. Non debent discipuli meliorem sortem exspectare, quam magistri fuit, Matth. 10: 24, Luc. 6: 40, Ioh. 15: 20.

Καὶ τοὺς ἰδίους προφήτας, *et proprios Prophetas*] Iam olim tales sunt, Matth. 5: 12, 23: 31, 37, Luc. 6: 23, 13: 34.

Καὶ ἡμᾶς ἐκδιωξάντων, *et nos vexarunt*] Vide dicta loca Act. 8: 4, 11: 19.

Καὶ Θεῷ μὴ ἀρεσκόντων, *et Deo non placent*] Erant vere *θεοστυγεῖς* [*Deo exosi*], quomodo eos Iosephus in horum temporum historia appellat.

Καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐναντίων, *et omnibus hominibus adversantur*] Nulla in extraneos dilectione, seditiosi erant contra Romanos, contra Parthos, domi forisque.

16. *Κωλυόντων ἡμᾶς τοῖς ἔθνεσι λαλῆσαι, ἵνα σωθῶσιν*, *prohibentes nos Gentibus loqui ut salvae fiant*] Sunt vere canes in praesepi, Luc. 11: 52.

Εἰς τὸ ἀναπληρῶσαι αὐτῶν τὰς ἁμαρτίας πάντοτε, *ut peccata sua omni modo implerent*] Hic *εἰς τὸ*, ut saepe *ἵνα* [*ut*] est *ἐκβατικόν* [*significatio eventûs*]. *Hoc restabat, ut mensuram facinorum suorum implerent.* Locutio desumpta ex Gen. 15: 16. Vide et Matth. 23: 32.

Ἔφθασε δὲ ἐπ' αὐτοὺς ἡ ὀργὴ εἰς τέλος] *Tandem prope est poena:* excidium nempe gentis, futuri iudicii imago. *Ἔφθασε* [*pervenit*] in praeterito elatum sensum habet praesentis, ut Matth. 12: 48, Rom. 9: 31, 2 Cor. 10: 14. *Εἰς τέλος* עד כלה Dan. 9: 27, *ἕως τῆς συντελείας*. Vide quae ad Matth. 24: 15.

17. *Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοὶ, ἀπορφανισθέντες ἀφ' ὑμῶν*, *nos autem, fratres, vobis orbati*] Sic Gorgias, *τῶν φίλων ὀρφανισθεῖσα* [*amicis orbata*].

Πρὸς

Πρὸς καιρὸν ὥρας, ad tempus horae] Idem quod πρὸς ὥραν 2 Cor. 7: 8, Gal. 2: 5, Philem. 15, πρὸς καιρὸν Luc. 8: 13, 1 Cor. 7: 5. Quod Gen. 18: 10, legimus כעת חיה [*secundum tempus vitae*], id LXX verterunt κατὰ καιρὸν εἰς ὥρας [*secundum tempus in horas*]. Etiam Latini dicunt *horae momento*, ut ab aliis notatum est.

Προσώπῳ, οὐ καρδίᾳ, facie, non animo] Graphice depingit ingenium amantium.

Illum absens absentem auditque videtque.

Περισσοτέρως ἐσπουδάσαμεν, magis festinavimus] יתר בהלנו, aut cum Rabbinis השתדלנו. Amat Paulus vocabula per se augentia amplius augere. Sic περισσοτέρως 2 Cor. 1: 12, 2: 4, 7: 13, 15, 11: 23, 12: 15, Gal. 1: 14, Phil. 1: 14. Sic dicit ὑπερνικᾶν, ὑπερπερισσεύειν, ὑπερπλεονάζειν [*longe superare, superabundare*].

Τὸ πρόσωπον ὑμῶν ἰδεῖν, ἐν πολλῇ ἐπιθυμίᾳ, faciem vestram videre, cum multo studio] Simile votum 1 Cor. 16: 7, 2 Cor. 12: 14, 2 Ioh. 12, 3 Ioh. 14.

18. *Διὸ ἠθελήσαμεν ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, ἐγὼ μὲν Παῦλος καὶ ἅπαξ καὶ δὶς, ideo voluimus venire ad vos, ego quidem Paulus et semel et iterum*] Et hic aliquid subticetur quod voculae μὲν respondeat: nempe *Timotheus et Silas semel: ἅπαξ καὶ δὶς*, id est, *saepius*. Sic Neh. 13: 20, Phil. 4: 16.

Καὶ ἐνέκοψεν ἡμᾶς ὁ Σατανᾶς, sed impedivit nos Satanas] *Καὶ* pro *sed*, more Hebraeo. De voce ἐγκόπτειν vide Rom. 15: 22, Gal. 5: 7. Rabbini dicerent מחא. *Impedivit* autem hoc *Satanas*, iniecta ei necessitate disputandi saepius cum Stoicis et Epicureis qui Athenis erant.

19. *Τίς γὰρ ἡμῶν ἐλπὶς, ἢ χαρὰ, ἢ ςέφανος καυχήσεως, ἢ οὐχὶ καὶ ὑμεῖς, ἔμπροσθεν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ ἐν τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ*] Construi haec sic debent: *Τίς γὰρ ἡμῶν ἐλπὶς, ἢ χαρὰ, ἢ ςέφανος καυχήσεως ἔμπροσθεν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ ἐν τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ; ἢ οὐχὶ καὶ ὑμεῖς; Quid est unde praemium sperabo, vere gaudebo, quo ornabor, stans coram Christo in eius adventu? Nonne inter alios et vos id estis? Στέφανος καυχήσεως* עטרת תפארת [*corona gloriae*] Prov. 16: 31, Ezech. 16: 12, 23: 42, vocatur *corona*, non quotidiana, sed *quae diebus summae laetitiae ad eximium ornatum sumitur*. Sic Paulum

lum ornabant tam praeclarae per Macedoniam structae ab ipso Ecclesiae. Vide 2 Cor. 7: 4. In Manuscripto est ςέφανος ἀγαλλιάσεως [*corona exsultationis*].

20. Ὑμεῖς γάρ ἐςε ἡ δόξα ἡμῶν καὶ ἡ χαρὰ, *vos enim estis gloria nostra et gaudium*] Vos praecipue digni talibus titulis.

CAPUT III.

1. Διὸ μηκέτι ςέγοντες] *Non ultra* [*ideo*] *ferentes*, nempe tantis intervallis nos disiungi. Vocem ςέγειν hoc sensu et Graeci usurpant, et ipse Paulus 1 Cor. 9: 12, 13: 7, infra 3: 5. Hebraeis id פָּאֲרוּת.

Εὐδοκήσαμεν καταλειφθῆναι ἐν Ἀθήναις μόνοι, *placuerat nobis solis relinqui Athenis*] De hac constructione vocis εὐδοκεῖν diximus supra 2: 8. Triste hoc, sed tamen hoc libenter feceramus et ego et Silas vestri causa. Agit autem de re iam aliquamdiu exacta, ut apparet infra 6. Unde recte per plusquam perfectum vertetur et hoc et sequentia.

2. Καὶ ἐπέμψαμεν Τιμόθεον τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ διάκονον τοῦ Θεοῦ καὶ συνεργὸν ἡμῶν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριςοῦ, *et miseramus Timotheum fratrem nostrum et ministrum Dei et adiutorem nostrum in Euangelio Christi*] In quibusdam Codicibus διάκονον τοῦ Θεοῦ, in quibusdam συνεργὸν ἡμῶν deest. Similes titulos Tychico datos habuimus Col. 4: 7 et Eph. 6: 21. Vide et de Tito 2 Cor. 8: 23. Huic ipsi Timotheo pares dari titulos videmus Rom. 16: 21, 1 Cor. 4: 17. Ἐπέμψαμεν, *miseramus*, nempe Athenis. Athenas enim ad Paulum venerant et Timotheus et Silas, Act. 17: 15.

Εἰς τὸ ςηρίξαι ὑμᾶς καὶ παρακαλέσαι ὑμᾶς περὶ τῆς πίςεως ὑμῶν] *Ut vos per Timotheum et roboraremus et consolaremur in iis quae ad fidem pertinent.* Utroque enim opus habent qui ob fidem adversa patiuntur. In Manuscripto παρακαλέσαι ὑπὲρ τῆς.

3. Τῷ μηδένα σαίνεσθαι ἐν ταῖς θλίψεσι ταύταις, *ut nemo commoveatur calamitatibus hisce*] Τῷ hic valet idem quod alibi εἰς τό. Utroque enim modo vertitur ל Hebraeum, quod

quod est in לכן [*propterea*]. Vide supra 2: 16. *Σαίνεσθαι* per *θορυβεῖσθαι* exponunt Chrysostomus et alii interpretes Graeci; Hesychius, *ταράττεσθαι* [*turbari*]. Usus quidem frequenter eius vocis est *in motu caudae*; sed antiquitus idem valuit quod *σείω* [*concutio*]. Et puto sic usos Cilicas. Hebraeis esset נוע.

Αὐτοὶ γὰρ οἴδατε, ὅτι εἰς τοῦτο κείμεθα, ipsi enim scitis, nos in id positos esse] A Deo in id positi, in id vocati sumus. De usu vocis *κεῖσθαι* vide quae diximus ad Luc. 2: 34. De sensu vide Rom. 8: 17, 30, 1 Cor. 1: 9. *Εἰς τοῦτο* לזאת.

4. *Καὶ γὰρ ὅτε πρὸς ὑμᾶς ἦμεν, προελέγομεν ὑμῖν, ὅτι μέλλομεν θλίβεσθαι, καθὼς καὶ ἐγένετο καὶ οἴδατε, nam et cum apud vos essemus, praedicebamus vobis, vexandos nos esse, sicut et factum est et scitis*] *Πρὸς* hic est *apud*, ut Ioh. 1: 1. Cum dicit *μέλλομεν* ostendit praedicta a se mala tum quae sibi, tum quae Thessalonicensibus erant eventura: tum ut hi eo Divinae praesignificationis testimonio, subsequente eventu, in fide firmiores fierent, tum ut minus commoverentur re praemeditata, Ioh. 13: 19. Adde et Act. 14: 22.

5. *Διὰ τοῦτο κἀγὼ μηκέτι στέγων, propterea et ego non ultra ferens*] Non ultra ferens, ignarus esse rerum vestrarum. Vide supra 1.

Ἔπεμψα εἰς τὸ γνῶναι τὴν πίστιν ὑμῶν, miseram, ut cognoscerem fidem vestram] *Ut scirem quo se loco habeat fides vestra.* Et hic *ἔπεμψα* vertendum *miseram*.

Μήπως ἐπείρασεν ὑμᾶς ὁ πειράζων, ne forte tentaret vos tentans] Participium pro verbali; *tentans*, id est, *tentator*, המנסה, Matth. 4: 3, nimirum *ὁ Σατανᾶς*, ut exponitur 1 Cor. 7: 5, quo loco non minus quam hoc verbum *πειράζειν* ita sumitur, ut effectum destinatum tentatori includat: ut *dare*, Deut. 29: 4, Ioh. 6: 39, 2 Tim. 2: 25, cuiusmodi et alia alibi annotavimus. Subintelligitur autem ante *μήπως metuens*, ut *cavens* Rom. 11: 21. Usitatae *ἐλλείψεις* [*reticentiae*] ante voces *si* et *ne* et similes, et Graecis et Latinis.

Καὶ εἰς κενὸν γένηται ὁ κόπος ἡμῶν] *Ita ut labor noster* in vobis instituendis *in vanum ceciderit.* Sic *εἰς κενὸν δέξασθαι* [*in vanum recipere*] 2 Cor. 6: 1, *εἰς κενὸν τρέχειν*

[*in vanum currere*] Gal. 2: 2, ὁ κόπος ὑμῶν οὐκ ἔςι κενὸς [*labor uester non est vanus*] 1 Cor. 15: 58, ἡ χάρις οὐ κενὴ ἐγενήθη [*gratia non fuit vana*] 1 Cor. 15: 10.

6. *Ἄρτι δὲ ἐλθόντος Τιμοθέου πρὸς ἡμᾶς ἀφ' ὑμῶν*] *Cum vero iam a vobis ad nos redierit Timotheus.* De voce ἄρτι vide Matth. 9: 18. Hinc apparet Corinthi scriptam hanc Epistolam, non Athenis. Vide Act. 18: 5.

Καὶ εὐαγγελισαμένου ἡμῖν, et annuntiaverit nobis] Hic εὐαγγελίζεσθαι sumitur non in illo his libris proprio, sed in communiore significatu, qui respondet Hebraeo בשר, ut videre est 1 Sam. 31: 9, 2 Sam. 1: 20, 18: 19, 31 et alibi. *Nuntium exoptabilem mihi nuntiavit Timotheus.*

Τὴν πίςιν καὶ τὴν ἀγάπην ὑμῶν, fidem et dilectionem vestram] Egregiam et salutiferam ξυνωρίδα [*bigam*].

Καὶ ὅτι ἔχετε μνείαν ἡμῶν ἀγαθὴν πάντοτε, et vos memoriam nostri habere bonam semper] Est μετωνυμία [*transnominatio*]: nam per *memoriam* intelligit *mentionem*, et *bonam* intelligit, *in bonam partem*, id est, honorificam.

Ἐπιποθοῦντες ἡμᾶς ἰδεῖν, καθάπερ καὶ ἡμεῖς ὑμᾶς, desiderantes nos videre, sicut nos quoque vos] Mutua enim sunt amantium desideria.

7. *Διὰ τοῦτο παρεκλήθημεν, ἀδελφοί, ἐφ' ὑμῖν, ideo solatium accepimus, fratres, vestri causa*] Παρεκλήθημεν נחם in Niphal, ut 2 Sam. 13: 39; ἐφ' ὑμῖν, *vestri causa.*

Ἐπὶ πάσῃ τῇ θλίψει καὶ ἀνάγκῃ ἡμῶν διὰ τῆς ὑμῶν πίςεως] Et hic traiectio est; recta enim constructio fuerat, διὰ τῆς ὑμῶν πίςεως ἐπὶ πάσῃ τῇ θλίψει καὶ ἀνάγκῃ ἡμῶν [*per fidem vestram in omni vexatione et angustia nostra*]. De significatu vocis ἀνάγκης, qua et Hebraei istorum temporum utebantur, vide dicta ad Luc. 21: 23.

8. *Ὅτι νῦν ζῶμεν*] Id est, *laetam vitam agimus.* Ita enim hanc vocem et Hebraei, ut Ps. 22: 27, et Graeci et Latini usurpant.

Ἐὰν ὑμεῖς ςήκητε ἐν Κυρίῳ] *Si et nunc et in posterum* [*in Domino*] *perstatis.* De hoc usu vocis ςήκειν vide Rom. 14: 4, 1 Cor. 16: 13, Phil. 4: 1.

9. *Τίνα γὰρ εὐχαριςίαν δυνάμεθα τῷ Θεῷ ἀνταποδοῦναι περὶ ὑμῶν, quam enim gratiam Deo reddere possumus*

pro

pro vobis] *Quam gratiam, dignam scilicet, reddere possumus.* Respicit Paulus ad verba Ps. 116: 11.

Ἐπὶ πάσῃ τῇ χαρᾷ ᾗ χαίρομεν δι' ὑμᾶς ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, *ob omne gaudium quo gaudemus propter vos ante Deum nostrum*] Id est, animo sincero. Vide Luc. 1: 6, et ibi dicta.

10. *Νυκτὸς καὶ ἡμέρας, nocte ac die*] Semper, supra 2: 9.

Ὑπερεκπερισσοῦ, *abundantius*] Vox αὐξητικὴ [*significationem augens*], ut Eph. 3: 20, infra 5: 13.

Δεόμενοι] *Rogantes, Deum* scilicet, quod hic subauditur, ut Rom. 1: 10.

Εἰς τὸ ἰδεῖν ὑμῶν τὸ πρόσωπον, *ut contingat videre faciem vestram*] Ut supra 2: 18.

— *Notos audire et reddere vultus.*

Καὶ καταρτίσαι τὰ ὑστερήματα τῆς πίστεως ὑμῶν] *Supplere, si quid ad fidem vestram perficiendam requiritur.* De voce καταρτίσαι vide 2 Cor. 13: 11, Gal. 6: 1; de voce ὑστερημάτων 1 Cor. 16: 17, Col. 1: 24. Sensus idem qui Rom. 1: 11.

11. *Κατευθύναι*] הישר Ps. 5: 9. Vide Luc. 1: 79. *Prosperare* idem quod εὐδοῦν [*prosperum iter habere*] Rom. 1: 10.

12. *Ὑμᾶς δὲ ὁ Κύριος πλεονάσαι καὶ περισσεύσαι*] Haec verba alibi habent significationem Kal, hic vero Hiphal, quomodo βασιλεύειν [*regnare*], et alia multa. Hebraei dicerent יעשרה. *Ditet vos* [*Dominus*] *ac locupletet.*

Τῇ ἀγάπῃ εἰς ἀλλήλους καὶ εἰς πάντας, dilectione in vos invicem et in omnes] Etiam dilectio a Deo Patre; sed et studio nostro indiget, 1 Cor. 14: 1.

Καθάπερ καὶ ἡμεῖς εἰς ὑμᾶς, quemadmodum et nos in vos] Hoc sumendum ut παρένθεσις [*interpositio*], et subaudiendum *sumus*, more Hebraeo. Vobis, inquit, optamus quod in nobis sentimus.

13. *Εἰς τὸ στηρίξαι ὑμῶν τὰς καρδίας ἀμέμπτους ἐν ἁγιωσύνῃ, ad confirmandum animum vestrum inculpate in sanctitate*] Rom. 1: 11, 16: 25, supra 2. Diligendo proximum maiora a Deo acquiruntur dona, et praecipue constantia. Illud vero ἀμέμπτους ἐν ἁγιωσύνῃ, positum est pro ἵνα ἦτε ἄμεμπτοι ἐν ἁγιωσύνῃ [*ut sitis inculpatae sanctitatis*], ut sequentia ostendunt collata cum Eph.

5: 25 et 2 Cor. 11: 2. In Manuscripto est, *ἐν δικαιοσύνῃ* [*in iustitia*].

Ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν, ante Deum et Patrem nostrum] Nam Christus nos Deo Patri suo exhibebit ut suos, Col. 1: 22.

Ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ μετὰ πάντων τῶν ἁγίων αὐτοῦ, adveniente Domino nostro Iesu Christo cum omnibus sanctis ipsius] Descriptio temporis ut supra 2: 19. Libri optimi habent ἁγίων. Quod quidam habent ἀγγέλων est interpretamentum ex 2 Thess. 1: 7, Matth. 16: 27, 25: 31, Deut. 33: 2. מרבבת קדש *sanctorum millia*, id est, Angelorum, quod Iudas versu 14, ἐν ἁγίαις μυριάσιν αὐτοῦ [*cum millibus sanctis suis*]. Sic et Dan. 4: 10, 14: 20, 8: 13. Marcus utrumque coniunxit, μετὰ τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων [*cum sanctis Angelis*], 8: 38.

CAPUT IV.

1. *Τὸ λοιπὸν οὖν, caeterum ergo*] Locutio properantis ad finem, ut 2 Cor. 13: 11, Gal. 6: 17, Eph. 6: 10, Phil. 4: 8.

Ἐρωτῶμεν ὑμᾶς, rogamus vos] De hac voce vide Act. 3: 3, Phil. 4: 3.

Καὶ παρακαλοῦμεν ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ] *Per Dominum Iesum obtestamur.* Crescit enim oratio. Simile Rom. 12: 1.

Καθὼς παρελάβετε παρ' ἡμῶν, quemadmodum accepistis a nobis] Supra 2: 13.

Τὸ πῶς δεῖ ὑμᾶς περιπατεῖν, quomodo oporteat vos ambulare] Τὸ abundat, ut saepe. De sensu vide supra 2: 12.

Καὶ ἀρέσκειν Θεῷ, et placere Deo] In Manuscripto additur, καθὼς καὶ περιπατεῖτε [*sicut et ambulatis*], quod et Latinus legit.

2. *Οἴδατε γὰρ τίνας παραγγελίας ἐδώκαμεν ὑμῖν, scitis enim quae praecepta dederimus vobis*] Παραγγελίας hic accipe *praecepta*, ut Act. 26: 24, מצות.

Διὰ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, per Dominum Iesum] Supple, *accepta*. Praecepta ista Apostoli a Deo per Christum acceperant.

3. *Τοῦτο γάρ ἐςι θέλημα τοῦ Θεοῦ, haec enim est voluntas*

luntas Dei] In Manuscripto *τὸ θέλημα*. Non agit hic de absoluto aliquo decreto, quale est de iudicando mundo, de resuscitandis mortuis, sed *de eo quod Deus vult προηγουμένως* [*principaliter*], *quod optat, quod desiderat*. Idem *βουλὴ Θεοῦ* [*consilium Dei*] Luc. 7: 30. Vide Matth. 13: 37.

Ὁ ἁγιασμὸς ὑμῶν, sanctitas vestra] Rom. 6: 19, 22, 1 Cor. 1: 30.

Ἀπέχεσθαι ὑμᾶς ἀπὸ τῆς πορνείας, ut abstineatis a fornicatione] Specialiter tangit ea acta, quae a Graecis minimi fiebant. Vide quae dicta Act. 15: 20.

4. *Εἰδέναι ἕκαστον ὑμῶν τὸ ἑαυτοῦ σκεῦος κτᾶσθαι ἐν ἁγιασμῷ καὶ τιμῇ, ut sciat unusquisque vestrum vase suo uti cum castitate et honore*] Quidam explicant ex 1 Sam. 21: 5, sed verius ibi ea intellige quae ad iter erant comparata. Itaque σκεῦος hic accipio ipsum *corpus*, quod *honorat* qui caste id habet: qui aliter, *dehonestat*, 1 Cor. 6: 18, Rom. 1: 24. Etiam Rabbi Akiba in libro Super litteras, corpus vocat כלי [*instrumentum*]. Nimirum corpus instrumentum est animi. Barnabas Christi corpus vocat *σκεῦος τοῦ πνεύματος* [*vas Spiritus*].

5. *Μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας, non cum vitio animi motûs*] Ἐπιθυμία est *motus animi: πάθος, vitium, malus mos*. Cicero Tusculanarum III: *Formidines, libidines, iracundiae, quae Graeci πάθη appellant. Affectus* et *affectiones* alibi transtulere Cicero, Quintilianus, Gellius. In Glossario, *πάθος vitium*. Sic Rom. 1: 26, *πάθη ἀτιμίας* [*vitia ignominiae*]. Hic accipitur pro *vitiis partis concupiscentis*, et pro *vitiis partis θυμοειδοῦς* [*irascibilis*] Col. 3: 5, ut ibi diximus.

Καθάπερ καὶ τὰ ἔθνη τὰ μὴ εἰδότα τὸν Θεὸν, sicut et Gentes quae ignorant Deum] Et hic *καὶ* abundat: ut et infra 13. De sensu vide Eph. 4: 17. *Ignorant Deum* qui voluntatem eius ignorant.

6. *Τὸ μὴ ὑπερβαίνειν καὶ πλεονεκτεῖν ἐν τῷ πράγματι τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, ne quis circumscribat aut circumveniat in negotio fratrem suum*] Cum Thessalonicenses magni mercatores fuerint, ut diximus supra 1: 8, merito illis Apostolus ea inculcat praecepta, quae et Ephesiis inculcavit Eph. 4: 19. Ὑπερβαίνειν עבר est *violare pacta* Deut. 17: 2 et alibi; *πλεονεκτεῖν* vero בצע, in contractibus

plus sibi sumere quam patitur rei cum re aut pretii cum re aequalitas. Ἐν τῷ πράγματι, melius forte ἔν τινι πράγματι, *in negotio aliquo.* Negotii vox satis generalis est, sed proprie de *mercatu* dicitur, unde πραγματεύομαι *negotior*, πραγματεία *negotiatio*, in Glossario. Vide Lev. 25: 14, et ad eum locum a nobis dicta. Est ibi עמיתו [*proximum*] quod hic ἀδελφόν.

Διότι ἔκδικος ὁ Κύριος περὶ πάντων τούτων, quoniam vindex est Dominus rerum harum omnium] Sic Graeci:

—— Ἔχει Θεὸς ἔκδικον ὄμμα.

—— [*Oculo Deus omnia vindice cernit.*]

Vide Rom. 12: 19, Hebr. 10: 30. Ἔκδικος מתנקם.

Καθὼς καὶ προείπαμεν ὑμῖν καὶ διεμαρτυράμεθα, sicut et praediximus vobis et testati sumus] Nempe cum apud vos essemus.

7. *Οὐ γὰρ ἐκάλεσεν ἡμᾶς ὁ Θεὸς ἐν ἀκαθαρσίᾳ, ἀλλ' ἐν ἁγιασμῷ, neque enim vocavit nos Deus in immunditiam, sed in sanctitatem*] Id est, εἰς ἀκαθαρσίαν, ἀλλ' εἰς ἁγιασμόν, has enim particulas saepe permiscent nostri Scriptores. Ἀκαθαρσία autem hic generaliter sumitur, ut supra 2: 3, et tam late patet quam quod ei opponitur ἁγιασμός. Vide quae diximus supra 2: 3.

8. *Τοιγαροῦν ὁ ἀθετῶν, itaque qui contemnit*] Qui praecepta ista contemnit. Sic ἀθετεῖν sumitur pro מאס, ut ad Luc. 10: 16 diximus.

Οὐκ ἄνθρωπον ἀθετεῖ, ἀλλὰ τὸν Θεόν, non hominem contemnit, sed Deum] Similis oppositio Act. 5: 4.

Τὸν καὶ δόντα τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ ἅγιον εἰς ἡμᾶς, qui etiam Spiritum suum sanctum nobis dedit] Quem Spiritum, qui aliter agunt, *moerore afficiunt*, Eph. 4: 30, imo et *exstinguunt*, infra 5: 19. Mollitur habendus est, ut retineatur, tantus hospes. *Καὶ* abest a Manuscripto. Εἰς ἡμᾶς pro ἡμῖν, לנו.

9. *Περὶ δὲ τῆς φιλαδελφίας, de dilectione autem fraterna*] Quomodo scilicet ea exercenda sit in singulis circumstantiis.

Οὐ χρείαν ἔχετε γράφειν ὑμῖν] Nempe ἐμέ, *non opus est, ut ea de re vobis particulatim scribam.* Rabbini dicerent לא הצרכו אותו לפרט.

Αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδίδακτοί ἐστε, εἰς τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους, ip-

ipsi enim vos a Deo didicistis, ut diligatis vos invicem] Idem sensus qui 1 Ioh. 2: 27, *Ipsum unguentum* (Spiritus sanctus) *de omnibus*, agendis scilicet, *vos docet.* Quo maior est Spiritus, eo minoribus praescriptis opus, Ier. 31: 33, 34. Itaque ἀγαπᾷν ἀλλήλους intellige hic non de generali praecepto, sed de determinationibus specialibus, prout res quaeque et personae et tempora exigunt. Θεοδίδακτοι, διδακτοὶ Θεοῦ Ioh. 6: 45, ubi dicta vide.

10. *Καὶ γὰρ ποιεῖτε αὐτὸ, etenim hoc facitis*] Illud αὐτὸ hic ad rem refertur. *Facitis hoc*, id est, dilectionem ostenditis.

Εἰς πάντας τοὺς ἀδελφοὺς τοὺς ἐν ὅλῃ τῇ Μακεδονίᾳ, omnibus per totam Macedoniam fratribus] Non in urbe tantum vestra, sed *per totam*, quanta est, *Macedoniam*.

Παρακαλοῦμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοὶ, περισσεύειν μᾶλλον, monemus autem vos, fratres, ut magis proficiatis] *Ut magis magisque proficiatis*, supra Rom. 15: 13, 1 Cor. 14: 12, 15: 58, 2 Cor. 8: 7, 9: 8, Col. 2: 7.

11. *Καὶ φιλοτιμεῖσθαι ἡσυχάζειν*] *Et operam detis tranquillitati.* Φιλοτιμεῖσθαι hoc sensu habuimus 2 Cor 6: 9. Ἡσυχάζειν שאן *tranquillitati studere.* Vide 2 Thess. 3: 12.

Καὶ πράσσειν τὰ ἴδια, et ut vestrum negotium agatis]

Propriaque in pelle teneri.

Aliter qui agunt, vocantur ἀλλοτριοεπίσκοποι [*alienorum speculatores*] 1 Petr. 4: 15, περιεργαζόμενοι [*curiose agentes*] 2 Thess. 3: 11, Graecis πολυπράγμονες [*ardeliones*]. Quo vitio Graeci plurimum laborabant, ii maxime qui vitam in otio mollem quaerebant, parasiti, scurrae, iisque similes.

Καὶ ἐργάζεσθαι ταῖς ἰδίαις χερσὶν ὑμῶν, et operemini manibus vestris] Non aliis assentando vitam quaerere, sed labore assiduo, 2 Thess. 3: 10, 2: 12.

Καθὼς ὑμῖν παρηγγείλαμεν, sicut praecepimus vobis] Nempe cum apud vos essemus, ut supra 6. Nihil novi dicimus. Mos est Paulo peculiariter ea vitia tangere, quae quoquo in loco vigebant maxime.

12. *Ἵνα περιπατῆτε εὐσχημόνως πρὸς τοὺς ἔξω, ut honeste agatis apud eos qui foris sunt*] Rom. 13: 13, 1 Cor. 14: 40. Πρὸς τοὺς ἔξω, id est, in omnibus negotiis quae habetis cum iis qui a fide alieni sunt, Col. 4: 5.

Καὶ μηδενὸς χρείαν ἔχητε] *Ita ut vobis non desint necessaria.* De hac locutione vide Act. 2: 45, Eph. 4: 28.

13. *Οὐ θέλομεν δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοὶ, περὶ τῶν κεκοιμημένων, nolumus autem vos ignorare, fratres, de dormientibus*] *De mortuis.* De hoc loquendi genere vide Matth. 9: 24, Ioh. 11: 11. Rabbini dicunt שכבין, Daniel, 12: 2, ישני. In Manuscripto, *περὶ τῶν κοιμωμένων*, non male: non enim tantum de iam tum mortuis agitur, sed et de quotidie morituris.

Ἵνα μὴ λυπῆσθε, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ, ne contristemini, sicut et caeteri] De *καὶ* superabundante monuimus supra 5. *Sicut caeteri*, nempe populares vestri nondum ad Christum conversi; imo et Iudaei: nam et hi in luctu erant magni ostentatores. Sic *οἱ λοιποὶ* habemus Eph. 2: 3 et 4: 17 et infra 5: 6. Charondas in legibus plus hac in re quam caeteri vidit, *ὡς ἀχαρίστης οὔσης πρὸς δαίμονας χθονίους λύπης ὑπὲρ τὸ μέτρον γινομένης* [*immodicum luctum nec a Diis manibus probari*]. Sic impletur vaticinium Ieremiae 31: 13.

Οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα, qui spem non habent] Aut nullam, ut Epicurei et Sadducaei, aut non satis solidis subnixam fundamentis, ut Pharisaei et Platonici. Vide quae dicta a nobis ad librum II de Veritate Religionis Christianae.

14. *Εἰ γὰρ πιστεύομεν ὅτι Ἰησοῦς ἀπέθανε, si enim credimus Iesum mortuum esse*] Vere: quod magno molimine adstruunt Apostoli, Matth. 27: 50, Ioh. 19: 30, 34.

Καὶ ἀνέστη, et resurrexisse] Et hoc vere: quod itidem Apostoli omnibus modis adstruunt, Lucas 23: 53, Iohannes 19: 41 et capitibus seqq., Paulus ipse 1 Cor. 15.

Οὕτω καὶ ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντας διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἄξει σὺν αὐτῷ, ita et Deus eos qui dormierunt per Iesum ducet cum ipso] *Διὰ τοῦ Ἰησοῦ*, id est, *ἐν Χριστῷ*, ut mox dicitur 16. Nam *διὰ* pro *ἐν* sumi solet, ut Rom. 4: 11; nempe quia Hebraeorum ב, quo hic Syrus utitur, pro utroque ponitur. *In Christo*, id est, obedientes Christo ad finem usque. *Ἄξει σὺν αὐτῷ, ducet eos in partem gloriae suae*, Ioh. 14: 3. Est autem argumentatio similis ei quae est 1 Cor. 15.

15. *Τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ Κυρίου, hoc enim vobis dicimus ex verbo Domini*] *Ex Christi mandato.*

Ὅτι

Ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες, nos qui vivimus] Omnino putavit Paulus fieri posse ut ipse viveret iudicii generalis tempore: idque non ex his tantum verbis satis apertis liquet, sed et ex 1 Cor. 15: 51—53 et 2 Cor. 5: 1—3. Hoc fuit in illo στοχαστικὸν [*ex coniectura*], ut de itinere ad Corinthios et Ephesum, et multa alia eiusmodi, qualia sunt et dicta Samuelis 1 Sam. 16: 6, et Nathani 2 Sam. 7: 3. Ergo, quod discrimen futurum inter homines pios ait, certum est id, a Christo ipsi patefactum: non item in utra classe ipse futurus esset: nam quod ea in re Paulus maluisset, magisque opinatus est, id non evenit, nullo tamen ipsius damno. *Κοίνωσις* [*communicatio*] hic locum habere non potest. Ea enim usum habet ubi aliena vitia nobis, aut nostras virtutes aliis, per modestiam communicamus. Hic de eventis agitur: et fiunt membra *ἀντιδιῃρημένα* [*opposita*], in quibus nulla *κοίνωσις* locum habet.

Οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου] Explicat quid intelligat per illud *ζῶντες*, nempe *eos qui in adventu Christi erant superstites*. In Glossario, *περιλιμπανόμενος, superstes*.

Οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας, non praeventuros eos qui dormierunt] Non prius in coelestem arcam introibimus, quam illi qui in fide et obedientia Christi decesserint.

16. *Ὅτι αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν κελεύσματι, quoniam ipse Dominus in iussu*] *In iussu* vertit Tertullianus: id vero est *suo iussu:* nam et in Angelos et in Archangelos Christus imperium habet, Col. 2: 16, Eph. 1: 20, 21. Vide et Ioh. 5: 25.

Ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι Θεοῦ, cum voce Archangeli et tuba Dei] Est ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]: pro ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου διὰ τῆς Θεοῦ σάλπιγγος [*cum voce Archangeli per Dei tubam*]. Vide quae diximus ad Matth. 24: 31. Sic *φωναὶ καὶ σάλπιγγες* Exod. 19: 13 idem quod קול שופר 1 Par. 15: 20. Apud Hebraeos, Graecos et Latinos veteres populus convocabatur classico. Ad id exemplum, cum Deus homines convocat, dicitur id facere *per tubam*, Ps. 47: 6, Esai. 27: 13, Ier. 4: 5, 6: 1, 51: 27, Os. 5: 8, Ioel. 2: 1, Zach. 9: 14. Ideo in Apocalypsi,

in omnibus Dei iudiciis dantur Angelis tubae; quia vero hoc iudicium omnium est ut postremum ita maximum atque generalissimum, ideo hic tuba datur non Angelo, sed alicui *Angelorum principi*, qualis Michael השר הגדול [*Princeps magnus*], Dan. 12: 1.

Καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ, descendet de coelo] Act. 1: 11, Matth. 24: 30.

Καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ] *Mortui, qui in Christo*, nempe *obierint*. Ita accepere hic Syrus et Latinus. Ita in adiectivo *νεκροὶ*, subanditur participium similis significatûs, *κοιμηθέντες* [*qui dormierunt*]. *In Christo mori* quid sit, iam ante diximus. Sic *οἱ ἐν Κυρίῳ ἀποθνήσκοντες* Apoc. 14: 13.

Ἀναςήσονται πρῶτον, resurgent primum] Nempe ut una cum vivis possint adscendere, non post eos.

17. *Ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, deinde nos qui vivimus superstites*] *Qui tum erimus superstites*. *Nos*, inquit, quia putabat fieri posse, ut inter eos esset, sicut modo diximus.

Ἅμα σὺν αὐτοῖς] *Simul cum illis* ante mortuis, tunc vero resuscitatis, Ioh. 5: 28.

Ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις, rapiemur in nubibus] Tanquam in curru triumphali: nam nubes *currus Dei* Ps. 104: 3, et Christi Matth. 24: 30, Act. 1: 9, 11, Dan. 7: 13. *Rapiemur* autem mutati, 1 Cor. 15: 52, *super aëra*, 2 Cor. 5: 2.

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα, obviam Domino in aëra] Id est, ad Christum iudicium exercentem medio loco inter coelum summum et terram, quod spatium Graeci *aëra* vocant.

Καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἐσόμεθα, et sic semper cum Domino erimus] Ioh. 14: 2, 3, 17: 24. *Πάντοτε*, *sine ullo fine*. *Cum Domino*, id est, consortes gloriae, regni gaudiique ipsius, 2 Tim. 2: 12, Rom. 8: 17.

18. *Ὥςε παρακαλεῖτε ἀλλήλους*] Amici amicos, qui in luctu sunt, *consolamini*: *ὥςε*, *propterea*, ut 1 Cor. 14: 40.

Ἐν τοῖς λόγοις τούτοις] *Sermonibus* [*his*] *de resurrectione*, ad quam omnis spes nostra tendit. *Ἐν* hic additur Hebraeo more. Graeci puriores solo dativo causam instrumentalem exprimunt.

CA-

CAPUT V.

1. *Περὶ δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν καιρῶν, ἀδελφοὶ, de temporibus autem et momentis, fratres*] Est ea humani ingenii curiositas ut quae maxime latent, ea maxime scire cupiat. Sic multi ea aetate scire cupiebant, quando venturum esset illud iudicium. *Χρόνοι* sunt maiora temporum spatia, ut anni: *καιροὶ* minora, ut menses ac dies. Habes haec sic distincta Dan. 7: 12, in Graeco, et Act. 1: 7.

Οὐ χρείαν ἔχετε ὑμῖν γράφεσθαι] Supra 4: 9, *οὐ χρείαν ἔχετε γράφειν ὑμῖν*. Idem est sensus, *non opus est vobis me scribere*, aut, *non opus est vobis scribi.*

2. *Αὐτοὶ γὰρ ἀκριβῶς οἴδατε, ipsi enim diligenter novistis*] Didicistis pridem, me et adiutoribus meis docentibus.

Ὅτι ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ, οὕτως ἔρχεται, diem Domini instar furis in nocte venturum] Id est, improviso aderit. Eadem similitudo Matth. 24: 43, Luc. 12: 39. *Ἔρχεται*, ut alibi diximus, sono est praesens, sensu futurum.

3. *Ὅταν γὰρ λέγωσιν εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια, cum enim dixerint, pax et securitas*] Supple *est*, quod subauditur more Hebraeo. Similis locutio 2 Reg. 11: 14. *Εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια* שלום ובטח. *Λέγουσιν, εἰρήνη* [*dicunt, pax*], habes Ezech. 13: 10. בטח *ἀσφάλεια* vertitur Lev. 26: 5, Deut. 12: 10, Prov. 11: 15. Loquitur de improbis, ut et Christus Matth. 24: 38, ubi dicta vide.

Τότε αἰφνίδιος αὐτοῖς ἐφίσταται ὄλεθρος, tunc repentinus iis superveniet interitus] *Ὄλεθρος*, id est, *poena*, ut 2 Thess. 1: 9, 1 Tim. 6: 9, שאון vel בלהה. *Αἰφνίδιος* ut Luc. 21: 34 et Sap. 17: 15. Hebraeis פתאם. Figura huius rei in diluvio, in Rege Baltassare Dan. 5, in capta Babylone Esai. 21: 5.

Ὥσπερ ἡ ὠδὶν τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, sicut dolor in utero habenti] Eadem similitudo Esai. 13: 8, Ier. 13: 21, Os. 13: 13. De locutione *ἐν γαστρὶ ἔχειν* diximus ad Matth. 1: 18. חבלים כיולדה Ier. 49: 24.

Καὶ οὐ μὴ ἐκφύγωσιν, neque effugient] Sic Homerus:

Μηδ'

—— Μηδ' ὡς φύγοι αἰπὺν ὄλεθρον.

[—— *Nec fugiet magnum exitium sic.*]

4. Ὑμεῖς δὲ ἀδελφοὶ οὐκ ἐςὲ ἐν σκότει, ἵνα ἡ ἡμέρα ὑμᾶς ὡς κλέπτης καταλάβῃ, *vos autem fratres non estis in tenebris, ut vos dies illa sicut fur comprehendat*] Puto melius habere Manuscriptum, ὡς κλέπτας [*tanquam fures*]. Non est eadem quae praecessit comparatio: sed occasione eius enata alia: quale quid observavimus Ioh. 17. Nox fures tegit, Iob. 24: 14, Ier. 49: 8, Abd. 5. Sic,

Surgunt de nocte latrones.

Horatius. Idem:

Et noctem furtis et fraudibus obtege nubem.

Quod si non recipiunt se ante lucem deprehendi solent, Ioh. 3: 20. *Tenebrae* significant ignorantiam rerum Divinarum: *lux* cognitionem.

5. Πάντες ὑμεῖς υἱοὶ φωτός ἐςε καὶ υἱοὶ ἡμέρας, *omnes vos filii lucis estis et filii diei*] Nihil committitis, quod tenebras quaerat. Non potestis deprehendi alieno vobis tempore. Vide parabolam Matth. 25: 1 et seqq. Haec est explicatio mystica Lychni in Templo, מנורה.

Οὐκ ἐσμὲν νυκτὸς, οὐδὲ σκότους, *non sumus noctis, neque tenebrarum*] Vide quam saepe idem repetat, ut Christianos laudando excitet. Confer Rom. 13: 12.

6. Ἄρα οὖν μὴ καθεύδωμεν, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ, *igitur ne dormiamus, sicut et caeteri*] Ne negligentes simus, quales *stertere* dicuntur Latinis. Sic et Hebraei loquuntur Esai. 5: 27, Nah. 3: 18, Prov. 10: 5. *Καὶ* abest in Manuscripto.

Ἀλλὰ γρηγορῶμεν καὶ νήφωμεν, *sed vigilemus et sobrii simus*] Haec duo iuncta habes et 1 Petr. 5: 8. Sicut γρηγορεῖν per translationem significat *attentum esse*, ut ἀγρυπνεῖν [*vigilare*] Luc. 21: 35, ita νήφειν *vacare a perturbationibus*, quae ebrietati comparantur. Sic Epicharmus:

Νῆφε καὶ μέμνασ' ἀπιςεῖν· νεῦρα ταῦτα τῶν φρενῶν.

[*Sobrius sis, atque nulli crede; nervi enim hi mentis.*]

7. Οἱ γὰρ καθεύδοντες νυκτὸς καθεύδουσιν, *qui enim dormiunt nocte dormiunt*] Persequitur coeptam comparationem.

Καὶ οἱ μεθυσκόμενοι, νυκτὸς μεθύουσιν, *et qui ebrii sunt, nocte ebrii sunt*] Conviviis intempestivis.

8.

8. *Ἡμεῖς δὲ ἡμέρας ὄντες υἱοὶ, nos autem qui diei sumus filii*] Sumus tanquam illae Gentes quibus lux allucet perpetua.

Νήφωμεν, sobrii simus] Liberi simus ab omni vitioso affectu.

Ἐνδυσάμενοι θώρακα πίστεως καὶ ἀγάπης, induti loricâ fidei et dilectionis] *Pectus muniti, fide intus, extra dilectione:* quae iustitiae perfectio. Confer Eph. 6: 14.

Καὶ περικεφαλαίαν ἐλπίδα σωτηρίας, et galeâ spe salutis] Eph. 6: 17, ubi dicta vide.

9. *Ὅτι οὐκ ἔθετο ἡμᾶς Θεὸς εἰς ὀργὴν, quia non paravit nos Deus ad iram*] *Non ad hoc nos paravit*, per verbum nempe suum, *ut nos perderet.*

Ἀλλ' εἰς περιποίησιν σωτηρίας] *Ad acquirendam salutem.* Sic εἰς περιποίησιν δόξης [*ad acquirendam gloriam*] 2 Thess. 2: 14, εἰς περιποίησιν ψυχῆς [*ad acquirendam vitam*] Hebr. 10: 39, quod εὑρίσκειν ψυχὴν Matth. 10: 39, κτᾶσθαι ψυχὴν Luc. 21: 19. Et breviter περιποίησις dicitur pro περιποίησις ψυχῆς 2 Par. 14: 13, מחיה, quod alibi vertitur ζωοποίησις [*vivificatio*].

Διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, per Dominum nostrum Iesum Christum] Per doctrinam eam quam Christus nobis attulit, non Rabbini, non Philosophi.

Τοῦ ἀποθανόντος ὑπὲρ ἡμῶν, qui mortuus est pro nobis] Ne dubitemus quin nobis optime consultum voluerit, qui nostri causa nec mortem recusavit, Rom. 5: 6.

10. *Ἵνα εἴτε γρηγορῶμεν, εἴτε καθεύδωμεν, ut sive vigilemus, sive dormiamus*] Hic γρηγορεῖν et καθεύδειν repetit, sed sensu alio. Nam sicut *dormire* dicuntur qui mortem obiere, ita *vigilare* qui ad eum mortis somnum non pervenerunt. Simile Rom. 14: 8.

Ἅμα σὺν αὐτῷ ζήσωμεν, simul cum illo vivamus] Nihil refert diu hic vivamus, an parvo: utriusque rei idem exitus, ut cum Christo aeternum vivamus.

11. *Διὸ παρακαλεῖτε ἀλλήλους καὶ οἰκοδομεῖτε εἷς τὸν ἕνα, propterea monete vos invicem et aedificate alter alterum*] Idem εἷς τὸν ἕνα quod ἀλλήλους. Hebraei dicerent איש את איש [*vir virum*], vel איש אחיו [*vir fratrem suum*]. *Monete* verbis, *aedificate* exemplo.

Κα-

Καθὼς καὶ ποιεῖτε, sicut et facitis] Alternis adhibet hortamenta et laudes: quasi diceret,

—— *Σπεύδοντα καὶ αὐτὸν ὀτρύνω.*

[—— *Festinantem hortor et ipsum.*]

Vide supra 4: 10.

12. *Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοὶ, rogamus autem vos, fratres*] Vide supra 4: 1.

Εἰδέναι τοὺς κοπιῶντας ἐν ὑμῖν, spectare eos qui laborant inter vos] *Spectare*, id est, respicere. Hic ידע Prov. 31: 22, *περίβλεπτός ἐςι*. Sic et Latini dicunt *spectabilem*. *Τοὺς κοπιῶντας* intellige *ἐν λόγῳ* [*in verbo*], ex 1 Tim. 5: 17. Haec descriptio est eorum qui coetûs erant principes, et vocabulo communi *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] usurpato dicti sunt *ἐπίσκοποι*. Nam *Episcoporum* munus proprium docere; Presbyterorum non nisi qua sufficiuntur ab Episcopis.

Καὶ προιςαμένους ὑμῶν, et praesunt vobis] *Προιςάμενοι* sive *προεςῶτες* sunt *Presbyteri*, ut apparet 1 Tim. 5: 17. *Ποιμένες* [*Pastores*] Eph. 4: 11. Hebraeis פרנסים. Nam פרנס *ποιμαίνειν* [*pascere*] est *προΐςασθαι* [*praeesse*].

Καὶ νουθετοῦντας ὑμᾶς, et monent vos] Quod omnium quidem Christianorum est, Rom. 15: 14, Col. 3: 16, sed eximio iure ad Presbyteros pertinet, ut morum magistros.

13. *Καὶ ἡγεῖσθαι αὐτοὺς ὑπερεκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ, et maximi illos habere diligendo*] Sic dixit *ἡγεῖσθαι ὑπερεκπερισσοῦ*, quomodo *περὶ πλείονος ἡγεῖσθαι* Isocrates et alii, *honorem habere* non male vertit Ambrosius: nec aliud vult Syrus, nam חשיב Syris et Rabbinis est *honoratus*. Addidit autem *ἐν ἀγάπῃ*, quia haec reverentia, non ex timore, sed ex amore proficiscitur. Sacerdotes enim nullius potestatis iura exercent: non est eorum *ἀναγκάσαι φόβῳ* [*compellere metu*], ut ait Chrysostomus. Vide, si cui vacat, nostra ad II de Iure Belli ac Pacis 22. 14.

Διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν, propter opus ipsorum] *Ἔργον* hic intelligit *διακονίαν* [*operam*] qua funguntur, quae certe veneranda est, משמרת.

Εἰρηνεύετε ἐν ἑαυτοῖς, pacem habete inter vos] *Ἐν ἀλλήλοις*, quomodo idem hic sensus effertur Marc. 9: 50. De hac locutione vide Phil. 2: 3, Col. 3: 13, 16. *Εἰρηνεύετε* שלמו.

14. *Παρακαλοῦμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοὶ, rogamus autem vos, fratres*] Mos Pauli post generalia monita attexere illa quae temporibus illis ac locis maxime erant necessaria.

Νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους, corripite inordinatos] Id est, περιπατοῦντας ἀτάκτως 2 Thess. 3: 6, 11, ἀτακτοῦντας [*inordinate se gerentes*] 2 Thess. 3: 7. Sic ἄτακτος ἀφροδίτη [*immoderata Venus*] Platoni *ea quae regulam excedit:* sicut terra *vasta, inculta* תהו, ἄτακτος Aquilae Deut. 32: 10. E contrario *qui recte atque ordine cuncta faciunt* dicuntur εὔτακτοι. In Glossario, εὐταξία, *temperantia.* Cicero illam esset ait εὐταξίαν, in qua intelligitur *ordinis conservatio.*

Παραμυθεῖσθε τοὺς ὀλιγοψύχους, consolamini pusillanimes] *Eos qui in adversis animo sunt deiecto,* Esai. 57: 15. דכא in Graeco ὀλιγοψύχους. Eodem modo vertitur et עצוב רוח Esai. 54: 6, et שפל רוח Esai. 57: 15, et נכאה Prov. 18: 14. In Glossario, ὀλιγοψυχία, *pusillanimitas.* Horatius:

— *Inopis me quodque pusilli*
Finxerunt animi.

Ἀντέχεσθε τῶν ἀσθενῶν, sustentate infirmos] Tolerate eos qui libertatem Christianam nondum plane intelligunt: ii enim ἀσθενεῖς vel ἀσθενοῦντες, Rom. 14: 1, 2, 1 Cor. 8: 7, 2: 12. Ἀντέχεσθαι vero est *sustentare velut manu prehensum.* Sic vertitur החזיק et תמך. *Opitulamini infirmis*, Ambrosius hic, non male.

Μακροθυμεῖτε πρὸς πάντας] Quantum fieri potest, *de omnibus sperate meliora.* Vide 1 Cor. 13: 14.

15. *Ὁρᾶτε μή τις κακὸν ἀντὶ κακοῦ τινι ἀποδῷ, videte ne quis alicui malum pro malo reddat*] Eadem verba Rom. 12: 17, quae exponuntur ibidem 12: 19. Vide et Matth. 5: 38 et sequentibus. Servorum non est se ulcisci, sed Domino ultionem iniuriarum suarum permittere.

Ἀλλὰ πάντοτε τὸ ἀγαθὸν διώκετε, sed semper illi quod bonum est studete] Alienis commodis studete. Sic ἀγαθὸν sumitur Matth. 7: 11, Luc. 1: 53, 12: 18, 19, 16: 25, Gal. 6: 6.

Καὶ εἰς ἀλλήλους, et erga vos invicem] Erga Christianos.

Καὶ εἰς πάντας, et erga omnes] Etiam erga extraneos a fide.

16.

16. *Πάντοτε χαίρετε, semper gaudete*] Aequo este animo, Rom. 12: 12, 2 Cor. 6: 10, 1 Petr. 4: 13, Matth. 5: 13.

17. *Ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε, indesinenter orate*] Sic supra 2: 13. *Ἀδιαλείπτως*, id est, *ἐν παντὶ καιρῷ* [*omni tempore*], Eph. 6: 18, *πάντοτε* [*semper*], Col. 1: 3.

18. *Ἐν παντὶ εὐχαριστεῖτε*] *De rebus omnibus Deo gratias agite*, etiam de adversis: nam et haec bona sunt, si dextre sumuntur. Idem sensus Eph. 5: 20.

Τοῦτο γὰρ θέλημα Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς ὑμᾶς] Clarius in Manuscripto, *τοῦτο γάρ ἐστι θέλημα Θεοῦ εἰς ὑμᾶς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*. Est autem *μετωνυμία* [*transnominatio*] caussae positae pro effecto. *Hoc*, ait, *est quod Deus a vobis exigit per Christum*. Sic *θέλημα* [*voluntas*] habemus Eph. 6, 6, Col. 4: 12. Illud autem *τοῦτο* referendum, non ad *gratiarum* tantum *actionem*, sed et ad *preces*. De gratiarum actione vide Christi exempla Matth. 15: 36, 26: 27, Marc. 8: 6, 14: 23, Luc. 17: 16, 18: 11, 22: 17, 19, Ioh. 6: 11, 23, 41. De precibus praecepta eiusdem habemus plurima et exempla, Luc. 18: 1.

19. *Τὸ πνεῦμα μὴ σβέννυτε, spiritum nolite exstinguere*] *Spiritus* hic sunt dona sanationum et linguarum, quae sicut in ignis forma data erant, ita igni recte comparantur, ac proinde dicuntur et *suscitari*, 2 Tim. 1: 6, et contra *exstingui*. *Suscitantur* precibus, gratiarum actione, ac perpetuo studio pietatis: *exstinguuntur* per contraria. Nam in Novo Testamento, maxime post constitutas Ecclesias, Deus illa dona vult dare aut servare, nisi credentibus et pie viventibus. Vide Marc. 16: 17.

20. *Προφητείας μὴ ἐξουθενεῖτε, prophetias nolite spernere*] Est *λιτότης* [*extenuatio*]. Vult enim inter omnia maximi fieri prophetiam, 1 Cor. 15: 4.

21. *Πάντα δοκιμάζοντες, τὸ καλὸν κατέχετε, omnia probantes, quod bonum est retinete*] Hoc pertinet ad *διακρίσεις πνευμάτων* [*discrimina spirituum*], 1 Cor. 12: 10, 14: 29, ubi dicta vide. Sic 1 Ioh. 4: 1. *Δοκιμάζετε τὰ πνεύματα* [*probate spiritus*]. Ergo *πάντα* hic restringendum ex antecedente ad ea quae dicuntur ab eis qui se Prophetas dictitant.

22. *Ἀπὸ παντὸς εἴδους πονηροῦ ἀπέχεσθε, ab omni specie mala abstinete*] Christiani non a rebus malis tantum,

sed et ab iis quae *speciem* habent *mali*, *abstinere* debent. Εἶδος πονηρὸν צד הרע Rabbinis. Exemplum vide 1 Cor. 8: 10.

23. *Αὐτὸς δὲ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης ἁγιάσαι ὑμᾶς ὁλοτελεῖς, ipse autem Deus pacis vos ex omni parte sanctos reddat*] Non satis est nos monendo officium facere: Dei afflatu etiam ad sanctitatem opus. *Deum* autem *pacis* dixit, quia pax non minima pars huius sanctitatis. Sic et Rom. 15: 33, 16: 20, 1 Cor. 14: 33, 2 Cor. 13: 11, Phil. 4: 9. Ὁλοτελεῖς, *ex omni parte.*

Καὶ ὁλόκληρον ὑμῶν, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, ἀμέμπτως ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τηρηθείη, ut integrum vestrum, spiritus et anima et corpus, inculpate in adventum Domini nostri Iesu Christi servetur] Est hic πρόζευγμα [*zeugma ex parte priore*]; nam ὁλόκληρον ad omnia tria refertur. Est autem ὁλόκληρον, *integrum*, *solidum*, in Glossario, *omnibus suis partibus bene constans.* Et ἐν τῇ παρουσίᾳ pro εἰς τὴν παρουσίαν, ut et supra 3: 13. *Servetur*, nempe a Deo. Homo duabus constat partibus, anima et corpore, Matth. 10: 28, et vocatur anima interdum πνεῦμα. Rabbinis vero נפש est *anima vitalis*, רוח *spiritus* est *anima sentiens*, נשמה est *anima intelligens.* At πνεῦμα hoc loco est Spiritus ille sanctus in animis Christianorum habitans, et, si sollicite servetur, ad mortem, imo et post mortem ad resurrectionem usque animis adhaerens. Vide quae diximus ad 1 Cor. 15: 44 et Hieronymum ad Gal. 5. Graeci omnes *spiritum* hoc loco exponunt χάρισμα [*donum*]. Philo Allegoriis: *Τὸ μὲν οὖν ἐμπνέον ἐστὶν ὁ Θεός· τὸ δὲ δεχόμενον, ὁ νοῦς· τὸ δὲ ἐμπνεόμενον, τὸ πνεῦμα* [*Deus inspirat, mens inspirationem capit, spiritus ex inspiratione accipitur*]. Irenaeus V. 6: *Si autem defuerit animae spiritus, animale est vere, qui est talis, et carnalis derelictus, imperfectus erit, imaginem quidem habens in plasmate, similitudinem vero non assumens per spiritum.* Et postea: *Et propter hoc Apostolus se ipsum exponens explanavit perfectam et spiritualem salutem hominis in prima ad Thessalonicenses dicens: Deus autem pacis sanctificet vos perfectos, ut integer vester spiritus, et anima, et corpus sine querela in adventum Domini Iesu Christi*

servetur. Et quam utique causam habebat his tribus, id est, animae, et corpori, et spiritui integram et perfectam perseverationem precari in adventu Domini, nisi reintegrationem, et adunitionem trium unam, et eandem ipsarum sciebat salutem? Propter quod et perfectos ait eos qui tria sine querela exhibent Domino. Perfecti igitur qui et Spiritum in se perseverantem habent Dei, et animas, et corpora sine querela servaverint. Tatianus: *Ψυχὴ γὰρ οὐκ αὐτὴ τὸ πνεῦμα ἔσωσεν· ἐσώθη δὲ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τὸ φῶς τὴν σκοτίαν κατέλαβεν. Ὁ λόγος μὲν ἐςι τὸ τοῦ Θεοῦ φῶς, σκότος δὲ ἡ ἀνεπιςήμων ψυχή. Διὰ τοῦτο μόνη μὲν διαιτωμένη πρὸς τὴν ὕλην νεύει κάτω, συναποθνήσκουσα τῇ σαρκί· συζυγίαν δὲ κεκτημένη τὴν τοῦ θείου πνεύματος, οὐκ ἔςιν ἀβοήθητος· ἀνέρχεται δὲ πρὸς ἅπερ αὐτὴν ὁδηγεῖ χωρία τὸ πνεῦμα. Τοῦ μὲν γάρ ἐςιν ἄνω τὸ οἰκητήριον, τῆς δὲ κάτωθέν ἐςιν ἡ γένεσις* [*Non enim spiritus ab anima servatus est, sed ipse animam servavit, et lux comprehendit tenebras. Est autem ratio lux Divina, anima imperita tenebrae. Quare cum sola degit, deorsum ad materiam vergit, carni commoriens; Spiritui autem Divino coniuncta non caret auxilio; verum adscendit illuc quo deducitur a Spiritu. Huius enim sedes est sublimis, at illius generatio inferna*]. Clemens Strom. VI, post enumeratas novem animae facultates, addit: *Καὶ δέκατον τὸ διὰ τῆς πίςεως προσγινόμενον ἁγίου πνεύματος χαρακτηριςικὸν ἰδίωμα* [*Et decima est characteristica Spiritus sancti nota, quae per fidem accedit*]. Tertullianus: *Spiritus, qui accedit animo, Dei vel Daemonis.* Et nota in his Pauli verbis *ἀμέμπτως*, sicut *ἀμέμπτους* supra 3: 13.

24. *Πιςὸς ὁ καλῶν ὑμᾶς, fidelis est qui vos vocavit*] Qui vos vocavit ad perseverantiam, is et vires dabit ad eam necessarias. Similia habemus 1 Cor. 1: 9, 10: 13, 2 Thess. 3: 3. *Fidelis sanctus Israelis qui elegit te*, Esai. 49: 7.

Ὃς καὶ ποιήσει τὴν ἐλπίδα ὑμῶν βεβαίαν, qui etiam spem vestram firmam reddet] Non fallo vos: sed vitam coelestem sicut sperare vos iussit, ita et praestabit. *Βέβαιον* dicitur *quod re ipsa impletur*, ut Rom. 4: 16, 2 Cor. 1: 7, Hebr. 2: 2, 2 Petr. 1: 10.

25.

25. *'Αδελφοὶ, προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν, fratres, orate pro nobis*] Ut Col. 4: 3, ubi dicta vide.

26. *'Ασπάσασθε τοὺς ἀδελφοὺς πάντας ἐν φιλήματι ἁγίῳ, salutate fratres omnes osculo sancto*] Rom. 16: 16 et alibi in fine Epistolarum.

27. *'Ορκίζω ὑμᾶς τὸν Κύριον, obtestor vos per Dominum*] 'Ορκίζω ὑμᾶς השבעתי אתכם, Cant. 5: 8. Deinde est hic ἔλλειψις [*reticentia*]: nam *Κύριον* dicitur, pro *διὰ τὸν Κύριον*, aut *νὴ τὸν Κύριον*. Eadem ἔλλειψις Marc. 5: 7, et Act. 19: 13. Eodem sensu dicitur ὁρκίζειν vel ἐξορκίζειν κατὰ τοῦ Κυρίου aut κατὰ τοῦ Θεοῦ [*per Deum*], 1 Reg. 2: 23, 2 Par. 36: 13, Matth. 26: 63, ubi dicta vide. Sic et Irenaeus loquitur in fine libri. Est autem id ipsum quod μαρτυρεῖν dixit Iohannes in fine Apocalypseos, Latini *obtestari*. Dicunt autem Latini non minus quam Graeci *obtestari per Deos*, ut Cicero ad Atticum II. 2, et *Deos obtestari*, ut Livius libro VI. Manuscripta pro ὁρκίζω habent ἐνορκίζω. Sic ἐνόρκιον [*sacramentum*] habemus Num. 5: 21.

'Αναγνωσθῆναι τὴν ἐπιστολὴν πᾶσι τοῖς ἁγίοις ἀδελφοῖς, ut legatur Epistola haec ab omnibus sanctis fratribus] Puto non Ephesios tantum intelligi, sed et eos qui in vicinis erant Asiae locis. Simile vide Col. 4: 16.

28. *'Η χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν; gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscum*] Sic Rom. 6: 24 et alibi in fine Epistolarum.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD THESSALONICENSES

ALTERAM.

Dixi in mea ad partem huius Epistolae dissertatione edita antehac, ita me arbitrari, Epistolam hanc esse Paulinarum, quae quidem ad nos pervenere, primam. Eius rei magnum argumentum est in fine Epistolae, ubi vult eos, ad quos scripta haec Epistola est, observare quod sit manus suae signum in subscribendis litteris, quod minime fecisset, si iam ante aliqua ab ipso Epistola Thessalonicam venisset. Dixi praeterea scriptam hanc Epistolam non ad eos quos ex Gentibus Paulus convertit, postquam Thessalonicam ipse venit, sed ad Iudaeos quosdam, qui inter primos Christum amplexi, orta post Stephani mortem persecutione, concesserant in Syriam primum Act. 8: 4, 11: 19, deinde et in Cyprum, et in alia loca, in quibus erat Macedonia, Iudaeorum negotiantium vetus nutrix. Id verum esse docent illa 2: 13, ὅτι εἵλετο ὑμᾶς ὁ Θεὸς ἀπ' ἀρχῆς εἰς σωτηρίαν [*quod elegerit vos Deus primitias ad salutem*]: nam illud ἀπ' ἀρχῆς ostendit de Iudaeis agi, qui προηλπικότες [*antea speravisse*] di-

dicuntur Eph. 1: 12. Inter hos Iudaeos Christianam amplexus religionem praecipuus Iason, id est Iesus (idem enim est nomen, ut *Silae* et *Silvani*), propinquus Silae et Timothei, qui postea Paulum, Silam et Timotheum, cum Thessalonicam venissent, hospitio excepit. Videntur autem et Maiores Timothei olim habitasse Thessalonicae, unde Thessalonicensibus additur Timotheus Act. 20: 4. Et quia haec ex Iudaeis Thessalonicae habitantibus Ecclesia exigua erat, ideoque presbyterium non habebat, ideo si qui eorum non ex Christi regula viverent, iubentur vitari ab aliis, cum si presbyterium ibi fuisset, excommunicandi illi essent, ut ille Corinthius. Haec cum ita se habeant, et Pauli prophetiae, quae sunt capite huius Epistolae secundo, spectare debeant ad res quae intra unius vitae spatium poterant contingere, quia iam tribus locis vidimus opinatum esse Paulum se vivo posse evenire iudicium illud ultimum et universale, inde collegi, historia cum vaticiniis collata, non de aliis ibi agi quam de Caio Imperatore et de Simone Mago, quorum res actae verbis prophetiae ad amussim congruunt. Secundum accuratissimos Chronologos, in quibus praecipuo loco habeo virum verae eruditionis ac pietatis Dionysium Petavium, conversus est ad Christum Saulus, qui et Paulus, anno Tiberii XXXVI. Post id tres annos rebus Romanis praefuit Tiberius. Cum vero quae hic de Caio dicuntur, evenerint anno imperii eius partim tertio, partim quarto, dicaturque iam tum consilia ista, quae postea erupere, in arcano agitasse Caius: hinc collegi scriptam hanc Epistolam anno altero Caiani principatus. Mirari autem non debemus si diu occultata fuit haec Epistola ab iis ad quos scripta erat, cum sine gravi periculo vulgari non potuerit, regnante Caesarum domo, ideo quod post conatum illum statuae Caii collocandae in ipso Dei summi Templo, dubium esse nemini poterat, quin is ipse designaretur atris illis nominibus, ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας [*homo peccati, filius perditionis*], et quae sequuntur; quod non dubium quin aegerrime laturi fuerint et patruus Caii Claudius, et in familiam Claudii insitus Nero. Vespasiano demum imperante, eversa Iudaeorum Gente, tutum et ex usu fuit edi omnibus

hanc Epistolam, et conspici quam eventus omnes a primo ad ultimum usque praedictis congruerent. Et hanc esse causam diximus, cur Epistola haec inter ea quae Ecclesiis scriptae sunt (nam quae ad singulos proprium sibi locum obtinent) postrema sit, non scribendi ordine, sed digestu. Propterea vulgo dicitur *secunda ad Thessalonicenses*, sicut *Maccabaicus tertius* dicitur, qui scribendi ordine fuerat primus.

CAPUT I.

1. *Παῦλος καὶ Σιλουανὸς καὶ Τιμόθεος*] Puto esse verum, quod notat Hieronymus hic *Σίλας* olim scriptum fuisse, non *Σιλουανός*· quanquam enim idem est nomen varie inflexum, illud tamen Hebraeis, hoc Romanis erat accommodatius. Multi autem in Macedonia erant Romani. Itaque videri potest haec vocula immutata ad exemplum alterius Epistolae scriptae ad Thessalonicenses ex Gentibus collectos: quanquam utro modo scribatur, non multum refert. Erant autem Silas iste et Timotheus cognati Iasonis illius, forte et aliorum Iudaeorum, qui Christianam fidem amplexi Thessalonicae habitabant.

Τῇ ἐκκλησίᾳ Θεσσαλονικέων, Ecclesiae Thessalonicensium] Recte *Ecclesia* dicuntur etiam pauci, ut Rom. 16: 5, 1 Cor. 16: 19. Tertullianus exhortatione castitatis: *Ubi tres, Ecclesia est, licet laici.* Vide quae de hac re habet Beza Act. 21: 4.

Ἐν Θεῷ πατρὶ ἡμῶν καὶ Κυρίῳ Ἰησοῦ Χριστῷ, in Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo] Id est, ei Ecclesiae, quae facta est, quae exstitit, beneficio Dei Patris primum, deinde Christi.

2. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo*] Hunc salutandi morem hic inceptum in aliis Epistolis saepe retinet Paulus, ut 1 Cor. 1: 3 et alibi.

3. *Εὐχαριστεῖν ὀφείλομεν τῷ Θεῷ πάντοτε περὶ ὑμῶν, ἀδελφοί, καθὼς ἄξιόν ἐστιν, ὅτι ὑπεραυξάνει ἡ πίστις ὑμῶν, gratias agere debemus semper Deo pro vobis, fratres, ut ae-*

aequum est, quoniam valde crescit fides vestra] Similis gratiarum actio Rom. 1: 8, 1 Cor. 1: 4, 5, Phil. 1: 3, 4. Non tantum de *fide* eorum agit gratias, sed et quod ea *fides crescat*. *Ἄξιον* [*dignum*], id est, *aequum*, *rectum*. Sic Demosthenes, *ἄξιόν ἐςι σιωπᾷν* [*aequum est tacere*].

Καὶ πλεονάζει ἡ ἀγάπη ἑνὸς ἑκάςου πάντων ὑμῶν εἰς ἀλλήλους, et abundat dilectio uniuscuiusque vestrûm in vos invicem] Bene coniunxit in gratiarum actione duas res maximas, *fidem* et *dilectionem*, in quibus est *τὸ πᾶν* [*summa*] Christianismi. Sic et Eph. 1: 15, 16. *Πλεονάζει* καιν.

4. *Ὥςε ἡμᾶς αὐτοὺς ἐν ὑμῖν καυχᾶσθαι ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ, ita ut et nos ipsi ex vobis gloriemur in Ecclesiis Dei*] *Καυχᾶσθαι* saepe est *gaudere*, *exsultare*: interdum *illud gaudium verbis prodere*. *Ἐν ὑμῖν*, *ex vobis*, *vestri occasione*. In Manuscripto, *ἐγκαυχᾶσθαι*, quae vox reperitur in Graeco Ps. 52: 1, 74: 4, 97: 7, 106: 47.

Ὑπὲρ τῆς ὑπομονῆς ὑμῶν καὶ πίςεως ἐν πᾶσι τοῖς διωγμοῖς ὑμῶν καὶ ταῖς θλίψεσιν αἷς ἀνέχεσθε, perseverantiae vestrae et fidei causa in omnibus vexationibus vestris et calamitatibus quas sustinetis] Et hic est *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*]: nam *ὑπομονῆς καὶ πίςεως* idem valet quod *ὑπομονῆς ἐν πίςει*, *perseverantiae in fide*. Pro eodem *ὑπομονὴ ἐλπίδος* [*perseverantia spei*] 1 Thess. 1: 3. Fides enim spem gignit, et interdum spes sub *fidei* nomine comprehenditur. Bene autem hoc convenit miseris illis Iudaeis, qui e Iudaea eiecti in Syriam, inde alia atque alia loca quaerere adacti, omnia ista incommoda ferre maluerant, quam fidem deserere.

5. *Ἔνδειγμα τῆς δικαιοκρισίας τοῦ Θεοῦ, demonstratio iusti iudicii Dei*] Theophylactus clarius habet *εἰς ἔνδειγμα* [*in demonstrationem*]; nec aliter legit Syrus. Haec ideo a Deo fieri sinuntur, ut aliquando Deus materiam habeat demonstrandae iustitiae suae. Sic et Rom. 3: 25, *εἰς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ*, et paulo post, *πρὸς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ* [*ad demonstrandam iustitiam suam*].

Εἰς τὸ καταξιωθῆναι ὑμᾶς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὑπὲρ ἧς καὶ πάσχετε, ut digni habeamini regno Dei, pro quo et patimini] Vocavit vos Deus ad regnum coeleste, sub conditione *patiendi*; impletis conditionem: *digni* igitur

iudicamini qui regnum illud adipiscamini. Vide Matth. 10: 10, Luc. 10: 7, 1 Tim. 5: 18, Apoc. 3: 4, 16: 6. Adde Luc. 20: 35. Obiici potest illud Rom. 8: 18, *Οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς* [*Non aestimandae sunt calamitates huius temporis ad gloriam quae futura est ut in nos reveletur*]. Responsio facilis, praemium et aeternum et coeleste infinito esse maius omni sufferentia et opera; sed quod in eo inaequale est, aequari vi promissi. Est enim alia aequalitas rei, alia pacti.

6. *Εἴπερ*] *Si quidem;* utrunque enim poni solet *αἰτιολογικῶς* [*ad reddendam rationem*]. Est autem argumentum a minori ad maius.

6, 7. *Δίκαιον παρὰ Θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλίψιν· Καὶ ὑμῖν τοῖς θλιβομένοις ἄνεσιν μεθ' ἡμῶν, aequum est apud Deum vim referre iis qui vobis inferunt: Et vobis quibus infertur solatium nobiscum*] *Δίκαιον*, צדיק Hebraeis, significat omne *id quod aliquo modo aequum est et rationi congruit.* Etiamsi Deus nec promisisset quicquam nec comminatus esset, tamen aequum erat, et ipsius tum bonitate, tum severitate dignum, ipsius Dei causa mala ferentibus aliquid reddere, ac contra alios ob id ipsum vexantibus inferre poenas: quanto magis hoc aequum est, cum et promissio et comminatio intercesserint? Naturale est illud:

Εἴκε πάθοι τὰ ἃ ἔρεξε, δίκη ἢ ἰθεῖα γένοιτο.

[*Quae fecit si quisque ferat, ius fiat et aequum.*]

Item ex naturali aequitate esse *τὰ ἀντίδωρα* [*remunerationes*] aiunt Iurisconsulti. Non omittam hic dictum Athenagorae: *Ἄνθρωπος, ὡς ἐνδεὴς, δεῖται τροφῆς· ὡς δὲ θνητὸς, διαδοχῆς· ὡς δὲ λογικὸς, δίκης* [*Homo, ut imperfectus, opus habet alimento, ut mortalis, successione, ut rationalis, iustitia*]. *Ἀνταποδοῦναι* est גמל, diciturque tam de bonis rebus, ut Ps. 18: 24, quam de malis, ut Ps. 103: 10. *Θλίβουσιν ὑμᾶς* מוניכם. *Ἄνεσις* opponitur *θλίψει*, significatque *solatium*, Act. 24: 23. In Glossario, *ἄνεσις*, *requies.* Idem quod *ἀνάπαυσις* מנוח.

Ἐν τῇ ἀποκαλύψει Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπ' οὐρανοῦ, Iesu Christo ex coelis redeunte] Putem illa *εἴπερ* et sequentia posse per *παρένθεσιν* [*interpositionem*] legi; et haec *ἐν τῇ ἀποκα-*

καλύψει referri ad id quod praecessit, *καταξιωθῆναι ὑμᾶς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.* Vocat autem *ἀποκαλύψιν* quod alibi *παρουσίαν* [*adventum*], quia Hebraeis dicitur גלה, id est *ἀποκαλύπτεσθαι* [*revelari*], omne id quod apparet, cum ante non apparuerit, ut Prov. 27: 25, Rom. 8: 18. *Ἐν τῇ ἀποκαλύψει*, denotatio temporis, ut *ἐν τῇ παρουσίᾳ* 1 Thess. 2: 19, 3: 13.

Μετ' ἀγγέλων δυνάμεως αὐτοῦ, cum Angelis maiestatis ipsius] Vide quae allata dicto loco 1 Thess. 3: 13. *Ἄγγελοι δυνάμεως αὐτοῦ*, id est, *Angeli qui maiestati eius inserviunt.* Vide Matth. 26: 64.

8. *Ἐν πυρὶ φλογός*] *Cum igne flammante.* Idem est *πῦρ φλογὸς*, ut hic, et *φλὸξ πυρὸς* Ps. 29: 7, Esai. 29: 6, 60: 6, Ioel 2: 5, Apoc. 19: 12, quia quod Hebraeis vice genitivi est, id modo subiecti, modo adiuncti habet significationem. *Ἐν* hic valet *cum.* De sensu vide Matth. 5: 22, 18: 8, 9, 25: 41, Marc. 9: 43, 45, 2 Petr. 3: 7, Iud. 7. Omnibus Dei iudiciis solet attribui *flammeus ignis*, ut dictis locis Veteris Testamenti videre est: at eximio iure isti extremo atque universali.

Διδόντος ἐκδίκησιν, dante vindictam] *Διδόντος* refertur ad illud remotius *τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Est hic *διδόναι ἐκδίκησιν* idem quod *ποιεῖν ἐκδίκησιν* Luc. 18: 7, 8, Act. 7: 24. Eadem quae hic locutio Ezech. 25: 14 et alibi.

Τοῖς μὴ εἰδόσι Θεόν] *Qui Deum non noscunt*, id est, non agnoscunt, qui non magis eum curant quam Pharao, Exod. 5: 2. Vide 1 Thess. 4: 5.

Καὶ τοῖς μὴ ὑπακούουσι τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, neque obediunt Euangelio Domini nostri Iesu Christi] Nam ex ea lege iudicium redditur in eos quibus Euangelium annuntiatum est, Rom. 2: 16. *Ὑπακούειν εὐαγγελίῳ*, hic et Rom. 10: 16, est Euangelium ut a Deo profectum recipere, et secundum id instituere vitam.

9. *Οἵτινες δίκην τίσουσι, qui poenas dabunt*] *Pendent poenam.* Sic

— *Δίκας τίνουσα*,
[— *Poenas pendens*],

Euripides, Iphigenia in Tauris: idem in Phryxo, *τιμωρίαν ἔτισεν* [*poenam pependit*]. Theodectes, *τίνουσι ποινὰς* [*pen-*

 dunt

dunt poenas]: alius, τίνουσ' ἀμοιβάς [*pendunt pares poenas*]. Sic ζημίαν τίσουσι [*dispendium facient*] Prov. 27: 11.

Ὄλεθρον αἰώνιον, *interitum aeternum*] Explicat qualis sit futura poena: nempe qua gravior nulla. Ὄλεθρον ut 1 Thess. 5: 3, alibi ἀπώλειαν Matth. 7: 13, Rom. 9: 22, Phil. 3: 19. Αἰώνιον, sicut πῦρ αἰώνιον [*ignis aeternus*] Matth. 18: 8, 25: 41, Iud. 7, κρίσιν αἰώνιον [*condemnationem aeternam*] Marc. 3: 29.

Ἀπὸ προσώπου τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ] Ἀπὸ hic designat causam, ut Rom. 1: 7, 2 Cor. 1: 2 et alibi saepe. Si quaeris, inquit, unde illa poena? *A facie*, id est, ab ore, a sententia *Christi et potenti ipsius magnificentia*, per quam iudicatum exsequitur. Sic ἀπὸ προσώπου, sed in bonam partem, habes Act. 3: 20. Videntur autem haec verba sumpta ex Esai. 2: 10 et 19.

10. Ὅταν ἔλθῃ ἐνδοξασθῆναι ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ καὶ θαυμασθῆναι ἐν πᾶσι τοῖς πιστεύουσιν] Bis idem dixit more Hebraeo. *Tum id fiet*, inquit, *cum Christus credentes eosdemque sanctos suos in summam claritatem evehendo, admirandam ex hoc facto gloriam consequetur.* Gravat dolorem felicitatis alienae conspectus. Θαυμάζεσθαι hoc sensu habes Esai. 61: 6, 4 Reg. 5: 1, Sap. 8: 12, 38: 3.

Ὅτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν ἐφ' ὑμᾶς ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ] Sensus est: *Quia die illa plane probatum erit illud testimonium quod nos vobis attulimus*, nempe de futuro iudicii adventu. Ἐπιστεύθη primum pro יאמן, *firmum factum est, ratum factum est*, quia quae talia sunt, iis credi solet: deinde est aoristus significans rem quae illo tempore, de quo agitur, exacta erit: quomodo recte hic accepit Syrus. Sicut contra per futurum enuntiatur, quod nunc praesens est, sed olim ut futurum exspectabatur, Matth. 11: 14. Ἐφ' ὑμᾶς לכם, ut ἤγγικεν ἐφ' ὑμᾶς [*appropinquavit ad vos*] Luc. 10: 9.

11. Εἰς ὅ] *Quapropter.* מטל הנא Syrus.

Προσευχόμεθα πάντοτε περὶ ὑμῶν, *oramus semper pro vobis*] Col. 1: 3, 4.

Ἵνα ὑμᾶς ἀξιώσῃ τῆς κλήσεως ὁ Θεὸς ἡμῶν] *Ut Deus vos vocatione*, ea quae per Euangelium contingit, *dignos reddat.* Ita exponimus ex Eph. 4: 1. שוא. Et ita accepit hic Syrus utens eodem verbo, quod est Col. 1: 12.

Καὶ

Καὶ πληρώσῃ πᾶσαν εὐδοκίαν ἀγαθωσύνης] *Perfecit in vobis omnem bonitatem sibi gratam.* Similem significationem vocis *πληροῦν* [*implere*] habes Rom. 8: 4 et 2 Cor. 10: 6. *Εὐδοκίαν ἀγαθωσύνης*, id est, *ἀγαθωσύνην ἣ ἐςιν αὐτοῦ εὐδοκία* [*bonitatem quae est ipsius voluntas*]. Vide Luc. 2: 14.

Καὶ ἔργον πίςεως, et opus fidei] *Ἐναλλαγὴ* [*permutatio*] numeri, pro *ἔργα πίςεως* [*opera fidei*]. Sic et 1 Thess. 1: 3. Ea demum opera Deo placent, quae ex fide nascuntur.

Ἐν δυνάμει] *Potenter.* Sic Col. 1: 29.

12. *Ὅπως ἐνδοξασθῇ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ ἐν ὑμῖν, ut celebretur nomen Domini nostri Iesu Christi per vos*] *Per vos*, per vestra dicta et facta, maxime vero per Christianorum perpessiones Ioh. 21: 19. Vide Ioh. 12: 28, Gal. 1: 24, 1 Petr. 4: 14. Verbum *ἐνδοξάζεσθαι* pro *δοξάζεσθαι* habuimus et supra 10, et Exod. 14: 4, 33: 16, 2 Reg. 14: 10, Esai. 45: 26, 49: 3, Ezech. 28: 22, Ps. 89: 8.

Καὶ ὑμεῖς ἐν αὐτῷ, et vos per illud] Nihil enim gloriosius quam optima de causa pati pessima. In Manuscripto, *καὶ ἡμεῖς* [*et nos*].

Κατὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριςοῦ, secundum gratiam Dei nostri et Domini Iesu Christi] Phil. 1: 29.

CAPUT II.

1. *Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοὶ, rogamus autem vos, fratres*] De voce *ἐρωτῶμεν*, vide quae dicta 1 Thess. 4: 1, 5: 12.

Ὑπὲρ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, propter adventum Domini nostri Iesu Christi] *Ὑπὲρ* hic est positum pro *περὶ*, ut Rom. 4: 10, 2 Cor. 8: 23, 24, et 1 Thess. 3: 2, in Manuscripto. *Παρουσία* Christi potest, ut alibi diximus, de iudicio Christi in Iudaeos intelligi, secundum locutionem Scripturae satis usitatam. Sed cum Apostolus Paulus crediderit, non multo post excidium Iudaici status secuturum excidium universale, nihil mali est si *παρουσίαν* hic accipiamus pro utroque Christi iudicio, tum in Iudaeos, tum in humanum genus.

Καὶ

Καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ' αὐτὸν, et nostrae congregationis ad ipsum] Id est, πρὸς αὐτὸν ut supra 1: 10, Luc. 10: 9. Haec ἐπισυναγωγὴ coniuncta erit isti adventui. Angeli nos ad Christum congregatos adducent, quod est ἐπισυνάξουσι [*congregabunt*] Matth. 24: 31, Marc. 13: 27. Vox ἐπισυναγωγῆς exstat et 2 Macc. 2: 7.

2. *Εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι ὑμᾶς ἀπὸ τοῦ νοός*] *Ne facile dimoveamini ab illa sententia*, nempe quam me docente imbibistis, aliquas res magnas debere praecedere, priusquam Deus in Iudaeos, deinde et in humanum genus ultionem suam exerceat. *Νοῦν* hic expono *sententiam*, ut Rom. 14: 5, 1 Cor. 1: 10. Sic et Iob. 7: 19, 33: 16 et alibi. *Σαλεύειν* est נוע. Vide Act. 17: 13.

Μήτε θροεῖσθαι, neque terreamini] Sic et Matth. 24: 6, Marc. 13: 7. Hoc ideo additur, quia si quid improvisum adveniat, magis terret.

Μήτε διὰ πνεύματος, neque per spiritum] *Πνεῦμα* vocatur omnis prophetia, sive vere illa a Deo sit, sive talis esse dicatur, 1 Cor. 12: 10, 1 Ioh. 4: 1—3. Nulla autem prophetia recipienda erat, quae adversaretur dictis aut Christi aut Apostolorum, quos pro se audire Christus voluerat.

Μήτε διὰ λόγου, neque sermone] *Rumoribus de nobis*, quasi aliud nunc diceremus, quam antehac diximus. Subintelligendum enim hic *ὡς δι' ἡμῶν* [*tanquam per nos*], ex membro sequente.

Μήτε δι' ἐπιςολῆς ὡς δι' ἡμῶν, neque epistolâ tanquam per nos missâ] Multi enim epistolas fabricabant sub Apostolorum nomine. Unde ista Apostoli cautio infra 3: 17.

Ὡς ὅτι ἐνέςηκεν ἡ ἡμέρα τοῦ Χριςοῦ, ac si instet dies Christi] Nempe hoc anno; nam ἐνέςηκεν hic dicitur de re praesenti, ut Rom. 8: 38, 1 Cor. 3: 22, Gal. 1: 4, Hebr. 9: 9, קרוב. Solent autem quae plane proxima sunt velut praesentia enuntiari, ut diximus ad Matth. 26: 28, ubi multa attulimus exempla.

3. *Μή τις ὑμᾶς ἐξαπατήσῃ κατὰ μηδένα τρόπον, ne quis vos fallat ullo modo*] Quo minus falli possent repetit illis quae coram dixerat de duabus magnis tentationibus, quae praecedere id tempus debebant.

Ὅτι ἐὰν μὴ ἔλθῃ ἡ ἀποςασία πρῶτον, quoniam nisi vene-

nerit primum defectio] Est hic ἀποσιώπησις [*reticentia*]; nam aut initio aut fine περικοπῆς [*sectionis*] deest, *illud non eveniet*. Ἡ ἀποστασία, id est, *illa impietas de qua locutus vobis fui*. Nam ἀποστασία hic *impietatem quandam eximiam* significat, respondetque Hebraeis vocibus מעל et סרה, pro quibus et ἀσέβεια [*impietas*] poni solet, diciturque etiam de iis qui Deum verum non agnoverunt: sufficit enim ad ἀποστασίαν quod agnoscere eum debuerant. Itaque Chaldaei in Cantico trium puerorum dicuntur ἀποστάται, qui Deum verum nunquam coluerant, sed summe in eum fuerant iniuriosi. Sic Antiocho, qui typus Caii de quo hic agere incipit Paulus, tribuitur פשע, nomen deductum a verbo quod per ἀφίστασθαι vertitur Ier. 32: 8, Ezech. 20: 38, alibi vero per ἀσεβεῖν. Augustus et Tiberius neque Templo, neque Synagogis Iudaeorum quicquam nocuerant: quin et sumptus fecerant ad victimas pro se et Imperio Romano offerendas, et multis edictis libertatem unius ac summi Dei colendi Iudaeis firmaverant, ut ex Philone et Iosepho multis in locis apparet. Ab horum bonis hac in parte institutis defecit Caius, et quidem summa cum impietate, quae in sequentibus depingitur, plane velut in re praesente, ita ut difficile sit ullam reperire prophetiam, cui exitus exactius respondeat.

Καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας, et apparuerit homo peccati] Denudet ingenium suum Caius: nam initio principatus bonum se simulando spem omnium excitaverat. Ἀποκαλύπτεσθαι גלה [*revelari*], ut et infra 8, est *subito apparere*, ut iam diximus 1: 7. Ἁμαρτία modo respondet Hebraeo חטא [*peccato*], modo in sensu eminentiore nomini רשע [*improbitati*]. Et ita hic recte vertas, איש רשע *homo plane improbus*, quippe et incestis, et parricidiis inquinatus. Vide Suetonium. Tertullianus vertit, *homo delinquentiae*.

Ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, filius perditionis] Qui titulus Iudae datur Ioh. 17: 12, ubi diximus idem esse quod בן מות [*filius mortis*] 2 Sam. 12: 5, et significari *hominem qui dignus sit pessime perire*, quod et Caio evenit.

4. *Ὁ ἀντικείμενος*] שטן, id est, *Dei adversarius:* quomodo eximie vocatur Diabolus et qui eum imitantur.

Nam

Nam שטן per *ἀντικείμενος* explicatur Aquilae et Symmacho Gen. 26: 21, Origeni decimo libro ad Romanos, Chrysostomo ad 2 Cor. 12. *Hostem* vertit Tertullianus. Ubi autem nihil additur, intelligitur *Dei hostis*, ut Theodotioni Iob. 1. Optime id Caio convenit, qui, ut Philo loquitur, *ἔργῳ τὸν Θεὸν ἀντιπαρεξῆγε*, *factis Deum sibi fecit hostem.*

Καὶ ὑπεραιρόμενος ὑπὲρ πάντα λεγόμενον Θεὸν, qui extollitur supra omne quod dicitur Deus] Quoties Christus aut Apostoli verba ipsa sumunt de loco aliquo Veteris Testamenti, intelligere debemus agi de re simili, aut etiam maiore. Haec verba de Daniele sumpta sunt, ubi de Antiocho Epiphane loquitur, 11: 36, ויתגדל על־כל־אל, in Graeco, *καὶ μεγαλυνθήσεται ἐπὶ πάντα Θεὸν*, ubi *μεγαλυνθήσεται*, ut hic *ὑπεραιρόμενος* sono est passivum, sensu reciprocum, ut ex Hebraeo apparet, *extulit se supra omnem Deum.* Paulus, ne quis illos de quibus hic agitur Deos esse crederet, cautionis ergo addidit *λεγόμενον*, qua nota et alibi designat Gentium Deos, 1 Cor. 8: 5. Antiochus omnes Gentium Deos egregie spreverat: nam *ἱεροσυλήκει τὰ πλεῖςα τῶν ἱερῶν* [*templa plurima sacrilegiis suis spoliaverat*], ut ait de eo Polybius in fragmento egregio quod est apud Athenaeum. Per hos gradus ad veri Dei contemptum pervenit. Sic et Caius omnibus se Diis Gentium praetulit, etiam Iovi Olympio et Capitolino: ac si qui dubitarent an maior Iove esset, eos pessime tractavit: Lunam sibi dixit *concubinam*, Castores *ianitores*: de quibus rebus testimonia alibi large protulimus.

Ἢ σέβασμα] *Σέβασμα* diximus esse omne *id per quod Deus colitur*, quo sensu *σεβάσματα* Act. 17: 23 *culturas* non male vertit Hieronymus. *Imagines* hic interpretantur Severus et Theophylactus. Philo in historia rei hic praedictae *σεβασμοὺς* vocat. Omnium Deorum culturas sui cultu instituto supergressus est Caius: quia et insignia abstulit Herculi, Apollini, Libero, Veneri, Mercurio, Castoribus et aliis: ac praeterea sacrificia sibi fieri voluit multo maioris impendii, ut testatur Dion. Non erant illi veri Dii, sed Caius eos pro Diis haberi volebat, et tamen iis se praeferebat. *Opinio illum sua obligabat*

cul-

culpae, ut alicubi Seneca loquitur. Hebraei, ad Lev. 24: 15, *peccare* aiunt *graviter hominem paganum, si suis Diis maledicat.*

ᵈὭςε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ ὡς Θεὸν καθίσαι] *Ita ut tandem sese collocet in Templo Dei.* Καθίσαι saepissime est transitivum Eph. 1: 20, ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ, Latinus, *constituerit ad dextram suam:* Beza, *collocavit ad dextram suam.* Loca alia magno numero attulimus in nostra Appendice de Antichristo. Unde sequitur aut scribendum hic αὑτὸν, quod liberum nobis, cum veteres Codices istas spirituum, quos vocant, notas non habuerint, aut αὐτὸν sumendum pro ἑαυτὸν [*se ipsum*], quam mutationem frequentem esse etiam apud idoneos Scriptores vere dixit Beza ad Rom. 4: 6, apud nostros autem Scriptores eo minus mirari id convenit, quia apud Hebraeos per idem affixum sensus hic exprimitur. Recte autem dicitur Caius *semet posuisse in Templum* vel *in Templo Dei* (utraque enim haec locutio in idem recidit), quia simulacrum suum ibi collocari iussit. Nam simulacro nomen dare eius quem simulacrum refert, receptum est apud omnes Gentes. Tacitus: *Iussi a Caio Caesare effigiem eius in Templo locare.* Hanc statuam suam, Templum ipsum suum dici voluit. Ita Philo aliquoties et Hieronymus. Templum Dei in Sacris litteris est Templum Hierosolymitanum, ναὸς Θεοῦ Matth. 26: 61, ναὸς Κυρίου Luc. 1: 9, ἱερὸν τοῦ Θεοῦ Matth. 21: 12, בית יהוה [*domus Domini*] innumeris locis Testamenti Veteris. Iosephus in rei hic praedictae historia: Ἱςᾶν αὐτοῦ ἀνδριάντα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ [*Poni sibi statuam in Dei Templo*]. Et de Templo Hierosolymitano hunc locum accepere Hieronymus, Augustinus et alii quorum loca produximus antehac. Non habuit quidem in Templo (nam in Synagogis habuit) plenum effectum hoc Caii propositum: sed tamen recte fecisse dicitur, quod ut faceret, nihil omisit. Sic Christo dicitur, *adulterium commisisse*, qui id egit ut adulterio potiretur. Sic Mich. 2: 1 פעלי ἐργαζόμενοι [*operantes*] significat *cogitantes*, ut sequentia manifeste ostendant. Sic offerre dicitur qui offerre vult Matth. 5: 23, Hebr. 11: 17, Iac. 2: 21. Maxime vero id locum habet in criminibus per quae directe laeditur Maiestas Dei corda in-

introspicientis. Itaque in oraculo vetere, quod Herodotus in Erato recitat, habemus: *Τὸ πειρηθῆναι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ποιῆσαι, ἴσον δύναται* [*Tandundem est, conari quid in Deum, quantum fecisse*]. Non poterat autem conatus ille profanandi Templi, et quidem tanta cum violentia, abire sine maximo Iudaeorum, etiam eorum qui Christum iam amplexi erant, dolore, ideo quod scirent illud Templum esse ei Deo dicatum, quem et ipsi colerent: quin et ipsi, quoties ita res ferret, adirent Templum illud precum aut sacrificiorum causa, ut videre est Act. 2: 46, 3: 1, 5: 42, 21: 26.

Ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν ὅτι ἐστὶ Θεὸς, ostendens se Deum] Hic quoque *ἀποδεικνύντα* positum est pro *ἀποδεικτιῶντα* [*cupientem ostendere*], id est, nomen effectus datur consilio: *πειρώμενον ἀποδεικνύναι* [*conantem ostendere*], ait hic Chrysostomus. *Volebat* enim ostendere se esse Deum. *Σπουδάζων Θεὸς νομίζεσθαι* [*Deus credi cupiens*], ait Philo. *Ἠξίου ὑπὲρ ἄνθρωπον νομίζεσθαι* [*Voluit maior homine credi*], ait Dio.

5. *Οὐ μνημονεύετε ὅτι ἔτι ὢν πρὸς ὑμᾶς, ταῦτα ἔλεγον ὑμῖν, nonne meministis, me cum adhuc essem apud vos, vobis haec dicere*] Iterum *πρὸς* pro *apud*, ut Ioh. 1: 1. Factum autem id in Syria, nam ibi fuit Paulus cum a Caesarea iret in Ciliciam, Act. 9: 30. Et illi e Iudaea eiecti primum in Syria vixere: sed ibi quoque orta vexatione, longinquiora adierunt loca.

6. *Καὶ νῦν τὸ κατέχον οἴδατε*] *Τὸ κατέχον* idem quod mox *ὁ κατέχων*, sicut saepe neutrum nomen etiam de personis ponitur: quatenus eae personae res sunt. Vide Col. 1: 10. *Scitis quid eum moretur. Κατέχω* respondet Hebraeo אחר Gen. 24: 56, et אסר Gen. 39: 20, 42: 19, et עגן Ruth. 1: 13, quae omnia *morandi* ac *detinendi* habent significationem. Sic et Luc. 4: 43, Rom. 1: 18. L. Vitellius, cum Paulus ista diceret et haec scriberet, Syriam et Iudaeam tenebat, vir apud Iudaeos gratiosus, et magnis exercitibus imperans, cui propterea facile fuisset, si tam graviter Iudaeorum animos exasperasset Caius, eorum tutelam suscipere et provinciam sui facere iuris. Ideo Caius, antequam propositum exsequeretur, tempus exspectabat, quo L. Vitellius e provincia decede-

deret, et successorem acciperet Petronium, cui non erat par auctoritas.

Εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ] Est et hic passivum pro reciproco. *Ut se aperiat*, id est, animum suum prodat, *suo tempore:* post annum nempe unum et alterum, ex quo haec scripta sunt: idque non sine provida Dei dispensatione, ut Ioh. 7: 30, 8: 20, Luc. 22: 53. Quod hic est *ἀποκαλυφθῆναι* id Philo dixit *ἀναφαίνειν ἃ συνεσκίασε* [*aperire quae obtexerat*]. Illud *ἐν τῷ καιρῷ ἑαυτοῦ* est pro בעתו, Ps. 1: 3 et alibi.

7. *Τὸ γὰρ μυστήριον ἤδη ἐνεργεῖται τῆς ἀνομίας*] *Iam arcanae impietatis istius motiones ponuntur*, per Helcionem nempe et Aegyptios alios. *Μυστήριον* vocatur *quicquid arcanum est: τὸ ἀγνοούμενον* [*quod ignoratur*], interprete Chrysostomo. Sic Esai. 24: 17 רז, quod *arcanum* significat, Theodotion vertit *μυστήριον*, quae vox et in Danielis versione est aliquoties. Vocantur hoc nomine Regum arcana Tob. 12: 6, et aliorum Sirach. 22: 24, 27: 16, 17, 21, 2 Macc. 13: 21. Dicitur hoc *μυστήριον ἀνομίας* quia ad impietatem pertinet, quae זמה Hebraeis, *ἀνομία* alibi, alibi *ἀσέβεια* Graecis Hebraea vertentibus. *Ἐνεργεῖται* sumam hic passive, id est, *cuditur*. Sic sumitur 2 Cor. 1: 6, 4: 12. Hesychius, *ἐνεργεῖται, κατασκευάζεται* [*cuditur, praeparatur*].

Μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται] Est hic *ἔλλειψις* [*defectus*] vocis *exspectandum*. Et construi debuit, *ἕως ὁ κατέχων ἄρτι γένηται ἐκ μέσου* [*solummodo exspectandum*], *donec amoveatur*, nempe a provincia, *is qui hactenus moratur*, illud nempe consilium. *Ἐκ μέσου γενέσθαι* non tantum dicitur de iis quae intereunt, verum etiam de iis quae amoventur, praesertim quae antea impedimento fuere, ut *ἐξαρθῇ ἐκ μέσου* 1 Cor. 5: 2. Sic habes et Esai. 57: 2, in Graeco, *ἦρται ἐκ τοῦ μέσου*. Etiam Demosthenes sic dixit, *ἐκ μέσου ἀνελεῖν*.

8. *Καὶ τότε ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἄνομος, et tunc se prodet impius ille*] *Τότε*, id est, biennio aut triennio post. Solet enim *τότε* convertere tempora etiam multo magis distantia, ut Matth. 2: 7, 3: 13, 4: 11, 15: 12, 17: 19, 19: 13, 27, 24: 9, 14, 30, Sophon. 3: 9, Amos 9: 11, et alibi saepe. *Ἀποκαλυφθήσεται* rursus est, *prodet se*, nu-

nudabit se: ὁ ἄνομος, nempe alter ille, de quo itidem in Syria vobis locutus sum. Hactenus impium Principem descripsit, nunc venit ad impium Doctorem, alteram Christianorum, ac maxime eorum qui ex Iudaea erant, tentationem. Recte autem *impius* dicitur Simon Magus, qui paulo post initia Claudiani principatus Romam venit, ut homines a Christo abduceret, sibique manciparet, omnibus libidinibus, quibus dediti erant Romani, commeatum faciens, eo quod diceret legem, *Non moechaberis*, et similes, non a Deo esse, sed ab Angelis Dei iniussu: et fide homines servari sine iustis operis. Haec alibi latius explicavimus ex Iustino, Irenaeo, Philastrio, Cyrillo, Theodoreto, et aliis.

Ὃν ὁ Κύριος ἀναλώσει τῷ πνεύματι τοῦ ςόματος αὐτοῦ, καὶ καταργήσει τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ, quem Dominus conficiet spiritu oris sui, et destruet illustri adventu] Bis idem more Hebraeo. Idem enim *ἀναλίσκειν* et *καταργεῖν*, *conficere*, כמל, *destruere*. Manuscriptus autem pro *ἀναλώσει* habet *ἀνελεῖ* [*interficiet*]. Et videtur sumptum hoc ex Esai. 11: 4, ubi in Graeco, *ἐν πνεύματι διὰ χειλέως ἀνελεῖ ἀσεβῆ* [*spiritu labiorum interficiet impium*]. Eodem rursus tendunt, *spiritus oris Domini, et illustris eius adventus:* ostendunt enim haec quam facile Christo futurum id illum Magum destruere, nempe quam facile halitu oris difflatur gluma, Ps. 1: 4, aut sicut solis adventu dissipantur nebulae, Os. 6: 4. Utramque similitudinem coniunctam habes Os. 13: 3, ad quem locum videtur hic Paulus respexisse. *Ἐπιφάνεια* autem non semper significat aliquid *quod in re conspicitur:* satis enim est si per effectum vis eius innotescat. Et sic Dei *ἐπιφάνειαν* habes ter, quater, in Maccabaico tertio, ut ibi notavimus: item 2 Macc. 12: 22, 14: 15, 15: 27. Sic et Tit. 2: 11, 3: 4 sumitur *ἐπιφαίνειν*. Bene autem dicitur Christus fecisse quod fecit per Petrum. Nam sic et *Gentibus praedicasse* dicitur Eph. 2: 17.

9. *Οὗ ἐςιν ἡ παρουσία κατ' ἐνέργειαν τοῦ Σατανᾶ ἐν πάσῃ δυνάμει καὶ σημείοις καὶ τέρασι ψεύδους, cuius ostentus ex efficacia Satanae est cum omni vi et prodigiis et portentis mendacii*] Ostendit quantum hoc sit, quod dicit Christum tam facile effecturum, rem nempe omnibus homi-

mi-

minibus desperatam. Quare vero? Quia Simonis illius παρουσία, id est, *ostentus*, comitem habuit magnam *efficaciam*, non Dei sane, sed *Satanae*, idque cum *ostentis*, *prodigiis*, *portentis mendacii*, id est, mendaci doctrinae inservientibus. Eadem verba et de Christo usurpantur, et de Satana aut eius ministris: ut vox παρουσίας modo de Christo per Apostolos: hic de Simone. Et ἐνέργεια de Deo et Christo saepe, de Satana hic et infra 2, et verbum ἐνεργεῖν Eph. 2: 2. Sic δύναμις, σημεῖα, τέρατα tribuuntur Christo, Act. 2: 22, hic vero Satanae, ut et Matth. 24, quomodo et in Exodo Iamnes et Mambres dicuntur fecisse paria Mosi, nempe ad aliquem usque gradum, Deo id permittente. Unde ergo haec erant dignoscenda? Dicam. In Vetere Testamento miracula τῆς ἀληθείας [*veridica*] erant, quae ad Deum unum ducebant: ψεύδους [*fallacia*], quae ad plures Deos, Deut. 13: 1 et seqq.: in Novo vero Testamento, veridica quae ad Iesum Christum ducunt, fallacia quae alios monstrant Christos, aut alios a Christo Doctores 1 Cor. 12: 3, 1 Ioh. 4: 1. Quod enim istis locis de prophetia dicitur, pari iure ad miracula aptandum est, nam et prophetiae sunt miracula. Sed et illud addendum est, sicut Deus terminum quendam praescripsit Iamni et Mambri, ita et praefixum ab eo terminum Simoni huic Mago, et postea Apollonio Tyanaeo, nempe ne omnia morborum genera subito sanarent, ne omnibus linguis loquerentur, ne mortuos ita excitarent ut diu in hac vita ab omnibus conspici possent. Cur hoc? nempe ut si qui novos Doctores sectarentur, et dicerent se miraculis ad hoc adductos, refelli possent inde quod non plura tantum, sed et maiora fecissent Christus et Apostoli: unde sequebatur illos non alia de causa semet addixisse illis novis magistris, quam quia dogmata eorum carni blandirentur: quod etiam nunc, miraculis cessantibus, evenit. Τέρατα ψεύδους sunt ea quae falsae doctrinae inserviunt. Nam quod vice genitivi est apud Hebraeos, saepe finem significat, quem finem explicant verba Christi Matth. 24: 24 et quod hic sequitur 11. Ostenta ista et prodigia Simonis magi explicata habes apud Iustinum, Irenaeum, Tertullianum, Cyrillum, Theodoretum, Epiphanium.

10. *Καὶ ἐν πάσῃ ἀπάτῃ τῆς ἀδικίας, et cum omni deceptione flagitii*] Et hic genitivus finem significat. Eo enim tendebat eius deceptio ut homines ad flagitia impelleret aut in flagitiis detineret. Ἀδικία inter Hebraeas voces maxime respondentem habet עָוֹן, quod et παρανομία [*transgressio legis*] et ἀσέβεια [*impietas*] vertitur, comprehenditque omnia crimina graviora, quomodo haec vox sumitur et Luc. 13: 27, Rom. 1: 18, 29, 2: 8, 6: 13, 2 Tim. 2: 19.

Ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις, iis qui pereunt] In Manuscripto, τοῖς ἀπολλυμένοις sine ἐν, ut dativus pendeat ab ἐστὶν ἡ παρουσία. Nec aliter legit Latinus. Est autem praesens pro futuro. Decipiuntur ab eo homines male perituri. Sic 1 Cor. 1: 18, 2 Cor. 2: 15, 4: 3. Intelligit Samaritas primum, deinde et Romanos.

Ἀνθ' ὧν τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἐδέξαντο εἰς τὸ σωθῆναι αὐτούς, quia beneficium veritatis non acceperant ut servarentur] Ἀνθ' ὧν iustam retributionem significat Luc. 1: 20, 19: 44, Act. 12: 23. Ἀγάπη ἀληθείας dicitur per μετωνυμίαν [*transnominationem*] Dei beneficium in patefacienda nobis veritate, nempe Euangelica. Par μετωνυμία in voce ἀγάπης Rom. 5: 5. *Οὐκ ἐδέξαντο, non acceperant*, nempe cum effectu. Sic δέχεσθαι habemus Act. 8: 14, 11: 1, 17: 11, 2 Cor. 11: 4, et λαμβάνειν Ioh. 1: 12, 3: 11. *Εἰς τὸ σωθῆναι αὐτούς*, nam si accepissent Euangelium, servati et ipsi fuissent: idque agebat Deus προηγουμένως [*antecedenter*]: sed per eorum duritiem successit propositum aliud ἑπόμενον [*consequens*].

11. *Καὶ διὰ τοῦτο πέμψει αὐτοῖς ὁ Θεὸς ἐνέργειαν πλάνης, et ideo immittet illis Deus vim seductionis*] Manuscriptus, πέμπει [*immittit*], tanquam in re praesente. Euangelii contemptoribus immittit Deus seductionem praevalidam, qualis erat illa Simonis.

Εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει] *Ita ut fidem adhibeant falsae doctrinae*. Confer locum Prov. 1: 29—31. Valde enim huc pertinet.

12. *Ἵνα κριθῶσι πάντες οἱ μὴ πιστεύσαντες τῇ ἀληθείᾳ, ut damnentur omnes qui non crediderint veritati*] Id est, Euangelio.

Ἀλλ' εὐδοκήσαντες ἐν τῇ ἀδικίᾳ, sed delectati sint iniqui-

quitate] Placet illis vita flagitiosa, et Simonem Magum Christo praeferunt: non ob miracula, quae in Christo maiora ac diviniora; ut ob id appareat recte eos damnari, 1 Tim. 4: 3. Idem sensus Ioh. 3: 18, 19. *Quidam cum essent pernicie illius digni, remanserunt in eius disciplina*, ait Clemens de Simone.

13. *Ἡμεῖς δὲ ὀφείλομεν εὐχαριστεῖν τῷ Θεῷ πάντοτε περὶ ὑμῶν, ἀδελφοὶ ἠγαπημένοι ὑπὸ Κυρίου, nos autem semper debemus Deo pro vobis gratias agere, fratres dilecti a Domino*] Vide supra 1: 3. Gratias non tantum agere se dicit, sed et debere.

Ὅτι εἵλετο ὑμᾶς ὁ Θεὸς ἀπ' ἀρχῆς εἰς σωτηρίαν, quia elegit vos Deus primitias ad salutem] Illud *ἀπ' ἀρχῆς* ostendit ad Iudaeos haec scribi, qui *primitiae* credentium, Rom. 11: 16, Eph. 1: 12. *Εἵλετο, elegit*, id est, sibi separavit. Agitur hic de ea electione, quae fidem sequitur, ut Matth. 22: 14. Israelitis dictum olim, *Κύριος εἵλετο σε σήμερον γενέσθαι λαὸν* [*Dominus elegit te hodie, ut sis populus*], Deut. 26: 18, nempe ad beneficia temporalia. At hic additur *εἰς σωτηρίαν, ad salutem* nempe aeternam, quae vere Christianis reservatur, Col. 1: 5, 2 Tim. 4: 8.

Ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος καὶ πίστει ἀληθείας, sanctificando per Spiritum et fide veritatis] Hic prior genitivus est causae efficientis, alter vero obiecti, ut et Phil. 1: 27. Quomodo eos *separavit Deus? Sanctificando* eos *per Spiritum* suum. Vide 1 Cor. 1: 2, Act. 20: 32, 26: 18. Et quomodo pervenitur ad illum Spiritum? *Per fidem habitam Euangelio.*

14. *Εἰς ὃ ἐκάλεσεν ὑμᾶς, ad quod et vocavit vos*] *Εἰς ὃ* rem totam significat: nempe et *fidem* et *sanctificationem* 1 Thess. 4: 7, 1 Petr. 1: 15.

Διὰ τοῦ εὐαγγελίου ἡμῶν] *Per* illud *Euangelium*, quod *nos* Apostoli annuntiamus. Sic et 1 Thess. 1: 5 et Rom. 2: 16.

Εἰς περιποίησιν δόξης τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ] *Ut acquiratis gloriam* [*Domini nostri Iesu*] *Christi*, id est, talem qualem nunc habet Christus, nostro tamen modo, Rom. 8: 17. *Περιποίησις δόξης*, sicut 1 Thess. 5: 9, *περιποίησις σωτηρίας*

[*acquisitio salutis*], תקנה. At Syrus intelligit, *ut Christus per fideles suos gloriam consequatur*, id est, laudetur.

15. *Ἄρα οὖν ἀδελφοὶ, στήκετε, itaque fratres, perstate*] *Perstate*, ne labascite sub exsilii incommodis, 1 Cor. 16: 13, Phil. 4: 1.

Καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις, et tenete traditiones] Omnis doctrina vocatur παράδοσις, ut diximus ad Matth. 15: 2. Κρατεῖτε hic, quod κατέχετε 1 Cor. 11: 2. Παραδόσεις, לקדוש aut קבלות.

Ὡς ἐδιδάχθητε, εἴτε διὰ λόγου, εἴτε δι' ἐπιστολῆς ἡμῶν, quas didicistis, sive per sermonem, sive per Epistolam nostram] Duobus enim modis docebant Apostoli, loquendo et scribendo, supra 2. Et par in utroque auctoritas. Et praecessit locutio: secuta est scriptura. Multa quidem quae dixere Apostoli, etiam scripsere: at non omnia: quia satis erat quaedam in usum Ecclesiarum esse introducta, ita ut nihil opus esset et per Epistolas praecipi. In transcursu tamen et horum interdum fit mentio.

16. *Αὐτὸς δὲ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, καὶ ὁ Θεὸς καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν ἀγαπήσας ἡμᾶς, ipse autem Dominus noster Iesus Christus, et Deus et Pater noster qui dilexit nos*] Scandit oratio. Et καὶ illud ante ὁ πατὴρ est explicatio eius quod praecessit, ut Eph. 1: 3, 4: 6, 5: 20, Phil. 4: 20, Col. 1: 3, 2: 2, 3: 17, 1 Thess. 1: 3, 3: 11, 13, 1 Petr. 1: 3. De ista Dei dilectione vide Rom. 5: 7, 8: 37, Eph. 2: 4.

Καὶ δοὺς παράκλησιν αἰώνιον, et dedit consolationem aeternam] *Consolationem aeternam* vocat ex obiecto, promissa vitae aeternae. Sic διαθήκη αἰώνιος [*testamentum aeternum*] Hebr. 13: 20, εὐαγγέλιον αἰώνιον [*Euangelium aeternum*] Apoc. 14: 6.

Καὶ ἐλπίδα ἀγαθὴν, et spem bonam] *Spem rerum optimarum*. Sic κρείττων ἐλπὶς [*spes melior*] dicitur Hebr. 7: 19, ἐλπὶς ζῶσα [*spes viva*] 1 Petr. 1: 3.

Ἐν χάριτι] *Per summam suam bonitatem*. Ingentis enim bonitatis, pro brevi obsequio aeterna promittere et coelestia.

17. *Παρακαλέσαι ὑμῶν τὰς καρδίας*] *Inscribat ista solatia cordibus vestris*. Vide 2 Cor. 1: 4, 7: 6, Eph. 6: 22.

Καὶ

Καὶ στηρίξαι ὑμᾶς, et confirmet vos] Rom. 16: 25, 1 Thess. 3: 13, infra 3: 3, 1 Petr. 5: 10, סמך.

Ἐν παντὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ ἀγαθῷ, ad omnem sermonem et opus bonum] Id est, εἰς πάντα λόγον καὶ πᾶν ἔργον ἀγαθὸν, *ut quae recta sunt ea loquamini et agatis*. In Manuscripto est, καὶ στηρίξαι (nempe τὰς καρδίας) ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀγαθῷ [*eaque confirmet omni bono opere et sermone*]. Pari Codice usus fuit Latinus Interpres.

CAPUT III.

1. *Τὸ λοιπὸν, caeterum*] Vox properantis ad finem, ut 1 Thess. 4: 1, ubi dicta vide.

Προσεύχεσθε, ἀδελφοὶ, περὶ ἡμῶν, fratres, orate pro nobis] Sic et Col. 4: 3, 1 Thess. 5: 25.

Ἵνα ὁ λόγος τοῦ Κυρίου τρέχῃ, ut sermo Domini currat] Egregia translatio, id est, ut cito innotescat.

Καὶ δοξάζηται] Non tantum innotescat, sed et approbetur *et laudetur*, נהדר.

Καθὼς καὶ πρὸς ὑμᾶς, sicut et apud vos] Πρὸς hic iterum *apud*, ut alibi saepe.

2. *Καὶ ἵνα ῥυσθῶμεν ἀπὸ τῶν ἀτόπων καὶ πονηρῶν ἀνθρώπων, et ut liberemur ab hominibus facinorosis et malitiosis*] Ἄτοπον est און Iob. 4: 8, 11: 11, 36: 21, Prov. 30: 20, Luc. 23: 41. Hinc ἄτοποι, *homines facinorosi, flagitiosi*, quomodo id nomen in Glossario exponitur. Πονηροὶ sunt רעים *malitiosi*: ut est in eodem Glossario. *Liberemur ab his*, id est, faciat Deus ne aut calumniis aut etiam exemplo nobis noceant. Sic Rom. 15: 31. Ῥύω est גאל.

Οὐ γὰρ πάντων ἡ πίστις, neque enim omnium est fides] Atqui ad fidem vocantur omnes quibus annuntiatur Euangelium. Sic est: sed *qui in vitiis sibi placent, non credent nobis*, inquit Lactantius, *etiamsi solem manibus gestemus*. Amant opera tenebrarum: ideo lucem reformidant, Ioh. 3: 20. Nolunt facere voluntatem Patris, et ideo non recte iudicant, Ioh. 7: 17. Par locutio apud Clementem Alexandrinum Strom. V, Οὐ πάντων ἡ γνῶσις [*Non omnium est scientia*]. Prudentius in Romam hymno:

 Scio

Scio incapacem te sacramenti, impie,
Non posse caecis sensibus mysterium
Haurire nostrum: nil diurnum nox capit.

3. *Πιςὸς δέ ἐςιν ὁ Κύριος, ὃς ςηρίξει ὑμᾶς καὶ φυλάξει ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, fidus autem est Dominus, qui confirmabit vos et a malo tuebitur*] Idem sensus qui 1 Cor. 1: 8, 9, 1 Thess. 5: 24. *Ἀπὸ τοῦ πονηροῦ* accipe ut Matth. 6: 13. In Manuscripto, *πιςὸς δέ ἐςιν ὁ Θεὸς, ὃς καὶ ςηρίξει.* Et ita legit Latinus.

4. *Πεποίθαμεν δὲ ἐν Κυρίῳ ἐφ' ὑμᾶς*] Sic et Gal. 5: 10. *Optime de vobis spero, Deo adiuvante.*

Ὅτι ἃ παραγγέλλομεν ὑμῖν, καὶ ποιεῖτε καὶ ποιήσετε, vos quae praecipimus vobis, et facere et facturos esse] Sic 1 Thess. 4: 10, 5: 11.

5. *Ὁ δὲ Κύριος κατευθύναι ὑμῶν τὰς καρδίας, Dominus autem dirigat animos vestros*] *Κατευθύναι* ישר. *Dominus*, id est, Christus, per Spiritum scilicet suum.

Εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ad dilectionem Dei] Ut Deum diligatis.

Καὶ εἰς τὴν ὑπομονὴν τοῦ Χριςοῦ, et patientiam Christi] *Eam patientiam cuius causa est Christus*, nempe per spem nobis insitam, 1 Thess. 1: 2.

6. *Παραγγέλλομεν δὲ ὑμῖν, ἀδελφοί, ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, denuntiamus autem vobis, fratres, nomine Domini nostri Iesu Christi*] Id est, Apostolica auctoritate praecipimus.

Στέλλεσθαι ὑμᾶς ἀπὸ παντὸς ἀδελφοῦ ἀτάκτως περιπατοῦντος καὶ μὴ κατὰ τὴν παράδοσιν ἣν παρέλαβον παρ' ἡμῶν, ut vitetis omnem fratrem ambulantem inordinate nec secundum traditionem quam acceperunt a nobis] Quid sit *παράδοσις* vide supra 2: 15. *Ἀτάκτως περιπατοῦντες* iidem sunt qui *ἄτακτοι* 1 Thess. 5: 14. Hos iubet *vitari*, id enim *ςέλλεσθαι* hic, *ὑποςέλλειν* Gal. 2: 12. Si presbyterium ibi fuisset, iussisset eos excommunicari. Nunc quia presbyterium non erat, iussit tales improbe viventes *vitari*, id est, familiarem eorum consuetudinem defugi, quod ius singulis Christianis competit. Vide quae diximus ad Matth. 18: 17. In Manuscripto pro *παρέλαβον* est *παρελάβοσαν*, Boeotica flexione, de qua vide Rom. 3: 13. Sic *ἐξήλθοσαν* Exod. 16: 22, *συνελάβοσαν* Ier. 26: 8. Est

autem constructio *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*ad significationem relata*]: nam, de singulis locutus intulit plurale: quod notavit Latinus.

7. *Αὐτοὶ γὰρ οἴδατε πῶς δεῖ μιμεῖσθαι ἡμᾶς*] Id est, *scitis, quomodo vobis vivendum sit ut nos imitemini.* Vide 1 Cor. 4: 16, 11: 1, Eph. 5: 1, 1 Thess. 1: 6.

Ὅτι οὐκ ἠτακτήσαμεν ἐν ὑμῖν, quoniam non inordinate nos gessimus inter vos] *Ἀτακτεῖν* est *ἀτάκτως περιπατεῖν*, *non recte neque ordine res agere.* Utitur sic isto verbo in Themistocle Plutarchus.

8. *Οὐδὲ δωρεὰν ἄρτον ἐφάγομεν παρά τινος, neque gratis panem alicuius edimus*] Mensarum asseclas maxime flagellat, *τοὺς ἀσυμβόλους.*

Ἀλλ' ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ, sed labore et fatigatione] 1 Thess. 2: 2.

Νύκτα καὶ ἡμέραν ἐργαζόμενοι, noctu diuque operantes] Mos hic Paulo ubique, 1 Cor. 4: 12, Act. 20: 34, 1 Thess. 2: 9.

Πρὸς τὸ μὴ ἐπιβαρῆσαί τινα ὑμῶν, ne cui vestrûm graves essemus] Et hoc repetit 1 Thess. 2: 7, 9. *Πρὸς τὸ μὴ ἐπιβαρεῖν τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν* [*Ne gravetur Ecclesia Dei*], Clemens Constit. II. 33.

9. *Οὐχ ὅτι οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν, non ac si nobis non sit potestas*] Ius nobis non deerat vivendi vestro sumptu, 1 Cor. 9: 6.

Ἀλλ' ἵνα ἑαυτοὺς τύπον δῶμεν ὑμῖν εἰς τὸ μιμεῖσθαι ἡμᾶς, sed ut nos ipsos exemplar exhibeamus vobis ad nos imitandum] Ut exemplar nos ipsos vobis exhiberemus ad maxima quaeque. De voce *τύπου* in hoc sensu vide Phil. 3: 17.

10. *Καὶ γὰρ ὅτε ἦμεν πρὸς ὑμᾶς τοῦτο παρηγγέλλομεν ὑμῖν, nam et cum essemus apud vos hoc denuntiabamus vobis*] Quod praecessit erat hortamenti, hoc vero iam praecepti.

Ὅτι εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω, ut, si quis non velit operari, hic neque edat] Exstat haec sententia in Bereschith Rabba et in Ohelmoed, ut Viri eruditi notarunt. Est et alia non dissimilis in libro Zeror, *Qui non laboraverit in prosabbato, ne edat in sabbato.* Amant Apostoli, ut et Christus, uti sententiis bonis quae

in

in ore erant populi aut Sapientum. Simile illud Homeri in Odyssea *T*:

— Οὐ γὰρ ἀεργὸν ἀνέξομαι ὅς κεν ἐμῆς γε
Χοίνικος ἅπτηται.
[— Non tolerabo meos attingere quenquam
Ignavum modios.]

Et inter Pythagorae dicta erat, *Ἐπὶ χοίνικος μὴ καθῆσθαι* [*Super modio ne sedeatur*], quod significat Eustathio exponente, *μὴ τρέφεσθαι ἀργός* [*ne alatur otiosus*]. Demosthenes Olynthiaca III: *Οὐκ ἔςιν ὅπου τοῖς μηδὲν ἐγὼ ποιοῦσι τὰ τῶν ποιησόντων εἶπον ὡς δεῖ νέμειν* [*Nusquam ego dixi nihil agentibus ea esse distribuenda quae functuris officio debentur*]. Alexis:

— Ὅςις ἥδεται γὰρ ἐσθίων
Ὁσημέραι ἀεὶ καὶ ποιεῖν τῶν σιτίων
Ἐπάξιον μηδὲν, περινοςεῖν δὲ σχολὴν
Ἄγοντα, τῷ ζῆν πολεμιώτατον κακόν.
[— Quem saginari iuvat
Quotidie et nil agere condignum cibo,
Sed otiosis circumferri passibus,
Ille aedepol vitae pestis infestissima est.]

Clemens Constitutionum II: *Εἰ δέ τις μὴ ἐργάζεται, οὗτος παρ' ἡμῖν μὴ ἐσθιέτω· ἀργοὺς γὰρ μισεῖ ὁ Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν* [*Si quis non operatur, idem apud nos nec comedat; otiosos enim odio habet Dominus Deus noster*].

11. *Ἀκούομεν γάρ τινας περιπατοῦντας ἐν ὑμῖν ἀτάκτως, audimus enim quosdam inter vos inordinate vivere*] Nimirum:

Arcanam Iudaea tremens manducat in aurem.

Μηδὲν ἐργαζομένους, ἀλλὰ περιεργαζομένους, nihil operantes, sed curiose agentes] In Glossario, *περιεργάζομαι, sciscitor, περίεργος, curiosus*. De tali hominum genere Horatius:

Percunctatorem fugito: nam garrulus idem est.

Et apud Aeschinem iuncta leguntur, *περίεργος καὶ συκοφάντης* [*percunctator atque calumniator*]. Eos ergo intelligit, qui aliena scrutando, et inde apud alios captando iocandi materiam, hoc misero vitae genere se sustentarent. Adde 1 Tim. 5: 13, ubi de simili vitio foeminarum agitur.

12. *Τοῖς δὲ τοιούτοις παραγγέλλομεν καὶ παρακαλοῦμεν διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, iis autem qui eiusmodi sunt denuntiamus et obsecramus per Dominum nostrum Iesum Christum*] Id est, Christi mandato, ut supra 6.

Ἵνα μετὰ ἡσυχίας ἐργαζόμενοι τὸν ἑαυτῶν ἄρτον ἐσθίωσι, ut cum silentio operantes suum panem comedant] Bene *τὸν ἑαυτῶν ἄρτον*· nam *cibus alienus* apud Comicum Latinum, *ἀλλοτρία μάζα* apud Comicum Graecum, est *vita parasitica*. *Ἄρτος* enim, ut לחם apud Hebraeos, pro omni cibo ponitur. Et recte *μετὰ ἡσυχίας*, id est, ad sua agenda, quo sensu *ἡσυχία* sumitur et 1 Tim. 2: 12. Oppositum hoc discursantibus et garrientibus.

13. *Ὑμεῖς δὲ, ἀδελφοὶ, μὴ ἐκκακήσητε καλοποιοῦντες, vos autem, fratres, nolite deficere benefacientes*] *Ne fatigamini recta agendo*. Idem sensus Gal. 6: 9, ubi *τὸ καλὸν ποιεῖν* quod hic contracte *καλοποιεῖν*. Simile compositum *ἀγαθοποιεῖν* Marc. 3: 4, Luc. 6: 9, 33, 34, et apud Petrum aliquoties, et in tertia Iohannis. Contrarium *κακοποιεῖν* et in illis Novi Testamenti locis, et apud Graecos interpretes saepe pro Hebraeo רע.

14. *Εἰ δέ τις οὐχ ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡμῶν, quod si quis non obedit verbo nostro*] Illis praeceptis quae ex Christi mandato damus.

Διὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦτον σημειοῦσθε, per epistolam hunc notate] Id est, *in epistola ad me scripta illum suis notis depingite*, ut ego deinde statuam id quod Spiritus dictaverit, 1 Cor. 5: 3. In Glossario, *σημειοῦμαι, noto, signo*.

Καὶ μὴ συναναμίγνυσθε αὐτῷ, nec commisceamini cum illo] Nempe, dum ego certi aliquid statuerim. *Συναναμίγνυσθαι* est *familiariter convivere*, 1 Cor. 5: 9, 11. *Συγχρᾶσθαι* alibi.

Ἵνα ἐντραπῇ] *Ut pudore tactus* ad mentem meliorem redeat. Vide quae dicta ad Matth. 18: 17. Verbum *ἐντρέπεσθαι* habes hoc sensu et Tit. 2: 8. Hebraeum esset יכלם.

15. *Καὶ μὴ ὡς ἐχθρὸν ἡγεῖσθε, neque inimicum existimatote*] Nempe ex Lege Lev. 19: 17.

Ἀλλὰ νουθετεῖτε ὡς ἀδελφὸν, sed monete ut fratrem] Id est, *ut qui frater fuerit*. Aliquid operari debet pristinae fraternitatis memoria. *Νουθετεῖτε* הוכח. Vide dictum Levitici locum, ubi in Graeco *ἐλέγξεις*. Verbum *νουθετεῖν* ha-

habes Rom. 15: 14, Col. 3: 16, 1 Thess. 5: 14. Talis admonitio Rabbinis est תוכחה.

16. *Αὐτὸς δὲ ὁ Κύριος τῆς εἰρήνης, ipse autem Dominus pacis*] שר־שלום Esai. 9: 6.

Δῴη ὑμῖν τὴν εἰρήνην, det vobis pacem] Amat Paulus πλοκὰς [*copulationes*], qualis et hic est. Nam εἰρήνη priore loco *pacem*, sequente *res omnes prosperas* significat.

Διὰ παντός] *Omni tempore*, ut Marc. 5: 5, Luc. 24: 53, Act. 10: 2, 24: 16, Rom. 11: 10.

Ἐν παντὶ τρόπῳ, omni modo] Probo lectionem quam secutus est Latinus interpres, et Graeci quidam, ἐν παντὶ τόπῳ [*omni loco*], ut 1 Cor. 1: 2. Deus vobis det res bonas, sive Thessalonicae eritis, sive in Iudaeam aut Syriam redibitis, sive alio migrabitis.

Ὁ Κύριος μετὰ πάντων ὑμῶν, Dominus sit cum omnibus vobis] Christus vobis sit adiutor. Vide Matth. 28: 20. In Liturgiis et Graecis et Latinis est hoc pervetus, ὁ Κύριος μεθ᾽ ὑμῶν, *Dominus vobiscum*. Hoc successit in locum sacerdotalis illius benedictionis, cuius mentio Num. 6: 24.

17. *Ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου, ὅ ἐςι σημεῖον ἐν πάσῃ ἐπιςολῇ· οὕτω γράφω. Salutatio mea manu Pauli, quod est signum in omni Epistola; ita scribo*] Hactenus in describenda Epistola manu Scribae Paulus usus fuerat; haec scribit sua manu, manifestumque nobis indicium dat, alias a se Epistolas alio missas, quales multae interciderunt, sed hanc primam esse quam Thessalonicam miserit. Alioqui si nota iam fuisset eius manus, his verbis usus non fuisset, sicut eis non utitur in altera ad Thessalonicenses ex Iudaeis et Gentibus collectos quae prior dicitur, cum revera fuerit, ut diximus, posterior. Sic ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου habes in fine prioris ad Corinthios, non in fine posterioris. *Σημεῖον* vocat certum quendam nexum literarum, quo nomen suum scribebat.

18. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν, gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscum omnibus*] Et haec solemnis Pauli Epistolarum clausula.

Ἀμήν] Hoc addebat Ecclesia, cum lecta esset Epistola, et inde adscribi coepit.

A N-

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD TIMOTHEUM

PRIOREM.

---

1. *Παῦλος ἀπόςολος Ἰησοῦ Χριςοῦ, Paulus Apostolus Iesu Christi*] Hoc initio semper Paulus utitur, quo maior sit dictis eius auctoritas.

Κατ' ἐπιταγὴν Θεοῦ πατρὸς, ex Dei Patris imperio] Sic et Rom. 16: 26 et Tit. 1: 3. Incipit a causa summa.

Καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, et Salvatoris nostri Iesu Christi] In Manuscripto et Codicibus plurimis est, *Θεοῦ πατρὸς σωτῆρος ἡμῶν καὶ Ἰησοῦ Χριςοῦ*. Recte: nam sic et ad Titum, *κατ' ἐπιταγὴν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ* [*ex Salvatoris nostri Dei imperio*]. Mutarunt qui meminerunt *σωτῆρος* nomen plerisque in locis tribui Christo. At non meminerant etiam Deo Patri eius tribui, qui Christum ad salutem nobis conficiendam misit, Luc. 1: 47, infra hic 4: 10, Tit. 2: 10, 3: 4, Iud. 25. In Veteri Testamento frequenter Deo is titulus datur; Deut. 32: 15, 1 Sam. 10: 19, Ps. 24: 5, 25: 5, et alibi in Psalmis saepe, Esai. 12: 2, 17: 10, 45: 15, 21, Ier. 14: 8, Mich. 7: 7, Abac. 3: 17.

Τῆς

Τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, spei nostrae] Id est, qui Christus causa est spei nostrae. Vide 1 Thess. 1: 3. Similis locutio Ps. 71: 7.

2. *Τιμοθέῳ γνησίῳ τέκνῳ ἐν πίστει, Timotheo germano filio in fide*] Timotheus a prima aetate commendatus Paulo fuerat a matre, ut eius exemplis instrueretur, 2 Tim. 3: 10, ubi apertum fit eum Paulo adfuisse antequam Paulus Lystram veniret, quanquam ibi primum Timothei meminit Lucas, Act. 16: 2, quia eo tempore, testimoniis Ecclesiarum praecedentibus, in munus Euangelistae assumptus est, cum ante fuisset Pauli ἀκόλουθος [*sectator*]. Vocat autem Paulus eum *filium in fide*, quia per fidem novam quandam naturam accipimus, et velut iterum gignimur, 1 Cor. 4: 14, 15, 17, 2 Cor. 6: 13, Eph. 5: 1, Phil. 2: 22, 1 Thess. 2: 7, 2 Tim. 1: 2, 2: 1, Philem. 10, 3 Ioh. 4. Adde Gal. 4: 19. Addit γνησίῳ, ut Phil. 4: 3, Tit. 1: 4, quia filius erat Pauli minime degener.

Χάρις, ἔλεος, εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ Χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, gratia, misericordia, pax a Deo Patre et Christo Iesu Domino nostro] Sic et 2 Tim. 1: 2, Tit. 1: 4, 2 Ioh. 3. *Εἰρήνη καὶ ἔλεος* Gal. 6: 16, Iud. 2. *Χάρις καὶ εἰρήνη* 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2 et alibi saepe. Geminatio autem significatus similis habet aliquid περιπαθές [*affectibus plenum*]. Confer Num. 6: 24—26.

3. *Καθὼς παρεκάλεσά σε προσμεῖναι ἐν Ἐφέσῳ, πορευόμενος εἰς Μακεδονίαν, sicut rogavi te ut remaneres Ephesi, cum irem in Macedoniam*] Assentior putantibus indicari iter illud quod Act. 20: 32. Ut ex Epheso Timotheus Troada venerit Pauli videndi causa, redieritque mox Ephesum, ubi creditur reliquum vitae egisse.

Ἵνα παραγγείλῃς τισὶ, ut denunties quibusdam] Hic illud ἵνα παραγγείλῃς est positum pro παράγγελλε [*denuntia*], qualis locutio est Eph. 5: 33. Quandoquidem ea de causa ibi relictus es, fac quod mandavi. *Denuntia quibusdam*, nempe qui tali denuntiatione opus habent.

Μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν] *Ne aliud doceant* quam nos docuimus. Vide infra 6: 3.

4. *Μηδὲ προσέχειν μύθοις, neque intendant fabulis*] Agit hic de iis qui ex Iudaismo ad Christianismum venerant, et Iudaicas fabulas admiscebant Christianismo. Or-

Ostendunt id sequentia, et Tit. 1: 14. Adde et infra 4: 7, 2 Tim. 4: 4. Tales erant apud Iudaeos quosdam fabulae de eis quae Deus fecit ante mundum hunc conditum; de homine facto primum ἀνδρογύνῳ [*viro pariter et foemina*]; de eius concubitu cum Bestiis et cum Lilith, de Daemonibus inde natis; de Behemotho et Leviathane; de Animarum ὑπάρξει [*existentia*] ante corpus; de Angelis in sidera et regiones distributis, multaque similia. Tertullianus de Valentino: *Multas introduxit fabulas*.

Καὶ γενεαλογίαις ἀπεράντοις, et genealogiis infinitis] Γενεαλογίας vocat quas Iudaei ספירות, ideo quod fingebatur harum alia ex alia emanare, et quasi gigni, hoc modo:

Corona.

בינה ἔννοια, *Intelligentia*,	חכמות ἀχμώθ, *Sapientia*,
פחד vel גבורה, *Timor* vel *Potentia*,	גדולה vel חסד, *Magnificentia* sive *Misericordia*,

תפארת *Deus*,

הוד *Maiestas*,	נצח *Victoria*,

סוד *Fundamentum*, quod et
כל *Omnia*,

מלכה *Regnum*, quod et שכינה,
Praesentia Dei.

A Platonicis haec desumpta docet nos Tertullianus in Praescriptione: quod verum est, sed quibusdam nominibus retentis, quibusdam mutatis. Sed iam olim apud Persarum Magos tales fuisse γενεαλογίας docet nos Plutarchus Iside: et meminere eorum Platonici qui περὶ ἀρχῶν [*de Principiis*] scripsere. Zoroastris tamen nomine quae circumferebantur, ea a Gnosticis, quos hic notat Paulus, esse facta deprehendit, et ostendisse se ait Porphyrius: et puto eum verum dicere. *Βυθοῦ, Σιγῆς, Ἐννοίας* [*Profundi, Silentii, Intelligentiae*] mentionem habes apud Proclum ad Timaeum, apud Damascium et alios. Vere autem hic Paulus dixit ἀπεράντους. Nam multi ad has

has proprietates alias multas pari iure adiecere, ut Gnosticorum illi ex quibus originem traxere Valentiniani et Basilidiani, qui et pro תולדות usurparunt nomen *αἰώνων*, eorumque fecere *συζυγίας* et *γενεαλογίας*. Nam et hoc nomine utebantur, ut videre est apud Irenaeum initio libri I, Tertullianum, Epiphanium. *Αἰῶνας ἀπείρους* [*Aeonas infinitos*] dixit scriptor Constitutionum sub Clementis nomine. *Γενεαλογίας* autem Deorum quae exstabant apud Hesiodum et Orphea per *ἀλληγορίας* [*latentes significationes*] quasdam ad illos suos *αἰῶνας*, id est, תולדות, referebant. Et propter ista videri volebant eruditiores caeteris, spernebantque alios Christianos, ut rudiores: et hinc est quod *Γνωστικῶν* [*Sapientum*] nomen ipsi sibi fecere. Vide quae diximus in anteloquio ad Euangelium Iohannis. Proclus cum de Genealogiis quae sunt in Platonis Timaeo disputasset: *Ἀλλὰ τούτων ἅδην, οὐδὲν ἀνδρὶ τῶν πραγμάτων φροντίζοντι ὅπως ἂν ἔχοι* [*Verum de his satis, praesertim ei, qui quomodo haec habeant, nihil curet*].

Αἵτινες ζητήσεις παρέχουσι μᾶλλον, quae quaestiones pariunt potius] Multae inde nascebantur quaestiones, cum alii aliter classes illas et nomina ordinarent, suo quisque arbitratu. Sic aliter Basilidiani, aliter Valentiniani. Vide Irenaeum I. 5—7 et seqq. Adde Lactantium I. 5. Tertullianus: *Cum Valentinianus Aeonas tantum triginta finxisset, isti addiderunt alios complures, quatuor enim primum, deinde alios quatuor aggregaverunt.* Pro *ζητήσεις* in Manuscripto est *ἐκζητήσεις*. Sic *οἱ ἐκζητηταὶ τῆς φρονήσεως* [*investigatores prudentiae*] Baruch. 3: 14. Rabbini quaestiones tales vocant מבעיות.

Ἢ οἰκονομίαν Θεοῦ τὴν ἐν πίστει, quam dispensationem Dei quae est in fide] Videntur quidem haec eo tendere ut explicent dispensationem Dei circa salutem nostram: sed revera ea simplex est per fidem in Christum, nec tot ambagibus indiget. De voce *οἰκονομίας* vide Eph. 1: 10. Quidam Libri habent *οἰκοδομήν* [*aedificationem*], sed illud rectius.

5. *Τὸ δὲ τέλος τῆς παραγγελίας ἐστὶν ἀγάπη, finis autem praecepti est dilectio*] Nostra doctrina ad dilectionem tendit: illorum parit dissidia. *Παραγγελία* de Euangelio di-

dicitur et infra 18, et multitudinis numero *παραγγελίαι* 1 Thess. 4: 2. *Τέλος* סוף, Eccl. 12: 13.

Ἐκ καθαρᾶς καρδίας καὶ συνειδήσεως ἀγαθῆς καὶ πίστεως ἀνυποκρίτου, ex corde puro et conscientia bona et fide non ficta] Dat nobis et Paulus brevem *γενεαλογίαν* [*genealogiam*], sed perutilem. Ex *fide minime ficta*, אמונת אמת, cuius mentio 2 Tim. 1: 5, nascitur *bona conscientia*, id est, abstinentia a peccatis, Act. 23: 1, infra 19, 3: 9, 2 Tim. 1: 3, Hebr. 9: 14, 10: 22, 13: 18, 1 Petr. 3: 16, 21. Hinc *puritas cordis*, id est, interior, Act. 15: 9. Hinc porro *dilectio*, quae et *pax* 2 Tim. 2: 22.

6. *Ὧν τινὲς ἀστοχήσαντες, a quibus quidam aberrantes*] *Aberrantes*, infra 6: 21, 2 Tim. 2: 18.

Ἐξετράπησαν εἰς ματαιολογίαν, diverterunt in vaniloquentiam] *Diverterunt*, ut infra 5: 15, 2 Tim. 4: 4. התפנו. *Ματαιολογία, dissertatio infrugifera*. Qui talibus utuntur, *ματαιολόγοι* Tit. 1: 10.

7. *Θέλοντες εἶναι νομοδιδάσκαλοι, volentes esse Legis doctores*] De Cerintho Tertullianus: *Legem etiam proponit, scilicet ad excludendum Euangelium et vindicandum Iudaismum*. Ephesi multi semper fuerant Iudaei: horum quidam Christianismum in speciem amplexi, multum de Iudaismo retinebant. Inter fabulas Iudaicas erat etiam Colloquium Legis cum Deo ante Mundum conditum: volebantque Mundum conditum propter Legem. Vide Rabbinum Israelem de Anima. *Νομοδιδάσκαλοι* תפשי תורה, Luc. 5: 17, Act. 5: 34.

Μὴ νοοῦντες μήτε ἃ λέγουσι, μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται, non intelligentes neque quae loquuntur, neque de quibus affirmant] *Non vident quid dicant*. Legem aiunt observatu necessariam, et eam non observant. Affirmant multa quae ex nullo habent certo sensu aut revelatione. *Διαβεβαιοῦσθαι* est *pro certo affirmare*, Tit. 3: 8, מלל.

8. *Οἴδαμεν δὲ ὅτι καλὸς ὁ νόμος, ἐάν τις αὐτῷ νομίμως χρῆται, scimus autem bonam esse Legem, si quis ea legitime utatur*] Lex hunc usum semper habuit, et nunc quoque habet, ut ostendat scelera et flagitia Deo displicere. Vide Rom. 7: 12. *Νομίμως*, במשפט.

9. *Εἰδὼς τοῦτο, ὅτι δικαίῳ νόμος οὐ κεῖται, sciens hoc, Legem iustis non esse latam*] *Εἰδὼς* pro *οἶδα*, ידע [*novi*].

 Fre-

Frequens enim Hebraeis particeps ponere pro verbo praesenti, quo carent. Latinus legit εἰδότες. Sensus est: Si posteri Abrahami, Isaaci et Iacobi fuissent, quales illi Maiores eorum fuerant, Lege Mosis opus non fuisset. Aegyptius incolatus et inde nata contagia eam fecerunt necessariam. Lex illa Dei per Mosem data magna sui parte effectus habet communes cum aliis civilibus populorum legibus. Philo de Allegoriis: Ἐντέλλεται δὲ τούτῳ ἀλλ' οὐχὶ τῷ κατ' εἰκόνα καὶ τὴν ἰδέαν γεγονότι. Ἐκεῖνος μὲν γὰρ καὶ δίχα προτροπῆς τὴν ἀρετὴν ἔχει αὐτομαθῶς [*Huic praeceptum datur, non illi facto ad ideam et imaginem; nam ille vel absque hortatu virtutem per se ipse didicit*]. Deinde: Τῷ μὲν οὖν τελείῳ καὶ κατ' εἰκόνα προςάττειν, ἢ ἀπαγορεύειν οὐχὶ δεῖ. Οὐδενὸς γὰρ ὁ τέλειος δεῖται [*Ergo homini ad imaginem perfecto nec iussis nec interdictis opus est: perfectus enim homo nullius indiget*]. Xenocratis dictum de Philosophis refert Laërtius: Μόνοι ποιοῦσιν ἑκουσίως, ἃ ποιοῦσιν ἄκοντες οἱ λοιποὶ διὰ τὸν νόμον [*Soli haec sponte faciunt, quae reliqui inviti ac non nisi ob legem*]. Id Servius ad illud VII Aeneidos,

Sponte sua, veterisque Dei se more tenentem,

sic extulit: *Xenocrates, qui cum primus Philosophiae scholam aperuisset, (quod antea in porticibus Philosophi tractarent) et interrogatus esset, quid praestare possit discipulis, respondit, Ut id voluntate faciant, quod alii iure cogantur.* Tacitus Annalium III: *Vetustissimi mortalium nulla adhuc mala libidine, sine pretio, scelere, eoque sine poena aut coërcitionibus agebant: neque praemiis opus erat, cum honesta suopte ingenio peterentur: et ubi nihil contra morem cuperent, nihil per metum vetabantur.* Idem de Germania: *Plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonae leges.* Clemens Strom. IV, ut Socrates citat: Νόμον ἕνεκα ἀγαθῶν οὐκ ἂν γενέσθαι [*Legem non esse factam virorum bonorum causa*]. Idem Strom. V: Τῷ τελείῳ οὐκ ἐν συμβολαίοις πολιτικοῖς, οὐδὲ ἐν ἀπαγορεύσει νόμου, ἀλλ' ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη [*Vir perfectus non eo iustitiam colit, quod aut fidem cui adstrinxerit, aut quod legum praescripto cogatur, sed ultro omnia facit, solo Dei amore ductus*]. Plato de Legibus IX: Αἰσχρὸν μὲν δή τινα τρό-

που, καὶ νομοθετεῖν πάντα ὁπόσα νῦν μέλλομεν τοῦτο δρᾷν ἐν τοιαύτῃ πόλει, ἣν φαμὲν οἰκήσεσθαί τε εὖ καὶ τεύξεσθαι πάσης ὀρθότητος πρὸς ἐπιτήδευσιν ἀρετῆς [*Turpe quodammodo videri possit, leges de huiusmodi rebus, de quibus acturi sumus, huic civitati ponere, cuius praeclarum statum futurum et recta ratione informandum ad certum virtutis honestatisque studium affirmamus*]: ubi et alia ad hanc rem. Laudatur et Aristotelis dictum: Ὅτι ἐκ φιλοσοφίας τοῦτο αὐτῷ περιγέγονε, τὸ ἀνεπιτάκτως ποιεῖν, ἅ τινες διὰ τὸν ἀπὸ τῶν νόμων φόβον ποιοῦσι [*Sese hoc esse e philosophia consecutum, ut, quae nonnulli legum metu faciunt, ea ipse ita faciat, ut iussum in iis nullum exspectet*]. Cornelia apud Propertium:

Mi natura dedit leges a sanguine ductas,
Ne possem melior iudicis esse metu.

Dio Chrysostomus Dissertatione LXXVI: Εἰ γὰρ ἅπαντες ἦσαν ἀγαθοί, δηλονότι τῶν ἐγγράφων (νόμων) ἡμῖν οὐκ ἂν ἔδει [*Si omnes essent boni, scriptis sane legibus nobis non esset opus*], ubi et plura huc pertinentia. Epicurus non longe hinc abit: Οἱ νόμοι χάριν τῶν σοφῶν κεῖνται, οὐχ ὅπως μὴ ἀδικῶσιν, ἀλλ' ὅπως μὴ ἀδικῶνται [*Leges sapientum causa latae sunt; non ne quem iniuria afficiant, sed ne qua eis fiat iniuria*].

Ἀνόμοις δὲ καὶ ἀνυποτάκτοις, sed iniustis et iniugibus] Est hic πλοκὴ [*copulatio*] in νόμος et ἀνόμοις. Nam νόμος est Lex Mosis: ἄνομοι *qui nullam sibi ipsis figunt Legem*, nempe ex usu rationis: *qui sibi Lex non sunt*, Rom. 2: 14. Iidem ἀνυπότακτοι בני בליעל [*filii Belial*], *homines iniuges, effraenes.*

Ἀσεβέσι, impiis] לפשעים, quales sunt blasphemi, contra quos est lex Num. 15: 30.

Καὶ ἁμαρτωλοῖς, et peccatoribus] Est hoc nomen satis generale: sed hic eximie videtur intelligi de seditiosis, quomodo vocantur illi Num. 16: 38, 32: 14. Est autem contra tales lex Exod. 22: 28.

Ἀνοσίοις, sceleratis] Qui faciant foeda, זמה, Ezech. 22: 9, ἀνοσιουργοί Platoni.

Καὶ βεβήλοις] Id est, *sacrilegis*, contra quos est lex Deut. 7: 26.

Πατραλῴαις καὶ μητραλῴαις, parricidis et matricidis]

 Con-

Contra quos lex est argumento a minori ad maius, Lev. 20: 19, Deut. 21: 18.

Ἀνδροφόνοις, homicidis] Contra quos lex est Exod. 21: 12, 14, Lev. 24: 17, Deut. 19: 11—13.

10. *Πόρνοις, fornicariis*] Contra stupratores violentos lex est Deut. 22: 25. Contra seductores Exod. 22: 16, 17. Praeterea vetat lex puellas Hebraeas prostare Lev. 19: 29, Deut. 23: 17.

Ἀρσενοκοίταις, masculorum concubitoribus] Contra quos est lex Lev. 18: 22, 20: 13.

Ἀνδραποδισταῖς] *Plagiariis*, contra quos est lex Exod. 21: 16, Deut. 24: 7. Maximum est furti genus, hominem liberum furari.

Ψεύσταις, mendacibus] Ut qui in contractibus fidem fallunt. Contra eos est lex Lev. 6: 1 et seqq.

Ἐπιόρκοις, periuris] Contra quos est lex Exod. 20: 7, Lev. 19: 12, Deut. 5: 11.

11. *Καὶ εἴ τι ἕτερον τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ ἀντίκειται, κατὰ τὸ εὐαγγέλιον τῆς δόξης τοῦ μακαρίου Θεοῦ, et si quid aliud sanae doctrinae adversatur, quae est ex Euangelio gloriae beati Dei*] Est συνεκδοχὴ [*complexio*], non enim Lex omnia coërcet quae Euangelium improbat, sed graviora. Vide quae diximus in Annotatis ad cap. 4 libri primi de Iure Belli ac Pacis. Doctrina Philosophorum et Rabbinorum partim sana, partim morbida, quae in Euangelio, tota *sana*, infra 6: 3, 2 Tim. 1: 13, 4: 3, Tit. 1: 9, 2: 1. Est אמנה שלמה [*veritas integra*], ut loquuntur Hebraei. Euangelium dicitur τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ex effectu, quia Deus inde maximam gloriam consequitur, 2 Cor. 4: 6, 15, Eph. 1: 6, 12, 14, Phil. 1: 11. Vocatur autem, hic et infra 6: 15, Deus *μακάριος*, ut exprimatur Hebraeum שדי. Deus sibi sufficiens erat ad beatitudinem, non indigebat nostri. Fecit ergo, quicquid fecit, nostri causa. Syrus hic posuit מברכא *εὐλογητοῦ* [*benedicti*]. Etiam Graeci de Diis suis dicunt *μάκαρες*, sed falso.

Ὃ ἐπιστεύθην ἐγὼ, quod creditum est mihi] Loquendi genus Graecum, quale Rom. 3: 2, 1 Cor. 9: 17, Gal. 2: 7, Tit. 1: 3.

12. *Καὶ χάριν ἔχω τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ τῷ Κυρίῳ, et gratias ago ei qui me confirmat Christo Domino*] Non pos-

possum rem tantam exsequi sine eximia eius ope. Ἐνδυναμοῦντί με מעוזי 2 Sam. 22: 33, aut חזק Ps. 18: 2. Vide Act. 9: 22, 2 Tim. 4: 17, Hebr. 11: 34.

Ὅτι πιςόν με ἡγήσατο, *quia fidelem me existimavit*] Ut magnum a Deo auxilium consequamur non satis est a Deo vocari, sed opus est fidem praestemus in eo ad quod vocati sumus: sicut Paulus fecit 1 Cor. 4: 2, 7: 25.

Θέμενος εἰς διακονίαν] *Postquam me adhibuisset ministerio.* Nam θέμενος hic est plusquamperfectae significationis. Διακονία per excellentiam *Apostolatus*, Act. 1: 17, 25, Rom. 11: 13, 2 Cor. 4: 1, 5: 18.

13. Τὸν πρότερον ὄντα βλάσφημον καὶ διώκτην καὶ ὑβριςήν, *qui prius blasphemus fui et persecutor et contumeliosus*] Ostendit magnitudinem beneficii e statu suo priore. Adeo βλάσφημος fuerat, ut etiam alios cogeret βλασφημεῖν Act. 26: 11. Erat et *persecutor*, ut apparet Act. 9: 4, 5; 22: 4, 26: 11, 1 Cor. 15: 9 et *contumeliosus*, ut apparet Act. 8: 3, 9: 2. De voce ὑβρίζειν vide Matth. 22: 6.

Ἀλλ' ἠλεήθην; ὅτι ἀγνοῶν ἐποίησα ἐν ἀπιςίᾳ, *sed miserationem obtigi, quia per ignorantiam feci incredulus*] Non causam adfert cur ipsi ignosci debuerit, sed cur Deus ipsi potius quam aliis ignoverit. Sunt שגאות, ἄγνοιαι peccata, sed in genere peccatorum minus gravia quam ea quae fiunt ביד רמה [*cum manu elata*], ut est Num. 15: 30, vide Luc. 12: 47, 48. Ἐν ἀπιςίᾳ tempus designat. *Cum adhuc incredulus*, inquit, *essem.* Ἠλεήθην dicitur ea forma, qua modo ἐπιςεύθην, רחמתי in Pual. Vide Act. 23: 1.

14. Ὑπερεπλεόνασε δὲ ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν] *Multum crevit in me Christi gratia*, id est, dona spiritualia. Ὑπερεπλεόνασε, פרץ במאד מאד. Sic illi ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις; Rom. 5: 20. Amat enim Paulus voces tales, ut alibi notavimus.

Μετὰ πίςεως καὶ ἀγάπης τῆς ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ] *Quantum* in me, inquit, crevit *fides et dilectio* tam Dei quam proximi *propter Christum.* Cyprianus ad Donatum: *Nostrum tantum sitiat pectus et pateat: quantum illuc fidei adferimus, tantum gratiae inundantis haurimus.* Notant Veteres coniungi hic liberum arbitrium cum gratia, sed ita ut gratiae non tantum priores sint partes, sed et superiores.

15. *Πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος, verus sermo et omni acceptione dignus*] Eadem verba habes infra 4: 9; πιστὸς ὁ λόγος etiam infra 3: 1 et Tim. 2: 11 et Tit. 3: 8. Hebraei dicunt דבר נאמן. *Non tantum vera est haec quam dicam sententia, sed et digna quae fiat plurimi.* Sic ἀποδοχῆς ἄξιον dixit Diodorus Siculus: ἀποδοχῆς ἀξιοῦσθαι Dionysius Halicarnassensis in Rhetoricis. Pari sensu ἀποδεκτὸς habebimus infra 2: 3.

Ὅτι Χριστὸς Ἰησοῦς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον, Christum Iesum venisse in mundum] Id est, Dei dono hominibus apparuit. Ioh. 1: 9, 3: 2, 6: 14, 9: 39, 11: 27, 12: 46, 18: 37.

Ἁμαρτωλοὺς σῶσαι, ut peccatores servet] Matth. 9: 13, Marc. 2: 17, Luc. 5: 32, Rom. 5: 8.

Ὧν πρῶτός εἰμι ἐγὼ, quorum primus ego sum] Hoc non est sententiae, sed obiter ei additum. Est autem dictum ὑπερβολικῶς [*per superiectionem*] ex summa modestia: qualis et 1 Cor. 15: 9.

16. *Ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἠλεήθην, ἵνα ἐν ἐμοὶ πρώτῳ ἐνδείξηται Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν πᾶσαν μακροθυμίαν, sed ideo misericordiam consecutus sum, ut in me primo ostenderet Christus Iesus omnem lenitatem*] Christus Dei imago. Deus cum ignoscit et causas habere solet προκαταρκτικὰς [*primarias*], qualis illa de qua supra 13, et praeterea τελικὰς [*finales*], id est aliquem usum quem sibi proponit. Vide quae diximus ad Luc. 7: 47. Sic Midrasch in Ps. 51 ait *ideo permissum labi Davidem, ut alios solari posset.* Πρῶτον vero hic est positum pro πρότερον [*prius*], ut Ioh. 1: 15. *In me Christus prius quam in aliis* qui a me erant convertendi, *ostendit summam suam lenitatem.* Quidam Codices hic habent, ἐν ἐμοὶ πρώτην [*in me primam*] sensu eodem. Πᾶσαν hic interpretor *summam*, ut modo πάσης ἀποδοχῆς. Sic Herodoto ἐλπὶς πᾶσα, *spes maxima.* Hanc lenitatem μακροθυμίαν etiam Petrus vocat, 2 Petr. 3: 15.

Πρὸς ὑποτύπωσιν τῶν μελλόντων πιστεύειν ἐπ' αὐτῷ εἰς ζωὴν αἰώνιον, exemplo eorum qui credituri sunt illi in vitam aeternam] Ὑποτύπωσις, ut et τύπος sunt *prima picturarum vel operum lineamenta, praeformatio.* Sumitur hic pro *exemplo*: nam exemplo Pauli, qui post tam saeva facta, dona Spiritus erat consecutus, ac proinde et ius

ad

ad vitam aeternam (nam dona illa vitae aeternae erant arrhabo), etiam illi ex Gentibus, qui prave vixerant, audebant sperare vitam aeternam, postquam eandem, quam Paulus profitebatur, vitam recepissent.

17. *Τῷ δὲ βασιλεῖ τῶν αἰώνων*] *Regi omnium temporum:* עתיק יומים [*antiquus dierum*] Dan. 7: 9.

Ἀφθάρτῳ, incorruptibili] Vide Rom. 1: 23 et ibi dicta, et Sap. 12: 1.

Ἀοράτῳ, inadspectabili] Hebr. 11: 27. Proprium id Deo. *Habitat enim lucem inaccessam*, infra 6: 16. Deus per se non conspicitur, at *conspicitur in operibus*, Rom. 1: 20, apertissime vero in Filio, 2 Cor. 4, Hebr. 1: 3.

Μόνῳ σοφῷ Θεῷ, soli sapienti Deo] Sic et Rom. 16: 27, non quod non aliis is titulus aliquo sensu tribuatur, sed quia hoc quicquid est, a Deo venit. Sic et Iud. 25. Eadem locutio infra 6: 16. At in Manuscripto deest σοφῷ, ita ut illud μόνῳ ad ἀοράτῳ referatur. Et sic quidem Latini legerunt.

Τιμὴ, δόξα, honor, gloria] Usurpant nostri Scriptores ἀσύνδετον [*coniunctionis intermissionem*] etiam in duabus vocibus.

Εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, in sempiternum] Sic et Gal. 1: 5 et Phil. 4: 20 et 2 Tim. 4: 18, Hebr. 13: 21, 1 Petr. 4: 11, 5: 11, Apoc. 1: 6, 5: 13, 7: 12.

18. *Ταύτην παραγγελίαν παρατίθεμαί σοι, hoc praeceptum apud te depono*] Verbum valde efficax. Nulla enim fides sanctior fide depositi. Ideo infames sunt apud omnes gentes qui depositum abnegant. Vide et infra 6: 20, 2 Tim. 1: 14, 2: 2. Sic Exod. 19: 7, וישם לפניהם את כל־הדברים, in Graeco est, *παρέθηκεν αὐτοῖς πάντας τοὺς λόγους τούτους* [*deposuit apud eos omnia haec verba*].

Τέκνον Τιμόθεε, fili Timothee] Non potuit loqui efficacius.

Κατὰ τὰς προαγούσας ἐπί σε προφητείας, secundum praecedentes de te prophetias] Ἐπί σε עליך. Memento factum te Euangelistam, Spiritu Dei nos et alios in id excitante. Ita enim tunc fieri solebat, Act. 1: 24, 13: 2. Ambrosius aut quisquis est qui sub eius nomine legitur in hunc locum: *Praedestinatus est enim Timotheus, quando ad hoc ab Apostolo assumptus est, ut ordinaretur.* Chrysos-

sostomus: *Τότε δὲ ἐπεὶ οὐδὲν ἀνθρώπινον ἐγίνετο, καὶ ἀπὸ προφητείας ἐγίνοντο οἱ ἱερεῖς* [*Tum, cum nihil hac in re humani fieret, ac per prophetiam fierent sacerdotes*]. Oecumenius: *Κατὰ γὰρ πνεύματος ἀποκάλυψιν καὶ ᾑρέθη παρὰ τοῦ Παύλου εἰς μαθητὴν, καὶ περιετμήθη, καὶ ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη* [*Iuxta revelationem Spiritus a Paulo in discipulum est assumptus, circumcisus et Episcopus ordinatus*]. Theophylactus: *Τὸ παλαιὸν ἀπὸ προφητείας ἐγίνοντο οἱ ἱερεῖς, τουτέστιν ἀπὸ πνεύματος ἁγίου* [*Creabantur olim sacerdotes per prophetiam, id est, per Spiritum sanctum*].

Ἵνα στρατεύῃ ἐν αὐταῖς τὴν καλὴν στρατείαν, ut milites in illis bonam militiam] *Ἐν αὐταῖς*, id est, *secundum illas*; per illas excitatus: nam in prophetiis de ipso illa verba fuerant, *στρατεύσει τὴν καλὴν στρατείαν* [*militabit bonam militiam*]. Omnia vita hominis militia, Iob. 7: 1, imprimis hominis Christiani, 2 Cor. 10: 4, maxime vero Pastoris Euangelici, 1 Cor. 9: 7, 2 Tim. 2: 24, Phil. 2: 25, Philem. 2. Sic Levitarum ministerium dicitur צבא στρατεία.

19. *Ἔχων πίστιν καὶ ἀγαθὴν συνείδησιν, retinens fidem et bonam conscientiam*] Vide supra 5: *Ἔχων* pro *κατέχων*, simplex pro composito. *Κατέχων* habes Luc. 8: 15 et 1 Cor. 11: 2.

Ἥν τινες ἀπωσάμενοι περὶ τὴν πίστιν ἐναυάγησαν, quam quidam a se amoventes fidei naufragium fecerunt] Sicut ignis pabulo indiget, ita fides bonis operibus, alioqui facile exstinguitur. Nam qui male agere volunt omnia quaerunt ut sibi persuadeant ea, quae de praemiis ac poenis aeternis dicuntur, non esse vera, aut certe non tali Lege Deum agere cum hominibus. Fides est ut navis; vita pura velut gubernaculum. Gubernaculo abiecto non mirum si navis in scopulos impacta frangitur. *Ἀλληγορίαι* [*allegoriae*] ut a navigatione ita a naufragiis sumptae valde sunt frequentes. Fides hic intelligenda vera illa, de qua et 2 Tim. 3: 10. *Ἀπωθεῖσθαι* נזר aut געל *a se amovere*, ut Rom. 11: 1, 2 et 13: 12, secundum quosdam Codices. *Περὶ* hic est *quod ad fidem attinet.* Sic et 2 Tim. 2: 18. Vide et infra 6: 4. Clemens Strom. II de his qui hic denotantur agens, producto hoc loco additi

Ὅτι

"Ὅτι τὴν θεόθεν ἥκουσαν συνείδησιν ἀπιςίᾳ κατεμίαναν [*Quam Divinitus nacti erant conscientiam, abiecta fide polluerunt*].

20. Ὧν ἐςιν Ὑμέναιος καὶ Ἀλέξανδρος, *ex quibus est Hymenaeus et Alexander*] Non tantum dicit hoc fieri posse, sed et factum ostendit. Vide quantum naufragium fecerit *Hymenaeus* qui resurrectionem in fine saeculorum futuram negavit, 2 Tim. 2: 17; nimirum unus illorum adversus quos directum est cap. 15 prioris ad Corinthios. *Alexander* est *faber* ille *aerarius* de quo Paulus queritur etiam 2 Tim. 2: 14. Ephesi is habitabat, ut discimus Act. 19: 33, ubi dicta vide.

Οὓς παρέδωκα τῷ Σατανᾷ, *quos tradidi Satanae*]. Nempe morbis cruciandos, ut 1 Cor. 5: 5 explicavimus. Scriptor Responsionum ad Orthodoxos: Ὅτε διὰ τῆς μακροθυμίας τῶν ὑβριζομένων οὐ γίνεται διόρθωσις, τότε ἡ ἀποτομία τῆς μακροθυμίας τοῖς ἀδιορθώτοις ἐςὶ χρησιμωτέρα [*Ubi clementia corrigendae improborum contumeliae nihil proficit, severum quam mitem esse utilius est his ipsis quibus clementia mederi non potest*].

"Ἵνα παιδευθῶσι μὴ βλασφημεῖν, *ut discant non maledicere*] Sicut 1 Cor. 5: 5 dicitur εἰς ὄλεθρον σαρκός, *ad affectuum carnalium exstirpationem: in emendationem, non in perditionem*, ait Tertullianus de Pudicitia: *ut emendentur*, in libro de Fuga in persecutione. Et recte dixit βλασφημεῖν, nam solent qui a vera doctrina deficiunt, ne id frustra facere putentur, ei maledicere, ut isti resurrectionis dogma stultum et ab omni ratione alienum esse dicebant. Vide Act. 17: 32. Tertullianus Testimonio Animae: *De resurrectione, cuius non praesumptores deputamur.*

CAPUT II.

1. Παρακαλῶ οὖν πρῶτον πάντων] Sicut Imperatores Romani mandata dare Praesidibus solebant, ita Paulus in Timotheo mandata dat Episcopis. Illud οὖν pendet ex praecedentibus: Ταύτην παραγγελίαν παρατίθεσθαί σοι. *Hoc primum*, inquit, *praescribo*; nam praescribet deinceps et alia.

Ποιεῖσθαι δεήσεις, ut fiant deprecationes] *Δεήσεις* sunt *deprecationes ad mala avertenda.* Vide Act. 1: 14, Phil. 4: 6, תחנה.

Προσευχάς] *Προσευχαί* sunt *preces ad bona nobis obtinenda.* Vide Eph. 1: 16, 6: 18, תפלה. Haec duo nomina et alia quibus precum nomina distinguuntur reperies in libro de Morte Mosis.

Ἐντεύξεις] *Ἐντεύξεις* sunt *preces pro aliis.* Vide Rom. 8: 26, פגיעה.

Εὐχαριστίας] *Gratiarum actiones* pro bonis iam acceptis, quae precibus adiungi debent, Phil. 4: 6, תודה.

Ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, pro omnibus hominibus] Etiam pro nondum credentibus. Scriptor de Vocatione Gentium I. 12: *Scribens itaque ad Timotheum Paulus Apostolus ait, Obsecro igitur primum omnium fieri obsecrationes, postulationes, gratiarum actiones, pro omnibus hominibus, pro Regibus, et omnibus qui in sublimitate sunt: ut quietam et tranquillam vitam agamus in omni pietate et castitate. Hoc enim bonum est et acceptum coram Salvatore nostro Deo, qui omnes homines vult salvos fieri, et in agnitionem veritatis venire. Unus enim Deus et unus Mediator Dei et hominum homo Christus Iesus, qui dedit redemptionem semetipsum pro omnibus. De hac ergo doctrinae Apostolicae regula, qua Ecclesia universalis imbuitur, ne in diversum intellectum nostro evagemur arbitrio, quid ipsa Ecclesia universalis sentiat requiramus: quia nihil dubium esse poterit in praecepto, si obedientia concordet in studio. Praecepit itaque Apostolus, imo per Apostolum Dominus qui loquebatur, fieri obsecrationes et postulationes, gratiarum actiones pro omnibus hominibus, pro Regibus, ac pro his qui in sublimitate sunt. Quam Legem supplicationis ita omnium Sacerdotum et omnium fidelium devotio concorditer tenet, ut nulla pars Mundi sit, in qua huiusmodi orationes non celebrentur a populis Christianis. Supplicat ergo ubique Ecclesia Deo, non solum pro sanctis et in Christo iam regeneratis, sed etiam pro omnibus infidelibus et inimicis Crucis Christi, pro omnibus idolorum cultoribus, pro omnibus qui Christum in membris eius persequuntur, pro Iudaeis quorum caecitati lumen Euangelii non refulgent*

fulget, pro haereticis, pro schismaticis, qui ab unitate fidei et charitatis alieni sunt. Quid autem pro istis petis, nisi ut relictis erroribus suis convertantur ad Deum, accipiant fidem, accipiant charitatem, et de ignorantiae tenebris liberati in agnitionem veniant veritatis? Quod quia ipsi praestare sibi nequeunt, malae consuetudinis pondere oppressi et Diaboli vinculis illigati, neque deceptiones suas evincere valent, quibus tam pertinaciter inhaeserunt, ut quantum amanda est veritas, tantum diligant falsitatem, misericors et iustus Dominus pro omnibus sibi vult hominibus supplicari, ut cum videmus de tam profundis malis innumeros erui, non ambigamus Deum praestitisse, quod ut praestaret, oratus est: et gratias agentes pro his qui salvi facti sunt, speremus etiam eos qui nondum illuminati sunt, eodem Divinae gratiae opere eximendos de potestate tenebrarum, ut in regnum Dei, priusquam de hac vita exeant, transferantur. Philo de Iudaeorum Pontifice Maximo: *Οὐ μόνον ὑπὲρ ἅπαντος ἀνθρώπων γένους, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν τῆς φύσεως μερῶν, γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρὸς, τάς τε εὐχὰς καὶ τὰς εὐχαριςίας ποιεῖται* [*Non solum pro toto humano genere, verum etiam pro naturae partibus, terra, aqua, aëre, igne precatur, et agit gratias*]. Sunt quaedam preces pro omnibus: sunt et aliae pro fidelibus tantum, ut Ioh. 17: 9.

2. *Ὑπὲρ βασιλέων, pro Regibus*] Graeci Imperatores Romanos vocabant *βασιλέας*, non vocem Latinam respicientes, sed rem ipsam. Erant enim re ipsa *ἀνυπεύθυνοι* [*legibus soluti*]. Tertullianus: *Illuc* (id est, in caelum) *suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocui, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia de pectore, oramus pro omnibus Imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, Senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, et quaecunque hominis et Caesaris vota sunt.* Dionysius apud Eusebium: *Καὶ τούτῳ διηνεκῶς ὑπὲρ τῆς βασιλείας αὐτῶν, ὅπως ἀσάλευτος διαμείνῃ, προσευχόμεθα* [*Ideoque iugiter pro ipsorum imperio, ut inconcussum permaneat, precamur*]. Mos hic egregius, ut multa laudabilia, venit ab Iudaeis, Ps. 15, Esdr. 6: 10. Io-

Iosephus XII. 17: Ἀπαντήσαντες τῶν ἱερέων τινες καὶ πρεσβυτέρων ἠσπάζοντο, καὶ τὰς θυσίας ἐπεδείκνυον, ἃς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ἔλεγον προσφέρειν τῷ Θεῷ [*Sacerdotes et Presbyteri aliquot facti sunt obviam, ostentantes victimas, quas se dicebant oblaturos Deo pro salute Regis*]. Meminit huius moris et VII. 17, et alibi saepe: et exstat ea de re praeceptum in Pirke Avoth.

Καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, et omnibus in eminentia constitutis] Non tantum pro Imperatoribus orabant Christiani, sed et pro earum in quibus vivebant provinciarum Praesidibus, qui ἡγεμόνες 1 Petr. 2: 14. Vide et quae dicta Matth. 27: 2. Scriptor 2 Macc. 3: 15 Hyrcanum vocat ἄνδρα ἐν ὑπεροχῇ κείμενον [*virum in eminentia constitutum*], גדולה.

Ἵνα ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν, ut quietam et tranquillam vitam agamus] Tuti a Barbarorum invasione et a latronibus. Seneca Epistola LXXIV: *Errare mihi videntur qui existimant philosophiae fideliter deditos, contumaces esse ac refractarios et contemptores Magistratuum ac Regum, eorumve per quos publica administrantur. E contrario enim nulli adversus illos gratiores sunt: nec immerito; nullis enim plus praestant, quam quibus frui tranquillo otio licet. Itaque hi quibus ad propositum bene vivendi aditum confert securitas publica, necesse est auctorem huius boni ut parentem colant.* Postea: *Diligit eos per quos hoc facere ei tuto licet.* Rursus: *Sub quorum tutela positus exercet artes bonas.* Deinde: *Sic huius pacis beneficium ad omnes pertinentis, altius ad eos pervenit, qui illa bene utuntur.* Item: *Confitebitur ergo multum se debere ei, cuius administratione ac providentia contigit illi pingue otium et arbitrium sui temporis.* Lactantius fine Institutionum ad Imperatorem: *Erat congruens ut in firmando humani generis statu, te auctore ac ministro Divinitas uteretur: cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te imprimis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat, deinde inspiret tibi voluntatem, quae semper in amore Divini Numinis perseveret: quod est omnibus salutare, tibi ad foelicitatem, et caeteris ad quietem.*

Ἐν

Ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι, in omni pietate et castitate] Hoc obiter addidit, ut officii sui Christianos admoneret. Non ideo, inquit, nos tranquillitatem et securitatem publicam optamus, ut ea utamur ad comessationes et libidines: sed ad sacros coetus, ad probos pudicosque mores, בהדרי קדש [*cum splendore sancto*] Ps. 110: 3. Quid sit *σεμνότης*, vide Phil. 4: 8. Aristoteles interpretatur *βαρύτητα εὐσχήμονα* [*gravitatem honestam*].

3. *Τοῦτο γὰρ, hoc enim*] *Hoc* nempe, ut oremus pro Reipublicae Rectoribus. Et quid? *Εὐχόμεθα τοὺς βασιλεῖς καὶ ἄρχοντας μετὰ τῆς βασιλικῆς δυνάμεως καὶ σώφρονα τὸν λογισμὸν ἔχοντας εὑρεθῆναι* [*Oramus ut Reges Principesque una cum Regia potestate inveniantur etiam sana mente praediti*], ait Iustinus Martyr. Haec precatio eventum suum habuit aliqua ex parte in Adriano, Severo, Antonino, qui Christianis aequi admodum fuere: perfectius vero in Constantino et post eum Principibus Romanis, deinde et aliorum populorum Regibus.

Καλὸν καὶ ἀποδεκτόν] *Pulchrum et gratum.* Vide supra 1: 15 et infra 5: 4.

Ἐνώπιον τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, servatori nostro Deo] De illo *ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ* vide Luc. 1: 6, Act. 8: 21, 2 Cor. 7: 12, 8: 21. De titulo *σωτῆρος* supra 1: 1.

4. *Ὃς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι, qui omnes homines vult servari*] *Deus*, ut Arnobius II Contra Nationes loquitur, *sublimibus, infimis, servis, feminis, pueris uniformiter potestatem veniendi ad se facit. Patet omnibus fons vitae, neque ab iure potandi quisquam prohibetur aut pellitur.* Plane autem universim sumendum hoc dictum apparet ex aeque negativa 2 Petr. 3: 9, *μὴ βουλόμενός τινας ἀπολέσθαι* [*nullos perire volens*]. Hoc est *θέλημα προηγούμενον* [*voluntas praecedens*]. Adde Ioh. 3: 16.

Καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν, et ad cognitionem veritatis venire] *Et ut serventur, vult eos venire ad cognitionem veritatis*, Euangelicae scilicet. Hoc cum ita sit, debemus et dare operam ut omnibus innotescat veritas, et ei labori preces pro omnibus adiungere. *Dei enim est incrementum dare plantatis et rigatis.*

5. *Εἷς γὰρ Θεὸς, unus enim Deus*]. Non mirum est Deum omnibus bene velle, cum ipse unus sit omnium ho-

hominum Dominus, opificii iure. Similem sententiam habes Rom. 3: 30, Gal. 3: 20.

Εἷς καὶ μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Χριςὸς Ἰησοῦς, unus et Mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus] Quod de summo Hebraeorum Sacerdote dixit Philo, fuisse eum *μεθόριον ἀμφοῖν, ἵνα διὰ μέσου τινος ἄνθρωποι μὲν ἱλάσκωνται Θεὸν, Θεὸς δὲ τὰς χάριτας ἀνθρώποις, ὑποδιακόνῳ τινὶ χρώμενος, ὀρέγῃ καὶ χορηγῇ* [*situm in quodam Divinae humanaeque naturae confinio, ut hoc Mediatore Deus propitietur hominibus, eiusdem ministerio porrigat eis largiaturque suam gratiam*]: qui summum Sacerdotem etiam *μεσίτην* vocat libro de Legibus specialibus: id in Iesum optime congruit. Is enim primum id obtinuit, ut Deus hominibus in gravia peccata lapsis neque vias poenitentiae, neque poenitentiam agentibus veniam praecluderet, quae est prima illa conciliatio ad homines universim pertinens, de qua agitur Rom. 5: 10 et 2 Cor. 5: 19, deinde ut Deus Apostolis daret linguarum et alia dona, quibus instructi homines ad veri cognitionem facilius deducerent, de quo beneficio agitur Eph. 4: 8. Est vero hoc beneficium generale ad totius humani generis bonum. Praefiguratum hoc *μεσίτου* munus in Iobo, 42: 8. Tertullianus *μεσίτην* vertit *sequestrem.*

6. *Ὁ δοὺς ἑαυτὸν ἀντίλυτρον ὑπὲρ πάντων, qui dedit redemptionem semetipsum pro omnibus*] Magna illa beneficia Christus non solis precibus nobis impetravit, sed ingenti obedientia ad mortem usque, et quidem Crucis. *Ἀντίλυτρον* כפר. Vide quae dicta ad Matth. 20: 28. *Ἀντιλύτρου* vox significans admodum, ut et *ἀντιψύχου* [*piaculi pro anima*], qua utitur Iosephus et Ignatius aliquoties.

Τὸ μαρτύριον καιροῖς ἰδίοις, testimonium tempore suo] Est *πρόσθεσις* [*appositio*] relata ad rem totam quae praecessit; quod enim *se pro omnibus dedit* ad mortem, eo ipso *testimonium praebuit* veritati doctrinae suae, idque *eo tempore* quod Prophetae praedixerant. Vide Gal. 4: 4, Eph. 1: 10. *Καιροῖς ἰδίοις* בעתו. At in Manuscripto illo deest *τὸ μαρτύριον.*

7. *Εἰς ὃ ἐτέθην ἐγὼ κήρυξ καὶ ἀπόςολος*] *Ad quod Christi martyrium publicandum ego a Deo constitutus sum A-*

pos-

postolus. Hoc enim sensu eadem verba habemus 2 Tim. 1: 11. Ἐτέθην נשמתי. Sic τιθέναι habes Rom. 4: 17, 1 Cor. 12: 28, supra 1: 12. In Manuscripto, ὃ ἐπιςεύθην ἐγὼ [*quod mihi creditum est*], ut supra 1: 11.

Καὶ διδάσκαλος ἐθνῶν, et Doctor Gentium] Praecipue Gentibus docendis destinatur Act. 9: 15, Rom. 11: 13, Gal. 2: 7—9, 2 Tim. 1: 11.

Ἐν πίςει καὶ ἀληθείᾳ, cum fide et veritate] Nihil veri subticens, nihil falsi admiscens.

8. *Βούλομαι οὖν*] Redit ad id quod inchoaverat supra 5. חפצתי, *hoc opto, hoc desidero.* Vide infra 5: 14, Tit. 3: 8.

Προσεύχεσθαι τοὺς ἄνδρας ἐν παντὶ τόπῳ, viros orare in omni loco] ממקומו [*in loco suo*] Soph. 2: 11, id est, ubicunque conventus habebuntur. Agit enim de publicis precibus. Preces Deo hodie non minus gratae in quavis Ecclesia, quam in Templo Hierosolymitano, Ioh. 4: 24.

Ἐπαίροντας ὁσίους χεῖρας, puris elatis manibus] *Ad coelum expansis manibus*, ut Tertullianum dicentem audivimus. Is mos ab Hebraeis, ut apparet Ps. 141: 2, et apud Rabbinos, qui id vocant נשאות כפים [*elationes palmarum*]. Nihil opus hic repetere quae dicta ad Luc. 18: 12 et Matth. 27: 24. Addi potest locus Esai. 1: 15, Lam. 3: 41, et illud Apollonii:

Πολλὰ μάλ' ἀθανάτοισιν ἐς αἰθέρα χεῖρας ἄειρον
Εὐχόμεναι.
[*Saepe immortales tensis ad sydera palmis*
Oravere Deos.]

Ὁσίους χεῖρας ἐπαίρειν, tollere puras manus, Senecae in Oedipode: *puras*, id est, nullo contaminatas facinore. Philo de Essenis: *Καὶ τάς τε ὄψεις καὶ τὰς χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἀνατείναντες, τὰς μὲν, ἐπειδὰν τὰ θεοῦ ἄξια καθορᾷν ἐπαιδεύθησαν· τὰς δὲ, ὅτι καθαραὶ λημμάτων εἰσὶν, ὑπὸ οὐδεμιᾶς προφάσεως τῶν εἰς πορισμὸν μιαινόμεναι* [*Et vultus et manus ad coelum tendentes, vultus, quod res Deo dignas docti sunt contemplari; manus, quod vacuae omni quaestu, nulla unquam se re quae ad lucrum spectet, patiuntur inquinari*]. Hoc significabat manuum lotio ante preces Iudaeis usurpata, Ps. 26: 6.

Χωρὶς ὀργῆς καὶ διαλογισμοῦ, sine ira et diffidentia] Non manus tantum, id est, actiones externas puras esse opor-

oportet, sed et corda. Duo autem sunt quae maxime preces Deo ingratas faciunt: odium adversus fratrem, quod hic *iram* dixit, quia odium est ira inveterata: et dubitationem de Dei promissis. De illo priori vide Matth. 5: 24, et Maimonidem in regulis orandi, ubi ait: *Si quis senserit animum sibi commotum et cor turgens, ne oret, sed quiescat, dum mens sit sedata.* Pari de causa Sacerdotes cum in templo munere suo functuri essent, a vino abstinebant. De altero vide Matth. 14: 31. Adde illud Clementis ad Corinthios: *Οἱ δίψυχοι καὶ διςάζοντες περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως εἰς κρῖμα καὶ εἰς σημείωσιν πάσαις ταῖς γενεαῖς γίνονται* [*Alternantes et haesitantes de potentia Divina in iudicium et signum omnibus seculis fiunt*]. Nam διαλογισμὸς [*disceptatio*] hoc loco *intra animum disputatio contra fidem.*

9. *Ὡσαύτως καὶ τὰς γυναῖκας, similiter et mulieres*] Nempe precari volo. Hac in parte iuris pares sunt: utriusque sexus preces Deus exaudit. Pro utroque Christus est mortuus, Gal. 3: 28. Ὡσαύτως, id est, *itidem puris manibus, sine ira, sine diffidentia.* Praeter haec communia praecepta, addit iam et specialia sexui per se feroci.

Ἐν καταςολῇ κοσμίῳ, in habitu decoro] *Καταςολὴ* idem quod ςολὴ, ut videre Esai. 22: 17 et 61: 3, ubi in Hebraeo עטה et מעטה. *Κόσμιον, decorum*, in Glossario. Habitum vult esse mundum non luxuriantem. Etiam de hac re pulchra praecipiunt Rabbini.

Μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης κοσμεῖν ἑαυτὰς, cum pudore et modestia ornantes se] Supple *βούλομαι* [*volo*]. *Pudor et modstia* vera ornamenta sexus feminini. Cum his et quae sequuntur bene convenit illud Melissae ad Claretam, *κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην ἀντὶ χρυσῷ καὶ σμαράγδῳ* [*pudorem et modestiam loco auri et smaragdi*], ubi plura ad hanc rem. Laberius:

Smaragdum, ad quam rem, viridem, pretiosum vitrum,
Quo Calchedonios aptas ignes lapideos,
Nisi ut scintillent? Probitas est carbunculus.

Crates: *Κόσμος τὸ κοσμοῦν· κοσμεῖ δὲ τὸ κοσμιωτέραν γυναῖκα ποιοῦν· ποιεῖ δὲ τοιαύτην οὔτε χρυσὸς, οὔτε σμάραγδος, οὔτε κόκκος· ἀλλ' ὅσα σεμνότητος, εὐταξίας, αἰδοῦς ἔμφασιν*

πε-

πεποίηκεσιν [*Ornatus est quod ornat; ornat autem quodcunque ornatiorem efficit mulierem; efficit autem talem non aurum, smaragdus aut purpura: verum quaecunque honestatis, modestiae pudorisque praebent speciem*]. Aristoteles in Oeconomicis: Δαπάνῃ τε καὶ ἐσθῆτι καὶ τῇ ἄλλῃ κατασκευῇ χρήσασθαι, καὶ ἐλάττονι ἢ κατὰ τοὺς τῆς πόλεως νόμους, ἐνθυμουμένην, ὅτι μήτε τὸ τῶν ἐνδυμάτων λαμπρὸν, μήτε τοῦ κάλλους τὸ ἔξοχον, μήτε χρυσίου μέγεθος οὕτω συντελεῖ εἰς σύςασιν γυναικὸς, ὡς ἡ τῶν πραγμάτων εὐταξία καὶ τὸ τοῦ βίου σεμνόν τε καὶ εὐπρεπές. Ὡς ἅπας μὲν τοιοῦτος ὁ τῆς ψυχῆς κόσμος ἐπέραςος μᾶλλον καὶ βεβαιότερος πολλῷ, ὥςε μέχρι γήρως ἑαυτῇ τε καὶ τοῖς παισὶ τὸν ἀληθῆ καλλωπισμὸν προσποριζεσθαι [*Sumptu, veste, reliquo apparatu utetur etiam minore quam ei per Leges licebit: atque hoc cogitabit, nec vestium nitore, nec formae venustate, nec auri multitudine ita commendari hunc sexum, ut modestia omnibus in rebus et vitae gravitate atque honestate. Est enim hic animi ornatus amabilior atque firmior multo, quo et ipsa ad senectutem usque vere ornatior redditur, et liberis quoque eius honoris decorisque multum accedit*]. Paria habet Plutarchus in Praeceptis coniugalibus. Est et sententia vetus:

Γυναικὶ κόσμος ὁ τρόπος, κ' οὐ χρυσία.

[*Non ornat aurum foeminam, at mores probi.*]

Μὴ ἐν πλέγμασιν] Πλέγματα Petrus dixit, 1 Epist. 3: 3, ἐμπλοκὴν τριχῶν. Latinus interpres ibi *capillaturam* dixit, hic *tortos crines*: bene. Sic *flexum capillum* dixit Iuvenalis: idem, *in orbe comarum annulos:* Clemens Alexandrinus, περιπλοκὰς τῶν τριχῶν τὰς ἑταιρικὰς [*cincinnos capillorum meretricios*], Paedagogi III. 11. Naumachius:

Μηδὲ κόμης περίαλλα πολυσχιδέας πλέκε σειράς.

[*Nec suggesta comae variis componito nodis.*]

Hoc est quod Esaias 3: 24 dixit מעשה מקשה, *opus calamistri*, ubi *crispantem crinem* Latinus. *Calamistratam comam* Cicero pro Sextio. Rabbinis πλέγματα dicuntur משבצות.

Ἀργυρίῳ ἢ χρυσῷ, argento aut auro] Multus enim ex utroque ornatus mulierum. Vide Digesta Titulo de auro, argento, mundo, et quae ex Melissa modo attulimus. Phintys Pythagorica dans praecepta foeminis nuptis ait:

Χρυσὸν δὲ καὶ σμάραγδον ἁπλῶς μὴ περιτίθεσθαι, καὶ γὰρ πολυχρήματον καὶ ὑπερηφανίαν ἐμφαῖνον πρὸς τὰς δαμοτικὰς [*Auro aut smaragdis prorsus ne ornamini: quae et maioris pretii sunt quam ut gestare ea deceat, et significationem arrogantiae dant istiusmodi ut tenuiores foeminas prae te despicere videare*]. De tota hac re vide Clementem Paedagogi II. 10.

Ἢ μαργαρίταις, *aut margaritis*] *Lictorem in publico foeminae unionem dictitant*, Plinius IX. 35, ubi multa de hoc foeminarum luxu. Erant enim patrimonia de auribus pendentia. *Lineas margaritarum* טוטרי vocant Rabbini.

Ἢ ἱματίῳ πολυτελεῖ, *vel veste pretiosa*] Propertius:

Matrona incedit census induta nepotum.

Repete hic quae ex Aristotele modo attulimus; haec sunt μαλακὰ ἱμάτια [*vestimenta mollia*] Matth. 11: 8. Inter Pythagorae monita habet Iustinus, Historiae libro XX, *Ornamenta matronarum, pudicitiam, non vestes esse.*

10. Ἀλλὰ (ὃ πρέπει γυναιξὶν ἐπαγγελλομέναις θεοσέβειαν) δι' ἔργων ἀγαθῶν] Bene sensum expressit Syrus: *Sed per opera bona* (nempe *se ornent*, ex praecedentibus), *ut decet foeminas pietatem* (Christianam scilicet) *professas.* Ἐπαγγέλλεσθαι, hic et infra 6: 21, est *profiteri:* atque ita vertit hic Ambrosius. Sic Lucianus: Τίνα τὴν ἄσκησιν ἐπαγγέλλεται; *Quam artem profitetur?* Hoc dicit; *Vide mulier quid in baptismo sis professa, Christiana dici voluisti.* Nomen hoc vitam exigit eximie puram atque sanctam.

11. Γυνὴ ἐν ἡσυχίᾳ μανθανέτω, *mulier cum silentio discat*] Sine garritu, a quo tenellum illud genus saepe nec in Ecclesia abstinet, ut hic notavit Chrysostomus. Et hoc praeceptum ex Synagoga est, ubi mulieres seclusum a virorum adspectu locum habent, et cum silentio quae praeleguntur aut dicuntur auscultant.

Ἐν πάσῃ ὑποταγῇ] *Cum summa obedientia*, nempe ad servandum ordinem a presbyterio constitutum. Πάσῃ, hic est, *summa*, ut supra 1: 15.

12. Γυναικὶ δὲ διδάσκειν οὐκ ἐπιτρέπω, *docere autem mulieri non permitto*] Praesidis erat docere, sed is interdum Presbyteris, interdum et aliis, suum hac in parte mu-

munus mandabat. *Mulieribus* id Apostolus *permitti* non vult: nempe nisi habeant afflatum propheticum, et dum eum habent. Vide quae diximus ad 1 Cor. 11: 5 et 14: 35. Prophetia extra leges est positivas: Maimonides foeminis etiam ludum literarium vetat aperire. Tertullianus De virginibus velandis: *Non permittitur mulier in Ecclesia loqui, sed nec docere, nec tingere, nec offerre, nec ullius virilis muneris, nedum sacerdotalis officii, sortem sibi vindicare.*

Οὐδὲ αὐθεντεῖν ἀνδρὸς, neque dominari in virum] Vide quae diximus Eph. 5: 22, 24, Col. 3: 18. Vocem *αὐθέντου* dicit Phrynichus iam suo tempore usurpari coepisse in significatu *δεσπότου* [*domini*]. Hinc *αὐθεντεῖν* est *ἐξουσιάζειν*, משל [*dominari*]. Iamblichus: *Οὐκοῦν καὶ περὶ τὸ ἄρχειν μὲν τὸν ἄῤῥενα, ἄρχεσθαι δὲ τὴν θήλειαν ὁμογνωμονήσουσι* [*Convenient igitur in hoc quoque marem regere, foeminas regi convenire*]. Menander:

Τὴν δ' ἡγεμονίαν τῶν ὅλων τὸν ἄνδρ' ἔχειν.
[*Summam cedat imperii viro matrona.*]

Vide Esth. 1: 17. Similia praecepta habes in libro Hebraeo Musar.

Ἀλλ' εἶναι ἐν ἡσυχίᾳ, sed esse in silentio] Id est, silentium servare, quantum fieri potest. Euripides:

Γυναικὶ γὰρ σιγή τε καὶ τὸ σωφρονεῖν
Κάλλιστον· εἴσω δ' ἥσυχον μένειν δόμων.
[*Pulcherrima est res foeminae taciturnitas,*
Et mos modestus, et quies intra larem].

Ἡσυχία שקט. Vide 2 Thess. 3: 12. Subauditur autem hic *iubeo*.

13. *Ἀδὰμ γὰρ πρῶτος ἐπλάσθη, εἶτε Εὕα, Adamus enim primus formatus est, deinde Eva*] Quod signum eminentioris in viro dignitatis, 1 Cor. 11: 8. *Εὕα* pro חוה etiam 2 Cor. 11: 3. Et sic ex Graecis interpretibus citat Origenes. Nunc autem in LXX legitur *ζωὴ*, sensu, non sono vocis reddito.

14. *Καὶ Ἀδὰμ οὐκ ἠπατήθη, neque Adamus est deceptus*] Alterum argumentum ab imbecillitate sexus, cuius documentum ingens iam ab initio datum. *Non deceptus est*, nempe a serpente; non enim virum serpens aggressus est, sed foeminam, ut imbecilliorem, 2 Cor. 11: 3.

 Ide-

Ideoque Gen. 3: 13. foemina dicit, ὁ ὄφις ἠπάτησέ με [*serpens decepit me*]. Aequum autem est id quod est imbecillius parere valentiori. Democritus: Φύσει τὸ ἄρχειν οἰκήϊον τῷ κρέσσονι [*Imperare natura proprium est eius qui est praestantior*].

Ἡ δὲ γυνὴ ἀπατηθεῖσα ἐν παραβάσει γέγονε] *Decepta* [*autem mulier*] *a serpente*, ut diximus, ἐν παραβάσει γέγονε, *in culpa fuit.* Eadem locutio in Hebraeo 1 Reg. 12: 30, לחטאת ויהי. Tertullianus De habitu mulieris: *Mulier de Eva trahit ignominiam primi delicti et invidiam perditionis humanae.*

15. Σωθήσεται δὲ διὰ τῆς τεκνογονίας, *salvabitur autem per filiorum generationem*] Id est, Si caetera quae dixi servat, quod operam dat quaerendis liberis, non impediet eius salutem. Dictum hoc non frustra: nam futuri erant iis ipsis in locis qui contra docerent, infra 4: 3. Similis ferme locutio Ciceronis: *Per ludum et negligentiam ad honores pervenire.*

Ἐὰν μείνωσιν ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ καὶ ἁγιασμῷ μετὰ σωφροσύνης, *si permanserint in fide et dilectione et sanctitate cum modestia*] Inceperat in singulari, desinit in plurali: quia ubi de toto aliquo genere agitur, haec idem valent. Similis ἐναλλαγὴ [*permutatio*] 1 Reg. 18: 26. Solet interdum *dilectionis* nomen in ea amplitudine sumi, ut omnia officia fidem subsequentia comprehendat; sed hic strictius sumitur: et per ἁγιασμὸν videtur intelligenda *pudicitia coniugalis*, ut 1 Thess. 4: 4; per σωφροσύνην vero *modestia*, ut supra 9 et Tit. 2: 5. In Glossario, σωφροσύνη, *modestia.*

CAPUT III.

1. Πιστὸς ὁ λόγος, *vera sententia*] Trahit Chrysostomus ad ea quae praecesserant: sed verius est esse praefationem commendandae ei quae sequitur sententiae: qualis supra illa iisdem verbis incipiens, 1: 15. *Verissimum est*, inquit, *quod iam dicturus sum.* Quidam Codices hic habent ἀνθρώπινος λόγος [*humana sententia*]: at sic etiam in quibusdam Codicibus fuisse loco superiore 1: 15, nota-

tavit Hieronymus. Nimirum natus hic error ex scribendi compendiis non dissimilibus πξ et αξ.

Εἴ τις ἐπισκοπῆς ὀρέγεται, καλοῦ ἔργου ἐπιθυμεῖ, si quis episcopatum optat, bonum opus quaerit] Ἐπισκοπὴ פקדה *inspectionem* qualemcumque significat, ut Num. 4: 16, Ps. 109: 8. Ecclesiae *Inspectores* sive Praefecti sunt Presbyteri, Act. 20: 28, qui in Synagoga זקנים vel קשישין [*Seniores*], item פרנסין [*Pastores*]. Horum princeps postea κατ᾽ ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dici coepit ὁ ἐπίσκοπος [*Episcopus*], ut in Canonibus qui Apostolici dicuntur, et in Literis quae dicuntur Ignatii, et in Tertulliano aliisque. Hic est in Apocalypsi ὁ ἄγγελος [*Angelus*], Paulo alibi ὁ προεστὼς ἐν λόγῳ κοπιῶν [*Praeses qui verbo docendo incumbit*], Iustino similiter ὁ προεστώς. Pari modo in Synagoga qui princeps erat, dicebatur ὁ ἀρχισυνάγωγος, aut ἄρχων τῆς συναγωγῆς, ὁ πρόεδρος [*Princeps Synagogae, Praeses*] Philoni, Hebraeum ראש הקהל, Syriace ריש כנושתא, ut diximus ad Matth. 9: 18. Sed hic, ut diximus, ἐπισκοπὴ, *honor Presbyteri*, קשישותא hic Syrus. Tam ὀρέγεται quam ἐπιθυμεῖ hic valet אוה, *optat*, *quaerit*. Neque id tunc ambitionis erat, sed maximae fortitudinis, eo quod Presbyteri munus non tantum cum gravissimis laboribus, sed et cum summis periculis esset coniunctum, ideo quod hi maxime, ut aliorum Magistri, ad poenas raperentur. Ἔργον מעשה hoc loco est ipsa *functio*, ipsum *ministerium*, ut infra 2 Tim. 4: 5. Pulchra sane et honorifica est haec functio. Et propterea requiruntur ad eam non tantum communes omnibus vere Christianis virtutes, sed et quaedam excellentiora, quanto ipsi Presbyteri supra plebem eminent.

Δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, oportet ergo Episcopum irreprehensibilem esse] Sumendus est ex iis qui post baptismum lapsi nunquam sunt. Sic mystice impletur lex Lev. 21: 17, per quam sacerdotio fungi quis vetatur, ἐὰν ᾖ ἐν αὐτῷ μῶμος [*si illi sit macula*]. Hinc ἱερεῖς ἀμώμους [*Sacerdotes immaculatos*] nominat Scriptor 1 Macc. 4: 41. Philo περὶ μοναρχίας [*De Monarchia*] de ea re haec dicit: *Νόμοι ἱερέων εἰσὶν οἵδε· παντελῆ καὶ ὁλόκληρον εἶναι τὸν ἱερέα προστέτακται, μηδεμίαν ἐν τῷ σώματι λώβην ἔχοντα, μήτε κατ᾽ ἔνδειαν ἐπιλεί-*

ποντος καὶ ἀκρωτηριασθέντος μέρους, μήτε κατὰ πλεονασμὸν ἅμα τῇ γενέσει περιττεύσαντος, ἢ ὕστερον ἐκ νόσου προσφύντος, μήτε τῆς χρόας μεταβαλούσης εἰς λέπραν, ἢ λειχῆνας ἀγρίους, ἢ μυρμηκίας, ἤ τινας ἄλλας ἐξανθημάτων ἐκφύσεις· ἃ μοι δοκεῖ πάντα σύμβολα τῆς περὶ ψυχὴν εἶναι τελειότητος [*Leges autem de Sacerdotibus exstant hae: integritas corporis in sacerdote requiritur, ne quam labem mutilationemve habeat, neve ullam agnatam particulam supervacaneam, sive in nativitate, sive per morbum postea, neve colorem mutatum in lepram aut feram impetiginem, aut formicantes verrucas, aliasve pustulas et tubercula: quae omnia mihi videntur figurate referenda ad perfectionem animae*]. Cicero de Senatu: *Is ordo vitio vacat.*

Μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, unius uxoris virum] Sic infra de ea quae in Seniorum foeminarum ordinem legebatur, iubetur esse *γεγονυῖα ἑνὸς ἀνδρὸς γυνὴ, unum virum experta.* Ita hic in Presbytero exigitur, ut *unam tantum foeminam expertus fuerit.* In Constitutionibus Clementis: *Τοιοῦτον δὲ δεῖ εἶναι τὸν ἐπίσκοπον, μιᾶς ἄνδρα γεγενημένον γυναικὸς μονογάμου* [*Talem oportet esse Episcopum, unius mulieris nullas antea nuptias expertae virum*]. Clemens Alexandrinus Strom. III: *Καὶ εἴ τινι ὁ ἀπόστολος δι' ἀκρασίαν καὶ πύρωσιν κατὰ συγγνώμην δευτέρου μεταδίδωσι γάμου· ἐπεὶ καὶ οὗτος οὐχ ἁμαρτάνει μὲν κατὰ διαθήκην· οὐ γὰρ κεκώλυται πρὸς τοῦ νόμου· οὐ πληροῖ δὲ τῆς κατὰ τὸ εὐαγγέλιον πολιτείας τὴν κατ' ἐπίτασιν τελειότητα. Δόξαν δὲ αὑτῷ οὐράνιον περιποιεῖ μείνας ἐφ' ἑαυτοῦ, καὶ διαλυθεῖσαν θανάτῳ συζυγίαν ἄχραντον φυλάσσων, καὶ τῇ οἰκονομίᾳ πειθόμενος εὐαρέστως, καθ' ἣν ἀπερίσπαστος τῆς τοῦ Κυρίου γέγονε λειτουργίας* [*Et si cui Apostolus secundas nuptias concedit ob intemperantiam atque ustionem; nam neque hic, si foedus spectes, peccat, neque enim id prohibuit lex: non implet tamen summam illam Euangelicae vitae perfectionem. Coelestem porro gloriam parat sibi qui solus manet, qui morte dissolutum coniugium illibatum servat, qui ei oeconomiae libens paret, per quam ita affixus est Domini ministerio, ut avelli non possit*]. Adde alia quae dicta Luc. 2: 36. Plutarchus Quaestionibus Romanis: *Ζηλωτὸς ὁ πρῶτος γάμος, ὁ δὲ δεύτερος ἀπευκταῖος* [*Expetendae sunt primae nuptiae, ominosa res sunt nuptiae se-*

secundae]. Apud omnes gentes secundae nuptiae minus honoratae: alicubi et poenis nonnullis coërcitae. Vide titulum Codicis de Secundis nuptiis, Servium ad illud Virgilii:

Huic uni forsan poteram succumbere culpae.

Chrysostomum Sermone de Virginitate cap. 37, et altero libro ad Viduam, et ad Furiam Hieronymum. Neque vero Christiani in ulla laudis parte cedere debebant Gentibus, apud quarum multas ad foeminina sacerdotia non admissae nisi *univirae*, ut Tertullianus nos docet de Monogamia, et Ad uxorem priore libro, et Exhortatione castitatis, et ad Gerontium Hieronymus. Neque honeste Presbyteri in se ipsis eam aprevissent regulam quam in eligendis foeminis servabant. Hinc factum est ut unius matrimonii esse oporteret eos, qui allegebantur in ordinem sacerdotalem: et si qui digami fierent, loco deiicerentur, ut Tertullianus testatur in illa castitatis exhortatione: et, ad hunc ipsum locum respiciens, priore Ad uxorem: *Quantum detrahant fidei, quantum obstrepant sanctitati nuptiae secundae, disciplina Ecclesiae et praescriptio Apostoli declarat, cum digamos non sinit praesidere, cum viduam allegi in ordinem nisi univiram non concedit.* Idem in illo de Monogamia libro, eos *qui in clero sunt, monogamiae iugo* ab Apostolo *adstrictos* ait. In Canonibus Apostolicis, qui collecti videntur fine saeculi secundi, hunc Canonem habemus: Ὁ δυσὶ γάμοις συμπλακεὶς μετὰ τὸ βάπτισμα, ἢ παλλακὴν κτησάμενος, οὐ δύναται εἶναι ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ [*Qui binas post baptisma nuptias contraxerit, quive concubinam habuerit, is Episcopus, Presbyter, Diaconus, denique in Ecclesiastico ordine esse non potest*], ubi additum illud μετὰ τὸ βάπτισμα ex consuetudine quarumdam Ecclesiarum, quae nuptias ante baptismum admissas nolebant venire in calculum. Itaque tales, qui vidui ante baptismum facti postea nuptias fecerant, interdum ad clerum admissos etiam Hieronymus nos docet. In sequente Canone a clero excluditur, ὁ χήραν λαβὼν [*qui viduam duxerit*], quia nimirum paria sunt, facere aliquid, aut alteri ut id faciat causam dare. Itaque διγάμοις [*alteras nuptias ineuntibus*] aequatur

tur qui feminam fecit δίγαμον. Vide Basilii Canonem X ad Amphilochium, et Novellam Iustiniani XXIII et XXXVII. Non autem verba haec exigunt ut Presbyter uxorem habeat aut habuerit, sed id permisit, dum ne plures una habuerit.

Νηφάλιον] In Glossis νηφάλιος, *sobrius*. Sic et infra 11 et Tit. 2: 2 significatur, non qui nullius sit vini, sed qui modici, ut apparet infra 5: 23. Angeli dicti עירים ἐγρήγοροι [*vigiles*], quod semper sint ad officium attenti.

Σώφρονα] *Modestum*, vide supra 2: 15, non fanaticum; quales erant קנאים.

Κόσμιον] In Glossario, κόσμιος, *decorus*. Intellige eum qui omnia faciat κατὰ τὸ πρέπον [*iuxta decorum*]. Utitur et Plato hac voce eo sensu. Rabbini talem dicunt הגון aut נאה.

Φιλόξενον, *hospitalem*] Erat et hoc Presbyterorum, advenientes aliunde Christianos domi suae excipere. Iosephus de Essenis Belli Iudaici II. 12: *Μία δ' οὐκ ἔστιν αὐτοῖς πόλις, ἀλλ' ἐν ἑκάστῃ μετοικοῦσι πολλοί, καὶ τοῖς ἑτέρωθεν ἥκουσιν αἱρεταῖς ἀναπέπταται τὰ παρ' αὐτοῖς ὁμοίως ὥσπερ ἴδια, καὶ πρὸς οὓς οὐ πρότερον εἶδον, εἰσίασιν ὡς συνηθεστάτους· διὸ καὶ ποιοῦνται τὰς ἀποδημίας, οὐδὲν μὲν ὅλως ἐπικομιζόμενοι, διὰ δὲ τοὺς λῃστὰς ἔνοπλοι· κηδεμὼν δὲ ἐν ἑκάστῃ πόλει ἐξαίρετος τῶν ξένων ἀποδείκνυται* [*Non est autem illis una civitas certa, sed in singulas multi domicilia transferunt, et aliunde advenientibus sectae suae professoribus, quicquid habeant, promptum exhibent, quasi proprium. Denique tanquam consuetissimi ad eos ingrediuntur, quos nunquam ante viderunt. Hinc est, quod cum peregrinantur, propter latrocinia tantum armantur, neque praeterea quicquam ferunt. In singulis autem civitatibus specialis curator hospitum constituitur*].

Διδακτικὸν] Sic et 2 Tim. 2: 24, *qui aptus sit aliis instituendis*.

3. *Μὴ πάροινον*] In Glossario πάροινος, *vinolentus*. Idem παροίνιος Aristophani, id est, μέθυσος, ὑβριστὴς [*ebriosus, protervus*], exponente Scholiaste ad Acharnenses.

Μὴ πλήκτην] Μαχιμὸν [*pugnacem*] exponit Hesychius. In Glossario, πλήκτης, *percussor*, מחה aut פריץ.

Μὴ

Μὴ αἰσχροκερδῆ, non turpis lucri cupidum] Deest in Manuscripto, ut et in Syriaco et Latino.

Ἀλλ' ἐπιεικῆ, sed modestum] Vide Phil. 4: 5, Tit. 3: 2, Iac. 3: 17, 1 Petr. 2: 18. Ἐπιεικὴς in Glossario *mitis, modestus*. Aristoteli ὁ ἐπιεικὴς describitur, ὁ μὴ ἀκριβοδίκαιος ἐπὶ τὸ χεῖρον ἀλλ' ἐλαττωτικὸς καίπερ ἔχων τὸν νόμον βοηθὸν [*qui non summo ubique iure agit, sed remittit aliquid etiam cum legum auxilio uti potest*]. Apud Interpretes Veteris Testamenti respondet Hebraeo סלח, ut Ps. 86: 5 Deus sic dicitur, sicut eidem ἐπιείκεια tribuitur Baruch. 2: 21, Cantico puerorum 13, Sap. 12: 18, 2 Macc. 2: 23, 10: 4.

Ἄμαχον] Vox ista apud Graecos modo passive sumitur, ut significet *eum cui repugnari nequit*; modo active, ut significet τὸν μὴ μαχόμενον [*eum qui non repugnat*], ut apud Xenophontem et hoc loco. Sed μάχεσθαι respondens Hebraeo ריב saepe etiam *litigare* significat: ita ut ἄμαχος sit *litium et rixarum abstinens*. *Ἄμαχος* שׁ. *Absque iurgio* ait Hieronymus ubi hunc locum citat.

Ἀφιλάργυρον] Habes eandem vocem Hebr. 13: 5. Hebraice esset לא בצע, *non cupidus habendi*, נדיב [*liberalis*].

4. *Τοῦ ἰδίου οἴκου καλῶς προϊστάμενον, suae domui bene praepositum*] Sophocles Antigone:

> Ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἐστ' ἀνὴρ
> Χρηστὸς, φανεῖται κἂν πόλει δίκαιος ὤν.
> [*Virum profecto qui bonum praestat domi,*
> *Speres eundem patriae civem bonum.*]

Aeschines contra Timarchum: *Τὸν γὰρ τὴν ἰδίαν οἰκίαν κακῶς οἰκήσαντα καὶ τὰ κοινὰ τῆς πόλεως παραπλησίως ἡγήσατο διαθήσειν* [*Eum qui rem familiarem male administraverit, publicam similiter ratus est male administraturum*]. Hoc ipsum dicit Xenophon tertio Commentariorum.

Τέκνα ἔχοντα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος, filios habentem subditos cum omni castitate] Apollonius apud Philostratum V, dans praecepta Principi: *Παῖδές εἰσί σοι· ἄρχε τούτων μάλιστα· τὰ γὰρ ἐκείνοις ἁμαρτηθέντα σὲ δήπου διαβάλλει* [*Sunt tibi liberi; hos tu vel maxime in officio contine: qui si qua in re peccant, culpa in te recidit*]. Ideo Sacerdotis filia gravissime punita, si domum pater-

 nam

nam dehonestaret, Lev. 21: 9. Et Heli ideo quod filiorum neglexisset culpas, 1 Sam. 2. Et Iosephus Iacobi filius primum domo bene praefuit, deinde regno. Filii debent addiscere, et obedientiam parentibus debitam et probos mores, quae hic *σεμνότης*.

5. *Εἰ δέ τις τοῦ ἰδίου οἴκου προστῆναι οὐκ οἶδε, πῶς ἐκκλησίας Θεοῦ ἐπιμελήσεται, si quis autem domui suae praeesse nescit, quomodo Ecclesiae Dei diligentiam habebit*] Sic etiam ei qui privatas res suas male curaverit, non esse committendam rempublicam, dixit Apollodorus in Iambis qui sunt apud Stobaeum, et Aeschines contra Timarchum. Basilius Imperator ad filium: *Συμβούλοις δὲ χρῶ τοῖς καλῶς περὶ τῶν οἰκείων βουλευσαμένοις καὶ διοικήσασιν, ἀλλὰ μὴ τοῖς κακῶς ἐξ ἀβουλίας τὰ ἑαυτῶν οἰκονομήσασιν· ὁ γὰρ κακῶς περὶ τὰ οἰκεῖα διατεθεὶς, οὐδέποτε καλῶς βουλεύσεται περὶ τῶν ἀλλοτρίων* [*Horum consilio utere, qui et rebus suis consuluerint bene, et bene eas curarint; iis uti noli, qui suas res consilii inopia perdiderint. Nunquam enim alienis consulet, qui sua afflixerit*].

6. *Μὴ νεόφυτον*] Solent LXX sic vertere נטע, quae *plantam novam* significat. Egregie vero hic ad disciplinam refertur, sed adiective posita voce, quomodo eam etiam apud Aristophanem positam retulit Pollux. *Puerum in doctrina*, id est, recentem, vertit Syrus.

Ἵνα μὴ τυφωθεὶς εἰς τὸ κρίμα ἐμπέσῃ τοῦ διαβόλου, ne superbia inflatus in iudicium Diaboli incidat] *Τυφωθεὶς* מתגאה. Facile inflantur qui subito ad honores perveniunt. *Iudicium Diaboli*, id est, poena qualis Diabolo evenit, qui de caelo deiectus est, 2 Petr. 2: 4, nempe ob superbiam, Sirach. 10: 15.

7. *Δεῖ δὲ αὐτὸν καὶ μαρτυρίαν καλὴν ἔχειν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, oportet autem illum et testimonium habere bonum ab iis qui foris sunt*] *Οἱ ἔξωθεν*, qui *οἱ ἔξω* 1 Cor. 5: 12, 13, 1 Thess. 4: 12, ii qui in Ecclesia non sunt. Ad Christianismum recipi poterant etiam qui malae famae fuerant; at non vult Apostolus tales in presbyterium recipi et causam reddit. Sic et in Iudaico populo Senatores esse debebant ידעים, id est, *bene noti*. Latinus, *quorum conversatio sit probata*, optime. Tales Rabbinis dicuntur בעלי שמועה לטובה [*viri bonae famae*].

Ἵνα

Ἵνα μὴ εἰς ὀνειδισμὸν ἐμπέσῃ, ne in opprobrium incidat] Ὀνειδισμὸν hic passive sumo, quomodo vertitur Hebraeum כלמה. Sensus est: *Ne aliquando ei exprobretur prior vita.*

Καὶ παγίδα διαβόλου, et laqueum Diaboli]. Id est, ne contumeliis notatus quaerat se ulcisci. Omnes peccandi occasiones sunt *παγίδες διαβόλου*, ut infra 6: 9, 2 Tim. 2: 26. מוקשים.

8. *Διακόνους ὡσαύτως, Diaconos similiter*] Nempe χρὴ εἶναι [*oportet esse*] ex superioribus. משרתים. Vide Act. 6, Phil. 2.

Σεμνοὺς, pudicos] Vide Phil. 4: 8.

Μὴ διλόγους, non bilingues] Idem quod διγλώσσους. Hebraei eos vocant רכילים, ut videre est Prov. 11: 13, 20: 19. Ephesus erat urbs valde mercatrix, ut ad Ephesios diximus. Mercatores autem plerumque vani, ut Ciceroni notatum. Et רכל, unde illa vox רכיל, est *mercari*. Et Homero *Phoenix*, id est, mercator,

— Ἀπατήλια εἰδὼς,
Τρώκτης. —
[— *Veterator, in arte peritus.*
Fallendi. —]

Tyrii bilingues Virgilio.

Μὴ οἴνῳ πολλῷ προσέχοντας, non multo vino deditos] Id est, μὴ παροίνους, ut locutus est supra. *Προσέχειν* est *operam alicui rei dare*, ut videre est supra 1: 4, infra 4: 1, 13, Tit. 1: 14, Hebr. 2: 1, 7: 13.

Μὴ αἰσχροκερδεῖς, non turpe lucrum sectantes] Id est, qui neque iniustum, neque turpe artificium faciunt. Illius generis sunt feneratores et delatores: huius aleatores, scenici, parasiti. *Αἰσχροκερδὴς* בצע בצע Prov. 15: 27. Rabbinis מאי ממון.

9. *Ἔχοντας τὸ μυστήριον τῆς πίστεως ἐν καθαρᾷ συνειδήσει, mysterium fidei conscientiâ purâ continentes*] Ἔχοντας, id est, κατέχοντας, ut supra 1: 19. Per *puram conscientiam* custoditur et fides. Nam qui hanc negligunt, solent et illam amittere, ut iam audivimus 1: 19. De voce *mysterii* vide Eph. 6: 19, Col. 4: 3. Vide et infra 16. Est enim haec doctrina occulta impiis, 2 Cor. 4: 3.

10. *Καὶ οὗτοι δὲ δοκιμαζέσθωσαν πρῶτον, et hi autem pro-*

probentur primum] Sensus est: Eorum qui presbyterio videntur non inidonei nomina ad δοκιμασίαν publicentur in Ecclesia, ut si quid habet quod in eis culpet, id proferat. Verbum δοκιμάζεσθαι ex iure Attico, quod et Ephesii Ionum traduces imitati sunt, traductum est. Δοκιμασία idem quod ἀνάκρισις apud Pollucem, *de moribus cuiusque exploratio*, quam bene descriptam habes apud Lysiam. Eam in Ecclesia fieri solitam eo quo dixi modo, docet nos primum Lampridius in vita Severi: *Ubi enim aliquos voluit vel Rectores provinciis dare, vel Praepositos facere, nomina eorum proponebat, hortans populum, ut si quis quid haberet criminis, probaret manifestis rebus: dicebatque grave esse non fieri in provinciarum Rectoribus, cum id Christiani et Iudaei facerent in praedicandis Sacerdotibus qui ordinandi sunt.* Ubi obiter discimus et hunc morem esse ex Synagoga. Sacerdotes autem Iudaeorum improprie hic vocantur οἱ πρεσβύτεροι [*Presbyteri*], idque per σύλληψιν [*complexionem*], quia Christianorum Presbyteri etiam *Sacerdotes* vocabantur. Docet nos idem quod diximus Chalcedonensis Synodus, ὁ χειροτονούμενος ἐπικηρύττοιτο [*ordinatus publicetur*]. Haec est *potestas indignos recusandi*, quam plebi tribuit Cyprianus, addens, *ut plebe praesente vel detegantur malorum crimina, vel bonorum merita praedicentur: quia plebs singulorum vitam plenissime novit, et uniuscuiusque actum de eius conversatione perspexit.* Eiusdem Cypriani est illud: *In ordinandis Clericis, fratres charissimi, solemus vos ante consulere, et mores ac merita singulorum communi consilio ponderare.* Cum autem dicit Apostolus de Diaconis hic agens, καὶ οὗτοι, ostendit multo magis ad eam normam exigendos Presbyteros. Et ideo in Timotheo, pridem sibi noto, hanc formam servavit Paulus, Act. 16: 2, ut Ecclesiis monstraret id quod non quidem secutae sunt semper, sed sequi debuerunt. Haec δοκιμασία Rabbinis dicitur ברירה vel בריקא.

Εἶτα διακονείτωσαν, *et sic ministrent*] Post talem explorationem admittantur ad suum ministerium.

Ἀνέγκλητοι ὄντες] Saepe esse dicitur id quod palam apparet. Ita hic sume ἀνέγκλητοι ὄντες, *postquam apparuerit nihil illis posse obiici.* Hic ἀνέγκλητοι qui supra ἀνεπί-

πίληπτοι. Sic et Tit. 1: 6, 7. Vide et 1 Cor. 1: 8, Col. 1: 22. In Glossario, *ἀνέγκλητος, inaccusabilis.*

11. *Γυναῖκας ὡσαύτως, mulieres similiter*] Supple διακόνους [*Diaconissas*], quod ἀπὸ κοινοῦ [*de communi*] repetendum, quod recte viderunt Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Nam erant et feminae διάκονοι, ut videre est Rom. 16: 1, quas *ministras* dixit Plinius. Vide L. Nulla. C. de Episcopis et Clericis, et ibi dicta ab eruditis. Feminae διάκονοι sumebantur ex iunioribus, πρεσβύτιδες [*Presbyterae*] ex senioribus. Facile autem intelligas ea quae exigit Apostolus in feminis διακόνοις, multo magis exigi in iis quae πρεσβύτιδες sive προκαθήμεναι [*praesidentes*] dicebantur, et quae suo modo respondebant τοῖς πρεσβυτέροις, de quibus diximus ad Phil. 4: 3 et dicemus infra 5: 9.

Σεμνὰς, graves] Decet et viros, sed feminas maxime moderata quaedam gravitas.

Μὴ διαβόλους, non calumniantes] Non frustra hoc addit. Norat enim mores mulierum maxime in Graecia Asiaque.

> *Φιλόψογον δὲ χρῆμα θηλειῶν ἔφυ,*
> *Σμικρὰς δ' ἀφορμὰς ἢν λάβοι τῶν λόγων,*
> *Πλείους ἐπεισφέρουσιν· ἡδονὴ δέ τις*
> *Γυναιξὶ μηδὲν ὑγιὲς ἀλλήλαις λέγειν,*
> [*Calumniosum est omne foemineum genus,*
> *Minima ad profandum si data occasio,*
> *Plus semper addit; inque coetu congrege*
> *Magna est voluptas nil grave et sanum loqui*],

ait in Phoenissis Euripides. Vide infra 5: 13, qui locus hunc explicat.

Νηφαλίους, sobrias] Vinositas foeminas maxime dedecet.

Πιστὰς ἐν πᾶσι, fideles in omnibus] Nempe quae ita fidem in negotiis omnibus praestiterint, ut totae ipsis Ecclesiae largitiones credi possint.

12. *Διάκονοι ἔστωσαν, Diaconi sint*] Redit ad veros Diaconos. Post illam velut παρένθεσιν [*interpositionem*] de Diaconissis interpositam.

Μιᾶς γυναικὸς ἄνδρες, unius uxoris viri] Interpretare ut supra 2.

Τέκνων καλῶς προϊστάμενοι καὶ τῶν ἰδίων οἴκων, qui filiis suis bene praesint et suis domibus] Vide supra 3 et 4.

13.

13. *Οἱ γὰρ καλῶς διακονήσαντες βαθμὸν ἑαυτοῖς καλὸν περιποιοῦνται, qui enim bene ministraverint, gradum sibi honestum faciunt*] Gradum sibi honestum faciunt, nempe ad presbyterium. Ita enim mos erat illorum saeculorum, ut ex optimis de Christiana plebe Diaconi fierent, ex Diaconis optimis Presbyteri, ex Presbyteris optimis Praesidentes. *Περιποιοῦνται* קנה, *βαθμὸν* מעלה. In Clementis Constitutionibus sunt preces pro Diacono, in quibus legimus huc pertinentia: *Καταξίωσον αὐτὸν εὐαρέστως λειτουργήσαντα τὴν ἐγχειρισθεῖσαν αὐτῷ διακονίαν ἀτρέπτως, ἀμέμπτως, ἀνεγκλήτως, μείζονος ἀξιωθῆναι βαθμοῦ* [*Praesta ei, ut postquam creditum sibi Diaconi munus sedulo, constanter, inculpate obierit, ad gradum altiorem vocetur*].

Καὶ πολλὴν παῤῥησίαν ἐν πίστει τῇ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, et multam fiduciam in praedicanda fide in Christum Iesum] Qui Diaconi munere bene functi sunt, si Presbyteri fiant, liberius et cum maiore fiducia aliis Euangelium praedicabunt. Nam *πίστις* hic ponitur pro *doctrina* ipsa, ut Gal. 3: 23 et alibi saepe.

14. *Ταῦτά σοι γράφω, haec tibi scribo*] In Macedonia, ut eruditi censent.

Ἐλπίζων ἐλθεῖν πρός σε τάχιον, sperans me brevi ad te venturum] Venit non Ephesum Paulus, sed Troada: et ibi eum vidit Timotheus. In Manuscripto pro *τάχιον* est sensu eodem *ἐν τάχει*, ut Luc. 18: 8, Act. 12: 7, 22: 18, 25: 4, Rom. 16: 20, Apoc. 2: 5, 22: 6, Deut. 28: 29, Ios. 8: 19, Ps. 2: 12.

15. *Ἐὰν δὲ βραδύνω, si autem tardavero*] Si quid intercesserit: quod saepe eveniebat Paulo. Vide 2 Cor. 12: 14, 13: 3.

Ἵνα εἰδῇς, ut scias] Ut his literis monitus noris ea quae alioqui coram fueram dicturus.

Πῶς δεῖ ἐν οἴκῳ Θεοῦ ἀναστρέφεσθαι, quomodo oporteat in domo Dei versari] *Ἀναστρέφεσθαι*, ut 2 Cor. 1: 12, Eph. 2: 3, Hebr. 10: 33, 13: 18, 1 Petr. 1: 17, respondet Hebraeo הלך, ut videre est Prov. 20: 7. Si pii singuli *Templum Dei* 1 Cor. 3: 16, 6: 19, Eph. 2: 21, ergo et coetus piorum. Maioris claritatis ergo, *μεταφορᾶς* [*translationis*] huius addit explicationem.

Ἥτις ἐστὶν ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος, quae est Ecclesia Dei vi-

vivi] Non falsorum Deorum, sed Dei veri, אל חי Matth. 26: 63, Rom. 9: 26, 2 Cor. 6: 16, 1 Thess. 1: 9, infra 4: 10, 6: 17.

Στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας, columna et firmamentum veritatis] Tituli hi sunt Ecclesiae: cui qui eos invident, mirum quam laborent ut haec verba sequenti periodo connectant. Eis tum alia repugnant, tum illud τὸ quod ponitur ante τῆς εὐσεβείας μυστήριον, qui articulus ostendit novum esse sensum, non titulorum cum sequentibus continuationem, et illud μυστήριον poni subiective, non praedicative, ut Scholae loquuntur. Apostolus, mentione facta Templi, novam de Templo sumpsit similitudinem. In Templo erant *columnae* עמודים; iis columnis suae erant *bases* sive ἑδραιώματα אדנים: at sicut columnae basi, ita opus superius columnae innitebatur. Veritatem hic comparat operi supero: Ecclesiam, maxime universalem, sed et eas partes quae universali adhaerent; *columnae* et *basi*, id est, καθ' ἓν διὰ δυοῖν [*ex figura unum per duo*] columnae basim habenti. Veritatem sustentat atque attollit Ecclesia, efficit ne elabatur ex animis, efficit ut longe lateque conspiciatur. Magnam enim vim apud homines non contumaces habet testimonium multorum hominum proborum, qui omnes aiunt se ista dogmata, ista praecepta ab Apostolis accepisse. Nec invidiosus videri debet hic datus Ecclesiae titulus, cum et uxor dicatur viri στύλος Sir. 36: 24, Tob. 8: 5 στήριγμα [*fulcimentum*].

16. *Καὶ ὁμολογουμένως μέγα ἐστὶ τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον, et extra controversiam magnum est pietatis mysterium*] Non hic, inquit, de quavis veritate agitur, sed de ea quam hominum nemo per se reperire potuit, et quae vim ad pietatem nobis ingenerandam habet maximam, prae qua evanescant omnia Legis, omnia Philosophorum praecepta et dogmata. Ὁμολογουμένως Latini dicunt *haud dubie*, *plane*, *extra controversiam*, *profecto*. Pro eodem ponitur ὁμολόγως. Μυστήριον saepe vocatur Euangelium, non modo quia tamdiu latuit, verum etiam quia humana industria nequit reperiri, Matth. 16: 17. Genitivus εὐσεβείας hic effectum designat. Eodem sensu haec *veritas* dicitur esse κατὰ εὐσέβειαν [*ex pietate*], Tit. 1: 1. Hic Deus

in

in Christo nobis omnia dicitur donasse quae ad pietatem pertinent, 1 Petr. 1: 3.

Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, Deus innotuit in carne] Suspectam nobis hanc lectionem faciunt Interpretes veteres, Latinus, Syrus, Arabs et Ambrosius, qui omnes legerunt ὃ ἐφανερώθη [*quod innotuit*]. Addit Hincmarus Opusculo LV illud Θεὸς hic positum a Nestorianis. Sensum bonum facit illud ὃ ἐφανερώθη. Euangelium illud coeleste innotuit primum, non per Angelos, sed per homines mortales, et quantum extera species ferebat, infirmos, Christum et Apostolos eius. Ἐφανερώθη אתגלי Syro. Id verbum bene convenit *mysterio*, id est, rei latenti. Sic et Col. 1: 26. Σὰρξ בשר *hominem* significat *mortalem*, 2 Cor. 5: 16. Vide 1 Ioh. 4: 2 et quae ad eum locum dicentur.

Ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, approbatum est per Spiritum] Per plurima miracula approbata est ea veritas. Πνεῦμα sunt *miracula Divina*, per μετωνυμίαν [*transnominationem*], quae est et 1 Cor. 2: 4 et alibi. Δικαιοῦσθαι autem hic est *approbari*, ut Matth. 11: 19, ubi dicta vide. Sic δικαιοῦσθαι dicitur qui in lite victor est, quia caussa eius approbatur, Deut. 25: 1. Adde Ps. 51: 4.

Ὤφθη ἀγγέλοις, visum est Angelis] Nempe cum admiratione maxima. Angeli hoc arcanum per homines mortales didicere, Eph. 3: 10, 1 Petr. 1: 12. *Videre* apud Hebraeos ad omnem cognoscendi modum transfertur.

Ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν, annunciatum est apud Gentes] Non Iudaeis tantum annuntiata est ista veritas, sed et Gentibus illis quae a Deo alienissimae fuerant, Eph. 2: 12, Col. 1: 21. *Ἐν ἔθνεσι, apud Gentes*, לגוים.

Ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, creditum est in mundo] Id est, *in magna mundi parte*, Rom. 1: 8, Col. 1: 6.

Ἀνελήφθη ἐν δόξῃ] *Gloriose admodum exaltatum est*, nempe quia multo maiorem attulit sanctitatem quam ulla antehac dogmata. *Ἀναλαμβάνεσθαι* est *sublimiter evehi*, respondetque Hebraeis verbis עלה et נשא. *Ἐν δόξῃ, gloriose*, Phil. 4: 19, Col. 3: 4. Vide et 2 Cor. 3: 8. Sic, Ἐδόξαζον τὸν λόγον τοῦ Κυρίου [*Laudabant verbum Domini*], Act. 13: 48.

CAPUT IV.

1. *Τὸ δὲ πνεῦμα*] *Spiritus* Paulo et aliis Christianae Ecclesiae Prophetis datus.

Ῥητῶς λέγει] *Aperte significat:* non per ambages aut aenigmata, id est, per חידות aut משל. Vide quae dicta Num. 12: 8. Graeci elegantiores dicerent διαῤῥήδην. Sed ῥητῶς etiam apud Dioscoridem est et alios. In Glossario, ῥητῶς, *aperte.*

Ὅτι ἐν ὑςέροις καιροῖς, postremis temporibus] Id est, *posthac.* Nam is sensus est locutionis Hebraeae, באחרית הימים, quod LXX solent vertere, ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν [*novissimis diebus*].

Ἀποςήσονταί τινες τῆς πίςεως] *Deficient a Christiana fide multi* philosophicis ratiunculis tentati, יסורו. *Haereticorum Patriarchae Philosophi*, ait Tertullianus adversus Hermogenem. *Sapientiae professores, de quorum ingeniis omnis haeresis armatur*, ait idem Tertullianus adversus Marcionem I. Munit Timotheum adversus ea quae ipso adhuc vivente erant eventura. Patet id infra 6. Confer 2 Petr. 2: 2.

Προσέχοντες πνεύματι πλάνης, adhaerentes spiritui erroris] Sic προσέχειν μύθοις [*intendere fabulis*] supra 1: 4; Tit. 1: 14. Pro πνεύματι πλάνης Latinus habet πνεύμασι πλάνης, Graeci plerique πνεύμασι πλάνοις, quomodo et Latini non pauci legere. Solent autem sic appellari ab Apostolis ii qui Prophetiam se a Deo habere dicunt, cum tamen vere de suo, aut de Satanae dictatis loquantur. Vide 1 Ioh. 4: 1 et seqq. *Πλάνοι* מתעים, Esai. 3: 12, 9: 16.

Καὶ διδασκαλίαις δαιμονίων, et doctrinis Daemoniorum] Pythagoricos maxime indicat, quorum praecipui erant Magi et cum Daemonibus habebant commercium. Inter hos insignis fuit Apollonius Tyanaeus, qui hic eximie denotatur. Venit enim Ephesum vivente adhuc Timotheo. Clemens Alexandrinus Strom. III: *Ἀμέλει διὰ φροντίδος ἐςὶ καὶ τοῖς μάγοις, οἴνου τε ὁμοῦ καὶ ἐμψύχων καὶ ἀφροδισίων ἀπέχεσθαι* [*Scilicet et Magis curae est vino simul et animalium esu et Venere abstinere*].

2. *Ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων, simulatione falsidicorum utentes*] Speciem quidem ista habent sanctimoniae: sed qui eam usurpant falsi sunt doctores, neque ista observant nisi in conspectu hominum ad fallendam plebem. Ὑπόκρισις חנפה. Ψευδολόγος, *falsidicus*, *mendax* in Glossario. Utitur Athenaeus. Plautus dixit *falsiloquum*, quam vocem hic posuit Ambrosius.

Κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν] *Conscientiam habentes inustam notis criminum, quibus sibi sunt conscii.* Claudianus:

— *Pectus inustae*
Deformant maculae, vitiisque inolevit imago.

Vide alia quae ad eam rem attulimus fine annotatorum ad Librum I pro Veritate Religionis Christianae.

3. *Κωλυόντων γαμεῖν, prohibentes nubere*] Non dehortabantur a nuptiis ideo quod coelibatum praeferrent; id enim Christianis convenit: sed plane dicebant illicitas esse nuptias, alienos esse a salute eos qui in coniugio sunt. *Κωλύειν* ab Hebraeo כלא: tribuitur autem doctoribus, sicut ἐπιτιθέναι βάρος, δέειν [*onus imponere*, *ligare*], et similia. *Τὸν γάμον ἀθετοῦσιν* [*nuptias despectui habent*], ait de eisdem Clemens Constit. IV. 8, ἀγαμίαν διδάσκουσι [*coelibatum docent*], VI. 10.

Ἀπέχεσθαι βρωμάτων, abstinere a cibis] Est hic ἔλλειψις [*defectus*] contrarii. Deest enim κελευόντων [*iubentes*], quod addit hunc locum citans Epiphanius: aut ποιούντων [*facientes*], quod addit Syrus. Similis ferme ἔλλειψις 1 Cor. 14: 34 et hic supra 2: 12. Sic Phaedrus:

Non veto dimitti, verum cruciari fame.

Supple, *iubeo*. Hoc simplicius. Quanquam interim verum est quod aiunt Graeci, post verba *prohibendi* solere addi aut particulas, aut verba negantia, sicut duplex negatio apud eos negat. Quare nihil opus mutare lectionem, ut pro ἀπέχεσθαι legamus ἀντέχεσθαι [*capessere*], quod contendit Isidorus Pelusiota Epistolarum IV. 102. *Βρώματα* hic intellige *ea quae sunt ex animalibus*. Haec est ἀποχὴ ἐμψύχων [*abstinentia rerum animatarum*] observata Pythagoristis, de qua exstat Porphyrii liber. Meminit Alexis Atthide. Clemens Strom. I de Sarmanis apud Persas: *Οὔτε πόλεις οἰκοῦσιν, οὔτε στέγας ἔχουσιν, δενδρῶν*

δὲ

δὲ ἀμφιέννυνται φλόιοῖς, καὶ ἀκρόδρυα σιτοῦνται, καὶ ὕδωρ ταῖς χερσὶ πίνουσιν, οὐ γάμον, οὐ παιδοποιίαν ἴσασιν, ὥσπερ οἱ νῦν Ἐγκρατῖται καλούμενοι [*Neque urbes habitant, nec domos aut tecta habent, arborum autem induuntur corticibus, et glandes arborumque baccas comedunt, et quam bibant aquam manu hauriunt, non nuptias, non liberorum norunt procreationem, quemadmodum ii, qui nunc vocantur Encratitae, id est, continentes*]. In Clementis Constitutionibus VI. 8, τινὰ τῶν βρωμάτων βδελύσσονται [*a cibis quibusdam abhorrent*], et VI. 26, βρώματα τινα φαυλίζουσι [*cibos quosdam contemnunt*]. Hae duae abstinentiae a nuptiis et a ciborum parte potissima, sunt *cornua velut Agni*, Apoc. 13: 11. Christiani ista laudabant: sed non exigebant, ut videre est Canone Apostolico LI, in Synodo Ancyrana et Gangrensi, ad quae loca videndi Zonaras et Balsamo. Cum tam aperte hic denotentur Encratitae, nihil mirum si illi Pauli Epistolas non recepere, quod nos Origenes docet.

Ἃ ὁ Θεὸς ἔκτισεν εἰς μετάληψιν, *quos Deus condidit ad usum*] Id est, condidit eo animo, ut eorum usum si non ab initio, at certe post diluvium hominibus indulgeret, Gen. 9: 3 et in Euangelio apertius. Est autem valde proprie hic dictum εἰς μετάληψιν. Nam μεταλαμβάνειν τροφῆς [*sumere cibum*] est *vesci*, Act. 2: 46, 26: 33. Sic et καρπῶν μεταλαμβάνειν [*fructus percipere*], 2 Tim. 2: 6, et ἀγαθῶν [*bona*], Sap. 16: 9.

Μετ' εὐχαριστίας τοῖς πιστοῖς, cum gratiarum actione fidelibus] Transpositio pro ἔκτισε τοῖς πιστοῖς εἰς μετάληψιν μετ' εὐχαριστίας [*condidit fidelibus ad usum cum gratiarum actione*]. Ne cibus sumatur nisi actis Deo gratiis qui ista nostris usibus condidit, mos est Hebraeorum vetus, quem Christus exemplo suo probavit. Vide quae dicta Matth. 14: 19, 15: 36, 26: 26.

Καὶ ἐπεγνωκόσι τὴν ἀλήθειαν] *Quibus nota est veritas* ista quae iam sequitur.

4. *Ὅτι πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλὸν, omnem creaturam Dei bonam esse*] Gen. 1: 31.

Καὶ οὐδὲν ἀπόβλητον, et nihil reiiciendum] Sic vertit Hebraeum פגול, quod μίασμα, ἄθυτον, βέβηλον [*inquinamentum, non sacratum, profanum*], alibi vertitur. Nihil

est חול per se et citra Dei legem. Lex autem Dei hac de re neque Gentibus unquam data est, et a Iudaeis per Christum est ablata. Vide Rom. 7 et ibi dicta.

Μετ' εὐχαριςίας λαμβανόμενον, quod cum gratiarum actione accipitur] Repetit hanc legem, ne quis eius obliviscatur. Vide Deut. 8: 10, Esai. 62: 9, Ioel. 2: 26.

5. *'Αγιάζεται γὰρ διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως, consecratur enim per verbum Dei et orationem*] *'Αγιάζεται*, id est, *usus illarum rerum gratus est Deo:* quomodo ἡγίαςαι de viro et uxore habuimus 1 Cor. 7: 14. Gratus est autem Deo duas ob causas: primum, quia is qui utitur, certo sibi persuadet id sibi licere, propter verbum Dei, quod habemus Act. 10: 15, deinde quia Deum invocat ut doni auctorem. *"Εντευξις* hic generalius sumitur quam supra 2: 1, ut et ἐντυγχάνειν Sap. 8: 21 et 16: 28. Coniuncta sunt gratiarum actio et preces: illa pro rebus datis: hae, ut res prosint. Utrumque comprehenditur sub nomine ברכה.

6. *Ταῦτα ὑποτιθέμενος τοῖς ἀδελφοῖς*] *Si de his moneas Christianos*, quos isti Philosophi iidemque Magi ad se volunt perducere. *'Υποτίθεσθαι* pro *praecipere* frequens Homero; utitur et Aristoteles.

Καλὸς ἔσῃ διάκονος 'Ιησοῦ Χριςοῦ, bonus eris minister Iesu Christi] *"Εσῃ*, id est, *ostendes te esse talem. Διάκος* hic sumitur ut 1 Thess. 3: 2.

'Εντρεφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίςεως καὶ τῆς καλῆς διδασκαλίας, ᾗ παρηκολούθηκας] Ostendes te *innutritum verbis fidei et eius disciplinae quam sectatus est hactenus. Fides* ad credenda refertur, *διδασκαλία* ad facienda: *παρακολουθεῖν* modo ad res, modo ad personas refertur. Vide 2 Tim. 3: 10, 2 Macc. 9: 27. In Manuscripto est, *οἷς παρηκολούθηκας*.

7. *Τοὺς δὲ βεβήλους καὶ γραώδεις μύθους παραιτοῦ, profanas autem et aniles fabulas devita*] Intelligit doctrinam illam περὶ ψυχῶν μετενσωματώσεως [*de animorum migratione*], quae fundamentum est istius ἀποχῆς [*abstinentiae*]. Hae *fabulae* primum sunt *profanae*, quia nulla Dei revelatione nituntur: deinde *aniles*, id est, absurdae, non minus quam illae quas aniculae puerulis recitant. *Aniles ineptias* dixit Cicero in Tusculanis. *Παρα-*

ῥαπτεῖσθαι est ἀποστρέφεσθαι [*aversari*]. Eodem sensu hanc vocem habes 2 Tim. 2: 23, Tit. 3: 10.

Γύμναζε δὲ σεαυτὸν πρὸς εὐσέβειαν, exerce autem te ipse ad pietatem] *Γυμνάζειν* est proprie *exerceri in gymnade*. Inde coepit transferri ad omnia ea quae agendo discimus, dicimurque et *γυμνάζειν τὸ σῶμα* [*exercere corpus*], ut apud Platonem in Legibus, et *γυμνάζειν τὴν ψυχὴν* [*animam exercere*], ut apud Isocratem. *Ad pietatem*, id est, ad omnes animi virtutes: quod fit crebris actionibus piis.

8. *Ἡ γὰρ σωματικὴ γυμνασία πρὸς ὀλίγον ἐςὶν ὠφέλιμος, nam corporis exercitatio parum prodest*] מעט יסכן dicunt de talibus Rabbini. Non spernit corporis exercitationes, puta abstinentiam a cibis melioribus, et a vino, et a coniugio. Habent enim ista utilitatem quandam intra suos limites, de quibus dictum Col. 2: 23.

Ἡ δὲ εὐσέβεια πρὸς πάντα ὠφέλιμός ἐςιν, pietas autem ad omnia utilis est] *Nunquam non et nusquam non est utilis*. Est haec sententia opposita dicto impiorum Ioh. 34: 9.

Ἐπαγγελίαν ἔχουσα ζωῆς τῆς νῦν, promissum habens vitae huius] עולם הזה, nempe in pace conscientiae et spe bona. Nam, ut ait Pindarus:

Ὅς ἂν ὁσίως καὶ δικαίως τὸν βίον
Διάγῃ, γλυκεῖα οἱ καρδίαν
Ἀτιτάλλουσα γηροτρόφος ξυναορεῖ
Ἐλπίς· ἃ μάλιςα θνατῶν
Πολύςροφον γνώμην κυβερνᾷ.
[*Vitam ergo sanctam ac integram qui vixerit*
Spes dulcis, accrescens alensque molliter
Senectam, huic animum fovet: spes scilicet,
Quae maxime versatiles mortalium
Una omnium mentes gubernat ac regit.]

Contra de impio Antiphon: *Ἀσεβῶν δὲ καὶ παραβαίνων τὰ εἰς τοὺς Θεοὺς καὶ αὐτῆς ἂν τῆς ἐλπίδος* (*ὅπερ ἐςὶ μέγιςον ἀνθρώποις τοῦ βίου ἀγαθὸν*) *αὐτὸς αὐτὸν ἀποςεροίη* [*Impius quidem et religionum violator, spe etiam ipsa* (*quae maximum est in vita hominum bonum*) *ipse se privat*]. Aiunt Hebraei res esse quatuor, quae in utraque vita habeant *ἀνταπόδοσιν* [*recompensationem*]: honorem et ob-

sequia parentibus praebita, beneficentiam in egenos, hospitalitatem, studium reconciliandi dissidentes. Bene; dum ne excludantur quae his sunt paria.

Καὶ τῆς μελλούσης, et futurae] הבא עולם. Pietati enim vita aeterna promittitur.

9. *Πιςὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος, verus sermo et omni fide dignus*] Referunt quidam ad praecedentia. Ego ad sequentia referre malim. Nam et sic eadem verba subsequente ὅτι habemus supra 1: 15. Sed ita per παρένθεσιν [*interpositionem*] includenda sunt ista:

10. *Εἰς τοῦτο γὰρ καὶ κοπιῶμεν καὶ ὀνειδιζόμεθα*] *Ob id*, quod iam dicturus sum, *perferimus labores ac contumelias*. De laboribus vide Act. 20: 35, 2 Cor. 16: 16, Col. 1: 29, 1 Thess. 5: 12. In Manuscripto, καὶ ἀγωνιζόμεθα [*et certamus*], non male, ut Col. 1: 29.

Ὅτι ἠλπίκαμεν ἐπὶ Θεῷ ζῶντι, nos spem collocare in Deum vivum] באל חי. Qui vitam in se habet plenissimo iure, is eam potest quibus vult conferre. Vide infra 6: 16.

Ὅς ἐςι σωτὴρ πάντων ἀνθρώπων, μάλιςα πιςῶν, qui est Salvator omnium hominum, maxime fidelium] Vult omnes servari, nempe si credant: Christianos autem servare vult, quia credunt; nempe si fides per dilectionem sit efficax. Confer quod supra habuimus 2: 4. Scriptor de Vocatione Gentium V. 31: *Quoniam sive occulte, sive manifeste, ipse est (ut Apostolus ait) Salvator omnium hominum, maxime fidelium. Quae sententia subtilissimae brevitatis et validissimi roboris, si tranquillo consideretur intuitu, totam hanc de qua agimus controversiam dirimit: dicendo enim, qui est Salvator omnium hominum, confirmavit bonitatem Dei super universos homines esse generalem. Adiiciendo autem, maxime fidelium, ostendit esse partem generis humani, quae merito fidei Divinitus inspiratae ad summam atque aeternam salutem specialibus beneficiis provehitur.* Vocem σωτῆρος tribui Deo Patri vidimus etiam supra 1: 1. Id Hebraeis est מושיע.

11. *Παράγγελλε ταῦτα καὶ δίδασκε, mone haec et doce*] *Mone* privatim, *doce* publice.

12. *Μηδείς σου τῆς νεότητος καταφρονείτω, nemo aetatem tuam contemnat*] Solebant illis temporibus Presbyteri esse id quod dicebantur, id est, multum provectae aetatis.

Ti-

Timotheus ante talem aetatem factus erat Euangelista, quia et prophetiae eum indicaverant, et Spiritûs dona eum commendabant. At non ideo sequitur plane iuvenem fuisse Timotheum, cum haec Paulus scriberet. Nam בחורת Hebraeis, *νεότης* Interpretibus, est *aetas militaris*, et civilem aetatem comprehendit, soliqne senectuti opponitur. Hoc ergo vult, quod tibi ad solitam Presbyterorum aetatem deest, id supple morum gravitate. *Nemo tuam aetatem contemnat*, id est, ita te gere, ne contemni possit: *ὅτι σοὶ ἔδωκεν ὁ Θεὸς τὸ πρεσβεῖον* [*quia Deus tibi dedit honorem senectutis*], Susan. 50.

Ἀλλὰ τύπος γίνου τῶν πιστῶν, *sed exemplum esto fidelium*] Ut ipse fecit Paulus Phil. 3: 17. Similis monitio 1 Petr. 5: 3.

Ἐν λόγῳ, *in verbo*] Sermonibus seriis et utilibus. Eph. 5: 4.

Ἐν ἀναστροφῇ] בדרכך, id est, *ἐν τῇ ὁμιλίᾳ*, *in suavi conversatione*. Sic Iac. 3: 13, 1 Petr. 1: 15.

Ἐν ἀγάπῃ, *ἐν πνεύματι*, *ἐν πίστει*, *in dilectione*, *in spiritu*, *in fide*] Illud *ἐν πνεύματι* non habet Latinus, neque Syrus, neque Chrysostomus. *Dilectionem* autem hic intellige, dilectionis opera: et *fidem* intellige, fidei sincceram professionem.

Ἐν ἁγνείᾳ, *in castitate*] Sic et infra 5: 22. Adde et Phil. 4: 8, 1 Cor. 6: 6.

13. *Ἕως ἔρχομαι*, *πρόσεχε τῇ ἀναγνώσει*, *dum venero*, *attende lectioni*] Assiduus esto in legendis Prophetis, Psalmis, aliisque libris. Vide 2 Tim. 3: 15. מקרא Hebraeis *lectio*, nempe Legis. Addit, *dum venero*, id est, tunc ego te plenius instruam. Solatur eius laborem. Speravit autem Paulus venturum se Ephesum: sed id ei non contigit.

Τῇ παρακλήσει, *τῇ διδασκαλίᾳ*, *monitui*, *doctrinae*] In monendis aliis privatim, *docendis* publice, ut supra 11.

14. *Μὴ ἀμέλει τοῦ ἐν σοὶ χαρίσματος*, *ne negligas donum tibi datum*] Puto agi de dono linguarum; talia dona sollicite custodienda sunt, gratiarum actione, precibus, sancto usu, 1 Thess. 5: 19, 2 Tim. 1: 6.

Ὃ ἐδόθη σοὶ διὰ προφητείας] Id est, *quod donum praesignificatum est tibi datum iri per aliorum prophetiam:* su-

supra 1: 18. Prophetae facere dicuntur, quod praedicant, Ier. 1: 10.

Μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου, cum impositione manuum Presbyterii] Id est, ad prophetiam accessit seria invocatio opis divinae, tunc cum manus tibi imponerentur. Paulus ipse Timotheo manus imposuerat, 2 Tim. 1: 6, sed mos erat, ut qui adessent Presbyteri una cum coetûs sui principe manus imponerent. Clemens Constitutionum VIII, 16: *Πρεσβύτερον χειροτονῶν, ὦ ἐπίσκοπε, τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐπιτίθει αὐτὸς, τοῦ πρεσβυτερίου παρεστῶτος σοι καὶ τῶν διακόνων* [*Presbyterum cum creas, Episcope, ipsemet capiti eius manum impone, praesente et Presbyterio et Diaconis*]. Hunc morem diu retinuit Africa. In Synodi enim Carthaginensis Actis legimus: *Presbyter cum ordinatur, Episcopo eum benedicente et manum super caput eius tenente, etiam omnes Presbyteri qui praesentes sunt, manus suas iuxta manum Episcopi super caput illius teneant.* Ubi Apostoli aut Apostolorum adiutores non aderant, fiebat ordinatio per Praesidem coetus, consentiente Presbyterio. At ubi aderant Apostoli aut eorum adiutores, hic honor et ipsa praesidentia ad illos pertinebat. Faciebant tamen haec et talia una cum Presbyterio, ut hic videmus. Sic apud Hebraeos iudicibus electis manus pro Synedrio imponebat הנשיא *princeps Synedrii.* De manuum impositione vide quae diximus ad Matth. 9: 18.

15. *Ταῦτα μελέτα, haec meditare*] הגה Ps. 1: 2.

Ἐν τούτοις ἴσθι, in his esto] Sic Horatius, *totus in illis.*

Ἵνα σου ἡ προκοπὴ φανερὰ ᾖ ἐν πᾶσιν, ut profectus tuus manifestus sit omnibus] *Προκοπὴ* etiam Philosophis est *profectus in virtute.* Vide Phil. 1: 25 et Sirach. 51: 23. Ita se res habet in Christiana pietate, ut in eo qui amne adverso iter facit. Si non profecit,

— *Si brachia forte remisit,*
Atque illum adverso pronus rapit alveus amne.

Ἐν πᾶσι, בכל, *apud omnes.*

16. *Ἔπεχε σεαυτῷ καὶ τῇ διδασκαλίᾳ*] *Ἐπέχειν* poni pro *προσέχειν*, id est, *animum attendere*, notavit Eustathius. Sic Luc. 14: 7, Sir. 34: 2, 35: 12. *Animum attende tibi ip-*

ipsi, quomodo vivas, *et doctrinae*, quid doceas. In sacris dicebatur, *Hoc age*, quod Plutarchus vertit *πρόσεχε*.

Ἐπίμενε αὐτοῖς] *Mane apud Ephesios*. Sic *ἐπιμένειν* habemus Act. 10: 48, 21: 4, 10, 28: 12, 14, 1 Cor. 16: 8, Gal. 1: 18.

Τοῦτο γὰρ ποιῶν, καὶ σεαυτὸν σώσεις καὶ τοὺς ἀκούοντάς σου, hoc enim si feceris, et te ipse servabis et eos qui te audiunt] Qui alios instruit, et se instruit. Servat et alios, nempe stantes hortando, lapsos erigendo. Non novum est verba quae Deo summo iure competunt, aut Christo, sensu quodam subordinato tribui hominibus, ut diximus ad Matth. 16: 18. Sic item hoc *σώζειν* hominibus tribuitur Rom. 11: 14. Sic et *ἐπιστρέφειν* [*convertere*] Luc. 1: 16.

CAPUT V.

1. *Πρεσβυτέρῳ μὴ ἐπιπλήξῃς, seniorem ne increpaveris*] Vox *πρεσβυτέρου* hic de aetate sumenda est, non de functione: monstrant id sequentia. *Ἐπιπλήττειν* hic est נזף frequens Rabbinis, unde נזיפה *durior quaedam obiurgatio*, qua seniores uti solent adversum iuniores, non contra. In Glossario, *ἐπιπλήττω, castigo, increpo, obstrepo, obiurgo*. Utuntur ea voce et Isocrates et Demosthenes.

Ἀλλὰ παρακάλει ὡς πατέρα, sed admone ut Patrem] Blande admone, et cum quadam reverentiae significatione. Sic Petrus 1 Epist. 5: 1, *Πρεσβυτέρους τοὺς ἐν ὑμῖν παρακαλῶ* [*Seniores qui in vobis sunt admoneo*]. Mos est apud omnes Gentes seniores viros appellare *patrum*, foeminas autem *matrum* vocabulo.

Νεωτέρους ὡς ἀδελφούς, iuvenes ut fratres] *Frater* benigna appellatio parium inter se, apud Martialem et in Epigrammate Graeco.

2. *Πρεσβυτέρας ὡς μητέρας, νεωτέρας ὡς ἀδελφάς, ἐν πάσῃ ἁγνείᾳ, anus ut matres, puellas ut sorores, cum omni castitate*] Vult idem discrimen aetatum in foeminis observari; sed plus est cautionis, ne qua ex blanditiis aut amori aut suspicioni pateat fenestra.

3. *Χήρας τίμα, viduas honora*] Et hic *χηρῶν* nomen

 est

est generale: neque functionem significat, sed amissas nuptias. *Τίμα* hic est, *da de Ecclesiae largitionibus alimenta*, nempe ut Ecclesiae inserviant; quod infra dicit *καταλεγέσθω*, *inscribatur albo* sive *matriculae*. Confer quae infra 17. Alendi praeceptum includi in praecepto honorandi parentes aiunt Hebraei. Vide quae ad Matth. 15: 4. Hieronymus ad Gerontiam: *Honor vel pro eleemosyna vel pro munere accipitur.* Vide 2 Macc. 8: 28 et 30.

Τὰς ὄντως χήρας, vere viduas] Ab omni auxilio destitutas. Est et hic *πλοκὴ* [*copulatio*], figura Paulo familiaris. Sic Sophocli *χηρεύων μελέῳ ποδὶ*, id est, *μονάζων* [*solitarie vivens*], ut explicat Scholiastes. Et *χηροῦν* est *desolare*, *ςερίσκειν*. Sic apud Plautum: *Omnium copiarum atque opum, auxilii, praesidii viduitas nos tenet:* pro quo *viduertatem* dixit in Re Rustica Cato. Sic et *arbor vidua*, *viduus lectus*, *viduae noctes*, *viduus pharetrâ Apollo*, apud Poetas. Itaque mox explicationis causa addet *μεμονωμένη* [*desolata*].

4. *Εἰ δέ τις χήρα τέκνα ἢ ἔκγονα ἔχει, μανθανέτωσαν πρῶτον τὸν ἴδιον οἶκον εὐσεβεῖν, si qua autem vidua filios aut nepotes habet, discant primum domum suam pietatem colere*] Eligebantur ad ordinem *πρεσβυτίδων* [*Seniorum feminarum*], quae mulierum essent *σωφρονίςριαι* [*formatrices*], interdum et matres et educatrices filiorum, ut nos Tertullianus docet de Virginibus velandis: sed raro tales, et ubi aliae deerant. Cur non et matresfamilias? quia domi habebant quod agerent. Cur non virgines? quia cum experimenta matrimonii ex puerperio non habeant, minus possunt alias consilio et solatio iuvare. Ita Tertullianus dicto libro. *Τέκνα ἢ ἔκγονα* בן ונכר. *Εὐσεβεῖν* hic est more Iudaeorum Graeca loquentium pro Hiphil, id est, *εὐσεβῆ ποιεῖν* הצדיק [*piam facere*]. Et hic habemus quod alibi saepe in collectivis nominibus, transitum a singulari ad plurale. Alibi contra.

Καὶ ἀμοιβὰς ἀποδιδόναι τοῖς προγόνοις, et mutuam vicem reddere parentibus] Sapienter dictum. Sic Valerius Maximus: *Parentes nos alendo, nepotum nutriendorum debito alligarunt.* *Ἀμοιβὰς ἀποδιδόναι* est גמל גמולות. *Τοῖς προγόνοις* להורים, Gen. 49: 26.

Τοῦ-

Τοῦτο γάρ ἐςι καλὸν καὶ ἀποδεκτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, hoc enim est pulchrum et Deo acceptum] Sic et supra 2: 3.

5. *Ἡ δὲ ὄντως χήρα καὶ μεμονωμένη, quae autem vere vidua est et desolata*] Vox obscurior per clariorem explicatur. Vide quae supra 3. Sic גלמוד, Graecis quibusdam interpretibus μεμονωμένη Iob. 3: 7. At גלמודה χήρα Esai. 49: 21, ἀνδρὸς καὶ παίδων ἔρημος [*viro et liberis orba*], ait Philo περὶ μοναρχίας [*de Monarchia*] in fine. Ps. 68: 7 יחידים μονοτρόπους, idem valet quod μεμονωμένους. Idem sensus in ריקם Ruth. 1: 21, quod κενὴν vertunt LXX, et in שכולה Esai. 49: 21. Tam Graecis χηροῦν quam Latinis *viduare*, est *desolare*, μονοῦν.

Ἤλπικεν ἐπὶ τὸν Θεὸν, καὶ προσμένει ταῖς δεήσεσι καὶ ταῖς προσευχαῖς νυκτὸς καὶ ἡμέρας, sperat in Deum et instat deprecationibus et orationibus noctu diuque] Id est, ἐλπίζουσα εἰς τὸν Θεὸν προσμένει [*sperans in Deum instat*], etc. Duplex Hebraismus: nam et praeteritum est pro praesenti, ut Matth. 3: 2, et verbum cum copula, vice participii. Sensus vero: Quia homines opitulatores non habet, et apud eos est אלמנה, id est *muta*, ideo in uno Deo perfugium habet, illum solum respicit, ut Anna Phanuelis, Luc. 2: 36. *Noctu diuque*, id est, tam assidue quam fieri potest. Vide eundem Lucae locum et 1 Thess. 2: 9, 3: 10, 2 Thess. 3: 8, 2 Tim. 1: 3. Sic et Apoc. 4: 8, et aliis eius libri locis. Προσμένειν hic quod προσκαρτερεῖν Act. 1: 14.

6. *Ἡ δὲ σπαταλῶσα*] Idem verbum habemus Iac. 5: 5. In Glossario, σπατάλη, *lascivia*, *delitiae*, σπαταλῶ, *delicias ago*. Habes eam vocem in Graeco Ezech. 16: 48 et Sir. 21: 17. Eodem sensu dicitur שאננה τρυφερά. Intelligit eam quae ideo vidua manet, ut a mariti imperio soluta liberius faciat quae lubet.

Ζῶσα τέθνηκε, vivens mortua est] Egregie dictum. Seneca de Tranquillitate animi: *Curius Dentatus dicebat, malle se esse mortuum, quam non vivere; ultimum malorum est ex vivorum numero exire antequam moriaris.* Idem Epistola XCIII: *Ante mortem periit.* Vide quae diximus ad Matth. 8: 22, Eph. 2: 1. Vivit vere, qui Deo vivit. Qui sine spe est vitae aeternae, iam nunc periit.

7.

7. *Καὶ ταῦτα παράγγελλε, ἵνα ἀνεπίληπτοι ὦσιν, et hoc mone, ut irreprehensibiles sint*] Mone praeterea tum viros, tum foeminas, ne ullam dent mali nominis de se occasionem. Vocem *ἀνεπιλήπτου* habuimus et supra 3: 2. Vocem generalem iam per species evolvet.

8. *Εἰ δέ τις τῶν ἰδίων καὶ μάλιςα τῶν οἰκείων οὐ προνοεῖ, τὴν πίςιν ἤρνηται καὶ ἔςιν ἀπίςου χείρων, si quis autem suorum et maxime domesticorum curam non gerit, fidem negavit et infideli peior est*] Sententia est ad utrumque sexum pertinens et sensûs eiusdem, cuius illud Esai. 58: 7. Graviter accusat et viros et mulieres divites, qui sinebant Ecclesiae oneri esse eos quos ipsi alere debebant, id est, iunctos sanguine, qui sunt ἴδιοι, בשרו [*caro ipsorum*], ac praecipue parentes qui οἰκεῖοι etiam, Esai. 58: 7. *Προνοεῖν* est *curam gerere*, nempe ut habeant unde vivant: quod et Latine dicunt, *prospicere*. Quod autem ait *τὴν πίςιν ἤρνηται*, intelligendum est talem hominem factis destruere Christianismum, quem profitetur; sic et 2 Tim. 3: 5, Tit. 1: 16. Sicut *εὐλογεῖν* [*benedicere*] dicitur, qui bene facit, ita *ἀρνεῖσθαι* qui contemnit, a verbis ad facta ducta translatione. *Peior* autem *infideli* est, quia cum exactius norit voluntatem Dei, ei tamen se non accommodat. Vide Luc. 12: 48 et ibi dicta.

9. *Χήρα καταλεγέσθω, vidua eligatur*] Admittatur ad ordinem *τῶν πρεσβυτίδων* [*Seniorum feminarum*], quae de fidelium oblationibus non minus quam Presbyteri vivebant. Hoc Tertullianus dicit *in viduata collocare*, libro de Virginibus velandis, *viduam allegere in ordinationem*, libro Ad Uxorem priore, *τάσσειν εἰς τὸ χηρικὸν* vel *εἰς τὸν κατάλογον*, Graeci Patres. Talium Viduarum meminit et Hermas, et unam earum *Graptam* nominat.

Μὴ ἔλαττον ἐτῶν ἑξήκοντα, non infra sexaginta annos] Id ad sua tempora observatum docet nos Tertullianus, dicto libro de Virginibus velandis.

Γεγονυῖα ἑνὸς ἀνδρὸς γυνή, quae fuerit unius viri uxor] Sensus apertus est, de quo iam aliquid dicere coepimus supra 3: 2. Non debebant Christiani in ulla laudis parte cedere Gentibus. Pausanias Achaicis: *Γυνὴ δὲ ἀεὶ τὴν ἱερωσύνην λαμβάνουσα ἁγιςεύει μὲν ἀπὸ τούτου, οὐ μὴν οὐδὲ τὰ πρότερά ἐςι πλέον ἢ ἑνὸς ἀνδρὸς εἰς πεῖραν ἀφιγμένη* [*Sacer-*

cerdotium mulieri decernitur, quo statim suscepto, vitam illa agit coelibem omne aetatis reliquum tempus, quamquam et ante eam oportuit cum uno tantum viro matrimonii causa fuisse]. Minutius: *Asiae sacra coronat univira.* Huic opponitur *vetula multarum nuptiarum*, Epist. ad Atticum XIII. 29. Valerius Maximus libro II cap. 1. 3: *Quae uno contentae matrimonio fuerant, corona pudicitiae honorabantur. Existimabant enim eum praecipue matronae sincera fide esse animum, quo depositae virginitatis cubile pudicum egredi nesciret, multorum matrimoniorum experientiam, quasi legitimae cuiusdam intemperantiae signum esse credentes.* Quem sensum paulo durius extulit Athenagoras: Ὁ δεύτερος γάμος εὐπρεπὴς μοιχεία [*Iteratae nuptiae speciosum adulterium*]. Tertullianus ad Uxorem: *Sacerdotium viduitatis et coelibatium est apud Nationes.* Idem de Exhortatione castitatis: *Denique monogamia apud Ethnicos ita in summo honore est, ut et virginibus legitime nubentibus univira pronuba adhibeatur: et si auspicii causa, utique boni auspicii est. Item ut in quibusdam solemnibus officiis prior sit univirae locus. Certe Flaminica non nisi univira est.* Item de Monogamia: *Idolis certe et monogamia et viduitas apparent. Fortunae Muliebri coronam non imponit, nisi univira: sicut nec Matri Matutae.* De Fortuna Muliebri, nefas eam attingi, nisi ab ea quae semel nupsit, dixit et Festus. Et apud Propertium est:

In lapide hoc uni nupta fuisse legar.

Item:

Fac teneas unum, nos imitata, virum.

Vide Canonem XVIII Basilii ad Amphilochium.

10. Ἐν ἔργοις καλοῖς μαρτυρουμένη] Id est, μαρτυρίαν καλὴν ἔχουσα [*testimonium bonum habens*], quomodo supra loquebatur 3: 7. *Quam fama comitatur bonorum operum.*

Εἰ ἐτεκνοτρόφησεν, *si filios educavit*] Si nec abortum sibi fecerit, nec ob paupertatem exposuerit liberos, ut inter Gentes fieri solebat, sed omnes sibi natos educaverit, et quidem honeste ac pie. Vide supra 3: 3.

Εἰ ἐξενεδόχησεν] *Si hospitio pios excepit*, ut Lydia Act. 16: 15. Verbum ξενοδοχεῖν usurpat et Euripides: nomen ξε-

ξενοδοχίας Xenophon. Rabbini dicunt voce quae ex Latino corrupta est אכסניא.

Εἰ ἁγίων πόδας ἔνιψεν, si sanctorum pedes lavit] Proverbiale: id est, si ad infima etiam ministeria se demisit, ut viros sanctos sublevaret. Nihil opus hic repeti quae diximus ad Ioh. 13: 5. Tertullianus ad Uxorem inter Christianarum foeminarum officia ponit aquam Sanctorum pedibus offerre.

Εἰ θλιβομένοις ἐπήρκεσεν, si afflictis subvenit] פרנס dicerent Rabbini. Sic φίλοις ἐπαρκεῖν [*amicis opitulari*] sine casu accusativo dixit Euripides. Vide et in sequentibus. Cum accusativo habes hoc verbum 1 Macc. 8: 26, 11: 35. Solebant foeminae munuscula mittere iis qui ob pietatem in vinculis erant.

Εἰ παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπηκολούθησε] Ἐπακολουθεῖν est quod Hebraei dicunt הלך, aut מלא addito אחרי. *Si omnes boni operis occasiones sectata est, persecuta est*, ut alibi citat Hieronymus.

11. *Νεωτέρας δὲ χήρας παραιτοῦ, iuniores autem viduas recusa*] *Minores sexagenariis*. *Παραιτοῦ*, id est, ne admitte ad ordinem illum foeminarum praesidentium. In Glossario, *παραιτοῦμαι, recuso*. Utuntur sic Plutarchus et alii.

Ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ Χριστοῦ, γαμεῖν θέλουσι, postquam enim taedere eas coepit Christi, nubere volunt] Id est, ὅταν στρηνιάσωσι κατὰ τοῦ Χριστοῦ, et per *Christum* intellige Ecclesiam: de quo loquendi genere diximus ad Rom. 9: 3. *Postquam taedere eas coepit istius servitutis quam Ecclesiae promiserant.* Est enim στρηνιᾷν, ut nos docent Graecorum Grammatici, στερεῖν ἡνίας [*habena privare*]. Sic Apoc. 18: 7, et nomen στρῆνος pro שאנן est 2 Reg. 19: 28. Syrus hic eo verbo utitur, quod in Syriaco Veteris Testamenti ponitur, ubi in Graeco est ὑβρίζειν [*contumelia afficere*]. In re pari Synodus Chalcedonensis, Can. XII: Ὑβρίσασα τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν [*Postquam contumelia affecit Dei gratiam*]. Et Oecumenius: Ὅταν καθυπερηφανεύσωνται τοῦ Χριστοῦ [*Cum Christum fastidierint*]. — *Volunt deinde nubere rursum. Οὐ φορητὴ γὰρ νέαις χηρεία* [*Neque enim tolerabilis est iuveni mulieri viduitas*], ait Theano.

12. *Ἔχουσαι κρῖμα, ferentes damnationem*] *Κρίμα* hic vocat iudicium probarum ab earum facto dissentiens. Simile Chrysostomi illud Homilia 63 ad Iohannem: *Οὐκ οἶδας ὅτι οἱ μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς ἑαυτῶν ἑτέραν ἐπεισαγόμενοι παρὰ πολλῶν καταγινώσκονται, καίτοι οὐ κόλασιν ἔχει τὸ πρᾶγμα; [Nescis, quod illi qui defuncta uxore ducunt insuper aliam, a multis reprehendantur et male audiant; quamvis res ipsa non puniatur?]*.

Ὅτι τὴν πρώτην πίστιν ἠθέτησαν, ipsas primam fidem irritam fecisse] Illam fidem quam Ecclesiae dederant, professae se ei soli servire velle. *Παρέβησαν τὰς συνθήκας* [*pacta violarunt*], ait hic Chrysostomus: *ἐψεύσαντο τὴν συμφωνίαν* [*fefellerunt pactum*], Theophylactus: *τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν συνθήκην* [*foedus cum Christo*], Oecumenius: Epiphanius, *ἐπαγγελίαν* [*promissum*]: *professionem*, Ambrosius. Sic *διαθήκην ἀθετεῖν* [*foedus irritum facere*], Gal. 3: 15. In Constitutionibus Clemens III. 1: *Εἰ δὲ νεωτέραν κατεστήσατε εἰς τὸ χηρικὸν, καὶ μὴ φέρουσα τὴν ἐν νεότητι χηρείαν γαμηθῇ, ἀπρέπειαν ἐμποιήσει τῇ δόξῃ τοῦ χηρικοῦ, καὶ λόγον ὑφέξει τῷ Θεῷ, οὐχ ὅτι δευτέρῳ γάμῳ συνήφθη, ἀλλ' ὅτι τὴν ἑαυτῆς ἐπαγγελίαν οὐκ ἐφύλαξε, καταστρηνιάσασα τοῦ Χριστοῦ· διότι μετὰ πίστεως καὶ φόβου Θεοῦ οὐκ ἦλθε φυλάξαι τὴν ἐπαγγελίαν. Διὸ χρὴ μὴ προπετῶς ποιεῖσθαι τὴν ἐπαγγελίαν, ἀλλὰ μετὰ ἀσφαλείας. Κρεῖσσον γάρ αὐτῇ ἐστι μὴ εὔξασθαι, ἢ εὔξασθαι καὶ μὴ ἀποδοῦναι* [*Sin iuniorem mulierem in viduarum consortium legeritis, eaque postea, quod iuvenis sit, viduitatem non ferens, nupserit, dehonestabit coetum viduarum, Deoque huiusce rei rationem reddet, non quod secundas nuptias contraxerit, sed quod professionem suam non servarit excusso Christi iugo, quod non cum fide et Dei metu venerit, qui promissum servaret. Non oportet itaque istud praecipiti festinatione profiteri: sed re demum perpensa huc veniendum. Est enim ei mulieri utilius, non vovere, quam vovere nec reddere*]. Tertullianus de Monogamia hunc locum sic explicat: *Ad eas dirigit, quales supra denotat, iuvenculas viduas; quae in viduitate deprehensae, et aliquamdiu assectatae, postquam in deliciis habuerunt Christum, nubere volunt, habentes iudicium, quod primam fidem resciderunt: illam videlicet qua in viduitate inventae et*

pro-

professae eam, non perseverant. Propter quod vult eas nubere, ne primam fidem susceptae viduitatis postea rescindant. Simile de Virginibus habet Cyprianus Epistola LXX: *Si ex fide se Christo dicaverunt.*

13. *Ἅμα δὲ καὶ ἀργαὶ μανθάνουσι, simul autem et otiosae sciscitantur*] Notat et alia vitia foeminis iunioribus frequentia. Cum nihil habeant quod agant, inquit, fiunt percunctatrices. *Μανθάνειν* hic est *sciscitari*, ut Esth. 4: 5. Vide quae diximus ad 2 Thess. 3: 11. Verum illud:

Ὡς πολλὰ θνητοῖς ἡ σχολὴ ποιεῖ κακά.
[*Quam multa hominibus otium excudit mala*].

Περιερχόμεναι τὰς οἰκίας, circumeuntes domos] Quod περινοςεῖν [*discursare*] dixit Alexis, in versibus quos ad illum quem iam diximus locum ad Thessalonicenses produximus. Talis discursatricis foeminae descriptionem habes Prov. 7: 11. Et dicitur talis Hebraeis המיא היא וסוררת [*strepitus illa est et discursatrix*]. At Veteres testudinem de tecto suo nunquam egredientem figuram fecere bonae foeminae. Debent enim esse *οἰκουροὶ* [*domûs curam habentes*], ut ait idem hic Apostolus ad Tit. 2: 5. Euripides Meleagro:

Ἔνδον μένουσαν τὴν γυναῖκ' εἶναι χρεὼν
Ἐσθλήν· θύρησι δ' ἀξίαν τοῦ μηδενός.
[*Lare contineri foeminae officium probae est,*
Foris vagantes nullius pretii puta.]

Οὐ μόνον δὲ ἀργαὶ, non solum otiosae] Est ἐπανόρθωσις [*correctio*], quasi dicat, *Parum est quod dixi eas esse otiosas.* Fuerat enim id tolerabilius. Satius enim est otiosam esse, quam male agere.

Ἀλλὰ καὶ φλύαροι, sed et garrulae] In Glossis *φλύαρος garrulus: φλυαρῶ, garrio*, quod verbum habemus 3 Ioh. 10. Connexa sunt ista, ut diximus, *percunctari* et *garrire*.

Καὶ περίεργοι, et curiosae] Vide dicta in eum locum ad Thessalonicenses. *Aliena negotia curant.*

Λαλοῦσαι τὰ μὴ δέοντα, loquentes quae non oportet] מדברות הבאי Maimonidae. Ubi aliud non habent quod dicant, calumniari incipiunt.

Φιλόψογον δὲ χρῆμα θηλειῶν ἔφυ,
[*Calumniosum est omne foemineum genus*],

ait Euripides.

14.

14. *Βούλομαι δὲ οὖν νεωτέρας χήρας γαμεῖν, volo ergo iuniores viduas nubere*] Βούλομαι sic comparative sumendum est *malo*, nempe, quam fiant ista quae dixi. Sic θέλω 1 Cor. 14: 19.

Τεκνογονεῖν, filios procreare] Non abortus facere, ut quaedam faciebant, quo lautius viverent: aliae, quo formam eo melius servarent:

Scilicet ut careat rugarum crimine venter,

ait magister talium, II. 14.

Οἰκοδεσποτεῖν, familiam administrare] Nempe, *sub marito*. Viri est res extra gerere; foeminae servare quaesita. Aristoteles Oeconomicorum I. 3.

Μηδεμίαν ἀφορμὴν διδόναι τῷ ἀντικειμένῳ λοιδορίας χάριν] *Nullum dare praetextum inimicis ad maledicta.* Ἀφορμὴ est *praetextus* 2 Cor. 5: 12, 11: 12, Gal. 5: 13. Ὁ ἀντικείμενος per excellentiam Diabolus: sed solet et de aliis dici qui eum imitantur, ut videre est 1 Cor. 16: 9, Phil. 1: 28. Solet autem singulare cum articulo poni pro toto genere, ut diximus ad Marc. 3: 26 et alibi. Λοιδορίας χάριν [*maledicti gratia*], id est, εἰς λοιδορίαν, לחרפה.

15. *Ἤδη γάρ τινες ἐξετράπησαν ὀπίσω τοῦ Σατανᾶ, iam enim quaedam diverterunt ad Satanam*] Non tantum in ea vitia delapsae sunt quae dixi, verum etiam cum viderent suam istam vitae mutationem a bonis Christianis improbari, Christianismum deseruere. Ἐκτρέπεσθαι Paulo est *declinare a via recta*, supra 1: 6, infra 6: 20, 2 Tim. 4: 4. Ὀπίσω אחר vel אחרי [*retro*] verbis eundi et similibus additum significat *sequi*. *Secutae sunt*, inquit, *Satanam, qui saeculo praesidet*, 2 Cor. 4: 4.

16. *Εἴ τις πιστὸς ἢ πιστὴ ἔχει χήρας, si quis fidelis aut si qua fidelis habet viduas*] *Habet*, nempe ad se pertinentes, propinquitate sanguinis aut affinitatis.

Ἐπαρκείτω αὐταῖς] *Subveniat illis*, ut supra 10, ne Ecclesiam onerent. Vide quantam curam gerat Paulus ne Ecclesiae liberalitates in alios impendantur, quam qui carere eis nullo modo possunt.

Καὶ μὴ βαρείσθω ἡ ἐκκλησία, ne oneretur Ecclesia] Sumendum hic βαρείσθω, quomodo ἐν βάρει εἶναι 1 Thess. 2: 6.

Ἵνα ταῖς ὄντως χήραις ἐπαρκέσῃ, ut iis quae vere viduae sunt sufficiat] Ut Ecclesia habeat unde subveniat iis

 quae

quae ita viduae sunt, ut nullos habeant qui ipsas curent. Vide supra 3 et 5.

17. *Οἱ καλῶς προεστῶτες πρεσβύτεροι διπλῆς τιμῆς ἀξιούσθωσαν, qui bene praesident Senes duplici honore digni habeantur.*] Omnes senes honore digni, ut vidimus, maxime vero *qui praesident Ecclesiis*, הדרשנים, qui et κατ' ἐξοχὴν זקנים [*per excellentiam Seniores*], *digni sunt duplici honore*, tum propter aetatem, tum propter iudicium quod de ipsis fecit Ecclesia. Et bene διπλῆς τιμῆς. Sunt enim velut primogeniti inter fratres suos. Vide Deut. 21: 17. Ἀξιοῦσθαι, hic uti et Hebr. 10: 29, *dignari* passive: quomodo apud Virgilium:

——— *Coniugio Veneris dignate superbo.*

Sic et Gen. 31: 28. Videtur autem *duplicem honorem* dicere et alimenta, quae et ipsa illis cum honore dantur, ut Regibus tributa. Considera sequentia et quae ad Matth. 15: 4. Plato de Legibus quinto dixit: *Πλέον ἢ διπλασίας τιμῆς ἄξιος ἐκείνου* [*Magis quam duplici honore dignus est prae illo*].

Μάλιστα οἱ κοπιῶντες ἐν λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ, maxime qui opus dant verbo et doctrinae] Id est, principes Presbyterorum, quorum proprie erat munus loqui ad populum, et sic eum docere. Si per morbum aut aetatem non sufficerent, assumebant sibi alios, de Presbyteris plerumque, raro de laicis. Sed notandum olim in una urbe magna, sicut plures Synagogas, ita et plures fuisse Ecclesias, id est, conventus Christianorum. Et cuique Ecclesiae fuisse suum Praesidem, qui populum alloqueretur et Presbyteros ordinaret. Alexandriae tantum eum fuisse morem, ut unus esset in tota urbe Praeses, qui ad docendum Presbyteros per urbem distribueret, docet nos Sozomenus I. 14, et Epiphanius ubi de Ario agit, dicitque Alexandriae nunquam duos fuisse ἐπισκόπους [*Episcopos*], voce ea sumpta κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*], ita ut significet illud ius quod habebat ὁ ἄρχων τῆς συναγωγῆς [*Princeps Synagogae*]. In illis verbis: ἐν λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ est ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*], pro ἐν λόγῳ διδασκαλίας. Simile habuimus supra 4: 1. In Clementis Constitutionibus II. 28: *Τοῖς δὲ πρεσβυτέροις, ὡς ἂν κάμνουσι περὶ τὸν τῆς διδασκαλίας λόγον, διπλῆ καὶ αὐτοῖς ἀφο-*

ρι-

ρειζέσθω ἡ μοῖρα [*Presbyteris quoque, cum in docendo occupantur, dupla portio assignetur*].

18. *Λέγει γὰρ ἡ γραφή· Βοῦν ἀλοῶντα οὐ φιμώσεις, dicit enim Scriptura, Bovi trituranti os non alligabis*] Deut. 25: 4, quem locum habuimus et exposuimus 1 Cor. 9: 9.

Καί· Ἄξιος ὁ ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ, item, Dignus est operarius mercede sua] Est sententia inter Hebraeos trita, ut videre est Matth. 10: 10, Luc. 10: 7. Verba non sunt in Scriptura, id est, in Veteri Lege, ad quam hic respicit Paulus; at sensus reperitur Lev. 19: 13, Deut. 24: 14, ubi in Hebraeo שכיר, in Graeco μισθωτὸς [*mercenarius*]: idem valet quod ἐργάτης. Significatur enim is cuius opera mercede conducta est. Vide Marc. 1: 20, Ioh. 10: 12, 13.

19. *Κατὰ πρεσβυτέρου κατηγορίαν μὴ παραδέχου, ἐκτὸς εἰ μὴ ἐπὶ δύο ἢ τριῶν μαρτύρων, adversus Presbyterum accusationem ne recipe, nisi duo aut tres sint testes*] Ut 2 Cor. 13: 1. Apparet hic instrui Praesidem, qui dictus κατ' ἐξοχὴν ὁ ἐπίσκοπος [*per excellentiam Episcopus*], nam talium erat dirigere Presbyterii actiones. Intellige hic πρεσβύτερον honore. Lege Mosis nemo damnari poterat criminis, nisi causa probata per testes duos. At poterat ad unius testis dictum vir plebeius capi, aut contra eum inquisitio incipi: non ita autem contra Senatorem, cui aequiparatur Presbyter. Et cur non? Quia iudicium pro illo totius populi, cum electus est, facile uni testi praeponderat. Deinde solent, qui aliorum crimina corrigunt, multorum patere odiis. Et nota non dici, *ne damna*: sed *ne recipe accusationem*, repelle delatores. Nicolaus Damascenus: *Παρὰ Ταρτησσίοις νεωτέρῳ πρεσβυτέρου καταμαρτυρεῖν οὐκ ἔξεστι* [*Apud Tartesios iuniori adversus seniorem testimonium dicere non licet*]. In verbis his Pauli duplex negatio, ἐκτὸς, εἰ μὴ, ut 1 Cor. 14: 5, 15: 2.

20. *Τοὺς ἁμαρτάνοντας ἐνώπιον πάντων ἔλεγχε, peccantes coram omnibus admone*] Tertullianus ubi in Apologetico Ecclesias describit: *Ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina. Nam et iudicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu: summum-*

mumque futuri iudicis praeiudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis, et conventus, et omnis sancti commercii relegetur. Praesident probati quique Seniores. Admonebantur ergo criminosi a Senioribus adstante et audiente plebe: *ὑπὸ τῶν πλειόνων* [*a pluribus*], 2 Cor. 2: 6. Si doleret, imponebatur ei *ἐπιτιμία* [*increpatio*]: si contumax esset, abscindebatur ab Ecclesia.

[d]*Ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ φόβον ἔχωσι, ut et caeteri timorem habeant*]. Diximus alibi poenarum tres esse fines, *νουθεσίαν, ἀποπλήρωσιν, παράδειγμα* [*emendationem, satisfactionem, exemplum*]. In poenis Ecclesiasticis tria haec concurrunt. Nam et agitur ut melior fiat is qui lapsus est, et ut honos Ecclesiae per eum laesus resarciatur, et ut alii exemplo absterreantur. Sumptum autem et hoc de Lege Deut. 13: 11 et alibi.

21. *Διαμαρτύρομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ*] *Hoc te obtestor, audiente et Deo et Christo.* Idem loquendi genus habes 2 Tim. 2: 14, 4: 1.

Καὶ τῶν ἐκλεκτῶν ἀγγέλων, et electis Angelis] Ergo et Angeli audiunt quae dicimus, Matth. 18: 10, Luc. 15: 10, 1 Cor. 11: 10. Solent Deo saepe adiungi Angeli, ut eo rectius concipiatur eius summa Maiestas, Deut. 33: 2. *Ἀγγέλοι ἐκλεκτοὶ* sunt ii quos Deus diligit. Ita enim saepe sumitur Hebraeum בחיר, ut 2 Sam. 21: 6, 1 Par. 16: 13 et alibi saepe. Ii autem sunt iidem qui alibi dicuntur *Sancti*, ut Marc. 8: 38, Luc. 9: 27. Vide quae dicta ad 1 Thess. 3: 13. Opponuntur enim hi Angelis Satanae, 2 Cor. 12: 7, Rom. 8: 38, qui peccarunt et a Deo defecerunt, 2 Petr. 2: 4, Iud. 6.

[d]*Ἵνα ταῦτα φυλάξῃς, ut haec custodias*] Haec quae de iudiciis Ecclesiasticis dixi.

Χωρὶς προκρίματος, sine praeiudicio] *Πρόκριμα* est quod *praeiudicium* Latini vocant, ut in illo versu:

Grave praeiudicium est, quod iudicium non habet.

Id locum habet ubi inauditum aut indefensum iudex damnat, quo illud spectat:

Te iudicante criminosa est celeritas.

Et:

Μηδὲ δίκην δικάσῃς πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς.
[*Ni prius audieris ambos, ne iudicium fer.*]

Et

Et id quod habemus Exodi 23: 1. Eodem tendit locus Ps. 50: 18.

Μηδὲν ποιῶν κατὰ πρόσκλισιν] *Nihil propensione faciens*, id est, in gratiam, aut eius cuius causa agitur, aut collegae, aut commendantis. Respicitur Lex Exod. 23: 2, ubi est לנטת, in Graeco ὥςε ἐκκλῖσαι [*ut declines*].

22. *Χεῖρας ταχέως μηδενὶ ἐπιτίθει, μηδὲ κοινώνει ἁμαρτίαις ἀλλοτρίαις, manus cito nemini imposueris, neque partem trahas peccatorum alienorum*] Alii Veterum de absolutione intelligunt, alii de ordinatione. Utrumque enim per manuum impositionem peragebatur. Probem ego de ordinatione accipi: nam est et in Thalmude par sententia. Similis apud Horatium sensus:

Qualem commendas etiam atque etiam adspice, ne mox
Incutiant aliena tibi peccata timorem.

Nam et ordinatio est solemnis quaedam commendatio, a more Iudaeorum veniens. Diu explorandus est qui praeficitur Ecclesiae, ne si quod habeat vitium in dogmate aut vita, veniat ordinator in culpae partem, tanquam סמך, id est, *obfirmator*. Isocrates ad Demonicum: *Εἰς ἀρχὴν καταςαθεὶς μηδενὶ χρῶ πονηρῷ πρὸς τὰς διοικήσεις· ὧν γὰρ ἐκεῖνος ἁμάρτῃ σοὶ τὰς αἰτίας ἀναθήσουσι* [*Ubi magistratum geres, ne cui malo rerum curam trade: nam quod is peccarit, eius culpam in te conferent*]. Basilius Canone LXXXIV: *Μὴ θελήσωμεν ἁμαρτίαις ἀλλοτρίαις συναπόλλυσθαι* [*Ne velimus cum peccatis alienis perire*]. Vide et caetera ibi.

Σεαυτὸν ἁγνὸν τήρει, te ipse castum serva] Vide Phil. 4: 8.

23. *Μηκέτι ὑδροπότει, ne solam aquam bibas*] Cohaeret cum superioribus. *Nolo tamen ea de causa te solius aquae esse potorem.* Vox ὑδροποτεῖν bene Graeca est. Utitur ea Dioscorides.

Ἀλλ' οἴνῳ ὀλίγῳ χρῶ, sed modico vino utere] *Utere quidem vino, sed bene diluto.* Vide hac de re egregiam dissertationem Chrysostomi prima de Statuis. Iustinus ad Zenam: *Ὁ δὲ οἶνος μήτε ὁσημέραι ἐπὶ τὸ μεθύειν πινέσθω, μηδὲ ὡς ὕδωρ ἐπιζητείσθω· ἑκάτερα μὲν γὰρ Θεοῦ ποιήματά ἐςιν· ἀλλὰ τὸ μὲν ὕδωρ ἀναγκαῖον· ὁ δὲ οἶνος βοηθείας χάριν τοῦ σώματος γέγονεν* [*Vinum neque quotidie ad ebrieta-*

Sic et ἡ διδασκαλία, doctrina Euangelica, traducitur, velut imperiorum dissolutrix.

2. Οἱ δὲ πιστοὺς ἔχοντες δεσπότας, μὴ καταφρονείτωσαν, ὅτι ἀδελφοί εἰσιν, *qui autem credentes habetis dominos, ne contemnite, quia fratres sunt*] Ne ob id eos contemnant, quod inter se fratres sunt in Christo. Ista paritas caetera personarum discrimina non tollit.

Ἀλλὰ μᾶλλον δουλευέτωσαν] *Eo impensius illis servite.* Leges civiles nihil praecipiebant servis: quia domini satis eos cogebant facere quod ex usu dominorum esset. Nunc cum per Euangelium domini facti essent multo leniores, praecepta etiam servis danda fuere.

Ὅτι πιστοί εἰσι καὶ ἀγαπητοὶ οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι] Primum *quia fide in Deum sunt praediti:* deinde *diligendi eo nomine, quod curam gerant, ut vobis benefaciant*, id est, ut vos vestiant, pascant, ab iniuriis protegant. Ἀντιλαμβάνεσθαι est *curam alicuius gerere.* Sic ἀντιλαβόμενος ἀληθείας [*curam veritatis gerens*], Esai. 26: 3.

Ταῦτα δίδασκε καὶ παρακάλει, *haec doce et exhortare*] Hoc ita tibi dico, quia tuum est etiam servos docere.

3. Εἴ τις ἑτεροδιδασκαλεῖ, *si quis aliter docet*] Vide supra 1: 3.

Καὶ μὴ προσέρχεται ὑγιαίνουσι λόγοις τοῖς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *neque assentitur sanis sermonibus Domini nostri Iesu Christi*] Προσέρχεται קרב, quod dicitur de iis qui ad altare veniunt, Lev. 9: 7 et alibi. Non minori reverentia tractandum est Euangelium: cuius sermones vere sunt ὑγιαίνοντες, ut supra 1: 10, 2 Tim. 1: 13, 4: 3, Tit. 1: 9, 2: 1, quia nihil insalubre admixtum habent, quo non carent dogmata Rabbinorum et Philosophorum.

Καὶ τῇ κατ' εὐσέβειαν διδασκαλίᾳ, *et ei quae ad pietatem est doctrinae*] Hic καὶ ut saepe est ἐξηγητικόν [*explicativum*]. Nam verba Christi vere sunt *doctrina ad pietatem faciens.* Κατὰ εὐσέβειαν est *quod pietati convenit*, ut Tit. 1: 1.

4. Τετύφωται] Vide quid illis eveniat, inquit, qui ab Euangelio abscedunt; *inflantur*, nempe ut solent corpora male sana. Vide supra 3: 6. Fiunt

—— Κενεῆς οἰήσιος ἔμπλεοι ἀσκοί.

[—— *Vanis inflati fastibus utres.*]

Μη-

Μηδὲν ἐπιςάμενος] *Nihil sciens*, nempe earum rerum quae maximam vim habent ad pietatem. Id supplendum ex praecedentibus.

Ἀλλὰ νοσῶν] *Delirat*, ut saepe solent aegroti. Persequitur enim coeptam similitudinem. Solet autem νοσῶν illo sensu construi cum περί. Sic Plutarchus dicit, περὶ σφραγίδια πολυτελῆ νοσεῖν [*sigillis magni pretii plus aequo capi*].

Περὶ ζητήσεις, de quaestionibus] Physicis scilicet de rebus, uti Socrates aiebat, quae nihil ad nos, nempe meliores reddendos. Quanta in his fuerint opinionum incerta, vide librum in Plutarchi operibus περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις [*de Placitis Philosophorum*], et in Physicis Stobaei. Hermas III. 9: *Hi sunt qui inter se habent lites, et propter querelas suas in fide languent.*

Καὶ λογομαχίας, et pugnis verborum] Multae inter Philosophos disputationes erant de vocabulis. Ea quae corpori et vitae agendae conducunt, *bona* sunt Platoni et Aristoteli. Non vult Porticus ea sic appellari, sed προηγμένα [*praeposita*]. Miseretur Sapiens Platonicus et Aristotelicus. Stoicus non miseretur, sed parcit. *Maxima pars Stoicarum disputationum*, ait Cicero, *circa nomina consumitur. Vitiosum* autem *est controversiam intendere propter nominum mutationem*, ait ad Herennium Scriptor. Aristoteles in Topicis non male: Εὐλαβητέον πρὸς τοὔνομα διαλέγεσθαι [*Vitandae disputationes de notatione verborum*]. Verbum λογομαχεῖν habes et apud Graecos scriptores, et infra 2 Tim. 2: 14.

Ἐξ ὧν γίνεται φθόνος, ἔρις, βλασφημίαι, ex quibus oriuntur invidiae, lites, maledicta] Invidia, lites, maledicta frequentia Philosophis, de quibus Timon:

Ποῖον ἐκ τ' ἐρίδων καὶ λεσχομάχων πεπλάνησθε;
[*Quae vos vaniloquo fallunt certamine lites?*]

Et alibi:

Φοιτᾷ δὲ βροτολοιγὸς ἔρις κενὸν λελακυῖα,
Νείκης ἀνδροφόνοιο κασιγνήτη καὶ ἔριδος.
[*Aspera lis quaedam provenit inania clamans,*
Incensi in caedes odii soror atque ministra.]

Ὑπόνοιαι πονηραί] *Opiniones malae*: nam ὑπονοεῖν ponitur pro שׂכל quod est *cogitare*. Tales opiniones Dia-

gorae, *non esse Deum*. Epicuri, *Deum non curare res humanas*, quae videtur etiam Aristotelis fuisse sententia ἐν τοῖς ἐσωτερικοῖς λόγοις [*in arcaniore institutione*]. Academiae adolescentioris et Scepticorum, *Nihil posse percipi*, *nihil esse turpe per se*.

5. *Διαπαρατριβαί*] In aliis libris est παραδιατριβαὶ, quod rectum. *Διατριβὴ* vox propria Philosophorum, *disputatio*: unde *locum* ipsum *ubi disputatur*, διατριβὴν vocavit Gellius. Addidit Paulus παρὰ quod non raro in compositione id significat *quod rectum non est*, ut cum dicimus παράγραμμα sive παραγραμματισμὸς, παραλογίζεσθαι, παρασύναξις, et similia.

Διεφθαρμένων ἀνθρώπων τὸν νοῦν] Id est, [*hominum*] *mentem habentium alienam a pietate*, quod vere est φθείρεσθαι [*corrumpi*], 2 Cor. 11: 3.

Καὶ ἀπεστερημένων τῆς ἀληθείας, *et qui veritate destituti sunt*] Destituti cognitione eius veritatis quae maximi momenti est.

Νομιζόντων πορισμὸν εἶναι τὴν εὐσέβειαν] *Existimant pietatem*, id est Christianismum, *quaestui suo servire debere*. Respici videtur locus Esai. 56: 11.

Ἀφίστασο ἀπὸ τῶν τοιούτων, *secede a talibus*] Hoc non est in Manuscripto optimo. Deest et in aliis multis, et in Latino. Addiderunt ii qui sensum putarunt sine his non plenum; cum contra res se habeat. Nam τετύφωται quod praecesserat, non erat descriptio subiecti, sed praedicatum, ut loquuntur.

6. *Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια*, *est autem quaestus magnus pietas*] Ex Esai. 33: 6, יראת יהוה היא אוצרו, *timor Domini thesaurus eius*. Magnus est quaestus lucrari animam, Matth. 16: 26.

Μετὰ αὐταρκείας, *suoque contentum esse*] Vetus dictum, *magnum vectigal parsimonia*. At verius, Magnum esse quaestum suo contentum esse, id enim est nullius rei indigere. Vide 2 Cor. 9: 8. Sic dicunt Hebraei, *Dives est qui sua sorte gaudet*. Utuntur voce αὐταρκείας Polybius et alii.

7. *Οὐδὲν γὰρ εἰσηνέγκαμεν εἰς τὸν κόσμον, δῆλον ὅτι οὐδὲ ἐξενεγκεῖν τι δυνάμεθα*, *nihil enim quum intulerimus in mundum, liquet nos neque auferre quid posse*] Sensus idem

qui

qui Iob. 1: 21 et Eccl. 5: 14. Applicatum autem hic ad irridendam avaritiam. Tale illud Martialis:

Rape, congere, aufer, posside, relinquendum est.

Et Graecum non disparis sensus:

Γῆς ἐπέβην γυμνός· γυμνὸς θ' ὑπὸ γαῖαν ἄπειμι·
Καὶ τί μάτην μοχθῶ γυμνὸν ὁρῶν τὸ τέλος;
[*Nudus in hanc veni tellurem; nudus abibo;*
Quid satago nudum natus ad exitium?]

Adde quae ad Luc. 12: 20.

8. *Ἔχοντες δὲ διατροφὰς καὶ σκεπάσματα, τούτοις ἀρκεσθησόμεθα, habentes autem alimenta et tegumenta, his contenti simus*] Philo de Praemiis: *Πλοῦτος δὲ ὁ μὲν τῆς φύσεως εὐτελής ἐστι τροφὴ καὶ σκέπη* [*Sunt autem frugales opes, quas natura postulat, alimentum et tegumentum*]. Aristides: *Ἐσθῆτος γὰρ, οἶμαι, καὶ σκέπης καὶ τροφῆς δεόμεθα* [*Indigemus enim, opinor, vestibus, tecto et alimento*]. Ubi *σκέπην* Aristides posuit pro *tecto:* Philo autem, ut hic Paulus, pro *veste* et *tecto.* Est enim *σκέπη* sive *σκέπασμα*, צל, hoc *omne quo tegimur.* Iacobus *panem* tantum et *vestem* postulat Gen. 28: 20. Quod Cyprianus *διατροφὰς* vertit *exhibitionem*, in eo locutionem iuris secutus est. Nam *exhibere* est *alere.* L. Si qua. § Sed si. D. de Agnoscendis et alendis liberis.

9. *Οἱ δὲ βουλόμενοι πλουτεῖν*] נבהל להון Prov. 28: 22. *Cui id unicum studium est, ut ditescat*, Mammonae servus. Vide Matth. 6: 24.

Ἐμπίπτουσιν εἰς πειρασμὸν καὶ παγίδα, incidunt in tentationem et laqueum] Id est, *εἰς παγίδα πειρασμοῦ* [*in laqueum tentationis*]. Illaqueantur a Diabolo: cuius nomen hic claritatis causa addidere Interpretes quidam. *Ἐμπίπτειν εἰς πειρασμὸν*, idem quod *εἰσέρχεσθαι*, de quo diximus ad Matth. 6: 13.

Καὶ ἐπιθυμίας πολλὰς ἀνοήτους καὶ βλαβερὰς, et cupiditates multas inutiles et noxias] Sic legit Latinus, non *ἀνονήτους* [*amentes*]. *Cupiditates istae non modo nihil prosunt* (neque enim vivitur de supervacuis), *verum nocent insuper.* Impediunt enim nos Deo, ut oportet, servire, Matth. 6: 13, in quo sunt *τὰ πάντα* [*omnia*].

Αἵτινες βυθίζουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς ὄλεθρον καὶ ἀπώλειαν, quae demergunt homines in interitum et perditionem]

nem] Similitudo sumpta ex supplicio, non quidem apud Iudaeos, sed in Oriente usitato, 2 Macc. 12: 4. Habes et apud Eusebium eius supplicii mentionem. Vide quae dicta ad Matth. 18: 6. *Demergunt eos in profundum, unde nullus est exitus.* Ὄλεθρον καὶ ἀπώλειαν, id est, *interitum irreparabilem*; sic 1 Reg. 13: 24, εἰς ὄλεθρον καὶ ἀφανισμόν [*in perditionem et deletionem*].

10. Ῥίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐςιν ἡ φιλαργυρία, *radix enim omnium malorum est avaritia*] Id est, *nullum est malum quod non ex avaritia nasci possit.* Vide quae diximus Eph. 4: 19. Apollodorus:

Ἀλλὰ σχεδόν τι τὸ κεφάλαιον τῶν κακῶν
Εἴρηκας· ἐν φιλαργυρίᾳ γὰρ πάντ᾽ ἔνι.
[*Perversitatis nominasti ipsum caput:*
Multis mala insunt multa, sed avaro omnia].

Ideo φιλαργυρία Philoni κακίας μητρόπολις [*malitiae metropolis*]. Philosophi Graeci multa quidem de contemptu divitiarum loquebantur; sed plures Philosophi spectabantur ad fores divitum, quam divites ad fores Philosophorum.

Ἧς τινες ὀρεγόμενοι] Sic ὄρεξις πορισμῶν [*cupiditas acquirendi*] Sap. 14: 2. Ὀρέγειν proprie quidem dicitur de rebus, ut de pecuniis; sed per translationem quandam de ipsis quae amamus vitiis. Non male verteris, *Cui quidam studentes.*

Ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίςεως, *aberraverunt a fide*] Vide supra 1: 19 et 5: 15. Haetenus locutus de Philosophis illis qui se Christianis coetibus inferebant, addit eos adulterare verbum Dei et venari commodo, atque inde evenisse ut etiam quidam Christianismum deseruerint. Hinc ostendit, quanti sit res ista periculi.

Καὶ ἑαυτοὺς περιέπειραν ὀδύναις πολλαῖς] In Glossario, περιπείρω, *adfigo. Multis doloribus se implicuere.* Primum enim magna est molestia in quaerendis pecuniis, deinde maior in servandis. Vide Matth. 13: 22. Accedunt odia aliorum, saepe lites, interdum et poenae.

11. Σὺ δέ, ὦ ἄνθρωπε τοῦ Θεοῦ, *tu autem, homo divine*] Honorifico admodum eum appellat vocabulo, quemodo Prophetae appellari solebant, ut in inscriptione Ps. 90, 2 Reg. 4: 40 et alibi.

Ταῦ-

Ταῦτα φεῦγε, haec fuge] Longe abesto etiam a collimitiis talium vitiorum.

Δίωκε δὲ δικαιοσύνην, sectare vero iustitiam] Eadem locutio Rom. 9: 30 et 2 Tim. 2: 22. Sic et *διώκειν ἀγάπην* [*sectari charitatem*], 1 Cor. 14: 1. Hebraei רדף sic usurpant. *Δικαιοσύνη* hoc loco est *innocentia*.

Εὐσέβειαν] *Pietatem* in Deum.

Ἀγάπην] *Benevolentiam* in homines.

Ὑπομονήν] *Patientiam* in adversis.

Πρᾳότητα] *Lenitatem* in offensis. In Manuscripto est *πραϋπάθειαν*. Et videtur sic legisse Hesychius. Est enim apud eum *πραϋπάθεια, πρᾳότης*.

12. *Ἀγωνίζου τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς πίστεως, certa bonum fidei certamen*] Ad id certamen venisti, ubi sine intermissione pugnandum est, 1 Cor. 9: 25, Phil. 1: 29; Col. 1: 29, 2: 1, 2 Tim. 4: 7, 8. נפתולי אלהים נפתל, ut est Gen. 30: 8.

Ἐπιλαβοῦ τῆς αἰωνίου ζωῆς, apprehende vitam aeternam] Sic et mox 19: locutio similis isti Prov. 4: 12, החזק במוסר [*fortis esto in disciplina*], ubi Graeci, *ἐπιλαβοῦ ἐμῆς παιδείας, firmiter tene* [*disciplinam meam*]. Sed notandum *vitae aeternae* nomine hic et alibi significari ius ad vitam aeternam. Sensus idem Phil. 3: 14.

Εἰς ἣν ἐκλήθης, in quam vocatus es] Sic *τῆς ἄνω κλήσεως τοῦ Θεοῦ* [*supernae vocationis Dei*] dicto ad Philippenses loco.

Καὶ ὡμολόγησας τὴν καλὴν ὁμολογίαν ἐνώπιον πολλῶν μαρτύρων, et confessus bonam confessionem coram multis testibus] Hic *καὶ* valet *quando:* nempe in baptismo, cui multi adhibebantur testes. De hac professione vide quae diximus ad Matth. 28: 19. Hanc *ὁμολογίαν testationem fidei* vocat in libro de Baptismo Tertullianus.

13. *Παραγγέλλω σοι*] *Denuntio tibi*. Eadem vox 1 Cor. 7: 10, 11: 17, 1 Thess. 4: 11, 2 Thess. 3: 4, 6, 10, 13. Supra 4: 11, 5: 7, et nomen *παραγγελία* 1 Thess. 4: 2, supra 1: 5, 18.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τοῦ ζωοποιοῦντος τὰ πάντα, coram Deo qui vitam dat omnibus] De sensu vide supra 5: 21. Illi Deo qui omnibus quae vivunt vitam dat, et dans ut vult servat. Is est qui eam potest et reddere, Ioh. 5: 21.

In Manuscripto est *ζωογονοῦντος* pari sensu. Interpretes enim Graeci pro Hebraeo חיה promiscue ponunt ζωογονεῖν et ζωοποιεῖν.

Καὶ Χριςοῦ Ἰησοῦ τοῦ μαρτυρήσαντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου τὴν καλὴν ὁμολογίαν, et Christo Iesu qui testatus est sub Pontio Pilato bonam confessionem] Dedit tibi exemplum, ipse cum vitae periculo professus *se esse Regem* regni coelestis, *in hoc missum ut veritati testimonium perhiberet*, Ioh. 18: 37. Sic et tu fac, profitere te Episcopum, testem eiusdem veritatis. *Ἐπὶ* nota propria stantis apud Iudicem, Act. 25: 9, 10.

14. *Τηρῆσαί σε τὴν ἐντολὴν ἄσπιλον, ut serves mandatum sine macula*]. Nempe in professione tua. *Ἄσπιλον*, *sine ulla macula*. Sic Iac. 1: 27, 2 Petr. 3: 14. Hebraei eodem sensu dicunt בלא מום.

Μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, usque in adventum Domini nostri Iesu Christi] Et hic apparet loqui Paulum ad Timotheum tanquam qui vivere posset ad tempus quo Christus ad iudicium erat venturus. Vide quae diximus ad 1 Cor. 15: 52, 2 Cor. 5: 2, 3, 1 Thess. 4: 15. Vide eandem vocem *ἐπιφανείας* hoc sensu eximio 2 Tim. 1: 10, 4: 8, Tit. 2: 13. Hebraice est ראה.

15. *Ἣν καιροῖς ἰδίοις δείξει*] *Faciet apparere*, יראה. *Καιροῖς ἰδίοις*, בעתו, *tempore quod ipse novit*. Vide supra 2: 16.

Ὁ μακάριος, beatus] Vide supra 1: 11.

Καὶ μόνος δυνάςης] Id est, *qui solus potest omnia*, שדי. Sic 2 Macc. 3: 24, *πάσης ἐξουσίας δυνάςης* [*omnis potestatis Dominator*]. Ibidem 12: 15 dicitur *κόσμου δυνάςης* [*mundi Dominator*]. Et *ὁ ἐν οὐρανῷ δυνάςης* [*Dominator in coelo*] in eodem libro 15: 2, 23.

Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων, Rex Regum] Sic Hebraei dicunt מרא מלכין [*Regum Dominus*], ut Dan. 2: 47.

Καὶ κύριος τῶν κυριευόντων, et Dominus dominorum] אדני האדנים Deut. 10: 17, Ps. 136: 3. Ne timete minores illos dominos, dum ei paretis, qui et in ipsos imperium habet.

16. *Ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν, qui solus habet immortalitatem*] Nempe per se. Sic vox *μόνος* ponitur et Rom. 16: 27, 1 Tim. 1: 17. *Ἀθανασίας* vox est aliquoties in libro Sapientiae, et apud Paulum 1 Cor. 15: 53, 54;

uti-

utitur et Menander. Non longe hinc abit sententia Platonis, quam sic explicat in Theologicis Proclus, loquens de Diis minoribus, quos nos *Angelos* dicimus, μήτε ἀθανάτους εἶναι, μήτε τεύξεσθαι θανάτου μοίρας [*nec esse immortales, nec tamen morituros*]. Plato ipse in Timaeo Deum summum sic inducit loquentem: Ἃ δι᾽ ἐμοῦ γενόμενα, ἄλυτα ἐμοῦ γε θέλοντος [*Quae per me facta, sunt indissolubilia, quantum quidem voluero*]. Sic Iustinus cum Tryphone disputans negat animas esse immortales, (nempe per se) et tamen negat eas mori. Scriptor Responsorum ad Orthodoxos non male: Μόνος ἔχων τὴν ἀθανασίαν λέγεται ὁ Θεὸς, ὅτι οὐκ ἐκ θελήματος ἄλλου αὐτὴν ἔχει, καθάπερ οἱ λοιποὶ πάντες ἀθάνατοι, ἀλλ᾽ ἐκ τῆς οἰκείας οὐσίας [*Solus Deus immortalitatem dicitur habere, eo quod non ex alterius voluntate eam habet, sicuti caeteri omnes immortales, verum ex suapte essentia*]. Habet eam Deus ἐκ τῆς οἰκείας φύσεως, καὶ οὐκ ἐκ τῆς ἑτέρου βουλῆς [*ex propria natura, et non ex alterius voluntate*], ait Responsum ad quaestiones Graecas.

Φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, *et lucem inhabitat inaccessam*] Summum illud coelum a conspectu nostro remotum, quod *lucem sub solio Gloriae* appellant Hebraei. נהורא עמה שרא [*lux cum eo manet*], Dan. 2: 22, ubi Graeca τὸ φῶς μετ᾽ αὐτοῦ ἐστι. Iacchiades ibi ואור הונה עמו [*lux residet apud eum*]. Ἀπρόσιτον *inaccessum* dixit Virgilius.

Ὃν εἶδεν οὐδεὶς ἀνθρώπων, οὐδὲ ἰδεῖν δύναται, *quem nullus hominum vidit, nec videre potest*] Mortalium scilicet, 1 Ioh. 3: 7.

Ὧι τιμὴ, κράτος αἰώνιον. Ἀμὴν, *cui honor, imperium sempiternum. Amen*]. Habes hic iterum ἀσύνδετον [*coniunctionis omissionem*] in nominibus duobus iunctis. Quale notavimus Luc. 2: 14 et alibi. In Ps. 29: 1 cum copula, כבוד ועז [*gloria et potentia*]. Sed hic additur αἰώνιον, ut et 2 Tim. 2: 10 et 1 Petr. 5: 10. עז, κράτος hic significat *imperium*, δυναστείαν. Nam sic עז vertitur Iob. 37: 6, Ps. 89: 14, Dan. 11: 33.

17. Τοῖς πλουσίοις ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, *divitibus huius seculi*] Cum Epistolam iam absolvisset, venit ei in mentem speciali admonitione opus habere divites illos mercatores, qui plurimi erant Ephesi. Bene autem dixit

*di*r

divites huius seculi: quia sunt et aliae divitiae, de quibus Matth. 6: 20 et 19: 21, Marc. 10: 21, Luc. 12: 21, 33, 18: 22.

Παράγγελλε, praecipe] Vide supra 13.

Μὴ ὑψηλοφρονεῖν] Habuimus hoc verbum et Rom. 11: 20, pro *ὑψηλὰ φρονεῖν* Rom. 12: 16, id est *altos gerere spiritus*, quod vitium maxime divitias sequitur. Sosiphanes:

Ἂν δ' εὐτυχεῖτε μηδὲν ὄντες, εὐθέως
Ἴσ' οὐρανῷ φρονεῖτε.
[*Si faverit fortuna, cum sitis nihil,*
Coelo levatis caput.]

Euripides:

Ὕβριν τε τίκτει πλοῦτος.
[*Opibus adhaeret fastus*].

Menander:

Λαμπρῶς τε πλούτῳ καὶ γένει γαυρούμενον.
[*Superbientem opibus satu et natalium.*]

Idem:

Ὑπερήφανόν που γίνεθ' ἡ λίαν τρυφή.
[*Deliciae nimiae pariunt insolentiam.*]

Inde eiusdem Menandri monitum:

—— Μηδ' αὐτὸς εἰ σφόδρ' εὐπορεῖς
Πίστευε τούτῳ, μήτε τῶν πτωχῶν πάλιν
Ἡμῶν καταφρόνει. ——
[*—— Nempe ne fortunae prosperae*
Confidas nimium, neu nos contra pauperes
Despectui habeas. ——]

Μηδὲ ἠλπικέναι ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι, neque spem habere in incerto divitiarum] *Incerto divitiarum*, pro *divitiis incertis*, sive *fluxis*. Exemplum hominis fidentis opibus vide Ps. 39: 7, Luc. 12: 17, 18, 19.

Ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ τῷ ζῶντι, sed in Deo vivo] Quod subiungitur etiam dicto Psalmi loco. *Ἐπίθετον* [*agnomen*] est Dei *ὁ ζῶν*, 1 Thess. 1: 9, supra 3: 15, 4: 10; sic Hebraeis חי אל. Nec inaniter id hic positum: divitiae pereunt, ille manet; divitiae res inanimes, Deus vivus et vitae causa. Pro *ἐν τῷ Θεῷ* Manuscriptus habet *ἐπὶ τῷ Θεῷ*. Post vocem *ἐλπίζειν* modo *ἐν*, modo *ἐπὶ* solet poni, pro Hebraeo ב: interdum et *εἰς*. Vide Matth. 12: 21, Ioh.

Ioh. 5: 45, Rom. 15: 12, 1 Cor. 15: 19, 2 Cor. 1: 10, Phil. 2: 19, supra 4: 10, 1 Petr. 3: 5.

Τῷ παρέχοντι ἡμῖν πλουσίως πάντα εἰς ἀπόλαυσιν, qui nobis omnia large praestat ad fruendum] In illo spes reponenda est, qui etiam nobis pauperibus dat omnia ista quibus natura indiget, et quibus nos contenti sumus. Id enim est *ἀπολαύειν, uti cum quadam delectatione. Πλουσίως*, id est, *large*, ut Col. 3: 16, Tit. 3: 6, 2 Petr. 1: 2. Dat solem et coelum et sidera et fontes et terras frugiferas.

18. *Ἀγαθοεργεῖν*] Idem quod *ἀγαθοποιεῖν* Marc. 3: 4, Luc. 6: 9, 33, 35, Act. 14: 17, et apud Petrum aliquoties. Respondet Hebraeo היטיב, ut videre est Num. 10: 32, Iud. 17: 13, Soph. 1: 13. Significat autem *beneficia conferre*, quod facile divitibus, et quidem in cuiusvis fortunae homines. Construitur hic infinitivus cum illo *παράγγελλε*.

Πλουτεῖν ἐν ἔργοις καλοῖς] *Piis factis abundare.* Id enim *πλουτεῖν* Rom. 10: 12, עשר.

Εὐμεταδότους εἶναι] *Liberaliter dare pauperibus*, secundum dictum illud:

Μέμνησο πλουτῶν τοὺς πένητας ὠφελεῖν.

[*Memento dives facere pauperibus bene.*]

Κοινωνικοὺς, communicare] Etiam vocare pauperes ut communiter rebus partis fruantur, Prov. 22: 8, Esai. 58: 7, Luc. 14: 12. Sic *κοινωνικὸς Ἑρμῆς* [*Mercurius communicationis amans*] Aristoteli. Horum praeceptorum initia quaedam erant in legibus de Spicilegio et Racematione et Anno Sabbatico.

19. *Ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς θεμέλιον καλὸν εἰς τὸ μέλλον, ἵνα ἐπιλάβωνται τῆς αἰωνίου ζωῆς, bonum sibi fundamentum in futurum reponentes, ut vitam aeternam consequantur*] *Θησαυρίζειν* et *ἀποθησαυρίζειν* per allusionem de omni re quae clam deponitur, ut eleëmosynae apud pauperes. Sic ponitur haec vox Rom. 2: 5, Iac. 5: 3, 2 Petr. 3: 7. Convenit autem hoc et fundamento: quia fundamenta abduntur, ita ut non appareant. Opera autem misericordiae ideo comparantur fundamento, quia sicut ex fundamentis latentibus domus in altum assurgit, ita ex illis operibus assurgit vita illa sublimis atque coeles-

lestis. Vide Matth. 19: 21. Vocem ἐπιλαβοῦ coniunctam cum *vita aeterna* habuimus et supra 12. Sed ibi ius ad rem rei nomen accepit, hic res ipsa significatur. In Manuscripto pro τῆς αἰωνίου ζωῆς, est τῆς ὄντως ζωῆς [*veram vitam*], sensu eodem. Nam ὄντα et ἀληθῆ dicuntur κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] ea quae semper manent. Et Latinus sic legit: vertit enim *veram vitam*.

20. Ὦ Τιμόθεε] Blanda compellatio addito nomine proprio.

Τὴν παρακαταθήκην φύλαξον, *depositum custodi*] Manuscriptus, et hic et 2 Tim. 1: 12, παραθήκην. In Glossario, ἡ παραθήκη, *hoc depositum*. Et ita scribitur haec vox Lev. 6: 2, 4, ubi in Hebraeo פקדון, 2 Macc. 3: 10, 15. Et Phrynichus vult παραθήκην dici, non παρακαταθήκην. Vocat autem *depositum* sacram doctrinam Euangelia, quia et res est alterius, nempe Christi, et pastoribus fida eius custodia incumbit. Quare et verbum παρατιθέναι in eodem negotio habemus supra 1: 18, 2 Tim. 2: 12. Et notarunt alii in libro Musar praecepta vocari *depositum*.

Ἐκτρεπόμενος τὰς βεβήλους κενοφωνίας, *evitans profanas inanesque voces*] Illas γενεαλογίας [*genealogias*] de quibus supra: quae et inanes sunt; nihil enim ad pietatem proficiunt: et profanae; quia non sunt Divinitus revelatae. Iidem βέβηλοι μῦθοι [*profanae fabulae*] supra 4: 7. Κενοφωνία idem quod in Glossario κενολογία, *vaniloquium*: Theophylacto ad hunc locum ματαιολογία [*stultiloquium*].

Καὶ ἀντιθέσεις, *et oppositiones*] Nam et ipsi inter se pugnabant, ut diximus 1: 4. In Glossario, ἀντίθεσις, *oppositio*. Graeci ἀντιθέσεις interpretantur ἀντιλογίας [*contradictiones*].

Τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, *quae falso dicitur scientiae*] Vides hic quam vetus nomen *Gnosticorum*, quod isti Philosophi Christianis coetibus se miscentes sibi indebant, spernebantque prae se caeteros ut rudes. Diximus de iis ad Iohannis initium et ad huius Epistolae 1: 4. Falso autem scientiae laudem sibi vindicabant, unde Irenaeus initio ait, ἀπάγοντες αὐτοὺς προφάσει γνώσεως [*seducentes illos praetextu scientiae*]. Eusebius libro V. 7, libros Irenaei ait esse ἐλέγχου καὶ ἀνατροπῆς τῆς ψευδωνύμου γνώσεως [*de scientiae falso ita dictae refutatione ac eversio-*

sione]. Adversus hos est Iustini illud ad Diognetum: Ὁ γὰρ νομίζων εἰδέναι τι ἄνευ γνώσεως ἀληθοῦς καὶ μαρτυρουμένης ὑπὸ τῆς ζωῆς, οὐκ ἔγνω· τοῦ ὄφεως πλανᾶται [*Qui enim putat se scire aliquid sine cognitione vera, et cui testimonium perhibetur a vita, non cognoscit: a serpente decipitur*]. Et illud Clementis Paedagogi I: Οὐ γὰρ παῖδες ἡμεῖς καὶ νήπιοι πρὸς τὸ παιδαριῶδες καὶ εὐκαταφρόνητον τῆς μαθήσεως προσηγορεύμεθα, καθὼς οἱ εἰς γνῶσιν πεφυσιωμένοι διαβεβλήκασι [*Non enim nos pueri et infantes appellati sumus, quod sit puerilis et contemnenda nostra disciplina, ut nos calumniati sunt, qui sunt inflati scientia*]. Idem Stromatum I ait hanc Epistolam ob id a Gnosticis repudiatam, quod in ea se tam vivis coloribus notatos agnoscerent: Καθάπερ, inquit, τὴν φιλοσοφίαν ὁ τύφος καὶ ἡ οἴησις διαβέβληκεν, οὕτως καὶ τὴν γνῶσιν ἡ ψευδὴς γνῶσις ἥ τε ὁμωνύμως καλουμένη [*Quemadmodum fastus et arrogantia Philosophiam in invidiam adduxerunt, similiter et cognitionem falsa et eodem nomine nominata cognitio odiosam reddidit*]. Deinde producit hunc quem in manibus habemus locum. Vera scientia est, quae ad salutem aeternam proficit.

21. Ἥν τινες ἐπαγγελλόμενοι, *quam quidem profitentes*] *Profitentes*, ut supra 2: 10.

Περὶ τὴν πίστιν ἠστόχησαν, *a fide aberrarunt*] Quidam, inquit, eorum ex ipso fastu et aliorum contemptu tandem eo pervenere, ut etiam Christianismum desererent. Hoc est quod supra dixit de aliis, ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως [*aberraverunt a fide*], et 1: 19, περὶ τὴν πίστιν ἐναυάγησαν [*fidei naufragium fecerunt*]. Vocem ἀστοχεῖν de fide habuimus et supra 1: 6. Sic et 2 Tim. 2: 18.

Ἡ χάρις μετὰ σοῦ, *gratia tecum*] Nempe *Dei Patris et Christi.* Breviter dictum ut Eph. 6: 24. In Manuscripto μεθ' ὑμῶν [*vobiscum*], quomodo Col. 4: 18, 2 Tim. 4: 22, Tit. 3: 15. Haec ultima verba adscripserat Paulus sua manu.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD TIMOTHEUM

ALTERAM.

Scripta est haec Epistola, ut Veteres credidere, Romae, cum iam iterum venisset ab itinere Paulus, et, magis indies saeviente Nerone, mortem semper ob oculos haberet. Est scripta post Epistolam ad Titum: multaque ex Epistola ad Titum, et priore ad Timotheum huc sunt transcripta.

CAPUT I.

1. *Παῦλος ἀπόςολος Ἰησοῦ Χριςοῦ*] Sic et in utraque ad Corinthios et in illa ad Ephesios et in illa ad Colossenses.

Κατ' ἐπαγγελίαν ζωῆς τῆς ἐν Ἰησοῦ Χριςῷ, ad annuntiandum promissum vitae quae est in Iesu Christo] *Κατὰ* hic id quo Apostolus tendit significat, quomodo eadem particula posita est 1 Tim. 6: 3 et Tit. 1: 1. Ideo Deus me voluit esse Apostolum, ut annuntiarem omnibus promis-

missum vitae aeternae, quae per Christum nobis contingit. Vide 1 Tim. 4: 6. Est tacita *ἀνθυποφορά* [*subiectio*]. Cur terreamur adversis cum tanta habeamus promissa?

2. *Τιμοθέῳ ἀγαπητῷ τέκνῳ, Timotheo charissimo filio*] Sic Timotheum appellat et 1 Cor. 4: 17.

Χάρις, ἔλεος, εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς καὶ Χριςοῦ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, gratia, misericordia, pax a Deo Patre et Christo Iesu Domino nostro] Sic et 1 Tim. 1: 2.

3. *Χάριν ἔχω τῷ Θεῷ, gratias ago Deo*] Nempe pro donis in te collatis. Vide Philem. 4.

Ὧι λατρεύω ἀπὸ προγόνων, cui servio a Maioribus] Eidem enim Deo serviebat, cui servierant Maiores eius a Beniamine usque. Non enim alius est Deus Iudaeorum, alius Deus Novi Testamenti, Act. 22: 14, 26: 7. Vox *προγόνων* est apud Platonem et Sir. 8: 5 et 2 Macc. 8: 19, 11: 25. Cicero vertit *generatores* Timaeo: Paulus Iurisconsultus *Maiores*.

Ἐν καθαρᾷ συνειδήσει, cum conscientia pura] Videtur hoc referri ad tempus Pauli utrumque, in Iudaismo et in Christianismo. Nam et cum Iudaiçe viveret, Deum eundem colebat pro modo cognitionis.

Ὡς ἀδιάλειπτον ἔχω τὴν περί σου μνείαν ἐν ταῖς δεήσεσί μου, νυκτὸς καὶ ἡμέρας] Vertas recte: *Sicut et perpetuam tui memoriam in precibus meis habeo, diu noctuque.* Nam quod hic est *ὡς ἔχω μνείαν*, id ipsum est *μνείαν ποιούμενος* dicto ad Philemonem loco.

4. *Ἐπιποθῶν σε ἰδεῖν, desiderans te videre*] Sic et Rom. 1: 11.

Μεμνημένος σου τῶν δακρύων, memor lacrymarum tuarum] Hoc per *παρένθεσιν* [*interpositionem*] interiectum est. Nam sequentia cum praecedentibus cohaerent. Lacrymas intelligit in discessu Pauli. Simile Act. 21: 13.

Ἵνα χαρᾶς πληρωθῶ, ut gaudio implear] Nempe ex tui conspectu. Sic et Rom. 1: 12 et 15: 32.

5. *Ὑπόμνησιν λαμβάνων*] Manuscriptus habet *λάβω*. *Sumens commemorationem*, nempe in animo, id est, mihimetipsi commemorans tuam fidem. Sic vocem *ὑπομνήσεως* habemus 2 Petr. 1: 13, 3: 1, Sap. 16: 11, 2 Macc. 6: 16.

Τῆς ἐν σοὶ ἀνυποκρίτου πίςεως] *Fidei sincerae, quam in te vidi atque cognovi.* Eundem titulum Fidei dedit 1 Tim. 1:

1: 5. Datur et Dilectioni, Rom. 12: 9, 2 Cor. 6: 6, 1 Petr. 1: 22, Sapientiae, Iac. 3: 17, Iudicio, Sap. 18: 16.

Ἥτις ἐνῴκησε πρῶτον ἐν τῇ μάμμῃ σου Λωΐδι καὶ τῇ μητρί σου Εὐνείκῃ, quae et habitavit primum in avia tua Loide et matre tua Eunice] Legendum *Εὐνίκῃ*, quod nomen est et apud Theocritum. *Ἥτις* hic genus fidei significat, id est, fidem Christianam: foeminae ergo istae ex primis Christianis fuere. Nomen Hebraeum *Λωΐδος* videtur fuisse מאר־שמה: *Εὐνίκης* vero חנה. Per illud *ἐνῴκησε* intelligit fidem Christianam in illis foeminis ad finem usque mansisse.

Πέπεισμαι δὲ ὅτι καὶ ἐν σοί] Supple *ἐνοικήσει*. *Confido etiam in te mansuram eam fidem ad finem usque*. *Πέπεισμαι* pari sensu est Rom. 8: 38, 15: 14.

6. *Δι' ἣν αἰτίαν*] לכן, *quapropter*: nempe ut hoc fiat, quod opto ac spero. Videtur timuisse aliquid pro Timotheo, quem ante *γνήσιον* [*germanum*] vocarat, hic vero *ἀγαπητόν* [*dilectum*]. Considera sequentia.

Ἀναμιμνήσκω σὲ, admoneo te] מזכיר Gen. 41: 9.

Ἀναζωπυρεῖν τὸ χάρισμα τοῦ Θεοῦ, ut suscites gratiam Dei] In Manuscripto *τὸ χάρισμα τοῦ Χριστοῦ*. [*gratiam Christi*]. Thessalonicensibus dicit 1 Epist. 5: 19, *Τὸ πνεῦμα μὴ σβέννυτε* [*Spiritum ne exstinguatis*], hic vero *ἀναζωπυρεῖν*. *Ἀναζωπυρεῖ qui sopitos suscitat ignes*. Est hoc verbum Gen. 45: 27, et *ζωπυρεῖν* 2 Reg. 8: 15, pro חיה. Suscitatur autem Spiritus ille precibus, diligenti meditatione et iugi pia operatione.

Ὅ ἐστιν ἐν σοὶ, quae est in te] Nondum abiit. Vide retineas.

Διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν μου, per impositionem manuum mearum] Me solemniter Deum invocante, approbante presbyterio. Vide quae dicta ad 1 Tim. 4: 13.

7. *Οὐ γὰρ ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Θεὸς πνεῦμα δειλίας*] *Non dedit nobis Spiritum tenuem*, qui nobis permittat timere mortem et adversa. Haec ideo dicit quod aliquantum metuebat, ne Timotheus, conspectis illis perpetuis malis quae Paulum et Christianos premebant, ob id labasceret. *Δειλία* non est *timor*, sed *timiditas*. Atque ita vertitur in Glossario.

Ἀλλὰ δυνάμεως, sed virtutis] Satis validum ut illis ten-

tentationibus resistamus, modo ne simus ῥιψάσπιδες [*desertores abiecto clypeo*]. Vide 1 Cor. 12: 9, Mich. 3: 8.

Καὶ ἀγάπης, et dilectionis] Plenum dilectionis Dei et proximi, unde illa fortitudo nascitur 1 Ioh. 4: 18.

Καὶ σωφρονισμοῦ]. *Animi tranquilli*, ut hic recte vertit Syrus: non quod non latius pateat vox, sed quod is sensus huic loco optime conveniat. Sic σωφρόνως sumitur Sap. 9: 11. Spiritus illius inter alia et haec vis est, quod nos in malis tranquillat, modo recte colatur.

8. *Μὴ οὖν ἐπαισχυνθῇς τὸ μαρτύριον τοῦ Κυρίου ἡμῶν*] Ἐπαισχύνεσθαι regit accusativum, ut videre est Marc. 8: 38, Luc. 9: 26, Rom. 1: 16, sic infra 16. Construitur et cum ἐπὶ et tertio casu, ut Rom. 6: 21. Latine diceremus, *Ne te pudeat Euangelii:* id enim est quod hic vocat *testimonium Christi*, sive de Christo, ut 1 Cor. 1: 6, quod et μαρτύριον τοῦ Θεοῦ [*testimonium Dei*] 1 Cor. 2: 1.

Μηδὲ ἐμέ] *Neque te mei pudeat*, ne pudeat te dici discipulum Pauli, ideo quod tanta patior. Tangit ipsum ulcus.

Τὸν δέσμιον αὐτοῦ, vinctum eius] Qui nunc iterum vinctus trahor ipsius causa: nam genitivus hic causam ob quam significat. Sic et Eph. 3: 1 et Philem. 1 et 9, pro quo alibi dicit δέσμιος ἐν Κυρίῳ [*vinctus Domini causa*] Eph. 4: 1. *Propter Christum*, id est, doctrinam ipsius.

Ἀλλὰ συγκακοπάθησον τῷ εὐαγγελίῳ, sed molestias perfer cum Euangelio] Κακοπαθεῖν, עמל Ion. 4: 11, est *molestia affici*, unde κακοπαθοῦντα μόρια [*partes affectae et aegrae*] Medicis. In Glossario, κακοπαθῶ, *vexor*. Sed plerumque voces tales, per se passionem significantes, apud nostros Scriptores simul significant animum ad hoc paratum. Sic κακοπαθεῖν habemus infra 2: 3, 9, 4: 5, Iac. 5: 13. Συγκακοπαθεῖν eadem forma qua συγκακουχεῖσθαι [*simul affligi*] Hebr. 11: 25. More autem suo Paulus προσωποποιεῖ [*fingit quasi personam*] Euangelium, eique sensum tribuit, quomodo alibi Legi, Morti, Peccato.

Κατὰ δύναμιν τοῦ Θεοῦ] Id est, *per vim Dei*, ut hic Syrus, *per vires a Deo datas*. Multis modis Paulus usurpat illud κατά. Hic eo modo quo Graeci dicunt aliquid fieri κατὰ Θεὸν [*divinitus*], aut κατὰ τύχην [*fortuito*].

9. *Τοῦ σώσαντος ἡμᾶς*] *Qui nos a vitiis liberavit.* Sic *σώζεσθαι* sumitur et Eph. 2: 8.

Καὶ καλέσαντος κλήσει ἁγίᾳ] Illud *καὶ* hic est, ut alibi saepe, *ἐξηγητικόν* [*explicativum praecedentis*]. Explicat enim Paulus quomodo liberati simus a vitiis, nempe quia Deus nos *vocavit sermone illo suo sancto*, qui hic ex effectu dicitur *κλῆσις*, קרא [*vocatio*].

Οὐ κατὰ τὰ ἔργα ἡμῶν, non ex operibus nostris] Non nostra opera eum moverant, ut nos sic vocaret; erant enim maximae partis mala plura quam bona opera. Vide Eph. 2: 9. Polycarpus in Epistola: *Ὅτι χάριτί ἐςὲ σεσωσμένοι, οὐκ ἐξ ἔργων, ἀλλὰ θελήματι Θεοῦ διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ* [*Gratia servati estis, non ex operibus, sed voluntate Dei per Iesum Christum*].

Ἀλλὰ κατ' ἰδίαν πρόθεσιν] *Ex suo proposito.* Vide Eph. 3: 11.

Καὶ χάριν τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ πρὸ χρόνων αἰωνίων, et beneficio quod datum est nobis in Christo Iesu ante tempora plurima] Explicat quod sit illud *propositum*. Primum ait *factum esse ante plurima tempora*; ante Abrahamum de quo Iudaei gloriabantur. Vide quae diximus ad Ioh. 8: 58. Idem loquendi genus habes Tit. 1: 2. Veteris Testamenti interpretibus *αἰώνιον* dicitur et de *eo quod diu duraturum est*, et de *eo cuius origo longe petenda*, ut Ps. 76: 4, Prov. 22: 28, Ier. 58: 12, 61: 4, Ezech. 35: 9, 36: 2, Mich. 2: 9, Abac. 3: 5 et alibi. Deinde dicit esse *beneficium datum in Christo* per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*]. Vult enim dicere illud propositum esse de Dei beneficio dando nobis per Christum Iesum. Par loquendi genus habuimus Eph. 1: 4.

10. *Φανερωθεῖσαν δὲ νῦν*] Propositum illud diu in Deo latuit: *nunc vero patefactum* est. Sic et Rom. 16: 26 et Tit. 1: 3. *Φανεροῦν* est גלה.

Διὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ] *Postquam* [*servator noster Iesus*] *Christus* mundo *apparuit*. Quo tempore et *Dei Gratia et Charitas in homines apparuisse* dicuntur, Tit. 2: 11, 3: 4. Alibi *ἐπιφάνεια* sumitur de *iudiciali adventu*. Sed vox est generalis, ut alibi diximus.

Καταργήσαντος μὲν τὸν θάνατον, qui confecit mortem]

Mors

Mors hic προσωποποιεῖται [*persona fingitur*]. Mors dominium habebat in homines a Deo abalienatos, Rom. 6: 23, 1 Cor. 15: 26. Id dominium, id ius ei Christus ademit, vim quoque ipsam ei ademturus suo tempore, ut eodem ad Corinthios loco docemur. Sic Christus Hebr. 2: 14 dicitur καταργῆσαι τὸν κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου [*destruxisse eum qui habebat mortis imperium*], id est, *ius ei ademisse*, בטל. Sic Lex dicitur καταργεῖσθαι Eph. 2: 15, cum ei adimitur ius nos obligandi.

Φωτίσαντος δὲ ζωὴν καὶ ἀφθαρσίαν διὰ τοῦ εὐαγγελίου, patefecit vitam et incorruptionem per Euangelium] Est hic ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]: nam ζωὴν et ἀφθαρσίαν dixit pro ζωὴν ἄφθαρτον [*vitam incorruptibilem*]: de qua vita spes quidem fuerat aliqua ex coniecturis, sed non disertum et sine umbris promissum. Itaque recte dicitur Christus vitam illam corrumpi nesciam tanquam ex tenebris in lucem eruisse. Quicquid enim Philosophi, quicquid Rabbini ea de re dicunt, tenebrae sunt, si ad lucem Euangelii comparantur.

11. *Εἰς ὃ ἐτέθην ἐγὼ κῆρυξ καὶ ἀπόστολος καὶ διδάσκαλος ἐθνῶν, ad quod positus sum ego praeco et Apostolus et Magister Gentium*] Illud ὃ totum illud quod praecessit, respicit. Par locus 1 Tim. 2: 7. In Manuscripto hic abest ἐθνῶν.

12. *Δι' ἣν αἰτίαν καὶ ταῦτα πάσχω, ob quam causam etiam haec patior*] Haec vincula, haec odia Iudaeorum, iram idololatrarum et mortis pericula.

Ἀλλ' οὐκ ἐπαισχύνομαι, sed me non pudet] Monito quod praecessit supra 8 addit suum exemplum. Confer Marc. 8: 38, Luc. 9: 26, Rom. 1: 16.

Οἶδα γὰρ ᾧ πεπίστευκα, scio enim cui credidi] Deo veraci in promissis. Ὧι πεπίστευκα אשר בטחי בו.

Καὶ πέπεισμαι] *Πέπεισμαι* hic est *pro certo habeo*, ut Rom. 8: 38.

Ὅτι δύνατός ἐστι, eum potentem esse] Ut promissori confidamus duo requiruntur, ut et is bonae fidei sit, et ut possit quod vult implere. De priori iam egit, nunc addit alterum.

Τὴν παρακαταθήκην μου, depositum meum] Et hic et infra 14 παραθήκην habet Manuscriptus, ut 1 Tim. 6: 20.

Habemus in hoc et 14 commate mentionem depositi duplicis. Deus apud nos deponit verbum suum, nos apud Deum deponimus spiritum nostrum, Luc. 23: 40, Act. 7: 59.

Φυλάξαι εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέραν] *Servare incorruptum ad diem usque iudicii universalis.* Quae *dies* per excellentiam dicitur, *illa dies*, ut 2 Thess. 1: 10, infra 4: 8; alibi *dies Domini.*

13. *Ὑποτύπωσιν ἔχε ὑγιαινόντων λόγων, exemplar habe sanorum verborum*] *Ὑποτύπωσις exemplar*, ut 1 Tim. 1: 16, sed hic intellige exemplar in animo fixum, quod *ἰδέαν* Platonici vocant. *Λόγους ὑγιαίνοντας*, hic et 1 Tim. 6: 3, *διδασκαλίαν ὑγιαίνουσαν* [*doctrinam sanam*] 1 Tim. 1: 10, hic infra 4: 3, Tit. 1: 9, vocat eam doctrinam quae nihil insalubre habet admixtum, qualia multa erant in doctrina Rabbinorum et Philosophorum.

Ὧν παρ' ἐμοῦ ἤκουσας] *Quomodo me dicentem saepe audisti.*

Ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ τῇ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ] Ostendit in quibus rebus occupetur illa doctrina, nempe *in fide* primum, deinde *in dilectione* non qualicunque, sed *propter Christum.* Haec est egregia illa *συζυγία* [*biga*], unde salus nostra pendet. Vide Gal. 5: 6, Eph. 6: 23, 1 Tim. 1: 14. Haec biga figurata in vetere Urim et Thumim.

14. *Τὴν καλὴν παρακαταθήκην φύλαξον, bonum depositum custodi*] *Παραθήκην* Manuscriptus, ut supra. Sic vocat doctrinam illam Euangelicam, ut 1 Tim. 6: 20, ubi dicta vide. Pro *depositi* voce Ambrosius in hoc loco citando usurpat vocem *commendati.* Idem ea significat. Vide locum Modestini in Collatione legum Mosaicarum et Romanarum, titulo de Deposito.

Διὰ πνεύματος ἁγίου, per Spiritum Sanctum] Quasi dicat, Ne diffide. Magnum habes opitulatorem. Supra 7.

Τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν ἡμῖν, qui habitat in nobis] Quasi dicat, Qui non desertus, nec nos deseret. Rom. 8: 11.

15. *Οἶδας τοῦτο, scis hoc*] Quo magis Timotheus sibi attendat, ostendit ei et bona et mala exempla: illa, ut sibi caveat; haec, ut aliis non cedat.

Ὅτι ἀπεστράφησάν με πάντες οἱ ἐν τῇ Ἀσίᾳ] *Πάντες, omnes* illi doctores, *οἱ ἐν τῇ Ἀσίᾳ* [*qui sunt in Asia*], qui sunt non Ephesi, ubi tu es: sed in locis circa Ephesum:

un-

unde ait *οἶδας*, *non potes hoc nescire*: *ἀπεςράφησάν με*, *fastidierunt me*. Spreta mea auctoritate et docendi munere obstiterunt, ob pericula scilicet.

Ὧν ἐςι Φύγελλος καὶ Ἑρμογένης, *ex quibus est Phygellus et Hermogenes*] Meminit horum Tertullianus Praescriptione adversus haereticos et de Resurrectione carnis. Alius ab hoc Hermogene est is contra quem librum specialem scripsit Tertullianus. Forte hic *Hermogenes* is est quem de Phrygia scripsisse ait Apollonii Scholiastes. Fuit et Sophista eo nomine. *Phygelli* autem puto corruptum esse nomen ex Latino *Figulus*.

16. *Δώῃ ἔλεος ὁ Κύριος τῷ Ὀνησιφόρου οἴκῳ*, *det misericordiam Dominus Onesiphori domui*] Videtur mihi hic *Onesiphorus* fuisse mortuus, cum haec Paulus scriberet. Nam hic distinguuntur preces pro familia ipsius et pro ipso: et infra *Onesiphori familiam* salutat 4: 19, non autem Onesiphorum. Adde quod in praeterito dixit *ἀνέψυξε* [*consolatus est*]. *Δώῃ ἔλεος*, id est, *det multa bona*, יתן חן: nam *ἔλεος* sic poni vidimus Gal. 6: 16 et alibi. *Οἶκος* pro *familia*, frequens etiam Graecis. Sic et 1 Cor. 1: 16, 1 Tim. 3: 4, 5, 5: 4.

Ὅτι πολλάκις με ἀνέψυξε, *quia saepe me refrigeravit*] *Consolatus est*. Translatio sumpta ab umbra aut ventulo in locis aestuosis. Ponitur pro בלג Ps. 39: 14, pro חיה Iud. 15: 19, pro נפש Exod. 23: 12, 2 Sam. 16: 14. Hinc *ἀνάψυξις* [*refrigerium*] Exod. 8: 15, Act. 3: 20.

Καὶ τὴν ἅλυσίν μου οὐκ ἐπῃσχύνθη] *Non puduit eum catenae huius militaris*, *qua trahor*, ut sontes solent. Quod alibi saepe *vincula* dixit, id distinctius *ἅλυσιν* hic et Eph. 6: 20, nimirum eodem modo iterum vinctus fuit Paulus, quo cum primum adveniret, Act. 12: 6, 7, 21: 33, 28: 20. De voce *ἐπαισχύνεσθαι* vide supra 8.

17. *Ἀλλὰ γενόμενος ἐν Ῥώμῃ*, *sed cum Romam venisset*] Nam Ephesini mercatores multa negotia Romae habebant.

Σπουδαιότερον, *studiosius*] Comparativus pro superlativo, frequens Graecis.

Ἐζήτησέ με, *me quaesivit*] Per totam urbem Romam cursitavit, ut me quaereret.

Καὶ εὗρε, *et invenit*] Deo favente: nempe in diversoriolo, ubi erat cum suo custode.

18.

18. *Δώη αὐτῷ ὁ Κύριος, det illi Dominus*] Christus cui iudicandi potestas data est.

Εὑρεῖν ἔλεος, ut inveniat misericordiam] Ut bona, nempe aeterna, accipiat. *Ἔλεος* quid sit, iam diximus. *Εὑρίσκειν* מצא est *consequi*. Vide Luc. 1: 30.

Παρὰ Κυρίου, a Domino] Hebraea locutio, pro *a se*, sive *ipso dante*. Similes locutiones habes Gen. 4: 23, Exod. 10: 11, 23: 18, 19, 24: 1, 2, Num. 10: 29, Zach. 1: 17, Ps. 13: 6, 82: 1.

Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, in illa die] Vide supra 12.

Καὶ ὅσα ἐν Ἐφέσῳ διηκόνησε, βέλτιον σὺ γινώσκεις, et in quantis rebus Ephesi ministraverit, tu melius nosti] Non novum fuit Onesiphoro servire mihi et Ecclesiae. Iampridem Ephesi idem fecerat. Historiam non repeto. Est enim tibi nota, qui ibi mihi adfuisti. *Διηκόνησε* nempe *τοῖς ἁγίοις* [*sanctis*], quod in re non dissimili additur Rom. 15: 25, Hebr. 6: 10. Sic et alibi post *διακονεῖν* subauditur dativus, ut Ioh. 12: 2. *Διακονεῖν* autem cum accusativo, constructio Graeca. Itaque pro *ὅσα* Latine recte verteris *in quantis rebus*.

CAPUT II.

1. *Σὺ οὖν, τέκνον μου, tu ergo, fili mi*] Vide quanto affectu, ut 1 Tim. 1: 18.

Ἐνδυναμοῦ] עוז. Id enim sic transfertur Ps. 52: 9. Sic et activa et passiva promiscue Hebraeis, tum Hebraice, tum Graece scribentibus, usurpantur pro reciprocis. Sensus enim est, *Robora temet*, assiduo nempe studio.

2. *Καὶ ἃ ἤκουσας παρ' ἐμοῦ διὰ πολλῶν μαρτύρων, et quae audisti a me per multos testes*] Multis adductis testibus Prophetis, qui haec praedixerant, Hebr. 12: 1.

Ταῦτα παράθου πιστοῖς ἀνθρώποις, οἵτινες ἱκανοὶ ἔσονται καὶ ἑτέρους διδάξαι, haec commenda fidelibus hominibus, qui idonei erunt et alios docere] Hinc videmus Timotheum, non Episcopi tantum, sed et Metropolitae functum officio, non minus quam Titum: nam docere erat *τῶν ἡγουμένων, προϊσταμένων, ἀγγέλων* [*Praepositorum,*

Prae-

Praesidum, *Angelorum*] ut prius: *Episcoporum*, ut posterius per eminentiam eos vocavit Ecclesia. Erat ergo Timotheus vere רב הגדול [*Magister magnus*]. Habemus hic verbum *παράθου*, פקד. Vide Ps. 31: 5. *Οἵτινες ἱκανοὶ ἔσονται καὶ ἑτέρους διδάξαι*; *qui possint et alios docere*: διδακτικὸν 1 Tim. 3: 2, infra hic 24.

3. *Σὺ οὖν κακοπάθησον*, *tu ergo molestias perfer*] Vide quae diximus supra 1: 8. In Manuscripto est et hic, *συγκακοπάθησον*.

Ὡς καλὸς στρατιώτης Ἰησοῦ Χριστοῦ, *sicut bonus miles Iesu Christi*] Vide 1 Cor. 9: 7, 2 Cor. 10: 3, 4, 1 Tim. 1: 8. Sub illo duce, sub illis signis nobis militandum est.

4. *Οὐδεὶς στρατευόμενος ἐμπλέκεται ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις*, *nemo militans se implicat vitae negotiis*] *Ἐμπλέκεται*, id est, *se implicat*: passivum pro reciproco. Similitudinem ducit a militia saeculari, ut dictis locis, id est, a minori ad maius. Leo Imperator in L. Milites, de Re militari, libro XII: *Milites qui a Republica armantur et aluntur, solis debent utilitatibus publicis occupari, nec agrorum cultui, et custodiae animalium, vel mercimoniorum quaestui, sed propriae muniis insudare militiae.* Idem Imperator L. Milites, C. Locati: *Milites nostros alienarum rerum conductores, seu procuratores, aut fideiussores, vel mandatores conductorum fieri prohibemus, ne omisso armorum usu ad opus rurestre se conferant.* Deinde: *Armis autem, non privatis negotiis occupentur.* Ambrosius lib. I de Officiis: *Is qui Imperatori militat, a susceptionibus litium, actu negotiorum forensium, venditione mercium prohibetur humanis legibus.* Vegetius libro II: *Nec aliquibus milites instituti deputabantur obsequiis, nec privata iisdem negotia mandabantur: siquidem incongruum videbatur Imperatoris militem, qui veste et annona publica pascebatur, utilitatibus vacare privatis.* Veteres autem sunt leges quae hoc vetant: nam Posthumium virum Consularem damnatum narrat Florus, quod opera militum in agro suo usus esset. Diocletianus et Maximinianus L. Si militem, C. de Condictione ob causam datorum, aiunt: *Si militem ad negotium tuum procuratorem fe-*

cisti, cum hoc legibus interdictum sit. Vide et Legem Honorii et Arcadii, Nemo miles, dicto titulo Codicis De re militari. Eodem tendit titulus Codicis, Negotiatores ne militent: et in re simili, Lex ultima C. de Fabricensibus. Cassiodorus II. 31: *Publicis debent insudare, qui nomen dedere militiae.* Verbum *ἐμπλέκεσθαι* habetur in Graeco Prov. 28: 18. Sic *ἐμπλακεὶς πόνοις* apud Platonem; *occupationibus implicatus* est apud Ciceronem. Idem *negotiis implicari* dixit non uno loco.

[d]*Ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ*] *Ut ei placeat qui delectum fecit*, id est, Imperatori, qui מפקד צבא [*praefectus exercitus*] Esai. 13: 4. In Glossario, *στρατολογία, delectus.* In Latino legimus *ut ei placeat cui se probavit*: sed scripserit Interpres *qui se probavit.* Nam et literae ea de re probatoriae in Codice.

5. *Ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῇ τις, μὴ στεφανοῦται, ἐὰν μὴ νομίμως ἀθλήσῃ, nam et qui certat, non coronatur, nisi legitime certaverit*] Altera similitudo a publicis certaminibus desumpta: sunt enim et gymnicae leges, quarum meminit Aristoteles fine Nicomachiorum. Frequens autem comparatio *σπουδαίου* [*viri boni*] et *ἀθλητοῦ* [*athletae*] apud Philosophos. Andronicus aut quisquis est Nicomachiorum optimus Paraphrastes, X. 11: *Τὸν ἴσον δὴ τρόπον καὶ τὸν τῆς ἀρετῆς ἀλείπτην ἀνάγκη μὴ τούτοις μόνον ἀγαπᾷν τοῖς λόγοις, ὅθεν ἔνι μαθεῖν ἕκαστα τί ἐστιν, ἀλλὰ καὶ ὅπως γένοιτο κατορθῶσαι τοῦτο διδάσκειν, οἰόμενον οὕτως ἂν ἀληθῶς γενέσθαι διδάσκαλον ἀρετῆς. Πρὸς γὰρ τὴν τελείωσιν τοῦ γυμναζομένου τὸν παιδευτὴν προσήκει τάττειν τοὺς λόγους· τελείωσις δ' ἂν εἴη τοῦ τῆς ἀρετῆς ἀθλητοῦ, τὸ ἀγαθὸν αὐτὸν γενέσθαι, καὶ πρακτικὸν τῶν καλῶν* [*Ita doctor quoque et ut ita dicam alipta virtutis non sola contentus esse disciplina debet, neque hoc tantum curare, ut naturam intelligat singulorum, sed etiam ut fiant operam dare debebit, atque hoc ipsum docere, neque existimare aliter se posse vere virtutis esse doctorem. Eo enim, ut perfectus in arte sua esse possit gymnasta, totam docendi rationem suam dirigere oportet eum qui docet. Illa autem erit athletae perfectio, si bonus esse et quae honesta sunt agere possit*]. Maximus Tyrius Diatriba XXXV: *Ὀλυμπιάσι μὲν καὶ Πυθοῖ οὐκ ἔνεστι κότινον λαβεῖν, οὐδὲ*

μή-

μήλων τυχεῖν, αὐτὸν ἐφ' ἑαυτοῦ κονισάμενον, ἀλλ' ἀνταγωνιστῶν δεῖ τῷ κηρύγματι· ἐν δὲ τῷ τοῦ βίου σταδίῳ καὶ τῇ δεῦρο ἀγωνίᾳ, τίς ἂν γένοιτο ἀνταγωνιστὴς ἀνδρὶ ἀγαθῷ, πλὴν τῆς πείρας τῶν δυσχερῶν; [Atqui Olympicis Pythiisque ludis oleastrum nemo, nemo malum consequitur, qui solus secum in pulvere decertarit: sed adversario prius opus est, ut praeconis voce victor declareris. In hoc vero vitae spatio, hoc in certamine, quem bono viro adversarium dabis, praeterquam adversae fortunae gustum?] Vide, si vacat, et sequentia. Hierocles: *Πρῶτον μὲν γὰρ ἀθληταὶ στέφανον οὐκ ἀγωνιζόμενοι οὐ λαμβάνουσιν, ἀλλ' ἀγωνιζόμενοι καὶ νικήσαντες [Primum enim, Athletis, nisi certarint, corona non datur: imo nec nisi vicerint].*

6. *Τὸν κοπιῶντα γεωργὸν δεῖ πρῶτον τῶν καρπῶν μεταλαμβάνειν] Πρῶτον [primum]* hic significat, *ita demum.* Tertia similitudo attexitur: *Agricola si laboraverit, ita demum par erit eum de fructibus vesci.* Par similitudo 1 Cor. 9: 10. Sed ibi ostenditur quid operanti debeatur: hic, quid exigatur ut quis de fructibus se iure pascat. Non dubium est quin causas habuerit cur haec diceret Paulus: nam et additur.

7. *Νόει ἃ λέγω]* Similis admonitio Marc. 13: 14. *Νόει* בין vel הבן, Dan. 9: 23. *Attende dictis.*

Δῴη γάρ σοι ὁ Κύριος σύνεσιν ἐν πᾶσι, det enim tibi Dominus in omnibus rebus intellectum] In rebus tantis, non tantum attentione, sed et illuminatione Divina opus est, quam et nobis ipsis, et aliis precari debemus, Dan. 2: 21. Quasi dicat: Multa iam intelligis, sed non omnia. Est in quo adhuc luce maiore indigeas. Similis precatio Col. 1: 9. At in Manuscripto est *δώσει [dabit]*, quasi bene ominantis. Quomodo et Syrus videtur legisse: quamquam potest apud eum futurum pro precativo accipi, more gentis.

8. *Μνημόνευε Ἰησοῦν Χριστὸν ἐγηγερμένον ἐκ νεκρῶν, memor esto Iesum Christum resurrexisse e mortuis]* Ne mirare etiam si quid mihi gravius eveniat. Mortuus est etiam Christus morte ignominiosa. Sed a Deo ad vitam gloriosam resuscitatus est. Idem et mihi eveniet, et tibi, si adversis nihil territus in fide et professione perstiteris.

'Ἐκ

'Ἐκ σπέρματος Δαβὶδ, ex semine Davidis] Sic et Rom. 1: 3. Non frustra autem istud hoc loco positum est. Nam si David regno destinatus tanta mala pertulit, si Iesus maiora, in quo omnia illa promissa Davidis posteritati facta perfectissimum habebant implementum, quid mirere si nobis talia eveniant? Vide Act. 13: 13.

Κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου, secundum Euangelium meum] Sicut ergo Christi mandata omnibus annuntiavi et annuntio. Par locutio Rom. 2: 16, 16: 25, quod explicatur sic, *τὸ εὐαγγέλιον τὸ εὐαγγελισθὲν ὑπ' ἐμοῦ* [*Euangelium quod annuntiatum est a me*], Gal. 1: 11. Sic et *εὐαγγέλιον ἡμῶν* [*Euangelium nostrum*] dicit Apostolus adiutores suos secum socians, 1 Thess. 1: 5, 2 Thess. 2: 4.

9. *'Ἐν ᾧ κακοπαθῶ*] *'Ἐν ᾧ* hic more Hebraeo est *cuius causa: κακοπαθῶ multa mala fero*, et aequo animo fero. Nam et hoc huic verbo his locis inesse etiam supra diximus.

Μέχρι δεσμῶν, usque ad vincula] Grave vinciri hominibus liberis. Ostendit non levia esse quae patiebatur. Vide supra 1: 8.

'Ὡς κακοῦργος, tanquam maleficus] Nam adversus tales inventae manicae et compedes. Sic et Christus *κακούργοις* aequatur in supplicio, Luc. 23: 32, 33, 39.

'Ἀλλ' ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ οὐ δέδεται, sed verbum Dei non est vinctum] Loquor eadem libertate quasi vinctus non essem. Animus vinctus non est, isque lingua adhuc utitur. Si ego hoc facio vinctus, quanto magis tu hoc facere debes solutus?

10. *Διὰ τοῦτο*] *Ob hoc* ipsum Euangelium.

Πάντα ὑπομένω, omnia fero] Et haec mala, et multa alia patienter fero. *'Ὑπομένω* יכלתי. Vide et infra 12, Hebr. 12: 2, 3, Iac. 5: 11, 1 Petr. 2: 20.

Διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς, propter electos] Bono Christianorum, qui meo exemplo confirmantur in fide, et ad parem sufferentiam animantur. De voce *ἐκλεκτῶν* vide quae dicta ad Matth. 24: 22.

'Ἵνα καὶ αὐτοὶ σωτηρίας τύχωσι τῆς ἐν Χριστῷ 'Ἰησοῦ μετὰ δόξης αἰωνίου, ut et ipsi salutem consequentur quae est in Christo Iesu cum gloria coelesti] Ut ipsi quoque per eadem incedendo vestigia perveniant ad salutem gloriamque aeternam, dante Christo. Vide supra 1: 1.

11.

11. *Πιςὸς ὁ λόγος, verus sermo*] Nempe is qui sequitur. Solet enim haec verba praefari ante egregiam sententiam. Vide 1 Tim. 1: 15, 3: 1, 4: 9.

Εἰ γὰρ συναπεθάνομεν, si certe cum illo mortui sumus] *Γὰρ* hic ponitur pro אכן *certe;* Esai. 45: 1. *Mori* hic vocat miserias summas ac mortis pericula subire. Par locutio 2 Cor. 4: 10, ubi dicta vide.

Καὶ συζήσομεν] *Vivemus cum illo* vitam illam immortalem.

12. *Εἰ ὑπομένομεν, si toleramus*] Vide supra 10. Subauditur hic accusativus, puta *ςαυρὸν* [*crucem*], ut Hebr. 12: 2, aut *πειρασμὸν* [*tentationem*], ut Iac. 1: 12.

Καὶ συμβασιλεύσομεν, et una regnabimus] Duo fecit *ἀντίθετα* [*opposita*]. Nam ut morti opposuit vitam, ita sufferentiae regnum, quod modo dixit *gloriam*, id est, statum non tutum tantum, sed et excelsum. Vide Rom. 5: 17. In Martyrologio habemus: *Cum sanctus Nestor cum magno gaudio respondit, Cum Christo meo, et eram, et sum, et ero: tunc induratus Praetor dedit adversus eum sententiam, ut quia Iesum Christum crucifixum sub Pontio Pilato fateretur, tanquam devotus Deo suo, illius subiret sententiam et ligno crucifixus resolveretur a vita. Ille gratias agens Deo, cum iam affixus esset patibulo, docebat adsistentem populum Christianum, ut persisterent in fide et charitate Christi, et lubentissime compaterentur, ut et simul glorificarentur.*

Εἰ ἀρνούμεθα, si negaverimus] Nempe *ipsum:* quod subintelligendum liquet ex membro opposito, et ex Matth. 10: 33.

Κἀκεῖνος ἀρνήσεται ἡμᾶς, et ille negabit nos] Pro suis nos non agnoscet, ac proinde ad rerum suarum communionem nos non admittet. Vide dictum Matthaei locum.

13. *Εἰ ἀπιςοῦμεν*] *Si nos in illum infidi sumus.* Sicut *πιςὸς* in his libris modo *credendum* significat, modo *fidelem*, ut Matth. 24: 45, 25: 21, 23, Luc. 12: 42, 16: 10—12, 19: 17, ita et *ἀπιςεῖν* duplicem habet significatum. Sed eum quem diximus huic loco esse proprium ostendit oppositio.

Ἐκεῖνος πιςὸς μένει, ille fidus permanet] Nempe non minus in comminationibus quam in promissis.

Ἀρνήσασθαι ἑαυτὸν οὐ δύναται, negare se ipse non potest] Non potest negare se dixisse quae dixit. Est μετωνυμία [*transnominatio*] in ἑαυτόν· nam loquentem nominavit pro verbis loquentis.

14. *Ταῦτα ὑπομίμνησκε*] הזכר, *hoc in memoriam reduc* audientibus.

Διαμαρτυρόμενος ἐνώπιον τοῦ Κυρίου, obtestans coram Domino] Eadem locutio 1 Tim. 5: 21.

Μὴ λογομαχεῖν, non contendere verbis] Vide 1 Tim. 6: 4.

Εἰς οὐδὲν χρήσιμον, quod ad nihil utile est] Pugna de verbis nihil habet utile.

Ἐπὶ καταστροφῇ τῶν ἀκουόντων, nisi ad eversionem audientium] Nam auditores per ista certamina scinduntur in partes, amittunt dilectionem mutuam: id vero est in hoc negotio הפכה, *καταστροφὴ, eversio.* In Glossario, *καταστροφὴ, subversio, excidium.* Timon:

Τίς δ' ἄρ τούσδ' ὀλοῇ ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι;
Ἠχοῦς σύνδρομος ὄχλος· ὁ γὰρ σιγῶσι χολωθεὶς·
Νοῦσον ἐπ' ἀνέρας ὦρσε λαλὴν, ὀλέκαντο δὲ πολλοί.
[*Ecquis eos tanto pugnae inflammavit amore?*
Ad strepitum accurrens plebs atque exosa silentes:
Unde loquax morbus multa cum peste cucurrit.]

15. *Σπούδασον σεαυτὸν δόκιμον παραστῆσαι τῷ Θεῷ*] *Παραστῆσαι* recte Latinus vertit *exhibere*. *Δόκιμον* [*probatum*] sume ut Rom. 16: 10, 1 Cor. 11: 19, 2 Cor. 10: 18, Iac. 1: 12. Sensus est: *Fac te probes Deo.* In Manuscripto: *παραστῆσαι τῷ Χριστῷ* [*exhibere Christo*]:

Ἐργάτην ἀνεπαίσχυντον] *Ea agentem quorum pudere non debeat.* Vide Rom. 6: 21.

Ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, recte secantem verbum veritatis] Similitudo ducta a victimis quae certo ritu secari debebant, ut ad Leviticum ostendimus. Est autem et Euangelii annuntiatio sacrificium, et quidem egregium. Translatione paulum diversa interpretes Proverbiorum, 3: 6 et 11: 5, *ὀρθοτομεῖν ὁδὸν* dixere, ubi in Hebraeo est ישר, quod alibi vertitur *κατευθύνειν* aut *κατορθοῦν*: nempe etiam *secare viam* dicimus. Euangelium autem *ὀρθοτομεῖ* qui cuique accommodat ea monita quae ei maxime conveniunt: quomodo de victimis aliae partes dabantur Sacerdotibus, aliae privatis. In Clementis Consti-

stitutionibus VII. 33: *Ὀρθοτομοῦντας ἐν τοῖς Κυρίου δόγμασι* [*Qui in Domini dogmatibus recte omnia secant*]. Philo de Caino et Abele: *Οὕτως ὁ τιμιώτερος τοῦ χρυσίου λόγος ἐκ ποικιλμάτων καὶ μυρίων ἰδεῶν ἐπαινετῶς τελεσιουργεῖται, ὅταν ἄχρι τῶν λεπτοτάτων κεφαλαίων τμηθεὶς τρόπον τινὰ νοήματος δέξηται καθάπερ κρόκην ἀποδείξεις ἐναρμονίους* [*Ita oratio quovis auro pretiosior e variegato opere atque innumeris ideis cum laude absolvitur, ubi in subtilissima capita, quae inventa comprehendant, concisa, argumentis postea quae cuique rei conveniant, tanquam subtegmine ornatur*].

16. *Τὰς δὲ βεβήλους κενοφωνίας περιΐσασο, profana autem vaniloquia cave*] *Περιΐσασθαι* pro *cavere* habemus et ad Tit. 3: 9, et apud Iosephum, quia circumcludere solemus ea a quibus nobis metuimus. In Manuscripto hic, ut et supra 1 Tim. 6: 20, *κενοφωνίας*, non *καινοφωνίας* [*vocum novitates*]: ibi *ἐκτρεπόμενος*, quod hic *περιΐσασο*, et quod *παραιτοῦ* 1 Tim. 4: 7. Alibi *βέβηλοι μῦθοι* [*profanae fabulae*], qui hic *βέβηλοι κενοφωνίαι*, hominum commenta de rebus divinis, sine ulla revelatione.

Ἐπὶ πλεῖον γὰρ προκόψουσιν ἀσεβείας, multum enim proficient ad impietatem] Non stant ista ubi incipiunt. Qui initio parvus videtur error, magnus fit processu, ut aiunt Dialectici. *Προκόπτειν* et de bono dicitur, ut saepe, et de malo, ut infra 3: 13. Hebraei dicerent ‏גדל‏.

17. *Καὶ ὁ λόγος αὐτῶν ὡς γάγγραινα νομὴν ἕξει, et sermo eorum ut gangraena late serpit*] *Gangraena* non idem est quod *cancer*, sed vicinum aliquid. Bene autem *νομὴν ἕξει*, id est, *late carnem sanam depascet*, ‏פשה‏, ut Lev. 13: 22 et alibi. Nam et Graeci *γάγγραιναν* dictam aiunt *παρὰ τὸ γραίνειν*, quod est *ἐσθίειν* [*a comedendo*]. Latinus interpres *serpit*, non voce, sed sensu bene expresso. Lucilius:

Serpere uti gangraena malo ad quem herpetica posset.

Varro: *Non vituperamus, cum sciamus digitum praecidi oportere, si ob eam rem gangraena non sit ad brachium ventura.* Hoc dicit: Late serpit illud Philosophicum malum, praecipue quod multi illam vivendi rationem amplectantur, ut poenas evitent quae undique Christianis imminent. Nihil tam Christianismo nocuit, quam illa insti-

 sti-

stituta quae ad Christianismum satis prope accedebant, et πολυθεΐαν [*multitudinem Deorum*] per interpretationes quasdam molliebant. Sed causa cur homines multi illa instituta prae Christianismo amplecterentur, non erat quod in iis esset certius aliquid, sed quod crux, quae Christianos premebat, eo modo vitaretur. Tertullianus Praescriptione adversus haereticos: *Et quaestiones infructuosae et sermones serpentes velut cancer: a quibus nos Apostolus refraenans nominatim Philosophiam contestatur caveri oportere.* Huic malo alterum non dispar primam Ecclesiam exercuit ab iis, qui similiter crucis vitandae causa Iudaicorum rituum necessitatem imponere Gentibus volebant, de quo diximus in illas ad Galatas et Philippenses. Haec ob oculos habere debet qui Paulum recte velit intelligere.

Ὧν ἐςιν Ὑμέναιος καὶ Φιλητὸς, *ex quibus est Hymenaeus et Philetus*] Est πρόζευγμα [*zeugma a parte priore*]. Nomina sunt Graeca, qualia multa in urbibus Asiae per Graecos conditis. *Hymenaeus* a nuptiarum Deo: *Philetus* nomen quale *Amatus*, *Optatus*, *Desideratus* apud Latinos: apud Graecos Ἐραςός.

18. Οἵτινες περὶ τὴν ἀλήθειαν ἠςόχησαν] *Frustrati circa veritatem*, ut Tertullianus de Resurrectione carnis. Latinus bene *aberrarunt:* quomodo vocem eandem vertit 1 Tim. 1: 6, 6: 21.

Λέγοντες τὴν ἀνάςασιν ἤδη γεγονέναι, *dicentes resurrectionem esse iam factam*] Vide 1 Cor. 15: 13. Sicut Philosophis mala vita *mors* dicitur, ita vita correcta ἀνάςασις, ut et παλιγγενεσία [*regeneratio*], de qua diximus ad Ioh. 3: 3. At in Euangelio ἀνάςασις νεκρῶν, aut ἐκ νεκρῶν tam aperte et tot locis describitur, ut non possit alia intelligi quam quae erit post corporis ab animo seiunctionem, quae seiunctio vulgari sensu *mors* dicitur. Et certe illa nisi speretur, ne altera quidem illa morum ἀνάςασις talis erit, qualis fuit in Apostolis et eorum fidelibus discipulis. Quare istis ἀλληγορίαις [*sensibus obtectis*] sensum maxime necessarium excludentibus omni modo obsisti debet. Tertullianus: *Aeque tangit eos qui dicerent factam iam resurrectionem: id de se Valentiniani asseverant.*

Καὶ ἀνατρέπουσι τήν τινων πίστιν] *Multorum fidem evertunt.* Ἀνατρέπουσι עוה, ut Prov. 10: 3. Vide simile 2 Thess. 2: 2, 11.

19. *Ὁ μέντοι στερεὸς θεμέλιος τοῦ Θεοῦ ἕστηκεν, sed firmum fundamentum Dei stat*] Sicut qui palatia struunt, solent firma subiicere fundamenta, ita Deus moliens civitatem illam aeternam, decreta quaedam substravit, velut fundamenta, quae manent inconcussa, quod fundamenti est proprium. Pari modo *fundamenta reipublicae, libertatis, pacis, iustitiae, defensionis*, saepe dixit Cicero, ea scilicet quibus res quaeque innititur.

Ἔχων τὴν σφραγῖδα ταύτην, habens signum hoc] Solebant enim fundamentorum lapidibus sententiae quaedam inscribi, boni ominis causa. Vide simile quid Zach. 3: 9, 4: 10 et ibi dicta. *Σφραγὶς* hic est id *quod lapidi inscribitur*, sicut alibi id quod sculpitur in annulo. Id *signum* vocant Latini: Plinius *ἀποσφράγισμα*, et exemplum dat, Quadrigam. Talia in aliis annulis, Sphinx, Leo, Rana, aliaque multa. Sunt et literae in annulis, ut illae,

Ἤν με φιλοῦντα φιλεῖς.

[*Si me amantem amas.*]

Haec Hebraeis חותם, ut Exod. 28: 11, ubi Graeci *σφραγῖδα* dixere. Hinc et tessera nummaria, quia aliquid insculptum habet, חותם in Thalmude de Siclis.

Ἔγνω Κύριος τοὺς ὄντας αὐτοῦ, novit Dominus qui sunt eius] Ex Num. 16: 5, ubi Graeci, *ἔγνω Θεὸς τοὺς ὄντας αὐτοῦ.* Legerunt enim ידע [*cognovit*] in Kal, non in futuro Hiphil, ut alii. Duas sententias recitat Paulus velut fundamenta allectionis in civitatem coelestem. Prior est, Deum non professionem illam externam, sed cor praecipue respicere, quod solus videt. Quod ibi Deo tribuitur, id hic Christo: quod solemne nostris Scriptoribus.

Καί· Ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας πᾶς ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, et, Discedat ab iniquitate omnis qui nominat nomen Domini] Altera sententia est, Professionem externam nihil prodesse, si adsint mala opera. Idem sensus Matth. 7: 21—23, ubi dicta vide. Qui se Christi esse licit, ut vere et cum suo bono talis sit, longe absit a vita impura. Alios quam tales Christus pro suis non

 ag-

agnoscit. *Ὀνομάζει τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου* qui rogatus cuius sit disciplinae, Christum nominat ut Magistrum. Vide 1 Cor. 1: 2.

20. *Ἐν μεγάλῃ δὲ οἰκίᾳ, in magna autem domo*] Qualis Deo est hic Mundus.

Οὐκ ἔστι μόνον σκεύη χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, non solum sunt vasa aurea et argentea] Qualia erant divitum escaria et potoria, L. Supellectili, § Vitrea, D. De Supellectile legata.

Ἀλλὰ καὶ ξύλινα, sed et lignea] Ut hami et siphones adversus incendia, rutra.

Καὶ ὀστράκινα, et fictilia] Puta lasana, scaphia, matulae.

Καὶ ἃ μὲν εἰς τιμὴν, et quaedam quidem in honorem] Ut de quibus vescimur.

Ἃ δὲ εἰς ἀτιμίαν, quaedam autem in contumeliam] Ut in quae sordes egerimus. Huc autem tendit *ἀλληγορία* [*sensus obtectus*], Non mirum si Deus etiam aliquos sinat se insinuare in Ecclesiam, qui deinde malis factis se prodant. Deo nihil abscedit, quia novit et bonis et malis uti. Confer quae sunt Rom. 9: 21, 22.

21. *Ἐὰν οὖν τις ἐκκαθάρῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τούτων, si quis ergo se purificaverit ab istis*] Ostendit similitudinem hanc habere aliquid dissimile. Nam vasa illa aerea nihil de se conferunt, cur sint huiusmodi aut istiusmodi; homo autem confert aliquid; potest enim Dei ope semet repurgare, et ita efficere ut sit vas honestum, accommodatum ad egregios usus. Sicut verbum *convertendi*, ita et *purificandi*, modo Deo tribuitur, ut causae principi, modo ipsi homini, ut causae secundariae. Vide Ps. 73: 13, Iac. 4: 8, 1 Petr. 1: 22, 1 Ioh. 3: 3.

Ἔσται σκεῦος εἰς τιμὴν, erit vas in honorem] Ne terrere isto quod attuli discrimine: est in hac re aliquid *ἐφ' ἡμῖν* [*quod in nostra est potestate*].

Ἡγιασμένον, consecratum] Sicut vasa Templi.

Καὶ εὔχρηστον τῷ δεσπότῃ, εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἡτοιμασμένον, et utile Domino, ad omne opus bonum paratum] *Δεσπότης* potest et Christus dici; sed saepius sic vocatur Deus Christi Pater, ut Luc. 2: 29, Act. 4: 24, Iud. 4. Vide et Gen. 15: 2, Ios. 5: 14, Esai. 1: 24, 3: 1, 10: 33, et saepissime in libris Sapientiae, Sirachide et secundo

Mac-

Maccabaico. Ἡτοιμασμένον מוכן. Sic in contrariam partem κατηρτισμένα [aptata] habemus Rom. 9: 22. Magnus honos homini, divinae bonitatis fieri instrumentum.

22. *Τὰς δὲ νεωτερικὰς ἐπιθυμίας φεῦγε, iuvenilia autem desideria fuge*] Per νεωτερικὰς ἐπιθυμίας תאות נערים, puto gloriolas intelligi, quibus qui student, νεανιεύεσθαι Graecis dicuntur. Linguae omnes fugere nos iubent id quod omni studio cavendum est. Vide 1 Cor. 6: 18, 10: 14, 1 Tim. 6: 11. Huic oppositum est διώκειν רדש, quod iam habebimus.

Δίωκε δὲ δικαιοσύνην, sectare vero iustitiam] *Innocentiam.*

Πίστιν] *Fidem* in verbis.

Ἀγάπην] *Dilectionem* erga omnes.

Εἰρήνην μετὰ τῶν ἐπικαλουμένων τὸν Κύριον ἐκ καθαρᾶς καρδίας] *Concordiam cum omnibus sincere Christianis.* Ἐκ καθαρᾶς καρδίας habuimus et supra 1 Tim. 1: 5. Sic ἐν ἁπλότητι τῆς καρδίας [*cum animi simplicitate*] Eph. 6: 5, Col. 3: 22. At in Manuscripto est: *Εἰρήνην μετὰ πάντων τῶν ἀγαπώντων τὸν Κύριον* [*Pacem cum omnibus qui diligunt Dominum*].

23. *Τὰς δὲ μωρὰς καὶ ἀπαιδεύτους ζητήσεις παραιτοῦ, stultas autem et immodestas quaestiones devita*] Est eadem admonitio quae 1 Tim. 1: 4 et 6: 4. *Μωρὰς* vocat illas quaestiones, quia ad veram et salutarem sapientiam nihil pertinent. *Ἀπαιδεύτους* אין מוסר, ut Prov. 5: 23, *qui respuunt correctionem*, ut dicitur Prov. 15: 4. Solet et ἀπαίδευτος poni pro כסל [*stulto*] ut Prov. 8: 5, 15: 15, et לץ [*derisore*] Prov. 15: 13, et pro נבל [*fatuo*] Prov. 17: 22; legitur et Sap. 17: 1, et apud Sirachidem aliquoties. Intelligit hic Paulus quaestiones *immodestas*: nam et Graeci pro ἀκόλαστον dicunt ἀπαίδευτον, quia idem est κολάζειν et παιδεύειν.

Εἰδὼς ὅτι γεννῶσι μάχας, sciens, eas generare lites] Id est, *lites, iurgia.* Sic et Tit. 3: 9. Hebraeum מדון modo ἀντιλογία [*contradictio*] vertitur, modo μάχη.

24. *Δοῦλον δὲ Κυρίου, servum autem Domini*] Christi adeo patientis atque pacifici.

Οὐ δεῖ μάχεσθαι, non oportet rixari] *Rixari*, ריב, ut Gen. 26: 20. Sic et Ioh. 6: 52. Sic et apud Aristophanem, οὐ μαχοῦμαί σοι, *non contendam tecum verbis.*

Ἀλλ' ἤπιον εἶναι πρὸς πάντας, sed lenem esse erga omnes] *Lenem esse.* Sic 1 Thess. 2: 7. Et Homerus:

—— *Πατὴρ δ' ὣς ἤπιος ἦεν.*

[—— *Benignus erat genitoris ad instar.*]

In Glossario: *ἤπιος, tranquillus, mansuetus*, שׁוה.

Διδακτικὸν, docibilem] Vide 1 Tim. 3: 2.

Ἀνεξίκακον, patientem] In Glossario, *ἀνεξίκακος, patiens; ἀνεξικακία, clementia, patientia.* Quod in Digestis est *patientiam accommodare*, id in Basilicis *ἀνεξικακεῖν*, Sap. 2: 19. *Ἀνεξικακίαν* Latinus vertit *patientiam.* Haec *ἀνεξικακία* intelligenda de iis quae fiunt extra censuram Ecclesiasticam.

25. *Ἐν πρᾳότητι παιδεύοντα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους, cum modestia corripientem eos qui aliter sentiunt*] Vide 1 Tim. 6: 11. Qui errant, leniter tractandi, non maledictis exasperandi. *Ἀντιδιατιθεμένους*, aliter affectos quam nos sumus: nam *τὴν γνώμην διατεθῆναι* pro *διακεῖσθαι* [*ita affectum esse*] est etiam apud Isocratem.

Μήποτε δῷ αὐτοῖς ὁ Θεὸς μετάνοιαν] *Experiendo, an det illis Deus poenitentiam*, ut recte ruditi exposuere: nam *μήποτε* pro *an* habemus et Luc. 3: 15, Ioh. 7: 26. Reticentiam vero verbi similis ante *εἴπως* [*si quomodo*] habemus Act. 27: 12, Rom. 11: 14. Hebraei dicerent אולי. Non omnibus qui vocationi reluctantur dat Deus poenitentiam: nam quosdam aut inter peccata e vita eripit, aut etiam obdurat. In quibus autem hoc faciendum, in quibus non, Ipsius solius est nosse: Hominum, tentare omnia pro aliorum salute.

Εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας, ad agnoscendam veritatem] *Ἐλθεῖν* [*venire*] addit Manuscriptus, ut haec verba *ἐξήγησις* [*explicatio*] sint eius quod praecessit, *μετάνοιαν.* Si forte, inquit, det Deus illis mentem meliorem, id est, *ut perveniant ad agnitionem* eius *veritatis* quam nunc oppugnant.

26. *Καὶ ἀνανήψωσιν ἐκ τῆς τοῦ Διαβόλου παγίδος, et e Diaboli laqueis evadant*] *Ἀνανήφειν* idem quod *ἐκνήφειν* Gen. 9: 24, 1 Sam. 25: 37, Ioel 1: 5, proprie *e vino ad se redire.* Sed per translationem usurpatur ad liberationem ab omnibus rebus aliis quae mentem turbant, ut videre est Abac. 2: 7, 1 Cor. 15: 34. Laqueus Diaboli

sunt voluptates quae hominem faciunt velut temulentum. Ab his liberamur per Christum Esai. 42: 7.

'Εζωγρημένοι ὑπ' αὐτοῦ] *Capti* enim *a Diabolo tenentur.* *Ζωγρεῖν* [*vivos capere*] vox proprie bellica.

Ζώγρει 'Ατρέος υἱέ.

[*Captivum, Atride, me fac tibi.*]

Sed latius usurpari coepit, ut videre est Luc. 5: 10.

Εἰς τὸ ἐκείνου θέλημα, ad ipsius voluntatem] Dei: nam construenda haec cum illo *ἀνανήψωσι* posito *διαςολῆς* [*distinctionis*] signo post *ὑπ' αὐτοῦ*. *Ad Dei voluntatem*, nempe faciendam. Vide Eph. 6: 6.

CAPUT III.

1. *Τοῦτο δὲ γίνωσκε, hoc autem scito*] Multum confirmantur Episcopi ad vitandos et refellendos errores qui subnascuntur, ubi de iis erroribus ante praemoniti sunt. Sic adversus Pseudochristos egregia monita dedere Christus et Iohannes.

Ὅτι ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, in ultimis diebus] באחרית הימים, id est, *posthac*. Idem *ἐν ὑςέροις καιροῖς* 1 Tim. 4: 1. Nam utroque modo transfertur illud אחרית. Patet autem agere Paulum de iis quae Timotheo vivente eventura putabat, ex eo quod infra est 5.

'Ενςήσονται καιροὶ χαλεποὶ] *'Ενεςῶτα* sunt *praesentia*, Rom. 8: 38, 1 Cor. 3: 23, 7: 36, Gal. 1: 4. *'Ενςήσονται* *aderunt*. *Καιροὶ χαλεποὶ* [*tempora periculosa*] idem quod *ἡμέραι πονηραὶ* [*dies mali*], Eph. 5: 16 et Gen. 47: 9 et Ps. 49: 6. *Formidolosa tempora*, ait Cicero.

2. *Ἔσονται γὰρ οἱ ἄνθρωποι φίλαυτοι, erunt enim homines se ipsi amantes*] Etiam inter Christianos tales erunt quidam, eoque faciliores decipi. *Οἱ ἄνθρωποι* בני אדם [*filii hominis*]. *Φίλαυτοι* vox est, si philosophice eam sumamus, per se media; sed quae usu tracta est in partem peiorem, ita ut *φίλαυτος* intelligatur, *ὁ αὑτοῦ ἕνεκα πάντα πράττων κατὰ τὸ λυσιτελὲς* [*qui sui gratia omnia facit ad suum compendium*], ait Aristoteles; addens alibi, *ἢ πρὸς τὸ ἡδύ* [*aut ad voluptatem suam*]. Hi sunt *ζητοῦντες τὰ ἑαυτῶν, οὐ τὰ τοῦ ἑτέρου* [*qui quae sua, non*

quae alterius sunt, quaerunt], contra quam facere vult Christianos Paulus 1 Cor. 10: 24.

Φιλάργυροι] בצעי בצע [*avaritiae dediti*]. Ier. 8: 10. Vide Luc. 16: 14, 1 Tim. 6: 10.

'Αλαζόνες] *Iactatores*. יהירים Prov. 21: 14, Abac. 2: 5, שחצים Iob. 28: 8. Vide Rom. 1: 30, ubi multa huic loco comparia. Plautus *gloriosum* dixit quem Menander *ἀλαζόνα*.

'Υπερήφανοι] *Contemptores aliorum*, גאונים, quae vox alibi sic vertitur, alibi *ὑβρισταὶ*, Rom. 1: 30, Iac. 4: 6, 1 Petr. 5: 6, Marc. 7: 22.

Βλάσφημοι] *In ipsum Deum maledici*. Vide Matth. 26: 65. Nam in hoc sensu eminentiore sumendam hic hanc vocem, indicat ordo.

Γονεῦσιν ἀπειθεῖς, parentibus non obedientes] Proximi Deo parentes. Vide idem crimen Rom. 1: 30.

'Αχάριστοι, ingrati]

Ingratum dicens, omne crimen dixeris.

Vide Luc. 6: 35, Sap. 16: 29, Sir. 29: 19, 28.

'Ανόσιοι] *Qui foeda patrant*. Vide 1 Tim. 1: 9.

3. *"Αστοργοι, ἄσπονδοι, sine affectione, sine pace*] De his vide ad Rom. 1: 31. Et forte inde huc infarcta sunt; nam desunt in Syriaco.

Διάβολοι, criminatores] שטנים. Sic dicuntur qui viris bonis se opponunt praesertim calumniando. In his sunt *ψιθυρισταὶ, καταλάλοι* [*susurrones, detractores*], dicto capite ad Rom. 30.

'Ακρατεῖς, incontinentes] *'Ακρατεῖς* sunt qui nec in bono nec in malo sibi constant: qualis ille de quo Horatius,

Nil aequale homini fuit illi. —

Vide Aristotelem et Interpretes Nicom. VII. 1.

'Αφιλάγαθοι] Oppositum ei laudi quam habemus Tit. 1: 8. In Glossario, *φιλάγαθος, benignus*. Sic *πνεῦμα φιλάγαθον* [*spiritus benignus*] Sap. 7: 22.

4. *Προδόται*] *Qui amicissimos produnt*, qualis Iudas Luc. 6: 16. Vide et 2 Macc. 5: 15, 10: 13, 22.

Προπετεῖς] *Προπετὲς* dicitur omne id quod non bene coctum atque praemeditatum est, ut Act. 19: 36. Solentque *προπετεῖς* dici, tum qui assentiuntur, tum qui irascuntur levi de causa. Sed per excellentiam quandam *προ-*

πε-

πετεῖς dicuntur *protervi, procaces, petulantes*, ut est in Glossario, respondetque in hoc sensu apud Proverbiorum Interpretes tum voci אויל 10: 15, tum פשׂע 13: 3.

Τετυφωμένοι] *Inflati vana de se opinione*, quae *τύφος* Graecis. Vide 1 Tim. 3: 6, 6: 4.

Φιλήδονοι μᾶλλον ἢ φιλόθεοι, voluptatis quam Dei amantiores] Pares illis *quorum Deum esse* dixit *ventrem* Phil. 3: 17. Utraque vox bene efficta ad Graecam formam.

5. *Ἔχοντες μόρφωσιν εὐσεβείας, τὴν δὲ δύναμιν αὐτῆς ἠρνημένοι, habentes quidem pietatis speciem, vim autem eius abnegantes*] Ita opposuit *μόρφωσιν* et *δύναμιν*, quomodo *speciem* aut *imaginem* et *vim* saepe Tacitus. *Μόρφωσιν* habuimus et Rom. 2: 20. Sed ibi nihil habet oppositum, unde significatio eius contrahatur. Syrus hic אסכמא *convenientiam*. *Ἀρνεῖσθαι* hic dicuntur qui factis aliquid destruunt, sicut solent Hebraei a dictis ad facta *μεταφορὰς* [*translationes*] facere. Vide quae dicta 1 Tim. 5: 8.

Καί τούτους ἀποτρέπου] סור מהם [*ab his*] *avertere, ἀφομίλει*, ut Cicero loquitur. Verbo *ἀποτρέπεσθαι* pro *φεύγω* [*fugio*] utuntur et elegantes Graeci.

6. *Ἐκ τούτων γάρ εἰσιν*] *Ex horum numero erunt:* praesens pro futuro.

Οἱ ἐνδύνοντες εἰς τὰς οἰκίας, qui penetrant domos]

Scire volunt secreta domus, atque inde timeri.

Ἐνδύνοντες penetrantes; εἰσδύνειν eodem sensu dicunt Physici. Ambrosius, *irrepentes*.

Καὶ αἰχμαλωτίζοντες γυναικάρια σεσωρευμένα ἁμαρτίαις, ἀγόμενα ἐπιθυμίαις ποικίλαις, et captivas ducunt mulierculas vitiis obrutas, abreptas multis cupiditatibus] Sequebantur hi veterem artem Pharisaeorum, de quibus Iosephus XVII. 3: *Ἦν γάρ μόριόν τι Ἰουδαϊκῶν ἀνθρώπων, ἐπ' ἀκριβώσει μέγα φρονοῦν τοῦ πατρίου νόμου, οἷς, χαίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων, ὑπῆκτο ἡ γυναικωνῖτις* [*Erat enim quaedam Iudaeorum secta exactiorem patriae legis cognitionem sibi vindicans, quibus tanquam Deo, ut videri volebant, charis addictum erat hoc mulierum sodalitium*]. Eandem artem factitasse quosdam qui se Stoicos simularent, dicit Scholiastes ad Horatii Epistolam primam. Egregie dictum *αἰχμαλωτίζοντες*, quia foeminas faciunt sibi ob-

obnoxias, quasi verbo captae essent. Similes in eadem voce aut pari translationes habemus Rom. 7: 23, 2 Cor. 10: 5 et Iud. 16: 7, et in ζωγρεῖν [*vivos capere*], supra 2: 26. Et maluit γυναικάρια dicere, quam γυναῖκας, ut illarum mulierum abiectam sortem magis ostenderet, quae non tantum vitiosae erant, sed et obrutae vitiis. Id enim est σεσωρευμένα, ut intelligi potest Prov. 25: 23. Sic populus Iudaicus כבד עון Esai. 1: 4, ubi Graeci πλήρης ἁμαρτιῶν. Addit *abreptas multis cupiditatibus*, non illis tantum sexus sui, sed et rapacitate, luxu, superbia. At Manuscriptus distinctius habet, ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις [*cupiditatibus et voluptatibus multis*].

7. *Πάντοτε μανθάνοντα, semper discentes*] Intererant illae foeminae conventibus Christianorum, ubi optima accipiebant praecepta.

Καὶ μηδέποτε εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν δυνάμενα, et nunquam ad scientiam veritatis pervenientes] Ἐπίγνωσιν intellige illam activam quae rebus ostenditur. Et δυνάμενα sume, ut Matth. 12: 34 et Marc. 6: 5, ubi dicta vide. Erant ἔκδοτοι τῷ πάθει [*deditae affectionibus*], ut Clemens loquitur Strom. II, et Doctores, qui eas severis comminationibus excutere ex hoc veterno debuerant, fovebant ista vitia, pollicentes se precibus suis effecturos ut illae Deum haberent propitium. Vide Matth. 23: 14, ubi horum praecursores describuntur. Et utinam non et nunc multi sint tales! Vide de huiusmodi foeminis Platonem fine sexti de Legibus.

8. *Ὃν τρόπον δὲ Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς, quemadmodum autem Iannes et Iambres*] Latini interpretis Graecum exemplar habuit Μαμβρῆς. Et sic Magus iste vocatur Numenio, ut ostendimus in Annotatis ad librum I pro Veritate Religionis Christianae. Nec aliter in Thalmudico titulo de Oblationibus. Alter est *Iannes*, quomodo et Apuleii habent optimi libri: יונס in Tanchuma. Nomen est Aegyptium, pro quo יוחני in Thalmude. Hi sunt *Sacerdotes supra Memphim* Artabano. Haec nomina Paulus non ex scriptura Mosis, ibi enim Magi memorantur non expressis nominibus, sed ex traditione aut Veterum scriptis habuit.

Ἀντέστησαν Μωϋσεῖ, restiterunt Mosi] Exod. 7: 11 et seqq.

Vi-

Vide et locum indicatum Artabani. Numenius sic ait: *Μουσαίῳ* (ita Mosem vocat) *γοῦν τῷ Ἰουδαίων ἐξηγησαμένῳ, ἀνδρὶ γενομένῳ Θεῷ εὔξασθαι δυνατωτάτῳ, οἱ παραςῆναι ἀξιωθέντες ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν Αἰγυπτίων* [*Musaeo itaque Judaeorum Duci, viro cuius preces plurimum apud Deum valuerunt, huic ergo qui rogatu Aegyptiorum adstitere*]. Simile vide Act. 13: 8, ubi est *ἀνθίςατο*.

Οὕτως καὶ οὗτοι ἀνθίςανται τῇ ἀληθείᾳ, ita et hi resistunt veritati] Rursum praesens pro futuro, ut saepe apud Prophetas. Habebunt et illi suos Pharaones, quos obduraturi sunt.

Ἄνθρωποι κατεφθαρμένοι τὸν νοῦν, homines corrupti mente] Sic *διεφθαρμένων ἀνθρώπων τὸν νοῦν*, 1 Tim. 6: 5, ubi dicta vide.

Ἀδόκιμοι περὶ τὴν πίςιν] *Circa fidem adulterini, reiiculi.* Vide Rom. 1: 28.

9. *Ἀλλ' οὐ προκόψουσιν. ἐπὶ πλεῖςον*] *Progressus aliquos facient, sed non diu.* Pari modo Thucydides: *Ἐπὶ πλεῖςον ἐξέρχονται, longissime procedunt.* Hebraei dicerent: לא יכלו הוציא חכנם [*Non possunt ad finem perducere intentionem suam*].

Ἡ γὰρ ἄνοια αὐτῶν ἔκδηλος ἔςαι πᾶσιν] *Brevi* [*enim omnibus*] *patescet amentia illorum* res suas sub Dei nomine agentium. Ficta non durant diu. In Manuscripto, *ἡ γὰρ διάνοια* [*cogitatio enim*].

Ὡς καὶ ἡ ἐκείνων ἐγένετο, sicut et illorum fuit] Illorum Magorum qui Mosi obstiterunt.

10. *Σὺ δὲ παρηκολούθηκάς μου τῇ διδασκαλίᾳ, tu autem affuisti meae doctrinae*] Tu vero longe aliud habes exemplar ad quod te formes, actiones omnes meas, quibus praesens fuisti. Ita hic accipiunt Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Sic Demosthenes de Male obita legatione: *Παρηκολουθηκὼς ἅπασι κατηγορῶ, Ideo accuso quia omnibus istis praesens adfui.* Idem: *Ὅσα τυγχάνω δι' ἐμπειρίαν καὶ τῷ παρηκολουθηκέναι τοῖς πράγμασιν εἰδὼς, quae novi experiendo, et ideo quod rebus adfui.* Timotheus, a matre, credo, et avia commendatus, a puero sectatus erat Paulum, ut eius vitam spectaret, et ad eam se componeret. Lucas quidem primam Timothei mentionem facit, ubi Paulus Lystra venit, Act. 16: 1, quia tunc

in

in Euangelistam ordinatus fuit Timotheus. At ante id tempus Timotheum adfuisse Paulo, etiam inde apparet, quod iamiam dicatur Iconii cum Paulo fuisse Timotheus, et Antiochiae antequam Iconii. Iconii autem Paulus fuit, antequam Lystris, ut videre est Act. 13: 52, 14: 1, 16: 1. *Testis*, inquit, *fuisti meae doctrinae ab initio*, quod hic addunt Graeci interpretes.

Τῇ ἀγωγῇ] *Ἀγωγὴ* est *vivendi ratio*, 2 Macc. 4: 16, 6: 8, 11: 24. *Vidisti*, inquit, *quis fuerit vitae meae modus*. הנהגה Rabbinis, pari origine.

Τῇ προθέσει] *Vidisti et perpetuum animi mei propositum*. Sic πρόθεσις sumitur Act. 11: 23 et 2 Macc. 3: 8. In Glossario, *πρόθεσις*, *προαίρεσις*, *propositum*, *voluntas*. Intelligit autem propositum propagandi Euangelii, et credentes semper meliores reddendi.

Τῇ πίστει] *Πίστις* hic videtur intelligenda *sinceritas in rebus agendis*, quomodo ferme 1 Tim. 6: 11. אמונה.

Τῇ μακροθυμίᾳ] *Lenitati* circa nondum conversos, aut etiam circa lapsos poenitentes. Vide 2 Cor. 6: 6, Gal. 5: 22, Eph. 4: 2, Col. 3: 12, infra 4: 2.

Τῇ ἀγάπῃ, *dilectioni*] Quae alibi generaliter sumitur, ut omnes virtutes comprehendat, hic vero specialius *pro fraterno affectu in Christianos omnes:* sed in Manuscripto abest hoc.

Τῇ ὑπομονῇ, *patientiae*] *Quomodo adversis mutatus nihil sim:* quae adversa iam explicat.

11. *Τοῖς διωγμοῖς*] *Vidisti accensa in me odia*. Vide Matth. 13: 21, 2 Cor. 12: 10.

Τοῖς παθήμασι] *Vidisti quae mihi incommoda evenerint*. Vide 2 Cor. 1: 6, 7, Col. 1: 24, Phil. 3: 10.

Οἷά μοι ἐγένετο ἐν Ἀντιοχείᾳ, *quae mihi facta sunt Antiochiae*] Pisidiae: nam ibi Paulus fuerat antequam Iconium veniret, Act. 13: 14. Tangitur autem hic historia quae est Act. 13: 45 et 50, ubi vides vi eiectum inde Paulum.

Ἐν Ἰκονίῳ, *Iconii*] Tangitur historia quae est Act. 14: 2, 4, 5. Ibi lapidatus etiam Paulus.

Ἐν Λύστροις, *Lystris*] Tangitur historia quae est Act. 14: 18; ubi rursum lapidatur Paulus.

Οἵους διωγμοὺς ὑπήνεγκα, *quas vexationes sustinui*] Quan-

Quantae se Iudaeorum et Gentium procellae in me effuderint.

Καὶ ἐκ πάντων με ἐῤῥύσατο ὁ Κύριος, et ex omnibus eripuit me Dominus] Hebraica constructio pro ἐξ ὧν πάντων ὁ Κύριός με ἐῤῥύσατο [*ex quibus omnibus Dominus me eripuit*]. Servavit me Christus rebus maioribus.

12. *Καὶ πάντες δὲ οἱ θέλοντες εὐσεβῶς ζῆν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, διωχθήσονται, et omnes qui pie volunt vivere in Christo Iesu vexabuntur*] Dixit Sirachides: *Τέκνον, εἰ προσέρχῃ δουλεύειν τῷ Κυρίῳ, ἑτοίμασον τὴν ψυχήν σου εἰς πειρασμὸν* [*Fili, accedens ad servitutem Dei, praepara animum tuum ad tentationem*], 2: 1. Sed provide hic addit Paulus, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, quia ista via secundum Euangelium supra caeteras hoc habet proprium, quod mundi odia in se concitat, ideoque multis vexationibus, etiam saevissimis, obiacet: quod in ipso auctore eius viae Iesu Christo primum apparuit, qui suis idem eventurum praedixit, Matth. 10: 17, 18, 23: 24, Ioh. 16: 33, 17: 14.

13. *Πονηροὶ δὲ ἄνθρωποι*] רשעים, *homines omnibus vitiis dediti.*

Καὶ γόητες] *Deceptores.* Sic λόγοι γοητικοὶ [*sermones praestigiatorii*] Aquilae Prov. 26: 22, qui aliis μαλακοί, מתלהמים. In Glossario, γόης, ὁ κόλαξ, *blanditor.* Sic Demosthenes γόης Aeschini.

Προκόψουσιν ἐπὶ τὸ χεῖρον, proficient in peius] Magis magisque fient inverecundi; et primum quaestiones inferent, deinde ipsa evertent Christianismi fundamenta.

Πλανῶντες] Doctores enim illi plebem *decipiunt.*

Καὶ πλανώμενοι] *Decipiuntur* iidem a Philosophis, praesertim a Pythagoristis, qui multi Ephesi, ut ad Epistolam Ephesiis inscriptam diximus. *Πλανῶντες καὶ πλανώμενοι*, מתעים ונתעים.

14. *Σὺ δὲ μένε ἐν οἷς ἔμαθες, tu vero permane in iis quae didicisti*] Similis admonitio 1 Tim. 6: 14.

Καὶ ἐπιστώθης, et tibi credita sunt] Receptus sermo fuerat ἃ ἐπιστώθης, sed est constructio κατὰ σύλληψιν [*per complexionem*], ubi quid communiter de duobus dicitur, quod secundum exactam regulam alteri tantum convenit.

Εἰδὼς παρὰ τίνος ἔμαθες, sciens a quo didiceris] Vult dicere, a me homine minime mendaci ac tibi optime

vo-

volente. In Manuscripto παρά τινων [*a quibus*], *a me et Barnaba.*

15. *Καὶ ὅτι ἀπὸ βρέφους τὰ ἱερὰ γράμματα οἶδας, et te ab infantia sacras Literas nosse*] Quae sint ista ἱερὰ γράμματα iam audiemus. Mos erat et est nunc quoque Iudaeorum, a prima aetate quae literarum capax est, sacra Scripta legenda dare pueris.

Τὰ δυνάμενά σε σοφίσαι εἰς σωτηρίαν, διὰ πίστεως τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ] Hoc dicit, *Literae istae te ducunt ad Christum, qui in se credentibus confert salutem.* Idem sensus Ioh. 5: 39, ubi dicta vide. *Σοφίσαι* חכם, *instruere.* Sic David de Lege Ps. 19: 8: מחכימת פתי, σοφίζουσα νήπια [*sapientiam praestans parvulis*].

16. *Πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος, καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν*] Bene expressit sensum Syrus: *Omnis Scriptura quae a Deo inspirata est, etiam utilis est ad docendum*, etc. Deus enim nihil frustra facit, nec inspirat homines, nisi ad nos docendos. Scriptura autem θεόπνευστος ea est quae scripta est aut ab iis qui Prophetarum munia obiere, ut Mose, Esaia, Ieremia, Ezechiele, aut ab iis qui licet in alio essent vitae genere, a Deo tamen certis temporibus afflati fuere, ut David et Daniel. His accessionis vice, et ad implendam aut sapientiam moralem, aut historiam, additi sunt libri nonnulli alii, probati a Magna Synagoga, tanquam optime convenientes cum illis θεοπνεύστοις. Addidit his ipsis et alios postea Christianae Ecclesiae, tum Graecae, tum Latinae consensus. Πρὸς διδασκαλίαν למלמדה. Vide Rom. 15: 4. Docent nos libri isti Prophetici non omnia quae Christus, sed tamen aliqua eo pertinentia, Gal. 3: 24, 2 Petr. 1: 19.

Πρὸς ἔλεγχον, ad arguendum] לתוכחה, ut in Proverbiis aliquoties. *Utilis est ad monstrandam turpitudinem graviorum criminum.* Non occides, Non moechaberis, etc. Ἔλεγξιν eodem sensu dixit Petrus 2 Ep. 2: 16. Quid sit ἐλέγχειν videbis Matth. 18: 15, Luc. 3: 19, Ioh. 3: 20, 1 Cor. 14: 24, 1 Tim. 5: 20, infra 4: 2, Tit. 1: 9, 13, 2: 15.

Πρὸς ἐπανόρθωσιν, ad sustentandum] Est quoddam discrimen inter ἔλεγχον et ἐπανόρθωσιν. Ἐλέγχονται inverecundi: ἐπανορθοῦνται teneri, fragiles. Ὀρθοῦν vel ἐπανορθοῦν est יצב, *labantem sustentare.*

Πρὸς

Πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ, ad erudiendum in iustitia] לִמּוּד בְּצֶדֶק. Eos qui iam bene coepere, magis magisque dirigunt Scripturae illae ad insistendum iter innocentiae.

17. *Ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος, πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐξηρτυμένος, ut consummatus sit homo Dei, ad omne opus bonum instructus*] Melius alii Codices, ἐξηρτισμένος. Sequens membrum hic ἐξήγησις [*explicatio*] est praecedentis, ut supra 2: 21. Ἄνθρωποι Θεοῦ olim vocabantur Prophetae: nunc meliori iure Doctores Novi Testamenti, ut diximus ad 1 Tim. 6: 11. Adde Luc. 10: 24, ubi isti Doctores Prophetis veteribus praeferuntur. Ἄρτιος idem quod *τέλειος*, שלם aut נכון, *κατηρτισμένος* Luc. 6: 40. Syrus comma posuit post ἔργον ἀγαθὸν, et copulam ante ἐξηρτισμένος, et illud ἄρτιος vertit גמיר, quod est *consummatus*. Illud vero ἐξηρτισμένος משלמן, quod eundem aut vicinum cum altero habet sensum. Et mos est Hebraeorum pluribus verbis ea eloqui quae penitus imprimere lectoribus volunt. Eum qui est ἄρτιος aut ἐξηρτισμένος πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν Rabbini vocant ממולא בכל מדות.

CAPUT IV.

1. *Διαμαρτύρομαι οὖν ἐγὼ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, obtestor igitur te ego coram Deo et Domino nostro Iesu Christo*] Seria admodum obtestatio, et maximi iuramenti vim habens: similis 1 Tim. 5: 21 et supra 2: 14.

Τοῦ μέλλοντος κρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς, qui iudicaturus est vivos et mortuos] Non potuerat magis exprimere maiestatem Christi quam hoc titulo. Quanti enim fieri debet qui omnes iudicabit? Vide Ioh. 5: 25, Act. 10: 42, 17: 31, 1 Cor. 15: 51, 1 Thess. 4: 16. *Vivos et mortuos*, id est, tum eos qui tum vivent, tum praemortuos 1 Cor. 15: 52, 1 Thess. 4: 15, 17.

Κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ καὶ τὴν βασιλείαν αὐτοῦ, per adventum et regnum ipsius] Syrus non male hoc explicat per ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*] quasi esset κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ [*per adventum*

 reg-

regni ipsius]. Pari modo ἐπιφάνεια τῆς δόξης [*adventus gloriae*]. Regnat quidem iam Christus, sed id non in omnibus apparet, sicut tunc apparebit. Eadem ἐπιφάνεια dicitur κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*], ut videre est 1 Tim. 6: 14, supra 1: 10; infra 8. *Κατὰ* hic tempus significat, ut Rom. 5: 6 et 9: 9. Et Paulus pro multis praepositionibus κατὰ usurpat.

2. *Κήρυξον τὸν λόγον, annuntia verbum*] Id est, τὸ εὐάγγελιον [*Euangelium*], ut Matth. 4: 23, 24: 14, Marc. 1: 14, 13: 10, 16: 15. Quod alibi dicitur κηρύσσειν τὸν Χριςόν. Hoc autem ideo inculcat Paulus quod videret malorum, quae ipse Paulus et alii ferebant, exemplo Timotheum posse timidiorem fieri.

'Επίςηθι, urge] Nempe *αὐτοῖς* [*illos*]: quomodo et Demosthenes dixit, *ἐφειςήκει δ' αὐτῷ*, *urgebat eum*. Syrus vim huius verbi bene expressit.

Εὐκαίρως, ἀκαίρως] Id est, *in otio vel negotio*. Nam εὐκαιρία pro *otio* ponitur Sir. 38: 26, 1 Macc. 11: 42. Seneca Epist. XXIX: *Spargenda est manus: non potest fieri ut non aliquando succedat multa tentanti.*

"Ελεγξον, argue] Ostende flagitiosis quam agant turpia. Supra 3: 16.

'Επιτίμησον] *'Επανόρθου*, supra 3: 16. Minus malos *verbis castiga*. Sic et verbum hoc sumitur Gen. 37: 10 et alibi. In Glossario, *ἐπιτιμῶ, castigo.*

Παρακάλεσον] *Hortare* eos qui bene coeperunt. Deest hoc apud Syrum.

'Εν πάσῃ μακροθυμίᾳ καὶ διδαχῇ, cum omni patientia et doctrina] Vide supra 3: 10. Sensus est, *ἐν διδαχῇ μακροθύμῳ*, id est, *docendo eos leniter*. "Εν διὰ δυοῖν [*unum per duo*], ut iam modo.

3. *"Εςαι γὰρ καιρὸς, erit enim tempus*] Non frustra hoc dixi, venient tempora quae et exprobatione et castigatione egeant.

"Οτι τῆς ὑγιαινούσης διδασκαλίας οὐκ ἀνέξονται] Nempe πολλοὶ, [*quo multi*] *non ferent salubrem doctrinam*, id est, eam quae vitam exigit ad Euangelii amussim. Similium hominum descriptio Esai. 30: 10.

'Αλλὰ κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τὰς ἰδίας, sed ad sua explenda desideria] Malis cupiditatibus suis quaerent advoca-

tos:

tos: hic luxui, ille libidini, alius ebrietati. Vide Rom. 1: 24, Iud. 16.

Ἑαυτοῖς ἐπισωρεύσουσι διδασκάλους] *Multos* [*sibi*] *reperient tales doctores:* ideo dicit *ἐπισωρεύσουσι*, *cumulabunt*. In Glossario, *ἐπισωρεύω*, *coaggero*, *congero*, *cumulo*. Concurrent undique *μαντευόμενοι τὰ πρὸς χάριν* [*vaticinantes ea quae placent*], ut est in Graeco Ezech. 12: 24.

Κνηθόμενοι τὴν ἀκοὴν, *prurientes auribus*] Tanquam leprosi: nam eorum est *κνησμός*. Eleganter autem *prurire* eos dicit *auribus* qui sermones quaerunt vitia sua titillantes. *Assentatores populi*, *multitudinis levitatem voluptate quasi titillantes*, ait Cicero.

4. *Καὶ ἀπὸ μὲν τῆς ἀληθείας τὴν ἀκοὴν ἀποστρέψουσι*, *et a veritate quidem auditum avertent*] *Ἀποστρέψουσι τὴν ἀκοὴν*, מסיר אזן, ut est Prov. 28: 9. *Ἀπὸ τῆς ἀληθείας* ab Euangelio, quod nemini assentatur.

Ἐπὶ δὲ τοὺς μύθους ἐκτραπήσονται, *ad fabulas autem convertentur*] Fabulae illae erant de expiationibus peccatorum, ex Chaldaica et Orphica disciplina. In his primum locum habebat aqua marina, deinde et fontana, scilla, sulfur, bitumen, quorum mentio in carmine Diphili, quod est in nostris Excerptis. Scillae etiam apud Plinium, Dionem, Chrysostomum, Artemidorum, Lucianum; sulfuris et facis apud Iuvenalem et Claudianum in sexto consulatu Honorii, ubi et bituminis et aquae mentio. Accedebant ad haec *Ἐφεσήϊα γράμματα* [*literae Ephesiae*], de quibus diximus ad Act. 19: 19. Tales *μῦθοι* מהתלות Esai. 30: 10.

5. *Σὺ δὲ νῆφε ἐν πᾶσι*, *tu vero vigila in omnibus*] Vide 1 Thess. 5: 6.

Κακοπάθησον] *Nullis malis absterretor*, ut supra 2: 3. Additur hic in Manuscripto, *ὡς καλὸς στρατιώτης Χριστοῦ Ἰησοῦ* [*ut strenuus Iesu Christi miles*].

Ἔργον ποίησον εὐαγγελιστοῦ, *opus fac Euangelistae*] Id est, adiutoris Apostolorum, quae magna sane dignitas, Act. 21: 8, Eph. 4: 11. *Ἔργον ποίησον*, *fac quod officium est*. Vide 1 Tim. 3: 1.

Τὴν διακονίαν σου πληροφόρησον, *ministerium tuum imple*] *Imple*, ut infra 17, idem quod *πληρῶσαι*, Col. 1: 25, מלא. Omnes partes ministerii bene exsequere, praesertim in ostendendis periculis a peccatis.

6. *Ἐγὼ γὰρ ἤδη σπένδομαι, ego enim iam libor*] Eo magis debes officio incumbere, quia posthac auxilium non habebis a me, cui mors instat. *Σπένδεσθαι* dicitur vinum quod adspergitur victimae. Vitis in Epigrammate Graeco sic loquens inducitur:

Κἤν με φάγῃς ἐπὶ ῥίζαν, ὅμως ἔτι καρποφορήσω
Ὅσσον ἐπισπεῖσαί σοι, τράγε, θυομένῳ.
[*Me rodes licet, Hirce, tamen cum victima ad aras*
Percutiendus eris, vina ego, sufficiam.]

Est etiam Phil. 2: 17 comparatio ducta a libamentis, sed alio, ni fallor, modo. Ibi *σπονδὴ* sive *libamen* consideratur ut accessio victimae, hic ut praeparatio ad mactationes. *Iam nunc adspergor vino*, id est, praeparor ad mortem, ut victimae solent. Victimae legales Martyrum praefigurationes: ideo animae Martyrum sub altari, Apoc. 6: 9, quia sanguis victimarum effundebatur sub altari, Lev. 1: 5, 15, 3: 2, 8 et alibi.

Καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐμῆς ἀναλύσεως ἐφέστηκε, et tempus reditus meae imminet] *Ἀναλύσεως, migrationis*, פטירה, aut potius *reditus*. Vide quae diximus ad Phil. 1: 23. *Ἐφέστηκε, imminet, prope est*, ut 1 Thess. 5: 3. Dixit hoc Paulus, non tantum quia omnia quae videbat Romae et in aula Neronis id credi iubebant, verum insuper, ut arbitror, a Deo de eo quod futurum erat edoctus, quale quid et Cypriano et Chrysostomo evenisse legimus.

7. *Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισμαι, bonum certamen certavi*] Utinam multi morte instante hoc de se praedicare vere possent, et non se vellent decipere per iustitias imputatas vel ceremoniales. Praeclarum utique certamen quod pro Euangelio suscipitur, contra Diaboli insidias, Mundi exempla et Carnis illecebras: et spei plenum, in eo bene se semper gessisse. Vide 1 Tim. 6: 12 et Gen. 30: 8.

Τὸν δρόμον τετέλεκα, cursum perfeci] Nunquam defatigatus fui. Semper cucurri in hoc stadio. Vide 1 Cor. 9: 24, 26, Gal. 2: 2, Phil. 2: 16, Hebr. 12: 1.

Τὴν πίστιν τετήρηκα, fidem servavi] Nunquam a fide et professione Christiana vel minimum defeci: quod alii fecere multi. Vide supra 1: 15.

8. *Λοιπὸν, ἀπόκειταί μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, reli-*

liquum, reposita est mihi corona iustitiae] Nempe vita immortalis et coelestis: quae *coronae* nomine vocatur etiam Iac. 1: 12, 1 Petr. 5: 4, Apoc. 2: 10, 6: 2 et alibi. Rabbinis etiam עטרה. *Λοιπὸν*, id est, *quod restat, quod reliquum*. Explevi meas partes, restat Deus suas impleat. *Δικαιοσύνη* hic ita large sumitur, ut omne id comprehendat, quod Deo et hominibus debetur aut cum laude praestatur, ut 2 Cor. 3: 9, 5: 21, 9: 10 et alibi. *Ἀπόκειται* כמס, non apparet, sed bona fide asservatur. Vide Col. 1: 5 et ibi dicta. Hic habes sensum mysticum dicti Prov. 14: 31, וחסה במותו צדיק [*Sperat in morte sua iustus*].

Ὃν ἀποδώσει μοι ὁ Κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, quam reddet mihi Dominus in illa die] *Reddet* pro labore, quanquam res ipsa laborem impensum excedit. Sic ἀποδώσει habes Matth. 6: 6, 18, Rom. 2: 6. *Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ*, ut 1 Thess. 1: 10, supra 1: 12, 18.

Ὁ δίκαιος κριτής, iustus iudex] *Iudicis* titulus Christo datur Act. 10: 42. *Iustus* autem dicitur, quia iustitiae et hoc est implere promissa. Vide quae diximus libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 11. Tunc plenissime implebitur dictum Ps. 7: 12, אלהים שפט צדיק [*Deus iudex iustus*].

Οὐ μόνον δὲ ἐμοί, non solum autem mihi] Bene hoc ut et alios excitet ad participandum laborem sub spe communis praemii.

Ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἠγαπηκόσι τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ, sed et omnibus qui dilexerunt apparitionem eius] *Ἐπιφάνειαν* intelligit illam eximiam de qua egit modo initio huius capitis. Eam *diligere* dicuntur, id est, חפץ, quod et per ἀγαπᾷν, et per εὔχεσθαι, et per ἐπιθυμεῖν vertitur, qui exoptant, ut ea eveniat, quia inde omnia sperant optima: quod facere illi soli iure possunt, qui ad Christi praescriptum vitam instituerunt. Iis vero illud convenit, אשרי כל־חוכי לו [*Beati omnes qui exspectant eum*], Esai. 30: 18. Adde Dan. 12: 12. Dixit autem ἠγαπηκόσι non ἀγαπῶσι animum referens ad tempus illud iudicii, quasi dicat, *qui tunc deprehendentur adventum eius sperasse*.

9. *Σπούδασον ἐλθεῖν πρός με ταχέως, festina ut cito ad me venias*] Nempe *Romam*. Et hoc fecit Timotheus, ut apparet Col. 1: 1, Philem. 1, Hebr. 13: 23, Phil. 2: 19.

10. *Δημᾶς γάρ με ἐγκατέλιπεν, Demas enim me deseruit*]

ruit] Dereliquit munus Euangelistae. Fecit ut illi de quibus supra 1: 15. *Me deseruit*, id est, adiutor meus esse noluit. Diximus autem Δημᾶς esse curtatum nomen ex Δημήτριος. An hic idem cuius mentio 3 Ioh. 12? Vide hic etiam bonos interdum metu aut malis exemplis mutari. *Quare qui stat, videat ne cadat*. Sed et culpae huius poenituisse Demam colligimus ex loco Philem. 24 et Col. 4: 14.

'Αγαπήσας τὸν νῦν αἰῶνα, diligens hoc seculum] Matth. 13: 22.

Καὶ ἐπορεύθη εἰς Θεσσαλονίκην, et abiit Thessalonicam] Ut ibi mercando rem faceret. Erat enim nobile emporium.

Κρήσκης εἰς Γαλατίαν, Crescens in Galatiam] Nempe ad Euangelicam messem. *Γαλατίας* ambiguum est nomen: nam et Gallia sic vocatur Graecis, et Asiae pars a Gallis antiquitus habitata. Ut Gallia potius hic intelligenda sit, facit Italiae, ubi Paulus erat, vicinitas, et vetus apud Gallos fama. Epiphanius in sui temporis Codicibus *Γαλλίαν* scriptam fuisse nos docet. Graeci, qui nulla nomina habent in *νς* desinentia, scribunt *Πούδης*, *Κλήμης*, pro *Pudens*, *Clemens*. Etiam Cynicus ille Iustini Martyris hostis Tatiano *Κρίσκης*, quomodo et hic Codices habent nonnulli. Nomen hoc in Syriaco male legitur *Crispus*, in Arabico *Crisicus*.

Τίτος εἰς Δαλματίαν, Titus in Dalmatiam] Quae obiecta Italiae.

11. *Λουκᾶς ἐςι μόνος μετ' ἐμοῦ, Lucas est mecum solus*] Nam post iter illud quod fine Actorum descripsit, mansit in Italia cum Paulo, Col. 4: 14, Philem. 24.

Μάρκον ἀναλαβὼν, ἄγαγε μετὰ σεαυτοῦ, Marcum assume et adduc tecum] Illum nempe Barnabae consanguineum. Et hoc desiderium Pauli impletum est. Vide Philem. 24, Col. 4: 10.

"Εςι γάρ μοι εὔχρηςος εἰς διακονίαν, est enim mihi utilis in ministerium] Nempe Euangelii, forte ob Latini sermonis consuetudinem.

12. *Τυχικὸν δὲ ἀπέςειλα εἰς Ἔφεσον, Tychicum autem misi Ephesum*] Apparet id Eph. 6: 21.

13. *Τὸν φελόνην*] Vox Graeca facta ex Latina: idque iam olim, cum et Rhetor Comicus Ptolemaeorum temporibus ea sit usus. Scribitur autem, ut solent externae

vo-

voces, varie; φαινόλης, ut apud Athenaeum, φεινόλης, φελόνης. In Glossario, φαινόλης, τὸ φελόνιον, penula. Φελόνιον legimus etiam in Liturgia Chrysostomi et in posteriorum Graecorum libris.

Ὃν ἀπέλιπον ἐν Τρῳάδι, *quam reliqui Troade*] Urbe scilicet: nam non regionis id tantum nomen fuit eo tempore, sed et urbis, ut ad Acta diximus. Reliquerat autem hanc penulam eo tempore, cuius est mentio Act. 20: 6.

Παρὰ Κάρπῳ, apud Carpum] Nomen est Romanum; ita vocatur qui cibum carpebat apud Petronium.

Ἐρχόμενος φέρε, veniens affer] Vide paupertatem tanti Apostoli, qui rem tantillam tam longe relictam inter damna censuerit.

Καὶ τὰ βιβλία, et libros] Libellos scriptos ab interpretibus Veteris Testamenti, in quibus mores ritusque legales, nomina *Iannis* et *Mambris*, et similia.

Μάλιστα τὰς μεμβράνας, maxime autem membranas] Etiam haec vox Latina. Erant autem pelles aptatae in usum eundem quem chartae exhibent, Attali Regis invento, unde et *pergamenae* dictae. Testes Varro, Plinius et alii. Graeci hic interpretes explicant σωμάτια, διφθέρας. In talibus membranis scribebant multi. Horatius:

Membranis intus positis delere licebit,
Quod non edideris.

Cicero ad Atticum nos docet indices inde factos. Paulus bibliothecam librorum Graecorum non habebat, attamen in membranis ad usum suum excerpserat alia ex Epimenide, alia ex Arato, alia ex Menandro.

14. *Ἀλέξανδρος ὁ χαλκεὺς πολλά μοι κακὰ ἐνεδείξατο, Alexander aerarius multa mihi mala intulit*] Idem ille de quo diximus Act. 19: 33 et 1 Tim. 1: 20. Nocuit autem Paulo cum is Ephesi esset, multa ab illo audita falso referens. Ἐνδείξασθαι κακὰ et πονηρὰ pro *facere ut quis mala sentiat*, habes et Gen. 50: 15 et 17. Ἔδειξας σκληρὰ [*Ostendisti dura*], Ps. 60: 5, הראית.

Ἀποδώῃ αὐτῷ ὁ Κύριος κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, rependat illi Dominus secundum opera eius] Tam quae fecit, quam quae faciet. Hoc non est imprecantis, sed Deo iudicium omne permittentis. Ἀποδώῃ גמל. Esse πρόῤῥησιν πρέπουσαν ἀνδρὶ Ἀποστόλῳ [*praedictionem viro Apostolico conve-*

venientem], ait Responsor ad Orthodoxos CXXV. Legit forte ἀποδώσει [*rependet*], quomodo habet Manuscriptus et legit Syrus. At Clemens Alexandrinus legit ἀποδώη aitque Strom. VII: *Ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων βλάβῃ τῇ τοιᾷδε συγχρηστέον εὐχῇ ποτε, πλὴν εἰ μὴ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς δικαιοσύνης τεχναζόμενος, τοῖς δ' ἀπηλγηκόσιν ὁ γνωστικὸς οἰκονομοίη τὴν αἴτησιν* [*Tali prece non utendum in damnum cuiusquam, nisi si quando vir sapiens extra ordinem eam adhibeat, ut eos qui dedoluerunt ad iustitiam revocet*].

15. *Ὃν καὶ σὺ φυλάσσου, quem et tu cave*] Cave eum ut periculosae consuetudinis hominem. Φυλάσσεο pro *cave* habet et Theocritus. Vide et Luc. 12: 15.

Λίαν γὰρ ἀνθέστηκε τοῖς ἡμετέροις λόγοις, valde enim verbis nostris restitit] Idem tibi facturus si quam ansam invenerit.

16. *Ἐν τῇ πρώτῃ μου ἀπολογίᾳ, in prima mea defensione*] Nempe postquam iterum Romam venerat. Ἀπολογεῖσθαι dicitur reus cum causam dicit. In Glossario, ἀπολογοῦμαι, *defendo*. Vide Luc. 21: 14, Act. 19: 33, 24: 10, 25: 8, 26: 1, 2, 24.

Οὐδείς μοι συμπαρεγένετο, ἀλλὰ πάντες με ἐγκατέλιπον, nemo mihi adfuit, sed omnes me dereliquerunt] Familiares scilicet, Neronis saevitiam extimescentes. Vide Ps. 88: 9.

Μὴ αὐτοῖς λογισθείη] *Ne* [*illis*] *imputetur*, nempe in hoc ut in graviora peccata ob hoc labi sinantur. Sit illis citus ad meliorem mentem reditus; ut Petro. [illegible] Vide quae ad Lucam diximus 23: 34.

17. *Ὁ δὲ Κύριός μοι παρέστη, Dominus autem mihi adstitit*] *Auxilio fuit*: sic παρέστη habes Ps. 109: 31.

Καὶ ἐνεδυνάμωσέ με, et confirmavit me] [illegible]. Vide 1 Tim. 1: 12. *Christus vires mihi dedit* ex promisso, Matth. 10: 19, 20.

Ἵνα δι' ἐμοῦ τὸ κήρυγμα πληροφορηθῇ] *Ut* [*per me*] *impleretur praedicatio*, id est, consummationem suam consequeretur, in ipsa aula Caesaris sonans. Vide supra 5.

Καὶ ἀκούσῃ πάντα τὰ ἔθνη, et audiant omnes gentes] Multi ex diversissimis gentibus, quibus in aula negotium erat. Martialis cum plurimos numerasset populos qui in aula erant Caesaris, addit:

Vox

Vox diversa sonat: populorum vox tamen una est,
Cum verus patriae diceris esse pater.

Καὶ ἐῤῥύσθην ἐκ στόματος λέοντος, et liberatus sum ab ore leonis] Id est Neronis, quem leonem vocavit et Seneca, memorante ad Iuvenalem Scholiaste. Mos Scripturae Principes idololatras et ob idololatriam saevientes appellare ferarum nomine, ut notat ad Danielem Iacchiades, ubi *leonis* nomine describuntur Reges Chaldaei: et specialiter sub hoc nomine denotari Nabuchodonosorum ab Amoso 5: 19, sentiunt Hebraei. Vide et Ier. 2: 30, Ioel 1: 6, Nah. 2: 12. De Tiberio est apud Iosephum XVIII. 8, τέθνηκεν ὁ λέων [*mortuus est leo*]. Annibal *Libycus leo* apud Silium Italicum. Imperium idololatricum describitur cum dentibus *leoninis* Apoc. 13: 2. Fecit hic Deus quod in Proverbio est,

Esurienti leone ex ore exsculpere praedam.

Simul allusio est ad locum Dan. 6: 22.

18. *Καὶ ῥύσεταί με ὁ Κύριος ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ, et liberabit me Dominus ab omni opere malo*] Non dicit, *liberabit me semper ab ore leonis*; sed *liberabit me*, ne quid agam Christiano, ne quid Apostolo indignum. *Liberabit*, nempe potente auxilio Spiritus. Vide quae ad Matth. 6: 13. In Manuscripto nova hic est periodus, ῥύσεταί με, sine καί.

Καὶ σώσει εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ τὴν ἐπουράνιον, et salvum faciet in regnum suum coeleste] Est compendium loquendi, pro σώζων ἄξει με εἰς τὴν βασιλείαν [*salvum me faciens ducet in regnum*]. Simile loquendi genus habuimus Act. 7: 9 et alibi. De voce ἐπουρανίου, vide 1 Cor. 15: 40, Eph. 1: 3, 20, 3: 10, 6: 12, Phil. 2: 10.

Ὧι ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, Ἀμήν, cui gloria in sempiternum, Amen] Similem δοξολογίαν [*laudationem*] circa finem Epistolae habuimus Rom. 16: 27, Phil. 4: 20, interdum et in mediis Epistolis.

19. *Ἄσπασαι Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, saluta Priscillam et Aquilam*] Nam hos Paulus Ephesi reliquerat, Act. 18: 19.

Καὶ τὸν Ὀνησιφόρου οἶκον, et Onesiphori domum] Non ipsum Onesiphorum, ut qui iam ex hac vita excessisset. Vide supra 1: 16.

20. *Ἔραστος ἔμεινεν ἐν Κορίνθῳ*, *Erastus remansit Corinthi*] Erat enim urbis eius arcarius, Rom. 16: 23. Fuerat in Macedoniam missus a Paulo, Act. 19: 20. Deinde Corinthum redierat, ibique manserat, nec venerat Romam.

Τρόφιμον δὲ, *Trophimum autem*] Ephesium, Act. 20: 5, 21: 29. Is Paulum comitatus erat Hierosolyma usque.

Ἀπέλιπον ἐν Μιλήτῳ ἀσθενοῦντα, *reliqui infirmum Mileti*] Omnino assentior doctissimo Bezae legenti *ἐν Μελίτῃ*. Nam et Arabs hic eam vocem habet qua *Meliten* appellat Act. 28: 1. In itinere Hierosolymis Paulus *Meliten* attigit, non Miletum. Videmus hic obiter Deum, qui tanta dona sanationum Apostolis dederat, aliquas voluisse corporis infirmitates, et in ipsis, et in ipsorum amicis manere, ut appareret eos esse homines. Ita hic Chrysostomus. De voce *ἀσθενεῖν* [*infirmum esse*] vide Ioh. 11: 1, 2.

21. *Σπούδασον πρὸ χειμῶνος ἐλθεῖν*, *festina ante hiemem venire*] Nempe Romam. Vide supra 9, ubi ostendimus paruisse huic praecepto Timotheum. Hic vero Paulus addit *ante hiemem*, quia periculosa est hieme navigatio.

Ἀσπάζεταί σε Εὔβουλος, *salutat te Eubulus*] Nomen est Atticum, quo appellatus Comediarum scriptor, Historicus alter, et alius Demosthenis adversator.

Καὶ Πούδης] *Pudens*, nomen Romanum est apud Martialem.

Καὶ Λῖνος] Presbyter Romae. Meminere Clemens Constitutionibus Apostolicis, Irenaeus III. 3, Eusebius III. 2; 4; V. 6 et alii. Nomen est Graecum.

Καὶ Κλαυδία] *Claudia* sive *Clodia* (nam idem est utrumque) nomen muliebre frequens Romae.

Καὶ οἱ ἀδελφοὶ πάντες, *et fratres omnes*] Qui multi iam erant Romae, ut apparet Rom. 1: 8; Phil. 4: 22.

22. *Ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς μετὰ τοῦ πνεύματός σου*, *Dominus Iesus Christus cum spiritu tuo*] Sic et Gal. 6: 18, Philem. 25. *Dominus vobiscum*, Ruth. 2: 4. Ibi Deus dicitur *Dominus*: hic vero Christus.

Ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν, *gratia vobiscum*] Hoc Paulus addidit manu sua. Vide 2 Thess. 3: 17, 18. Sic et Col. 4: 18, Tit. 3: 15.

AN-

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD TITUM.

In Creta non video fuisse Paulum Apostolum, nisi in illo itinere quo ab Hierosolymis tractus Romam, Act. 27: 7. Multi autem erant qui amore Pauli se navigationi eius addiderunt comites, quorum fuere Tychicus et Trophimus, 2 Tim. 4: 20, et Aristarchus, Col. 4: 10, et multi alii, inter quos et Titus, 2 Tim. 4: 10. Eum Paulus, cum Cretam transiret, initia ibi Ecclesiarum videns, credo ex illa dispersione post Stephanum, reliquerat ad ea agenda quae erant Metropolitae. Puto non male arbitrari Chrysostomum et alios, fuisse hunc Titum domo Corinthium, quia nomen eius est in multis Codicibus Act. 17: 7. Videtur autem mihi, ut et aliis ante me, scripta haec Epistola aut Roma, aut ex alio aliquo Italiae loco, inter prima et altera Pauli vincula, quo tempore liber serviebat Euangelio. Eo autem tempore propositum illi erat transire in Epirum. Nam Epiri Nicopolim, quae ab Actiaca Augusti victoria nomen habuit, rectius hic intelligit Hieronymus, et Latinorum alii, quam Graeci, qui nos in Thraciam mittunt.

CA-

CAPUT I.

1. *Παῦλος δοῦλος Θεοῦ, Paulus servus Dei*] Sunt quidem omnes Christiani δοῦλοι Θεοῦ, 1 Petr. 2: 16, sed eximie id Apostolis competit: qui alibi saepe δοῦλοι Χριστοῦ· sed hic Apostolus a causa principe ordiri voluit.

Ἀπόστολος δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Apostolus autem Iesu Christi] Hic titulus ferme in omnibus est Paulinarum Epistolarum exordiis.

Κατὰ πίστιν ἐκλεκτῶν Θεοῦ, ad fidem electorum Dei] Κατὰ hic significat id quo tendit Euangelica functio, ut 2 Tim. 1: 1, nempe *ad fidem illam serendam, per quam homines fiunt electi Dei*, id est, Deo charissimi. Genitivus ἐκλεκτῶν hic effectum significat. Et ἐκλεκτοὶ Θεοῦ dicuntur, quomodo διδακτοὶ τοῦ Θεοῦ [*a Deo docti*] Ioh. 6: 45.

Καὶ ἐπίγνωσιν ἀληθείας, et agnitionem veritatis] Fides praecedit; sequitur maior in dies ἐπίγνωσις. Sic et Eph. 4: 13. Ἐκ πίστεως εἰς γνῶσιν [*ex fide in cognitionem*], ait Clemens Strom. V.

Τῆς κατ' εὐσέβειαν, quae ad pietatem est] Iterum κατὰ significat id quo tenditur. In id enim datur et fides et cognitio, ut pie vivatur. Sic et 1 Tim. 6: 3. Τῇ κατ' εὐσέβειαν διδασκαλίᾳ [*ei quae ad pietatem est doctrinae*].

2. *Ἐπ' ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου, sub spe vitae aeternae*] Ἐπ' ἐλπίδι, *sub spe*, quae locutio est et 1 Cor. 9: 10. Ἐλπίδα ζωῆς αἰωνίου habes et infra 3: 7.

Ἣν ἐπηγγείλατο ὁ ἀψευδὴς Θεὸς, quam promisit qui non mentitur Deus אֵל נֶאֱמָן [*Deus verax*]. Firma spes est quae promisso nititur fallere nescientis. Ideo Deus vocatur צוּר, id est, *rupes*. Vocem ἀψευδὴς habes et Sap. 7: 18. In Glossario, ἀψευδὴς, *verax*.

Πρὸ χρόνων αἰωνίων] Non *ab aeterno*, sed *ante multa saecula*. Idem enim valet, quod ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων Act. 15: 7, ἐκ γενεῶν ἀρχαίων 15: 21. Vide quae diximus 2 Tim. 1: 9. Non autem hoc vult, promissam vitam aeternam isto nomine, sed magna bona promissa, sub quo involucro latet vita aeterna per Christum evoluta.

Re-

Respicitur praecipue id quod est Gen. 15: 1, 17: 1, 22: 18.

3. Ἐφανέρωσε δὲ καιροῖς ἰδίοις τὸν λόγον αὐτοῦ, *temporibus autem suis verbum suum manifestavit*] Aperuit decretum diu celatum, Rom. 16: 26. *Λόγον*, id est, דבר *decretum*, sicut *loqui* est *decernere*. *Καιροῖς ἰδίοις*, id est, *tempore a se in id destinato*. Sic et 1 Tim. 2: 6.

Ἐν κηρύγματι, *per praedicationem*] *Per illum nuntium*. Sic Euangelii praedicatio vocatur Rom. 16: 25, 1 Cor. 1: 21, 2: 4, 15: 14, 2 Tim. 4: 17.

Ὃ ἐπιστεύθην ἐγώ, *quae credita est mihi*] Idem loquendi genus Gal. 2: 7, 1 Thess. 2: 4, 1 Tim. 1: 11.

Κατ' ἐπιταγὴν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, *secundum praeceptum Salvatoris nostri Dei*] Adscendit rursus ad caussam principem. Sic κατ' ἐπιταγὴν τοῦ αἰωνίου Θεοῦ [*secundum praeceptum aeterni Dei*], Rom. 6: 26. Κατ' ἐπιταγὴν Θεοῦ σωτῆρος, 1 Tim. 1: 1, ubi dicta vide.

4. Τίτῳ γνησίῳ τέκνῳ, *Tito germano filio*] Aequatur hic Timotheo. Vide 1 Tim. 1: 2.

Κατὰ κοινὴν πίστιν, *secundum communem fidem*] Sic ἐν πίστει dicto ad Timotheum loco. Ostendit qua in re sit Pauli filius. Et dicit *fidem communem*, quia communis erat et Iudaeis, qualis Paulus; et Graecis, qualis Titus.

Χάρις, ἔλεος, εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, *gratia, misericordia, pax a Deo Patre et Domino Iesu Christo*] Haec quoque habes ibidem ad Timotheum: sed ἔλεος a Codicibus quibusdam hic abfuisse ex Origene et aliis discimus, nec legit Syrus.

Τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, *Salvatore nostro*] Titulum quem modo Deo dederat, nunc dat Christo, quia quae ad salutem nostram fecit Pater, ea fecit per Christum: quae Christus fecit, ea fecit Patris imperio.

5. Τούτου χάριν κατέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, *huius rei gratia reliqui te in Creta*] Manuscriptus, ἀπέλιπον: nempe ut Timotheum Ephesi. Reliquerat autem eum in Creta Paulus, eo quod iam diximus tempore. *Reliqui te Cretae* dixit Latinus interpres, minus usitate, non tamen sine exemplo. Nam et Varro, *Cretae ad Cortynam dicitur platanus esse*. Et Virgilius Aeneidos III:

Aut Cretae iussit considere Apollo.

Et

Et loquitur sic passim Hieronymus.

ᵈἽνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ] Manuscriptus, *ἐπιδιορθώσῃς reliqua pergas ordinare*, ea scilicet quae ego ob brevitatem temporis et impedimenta a custodibus ordinare non potui: nam *διορθοῦν* non semper est *corrigere*, sed saepe *ordinare*.

Καὶ καταςήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, et constituas per singulas civitates Presbyteros] זקנים sive פרנסין, inter quos principem obtinebat locum *ὁ ἐν λόγῳ κοπιῶν* [*laborans in verbo*], ut eum vocat Paulus, qui per excellentiam *προεςὼς* [*Antistes*] Iustino, sicut per similem excellentiam *ὁ ἐπίσκοπος* [*Episcopus*], *Angelus* in Apocalypsi. Eius erat docere, aut etiam potestatem docendi idoneis, sive Presbyteris, sive Laicis dare: plane ut factum in Synagoga. Et nota *κατὰ πόλιν*, quia Titus toti Cretae praepositus fuerat, quae ob urbium frequentiam olim dicta *ἑκατόμπολις* [*centum urbium insula*]. *Καταςήσῃς* יפקד, ut Gen. 39: 4, 5, 41: 34, Deut. 29: 10 et alibi.

Ὡς ἐγώ σοι διεταξάμην, sicut ego te iussi] *Inde abiens mandavi*. Idem verbum 1 Cor. 7: 17, 11: 34, 16: 1. שמתי.

6. *Εἴ τις ἐςὶν ἀνέγκλητος, si quis sine crimine est*] *Ἀνεπίληπτος* 1 Tim. 3: 2. Vocem *ἀνέγκλητος* habes 1 Cor. 1: 8, Col. 1: 22, 1 Tim. 3: 10. In Glossario, *ἀνέγκλητος, inaccusabilis*.

Μιᾶς γυναικὸς ἀνὴρ, unius uxoris vir] Unius matrimonii, 1 Tim. 3: 2.

Τέκνα ἔχων πιςὰ, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας, ἢ ἀνυπότακτα, filios habens fideles, non accusatos luxuriae, aut non subditos] *Τέκνα ἔχοντα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος* [*filios habentem subditos cum omni castitate*], 1 Tim. 3: 4. Signum id est tum probitatis, tum diligentiae ipsius, liberos instituisse ad fidem, ad obedientiam, ad temperantiam: ut merito maius ei regimen credi debeat, qui in minori talem se praestitit, Matth. 25: 21. *Ἐν κατηγορίᾳ* esse dicitur, sicut *ἐν αἰτίᾳ* [*in causa*]. *Ἀσωτία* quid sit, vide Luc. 15: 13, Eph. 5: 18, 1 Petr. 4: 4. *Ἄσωτος* זולל וסבא [*vorator et potator*] Deut. 21: 20. *Ἀνυπότακτος* איש נבער [*inobediens*] ibidem.

7. *Δεῖ γὰρ τὸν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι, oportet enim Epis-*

Episcopum sine crimine esse] Nam et πρεσβύτεροι [*Presbyteri*] omnes sunt ἐπίσκοποι τοῦ ποιμνίου [*gregis Episcopi*] Act. 20: 28; sed qui princeps erat κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] commune nomen occupavit, ut in Africa *Senes*.

'Ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, *sicut Dei dispensatorem*] Id est, οἰκονόμον μυστηρίων Θεοῦ [*dispensatorem mysteriorum Dei*], ut 1 Cor. 4: 4.

Μὴ αὐθάδη] *Αὐθάδης* ex origine est *sibi placens*, αὐτοάδης, explicante in Magnis Moralibus Aristotele. In Glossario vertitur *contumax*. Theophrasto, αὐθάδεια, ἀπήνεια ὁμιλίας ἐν λόγοις [*in congressu et consuetudine difficultas*]. Euripides:

Οὐδ' ἀστὸν ᾔνεσ' ὅστις αὐθάδης γεγὼς
Πικρὸς πολίταις ἐστὶν ἀμαθίας ὕπο.
[*Nec approbem civem molestus qui suis*
Est civibus elatus per imperitiam.]

Latini veteres quidam hoc loco *protervum* vertunt.

Μὴ ὀργίλον] 'Ὀργίλοι, *iracundi* Aristoteli Nicom. lib. X, qui ταχέως μὲν ὀργίζονται, καὶ οἷς οὐ δεῖ, καὶ ἐφ' οἷς οὐ δεῖ, καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ [*cito irascuntur, et quibus non oportet, et ob quae non oportet, et plus quam oportet*]. Hebraice אף איש Prov. 29: 22, ubi Graeci, ἀνὴρ δὲ ὀργίλος [*vir autem iracundus*].

Μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, non vinolentum, non percussorem, non turpis lucri cupidum] Haec habes etiam 1 Tim. 3: 3.

8. '*Ἀλλὰ φιλόξενον, sed hospitalem*] Et hoc ibi habes.

Φιλάγαθον] *Benignum* recte exposuit Latinus, ut videre est ex iis quae diximus 1 Tim. 3: 3.

Σώφρονα, sobrium] Sic et 1 Tim. 3: 2.

Δίκαιον, ὅσιον, iustum, sanctum] צדיק חסיד. Ita enim Hebraei ista distinguunt, ut posterius illud priore plus in se contineat. Et sic apud Apostolos prius est δικαιοῦσθαι posterius ἁγιάζεσθαι.

'*Ἐγκρατῆ*] *Qui se contineat etiam a licitis rebus, boni alicuius causa.* Sic sumitur τὸ ἐγκρατεύεσθαι 1 Cor. 7: 9, 9. 25. Respondet id verbum Hebraeo התאפק Gen. 43: 30, 1 Sam. 13: 12. Adde Act. 24: 25, Gal. 5: 22.

9. '*Ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, amplec-*

plectentem eum, qui secundum doctrinam est, vetum sermonem] Ἀντέχεσθαι cum Genitivo respondens Hebraeo החזיק est *firme aliquid amplecti*, ut apparet Esai. 56: 2, 4, 6, Prov. 3: 18. Est vox vere Graeca. Utuntur enim sic Euripides et Plato. Κατὰ τὴν διδαχὴν, id est, *ut ab Apostolis accepere*, שלדבר. Etiam hic Ambrosius legit ἀνθρωπίνου λόγου [*humanum sermonem*], quem errorem ex scribendi compendio natum diximus ad 1 Tim. 1: 15, 3: 1.

Ἵνα δυνατὸς ᾖ, *ut potens sit*] Saepe hanc locutionem habemus, δυνατός ἐςι pro δύναται, Rom. 4: 21, 11: 23, 14: 4 et alibi. Sic et Num. 22: 38, in Graeco.

Παρακαλεῖν, *exhortari*] Ad perseverantiam et incrementum in pietate.

Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῇ ὑγιαινούσῃ] *Per doctrinam* illam Euangelicam, puram, *salubrem*, 1 Tim. 1: 10, 6: 3, 2 Tim. 1: 13, 4: 3. At Manuscriptus pro his verbis habet τοὺς ἐν πάσῃ θλίψει [*eos qui sunt in omni afflictione*], quod si recipimus, iam παρακαλεῖν non erit *hortari*, sed *consolari*, ut saepe. Vide 2 Cor. 1: 4.

Καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν, *et eos qui contradicunt arguere*] Qui possit Iudaeos convincere per veteres prophetias et miracula, Graecos vero partim per miracula, partim per eruditorum inter ipsos testimonia. Haec non sunt τοῦ τυχόντος [*plebeii cuiusdam*].

10. Εἰσὶ γὰρ πολλοὶ καὶ ἀνυπότακτοι] Καὶ [*et*] melius abest in Manuscripto. *Multi*, inquit, *sunt apud vos* מורים [*rebelles*], *homines disciplinae illius, quae in Ecclesia est, impatientes.*

Ματαιολόγοι] Γόητες 2 Tim. 3: 13. In Glossario, ματαιολόγος, *vaniloquus*. Ἐξετράπησαν εἰς ματαιολογίαν [*diverterunt in vaniloquentiam*] 1 Tim. 1: 6. וחשבי און Ezech. 11: 2.

Καὶ φρεναπάται, *et seductores*] מתעים Esai. 9: 15, πλανῶντες καὶ πλανώμενοι [*errare facientes et errantes*] 2 Tim. 3: 13. Verbum φρεναπατᾷν habemus Gal. 6: 3.

Μάλιςα οἱ ἐκ περιτομῆς, *maxime qui de circumcisione sunt*] Locutionem hanc ἐκ περιτομῆς habemus et Act. 10: 45, 11: 2, Gal. 2: 12, Col. 4: 11. Illos indicat, qui docebant omnibus Israelitis partem futuram in altero sae-

saeculo; quo nulla doctrina perniciosior. Et sunt qui Christiani dici volunt, et sub aliis nominibus idem docent. Multos in Creta fuisse Iudaeos docet nos pluribus in locis Iosephus et Lucas Act. 2: 11.

11. *Οὓς δεῖ ἐπιστομίζειν, quibus oportet os obturare*] *Os obturare*, *ἐπιδύειν τὸ στόμα.* Pollux *ἐπιστομίζειν* interpretatur *ἐπισχεῖν λέγοντα* [*loquentem reprimere*]. Hoc in Zohar ad Deuteronomium et apud alios Rabbinos dicitur פום.

Οἵτινες ὅλους οἴκους ἀνατρέπουσι, qui universas domos evertunt] *Evertunt*, id est, a salute abducunt, quod *ἀνατρέπειν τὴν πίστιν* [*fidem evertere*] 2 Tim. 2: 18.

Διδάσκοντες ἃ μὴ δεῖ, docentes quae non oportet] Ea quae vitiis favent. Vide Ezech. 13: 18. *Τὰ μὴ δέοντα* 1 Tim. 5: 13.

Αἰσχροῦ κέρδους χάριν, turpis lucri gratia] Turpe sane lucrum quod fit ex doctrina animos corrumpente. Vide quae dicta Matth. 23: 14, 2 Tim. 3: 6, Rom. 16: 18, Phil. 3: 19.

12. *Εἶπέ τις ἐξ αὐτῶν, dixit quidam ex illis*] Unus Cretensium, apud quos vivis. Dixit hoc qui eos bene noverat.

Ἴδιος αὐτῶν προφήτης, indigena ipsorum Propheta] Epimenides, quem *vaticinantibus per furorem* annumerat Cicero de Divinatione: *προφήτην* eum vocat etiam Dio Prusiensis. Liber eius nomen habebat *χρησμῶν* [*oraculorum*]. Clinias apud Platonem de Legibus: *Τῇδε γὰρ ἴσως ἀκήκοας, ὡς Ἐπιμενίδης γέγονεν ἀνὴρ θεῖος, ὃς ἦν ἡμῖν οἰκεῖος· ἐλθὼν δὲ πρὸ τῶν Περσικῶν δέκα ἔτεσι πρότερον παρ' ὑμᾶς κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ μαντείαν, θυσίας τε ἐθύσατό τινας, ἃς ὁ Θεὸς ἀνεῖλε· καὶ δὴ καὶ φοβουμένων τὸν Περσικὸν Ἀθηναίων στόλον, εἶπεν ὅτι δέκα μὲν ἐτῶν οὐχ ἥξουσιν· ὅταν δὲ ἔλθωσιν, ἀπαλλαγήσονται, πράξαντες οὐδὲν ὧν ἤλπιζον, παθόντες δὲ ἢ δράσαντες πλείω κακά* [*Audisti forte fuisse hic Epimenidem Divinum virum, nostrum etiam propinquum, qui decennio ante res contra Persas praeclare gestas cum ad vos venisset, ut erat divino oraculo praedictum, immolatis hostiis, quas Deus iusserat, praedixit, cum Athenienses Persicam classem formidarent, nec venturos esse Persas toto eo decennio, et, ubi venissent, re in-*

fec-

fecta, plura praeterea mala quam fecerint passos, esse abituros]. Vocat eum θεόλογον [*theologum*] Diodorus Siculus libro V. Καθαρμοὺς διὰ τῶν ἐπῶν ἐποιήσατο [*Carminibus lustrabat*], ait de eo Strabo lib. X. Plutarchus Solone: Οὕτω δὴ μετάπεμπτος αὐτοῖς ἧκεν ἐκ Κρήτης Ἐπιμενίδης ὁ Φαίςιος· ὃν ἕβδομον ἐν τοῖς σοφοῖς καταριθμοῦσιν ἔνιοι τῶν οὐ προσιεμένων τὸν Περίανδρον. Ἐδόκει δέ τις εἶναι θεοφιλὴς καὶ σοφὸς περὶ τὰ θεῖα, τὴν ἐνθουσιαςικὴν καὶ τελεςικὴν σοφίαν· διὸ καὶ παῖδα Νύμφης ὄνομα Βάλτης καὶ Κούρητα νέον αὐτὸν οἱ τότε ἄνθρωποι προσηγόρευον [*Eam ob causam accitus ex Creta, venit Epimenides Phaestius, quem in numero Sapientum quidam, reiicientes Periandrum, recensent septimum. Habebatur is vir Deo apprime acceptus, in rebusque sacris sapientia praecellens fanatica et mystica: unde Nymphae filium Baltae nomine ac novum Cureta eum illius aetatis homines dicebant*]. Vide et sequentia ibidem. Laertius eum dicit fuisse γνωςικώτατον [*rerum abditarum scientissimum*], et Apuleius *fatidicum*. Maximus Tyrius Diatriba XXII: Ἦλθεν Ἀθήναζε καὶ ἄλλος Κρὴς ἀνήρ, ὄνομα Ἐπιμενίδης· οὐδὲ οὗτος ἔσχεν εἰπεῖν αὐτοῦ διδάσκαλον· ἀλλ' ἦν μὲν δεινὸς τὰ θεῖα, ὥςε τὴν Ἀθηναίων πόλιν κακουμένην λοιμῷ καὶ ςάσει διεσώσατο ἐκθυσάμενος [*Alius Athenas venit Cretensis, nomine Epimenides: qui nullum quoque artis suae praeceptorem afferre poterat; et tamen tanta illi divinarum rerum erat scientia, ut Atheniensium Rempublicam a peste simul seditionibusque quibus conflictabatur, sacrorum expiatione vindicaverit*]. Dicitur autem Paulo Propheta, quia a suis pro tali habebatur, sicut Prophetae Baal. Quae autem praedixit Epimenides, talia erant quae Daemonum ope sciri certo poterant, si verum est quod de eo ait Aristoteles Rhet. III. 17: Περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἐμαντεύετο, ἀλλὰ περὶ γεγονότων, ἀδήλων δέ [*Futura non praedicebat, tantum quae iam facta nec tamen nota essent, aperiebat*]. Vox προφητῶν etiam Graecis in usu. Sacerdotes Ammonis hoc vocabulo appellat Plutarchus. Et inter Latinos Iulius Tragicus sic appellavit fanorum antistites, teste Festo.

Κρῆτες ἀεὶ ψεῦςαι, *Cretenses semper mendaces*] Citat hunc

hunc versum et Favorinus. Infamati ab omni aevo Cretes hoc nomine. Callimachus:

Κρῆτες ἀεὶ ψεῦςαι· καὶ γὰρ τάφον, ὦ ἄνα, σεῖο,
Κρῆτες ἐτεκτήναντο.
[Cretenses semper mendaces, namque sepulchrum,
Rex, struxere tuum.]

Ovidius:

Numquid ei hoc fallax Creta negare potes?

Et alibi:

—— Non fingunt omnia Cretes.

Hinc proverbium, *πρὸς Κρῆτα Κρητίζειν* [*cum Crete Cretensem agere*].

Κακὰ θηρία, malae bestiae] Id est, homines in eo feris similes, quod aliis latenter noceant. *Αὐτὸ τὸ θηρίον* [*ipsa bestia*], Aeschines de Demosthene.

Γαςέρες ἀργαί] *Ventres otiosi.* Ita vulgo Interpretes: non male. Favorinus *γαςέρες ἀργοὶ* citat, et exponit *γαςριμάργους* [*gulosos*]. Videtur enim *ἀργοῦ* vocem sumpsisse in sensu strenuitatis, *παρὰ τὸ ἀρκεῖν*, quasi dixisset Epimenides *strenuos comedones.* Etiam Latinis *ventres* dicuntur homines quibus ea pars potissima est.

13. *Ἡ μαρτυρία αὕτη ἐςὶν ἀληθής, testimonium hoc verum est*] Quasi dicat, Epimenidis verba adduxi, non quod ipsi multum sit tribuendum fidei, sed quod experientia id ipsum et me docuerit et alios.

Δι' ἣν αἰτίαν, quam ob causam] Cum tales sint.

Ἔλεγχε αὐτοὺς ἀποτόμως] גער, *severe eos admone.* Sic *ἀποτόμως* habemus et 2 Cor. 13: 10, et *ἀποτομίας* vocem Rom. 11: 22. Et nomen *ἀπότομοι*, et adverbium *ἀποτόμως* habetur apud Sapientem Hebraeum. In Glossario, *ἀποτόμως, praecise.*

Ἵνα ὑγιαίνωσιν ἐν τῇ πίςει] *Ut doctrinam servent sanam*, id est, incorruptam. Nam doctrinae *fidei* nomen datur per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*]. Sic infra 2: 2, *ὑγιαίνοντας τῇ πίςει.* Notat Aristoteles *sanum* primum dici de homine: *ἀναλόγως* [*ex analogia*] de iis quae ad sanitatem conferant. Sic *διδασκαλία ὑγιαίνουσα* [*doctrina sana*] supra 1: 9, infra 2: 1, 2 Tim. 1: 13.

14. *Μὴ προσέχοντες Ἰουδαϊκοῖς μύθοις, non intendentes Iudaicis fabulis*] De Messia Rege terreno: de resurrectio-

tione priore in his terris: de bello Gog et Magog: de Behemotho et Leviathano, ac similibus. *Προσέχειν μύθοις* habuimus et supra 1 Tim. 1: 4.

Καὶ ἐντολαῖς ἀνθρώπων ἀποστρεφομένων τὴν ἀλήθειαν, *et mandatis hominum veritatem aversantium*] Etiam quae Deus per Mosem praeceperat sunt praecepta hominum ubi Gentilibus imponuntur, quibus lex illa data non fuerat: imo etiam cum a Iudaeis hoc tempore exiguntur ut ad salutem necessaria, Eph. 2: 15. *Aversantium veritatem*, id est, Euangelium. De voce *ἀποστρέφειν* vel *ἀποστρέφεσθαι* vide 2 Tim. 4: 4.

15. *Πάντα μὲν καθαρὰ τοῖς καθαροῖς*, *mundis omnia munda*] Quod generaliter dixerat, applicat ad leges de cibis vetitis. De iisdem Rom. 14: 20, *πάντα μὲν καθαρὰ*, nempe per Euangelium. Hic additum est *τοῖς καθαροῖς*, id est, Christianis puro corde et conscientia Deum colentibus, Matth. 5: 8, 1 Tim. 1: 5, 3: 9, 2 Tim. 1: 3, 2: 22.

Τοῖς δὲ μεμιασμένοις] חנפים vel נטמאים, *eis qui vitae sunt impurae*. Est enim passivum in sensu reciproco, ut Hebr. 12: 15.

Καὶ ἀπίστοις, *et infidelibus*]. Id est, qui a priori impuritate per fidem se non purificant.

Οὐδὲν καθαρὸν, *nihil est mundum*] Non placent Deo quae agunt etiam circa res medias: quia actiones tales ex animo Deus aestimat. Vide 1 Cor. 7: 14, 1 Tim. 4: 5 et ibi dicta.

Ἀλλὰ μεμίανται αὐτῶν καὶ ὁ νοῦς καὶ ἡ συνείδησις, *sed inquinatae sunt eorum et mens et conscientia*] Passivum hic sumitur pro verbo substantivo et participio. נטמא apud Hebraeos. Illud secundum *καὶ* hic valet *ὥσπερ* [*veluti*], more itidem Hebraeo. Non mirum est mentem eorum sordibus obsitam non videre quod verum est, quia mala vita, cuius ipsi sibi sunt conscii, sordes istas in mentem advehit.

16. *Θεὸν ὁμολογοῦσιν εἰδέναι*, *profitentur se nosse Deum*] Iudaei scilicet isti, dicunt se agnoscere Deum verum, mundi opificem, auctorem Legis per Mosem datae, inspiratorem Prophetarum, Rom. 2: 17. *Ὁμολογοῦσι*, *praedicant*, *profitentur*, Rom. 10: 9, Tim. 6: 12, 1 Ioh. 4: 2, 3.

Τοῖς

Τοῖς δὲ ἔργοις ἀρνοῦνται, factis autem negant] Faciunt contra legis praecepta. De hac locutione vide 2 Tim. 3: 5.

Βδελυκτοὶ ὄντες, cum sint abominabiles] Digni quos omnes exsecrentur. Sicut תועבה, quod proprie est βδέλυγμα, sed etiam per βδελυκτὸς vertitur, Prov. 17: 15.

Καὶ ἀπειθεῖς, et inobedientes] Ne illi quidem parent legi, quam Divinam esse dicunt, Rom. 2: 21—23.

Καὶ πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἀδόκιμοι, et ad omne opus bonum inutiles] Rabbini dicerent פסלים, *inutiles*, non minus quam nummi qui reiiciuntur. Vide Rom. 1: 28, 1 Cor. 9: 27, 2 Cor. 13: 5, 6, 2 Tim. 3: 8, Hebr. 6: 8. Tales autem sunt profani omnes. Etiamsi quid faciant quod oportet, non faciunt ut oportet.

CAPUT II.

1. *Σὺ δὲ λάλει, tu autem loquere*] Id est, *doce*. Sic enim Hebraei dicunt אמר ubi de Doctoribus agunt.

Ἃ πρέπει τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ] *Quae conveniunt cum ista sancta disciplina*, de qua ante dixi 1: 9.

2. *Πρεσβύτας, senes*] Videtur hic potius aetas intelligenda quam dignitas. Et frequens est eo sensu vox πρεσβύτης apud interpretes Veteris Testamenti. Movet me ut ita sumam id quod sequitur infra 4 et 6.

Νηφαλίους εἶναι, ut sobrii sint] Id est, vino utentes non plus quam valetudo requirit. *Senibus vinum pro lacte esse* aiunt Graeci; sed modum servare debent, primum ut valetudini suae et menti consulant: deinde ut quantum aetate praestant caeteris, tantum praestent et exemplis. De voce *νηφαλίου* vide 1 Tim. 3: 2, 11.

Σεμνοὺς, pudici] Vide 1 Tim. 3: 8.

Σώφρονας, prudentes] Vide idem.

Ὑγιαίνοντας τῇ πίστει, sani in fide] Supra 1: 13.

Τῇ ἀγάπῃ, τῇ ὑπομονῇ, in dilectione, in patientia] Quae fidem sequuntur, 2 Tim. 3: 10. *Sanitas* in his est sinceritas.

3. *Πρεσβύτιδας ὡσαύτως, anus similiter*] Appellantur et sic κατ' ἐξοχὴν αἱ προκαθήμεναι [*per excellentiam quae praesident*]. Sed cur de aetate hic potius sumendum

 sit,

sit, iam indicavimus. Et utitur hoc sensu ea voce Aeschines.

Ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς, *in habitu sancto*] Κατάστημα Hesychio, quod in Glossario vertitur *status*, et *gestum* et *habitum* significat. Ἱεροπρεπεῖς, quasi semper in Templo versarentur, ut anus illae Iudaicae, de quibus vide quae dicta ad Luc. 2: 37. Sic ἱεροπρεπὴς κνίσσα [*nidor sacer*] apud Lucianum. Ἱεροπρεπῶς, θεοπρεπῶς [*sancte*] Hesychius.

Μὴ διαβόλους, *non criminatrices*] 1 Tim. 3: 11.

Μὴ οἴνῳ πολλῷ δεδουλωμένας, *non multo vino servientes*] Idem quod νηφαλίους dicto ad Timotheum loco. Οἴνῳ δεδουλωμένοι, מאחרים על־היין [*qui commorantur in vino*] Prov. 23: 30. Consuetudo homines vitiorum servos facit, Ioh. 8: 34, Rom. 7: 14. *Anus multibiba* et *merobiba* apud Plautum.

Καλοδιδασκάλους] *Recta docentes.* Talis foemina laudata Prov. 31: 26, ותורת־חסד על לשונה [*Lex benignitatis in lingua eius*]. Non tales de quibus queritur apud Euripidem Hermione:

Κακῶν γυναικῶν εἴσοδοί μ' ἀπώλεσαν.

[*Me perdiderunt mulierum affatus mali.*]

4. Ἵνα σωφρονίζωσι τὰς νέας, *ut prudentiam doceant adolescentulas*] Theano: *Ταῖς νεωτέραις ὑμῖν ἡ μὲν ἐξουσία παρὰ τοῦ νόμου δέδοται, τῶν οἰκετῶν ἄρχειν ἅμα τῷ γήμασθαι· ἡ δὲ διδασκαλία παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἀπαντᾷν ὀφείλει περὶ τῆς οἰκονομίας ἀεὶ παραινούντων* [*Iuvenculis nuptis statim lege imperium in servos datur: has tamen doceri oportet a provectioribus, quae eas de domus regimine assidue admoneant*], et quae sequuntur. Σωφρονισταὶ dicebantur Athenis *qui iuvenum mores formabant.*

Φιλάνδρους εἶναι] *Ut sint maritorum amantes*, quo sensu Lucianus φιλανδρίαν [*amorem in maritum*] in laude dixit. Ἀνὴρ et *maritum* significat, et *quemvis virilis sexus*, quo respectu mulier φίλανδρος dicitur probri caussa *virosa.*

Φιλοτέκνους] *Liberûm amantes.* Hirundini hoc nomen dant Graeca epigrammata.

5. Σώφρονας] *Modestae.* Vide 1 Tim. 2: 15, 3: 2.

Ἁγνάς, *castae*] De queis mentiri fama veretur.

Οἰ-

Οἰκουροὺς, domus curam habentes] Non περιερχομένας τὰς οἰκίας [*circumeuntes domos*], ut illae de quibus 1 Tim. 5: 13 et Prov. 7: 12. Philo de Legibus specialibus: Ἀγοραὶ γὰρ καὶ βουλευτήρια καὶ δικαστήρια καὶ θίασοι, καὶ σύλλογοι πολυανθρώπων ὁμίλων, καὶ ὁ ἐν ὑπαίθρῳ βίος, διὰ λόγων καὶ πράξεων κατὰ πολέμους, καὶ κατὰ εἰρήνην, ἀνδράσιν ἐφαρμόζουσι· θηλείαις δὲ οἰκουρία καὶ ἔνδον μονὴ, παρθένοις μὲν εἴσω κλισιάδων τὴν μεσαύλιον ὅρον πεποιημέναις· τελείαις δὲ ἤδη γυναιξὶ τὴν αὔλιον [*Fora, curiae, tribunalia, sodalitia, comitia, et sub dio vita, quae causis agendis, rebusque gerendis in bello ac pace occupata est, viris conveniunt; foeminis vero cura rei familiaris, et domus custodia. Virgines penetralia, mulieres aulam non egrediantur*]. Quae ultima ex illis sunt Menandri:

— Πέρας γὰρ αὔλιος θύρα
Ἐλευθέρᾳ γυναικὶ νενόμισ' οἰκίας.
[— *Nam limes domus*
Matronis gravibus, atriense est ostium.]

Quicum non male convenit illud Meleagro Euripidis:

Ἔνδον μένουσαν τὴν γυναῖκ' εἶναι χρεὼν
Ἐσθλὴν, θυράσι δ' ἀξίαν τοῦ μηδενός.
[*Lare contineri foeminae officium probae est,*
Foris vagantes nullius pretii puta.]

Ἀγαθὰς, benignae] Φιλαγάθους, ut de Presbytero loquitur supra 1: 8. Talis Tabitha Act. 9: 36, πλήρης ἀγαθῶν ἔργων [*plena operibus bonis*].

Ὑποτασσομένας τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν, subditae viris suis] Et hic passivum est pro reciproco, quod in verbis τάσσεσθαι, et inde derivatis frequens: maxime vero in ὑποτάσσεσθαι, Luc. 2: 51, Rom. 8: 7, 10: 3, 13: 1, 5. Et nominatim de mulieribus Eph. 5: 22, Col. 3: 18, quibus locis dicta consule.

Ἵνα μὴ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ βλασφημῆται, ne quis calumnietur verbum Dei] Sic et Rom. 2: 24, 1 Tim. 6: 1. Nam si qua mulier Christiana vixisset licentius, continuo dicturi erant Graeci, *Quid ei proficit nova haec disciplina?* Maxime vero in hoc periclitabantur, si maritus esset aut Paganus, aut Iudaeus.

6. *Τοὺς νεωτέρους, iuvenes*] נערים.

 Ὡσαύ-

Ὡσαύτως παρακάλει σωφρονεῖν] *Ad modestiam* [*similiter*] *eos excita.*

7. *Περὶ πάντα σεαυτὸν παρεχόμενος τύπον καλῶν ἔργων, in omnibus praebens te ipsum exemplar bonorum operum*] Non verbis tantum praeire debes, sed et exemplo. *Τύπον* pro *exemplari quod imitandum proponitur* habemus Phil. 3: 17, 1 Thess. 1: 7, 2 Thess. 3: 9; 1 Petr. 5: 3.

8. *Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ἀδιαφθορίαν, σεμνότητα, ἀφθαρσίαν, λόγον ὑγιῆ, ἀκατάγνωστον, in docendo integritatem, gravitatem, incorruptibilitatem, verbum sanum, irreprehensibile*] In Manuscripto *ἀφθορίαν* [*integritatem*], cujus interpretamentum illud *ἀφθαρσίαν*, quod a pluribus Codicibus abest: neque id legere Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Reguntur hi accusativi ab illo *παρεχόμενος*, non repetito *σεαυτόν*. Solet *ἄφθορος* dici de virgine. Est ergo *ἀφθορία ἐν τῇ διδασκαλίᾳ*, *puritas illibata.* *Σεμνότης* est *in docendo gravitas*, ut 1 Tim. 2: 2, 3: 4. *Λόγος ὑγιὴς, ἀκατάγνωστος is sermo, in quo non modo nihil sit noxium, sed nec quod male accipi possit.* Vide Gal. 2: 11. Vocem *ἀκατάγνωστος* habes et 2 Macc. 4: 47.

Ἵνα ὁ ἐξ ἐναντίας ἐντραπῇ, μηδὲν ἔχων περὶ ὑμῶν λέγειν φαῦλον, ut is qui adversae est partis vereatur, nihil habens quod de vobis malum dicat] *Ὁ ἐξ ἐναντίας* est *is qui adversae est partis:* loquitur sic et Aristoteles. Articulus autem ὁ hic generalitatem significat, ut alibi saepe. De voce *ἐντρέπεσθαι* vide 2 Thess. 3: 14. *Φαῦλον* שׁוּל Ioh. 3: 20, 5: 29, Iac. 3: 16.

9. *Δούλους ἰδίοις δεσπόταις ὑποτάσσεσθαι, servos dominis suis subditos esse*] Repetendum ex superiore loco *παρακάλει.* Rursum hic habes *ὑποτάσσεσθαι* in sensu reciproco. Sensus idem qui Eph. 6: 5, Col. 3: 22.

Ἐν πᾶσιν εὐαρέστους εἶναι, in omnibus rebus placere studentes] Nempe *τοῖς δεσπόταις* [*dominis*], qui dativus ex praecedenti subintelligitur. Solet autem *εὐάρεστος* dativum habere post se, Sap. 4: 10, Rom. 12: 1, 2, 14: 18, 2 Cor. 5: 9, Eph. 5: 10, Phil. 4: 18, Col. 3: 20. Vult servos omni modo id agere, ut Dominis placeant, eisque se probent. *Ἐν πᾶσιν* sume ut Col. 3: 22.

Μὴ ἀντιλέγοντας] *Non responsatores*; ita enim Plautus loquitur.

10. *Μὴ νοσφιζομένους*] *Non furaces* vult dicere: sed leniori verbo usus est, ut cum Iurisconsulti dicunt *res amotas*. Vide 2 Macc. 4: 32. In Glossario, *νοσφίζομαι*, *peculor*, *usurpo*.

Ἀλλὰ πίςιν πᾶσαν ἐνδεικνυμένους ἀγαθὴν, *sed in omnibus fidem bonam ostendentes*] *Ἀγαθὴν πίςιν* ex Latino, *bonam fidem*. *Ἐνδείκνυσθαι* sume ut 2 Tim. 4: 14.

Ἵνα τὴν διδασκαλίαν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ κοσμῶσιν ἐν πᾶσιν, *ut doctrinam Servatoris nostri Dei ornent ab omni parte*] Ut professionem suam ornent, ut commendent bonis moribus. Nam professionem *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] vocat *διδασκαλίαν*. Et doctrinam hanc Christi, *Dei Patris doctrinam* vocat, quia ipsi a Deo Patre fuit mandata. De titulo *σωτῆρος* tributo Patri Christi vide 1 Tim. 2: 3, 4: 10, supra 1: 3.

11. *Ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ*, *apparuit enim gratia Dei*] Summa Dei bonitas quae in Euangelio apparuit; summam etiam vitae puritatem desiderat. Comparat hanc bonitatem astro alicui, quod subito illucet. Vide Luc. 1: 79, Act. 27: 20, infra 3: 4. נגלה ut Gen. 35: 7. Locum Sophoniae 2: 11 sic habent Graeci: *Ἐπιφανήσεται ὁ Κύριος ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἐξολοθρεύσει πάντας τοὺς θεοὺς τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς, καὶ προσκυνήσουσιν αὐτῷ ἕκαςοι ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ* [*Se patefaciet iis Dominus, omnesque Deos gentium terrae disperdet, et adorabunt eum singuli de loco suo*]. Quae verba paululum mutata citat Chrysostomus II adversus Iudaeos.

Ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις] *Quae salutaris est hominibus omnibus*, nempe eam acceptantibus.

12. *Παιδεύουσα ἡμᾶς*, *erudiens nos*] Nempe per Christum.

Ἵνα ἀρνησάμενοι τὴν ἀσέβειαν καὶ τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας, *ut abdicantes impietatem et cupiditates mundanas*] *Ἀρνησάμενοι* hic est *abdicantes*, ea locutione de qua egimus 2 Tim. 3: 5. *Ἀσέβεια* solet *εἰδωλολατρείαν* [*idololatriam*] sequi, ut apparet ex Ciceronis disputationibus de Natura Deorum. *Κοσμικαὶ ἐπιθυμίαι* dicuntur eae cupiditates, quas maior pars hominum sequitur. Ea enim pars maior saepe in his libris *κόσμου* [*mundi*] vocatur nomine.

Σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς ζήσωμεν ἐν τῷ νῦν

 αἰῶ-

αἰῶνι, sobrie et iuste et pie vivamus in hoc seculo] Tribus verbis breviter omnes officii nostri partes conclusit. Nam ea aut ad nos pertinent, aut ad hominem alterum, aut ad Deum. Philo, libro Virum bonum esse liberum: Ὅροις καὶ κανόσι τριττοῖς χρώμενοι τῷ τε φιλοθέῳ, καὶ φιλαρέτῳ, καὶ φιλανθρώπῳ. Τοῦ μὲν οὖν φιλοθέου δείγματα παρέχονται μυρία, τὴν παρ' ὅλον τὸν βίον συνεχῆ καὶ ἐπάλληλον ἁγνείαν, τὸ ἀψευδές, τὸ πάντων μὲν ἀγαθῶν αἴτιον, κακοῦ δὲ μηδενὸς νομίζειν εἶναι τὸ θεῖον. Τοῦ δὲ φιλαρέτου, τὸ ἀφιλοχρήματον, τὸ ἀφιλόδοξον, τὸ ἀφιλήδονον, τὸ ἐγκρατές, τὸ καρτερικόν· ἔτι δὲ ὀλιγόδειαν, ἀφέλειαν, εὐκολίαν, τὸ ἄτυφον, τὸ νόμιμον, τὸ εὐσταθές, καὶ ὅσα τούτοις ὁμοιότροπα· τοῦ δὲ φιλανθρώπου, εὔνοιαν, ἰσότητα παντὸς λόγου κρείττονα κοινωνίαν [*Quae triplici regula examinant, amore Dei et virtutis et hominum. Pietatis erga Deum argumenta prae se ferunt plurima, castitatem in tota vita perpetuam, a iureiurando mendacioque abstinentiam, et quod ad Deum auctorem bona omnia, malum vero nullum referunt. Virtutem quoque sibi esse cordi satis declarant, dum pecunias, honores, voluptatesque contemnunt fortiter, vivuntque continenter, in laboribus complexi frugalitatem, simplicitatem, facilitatem, modestiam, legum reverentiam, constantiam et id genus caetera. Charitatem porro eorum erga homines indicat benevolentia, mira dictu aequabilitas, et omnium rerum societas*], etc. Idem pietatis et iustitiae cohaerentiam sic ostendit: Τῆς αὐτῆς φύσεώς ἐστιν, εὐσεβῆ τε εἶναι καὶ φιλάνθρωπον· καὶ περὶ τὸν αὐτὸν, ἑκάτερον, ὁσιότης μὲν πρὸς Θεὸν, δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπους θεωρεῖται [*Eiusdem est naturae religiosum esse et hominum amantem: apud eundem spectantur pietas in Deum et in homines iustitia*]. Qua de re multa diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 20. 44 et seqq., tum in textu, tum in Annotatis.

13. *Προσδεχόμενοι τὴν μακαρίαν ἐλπίδα, exspectantes beatam spem*] Est et hic μετωνυμία [*transnominatio*]. Nam rei speratae datur *spei* nomen, ut et Gal. 5: 5, Col. 1: 5. Et *spes*, id est, vita aeterna dicitur μακαρία, quia omne id quod beatum hominem facere potest in se continet.

Καὶ ἐπιφάνειαν τῆς δόξης, et apparitionem gloriae] Hic rursus καὶ est ἐξηγητικόν [*explicativum*]. Et ἐπιφάνεια δό-

δόξης more Hebraeo est *gloriosa apparitio.* Vide Matth. 25: 30, Marc. 13: 26.

Τοῦ μεγαλοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ, magni Dei et Servatoris nostri Iesu Christi] Illa apparitio dicitur non Christi tantum futura, sed et Dei: quia Deus maiestatem illam Christo tribuit. Ideo dicitur Christus venturus ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς [*cum gloria Patris*] Matth. 16: 27, Marc. 8: 38. Ita hunc locum recte accepit Ambrosius. Qui putant τοῦ σωτῆρος dici debuisse, si haec distinxisset Apostolus, norint in his libris τὰ ἄρθρα [*articulos*] saepe poni ubi opus non est, et saepe omitti ubi ex usu ponerentur.

14. *Ὃς ἔδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν, qui dedit se ipse pro nobis*] Qui Iesus morti se devovit nostra causa.

Ἵνα λυτρώσηται ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἀνομίας, ut nos redimeret ab omni iniquitate] Nempe per praedicationem Apostolorum fultam illo Spiritu quem Christus ipsis impetraverat. Vide 1 Petr. 1: 18.

Καὶ καθαρίσῃ ἑαυτῷ λαὸν περιούσιον] Id est, *purgatos a vitiis, eos sibi faceret populum praestantem.* עם סגל, Exod. 19: 5, Deut. 7: 6, 14: 2, 26: 18, vertitur λαὸς περιούσιος a περιεῖναι quod est *praestare*, ut apud Plutarchum Lycurgo, Τοσοῦτον περιῆν τῇ πόλει [*Adeo praestans erat in urbe*]. Hinc et περιουσιασμὸς Ps. 135: 41, Eccl. 2: 8, *possessionum praestantissima.* Symmachus pro eodem dixit ἐξαίρετον [*selectum*], ut nos docet Hieronymus.

Ζηλωτὴν καλῶν ἔργων, sectatorem bonorum operum] קנא, id est, *vehementer studiosum.* Vide de hac voce Act. 21: 20, 22: 3, 1 Cor. 14: 12, Gal. 1: 14.

15. *Ταῦτα λάλει, καὶ παρακάλει, haec loquere et exhortare*] Sume λάλει, ut supra 1. In Manuscripto pro λάλει est δίδασκε [*doce*].

Καὶ ἔλεγχε μετὰ πάσης ἐπιταγῆς, et argue cum omni imperio] Nempe imperans Dei nomine ut a peccatis abstineant: quomodo ἐπιταγὴ sumitur 2 Cor. 8: 8.

Μηδείς σου περιφρονείτω, nemo te contemnat] Id est, ita te gere, ne contemni possis. Similis monitio 1 Tim. 4: 14, ubi καταφρονείτω, quod hic περιφρονείτω. Scholiastes Aristophanis ad Nebulas περιφρονῶ ait ἴσον [*idem*] esse τῷ καταφρονῷ.

CA-

CAPUT III.

1. Ὑπομίμνησκε αὐτοὺς, *admone illos*] Vide 2 Tim. 2: 14. De eis vult moneri Cretas quorum maxime indigebant.

Ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, *Principibus et Potestatibus subditos esse*] Rursum hic ὑποτάσσεσθαι sumitur ut 2: 5, 9. Ἐξουσίας vocat *Praesides*: ἀρχὰς autem τὰς ὑπερεχούσας ἐξουσίας [*supereminentes Potestates*], ut loquitur Rom. 13: 1. Pari modo distinguit hic Apostolus βασιλέας, id est, *Imperatores* et τοὺς ἐν ὑπεροχῇ ὄντας [*eos qui in sublimitate sunt*]: Petrus vero βασιλέας et ἡγεμόνας [*Duces*] 1 Petr. 2: 14. Sic Rex dicitur ראש [*caput*] Hebraeis, ut Ezech. 38: 2. Valde seditiosa semper fuit Creta.

Πειθαρχεῖν] *Imperiis obtemperare.* Vide Act. 5: 29.

Πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἑτοίμους εἶναι, *ad omne opus bonum paratos esse*] Contra affectos quam illi erant, de quibus supra 2: 16. Ἑτοίμους נכונים, *bene paratos.* In Glossario, ἕτοιμος, *paratus*, *praeparatus.*

2. Μηδένα βλασφημεῖν] *Ut nemini maledicant.* Sic vox ista sumitur Matth. 27: 39, Marc. 15: 29, Luc. 23: 39, Act. 13: 45, 18: 6, Rom. 3: 8, 1 Cor. 4: 13, 10: 30, 2 Petr. 2: 10. Hebraei dicunt גדף, et ita hic Syrus.

Ἀμάχους εἶναι, *non litigiosos esse*] 1 Tim. 3: 3.

Ἐπιεικεῖς, *modestos*] Ibidem.

Πᾶσαν ἐνδεικνυμένους πραότητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους, *omnem ostendentes lenitatem ad omnes homines*] Non tantum adversus fidei consortes, sed etiam adversus contradictores. De voce ἐνδείκνυσθαι iam diximus 2 Tim. 4: 14, supra 2: 10. Πᾶσαν πραότητα, id est, *summam lenitatem.* Vide Eph. 1: 8, Col. 1: 9, 1 Tim. 1: 15.

3. Ἦμεν γάρ ποτε καὶ ἡμεῖς ἀνόητοι, *eramus enim aliquando et nos non intelligentes*] Hoc pertinet ad tolerandos eos qui fidei contradicunt. Fuimus et nos tales, inquit. *Faciet nos moderatiores respectus nostri, si consuluerimus nos*, ait Seneca de Ira. II. 28. Cum dicit Paulus ἡμεῖς, non tam se intelligit, quam eos qui ex Gen-

Gentibus vocati erant, per κοίνωσιν [*communionem*] satis ipsi familiarem, neque nimium obtortam, cum Christiani omnes unius corporis membra sint. Tale illud Bruti ad Ciceronem: *Quod Romanos non esse meminissemus.* Ἀνοήτους autem vocat non intelligentes rerum divinarum: nam de iis rebus hic agitur. Vide Luc. 24: 25, Rom. 1: 14.

Ἀπειθεῖς, increduli] Ne illis quidem Dei legibus obsequentes quae naturales dicuntur, et quas societas humana exigit.

Πλανώμενοι, errantes] Πλανᾶσθαι dicuntur eximie ii qui qui colunt idola, Deut. 4: 19, 30: 17, נדחו

Δουλεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, multis mancipati cupiditatibus et voluptatibus] Id est, ἐπιθυμίαις ἡδονῶν [*voluptatum cupiditatibus*]. *Δουλεύοντες addicti, mancipati*, quomodo δεδουλωμένοι habuimus supra 2: 3. Adde quod Matth. 6: 24, Rom. 6: 6.

Ἐν κακίᾳ καὶ φθόνῳ διάγοντες, malitia et invidia utentes] Vide Rom. 1: 29. *Διάγοντες* [*agentes*] est brevis locutio. Subauditur enim βίον [*vitam*], quod expositum habes 1 Tim. 2: 2. Sic διάγειν ἐν ἡσυχίᾳ, διάγειν ἡδέως [*agere tranquille, iucunde*] frequentia apud Graecos.

Στυγητοί] *Digni odio*: nam talem sensum habent verbalia eiusmodi. Et sic *ἀγαπητὸν dignum amore* interpretatur Hieronymus in Commentariis ad Philemonem.

Μισοῦντες ἀλλήλους] *Mutuo infesti*, ferarum more. Vide 1 Ioh. 2: 9.

4. *Ὅτε δὲ ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, cum autem benignitas et in homines amor apparuit Servatoris nostri Dei*] Idem hic χρηστότης καὶ φιλανθρωπία Θεοῦ, quod modo χάρις Θεοῦ 2: 11. Est et hic καὶ rursus ἐξηγητικόν [*explicativum*]. Nam χρηστότης nomen generale explicatur per specialius φιλανθρωπίας: sic Rabbini solent dicere, טובה מאמה. Notat etiam Plutarchus Deum non dici φίλιππον [*equorum amantem*] sed φιλάνθρωπον [*hominum amantem*]. Vide Ps. 8: 5. *Σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ*, ut supra 2: 10.

5. *Οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, ὧν ἐποιήσαμεν ἡμεῖς, non ex operibus iustitiae, quae fecimus nos*] Plerorumque enim mala fuerant opera. *Ἐν δικαιοσύνῃ* Hebraeo more

pro

pro *κατὰ δικαιοσύνην*. Sensus idem Eph. 2: 9. Alluditur ad Deut. 7: 7.

Ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτοῦ ἔλεον, sed secundum suam misericordiam] Hoc est quod dicto ad Ephesios loco dicitur *Θεοῦ τὸ δῶρον* [*Dei donum*], חן אלהים, Gal. 1: 15, *διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ* [*per gratiam suam*]. Beneficia ultro ingessit, nihil tale petentibus, 1 Petr. 1: 3. In Manuscripto, *κατὰ τὸ αὐτοῦ ἔλεος*.

Ἔσωσεν ἡμᾶς, servavit nos] Est *μετωνυμία* [*transnominatio*]: nam *servavit*, dixit, pro *in via salutis collocavit*. Sic Eph. 2: 5 et 2: 8. *Χάριτί ἐςε σεσωσμένοι* [*gratia servati estis*].

Διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας, per lavacrum novae nativitatis] In Manuscripto, *διὰ τοῦ λουτροῦ*. Baptismum intelligit iunctim cum doctrina baptismi. Vide et Eph. 5: 26 et 1 Petr. 3: 21, ubi *βάπτισμα σώζειν* [*baptismus servare*] dicitur. Pars *novae nativitatis* est exactio vitiorum quae in baptismo promittitur. Vide quae ad Ioh. 3: 3 et Matth. 28: 19. Adde Gal. 3: 27, Col. 3: 12, ubi similiter baptismus simul cum doctrina et re significata consideratur. Theophilus Antiochenus: *Ἔτι μὲν καὶ εὐλογίσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τὰ ἐκ τῶν ὑδάτων γενόμενα, ὅπως ᾖ καὶ τοῦτο εἰς δεῖγμα τοῦ μέλλειν λαμβάνειν τοὺς ἀνθρώπους μετάνοιαν καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν διὰ ὕδατος καὶ λουτροῦ παλιγγενεσίας, πάντας τοὺς προσιόντας τῇ ἀληθείᾳ καὶ ἀναγεννωμένους καὶ λαμβάνοντας εὐλογίαν παρὰ τοῦ Θεοῦ* [*Praeterea animalia quae humor profert, benedictionem Dei consecuta sunt: ut notum esset mortalibus, fore ut poenitentiam apprehendant, et peccatorum remissionem nanciscantur per aquam et regenerationis lavacrum; quotquot accedunt ad veritatem, et regenerantur accipientes benedictionem a Deo*].

Καὶ ἀνακαινώσεως πνεύματος ἁγίου, et renovationem Spiritus sancti] Post baptismum datur Spiritus sanctus agens ad omnia maxima. Haec est pars altera novae nativitatis, quae hic *ἀνακαίνωσις*, ut et Rom. 12: 2, Col. 3: 10. Respicitur locus Ezech. 18: 31. Notant Veteres in hoc loco *τῆς Τριάδος* [*Trinitatis*] mentionem satis expressam.

6. *Οὗ ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, quem abundanter in nos effudit per Iesum Chris-*

Christum Servatorem nostrum] Ἐξέχεεν per se largam communicationem significat, ut videre est Act. 2: 17, 18, 33, 10: 45. Praeterea addidit Paulus πλουσίως, quod in ipsius sermone est, *abundanter.* Διὰ Ἰησοῦ quia Iesus hoc ipsum a Patre obtinuit.

7. Ἵνα δικαιωθέντες τῇ ἐκείνου χάριτι, *ut iustificati gratia ipsius*] Mundatis vitiis per fidem quae ipsius dono nobis contigit, Rom. 3: 28, 5: 1, Gal. 2: 16. Vide et Prolegomena nostra in Epistolam ad Romanos.

Κληρονόμοι γενώμεθα κατ' ἐλπίδα ζωῆς αἰωνίου, *haeredes simus secundum spem vitae aeternae*] *Haeredes* etiam hic esse dicimur, sed iure ac certa spe. Ideo hic additur κατ' ἐλπίδα. Sic Rom. 8: 24, τῇ ἐλπίδι ἐσώθημεν [*spe servati sumus*].

8. Πιστὸς ὁ λόγος, *verum verbum*] Nempe id quod sequitur, ut 1 Tim. 1: 15, 3: 1, 4: 9, 2 Tim. 2: 11. Id autem quod sequitur est, oportere eos qui Deo credunt curam gerere ut praesint honestis laboribus.

Καὶ περὶ τούτων βούλομαί σε διαβεβαιοῦσθαι, *et de his volo te asseverare*] Id est, de his volo te loqui cum maxima asseveratione, ut de rebus certissimis. Διαβεβαιοῦσθαι 1 Tim. 1: 7, est loqui μετὰ βεβαιώσεως [*cum asseveratione*]. Vide Hebr. 6: 16. בנאמנות.

Ἵνα φροντίζωσι καλῶν ἔργων προΐστασθαι οἱ πεπιστευκότες τῷ Θεῷ, *ut curent bonis praeesse operibus qui credunt Deo*] Ita hic per ἵνα inchoat sententiam, quomodo per ὅτι 1 Tim. 1: 15 et 4: 10. Προΐστασθαι cum dativo significat *praeesse*, ut 1 Tim. 3: 5. *Praeesse* autem *bonis operibus*, non est aliud quam domum suam facere honesti alicuius opificii officinam, omnes suos exercere in laboribus honestis, non agere vitam lenonum, parasitorum, scenicorum, aruspicum, aut his similem. Hunc sensum nobis monstrat eadem sententia repetita infra 14, cum additamento, εἰς τὰς ἀναγκαίας χρείας [*ad necessarios usus*]. Opponuntur haec ei quod modo de Cretensibus dixerat, γαστέρες ἀργαί [*ventres otiosi*].

Ταῦτά ἐστι τὰ καλὰ καὶ ὠφέλιμα τοῖς ἀνθρώποις, *haec sunt bona et utilia hominibus*] Haec per se honesta sunt, sicut ait Hesiodus:

—— Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος.
[—— *Dedecus non est operari.*]

Ea

Ea utilitatem ad hanc vitam adferunt. Vide Sir. 38: 36 et ibi dicta.

9. *Μωρὰς δὲ ζητήσεις*] *Quaestiones inanes*, ad pietatem nihil facientes, 2 Tim. 2: 23. מבעשות Rabbinis.

Καὶ γενεαλογίας, et genealogias] Varias illas emanationes proprietatum, sive מדות, Iudaeorum otiosorum negotia. Vide 1 Tim. 1: 4.

Καὶ ἔρεις καὶ μάχας νομικὰς, et contentiones et pugnas Legis] Id est, *ἔρεις ἐκ μαχῶν νομικῶν, lites ex diversa locorum Legis interpretatione natas*, 2 Tim. 2: 23, 1 Tim. 6: 4. Iisdem morbis laborabant Iudaei Ephesini et Cretes.

Περιΐστασο, devita] Vide de hac voce 2 Tim. 2: 16.

10. *Αἱρετικὸν ἄνθρωπον, haereticum hominem*] *Αἱρεσιώτην* habet hic Syrus, Arabs, جاهل id est, *ignarum*. *Αἱρέσεως* vox per se media, ubi in malam partem sumitur significat idem quod *σχίσμα* [*dissensio*], nisi quod illa generalitas *σχίσματος* voce *αἱρέσεως* contrahitur ad eas partes quae fiunt ex opinionum diversitate. Est ergo hic *haereticus* is qui per opinionem de Ecclesia partes facit; qui in id disputat, ut sibi discipulos paret, unitate contempta; qui est מדות קן, ut loquuntur Hebraei; מין, ut Rabbini, a voce quae *speciem* significat.

Μετὰ μίαν καὶ δευτέραν νουθεσίαν παραιτοῦ, post unam et secundam correptionem devita] Non dicit *excommunica*: nam ipsi ultro communionem deserunt. Ergo tales monendi sunt semel atque iterum ex praecepto Christi, Matth. 18: 16—18. Id si non prosit, abrumpenda cum eis familiarior consuetudo, ut 1 Cor. 5: 9. *Παραιτοῦ*, id est, *ἀποστρέφου* [*aversare*]. In Glossario, *παραιτοῦμαι, evito.*

11. *Εἰδὼς ὅτι ἐξέστραπται ὁ τοιοῦτος, sciens; talem perversum esse*] Et hic passivum est pro reciproco: *ἐξέστραπται* idem quod *ἐξεστραμμένος ἐστὶν*, איש תהפכות ex Deut. 32: 20. Latini quoque talem *perversum* vocant, *prava mens.*

Καὶ ἁμαρτάνει ὢν αὐτοκατάκριτος, et delinquere dum proprio iudicio condemnatur] *Scit ipse se peccare.* Intus non potest se non damnare. Cur? quia de rebus divinis affirmat multa sine revelatione, et hoc facit, ut de Ecclesia, cuius paci consulere debebat, partem sibi faciat in qua regnet. Est haeresis *obstinatioris animi dementia*, in Codice Iustinianeo, L. II de Summa Trinitate. *Haere-*

retictus Augustino, qui alicuius temporalis commodi, et maxime gloriae principatusque sui gratia, falsas ac novas opiniones vel gignit vel sequitur. *Αὐτοκατάκριτος*, Thalmude Hierosolymitano, titulo de Synedrio, בעיניו. Iustinus ad Zenam: *Τὸ γοῦν ἐμοὶ δοκοῦν εἴποιμι ἄν, ὅτι πᾶς ὁ τὴν γνώμην κοσμικὸς, καὶ τοῦ ὀρθοῦ κανόνος ἔξω γινόμενος, αὐτοκατάκριτός ἐστιν, εἰδὼς ὃ πράττει κατ' ἐπιτήδευσιν, καὶ γινώσκων μὲν τὸν ἐν αὐτῷ πόλεμον, τὴν δὲ εἰρήνην ἐν τοῖς σπλαγχνοῖς μὴ ἐπισπώμενον* [*Dicam quid mihi videatur, nimirum, eum, qui eo animo est ut mundum hunc sibi pro fine propositum habeat, atque a vera norma deflectat, esse apud se damnatum, cum et quo studio agat sciat, et pugnam videat quam in se fovet, nec tamen operam det ut pacata sua viscera habeat*]. Tertullianus *αὐτοκατάκριτον* vertit, *sibi damnatum*, id est, *apud se*.

12. *Ὅταν πέμψω Ἀρτεμᾶν πρός σε, cum misero Artemam ad te*] Contractum nomen ex *Artemidoro*. Vide quae ad initium Lucae.

Ἢ Τυχικὸν, aut Tychicum] Is inter comites Pauli fuerat a Iudaea Romam usque, et inde ab eo nunc huc, nunc illuc mittebatur. Vide Act. 20: 4, Eph. 6: 21, Col. 4: 7, 2 Tim. 4: 12.

Σπούδασον ἐλθεῖν πρός με εἰς Νικόπολιν, festina ad me venire Nicopolim] Nempe ex Creta in Epirum, quo Paulus venturum se sperabat, et, ut quidam putant, venit medio illo tempore inter duas eius vincturas.

Ἐκεῖ γὰρ κέκρικα παραχειμάσαι, ibi enim constitui hiemem degere] *Κέκρικα*, *constitui*, ut Act. 20: 16. *Παραχειμάσαι*, hic est, ut in Glossario, *hibernare, hiemem transigere*.

13. *Ζηνᾶν τὸν νομικὸν, Zenam Legisperitum*] Est hoc nomen contractum ex *Zenodoro*. *Νομικὸς, ὁ νόμους εἰδὼς, Iurisperitus, Legisperitus*, in Glossario. Stoici *νομικὸν* definiebant *τὸν ἐξηγητικὸν τοῦ νόμου* [*Legis interpretem*]. Ius Romanum etiam Graeci didicere, ut Tryphoninus, Callistratus, Menander, Arcadius. Neque dubito quin multi ex Iuris Sacerdotibus Christi Sacerdotes facti sint, quod in ea religione omnia iuris praecepta viderent eminenter contineri. Inter eos fuit Tertullianus, plenus locutionum iuris Romani, quanquam non is est cuius quaedam in Digestis habemus.

Καὶ Ἀπολλὼ, et Apullo] Etiam hunc Romae apud Paulum fuisse suspicor: multis enim adiutoribus in tanta urbe opus habebat homo vinctus.

Σπουδαίως πρόπεμψον, sedulo mitte] Illi, ni fallor, Roma per Cretam ibant in Iudaeam et Syriam, Pauli missu. *Προπέμπειν* hic est *curare ut proficiscantur*, nempe subministratis, ut sequitur, iis quae ad iter necessaria, ut navi, viatico, cibariis. Sic vox *προπέμπειν* sumitur Sap. 19: 2, 1 Cor. 16: 11 et alibi. *Σπουδαίως*, *sedulo*, *enixe* in Glossario. Vide Luc. 7: 4 et Sap. 2: 6.

Ἵνα μηδὲν αὐτοῖς λείπῃ, ut nihil illis desit] Nempe quod ad iter sit necessarium, ut iam diximus. *Λείπῃ* pro *ἐλλείπῃ*, quomodo Luc. 18: 22.

14. *Μανθανέτωσαν δὲ καὶ οἱ ἡμέτεροι, discant autem et nostri*] *Nostri*, id est, Apelles, Tychicus et alii, quos mittimus, si quo in loco resederint.

Καλῶν ἔργων προΐστασθαι, bonis operibus praeesse] Assuefiant, inquit, habere domi officinam aliquam, me imitantes, Act. 20: 34.

Εἰς τὰς ἀναγκαίας χρείας, ad usus necessarios] Ad vitae subsidia. Sic *χρείας* habemus Act. 20: 34, Rom. 12: 13. Et in singulari Phil. 2: 25, 4: 6. Bene autem addidit *ἀναγκαίας*, id est, victum et tegmen, quae natura desiderat, 1 Tim. 6: 8.

Ἵνα μὴ ὦσιν ἄκαρποι, ne sint infructuosi] Ne sint

— *Segnes aliena ad pabula fuci.*

Καρπὸς dicitur *quaestus ex opera*, Prov. 31: 16.

15. *Ἀσπάζονταί σε οἱ μετ' ἐμοῦ πάντες, salutant te qui mecum sunt omnes*] Lucas, Timotheus, Epaphras, et alii.

Ἄσπασαι τοὺς φιλοῦντας ἡμᾶς ἐν πίστει] Id est, fratres, ut Col. 4: 15, 1 Thess. 5: 26; *πάντα ἅγιον ἐν Χριστῷ* [*omnem sanctum in Christo*], ut Phil. 4: 21. *Saluta*, inquit, *eos qui nos amant ob communem fidem.* Nam id valet hoc loco *ἐν*, more Hebraeo.

Ἡ χάρις μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμήν, gratia vobiscum omnibus. Amen] Col. 4: 18, 2 Tim. 4: 22 habemus, *ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν*. Hic praeterea habemus *πάντων*, ut et Hebr. 13: 25, nempe ne quis se exclusum quereretur.

AN-

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD PHILEMONEM.

---

1. *Παῦλος δέσμιος Χριϛοῦ Ἰησοῦ, Paulus vinctus Christi Iesu*] Romae agens sub militis eadem catena vincti custodia, Act. 28: 16. Genitivus hic causam significat, ut et infra 9, Eph. 3: 1, 2 Tim. 1: 8, pro quo Eph. 4: 1, *δέσμιος ἐν Κυρίῳ* [*vinctus ob Dominum*].

Καὶ Τιμόθεος ὁ ἀδελφὸς, et Timotheus frater] *Fratres* vocabant se mutuo Christiani ob communem regenerationem. Timotheus perpetuus ferme Pauli comes, ut videre est 2 Tim. 3: 10. Etiam Romae ipsi aderat Eph. 1: 1, Col. 1: 1.

Φιλήμονι τῷ ἀγαπητῷ, Philemoni dilecto] *Philemon* nomen est Graecum, quo appellatus fuit et Poeta nobilis, et rerum naturalium scriptor quidam Plinio memoratus. Videtur habitasse Ephesi, ubi Onesimus postea Episcopatu functus est, ut et Ignatii litterae, et alii scriptores tradunt. Hunc Philemonem *dilectum* sive *charissimum* vocat Paulus, quod eum interiore quadam amicitia, ut virum valde pium, complecteretur.

Καὶ συνεργῷ ἡμῶν, et adiutori nostro] Id est, uni Presbyterorum illorum qui Ephesi plures erant, Act. 20: 17. Omnes autem πρεσβυτέρους [*Presbyteros*], atque etiam πρεσβύτιδας [*Presbyteras*], quae foeminis ad Christum vocandis dabant operam, Apostoli *sui operis adiutores* vocabant, Rom. 16: 3, 9, Phil. 2: 25, Col. 4: 11.

2. *Καὶ Ἀπφίᾳ τῇ ἀγαπητῇ, et Appiae dilectae*] *Appia* nomen est Romanum: π mutatur in φ more Hebraeo.

Καὶ Ἀρχίππῳ τῷ συςρατιώτῃ ἡμῶν, et Archippo commilitoni nostro] Euangelistae munus hic obiisse videtur, modo Ephesi agens, modo Colossis, Col. 4: 17, ubi postea eum resedisse, ac Episcopum factum testatur Ambrosius. Tales ob molestiam muneris commilitones suos vocare Paulus solebat, ut videre est Phil. 2: 25.

Καὶ τῇ κατ' οἶκόν σου ἐκκλησίᾳ, et Ecclesiae quae in domo tua est] Ad *Philemonem* hoc referendum, cui praecipue inscribitur haec Epistola. In *eius domo* complures erant Christiani. Etiam *tres Ecclesiam faciunt*, teste Tertulliano. Sic in Aquilae et Priscillae domo qui erant, Ecclesia dicuntur, Rom. 16: 5, 1 Cor. 16: 19, et qui in Nymphae domo, Col. 4: 15.

3. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριςοῦ, favor vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo*] Precatur illis *favorem Dei et Christi*, et prospera omnia, quae Hebraei *pacis* nomine solent appellare. Utitur saepe hac precatione Paulus, ut 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2, Gal. 1: 3, Eph. 1: 2, Col. 1: 2, 1 Thess. 1: 1.

4. *Εὐχαριςῶ τῷ Θεῷ μου, gratias ago Deo meo*] Gratias Deo debemus pro donis, non tantum in nos, sed et in alios collatis, Rom. 1: 8, 1 Cor. 1: 4, Eph. 1: 16.

Πάντοτε μνείαν σου ποιούμενος ἐπὶ τῶν προσευχῶν μου, semper memoriam tui faciens in orationibus meis] Eadem verba habes dicto loco Eph. 1: 16; unde discas προσευχὰς hic dici omnes ad Deum allocutiones, etiam per quas non poscitur aliquid, sed gratiae aguntur.

5. *Ἀκούων σου τὴν ἀγάπην καὶ τὴν πίςιν, audiens dilectionem tuam et fidem*] Causam reddit suae gratiarum actionis, qualem videbis et dictis locis, Rom. 1: 8, 1 Cor. 1: 4, Eph. 1: 16. Egregia hic biga nominatur *dilectio*

et

et *fides*. Vide 1 Cor. 13: 13, Gal. 5: 6, Eph. 6: 23, 1 Thess. 3: 6, 1 Tim. 1: 14, 6: 11, 2 Tim. 1: 13, 2: 22.

Ἣν ἔχεις πρὸς τὸν Κύριον Ἰησοῦν, quam habes in Dominum Iesum] Hoc ad *fidem* refertur.

Καὶ εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, et erga omnes sanctos] Hoc ad *dilectionem*. *Sancti* vocantur Christiani omnes, ut Eph. 1: 1 et alibi saepe.

6. *Ὅπως ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου ἐνεργὴς γένηται ἐν ἐπιγνώσει παντὸς ἔργου ἀγαθοῦ τοῦ ἐν ὑμῖν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, ut communicatio fidei tuae in Christum Iesum efficax fiat in patefactione omnis operis boni, quod est in vobis*] Est primum hic traiectio: nam verba illa εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν pertinent ad id quod praecessit τῆς πίστεώς σου. Deinde κοινωνία τῆς πίστεως positum est pro ipsa *fide*, *quae Philemoni cum aliis illis Christianis erat communis*. Et ἐν ἐπιγνώσει hic παθητικῶς [*passive*] sumitur, habetque *innotescendi* significationem. Sensus enim est: *Eo spectabat tua ista dilectio, ut fides, quae tibi cum aliis sanctis communis est, actuosa fieret, ac sic cognosceretur per bona illa opera, quae abs te aliisque procedunt.* Ἐνεργὴς γένηται hic dicitur eodem sensu, quo πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη [*fides, quae per dilectionem operatur*] Gal. 5: 6. Inde sequitur ἐπίγνωσις, id est, patefactio eiusdem fidei. Ostenditur enim *fides per opera*, Iac. 2: 18.

7. *Χαρὰν γὰρ ἔχομεν πολλὴν καὶ παράκλησιν, gaudium enim magnum habemus et solatium*] Merito, inquit, gratias Deo pro istis vestris virtutibus habemus, quia nobis maximum inde gaudium, et in malis, quae Euangelii causa toleramus, solatium provenit. Sic et 2 Cor. 7: 4, 13, 1 Thess. 3: 7.

Ὅτι τὰ σπλάγχνα τῶν ἁγίων ἀναπέπαυται διὰ σοῦ, ἀδελφέ, quod viscera sanctorum per te, frater, recreata sunt] Σπλάγχνα hic pro animo, ut Sir. 30: 7, 33: 5. Itaque ἀναπέπαυταί τὰ σπλάγχνα, et infra 20, ἀνάπαυσόν μου τὰ σπλάγχνα parem sensum habet cum illo, ἀνέπαυσαν τὸ ἐμὸν πνεῦμα [*recrearunt meum animum*], 1 Cor. 16: 18. Pauperes, inquit, tranquillo sunt animo, eo quod experiendo didicerint, in tuis divitiis paratum esse suis necessitatibus subsidium.

8. *Διὸ πολλὴν ἐν Χριστῷ παῤῥησίαν ἔχων, ἐπιτάσσειν σοι* τὸ

τὸ ἀνῆκον, *quapropter multam in Christo fiduciam habens praecipiendi quod tui officii est*] Apostolica functio a Christo mihi iniuncta hoc ius mihi dat, ut tibi Christianisque aliis ea praecipere possim, quae officii vestri sunt. *Παῤῥησίας* vox ex Graeco sermone ad Syros venit latiore significatu, ita ut saepe *ius auctoritatemque* significet.

9. *Διὰ τὴν ἀγάπην μᾶλλον παρακαλῶ, propter dilectionem potius obsecro*] Malo ut amicum praecari per necessitudinem amicitiae nostrae.

Τοιοῦτος ὢν] Id est, ad preces descendo, *cum talis sim*, qualem me esse nosti.

Ὡς Παῦλος, nempe Paulus] Tot Ecclesiarum conditor.

Πρεσβύτης, senex] *Iam et provecta aetate*, cui multa concedunt etiam ignoti.

Νυνὶ δὲ καὶ δέσμιος Ἰησοῦ Χριστοῦ, nuno autem et vinctus Iesu Christi] Id est, *propter Christum vinctus*, ut modo diximus. Magna debetur reverentia iis qui dura ferunt honestissimis de causis, Col. 4: 18, Eph. 4: 1.

10. *Παρακαλῶ σε, te deprecor*] *Παρακαλῶ σε* hic *precandi*, aut potius *deprecandi* habet significationem. Servi si quid deliquissent, precatorem sibi parare solebant, ut notat ad Terentium Donatus. Similis est huic deprecatio Plinii pro liberto Sabiniani Epistola libri noni una et vicesima.

Περὶ τοῦ ἐμοῦ τέκνου, ὃν ἐγέννησα ἐν τοῖς δεσμοῖς μου, pro filio meo, quem genui in vinculis meis] Quem hic Romae, dum vinctus sum, Christianum feci. Dei opus est regignere hominem, sed tanta est eius bonitas ut in nominis sui consortium ministros suos admittat, 1 Cor. 4: 15, Gal. 4: 19. Sic et σώζειν [*salvare*] dicuntur Apostoli Rom. 11: 14, et alii 1 Cor. 7: 16, 1 Tim. 4: 16.

11. *Τόν ποτέ σοι ἄχρηστον, qui tibi aliquando inutilis fuit*] Deprecantium mos est rerum asperitatem verbis lenire. Onesimus non *inutilis* modo Philemoni fuerat, sed et *damnum dederat*. Coniuncta esse solent fuga ac furtum. Itaque in Codice Iustinianeo titulum de servis fugitivis sequitur ille de furtis. Martialis:

A pedibus didicere manus peccare protervae:
Non miror furem qui fugitivus erat.

Et

Et qui servum vendebant, promittere solebant *furem non esse, fugitivum non esse*, L. *Cum in venditione*, L. *Lucius*, § ult. L. *Evicta re*. § ult. L. *Si ita quis*, L. *Quia dicitur*, D. de Emptionibus. L. *quoties*, D. si familia furtum fecisse dicatur. L. *Et emptor*, § *venditorem*, D. de act. empt. Varro II de re Rust. Seneca Controversia III. 21.

Νυνὶ δέ σοι καὶ ἐμοὶ εὔχρηστον, nunc autem et tibi et mihi utilis] Quia Paulo utilis erat, erat et Philemoni. Communia enim sunt *τὰ τῶν φίλων* [*amicorum*]. Alludit ad nomen *Onesimi*.

Ὃν ἀνέπεμψα, quem remisi] Nempe cum hac Epistola.

12. *Σὺ δὲ αὐτὸν, τουτέστι τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, προσλαβοῦ, tu autem illum, id est, mea viscera, recipe*] *Προσλαμβάνεσθαι* varias habet significationes, omnes ad benevolentiam et beneficia pertinentes, ut apparet Act. 18: 26, Rom. 14: 1, 3, 15: 7. Hic interpreter, *benigne in domum recipere*, quomodo Act. 28: 2. *Τὰ ἐμὰ σπλάγχνα*, id est, ita mihi dilectum, quomodo viscera nostra diligimus. Artemidorus: *Τὰ σπλάγχνα τὸν παῖδα σημαίνουσι* [*Viscera filium significant*]. Sic apud Plautum:

— *Meum corculum*.

13. *Ὃν ἐγὼ ἐβουλόμην πρὸς ἐμαυτὸν κατέχειν*] Est hic indicativus pro subiunctivo, more Graeco. *Voluissem eum mecum retinere*, nempe nisi obstitissent rationes aliae, quae iam sequentur. De hoc loquendi genere vide quae diximus ad Matth. 26: 39.

Ἵνα ὑπὲρ σοῦ διακονῇ μοι, ut mihi pro te ministraret] Ut mihi praestaret, quae tu, si hic esses, praestiturus mihi omnia esses.

Ἐν τοῖς δεσμοῖς τοῦ εὐαγγελίου, in vinculis Euangelii] *In his vinculis, quae Euangelii causa sustineo*. Idem loquendi genus quod habuimus supra 9.

14. *Χωρὶς δὲ τῆς σῆς γνώμης οὐδὲν ἠθέλησα ποιῆσαι, praeter tuam autem sententiam nihil volui facere*] Nolui eo uti, nisi te ultro id volente.

Ἵνα μὴ ὡς κατὰ ἀνάγκην τὸ ἀγαθόν σου ᾖ, ἀλλὰ κατὰ ἑκούσιον, ne velut necessarium bonum tuum esset, sed voluntarium] Si eum Paulus retinuisset, non tam apparuisset voluntas Philemonis, quam si eum ad se missum

ipse ad Paulum remitteret. Seneca de Benef. II. 4: *Si vis scire an velim, effice ut possim nolle.* Ἑκούσιον et ἀναγκαῖον, sive τὸ κατ' ἀνάγκην inter se opponuntur, ut 1 Petr. 5: 2. Sic *libera voluntate aliquid exsequi*, et *ex necessitate*, inter se opponit Paulus Iurisconsultus L. *Atqui natura* § *Si libero*, D. de negotiis gestis. Laus autem non debetur nisi liberis actionibus.

15. *Τάχα γὰρ διὰ τοῦτο, forte enim ideo*] Quasi dicat, Forte id Dei consilium fuit, cum eum fugere permisit. Confer Gen. 45: 5.

Ἐχωρίσθη, discessit] Vides et hic quod modo diximus, lenitate verbi mitigari id quod in re est asperum: ἐχωρίσθη dixit pro *fugit*. Talia sunt quae Graeci εὐφημισμοὺς vocant.

Πρὸς ὥραν, ad horam] Id est, ad modicum tempus. Idem loquendi genus 2 Cor. 7: 8, Gal. 2: 5, 1 Thess. 2: 17.

Ἵνα αἰώνιον αὐτὸν ἀπέχῃς, ut aeternum illum recipias] Ut a me correctus perpetuo tibi sit utilis. *Αἰώνιον* ita hic dictum, quomodo apud Horatium, *Serviet aeternum*. Doctrina Euangelica non tollit statuum differentias et imperia Dominorum in servos, ut apparet 1 Tim. 6: 1, 2, Tit. 2: 9, 1 Petr. 2: 18, Eph. 6: 5, 5, Col. 3: 22. Nulla ergo causa est, cur Christianus, qui ut Dominus in servos habere imperium potest, non possit habere in subditos ut Princeps. Paria sunt in domo Dominus, in regno Rex. Seneca de Benef. III. 18: *Si servo quominus in nomen meriti perveniat, necessitas obest et patiendi ultima timor, idem istud obstabit et ei, qui Regem habet, et ei qui Ducem, quoniam quanquam sub dispari titulo, varia in illos licent.* Ideoque Petrus imperia Regum et Dominorum inter se aequat. Nam et servos male meritos Domini non adito magistratu torquere, imo et occidere poterant. L. I. D. de his qui sui vel alieni iuris sunt. Instit. eod. tit. § *In potestate*. Nec Romae tantum id ius fuit, sed et in Graecia. Vide Senecam Controvers. V. 35. Venit enim hoc ex iure Gentium, ut nos docent dicta iuris loca. Hoc iure quomodo Domini uti deberent, ex quo Christiani facti sunt, Paulus eos docuit, eadem dicturus Regibus, si tam Reges tunc fuissent Christiani, quam multi Dominorum erant Christiani.

Et

Et Nicodemus et Iosephus Arimathensis Senatores fuere, cum imperio et puniendi potestate. Nam Senatus tam publicus populi, quam urbis Hierosolymitanae ius verberandi habebat, ut apparet Matth. 10: 17, Act. 5: 40, 2 Cor. 11: 24, imo et morte puniendi, si quando Romani id permitterent, sicut generalem permissum habebant Iudaei occidendi alienigenam qui intra templi septa intrasset. Hos tamen Senatores, discipulos suos, Christus nunquam monet, ut ab eo munere desisterent. Et si id fecisset, rupisset haud dubie legem, quae legitimo more ad tale munus vocatis imperabat fungi eo munere, quod longe ab ipso abfuit, qui dum vitam egit mortalem factus *fuit sub lege* Gal. 4: 4, nec ullam eius partem infregit ipse, aut aliis infringendi auctor fuit.

16. *Οὐκέτι ὡς δοῦλον, non iam ut servum*] Supple *tantum*, quod sequentia ostendunt. Saepe apud omnes gentes, maxime vero apud Hebraeos, haec particula subauditur: deinde repetendum ex superioribus *προσλαβοῦ* [*recipe*].

Ἀλλ' ὑπὲρ δοῦλον, sed supra servum] Pertinentem ad te non solo iure herili, sed et

Ἀδελφὸν ἀγαπητὸν, fratrem dilectum] Nempe Christianis omnibus.

Μάλιστα ἐμοὶ, maxime mihi] *Mihi* qui eius operam fidelem sum expertus.

Πόσῳ δὲ μᾶλλόν σοι, quanto autem magis tibi] Tibi multo charior quam mihi esse debet, quia in tuo usu semper futurus est, dum voles.

Καὶ ἐν σαρκὶ, et in carne] Corpus Onesimi non tam ipsius est, quam tuum est, *κτήσει καὶ χρήσει* [*possessione et usu*]. Apud Aristophanem Cario:

Τοῦ σώματος γὰρ οὐκ ἐᾷ τὸν κύριον
Κρατεῖν ὁ δαίμων, ἀλλὰ τὸν ἐωνημένον.
[*Domino dominium corporis non dat sui*
Fortuna, sed ei qui suum pretio facit.]

Solent permisceri inter se *σὰρξ* et *σῶμα* [*corpus*], ut apparet ex Hebraeo, Soph. 1: 17, Ezech. 10: 12 et alibi, collatis versionibus Graecis et Latinis.

17. *Εἰ οὖν ἐμὲ ἔχεις κοινωνόν*] *Si me habes pro amico*, ac proinde rerum tuarum participe.

 Παρα-

Παραλαβοῦ αὐτὸν, excipe illum] Non modo poenam, quam iure tuo exigere poteras, ei condona, sed et *benigne eum excipe. In domum, in animum recepisti*, dixit in re plane simili Plinius in Epistola IX. 24.

Ὡς ἐμὲ, sicut me] Nam amicus Paulo cum esset Onesimus, quod ipsi praestabatur, Paulo ipsi praestari videbatur.

18. *Εἰ δέ τι ἠδίκησέ σε, si autem aliquid nocuit tibi*] Si quid fugiens abstulit.

Ἢ ὀφείλει, aut debet] Aut si ex rationibus tuis reliquator erat. Nomen generis pro specie.

Τοῦτο ἐμοὶ ἐλλόγει, hoc mihi imputa] Id meis rationibus imputa. Me pro eo fac tuum nomen.

19. *Ἐγὼ Παῦλος ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρὶ, ego Paulus scripsi mea manu*] Ut certus sis, *habes hic manum meam*. Poteris me ubi voles convenire ex chirographo. Hoc est, quod *scribere cautionem* vocat Scholiastes ad L. *Titius*. D. quae res pignori. Adde L. *lect.* D. si certum petatur. Et L. *Aurelius*. § *quidam*. D. De liber. leg.

Ἐγὼ ἀποτίσω, ego reddam] Hoc Latine dicitur *pecuniam constituere*, de quo titulus est in Digestis, *ἀναδέχεσθαι* dicunt Graeci, ut Demosthenes contra Lacritum. Forma ipsa continetur his verbis, *ἐγὼ ἀποτίσω*, aut *satisfaciam tibi*, ut habet Novella CXV. 6. Quae inseri solet titulo Codicis, de pecunia constituta. Sic in L. *Eum qui*, § *Iulianus*, formula haec legitur: *Scripsi secundum mandatum Seii, si quid tibi debitum approbatum erit, me tibi cauturum et soluturum sine controversia.* Et alia L. *quidam*, eodem titulo: *Decem quae Lucius Titius ex arca tua mutua acceperat, salva ratione usurarum, habes penes me, domine.* Constitui autem pecunia potest, etiam quae naturaliter tantum debetur. L. 1, § *debitum*. D. dicto titulo. Servi dominis debere possunt, non quidem civiliter, sed natura. L. *stipulatur*, § *adhiberi*, cum Lege sequente. Sic et pro obligatione naturali recte fideiussor accipitur. L. *fideiussor*, § *fideiussor*, D. de fideiussoribus. Donatus ad illud Terentii Phormionis, *Fiet, me vide. Quia in iure promittit et interponit suam fidem, quod nos dicimus, Me habes.*

Ἵνα

Ἵνα μὴ λέγω σοι, ὅτι καὶ σεαυτόν μοι προσοφείλεις, ne dicam tibi, quod et te ipse mihi debeas] Est σχῆμα [*figura*] παρασιωπήσεως sive *reticentiae*, cum dicimus omittere nos velle, quod maxime dicimus. *Poteram dicere*, ait Paulus, *te non tantum rerum tuarum, sed et tui ipsius mihi esse debitorem:* nempe quia Philemon, si absque Paulo fuisset, mansisset in crassis tenebris vitiisque longe a spe salutis.

20. *Ναὶ ἀδελφέ, ita frater*] *Ναὶ* hic est precantis, ut apud Hebraeos.

Ἐγώ σου ὀναίμην ἐν Κυρίῳ, ego te fruar in Domino] Id est, liceat mihi gaudere de tuis in Christo profectibus. Sir. 30: 2: *Ὁ παιδεύων τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ὀνήσεται ἐπὶ αὐτῷ* [*Qui castigat filium suum, gaudebit de eo*]. Ignatius ad Magnesios: *Διακόνου Σωτίωνος οὗ ἐγὼ ὀναίμην* [*Diaconi Sotionis, quo ego gaudeam*]. Idem ad Ephesios: *Ὀναίμην ὑμῶν διὰ παντός* [*Gaudeam vobis semper*].

Ἀνάπαυσόν μου τὰ σπλάγχνα ἐν Κυρίῳ, recrea viscera mea in Domino] Id est, propter Christum fac me tranquillum hac de re.

21. *Πεποιθὼς τῇ ὑπακοῇ σου ἔγραψά σοι, confidens obedientiâ tuâ scripsi tibi*] Fiduciam mihi fecit, cognita illa tua, quam Euangelio praestas, obedientia. Ita ὑπακοὴ sumitur Rom. 1: 5, 15: 18, 16: 19, 26, 2 Cor. 7: 15, 10: 5, 6, 1 Petr. 1: 14, 22.

Εἰδὼς ὅτι καὶ ὑπὲρ ὃ λέγω ποιήσεις] *Pro certo habeo plus te facturum, quam ego audeam poscere.*

22. *Ἅμα δὲ καὶ ἑτοίμαζέ μοι ξενίαν, simul autem et para mihi hospitium*] *Hospitium para.* Ita sumitur *ξενία* Act. 28: 23 et apud Iosephum et alios.

Ἐλπίζω γὰρ ὅτι διὰ τῶν προσευχῶν ὑμῶν χαρισθήσομαι ὑμῖν] *Spero fore ut ad preces vestras Deus me* (id est, adventum ad vos meum) *vobis concedat.* Simile 1 Tim. 3: 14. Sunt qui spem hanc Pauli impletam putant, et liberatum eum a vinculis ivisse in Asiam, rediisse Romam.

23. *Ἀσπάζονταί σε Ἐπαφρᾶς, salutant te Epaphras*] Nomen plenum est *Ἐπαφρόδιτος* Phil. 2. 25, 4: 18, contractum *Ἐπαφρᾶς* Col. 1: 7, 4: 12. Cuius generis nomina in *ᾶς* contracta multa adduximus ad Lucae initium.

Ὁ

Ὁ συναιχμάλωτός μου, mecum captivus] Vide Rom. 16: 7, Col. 4: 10.

Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ] Id est, *propter Iesum Christum*, ut supra 20.

Μάρκος] Is cuius mentio Act. 12: 12, 25, 15: 37, 39, Col. 4: 10.

Ἀρίσταρχος] Unus eorum quorum mentio Act. 19: 29, 20: 4, 27: 2.

24. *Δημᾶς*] Cui plenum nomen *Demetrius*. Nominatur Col. 4: 14, 2 Tim. 4: 10.

Λουκᾶς] Medicus qui Euangelium et Acta nobis dedit. Vide Col. 4: 14, 2 Tim. 4: 11.

Οἱ συνεργοί μου, adiutores mei] Vide supra 1.

25. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, gratia Domini nostri Iesu Christi*] Favor Christi.

Μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν, cum spiritu vestro] Id est, *sit vobiscum*. Eadem locutio Gal. 6: 18. Alibi pro eo dixit *μεθ' ὑμῶν*, *μετὰ πάντων ὑμῶν* [*vobiscum*, *cum omnibus vobis*].

Ἀμήν] Est vox quam Ecclesia respondebat lectis Epistolis. Ideo omnibus Pauli Epistolis coepit adscribi. Vide quae ad Matth. 6: 13.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD HEBRAEOS.

Cuius Scriptoris sit haec Epistola non mirum est hodie dubitari, cum etiam Veteres dubitaverint. Vetustissimi in tres partes scinduntur; alii enim Barnabae eam tribuunt, alii Clementi Romano, alii Lucae. Posteriores multi eam Paulo adscripsere. Facillima refutatu est postrema haec opinio, ideo quod Paulinae Epistolae inter se sint germanae pari charactere et dicendi modo, haec vero manifeste ab iis discrepet, selectiores habens voces Graecas, leniusque fluens, non autem fracta brevibus incisis ac salebrosa. Tum vero locutiones quaedam Paulo familiares hic nusquam apparent, contra apparent aliae non Paulinae, ut παραῤῥυεῖσθαι et αἰῶνες pro *mundo*. Praeterea Paulo hanc Epistolam abiudicat, quod huius Scriptor se eis annumeret qui non a Christo, sed ab eius discipulus notitiam Euangelii accepere, cap. 2: 3; cum contra Paulus auctoritatem sibi addat inde quod hanc notitiam a Christo ipso acceperit. A Barnabae quoque sermone multum distat, si vere Barnabae ea Epistola est quam nos habemus; partim Graecam, partim Lati-

nam

Πάλαι, olim] מִקֶּדֶם. Ideo hoc dicit quia ante Christi tempora diu oracula cessaverant.

Λαλήσας τοῖς πατράσιν, locutus Patribus] Nempe Hebraeorum, ad quos est hic sermo.

Ἐν τοῖς προφήταις] *Per Prophetas* populo exponentes ea quae diximus.

Ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν τούτων, novissimis diebus hisce] Id est, *tandem nunc*. Vide Act. 2: 17, 2 Tim. 3: 1. In Manuscripto est ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων, quomodo Num. 24: 14, Ezech. 38: 16.

Ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν υἱῷ] *Locutus nobis est per Filium*; res maximas et coelestes non servis credidit, sed Filio. Vide Matth. 21: 37, Ioh. 1: 18, 3: 16, 15: 15, 1 Petr. 1: 10.

2. *Ὃν ἔθηκε κληρονόμον πάντων, quem constituit heredem rerum omnium*] Id est, *Dominum*; nam et Latinis *heres* idem quod *herus*. Christus in coelum evectus rerum omnium est Dominus, a Patre scilicet hoc iure accepto, Eph. 1: 20, 22, 1 Cor. 15: 27. Sic infra 2: 8. Patribus hereditas data terrestris et caduca, Christo coelestis et aeterna. Hic sensus sublimior Ps. 2 et 8.

Δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησεν, propter quem et mundum condiderat] Videtur δι' οὗ hic recte accipi posse pro δι' ὅν; nam sicut διὰ cum accusativo interdum est *per*, ut alibi ostendimus, et amplius probatur per locum Apoc. 4: 11, 12: 11, 13: 14, ita διὰ in genitivo interdum valet *propter*. Vide Bezam ad Rom. 6: 4. Sic δι' ὧν pro *quapropter* poni solet. Et ἀόριστος [*aoristus*] ille ἐποίησε hic commodissime vertitur per plusquamperfectum *condiderat*. Ideo autem haec interpretatio hoc loco maxime mihi se probat, quia ad Hebraeos scribens videtur respicere ad dictum vetus Hebraeorum, *propter Messiam conditum esse mundum*. Iidem Hebraei עלמים, quod valet αἰῶνας [*secula*] pro *mundo* ponunt per μετωνυμίαν [*transnominationem*] quandam. Hinc Deus רב עלמים [*Magister mundi*]; sic כלי עלמא Chaldaeis *totus mundus*: sic infra 11: 3, πίστει νοοῦμεν κατηρτίσθαι τοὺς αἰῶνας [*fide intelligimus condita esse secula*], id est, *mundum*. Quid mirum est esse Dominum omnium, cuius causa omnia fuere condita?

3.

3. Ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης, *qui cum sit repercussus gloriae*] *Repercussus Divinae Maiestatis*, qualis est solis in nube qui dicitur παρήλιος. אפיש hic Syro, id est, *germen*, non male: sic locum Esai. 4, ubi eadem vox, Ionathan de Messia accipit: sic Sapientia dicitur ἀπαύγασμα φωτὸς ἀϊδίου [*aeternae lucis splendor*], Sap. 7: 26. Clemens Romanus, qui totum prope hunc locum descripsit, pro ἀπαύγασμα τῆς δόξης posuit ἀπαύγασμα τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ [*repercussus Maiestatis eius*]. Sunt qui alludi putant ad Irin, argumento ducto de loco Ezech. 1: 28 et Zach. 2: 8, ubi dicta vide. Etiam Rabbi Salomo Bariochai Irin ad Messiam refert: quo forte respicit et Apoc. 4: 3. Δόξα כבוד aut גבורה *Maiestas Divina*. Ea cum per se conspici nequeat, cernitur in Christo, sicut sol, quem directe oculi nostri tueri nequeunt, cernitur in aqua, speculo, nube. Vide 2 Cor. 4: 4, Col. 1: 15, adde et 1: 13. Lucianus Martyr: Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, οὐσίας καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης Θεοῦ ἀπαράλλακτος εἰκὼν [*Filius Dei, essentiae, consilii, potentiae gloriaeque Divinae per omnia simillima imago*].

Καὶ χαρακτὴρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ] Alia comparatio a sigillo annuli, cuius forma cerae imprimitur. Cicatrix dicitur χαρακτὴρ κατακαύματος [*character combustionis*] Lev. 13: 28, ציר vertitur χαρακτὴρ ab Aquila. Ps. 49: 15; id vero *nuncium* sive *legatum* significat, ut Prov. 13: 18, 25: 13, Ier. 49: 13, quia legatus mittentis personam refert. Χαρακτὴρ in Glossis *figura*, *luminamentum*, sed legendum est *lineamentum*. Ὑπόστασις hic non ita sumitur, quomodo Platonici et post Origenem ex Platonicis Christiani sumpsere: sed continuatur coepta comparatio. Solent Graeci distinguere τὰ κατ' ἔμφασιν [*ea quae videntur esse*], et τὰ καθ' ὑπόστασιν [*ea quae re vera sunt*], ut Scriptor de Mundo. Sic Philo in eiusdem tituli libro: Αὐγὴ δὲ καθ' ἑαυτὴν ὑπόστασιν οὐκ ἔχει [*Splendor per se substantiam non habet*], non quod nullam habeat ὕπαρξιν [*subsistentiam*], sed quod principalitas et origo eius it in sole. Sic in annulo figura est καθ' ὑπόστασιν [*secundum substantiam seu primario*], in cera κατ' ἔμφασιν [*secundum repraesentationem seu secundario*]. Ita potentia, iustitia, veritas in Deo Christi Patre sunt primario,

in Christo vero secundario, sed ita ut nobis in Christo ea evidenter appareant, Ioh. 14: 9. Erat super Arcam quoddam ἀπαύγασμα: et aliquid tale videre Moses, Esaias, Ezechiel. At quanto clarior effulgentia in Christo, ita ut prae hoc ista evanescant? Syrus ὑποςάσεως vertit הוויה: quomodo *naturam Patris impressam Filio* dixere Basilius et Hilarius. Latinus hic *figura substantiae eius*. Talia commode interpretanda, non maligne cavillanda sunt.

Φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, *portansque omnia verbo potentiae eius*] Αὐτοῦ habent et Manuscripti, in quibus spiritus isti Grammaticales distinguuntur, et ita legit Cyrillus VIII contra Iulianum. Sensus est: *Christus verbo potentiae paternae* (id est, iussu) *regit cuneta*. Φέρειν saepe est *regere*: et, quod hic addit Chrysostomus, *cum quadam facilitate*. Sic usurpatur et Hebraeis נשא, Num. 11: 14, Deut. 1: 9, unde נשיא *Princeps*. Ῥῆμα pro *iussu* poni apparet Luc. 5: 5 et infra 11: 3. Sic et 1 Reg. 1: 27. Seneca de Deo, *Vehit omnia*, Epistola XXXI. Vide ea quae Act. 15: 29.

Δι' ἑαυτοῦ καθαρισμὸν ποιησάμενος τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν] *Postquam morte sua causam dedisset eius fidei, per quam a peccatis purgamur*, quod nec Moses fecerat nec Prophetae. Vide quae dicta ad Rom. 3: 25. Valde autem significanter dicitur δι' ἑαυτοῦ. Non alias victimas obtulit ut Levitici Sacerdotes, sed *semetipsum*. De ista purgatione vide infra 10: 12 et 1 Petr. 1: 22. Abest tamen hoc δι' ἑαυτοῦ a Manuscripto.

Ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ θρόνου τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς, *sedit ad dextram throni Maiestatis in excelsis*] Scandit oratio. Praetulit Christum Patribus, Mosi, Prophetis: iam et Angelis eum praeferre volens, per quos Deus Patres, Mosem et Prophetas fuit allocutus, ostendit illum solo Deo Patre minorem. Locus dexter est eius qui Regi est proximus. Vide Matth. 20: 21 et ibi dicta. Locutio ἐν δεξιᾷ exstat et Rom. 8: 34, Eph. 1: 20, Col. 3: 1, infra 8: 1, 10: 12, 12: 2, 1 Petr. 3: 22, Gen. 48: 13, Iud. 16: 30. Θρόνος μεγαλωσύνης sive δόξης, Hebraeis כסא כבוד, significat ipsius *Dei summam maiestatem*, Apoc. 4: 2 et seqq., 19: 4, 21: 5, cui proximus est *Agnus*, id est,

est Christus, 5: 6, 13, 7: 10, 17, 22: 1, 3. Bene autem addidit ἐν ὑψηλοῖς במרומים, id est, *in coelo supremo*, aut supra coeli partes adspectabiles, ut infra 7: 26. Vide et quae dicta Eph. 1: 3, 20, quia et David in eximio quodam loco a Deo constitutus est Ps. 89: 28., sed in terris tantum.

4. *Τοσούτῳ κρείττων γενόμενος τῶν ἀγγέλων*] *In tantum praelatus Angelis*, nempe illo tempore quo ad dextram Patris consedit.

Ὅσῳ διαφορώτερον παρ' αὐτοὺς κεκληρονόμηκεν ὄνομα, quanto excellentius prae illis nomen hereditavit] Quanto maiore titulo insignitur. Nam *κληρονομεῖν* נחל aut ירש est *certum mansurumque ius adipisci*, quomodo habebantur apud Hebraeos res hereditariae, id est, res soli, ut alibi diximus. *Διαφορώτερον, excellentius.* Sic et infra 8: 6.

5. *Τίνι γὰρ εἶπέ ποτε τῶν ἀγγέλων, cui enim aliquando dixit Angelorum*] Quasi dicat, non modo vulgaribus Angelis hunc titulum non dedit, sed ne ulli quidem ex illis השרים הראשים *τῶν ἀρχόντων τῶν πρώτων* [*primorum Principum*], ut est Dan. 10: 13.

Υἱός μου εἶ σὺ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε, Filius meus es tu, ego hodie te genui] Ex Graeco Ps. 2: 7, quod recte verteris, *O mi fili, hodie te genui*. Ex mystico sensu Psalmi recte argumentatur, quia Hebraei omnes fatebantur eum Psalmum, quanquam in Davide aliquo modo impletum (quo de sensu diximus ad ipsum Psalmum), sensu tamen arcano et sublimiore ad Messiam pertinere: qui supra omnes *Filius Dei* dicendus sit, *a Deo genitus*, id est, evectus ad imperium, non in homines tantum, sed et in Angelos: ut agnoscit Abarbaniel. Videtur quidem hic locus Psalmi ad excitationem Christi e mortuis aptari a Paulo Act. 13: 33, sed ibi ipsa illa excitatio consideratur, ut initium gloriae Christi. Solet illud *hodie* usurpari de temporibus insignis laetitiae, ut videre est Ier. 1: 10, 18.

Καὶ πάλιν, et rursum] Id est, *alio loco*. Sic *πάλιν* habes Matth. 4: 7, Rom. 15: 10—12, 1 Cor. 3: 20. Sic et infra 2: 13, 10: 30. Ita *rursum* posuit Virgilius III Aeneidos:

Rursum in secessu, etc.

Est autem is locus 2 Sam. 7: 14.

Ἐγὼ ἔσομαι αὐτῷ εἰς πατέρα, καὶ αὐτὸς ἔςαι μοὶ εἰς υἱὸν, ego ero illi in Patrem, et ipse erit mihi in Filium] Id est, *Ego ero ei vice Patris, et ipse mihi vice Filii.* Utar eo quomodo patres filio utuntur, et eum protegam quomodo patres filios solent. Et haec verba de Graeco desumpta. Salomon, de quo dicto loco agitur in sensu vulgari, typus Christi, non in omnibus (ostendunt id sequentia quae Christo applicari nequeunt), sed eo quod sapientia praestitit, regnavit in pace, gentibus multis imperavit, Templum Deo struxit. Et hunc in modum ad Messiam aptat haec verba Isaac Benarama.

6. *Ὅταν δὲ πάλιν εἰσαγάγῃ τὸν πρωτότοκον εἰς τὴν οἰκουμένην, ubi autem rursum introducit primogenitum in orbem terrae*] Esse hic transpositionem bene vidit Syrus. Recta enim constructio esset, *Πάλιν δὲ ὅταν εἰςαγάγῃ.* Deinde notandum hic subaudiri nomen *γραφὴ* [*scriptura*], ut Gal. 3: 16 et alibi. Praeterea illud *ubi introducit* valere, *ubi describit introduci*, eadem figura qua Virgilius dixit:

> *Tum Phaetontiadas musco circumdat amarae*
> *Corticis.*

Vide et Gal. 3: 22. *Τὸν πρωτότοκον* sensu inferiore significat Davidem, qui eo nomine ut inter Reges eximius vocatur Ps. 89: 27, et illud *οἰκουμένην terram Iudaeam*, quod etiam ex Graeca Psalmi illius, nempe 97, inscriptione apparet: sensu autem excellentiore *πρωτότοκος* est Christus Rom. 8: 29, Col. 1: 15, 18, Apoc. 1: 5, et *οἰκουμένη* est *regio illa suprema quae ab Angelis habitatur*, ut ipse mox Scriptor noster ad haec sua verba respiciens dicet 2: 5. Psalmos omnes a 93 ad 101, in se continere mysterium Messiae dixit David Kimchi.

Καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι Θεοῦ, et adorent eum omnes Angeli Dei] In Graeco Psalmi, *προσκυνήσατε αὐτῷ πάντες ἄγγελοι αὐτοῦ.* At ibi de Deo agitur, hic de Messia. Verum hoc: sed quia pridem receptum erat apud Hebraeos Deum singulari modo in Messia habitaturum, et fore (ut Thalmudici loquuntur) digito monstrabilem; ideo quaecunque de honore Dei dicebantur, eadem applicari solebant ad Messiam. Sensus autem qui huius loci idem et 1 Petr. 3: 22.

7.

7. *Καὶ πρὸς μὲν τοὺς ἀγγέλους λέγει, et ad Angelos quidem dicit*] Id est, *de Angelis*, quem esse Lucae ἰδιωτισμὸν [*loquendi modum*] modo annotavimus. Similis locutio Ier. 14.

Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα, qui facit Angelos suos spiritus et ministros suos flammam ignis] Et hoc ex Graeco LXX: nisi quod hic Scriptor locum memoriter citans pro πῦρ φλέγον [*ignis ardens*] posuit πυρὸς φλόγα, ubi Aquila πῦρ λάβρον [*ignem voracem*], Symmachus πυρίνην φλόγα [*igneam flammam*]. Sensus huius loci est, nihil magnum est in nomine *Angelorum* et *ministrorum*, cum ea nomina Scriptura det etiam vento et flammae. Nam omnes creaturae quibus Deus extra ordinem utitur, eo nomine venire diximus ad Gen. 3: 23, et Maimonides Duce dubitantium II. 6. Ac sicut ventus et flamma *Angeli* dicuntur, ita contra Angeli quidam *Seraphim*, id est, flammae, et *Cherubim*, quo nomine olim videntur significati venti; confer Ps. 18: 11 et 54: 3; quia et efficacia et celeritas melius per res nobis cognitas exprimi nequit. Sed priorem sensum magis exigit series loci in Psalmo, nec obstat articulus ille τοὺς, qui creditur subiectum notare, non praedicatum. Nam et apud Atticos, et apud nostros scriptores articulus iste saepe abundat.

8. *Πρὸς δὲ τὸν υἱὸν, ad Filium autem*] Hoc vult, Filio dari titulos multo eminentiores. Constabat autem inter Hebraeos, quod et modo attigimus, Salomonem in multis rebus typum fuisse Messiae: et qui ei dantur tituli, eos multo sublimiore sensu in Messiam competere.

Ὁ θρόνος σου, ὁ Θεὸς, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ῥάβδος εὐθύτητος, ἡ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου. Ἠγάπησας δικαιοσύνην καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν· διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ Θεὸς, ὁ Θεός σου, ἔλαιον ἀγαλλιάσεως παρὰ τοὺς μετόχους σου. Thronus tuus, Deus, in sempiternum: sceptrum aequitatis sceptrum regni tui. Dilexisti iustitiam, et odisti iniustitiam: propterea unxit te Deus, Deus tuus, oleo gaudii prae sodalibus tuis] Plane eadem verba quae in Graeco Psalmi eius qui Hebraeis 45, Graecis 44, nisi quod in Graeco est εἰς αἰῶνα αἰῶνος, sine articulis. Et in Manuscripto hoc loco pro ἀνομίαν est ἀδικίαν, pari sensu. Pro

ὁ Θεὸς in Hebraeo est אֱלֹהִים, quod nomen pluribus quidem sive *Angelis* sive *Iudicibus* dari solet: at cum uni tribuitur, Deo soli convenit: quia tunc est oratio ἐλλειπτικὴ [*defectiva*] pro אלהי אלהים [*Deus Deorum*], ut alibi diximus. Sensus ergo est: *Deus ipse est sedes tua perpetua*, id est, si Salomonem respicimus, *sicut sedes inconcussos tenet homines, ita Deus te semper in regno sustentabit*: si vero Christum, *Deus ipse te sustentabit in regno nunquam desituro*. Per sceptrum regium in Salomone μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] intelligitur ratio regiminis: in Christo sermo Euangelii ab ipso primum publicatus. *Dilexit* Salomon *iustitiam et odit iniustitiam*, nempe a prima aetate: *ideo prae caeteris* non popularibus tantum suis, sed et *fratribus electus est a Deo in Regem*, 1 Par. 28: 5, quod unctione significatur 1 Reg. 1: 34. Iesus, dum vitam egit mortalem, nihil aliud quam iusta et honesta omnia verbo et exemplo docuit, arguens his contraria. Ideo post mortem excitatus dignitatem supra omnes homines, imo et supra Angelos, est consecutus, quae dignitas hic humano more significatur *unctionis* vocabulo. Sic Χριςὸν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐποίησε [*Christum illum fecit Deus*] Act. 2: 36. Διὰ τοῦτο sume ut διὸ Phil. 2: 9. Est autem more Graeco accusativus ἔλαιον positus eo sensu quo Latini ablativum usurpant. Et ἔλαιον ἀγαλλιάσεως dicitur id quod causam det summi gaudii. Vide Ioh. 15: 11, 17: 13. Verterunt alii in Psalmo ἐλαίῳ ἀγλαϊσμοῦ [*oleo splendoris*]; alii καλλωπισμοῦ, δόξης, κόσμου [*ornamenti, gloriae, decoris*]. Pro μετόχους Symmachus posuit ἑταίρους [*sodales*]. Sunt autem duo nominativi אלהים אלהיך [*Deus, Deus tuus*], *ille Deus quem tu colis*. Locum hunc de Messia interpretatur Paraphrastes Chaldaeus et Rabbini multi.

10. *Καὶ, et*] Et alio loco, nempe Ps. 102: 26.

10, 11, 12. *Σὺ κατ' ἀρχὰς, Κύριε, τὴν γῆν ἐθεμελίωσας, καὶ ἔργα τῶν χειρῶν σου εἰσὶν οἱ οὐρανοί. Αὐτοὶ ἀπολοῦνται, σὺ δὲ διαμένεις· καὶ πάντες ὡς ἱμάτιον παλαιωθήσονται. Καὶ ὡσεὶ περιβόλαιον ἑλίξεις αὐτοὺς, καὶ ἀλλαγήσονται· σὺ δὲ ὁ αὐτὸς εἶ, καὶ τὰ ἔτη σου οὐκ ἐκλείψουσι. Tu in principio, Domine, terram fundasti, et opera manuum tuarum sunt coeli. Ipsi peribunt, tu autem* per-

permanebis: et omnes ut vestimentum veterascent. Et velut amictum complicabis eos et mutabuntur: Tu autem idem ipse es, et anni tui non deficient] Et hoc ex LXX, nisi quod ibi verbis transpositis, *Κατ' ἀρχὰς τὴν γῆν σὺ κύριε ἐθεμελίωσας*. Et quod in Manuscripto hoc loco est: *ἑλίξεις αὐτοὺς ὡς ἱμάτιον καὶ ἀλλαγήσονται*. Rursum quod de Deo dictum fuerat, Messiae aptat, quia constabat inter Hebraeos, et Mundum hunc Messiae causa conditum (unde *ἐθεμελίωσας* recte intelligi putem, *causa fuisti cur fundaretur*; et *opus manuum tuarum*, id est, propter te factum: nam על־יד [*per manum*] Hebraeis et Chaldaeis etiam *propter* significat, et sic Latinus Iob. 11: 3 legit בידך [*in manu tua*] vertit autem *tibi*), et fore ut novus meliorque Mundus condatur per ipsum. Pro eo quod in Hebraeo est לפנים, id est, *iam olim*, LXX posuere *κατ' ἀρχὰς*, exponentes hunc locum ex initio Geneseos ubi est בראשית [*in principio*]. *Terra* dicitur *fundata* similitudine sumpta ab aedificiis, unde et *καταβολὴ* dicitur, Matth. 13: 35, 25: 34, Luc. 11: 50, Ioh. 17: 24, Eph. 1: 4, infra 4: 3, 9: 26, 1 Petr. 1: 20, Apoc. 13: 8, 17: 8. *Coelorum* nomine hic intelligi debet non illa suprema regio, sedes divinae Maiestatis et Angelorum: sed aer et aether quae terram velut *vestiunt*, unde sumpta quae sequitur similitudo. *Vestes* antequam pereant *veterascunt*. Vide infra 8: 13. Sic et aeris et aetheris vires minuentur. *Vestes* ubi usui amplius non sunt, solent *complicari* et *abiici*. Sic et aer et aether *auferentur*. Nam et hunc sensum habet חלף Hebraeum vertiturque *ἀφαιρεῖσθαι* et *παρέρχεσθαι* et *ἀπέρχεσθαι* [*auferri, perire*]. Idem per *μετάθεσιν* [*transpositionem*] significatur infra 12: 27. *Παρελεύσονται* eodem sensu 2 Petr. 3: 10; quanquam in Hebraeo non est *ἑλίξεις*, sed *ἀλλάξεις*, תחליפם, quod *mutabis* ibi vertit Latinus et *mutabuntur*: id est, *te faciente abscedent*: ita ut videri possit in Graecum textum pro *ἀλλάξεις* irrepsisse *ἑλίξεις* ex loco Esai. 34: 4.

13. *Πρὸς τίνα δὲ τῶν ἀγγέλων εἴρηκέ ποτε, ad quemnam autem Angelorum dixit aliquando*] Alia congerit elogia Messiae, quae Angelis nec aptata sint, nec aptari queant. *Dixit*, nempe *Deus*.

Κάθου ἐκ δεξιῶν μου ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑπο-

πόδιον τῶν ποδῶν σου, sede ad dexteram meam, usque dum ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum] Ex Ps. 110, quem de Messia intelligendum agnoscit Rabbi Saadia Gaon. Illud *sede ad dexteram* hoc loco non solam dignitatem, sed simul et securitatem significat. Quis non sit securus apud Regis potentissimi dextram? Vide Ioh. 6: 63, 7: 34. Confer Act. 2: 34, 1 Cor. 15: 25, infra 10: 13. *Ἐκ δεξιῶν* est *a dextro latere* לימני. Eadem locutio Deut. 33: 2, 1 Sam. 23: 19, 1 Reg. 2: 19, Matth. 20: 21, 23, 22: 44, 25: 33, 34, 26: 64, 27: 38, Marc. 10: 37, 40, 12: 36, 14: 62, 15: 27, 16: 19, Luc. 1: 2, 20: 42, 22: 69, 23: 33, Act. 2: 25, 34, 7: 55, 56. Securus esto, inquit Deus Messiae, non modo posthac nihil tibi nocebit, verum insuper efficiam ut omnes hostes tui tibi subiiciantur. Mos erat Regum Orientis victos calcare pedibus, Ios. 10: 24, Ps. 47: 3. Clemens Romanus hunc locum describens addit: *Τίνες οὖν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ; Οἱ φαῦλοι καὶ ἀντιτασσόμενοι τοῦ Θεοῦ τῷ θελήματι τὸ θέλημα ἴδιον* [*Qui sunt eius hostes? Mali et qui Divinae voluntati opponunt suam*]. Multum autem hoc pertinet ad erigendos eorum animos qui ob Euangelium dura perpetiebantur.

14. *Οὐχὶ πάντες εἰσὶ λειτουργικὰ πνεύματα, nonne omnes sunt spiritus auxiliares*] רוחות עבודה: aliter מלאכי השרת pro quo hic Syrus sensu eodem רוחא דתשמשתא. In omni regno multum praestat Filius Regis Satrapis quantumvis magnis. Filius Regis sedet, Satrapis stantibus aut euntibus quo mittuntur.

Εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν, in ministerium missi propter eos, qui salutem acquirent] Non tantum Christo serviunt, sed et Christianis, ut videre est Act. 5: 19, 12: 7. Christiani recte dicuntur *μέλλοντες κληρονομεῖν τὴν σωτηρίαν*. In id enim destinantur et eo pervenient, nisi ipsi sibimet obstent. *Κληρονομεῖν σωτηρίαν*, idem quod *κληρονομεῖν ζωὴν αἰώνιον*, Matth. 19: 29, Marc. 10: 17, Luc. 10: 25, 18: 18, *κληρονομεῖν βασιλείαν Θεοῦ*, Matth. 25: 34, 1 Cor. 6: 9, 10, 15: 50, Gal. 5: 21, *κληρονομεῖν τὰς ἐπαγγελίας*, infra 6: 12, *κληρονομεῖν τὴν εὐλογίαν* [id est, *acquirere vitam aeternam, regnum Divinum, promissa, benedictionem*], in-

infra 12: 17, 1 Petr. 3: 9. Vide et quae diximus supra 1: 2 et 4.

CAPUT II.

1. *Διὰ τοῦτο, propterea*] Cum, ut iam ostendimus, maior sit etiam Angelis ille nostrae doctrinae auctor.

Δεῖ περισσοτέρως ἡμᾶς προσέχειν τοῖς ἀκουσθεῖσι] *Eo magis par est nos animum intendere eis quae percepimus.* Vide Act. 16: 14.

Μήποτε παραῤῥυῶμεν] *Ne dilabamur*, ut aqua quae inutiliter effluit: quae similitudo exprimitur 2 Sam. 14: 14, Ps. 58: 8. Sic Prov. 3: 21, *υἱὲ, μὴ παραῤῥυῇς* [*fili, ne dilabaris*], *ne deflectas a Lege.* Origenes adversus Celsum VIII: *Ὁ δὲ πολὺς τῶν πιςεύειν δοκούντων, καὶ μὴ τηλικοῦτος, δεῖται, ὑπομνήσεως χάριν, μὴ βουλόμενος ἢ μὴ δυνάμενος πάσας τοιαύτας ἄγειν ἡμέρας, αἰσθητῶν παραδειγμάτων, ἵνα μὴ τέλεον παραῤῥυῇ* [*Vulgus autem, quanquam credere videtur, cum tamen ad hanc quasi staturam non pervenerit, cumque omnem diem perinde quasi festus sit aut non possit agere aut nolit, hisce exemplis quae in sensus incurrunt necesse habet admoneri, ne plane decidat*]. *Ne plane decidat.* Sic Lament. 4: 9, זבו *fluxerunt*, id est, *conciderunt.* Et hic *ne cadamus* vertunt Syrus et Arabs, nec aliter hic sumpsit Chrysostomus et Graeci alii. Sic quae intereunt aquae effluenti comparantur Iob. 20: 27. *Ἐκρεῖν* [*effluere*] ferme simili sensu habes apud Plutarchum Catone Uticensi. Similis admonitio illa Irenaei IV. 45: *Non debemus* (inquit ille Senior) *superbi esse, neque reprehendere veteres, ne forte post agnitionem Christi agentes aliquid quod non placeat Deo, remissionem ultra non habeamus delictorum, sed excludamur a regno eius.* Nihil hic cavere iubemur, quod non et fieri possit et saepe fiat.

2. *Εἰ γὰρ ὁ δι᾽ ἀγγέλων λαληθεὶς λόγος, si enim qui per Angelos dictus est sermo*] Id est, Lex Mosis, quae non data est per Filium, sed per unum e praecipuis Angelis Dei nomine loquentem, Act. 7: 38, multis aliis Angelis stipantibus, Deut. 33: 2, Act. 7: 53, Gal. 3: 19.

 lo-

Iosephus libro XV: *Ἡμῶν δὲ τὰ κάλλιϛα τῶν δογμάτων καὶ τὰ ὁσιώτατα τῶν ἐν τοῖς νόμοις δι' ἀγγέλων παρὰ τοῦ Θεοῦ μαθόντων* [*Cum nos dogmatum potissima, et sanctissimam legum partem per Angelos a Deo acceperimus*].

Ἐγένετο βέβαιος, ratus fuit] קָם, id est, *minas habuit non irritas*. Sic et promissa dicuntur *βεβαιοῦσθαι* aut *εἶναι βέβαια*, ubi rebus implentur, Rom. 4: 16, 15: 8.

Καὶ πᾶσα παράβασις καὶ παρακοὴ ἔλαβεν ἔνδικον μισθαποδοσίαν, et omnis praevaricatio et contumacia accepit iustam mercedis retributionem] *Παράβασις* פשע et *παρακοὴ* מרי dicuntur de illis peccatis quae apertum Legis contemptum secum ferunt, quorum ultorem se Deus profitetur Deut. 32: 35. Respiciuntur autem hic ea quae in deserto contigere poenarum exempla, quae breviter indicat Paulus 1 Cor. 10: 6—10.

3. *Πῶς ἡμεῖς ἐκφευξόμεθα*] *Quomodo* [*nos*] *poenam evademus*. Sic Esai. 20: 6, איך נמלט אנחנו, *Πῶς ἡμεῖς σωθησόμεθα;* [*Quomodo nos salvabimur?*]

Τηλικαύτης ἀμελήσαντες σωτηρίας, tantam negligentes salutem] Id est, *λόγου σωτηρίας τηλικαύτης, si negligamus sermonem, qui obedientibus tantam adfert salutem*, id est, aeternam et coelestem, quam Lex non adfert, sed tantum salutem brevem et terrenam. Sic Euangelium vocatur *λόγος σωτηρίας* Act. 13: 26, *ὁδὸς σωτηρίας* Act. 16: 17, et *εὐαγγέλιον σωτηρίας* [*sermo, via, Euangelium salutis*] Eph. 1: 13.

Ἥτις ἀρχὴν λαβοῦσα λαλεῖσθαι διὰ τοῦ Κυρίου, quae cum initium cepisset enarrari per Dominum] *Ut de Lege iudicetur, spectandum eius initium*, ait Iosephus contra Appionem II. Legis Euangelicae initium ab ipso Domino Dei Filio. Solent res magnae per magnos expediri.

Ὑπὸ τῶν ἀκουσάντων εἰς ἡμᾶς ἐβεβαιώθη, ab iis qui audierunt nobis confirmata est] Duplici modo, inquit, certi sumus de eius veritate: primum, quia non per multos homines transfusa ea fama ad nos venit, sed *eos habemus magistros qui ab ipso Domino ista audivere*, Apostolos scilicet: deinde, quia *miracula et dona Spiritus*, maiora quam unquam et frequentiora, *testimonium dedere* eidem sermoni. *Βεβαιοῦσθαι* hoc loco, *reddi fide dignum*, ut Marc. 16: 20. *Εἰς ἡμᾶς*, id est, *nobis*, ut *εἰς*

ἡμᾶς

ὑμᾶς *vobis*, 1 Petr. 1: 25. Diximus supra ex hoc loco bene colligi scriptam Epistolam ab aliquo discipulo Apostolorum, qualis fuit Lucas.

4. *Συνεπιμαρτυροῦντος τοῦ Θεοῦ σημείοις τε καὶ τέρασι καὶ ποικίλαις δυνάμεσι, testante cum his Deo signis et portentis et variis virtutibus*] Haec tria habes et Act. 2: 22, ubi dicta vide, et 2: 43, 4: 30. Verbum μαρτυρεῖν eodem sensu habes Act. 14: 3. Lex vetus testimonium habuit per fulgura et tonitrua. Lex nova per sanationes plurimas.

Καὶ πνεύματος ἁγίου μερισμοῖς κατὰ τὴν αὐτοῦ θέλησιν, et Spiritus Sancti distributionibus secundum suam voluntatem] Non sola prophetiae dona, sed et linguarum. Μερίζειν de his donis dicitur Rom. 12: 3, 1 Cor. 7: 17; quia non omnibus omnia dabat Deus, sed quae et quantum et quibus vellet, Eph. 4: 7. Huius discriminis ratio cum non appareat, merito ad Dei voluntatem recurritur, 1 Cor. 12: 18.

5. *Οὐ γὰρ ἀγγέλοις ὑπέταξε τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν, non enim Angelis subiecit mundum futurum*] Postquam huius Epistolae Scriptor ex argumentis primo capite propositis illationem fecerat, rursum alia addit argumenta quibus firmet eandem illationem. In regione illa superaetherea sunt quidem Angeli; sed non illi imperant ut Christus. Vocat hanc οἰκουμένην μέλλουσαν, non quia iam non existat; sed quia nobis ea non plene nota est, nec adhuc contigit. Sic Hebraei dicunt עולם הבא [*mundum venturum*] nostri respectu. Vide librum de Morte Mosis. Sic mystice explicatur locus Ps. 9: 6.

Περὶ ἧς λαλοῦμεν, de quo loquimur] Id est, ἐλαλήσαμεν [*loquuti sumus*]. Nam per tempus praesens exprimi solent ea quae proxima sunt praesenti, sive exacta, sive ventura. Respicitur enim hic id quod praecessit 1: 16, ut et alii recte observarunt.

6. *Διεμαρτύρατο δέ πού τις, λέγων, testatur autem alicubi quis, dicens*] Τὶς dicit, quia illorum carminum quae sunt in libro Psalmorum, non unus est scriptor, imo et saepe scriptor ignoratur. *Διεμαρτύρατο, testatur*, hoc est *ostendit*, הודיע, nam id verbum sic verti solet.

Τί ἐστιν ἄνθρωπος ὅτι μιμνήσκῃ αὐτοῦ, ἢ υἱὸς ἀνθρώπου

ὅτι

ὅτι ἐπισκέπτῃ αὐτὸν, quid est homo quod memineris eius, aut filius hominis quod eum cures] Verba ipsa LXX Interpretum ex Ps. 8, qui sensu primum obvio agit de Adamo et semine eius: sensu autem mystico referri debet, et ab Hebraeis Sapientibus referebatur, ad Messiam et semen eius. Nam Adamum figuram gessisse Messiae recepta erat illis temporibus sententia, ut diximus Rom. 5: 14, 1 Cor. 15: 45 et seqq. Et specialiter de hoc loco Psalmi vide 1 Cor. 15: 27, Eph. 1: 22. Dominium in res mundi inferioris datum Adamo et posteris eius imago est dominii eius quod in Mundo supremo habet Christus, et cuius participes erunt qui ipsius naturam induerunt, et ab ipsius nomine digni sunt appellari. Ἐπισκέπτεσθαι פקד *curam alicuius peculiarem gerere*. Mirum fuit illud de Adamo, qui ut caetera animantia de luto erat factus, multo magis mirum hoc de Christo qui inter homines agens nihil magni praetulit exteriora spectantibus. Vide Matth. 8: 20, 11: 6, Phil. 2: 7, 2 Cor. 8: 9. Psalmus iste 8, ut alii nonnulli, solebant cantari cum gaudio in vindemiis. Inde dicuntur על־הגתית [*ad torcularia*].

7. *Ἠλάττωσας αὐτὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους, paulo minorem eum fecisti Angelis*] אלהים hic de *Angelis* sumpsere Graeci interpretes quorum verba hic ponuntur: non male. Vide Ps. 97: 7. *Βραχύ τι* מעט alium sensum habet *κατὰ πόδας* [*iuxta verbum*], alium *κατὰ τὸ ἀλληγορούμενον* [*iuxta sensum reconditum*], ut saepe. Nam illo modo sumptum significat *pauxillum* (*intellectu enim et quadam volendi libertate*, ut Tatianus explicat, *homo quasi par est Angelis, corporis conditione est inferior*): hoc vero modo sumptum significat *ad tempus exiguum*, quomodo ea vox sumitur Os. 1: 4 et alibi.

Δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτὸν, gloria et honore coronasti eum] Adamum intellectu, voluntate libera: Christum cognitione plenissima rerum Divinarum, voluntate perfecta, potestate admirabili. *Coronasti*, id est, ornasti; a specie ad genus.

Καὶ κατέστησας αὐτὸν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου, et posuisti eum super opera manuum tuarum] Adamum super armenta et pecora, ut in Psalmo sequitur, ut videre est Gen. 1: 28 (de quo dominio nunc imminuto, non

pla-

plane adempto, videri potest Cyrillus Epistola ad Calosyrium contra Anthropomorphitas, et Isidorus libro III Epistola 95): Christum vero supra Angelos. In istis locis mysticis non omnes articuli ad speculum respondent. Vide 2 Sam. 7: 13—15.

8. *Πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, omnia subiecisti pedibus eius*] Idem sensus qui in membro praecedente. Nam *imponere aliquem supra res alias*, est *illas res illi subiicere*. Est et hoc ex LXX.

Νῦν δὲ οὔπω ὁρῶμεν αὐτῷ τὰ πάντα ὑποτεταγμένα, nunc autem nondum videmus omnia ei subiecta] Hoc vult, illa verba Psalmi nec in Adamo, nec in quoquam ex eius posteris effectum habuisse nisi tenuem: quare maius aliquid in eis latere. *Αὐτῷ*, id est, homini generaliter considerato.

9. *Τὸν δὲ βραχύ τι παρ' ἀγγέλους ἠλαττωμένον βλέπομεν Ἰησοῦν διὰ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου, δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφανωμένον, eum autem qui paulo Angelis minor factus est, videmus Iesum propter mortis supplicium, gloriâ et honore coronatum*] *Videmus*, id est, certo cognoscimus ex relatu Stephani et Pauli, et ex effectibus regni quos ipse Christus praedixerat, nempe missione Spiritus Sancti, vocatione Gentium, rebusque aliis. *Videre* hoc sensu sumitur non apud Hebraeos tantum, sed apud gentes omnes. *Βραχύ τι* hoc loco est *ad breve tempus*, ut modo diximus. *Iesus summo honore ac potestate ornatus*: praeest enim creaturis omnibus et coelestibus et terrestribus, quantum exegit usus Ecclesiae ipsius. Interponit autem *διὰ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου*, ut cum eo connectat sequentia. Illud autem *διὰ τὸ* non consecutionem solam significat, sed plus aliquid, id est, dignum fuisse Iesum qui in tantum eveheretur, eo quod se deprimi passus esset ad mortem usque ignominiosam Dei causa. Vide supra 1: 9.

Ὅπως χάριτι Θεοῦ ὑπὲρ παντὸς γεύσηται θανάτου, ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem] Saepe fit ut id quod sequitur respiciat aliquid quod praecessit, sed non *ἀμέσως* [*immediate*]. Ratio enim hic redditur non simpliciter cur Christus evectus sit, sed cur per tam graves perpessiones ad mortem usque. Potuerat enim id

et

Πάλιν hic est *deinde*. Nam haec verba subsequuntur. Subintelligenda autem quae porro sequuntur *ἔσαι σημεῖα καὶ τέρατα*, aut ut in Hebraeo est, *in signum et in portentum*. Prophetae modo Dei, modo Christi gerunt imaginem. Non dixit Esaias *filii mei*, sed *quos dedit mihi Deus:* quia ex praecepto Dei erant geniti. Sic Deus filios suos Christo dat educandos atque curandos, Ioh. 17: 12. Iam olim autem ad Messiam aptatum hunc locum apparet ex verbis Simeonis Luc. 2: 34, et ex Gemara.

14. *Ἐπεὶ οὖν τὰ παιδία κεκοινώνηκε σαρκὸς καὶ αἵματος, quia iam filii carne et sanguine sunt praediti*] Quia filii Dei, id est, pii omnibus subiecti sunt incommodis quae ferre potest vita haec mortalis. *Σὰρξ* et *αἷμα* hic neque vitiosos appetitus, neque solam materiam significant, sed cum materia qualitatem, id est, *τὸ παθητὸν, τὸ φθαρτὸν* [*quod patitur, corrumpitur*]. Sic et infra 5: 7, 1. Tim. 3: 16, 2 Cor. 4: 11.

Καὶ αὐτὸς παραπλησίως μετέσχε τῶν αὐτῶν, et ipse similiter eorundem particeps factus est] Non expediit eum eximi communi illi sorti. In Glossario, *παραπλησίως, perinde, similiter*. Utitur Demosthenes. Aristoteles pro eodem dixit *παραπλήσιον*.

Ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, ut per mortem destrueret eum qui habebat mortis imperium] Ostendit utilitates ex hoc consilio Dei consecutas. Samael, id est *Diabolus*, dicitur Hebraeis *habere imperium mortis*. Habes hoc in Thalmude Baba-Bathra, in libro Caphthor, in libro de Morte Mosis, apud Maimonidem Directoris dubitantis III. 22. Nimirum accusator est eorum qui vitiis se dedunt, ut videre est Zach. 3: 1, et tales ostendit detinendos in morte, id est, non debere excitari ad vitam meliorem, Rom. 6: 23, 1 Cor. 15: 56. Christus in suis auferendo ista vitia simul abstulit hoc ius accusatori, Rom. 8: 2. Sicut in Christo non reperit quod accusaret, Ioh. 14: 30; ita nec in Christianis, quia *ἀγνοήματα* [*aberrationes*] quae in illis manent non dicuntur peccata, eo scilicet sensu ut ob ea damnari possint, 1 Ioh. 3: 9.

15. *Καὶ ἀπαλλάξῃ τούτους ὅσοι φόβῳ θανάτου διὰ παν-*

τὸς

τὸν τοῦ ζῆν ἔνοχοι ἦσαν δουλείας, *et liberaret eos qui metu mortis per totam vitam obnoxii erant servituti*] Christus quos a vitiis liberat, eos etiam certos facit vitae aeternae. Θάνατος φοβερώτατον [*mors rerum omnium maxime terribile*], ait Aristoteles. Homo naturaliter amat sui conservationem; ideo mortem maxime metuit. Neque potest eam non metuere qui aut non putat aliam fore vitam, aut non eo est in statu ut eius se debeat sperare futurum participem. Metus autem omnis secum trahit servitutem, id est, servilem conditionem. *Servorum* enim est *metuere*, Rom. 8: 15.

Οὔποτε δουλεία κεφαλὴ εὐθεῖα πέφυκεν.

[*Non est mancipium recta cervice tueri.*]

Ἀπαλλάξῃ nempe τοῦ φόβου, quod ex sequentibus intelligitur.

16. *Οὐ γὰρ δήπου ἀγγέλων ἐπιλαμβάνεται*] Ἐπιλαμβάνεσθαι apud Platonem et alios est *solenniter vindicare*. Hic autem ex superioribus intelligendum est *vindicare* sive *assarere in libertatem manu iniecta*. Hebraea אחז et חזק et תמך solent verti per *ἐπιλαμβάνεσθαι*. Omnia autem haec *manus iniectionem* significant; quomodo Graeca vox sumitur Marc. 8: 23, Luc. 9: 47, 14: 4, 23: 26, Act. 23: 19. Sic infra 8: 9. Solent autem manu apprehendi qui e servitute aut vinculis educuntur. *Nusquam in libertatem vindicat Angelos*, id est, vindicans introducitur. Par locutio ei quae supra 1: 6.

Ἀλλὰ σπέρματος Ἀβραὰμ ἐπιλαμβάνεται, sed semen Abrahami vindicat] Id est, *id agit ut vos Hebraeos liberet a peccatis et metu mortis*. Eventus enim nomen saepe datur operae in id impensae. Hebraeis scribens satis habet de illis loqui. De Gentibus alibi loquendi locus. Christus ad Hebraeos liberandos venit, Ioh. 8: 36, Matth. 1: 21, 15: 24. Ita hunc locum vere explicat Chrysostomus et Graecorum alii.

17. *Ὅθεν ὤφειλε κατὰ πάντα τοῖς ἀδελφοῖς ὁμοιωθῆναι, unde debuit per omnia fratribus similis esse*] *Κατὰ πάντα* intellige ex subiecta materia, *rebus adversis, cruciatu, morte dura*. Ὤφειλε, id est, *ita fieri ex usu fuit*: quo sensu et Latini saepe usurpant *debet* non ex rigore, sed μετὰ πλάτους [*late*]. Sic ἔδει Luc. 24: 26, et hic modo ἔπρεπε.

 Ἵνα

"Ινα ἐλεήμων γένηται] Ut eo promptius *miseris succurrat mali non ignarus*. Multae sunt utilitates ex passionibus et morte Christi. Sacri scriptores nunc hanc, nunc illam nobis ob oculos ponunt.

Καὶ πιςὸς ἀρχιερεὺς τὰ πρὸς τὸν Θεὸν, et fidelis Pontifex in iis quae ad Deum pertinent] מול האלהים Exod. 18: 19, ubi similiter in Graeco τὰ πρὸς τὸν Θεόν. Saepe ostendit hic Scriptor quantum Christus praestet summo Sacerdoti legali. Erant eius officium Dei vice apud populum fungi, et populi vice apud Deum: utrumque eximie facit Christus. Nunc hic spectatur illud posterius, ut et infra 5: 1. *Fidelis* נאמן hic dicitur is qui munere suo bene fungitur. Πιςὸς τὰ πρὸς τὸν Θεὸν, id est, κατὰ τὰ, more Graeco.

Εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ, ut populi peccata auferret] Ἱλάσκεσθαι ἁμαρτίας hoc quidem loco, ut ex sequentibus apparet, est *auferre peccata* sive *purgare a peccato*, id est, efficere ne peccetur, vires suppeditando pro modo tentationum. Respondet Hebraeis vocibus כפר et חטא, quae verti solent interdum per καθαρίζειν Exod. 29: 37, 30: 10, Num. 30: 9, 13, ἐκκαθαρίζειν Deut. 32: 44, ἀφαιρεῖν [*purgare, auferre*] Exod. 34: 9, Esai. 27: 9. Ἐξιλασμὸς ἀποςῆναι ἀπὸ ἁμαρτίας [*Propitiatio est desistere ab iniquitate*], Sir. 35: 5. Et sic forte exponi non male potest illud Sir. 3: 3, Ὁ τιμῶν πατέρα ἐξιλάσκεται ἁμαρτίας [*Qui patrem honorat expiat peccata*], quia reverentia parentum multos custodit a peccato. Vetus Pontifex tantum expiabat a peccatorum poenis liberando: Iesus vero ab ipsis peccatis.

18. *Ἐν ᾧ γὰρ πέπονθεν αὐτὸς πειρασθεὶς, δύναται τοῖς πειραζομένοις βοηθῆσαι*] Πέπονθεν, נגשׂ Esai. 53: 7. Sensus est: *Cum enim ipse tentatus fuerit per ea quae pertulit, hoc magis potest moveri ad auxilium ferendum iis qui tentantur*. Ἐν pro *per* frequens his Scriptoribus. Et singulare pro plurali propter generalitatem, ut modo ὑπὲρ παντός. Ἐν ᾧ באשׁר. Deinde est μετωνυμία [*transnominatio*] *potest auxiliari* pro *potest moveri ad auxiliandum*. Nihil enim magis ad miserandum nos movet, quam malorum similium quae nobis evenerunt memoria. Sic δύναται συμπαθῆσαι [*potest misereri*] habemus infra 4: 15, ubi etiam est πεπειρασμένον [*tentatum*].

CA-

CAPUT III.

1. *Ὅθεν, unde*] Cum ita se habeant ea quae diximus hactenus.

Ἀδελφοὶ ἅγιοι, fratres sancti] Appellat eos a parte potiore, ut Paulus Rom. 1: 7, 1 Cor. 1: 2, 2 Cor. 1: 1, Eph. 1: 1, Phil. 1: 1, Col. 1: 2.

Κλήσεως ἐπουρανίου μέτοχοι, vocationis supercoelestis participes] Nempe *nobiscum*. Et *vocationem* vocat *ἐπουράνιον* quia ad supercoelestia nos ducit, non ad terrenam possessionem, ut Lex Mosis.

Κατανοήσατε] Quis et quantus fuerit *bene attendite*.

Τὸν ἀπόστολον καὶ ἀρχιερέα τῆς ὁμολογίας ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, Apostolum et summum Sacerdotem professionis nostrae Iesum Christum] *Ὁμολογίαν* vocat fidem Christianam quam profitemur, *κατὰ μετωνυμίαν* [*per transnominationem*], ut et infra 4: 14, 10: 23. Eius *ἀπόστολος* dicitur Iesus, id est, *eius publicandae causa a Deo missus*, quod ipse de se saepe praedicat. Vide quae diximus ad Ioh. 9: 7 et Gen. 49: 10. Dicitur *eiusdem fidei summus Sacerdos* qui sancivit eam non pecudum, sed suo ipsius sanguine. Implevit simul et Mosis et Aaronis partes, at multo quam illi sublimius.

2. *Πιστὸν ὄντα τῷ ποιήσαντι αὐτὸν, qui fidelis est ei qui fecit illum*] Id est, *ei qui ipsum fecit tum Legatum, tum Sacerdotem:* quo sensu Deus dicitur *ποιῆσαι* [*fecisse*] *Mosem et Aaronem* 1 Sam. 12: 6. Sic *Κύριον καὶ Χριστὸν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐποίησε* [*Dominum et Christum fecit eum Deus*]. *Fidelem* autem *eum fuisse* dicit, quia omnia sibi imperata, quamvis durissima, exsecutus est.

Ὡς καὶ Μωϋσῆς ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, sicut et Moses in omni domo eius] Ex Graeco Num. 12: 7, ubi *οἶκος* more Graeco et aliis gentibus frequente ponitur pro *familia*, ut Act. 16: 15. Domus autem illa est populus Israeliticus, *οἶκος Ἰσραήλ*, Act. 2: 36. Moses non eius partes, sed totum eum summa fide curabat.

3. *Πλείονος γὰρ δόξης οὗτος παρὰ Μωϋσῆν ἠξίωται, ampliori enim gloria iste prae Mose dignus est habitus*]

 Hoc

Hoc vult dicere, Quod de Mose dictum est, Christo etiam convenit, at multo excellentius. *Παρὰ* hic particula comparans. Satis fuerat dicere *πλείονος ἢ* aut *πολλῇ παρά*. Sed solent saepe comparationes bis exprimi. Hebraei dicerent נשגב הוא יותר ממשה.

Καθ' ὅσον πλείονα τιμὴν ἔχει τοῦ οἴκου ὁ κατασκευάσας αὐτόν, quanto ampliorem honorem habet quam domus qui illam struxit] Sicut familia *domus* dicitur, ita qui familiam gignit dicitur eam *struere*, בנה, unde בן *filius* Hebraeis. Vide quae diximus Exod. 1: 21. Moses pars familiae, Christus supra familiam.

4. *Πᾶς γὰρ οἶκος κατασκευάζεται ὑπό τινος, omnis namque domus struitur ab aliquo*] *Gignitur ab aliquo*, ut Abrahamidae ab Abrahamo.

Ὁ δὲ τὰ πάντα κατασκευάσας Θεός, qui autem omnia struit Deus est] Hoc vult, Deus quidem genitor est et populi Israelitici et Ecclesiae, sed Ecclesiam genuit per Christi sanguinem, ita ut recte et Christus eam genuisse dicatur. Quod Mosi circa populum Israeliticum aptari non potest. *Τὰ* pro *ταῦτα* [*haec*], ut Rom. 11: 29.

5. *Καὶ Μωϋσῆς μὲν πιστὸς ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, et Moses quidem fidelis erat in tota domo eius*] *In domo Dei regenda.* Altera comparatio Christum Mosi praeferens.

Ὡς θεράπων, tanquam famulus] Sicut vocatur in Graeco dicto Numerorum loco. Philo de Allegoriis: *Καθάπερ Μωσῆς λέγεται πιστὸς ἐν πάντι τῷ οἴκῳ γεγενῆσθαι* [*Quemadmodum Moses dicitur fidelis fuisse in universa domo*].

Εἰς μαρτύριον τῶν λαληθησομένων] *Ut pronuntiaret populo ea quae Deus ei dicenda quoquo tempore mandabat.* Nam *testari* dicitur etiam qui refert mandata, ut 1 Cor. 1: 6, 2: 1, 15: 15, 2 Tim. 1: 8, Apoc. 1: 2. Moses ne castra quidem movebat nisi ex Dei iussu.

6. *Χριστὸς δὲ, ὡς υἱὸς ἐπὶ τὸν οἶκον αὐτοῦ, Christus vero tanquam filius supra domum suam*] Ita rectius legitur. *Christus supra familiam*, id est, familiae imperat: quare? est enim *ipsius familia*, per ipsum genita. Dicunt Iurisconsulti, *etiam vivente patre filium quodammodo dominum esse rerum paternarum.* Unde et in Comoediis filii a servis *heri minores* dicuntur, et filia *domnula*, id est, *dominula*, in inscriptionibus.

Οὐ

Οὗ οἶκός ἐσμεν ἡμεῖς, cuius domus sumus nos] *Nos Christiani sumus eius familia, et erimus* scilicet. Nam praesens hic futurum comprehendit.

Ἐάνπερ τὴν παῤῥησίαν καὶ τὸ καύχημα τῆς ἐλπίδος μέχρι τέλους βεβαίαν κατάσχωμεν, si fiduciam et laetitiam spei ad finem usque firmam retinuerimus] Est traiectio. Nam ordinaria constructio per πρόζευγμα [*zeugma a parte priore*] fuerat, ἐὰν βεβαίαν κατάσχωμεν μέχρι τέλους τὴν παῤῥησίαν καὶ τὸ καύχημα τῆς ἐλπίδος. Tum vero per παῤῥησίαν intelligenda est per μετωνυμίαν [*transnominationem*] *professio Christianismi aperta*, ut et infra 10: 35. Per καύχημα ἐλπίδος, *laetitiam spei* (nam καύχημα idem valere quod ἀγαλλίαμα alibi ostendimus), intelligitur spes illa laeta, nempe vitae aeternae, sub iis legibus sub quibus a Christo promissa est. *Si retinuerimus hanc*, inquit, *firmam*, id est, inconcussam *ad finem usque*. Ὁ ὑπομείνας εἰς τέλος, οὗτος σωθήσεται [*Qui sustinuerit usque in finem, hic salvus erit*], Matth. 10: 22. *Nativitas salutaris non accepta, sed custodita vivificat*, ait Cyprianus.

7. *Διὸ, quapropter*] Hoc coniungendum cum eo quod post longum Scripturae testimonium sequitur, βλέπετε ἀδελφοί. Cohaeret autem cum antedictis hoc modo: *Cum tantum honorem acceperitis, ut et Dei et Christi familia censeamini, videte ne tanto honore excidatis.*

Καθὼς λέγει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, sicut dicit Spiritus Sanctus] Per Davidem, Ps. 95: 8 etc.

Σήμερον ἐὰν τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούσητε, hodie, si vocem eius audieritis] Id est, die σκηνοπηγίας [*festi tabernaculorum*], cui celebrandae scriptus ille hymnus, et quo tempore praelegi populo illa vetus historia solebat. Sumpta haec ex Graeco LXX. Ἐὰν hic est *cum, ubi, quoties.*

8. *Μὴ σκληρύνητε τὰς καρδίας ὑμῶν*] אל־תקשו, *ne animum exhibeatis intractabilem.* Habemus idem verbum Exod. 7: 3, 13: 15, Deut. 2: 30, 10: 16, tribuique solet, ut et verbum כבד [*aggravare*] et similia, tum Deo, tum hominibus; sed sensu nonnihil diverso, ut alibi diximus.

Ὡς ἐν τῷ παραπικρασμῷ, sicut in exacerbatione] In loco nominato מריבה Exod. 17: 7, Num. 20: 13, 24. Id autem redditur illis locis λοιδορία et ἀντιλογία [*contradictio*]. Sed παραπικρασμοῦ eadem est significatio. Et nota verum ea-

esse quod diximus ad Gen. 11: 1, etiam nomina hominum aut locorum propria exprimi solere in linguis aliis, vocibus non eiusdem soni, sed parem significatum habentibus. *Iurgati ibi sunt Israelitae cum Mose et Aarone*, Exod. 17: 2. Sed Deus id perinde aestimat quasi secum iurgati essent, ut videre est Num. 20: 13.

Κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ πικρασμοῦ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *sicut die irritationis in deserto*] Etiam hic πικρασμὸς est pro מסה quod nomen itidem est loci in deserto ex historia sic dicti. *Dies Massae* est tempus illud quo circa Massam egit populus: sicut *dies Madian* Esai. 9: 4. LXX Exod. 17: 7 et Deut. 6: 16 nomen hoc proprium vertunt πειρασμὸν [*tentationem*]. Sed נסה, unde id nomen, est *irritare*, quod et πειράζειν et πικραίνειν Graecis. Κατὰ τὴν ἡμέραν, id est, *quomodo illo tempore*, ut Iob. 29: 2, Ier. 44: 6, Dan. 9: 15 et alibi.

9. Οὗ ἐπείρασάν με οἱ πατέρες ὑμῶν, *ubi tentaverunt me patres vestri*] Illud οὗ ostendit locorum praecessisse nomina. Et apparet hic πειράζειν, ut iam diximus, idem esse quod πικραίνειν.

Ἐδοκίμασάν με καὶ εἶδον τὰ ἔργα μου, *probaverunt me et viderunt opera mea*] Με non est in Graeco: sed subauditur ex priori. In Hebraeo exprimitur. Sensus autem est: *Quanquam magna opera mea viderant, tamen libuit eis me irritando periculum facere potentiae meae.* Καὶ pro καίπερ גם [*quanquam*], sensus idem Deut. 29: 2—4. Ponenda interpunctio post μου, ut in Hebraeo et editione Sixti Graeca. Et id exigunt quae sequuntur infra 17 et ipsa historiae series.

Τεσσαράκοντα ἔτη. Διὸ προσώχθισα τῇ γενεᾷ ἐκείνῃ, *quadraginta annis. Propter quod taeduit me nationis istius*] Διὸ hic significat *propter* haec et similia. Sic διὸ pro διὰ τοῦτο [*propter quod*] habemus et 2 Cor. 4: 13. Προσώχθισα אקוט, *pertaesum me est eorum*. Sic Iob. 10: 1, נקטה נפשי, κάμνων τῇ ψυχῇ μου, in Latino *taedet animam meam*. Suidas προσοχθίζειν est δυσαρεστῶ, βδελύττομαι [*offendo, sum animo, abominor*]. Et in hoc Psalmo tam Aquila quam Symmachus δυσηρεστήθην [*aegre tuli*]. Vocat autem γενεὰν, *homines aetatis istius*, idque ex maxima parte, ut iam videbimus. Et est συνεκδοχὴ [*complexio*]

in annis quadraginta: vult enim dicere *magnam partem illorum annorum.* Vide Num. 16: 22. Videtur autem ideo urgere illud de quadraginta annis, quia par spatium Deus Iudaeis ad poenitentiam post Christum erectum praefinierat. Pro ἐκείνῃ in Manuscripto est ταύτῃ [*huius*].

10. *Καὶ εἶπον· Ἀεὶ πλανῶνται τῇ καρδίᾳ, αὐτοὶ δὲ οὐκ ἔγνωσαν τὰς ὁδούς μου, et dixi: Semper errant corde, ipsi non cognoverunt vias meas*] In Graeco LXX, καὶ αὐτοί [*et ipsi*]. *Nosse* hic est *curare*, ut Ps. 1: 6 et alibi. *Populus iste vagum cor habet, non libet ei insistere viis a me praescriptis.*

11. *Ὡς ὤμοσα ἐν τῇ ὀργῇ μου, itaque iuravi iratus*] Ὡς hic valet *itaque*, ut et Hebraeum אשר. Et sic recte accepit Syrus. Iuramentum hoc habes Num. 14: 28. Repetuntur eadem verba infra 4: 3, ubi itidem est ὡς, non ut quidam hic legerunt οἷς [*quibus*].

Εἰ εἰσελεύσονται εἰς τὴν κατάπαυσίν μου, si introibunt in requiem meam] Subauditur aliquid, ut in iuramentis solet, 1 Sam. 14, Ps. 132: 2, 3, Marc. 8: 12. Cum homines iurant, subauditur, *male mihi faciat Deus*, ut 1 Sam. 25: 22. Cum Deus, *ne pro Deo habear*. *Κατάπαυσις* dicitur regio illa ubi populus a longis iactationibus quievit, ut Deut. 12: 9. Addit Deus voculam *μου*, quia eius boni auctor erat Deus: partim etiam quia tunc Arca, quae Dei nomine vocabatur, vagari desiit. Sub his involucris obtegi Messiae tempora sentit et David Kimchi.

12. *Βλέπετε ἀδελφοὶ, videte fratres*] Cohaeret cum iis quae dicta supra 7.

Μήποτε ἔσται ἔν τινι ὑμῶν καρδία πονηρὰ ἀπιστίας] *Ne unquam in quoquam vestrum sit animus malus*, id est, *incredulus*. Nam genitivus iste vicem habet adiectivi.

Ἐν τῷ ἀποστῆναι ἀπὸ Θεοῦ ζῶντος, discedens a Deo vivo] Duplex est ἀπιστία [*diffidentia*], ab initio vocationis, et ex post facto. Haec autem illa est deterior, quia secum trahit desertionem Dei. Vide 1 Tim. 4: 1. Valde autem efficaciter dictum ἀπὸ Θεοῦ ζῶντος, ut et infra 9: 14 et 10: 31. Nam *qui vivit*, id est, semper vivit (ita enim id verbum hic sumitur), semper etiam poenas sumere potest. Bene autem dictum, ἀπὸ Θεοῦ ζῶντος. Nam sicut

esse quod diximus ad Gen. 11: 1, etiam ... as
aut locorum propria exprimi solere ... t,
cibus non eiusdem soni, sed pare... rit.
bus. *Iurgati ibi sunt Israelitae* ... eus
Exod. 17: 2. Sed Deus id per ... icut
iurgati essent, ut videre est ...
- *Κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ π*... ἐχοις
die irritationis in deserto ... sin-
מרה quod nomen itidem ... ἀλους
sic dicti. *Dies Mass*... *fixio*
sam egit populus: ... semel
Exod. 17: 7 et Der... ...m. Vi-
πειρασμὸν [*tentat*... quietam exspecta-
irritare, quod ... memoriam redigi, quod
τὴν ἡμέραν, id ...
Ier. 44: 6, ... ἐξ ὑμῶν, *ne quis ex vobis obdu-*
9. *Οὐ* ... at contra pia monita.
me patre... *ἁμαρτίας*, *fallacia peccati seductus*] *Ἁμαρ-*
nomina ... nomine hic vocat metum vexationum et odii,
esse ... multi seducti eo tempore deficiebant ab Euan-
E... professione.

... *Μέτοχοι γὰρ γεγόναμεν τοῦ Χριστοῦ*] *Ius nacti su-*
... *ut participemus de Christi claritate*, sed ius pen-
dens, datum sub conditione perseverandi, ut sequitur,
vide supra 6.

Ἐάνπερ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως μέχρι τέλους βεβαίαν κατάσχωμεν, *si modo initium spei usque ad finem firmum retineamus*] Idem sensus qui supra 6. Ibi *ἐλπὶς* dicitur, quae hic *ὑπόστασις*. Idem enim significant. Itaque תוחלת *ἐλπὶς* vertitur Lam. 3; 18, *ὑπόστασις* Ps. 34: 8. Vide quae dicemus infra 11; 1. Et dixit *ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως* per *ὑπαλλαγὴν* [*immutationem*], nostris his libris non infrequentem, pro *τὴν ὑπόστασιν τὴν ἐξ ἀρχῆς*, *spem illam quam ab initio habuimus*. Talia sunt *argentum siclorum*, pro *siclis argenteis*, *sanguis in anima*, pro *anima in sanguine*; *templum immissum igni*, et similia a Davide Kimchi et aliis notata. Fidem autem intelligo cum sancta professione coniunctam.

15. *Ἐν τῷ λέγεσθαι*, *dum dicitur*] Hoc quidam connectunt cum praecedentibus, Chrysostomus et qui eum se-

Graeci cum iis quae sequuntur, φοβηθῶμεν οὖν, ...vam habemus sectionem, non alia de causa ...visum est exscriptoribus, cum Graeci aliis ...bus. Graecos si sequamur, illa omnia à ...ις ad φοβηθῶμεν οὖν, erunt longa ...], quales in his libris multae: et ἐν ...n audimus haec dici, nempe quae ad Veteres illos pertinent.

...epetita ex iis quae supra 7.... Quidam qui audierant De... ...nuntiatum, et praecepta ...imis miraculis confirmata. ...ε, nempe Deum.

ἐξελθόντες ἐξ Αἰγύπτου διὰ Μωϋσέως, qui profecti sunt ex Aegypto per Mosem] ...ente. Sic Os. 12: 13, ἐν προφήτῃ id est, per ...m Prophetam. Non tales Iosue, non Calebus, non quae subnata est soboles. Sic et nunc defecere aliqui a Christianismo, infra 10: 25. Vos nolite illorum exemplum sequi: sed potius Iosuae et Calebi, qui nullis adversis territi spem semper firmam retinuere.

17. Τίσι δὲ προσώχθισε τεσσαράκοντα ἔτη, quibus autem infensus est quadraginta annis] An omnibus sine discrimine? non sane: novit causas cuiusque discernere. In Manuscripto, τίσιν δὲ καί.

Οὐχὶ τοῖς ἁμαρτήσασιν, nonne illis qui peccaverunt] Intellige hic ἁμαρτάνειν in illo sensu graviore quo respondet voci פשע, ut Iob. 33: 9, Prov. 29: 6, Lam. 3: 42. Vide quae supra 2: 2. Manuscriptus hic habet ἀπειθήσασιν [illis qui non paruerunt], forte ex Glossemate.

Ὧν τὰ κῶλα ἔπεσεν ἐν τῇ ἐρήμῳ, quorum cadavera prostrata sunt in deserto] Et hoc ex Graeco Num. 14: 29, ubi in Hebraeo פגרים, quomodo eadem vox vertitur Lev. 26: 30, Num. 14: 33, 1 Sam. 17: 46, Esai. 66: 24. Proprie פגרים sunt reliquiae, ut apparet ex illo Levitici loco, ubi idolorum fragmina eodem nomine dicuntur. Et Chaldaeis verbum פגר est destruere. Desertum hic gehennae respondet.

18. Τίσι δὲ ὤμοσε μὴ εἰσελεύσεσθαι εἰς τὴν κατάπαυσιν αὐτοῦ, quibus autem iuravit non introire in requiem ipsi-

qui Christo credit, Deo credit, Ioh. 12: 44, quia Deus omni modo id egit ut Christum a se missum ostenderet, Ioh. 6: 27, ita qui Christum deserit, simul Deum deserit. Ἐν τῷ pro εἰς τὸ, quae particularum mutatio frequens his et aliis libris. Nolite redire ad Iudaismum, sicut illi in Aegyptum, unde eos Deus eduxerat.

13. Ἀλλὰ παρακαλεῖτε ἑαυτοὺς καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἄχρις οὗ τὸ σήμερον καλεῖται, *sed adhortamini vosmetipsos singulis diebus quamdiu hodie dicitur*] Ἑαυτοὺς pro ἀλλήλους [*invicem*], ut 1 Cor. 6: 7 et alibi. Σκηνοπηγία [*fixio tabernaculorum*] Iudaeorum indicata per σήμερον, semel anno peragebatur: nostra, dum durat hoc saeculum. Vivimus enim incertis sedibus, et sedem quietam exspectamus: neque opus est nobis in memoriam redigi, quod quotidie sentimus.

Ἵνα μὴ σκληρυνθῇ τις ἐξ ὑμῶν, *ne quis ex vobis obduresecat*]. Obdurescat contra pia monita.

Ἀπάτῃ τῆς ἁμαρτίας, *fallacia peccati seductus*] Ἁμαρτίαν generis nomine hic vocat metum vexationum et odii, per quem multi seducti eo tempore deficiebant ab Euangelii professione.

14. Μέτοχοι γὰρ γεγόναμεν τοῦ Χριστοῦ] *Ius nacti sumus, ut participemus de Christi claritate*, sed ius pendens, datum sub conditione perseverandi, ut sequitur. Vide supra 6.

Ἐάνπερ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως μέχρι τέλους βεβαίαν κατάσχωμεν, *si modo initium spei usque ad finem firmum retineamus*] Idem sensus qui supra 6. Ibi ἐλπὶς dicitur, quae hic ὑπόστασις. Idem enim significant. Itaque תקוה ἐλπὶς vertitur Lam. 3: 18, ὑπόστασις Ps. 39: 8. Vide quae dicemus infra 11: 1. Et dixit ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως per ὑπαλλαγὴν [*immutationem*], nostris his libris non infrequentem, pro τὴν ὑπόστασιν τὴν ἐξ ἀρχῆς, *spem illam quam ab initio habuimus*. Talia sunt *argentum siclorum*, pro *siclis argenteis*, *sanguis in anima*, pro *anima in sanguine*; *templum immissum igni*, et similia a Davide Kimchi et aliis notata. Fidem autem intelligo cum sancta professione coniunctam.

15. Ἐν τῷ λέγεσθαι, *dum dicitur*] Hoc quidam connectunt cum praecedentibus, Chrysostomus et qui eum se-

sequuntur Graeci cum iis quae sequuntur; φοβηθῶμεν οὖν, ubi nos novam habemus sectionem, non alia de causa quam quia ita visum est exscriptoribus, cum Graeci aliis utantur sectionibus. Graecos si sequamur, illa omnia a τίνες γὰρ ἀκούσαντες ad φοβηθῶμεν οὖν, erunt longa παρενθήκη [*interpositio*], quales in his libris multae: et ἐν τῷ λέγεσθαι valebit *cum audimus haec dici*, nempe quae ad nos non minus quam ad Veteres illos pertinent.

Σήμερον ἐὰν, hodie si] Repetita ex iis quae supra 7.

16. *Τινὲς γὰρ ἀκούσαντες*] *Quidam qui audierant* Decalogum tanta cum maiestate pronuntiatum, et praecepta Dei alia per Mosem data et plurimis miraculis confirmata.

Παρεπίκραναν] *Irritarunt*, nempe *Deum*.

Ἀλλ' οὐ πάντες οἱ ἐξελθόντες ἐξ Αἰγύπτου διὰ Μωϋσέως, sed non omnes qui profecti sunt ex Aegypto per Mosem] *Mose educente*. Sic Os. 12: 13, ἐν προφήτῃ id est, *per Mosem Prophetam*. Non tales Iosue, non Calebus, non quae subnata est soboles. Sic et nunc defecere aliqui a Christianismo, infra 10: 25. Vos nolite illorum exemplum sequi: sed potius Iosuae et Calebi, qui nullis adversis territi spem semper firmam retinuere.

17. *Τίσι δὲ προσώχθισε τεσσαράκοντα ἔτη, quibus autem infensus est quadraginta annis*] An omnibus sine discrimine? non sane: novit causas cuiusque discernere. In Manuscripto, τίσιν δὲ καί.

Οὐχὶ τοῖς ἁμαρτήσασιν, nonne illis qui peccaverunt] Intellige hic ἁμαρτάνειν in illo sensu graviore quo respondet voci פשע, ut Iob. 33: 9, Prov. 29: 6, Lam. 3: 42. Vide quae supra 2: 2. Manuscriptus hic habet ἀπειθήσασιν [*illis qui non paruerunt*], forte ex Glossemate.

Ὧν τὰ κῶλα ἔπεσεν ἐν τῇ ἐρήμῳ, quorum cadavera prostrata sunt in deserto] Et hoc ex Graeco Num. 14: 29, ubi in Hebraeo פגרים, quomodo eadem vox vertitur Lev. 26: 30, Num. 14: 33, 1 Sam. 17: 46, Esai. 66: 24. Proprie פגרים sunt *reliquiae*, ut apparet ex illo Levitici loco, ubi idolorum fragmina eodem nomine dicuntur. Et Chaldaeis verbum פגר est *destruere*. *Desertum* hic gehennae respondet.

18. *Τίσι δὲ ὤμοσε μὴ εἰσελεύσεσθαι εἰς τὴν κατάπαυσιν αὐτοῦ, quibus autem iuravit non introire in requiem ipsi-*

eius]. Id est: *Qui sunt, quibus eum iuramento obstinatus est eos non intraturos.*

Εἰ μὴ τοῖς ἀπειθήσασι, nisi illis qui non obedierunt] *Iis qui leges eius contempserant praefracte*, מרים, unde nomen *Mara*. Id enim verbum per *ἀπειθεῖν* vertitur Exod. 23: 21, Deut. 1: 26, 9: 7, 23, 24, Ios. 1: 18, Esai. 50: 5, 63: 10.

19. *Καὶ βλέπομεν, et videmus*] Ex historia cognoscimus.

Ὅτι οὐκ ἠδυνήθησαν εἰσελθεῖν, hos non potuisse intrare] In sedes illas quietas, obstante nimirum decreto illo Dei peremptorio.

Δι' ἀπιστίαν, propter diffidentiam] *Quia fidem non habuerant promissis Divinis*, quae causa et tunc fuit inobedientiae et nunc est.

CAPUT IV.

1. *Φοβηθῶμεν οὖν, timeamus ergo*] Diximus ex Chrysostomi et aliorum sententia non male haec posse connecti cum iis quae supra 3: 15.

Μήποτε καταλειπομένης ἐπαγγελίας εἰσελθεῖν εἰς τὴν κατάπαυσιν αὐτοῦ, δοκῇ τις ἐξ ὑμῶν ὑστερηκέναι] *Ne cui vestrûm libeat sibi deesse, cum relictum sit vobis ius intrandi in ipsius requiem.* *Δοκεῖν* non semper est *videri*, sed *pro lubitu agere*, ut Matth. 3: 9 diximus. *Ὑστερῶν τινος* Graece dicitur *cui aliquid deest* ad rem adipiscendam, ut videre est Matth. 19: 20, et hic infra 12: 15. *Ἐπαγγελία καταλειπομένη* est hereditas relicta, quae hereditas quia non ex Lege venit, sed ex promisso, quasi ex testamento Gal. 3: 29, ideo vocatur *ἐπαγγελία* [*promissum*] per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*], qualem in eadem voce habemus Act. 1: 4, Eph. 2: 12. Pari modo *κληρονομεῖν ἐπαγγελίαν* [*hereditare promissionem*] habemus infra 6: 12. Exponit autem per *πρόσθεσιν* [*appositionem*] quae sit illa hereditas sive res promissa, nempe *intrare in requiem Dei*, illam perpetuam atque perfectam, quae respondet figurae iam ante dictae, et in sequentibus apertius explicabitur. *Καταλείπεσθαι* de hereditate habes

non

non tantum apud Iuris scriptores, sed et Ps. 49: 11 et Sir. 11: 18.

2. *Καὶ γάρ ἐσμεν εὐηγγελισμένοι, etenim et nobis nuntiatum est*] Constructio Graeca qualis Matth. 11; 5, Luc. 7: 22, quae passivum personae facit etiam ex activo dativum regente: idque hic eo facilius procedit, quod activum εὐαγγελίζω non tantum cum dativo, ut Luc. 1: 19, 2: 10 et alibi, sed et cum accusativo construitur, ut Luc. 3: 18. *Laetum nuntium accepimus, promissionem egregiam.*

Καθάπερ κἀκεῖνοι, quemadmodum et illis] Suo scilicet modo. Illi de rebus terrenis promissa acceperant, nos de coelestibus.

Ἀλλ' οὐκ ὠφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκείνους] *Λόγος ἀκοῆς*, שמועה, קול Ier. 10: 22. *Sermo ille* longe lateque *auditus nihil illis profuit.*

Μὴ συγκεκραμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασιν, non commixtus cum fide apud eos qui audierant] *Συγκεκραμένους* non *συγκεκραμένος* habent Manuscripti non pauci: sed bona videtur lectio *συγκεκραμένος*, ut fides hic comparetur partibus humani corporis per quas fit digestio et cibus in succum vertitur. Ita Lucas Medicus ex arte medica voces sumpserit. Sensus non dispar in Epistola Demosthenis: *Ἡ δὲ τῶν λόγων πειθὼ τῆς τῶν ἀκουσόντων εὐνοίας προσδεῖται* [*Indiget autem eloquentia benevolentia audientium*]; et apud Chrysostomum II adversus Iudaeos: *Οὐδὲν γὰρ ὄφελος ἀκροάσεως ὅταν ἡ διὰ τῶν ἔργων ἐπίδειξις μὴ συμβαίνῃ τοῖς λεγομένοις* [*Nec audisse iuvat, nisi auditis vita respondeat*]. Potest tamen ferri et altera, hoc sensu: *Ideo eis sermonem illum non profuisse, quia illi per fidem se non coniunxerant audientibus*, id est, obedientibus, nempe Iosuae et Calebo; sed semet separaverant, ut Core et Dathan, et postea alii. Ita ut occulta comparatione feriat hic Scriptor eos qui Christianam *ἐπισυναγωγὴν* [*congregationem*] deserebant. Vide infra 10: 25. Hunc sensum videtur concepisse Chrysostomus.

3. *Εἰσερχόμεθα γὰρ εἰς τὴν κατάπαυσιν οἱ πιστεύσαντες, ingredimur enim in requiem qui credidimus*] Praesens pro omni tempore. Et tunc in requiem Dei intrarunt credentes, fide nempe obediente; et nunc intrabunt. Manuscriptus habet *εἰσερχώμεθα* [*ingrediamur*], non male.

Κα-

Καθὼς εἴρηκεν, quemadmodum dixit] Deus scilicet, ut indicat locus citatus.

Ὡς ὤμοσα ἐν τῇ ὀργῇ μου· εἰ εἰσελεύσονται εἰς τὴν κατάπαυσίν μου, sicut iuravi iratus, si intrabunt in quietem meam] Repetit verba quae et supra habuimus 3: 11, sed ut ea aptet ad sensum subliminiorem. Et urget illud μου, ut ostendat quietem intelligi similem ei qua Deus fruitur.

Καίτοι τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων] Est ἀνθυποφορά [*subiectio*]. Poterat enim aliquis audita *Dei quiete*, intelligere illam quae rerum creationem subsecuta est, et cuius Adamus aliquo modo particeps fuit, sine ullo labore suaviter vivens. Ait ergo *opera Dei ἀπὸ καταβολῆς κόσμου*, id est, statim *a Mundo condito fuisse facta*. Non ergo de illa quiete egit Deus, cum dixit tanto post tempore *illos refractarios in suam quietem non intraturos*. Ἀπὸ καταβολῆς κόσμου hic designat tempus illud sex dierum in Genesi descriptum. Similitudo deducta ab aedificio, ut Matth. 13: 35, 25: 34, Luc. 11: 50, infra 9: 26, Apoc. 13: 8, 17: 8. Nam istis in locis καταβολὴ κόσμου ita sumitur, ut et ultimum opus, id est, hominis creatio comprehendatur.

4. *Εἴρηκε γάρ που περὶ τῆς ἑβδόμης οὕτω, sic enim quodam loco de die septima dixit*] Non solebant Iudaei loci librum et caput nominare: quia a prima aetate ita scriptis istis assueverant, ut quisque auditis verbis locum nosset: ideo satis habuit dicere που. Eleganter autem more Iudaeorum Alexandrinorum et quorundam in Syria ἑλληνιζόντων [*Graece loquentium*] Sabbatum vocat τὴν ἑβδόμην, ut Philo plurimis in locis.

Καὶ κατέπαυσεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, et requievit Deus die septima ab omnibus operibus suis] Ex Graeco Gen. 2: 3. Illud ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ abest in Manuscripto.

5. *Καὶ ἐν τούτῳ πάλιν*] Id est, *in isto, quem iam praedixeram loco*, iterum quietis et quidem suae mentionem facit, differentis ergo ab illa prima.

Εἰ εἰσελεύσονται εἰς τὴν κατάπαυσίν μου, si intrabunt in quietem meam] Repetit verba supra posita 3, ut ostendat de illa illico post creationem quiete non agi.

6.

6. Ἐπεὶ οὖν ἀπολείπεταί τινας εἰσελθεῖν εἰς αὐτὴν, *quoniam ergo restat intrare quosdam in illam*] Quandoquidem igitur alia est quies in quam homines a Deo sunt introducendi. Ἀπολείπεται, *restat* sive *futurum est*, ut infra 9, 10 26, 27. Αὐτὴν hic totum genus significat.

Καὶ οἱ πρότερον εὐαγγελισθέντες, *et ii quibus prius annuntiatum est*] Illi qui ex Aegypto exierant et quibus promissa fuerat requies, sed sub conditione. Supra 2.

Οὐκ εἰσῆλθον δι' ἀπείθειαν, *non intrarunt propter inobedientiam*] Propter inobedientiam exciderunt promisso.

7. Πάλιν τινὰ ὁρίζει ἡμέραν, σήμερον, *iterum designat diem quendam, hodie*] *Designari* ait in Psalmo, mystice scilicet, tempora Messiae; de quo mystico sensu constabat inter Iudaeos. Ὁρίζει, *designat.*

Ἐν Δαβίδ] *Per Davidem.* Iudaei Psalmos, qui nomen aliud adscriptum non habent, citant sub *Davidis* nomine: Abenesdra in praefatione ad Psalmos. Et in Graeco Psalmus iste inscriptum habet: Αἶνος ᾠδῆς τῷ Δαβίδ [*Laus, Canticum Davidis*].

Λέγων, μετὰ τοσοῦτον χρόνον, καθὼς εἴρηται, *dicendo, post tantum temporis, sicut dictum est*] Annis quingentis aut amplius post illam historiam quae est in Numeris. Καθὼς εἴρηται, ut iam attigimus, supra 3: 7. In Manuscripto clarius, καθὼς προείρηται [*sicut supra dictum est*].

8. Εἰ γὰρ αὐτοὺς Ἰησοῦς κατέπαυσε, *nam si eis Iesus quietem praestitisset*] Id est, Si illa plena ac perfecta fuisset quies, quae iis per *Iesum* sive *Iosuen* filium Nuni evenerat. *Iosue* et *Iesus* idem est nomen. Vide quae dicta ad Matth. 1: 21 et Act. 7: 45.

Οὐκ ἂν περὶ ἄλλης ἐλάλει μετὰ ταῦτα ἡμέρας, *nunquam de alia loqueretur posthac die*] Nempe in sensu subliмiore. Maius aliquid latebat, inquit. *Dies* hic est tempus. Iam autem diximus convenisse inter Iudaeos agi hic de Messiae temporibus.

9. Ἄρα ἀπολείπεται σαββατισμὸς τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ, *itaque restat sabbatismus populo Dei*] Aliqua maior quies indicata per Sabbatum, quod *quietem* significat. A voce σαββάτου est σαββατίζειν, *celebrare Sabbatum*, qua utitur Iustinus et alii. Inde σαββατισμὸς, *Dei quies* est, ut Philo explicat de Caino: Ἡ ἄνευ κακοπαθείας μετὰ πολλῆς εὐ-

εὐμαρείας ἀπονώτατος ἐνέργεια [*Actus maxime tranquillus, labore carens et molestia*], et addit: *Οἰκειότατον μόνῳ Θεῷ τὸ ἀναπαύεσθαι* [*Requiescere soli Deo maxime proprium*]. Ad huius quietis participationem perducet nos resurrectionis dies. Interim et in hac vita est eius gustus aliquis, tum in pace conscientiae, tum in libertate a ritibus Iudaicis: et post hanc vitam ante resurrectionem in statu illo animarum qui describitur Apoc. 14: 13.

10. *Ὁ γὰρ εἰσελθὼν εἰς τὴν κατάπαυσιν αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς κατέπαυσεν ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὥσπερ ἀπὸ τῶν ἰδίων ὁ Θεός*, [*qui enim ingressus est in quietem eius, etiam ipse requievit ab operibus suis, sicut a suis Deus*] Philo Allegoriis: *Κατέπαυσεν οὖν τῇ ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ ὧν ἐποίησε, τοῦτο δ' ἐστὶ τοιοῦτο. Τὰ θνητὰ γένη παύεται πλάττων ὁ Θεὸς, ὅταν ἄρχηται ποιεῖν τὰ θεῖα, καὶ ἑβδομάδος φύσει οἰκεῖα. Ἡ δὲ πρὸς τὸ ἦθος ἀπόδοσις τοιαύτη, ὅταν ἐπιγίνηται τῇ ψυχῇ ὁ κατὰ ἑβδομάδα ἅγιος λόγος, ἐπέχεται ἑξὰς, καὶ ὅσα θνητὰ τουτὶ ποιεῖν δοκεῖ* [*Itaque quiescere fecit die septima ab operibus suis, quae fecit, id autem est huiusmodi: Mortalia haec fingere desinit Deus, cum divina et septenarii naturae convenientia facere incipit. Ad mores porro hoc modo pertinet: simulatque sancta illa ratio, quae septenarii naturam habet, animam intravit, senarius et quae ei cognata sunt mortalia omnino coërcentur*]. Et postea: *Αἰτία δι' ἣν εὐλογιςός τε καὶ ἅγιος γέγονεν ὁ κατὰ τὸ ἕβδομον καὶ τέλειον φῶς ἄγων αὐτὸς, ἐπεὶ ἐν ταύτῃ τῇ φύσει παύεται ἡ τῶν θνητῶν σύςασις. Καὶ γὰρ οὕτως ἔχει· ὅταν ἀνατείλῃ φέγγος τῆς ἀρετῆς, τὸ λαμπρὸν καὶ θεῖον ὄντως, ἐπέχεται τῆς ἐναντίας φύσεως ἡ γένεσις* [*Causa redditur ob quam benedictus sanctusque factus sit, qui iuxta septimam perfectamque lucem degit, quandoquidem in hac natura desinit rerum mortalium compositio. Nam ita se res habet, ubi clarus ille vereque Divinus splendor virtutis exoritur, cessare facit generationem naturae contrariae*]. Idem de Sacrificiis Caini et Abelis: *Ἑορτὴ γὰρ ψυχῆς ἡ ἐν ἀρεταῖς εὐφροσύνη τελεία* [*Festus enim animae dies est perfecta laetitia iuncta virtuti*]. Et libro, Deum esse immutabilem: *Ὁ γὰρ τεταγμένος Θεῷ μόνῳ Σαμουὴλ, ἄλλῳ δὲ τὸ παράπαν συνιὼν μηδενὶ, κατὰ τὸ ἓν καὶ τὴν μονάδα τὸ ὄντως ὂν κεκοσμη-*

μηται. Αὕτη δὲ ἡ κατάστασίς ἐστιν ἑβδομάδος ἀναπαυομένης ἐν Θεῷ ψυχῆς, καὶ περὶ μηδὲν τῶν θνητῶν ἔργων ἔτι πονουμένης, κατὰ ἀπόληψιν ἑξάδος [*Samuel enim in solius Dei ministrorum ordinem adscitus, nemini praeterea serviens, ab uno illo, qui vere est, honestatur: qui status est septenarii animae in Deo requiescentis, et nullis mortalibus occupatae negotiis: cum senarium a tergo reliquerit*]. Clemens Strom. VI: Ἡ ἑβδόμη τοίνυν ἡμέρα ἀνάπαυσις κηρύσσεται, ἀποχὴ κακῶν, ἑτοιμάζουσα τὴν ἀρχέγονον ἡμέραν τὴν τῷ ὄντι ἀνάπαυσιν ἡμῶν, ἣ δὴ καὶ πρώτην τῷ ὄντι φωτὸς γένεσιν, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεωρεῖται καὶ πάντα κληρονομεῖται. Ἐκ ταύτης τῆς ἡμέρας ἡ πρώτη σοφία καὶ ἡ γνῶσις ἡμῖν ἐλλάμπεται [*Septimus ergo dies dicitur quies, abstinentia a malis, praeparans illum primarium et ex quo cuncta orta sunt diem, qui est vere nostra quies, qui quidem prima quoque est revera lucis generatio, in qua omnia simul et cernuntur et possidentur. Ex hoc die prima nobis sapientia et cognitio illuxit*]. Liber qui dicitur Θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς [*Ad Arithmeticam Theologica*], ubi de Heptade agit: Καθοσιωτέον δὲ τῆς λεγομένης εὐδαιμονίας ἀπολαύσει [*Beatitudinis fruitioni consecranda est*]. Utitur autem hic Scriptor verbo ἀορίστου [*aoristi*], non tantum quia futurum illud certissimum est, verum etiam quia in hac ipsa vita, ut iam diximus, quidam eius quietis gustus datur.

11. Σπουδάσωμεν οὖν εἰσελθεῖν εἰς ἐκείνην τὴν κατάπαυσιν] *Demus operam ut ad summam illam futuri seculi tranquillitatem perveniamus.* Rebus aliis omissis hoc agamus.

Ἵνα μὴ ἐν τῷ αὐτῷ τις ὑποδείγματι πέσῃ τῆς ἀπειθείας] *Hoc ideo*, inquit, *dico*, *ne quis vestrûm incidat in inobedientiam talem, qualis illi exemplum dedere.* Nam ὑπόδειγμα [*exemplum*] dicitur illud *quod viam aliis monstrat*, ut videre est Sir. 44: 15, 2 Macc. 6: 28, 31, Ioh. 13: 15, infra 8: 5, 9: 23, Iac. 5: 10, 2 Petr. 2: 6. Est ergo ὑπαλλαγὴ [*casuum permutatio*], ὑποδείγματι τῆς ἀπειθείας pro τῇ ἀπειθείᾳ τῇ ἐν ὑποδείγματι. Dictum est Hebraeorum, סימן לבנים אבות [*Signum quod sequuntur filii sunt parentes*].

12. Ζῶν γὰρ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνεργής, *vivus est enim sermo Dei et efficax*] Id est, *agens perpetuò ut ea*

quae

quae vivunt. Convenit hoc omni verbo Dei, sed praecipue Euangelico. Vide Ps. 106: 19, 107: 20, 147: 15, 18, Esai. 40: 8, 55: 11, 1 Petr. 1: 23, 24. Fieri poteat ut respiciatur ignis qui erat in altari victimarum.

Καὶ τομώτερος, et acutior] Plane idem dicit Philo de Herede rerum divinarum: *Ἵνα τὸν ἀδίδακτον ἐννοῇς Θεὸν τέμνοντα τάς τε τῶν σωμάτων καὶ τῶν πραγμάτων ἑξῆς ἁπάσας ἡρμόσθαι καὶ ἡνῶσθαι δοκούσας φύσεις, τῷ τομεῖ τῶν συμπάντων αὐτοῦ λόγῳ, ὃς εἰς τὴν ὀξυτάτην ἀκονηθεὶς ἀκμὴν, διαιρῶν οὐδέποτε λήγει τὰ αἰσθητὰ πάντα, ἐπειδὰν μέχρι τῶν ἀτόμων καὶ λεγομένων ἀμερῶν διεξέλθῃ* [*Ut Deum cogites, quem docere nemo possit, qui corpora et quicquid est usquam, utut pulchre natura cohaerere videatur, secat verbo suo nihil non scindente; quod ut est acutissimum, omnia quae sub sensum cadunt ita dividit, ut tum finem faciat cum ad atoma et individua quae vocantur pervenerit*]. In Carminibus qui Phocylidis nomen praeferunt, habemus aliquid non dissimile:

Ὅπλον τοι λόγος ἀνδρὶ τομώτερόν ἐστι σιδήρου.

[*Telum homini ratio, ferro vel acutius ipso.*]

Mosis preces gladio omnia secanti pares, in libro Hebraeo de morte Mosis.

Ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν δίστομον, omni gladio ancipiti] Eadem comparatio apud Philonem, quem legisse videtur hic Scriptor, libro de Caino: *Οὐχ ὁρᾷς ὅτι καὶ Ἀβραὰμ ὁ σοφὸς, ἡνίκα ἤρξατο κατὰ Θεὸν μετρεῖν πάντα, καὶ μηδὲν ἀπολείπειν τῷ γεννητῷ, λαμβάνει τῆς φλογίνης ῥομφαίας μίμημα πῦρ καὶ μάχαιραν, διελεῖν καὶ καταφλέξαι τὸ θνητὸν ἀφ' ἑαυτοῦ γλιχόμενος ἵνα γυμνῇ τῇ διανοίᾳ μετάρσιος πρὸς τὸν Θεὸν ἀναπτῇ;* [*Non vides sapientem illum Abrahamum, postquam secundum Deum omnia metiri coepit, creaturis nihil faciens reliqui, ad instar ignei gladii ignem et gladium sumpsisse, cum quidem a se quicquid esset mortale abscindere ac comburere cuperet, quo nuda mente sublimis ad Deum evolaret?*] Dicitur *μάχαιρα δίστομος* aut *ῥομφαία δίστομος*, Apoc. 1: 16, 2: 12, *gladius secans in utramque partem*; Hebraeis חרב פיפיות ut Ps. 149: 6, aut פיפיות ut Prov. 5: 3, aut שני פיות [*gladius duarum acierum, duorum orum*] ut Iud. 3: 16. Syrus hic, ספרא חריף פומיה, quali usi Levitae in victimis dissecandis; unde et simili-

litudinem illam sumpsit Philo. Levitae discernebant, quae in victimis partes essent Dei, quae hominum. Et tum per ignem, tum per illam dissectionem mystice iam tum Sapientes intelligebant vim Dei omnia penetrantem ac diiudicantem, ut quidam ex Veteribus notavere.

Καὶ διϊκνούμενος ἄχρι μερισμοῦ ψυχῆς τε καὶ πνεύματος, et penetrans usque ad divisionem animae ac spiritûs] Iam clarius explicat, quo tendat ista comparatio: πνεῦμα hic est appetitus rerum coelestium: *anima* rerum terrestrium. Sermo Dei ista confundi non patitur: totum vult hominem, Matth. 6: 24. Itaque admotus animo statim facit appareat in utramque partem propendeat. חפש כל־חדרי בטן [*Investigat omnia secreta cordis*] Prov. 20: 27.

Ἁρμῶν τε καὶ μυελῶν, nervorum quoque et medullarum] Per translationem ea quae sunt corporis, applicat animo. Leviticus culter pervenit ad minima, quales sunt nervi in iuncturis, et ad intima, quales sunt medullae. Sic et sermo Dei et intima et minima animi penetrat, inque ea agit.

Καὶ κριτικὸς ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας, et iudex cogitationum et consiliorum animi] Tribuit sermoni id quod proprie Dei est, quia Deus secundum eventum, quem sermo habuit iudicat, non tantum de actionibus sed et de cogitationibus ac consiliis hominum. Vide Ps. 139: 23.

13. *Καὶ οὐκ ἔςι κτίσις ἀφανὴς ἐνώπιον αὐτοῦ, neque est ulla creatura coram ipso invisibilis*] Videtur mihi hoc loco κτίσις significare opus hominis, quia id est velut *creatura* hominis. Ita κτισθῆναι sumitur et Sir. 23: 20.

Πάντα δὲ γυμνὰ καὶ τετραχηλισμένα τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ, omnia vero nuda et aperta sunt oculis eius] Pergit in comparatione victimarum, quibus non lana tantum, quae vestis est loco, sed et pellis detrahitur, ut interiora appareant. Id Hebraei vocant נקף. Est autem vox bene Graeca τραχηλίζειν, teste Phavorino, significatque *a collo pellem victimae in duas partes dissecare et detrahere.* Et ait is ipse Grammaticus inde factum ut per μεταφορὰν *translationem*] τετραχηλισμένοι dicerentur φανεροὶ καὶ ἀνακεκαλυμμένοι [*manifesti et detecti*]. Nec aliter hic sumpsere Graecae puritatis periti Chrysostomus, Oecumenius, Theo-

Theophylactus. Alio sensu ἐξετραχηλίζετο apud Iosephum Belli Iud. IV. 21 et apud Plutarchum est, *prehenderi quasi obtorto collo.* Et ἐξετραχηλίζετο, *cruciabatur*, apud Philonem contra Flaccum.

Πρὸς ὃν ἡμῖν ὁ λόγος, de quo nobis sermo] Id est, *coram illo verbo de quo nunc agimus*, Euangelio scilicet. *Πρὸς* hic sumitur ut supra 1: 7.

14. *Ἔχοντες οὖν ἀρχιερέα μέγαν, habentes ergo Pontificem magnum*] Qui non Levitarum, sed verbi sui adeo efficacis ministerio utitur.

Διεληλυθότα τοὺς οὐρανούς] *Qui per aerem aetheremque pervenit* ad illam sedem quietis. Sic vox *οὐρανῶν* [*coelorum*] sumitur infra 7: 26. Pontifex legalis transibat per Atrium et per Basilicam templi: quorum *Atrium* mundum elementarem designabat, *Basilica* coelum sidereum.

Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ] Non famulum sed *Filium Dei*, ut supra 3: 6.

Κρατῶμεν τῆς ὁμολογίας] *Retineamus professionem*, id est, firmi in ea perstemus. Sic *κρατεῖν* sumitur et Apoc. 2: 25, 3: 11, חזק. *Ὁμολογίαν* sume ut supra 3: 1.

15. *Οὐ γὰρ ἔχομεν ἀρχιερέα μὴ δυνάμενον συμπαθῆσαι ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, non enim habemus Pontificem qui non possit misereri calamitatum nostrarum*] Cum in comminatione ostenderit severa iudicia, nunc, ne animus despondeatur, ostendit a Christo paratum auxilium legitime certare volentibus. Et *δύνασθαι* hic referendum est ad effectum, ut supra 2: 18. *Ἀσθένειαι* sunt adversa quibus subiacent Christiani, ut Rom. 8: 26, 1 Cor. 2: 3, 2 Cor. 11: 30, 12: 9, 10, Gal. 4: 13. *Συμπαθῆσαι* vox pure Graeca quales multae in hoc libro. Reperitur et infra 10: 34, nec alibi in his libris. Utuntur Isocrates, Aristoteles, et alii. In Glossario, *συμπαθῶ, misero.*

Πεπειρασμένον δὲ κατὰ πάντα, tentatum autem per omnia] Omnibus modis, a dextra et sinistra, Matth. 4. Gravissime autem ante mortem et in morte. Repetit quod supra dixerat 2: 18.

Καθ' ὁμοιότητα] *Perinde ut nos.* Ita recte hic Arabs. Sic Rabbini dicerent כדמותנו.

Χωρὶς ἁμαρτίας, absque peccato] Ita tamen ut nunquam succubuerit.

16.

16. *Προσερχώμεθα οὖν μετὰ παῤῥησίας τῷ θρόνῳ τῆς χάριτος, adeamus ergo cum fiducia ad thronum gratiae*] Οὖν, id est, cum tantum habeamus commendatorem. Illud θρόνῳ τῆς χάριτος, כסא רחמים, ab Hebraeis est, qui dicunt, Deum ubi videt totum Mundum esse damnabilem, surgere *a solio iudicii*, מעל כסא הדין, ut sedeat in solio misericordiae: quod maxime post Christum apparuit. Μετὰ παῤῥησίας, hic est, *cum bona spe sive fiducia*, vide Eph. 3: 12 et supra 3: 6. Concipitur autem Christus tanquam proximus Divino solio, ut Apoc. 7: 17, et alibi saepe.

Ἵνα λάβωμεν ἔλεον καὶ χάριν εὕρωμεν εἰς εὔκαιρον βοήθειαν, ut misericordiam accipiamus et gratiam consequamur ad auxilium opportunum] Vox ἐλέους hic non peccata respicit, sed significat חסד, sicut χάρις, חן, per quae *bonitas Dei* significatur. Explicatur autem quo tendat ea bonitas, nempe *ut auxilium obtineamus*, nempe Christo id pro nobis agente: εὔκαιρον *quale convenit tempori*: ita Graeci vertunt בעתו Ps. 104: 27. Vide Marc. 6: 21. Syrus ad sensum bene *in tempore afflictionis*. In Manuscripto pro ἔλεον est ἔλεος. Nihil refert. Est enim utraque declinatio non in aliis tantum Graecis, sed et in nostris libris. Εὕρωμεν vero est *consequamur*, מצא. Vide Luc. 1: 30 et ibi dicta.

CAPUT V.

1. *Πᾶς γὰρ ἀρχιερεὺς ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος, omnis namque Pontifex ex hominibus desumptus*] Cohaerent haec cum superioribus, neque divelli debuerant. Ostendere enim vult Christum omnia habere, quae in summo Sacerdote requiruntur, et quidem modo excellentissimo. Non tantum autem Legem hic respicit, sed et morem ante Legem, cum aut primogeniti familiarum, aut a populis electi Reges inirent sacerdotium. Nunquam coelestes Spiritus id munus adiere. *Λαμβάνειν*, hic ut לקח Num. 25: 4, est *segregare*, ut quae ex acervo desumimus.

Ὑπὲρ ἀνθρώπων καθίσταται τὰ πρὸς τὸν Θεόν] Brevis locutio, qualis et supra 2: 17. *Constituitur ad rem Divi-*

 nam

nam peragendam pro hominibus. Dicunt Iudaei, *prout summus Sacerdos se gerit, ita Deum esse populo infensum aut propitium.* Philo de Legibus specialibus, de summo Sacerdote sic loquitur: *Βούλεται γὰρ αὐτὸν ὁ νόμος μείζονος μεμοιρᾶσθαι φύσεως, ἢ κατ' ἄνθρωπον, ἵνα διὰ μέσου τινὸς ἄνθρωποι μὲν ἱλάσκωνται Θεὸν, Θεὸς δὲ τὰς χάριτας ὀρέγῃ καὶ χορηγῇ* [*Postulat enim in eo viro Lex praestantiorem homine indolem, ut hoc mediatore Deus propitietur hominibus, eiusdemque ministerio porrigat eis largiaturque suam gratiam*]. Rursus de Praemiis et Poenis: *Τέταρτον δὲ ἀρχιερωσύνην, δι' ἧς προφητεύων ἐπιστημονικῶς θεραπεύσει τὸ ὂν, καὶ τὰς τῶν ὑπηκόων κατορθώσει εὐχαριστίας, εἰ δὲ διαμαρτάνοιεν, εὐχὰς καὶ ἱκεσίας ἱλασκόμενος ποιήσεται* [*Postremo quartus accessit Pontificatus, ut pro sua facultate prophetica sciret eum, qui est, colere, et quando subditis res prospere cedunt, gratias illi ageret: quod si ulla incideret offensio, supplex impetraret veniam*].

Ἵνα προσφέρῃ δῶρά τε καὶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν, ut offerat dona et sacrificia ob peccata] Explicat generalitatem per species quasdam. *Δῶρα* קרבנים est generale, sed eximie dicitur de holocaustis, ut videre est Lev. 1: 2. *Θυσία* item satis generale: comprehendit enim et מנחה [*oblationem e simila*]: sed cum hic addatur *ὑπὲρ ἁμαρτιῶν* intelligendum אשם [*piaculum*], de quo Lev. 4: 3 et seqq. *Ὑπὲρ* hic, pro quo alibi est *περὶ*, significat *ob.* Et in Manuscripto infra 3 pro *ὑπὲρ* scribitur *περί.*

2. *Μετριοπαθεῖν δυνάμενος τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις, qui misereri possit eorum qui ignorant et errant*] *Μετριόπαθεῖν* est *non inclementer affici.* Sic *μετριοπαθῶς* pro *clementer* dixit Appianus Iberico. In Glossis *μετριοπαθῶ, moderor.* Et Aristoteles sapientem ait esse *μετριοπαθῆ* [*moderatum*], non *ἀπαθῆ* [*affectionibus animi carentem*]: *μετριοπαθεῖν* est משכיל אל־דל [*misereri egeni*] Ps. 41: 1. Recte autem addit *ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις*, quia in loco illo Levitici additur נפש כי־תחטא בשגגה [*qui peccaverit per ignorantiam*], in Graeco *ψυχὴ ἁμαρτῇ ἔναντι Κυρίου ἀκουσίως* [*qui peccaverit in Dominum involuntarie*], pro quo Aquila *ἐν ἀγνοίᾳ* [*per ignorantiam*]. Utrumque et illud *ἀκουσίως* et *ἐν ἀγνοίᾳ* non sumitur ut apud Philosophos, sed ita ut culpa ponatur sine dolo, ut in iis

quae

quae per oblivionem legis fiunt, aut subito motu absque deliberatione. In criminibus gravioribus, si innotuissent, nihil poterat Sacerdos summus. *Ἀδύνατος ἡ τῆς κολάσεως παραίτησις* [*Fieri non potest poenae deprecatio*], ait Iosephus contra Appionem II. *Πλανᾶσθαι* נפתה, hic est *per incogitantiam aliquid agere*. Itaque פתי vertitur et *ἄφρων* et *ἄκακος* [*stultus, innocens*]. Est autem hic dativus positus pro *περὶ* cum accusativo, sicut et ל Hebraeis pro על ponitur. Et *δυνάμενος* hic rursus ad affectus pronitatem referendum est, ut supra 2: 18, 4: 15.

Ἐπεὶ καὶ αὐτὸς περίκειται τὴν ἀσθένειαν, quoniam et ipse indutus est infirmitate] *Ἀσθένεια* vox est generalis, quae modo ad animum, modo ad corpus refertur. Hic significat accidere summo Sacerdoti posse, ut aut obliviscatur praecepti alicuius de tam multis, aut ut id non ita repente ipsi in mentem veniat. Vide Rom. 4: 19.

3. *Καὶ διὰ ταύτην ὀφείλει καθὼς περὶ τοῦ λαοῦ, οὕτω καὶ περὶ ἑαυτοῦ προσφέρειν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν, et propterea debet quemadmodum pro populo ita etiam pro semetipso offerre ob peccata*] *Περὶ τοῦ λαοῦ* dupliciter intelligitur, aut distributim pro singulis de populo, de quali sacrificio agitur dicto capite Lev. 4, aut collectim, quale sacrum fiebat semel vertente anno in diebus כפרים [*propitiationum*] et describitur Lev. 16. Sic et Pontifex si conscius esset se per oblivionem aut incogitantiam aliquid commisisse, offerebat vitulum, Lev. 4: 2, quod si non esset sibi eius conscius, tamen quia fieri poterat ut lapsus esset, praeceptum aliquod non recte intelligendo, in anniversario illo sacro vitulum pro se ac domo sua offerebat, ut videre est Lev. 16: 6, 2: 17. Cum autem hoc generaliter dicitur de omni Sacerdote, sequitur Christum quoque obtulisse pro se *ὑπὲρ ἁμαρτιῶν*, id est, ut a doloribus illis qui peccatorum poenae esse solent, et occasione nostrorum peccatorum ipsi infligebantur, posset liberari: obtulit autem preces.

4. *Καὶ οὐχ ἑαυτῷ τις λαμβάνει τὴν τιμὴν, nec quisquam sibi sumit honorem*] Per Legem nemini licet se ingerere in id munus suo arbitratu.

Ἀλλὰ ὁ καλούμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθάπερ καὶ ὁ Ἀαρὼν, sed qui vocatur a Deo, tanquam Aaron] *Is* scilicet *ho-*

norem hunc accipit. Vocabantur autem a Deo post Aaronis tempus non singuli (nam in iis aut Senatus aut Regis electio valebat, praelucentibus interdum Prophetis), sed tota stirps Aaronis, quam egredi electio non poterat.

5. *Οὕτω καὶ ὁ Χριςὸς οὐχ ἑαυτὸν ἐδόξασε γενηθῆναι ἀρχιερέα, sic et Christus non se ipse extulit, ut fieret Pontifex*] Id est, *εἰς τὸ γενηθῆναι*, quales particulae saepe subticentur. Non semet extulit, ut Core et Dathan. Vide Ioh. 8: 54. In Manuscripto pro *γενηθῆναι* est *γενέσθαι*.

Ἀλλὰ ὁ λαλήσας πρὸς αὐτὸν, υἱός μου εἶ σὺ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε, sed qui locutus est ad eum, Filius meus es tu, ego hodie te genui] *O fili mi, ego hodie te genui*, id est, novam dignitatem tibi tribui, regnum cum sacerdotio coniunctum. Vide supra 1: 5, Act. 13: 33, et quae ad Ps. 2 nobis dicta. Iesus Sacerdotale quidem munus suum aliquo modo erat auspicatus, cum semet Patri victimam offerret: sed id non satis apparebat. Tunc autem plane apparuit eum non Regem tantum, sed et Sacerdotem summum a Deo constitutum, cum Apostolis spectantibus evectus est ad coelum supremum, quod per Templi adytum, in quod summus Sacerdos solus intrabat, figurari omnes Hebraei noverant, et nos ostendimus Matth. 27: 50. Primogeniti familiarum ante Legem Sacerdotes. Christus autem meliori iure, quippe Dei ipsius primogenitus, Rom. 8: 29, Col. 1: 15, supra 1: 6.

6. *Καθὼς καὶ ἐν ἑτέρῳ λέγει, quemadmodum et alio dicit*] Supple *τόπῳ* [*loco*]. Ita enim Graeci vocant id quod Hebraei פרשה: Graeci etiam *περιοχὴν*, qua de re diximus Act. 8: 32.

Σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδὲκ, tu es Sacerdos in sempiternum secundum ordinem Melchisedeci] Sic et infra 10, 6: 20, 7: 11, 17, 21. Ex Graeco Ps. 110. In Hebraeo illud *κατὰ τὴν τάξιν* est על דברתי, quod infra 7: 15 bene ad sensum effertur *κατὰ τὴν ὁμοιότητα* [*secundum similitudinem*]. In Syriaco ברמותה, id est, *ad modum*. דברה *conditio* aut *modus*, ut Eccl. 3: 18. Sic *τάξις* sumitur 2 Macc. 9: 18. Est vox non male Graeca: dicunt enim Graeci *ἐν τάξει ἔχειν γαμετῆς, ἐν ἐχθροῦ τάξει, τάξιν ἔχειν τελετῆς, τάξιν νόμου* [*uxoris loco habere, instar inimici, sacrorum numero censeri, legum numero*], et si-

similia quae significant, hoc esse instar rei alterius. *Ad modum Melchisedeci*, id est, modo augustissimo, quo regnum simul et sacerdotium iungebantur, ut ante Legem Mosis. *Εἰς αἰῶνα* valet *sine successore*.

7. *Ὃς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ, qui in diebus carnis suae*] Id est, *in tempore sui status infirmi ac multis malis obnoxii*, qui saepe solet apud Hebraeos nomine בשר, id est *σαρκὸς*, ut Esai. 31: 3, aut etiam vocibus בשר ודם *σαρκὸς καὶ αἵματος* [*carnis et sanguinis*], ut supra 2: 14, significari: quia corporis humani constitutio, quae in sacris literis vocatur *caro et sanguis*, nos istis malis subiectos facit.

Δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σώζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων προσενέγκας, preces supplicationesque ad eum qui poterat illum salvum facere a morte cum clamore valido et lachrymis obtulit] *Δεήσεις* est nomen generis: *ἱκετηρία* plus aliquid significat, *preces valde submissas*, ut 2 Macc. 9: 18. Et חיל quod *magnam anxietatem* significat, vertitur per *ἱκετεύειν*, ut videre est Ps. 37: 7. In Glossis, *ἱκετηρία*, *oratio*, *precatio*, *supplicium*: *ἱκετεύω*, *supplico*, *precor*. Respicitur autem hic illud praecipue tempus quo Christus maxime sensit infirmitatem naturae humanae, cum a vi Divina quasi destitutus mortem cum tantis cruciatibus coniunctam vehementer perhorresceret, ne quid esset humani quod non pertulisset ille qui Filius erat Dei, ne nos putaremus ob hoc a Deo despectos si talia interdum et nobis evenirent, ac non eo minus crederemus nos etiam nostro modo filios Dei esse. Vide Matth. 26: 37, 38, 39, 42, 44, Marc. 14: 33, Luc. 22: 42—44. Quod in Lege veteri erant ignorantiae et incogitantiae, id in Christo erant affectus naturales qui ex dolore aut doloris metu oriuntur, qui eousque in Christo invaluerunt, Dei provido permissu, ut fuerit non tantum *λυπῶν* [*tristis*], sed et *ἀδημονῶν* [*anxius*], Matth. 26: 37. Quid ergo naturaliter appetebat? Liberari a tali morte: quod, si sola potentia Dei spectetur, Deo non erat impossibile effectum dare, Marc. 14: 36. Sed hoc ne fieret, ex re erat humani generis. *Ἐκ θανάτου*, id est, *ἐκ τοιούτου τοῦ θανάτου* [*ab hac morte*].

Καὶ εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας] Est contracta locutio frequens et Hebraeis et Graecis. Sensus est: *In hoc exauditus fuit ut ab isto metu liberaretur.* Par locutio Ps. 22: 22, ubi quod in Hebraeo est עניתני recte vertitur *exaudisti me*, id est, exaudiens liberasti *ab illis cornibus μονοκερώτων* [*unicornium*], id est, malorum hominum. Sic Ps. 55: 17, ubi in Hebraeo est יושיעני *servabit me*, LXX ponunt *εἰσήκουσέ με* [*exaudivit me*] per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*]. *Ἀπὸ τῆς εὐλαβείας*, id est, *liberatus ab illo metu* cruciatuum per Angelum ad se missum, Luc. 22: 43, per quem ei ob oculos positus est ingens ille fructus ad homines redundaturus ex illis ipsius duris sane perpessionibus, et quidem coniunctus cum maxima ipsius gloria, Phil. 2: 9. *Εὐλάβεια* est id quod *ἀδημονεῖν* dicitur Matth. 26: 37, Marc. 14: 33. Sic Ios. 22: 24 מדאגה Graeci vertunt *ἕνεκα εὐλαβείας*; quae ipsa vox Hebraea Prov. 12 26 vertitur *φοβερὸς λόγος* [*sermo terribilis*], ipsum autem verbum דאג, *εὐλαβεῖσθαι* Esai. 57: 11, *φοβεῖσθαι* [*timere*] Ier. 17: 8. Sic Iosephus de Rege marito Estherae, *εὐλαβείας αὐτὴν ἀπολύων* [*timore ipsam liberans*]. Et Lucas ipse Act. 23: 10 *εὐλαβηθεὶς* posuit pro *timens*. Ab illo ergo metu Christus liberatus forti animo se paravit ad ferendos illos dolores. Vide ad hunc locum quae habet Nazianzenus.

8. *Καίπερ ὢν υἱός, quamvis esset Filius*] Multo magis quam Adamus, conceptus contra naturae ordinem. Vide Luc. 3: 38.

Ἔμαθεν ἀφ᾽ ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοήν, didicit ex iis quae passus est obedientiam] Alludit ad proverbium Graecum, *παθήματα, μαθήματα* [*nocumenta, documenta*], quales sententiae et cum simili *παρωνομασίᾳ* [*vocum allusione*] sunt ferme in linguis omnibus. Sensus est, expertus est in tantis tentationibus quam sit arduum Deo obedire. *Ἀφ᾽ ὧν*, idem est quod *ἐξ ὧν*. Par locutio Matth. 24: 32 et supra 7, *ἀπὸ τῆς εὐλαβείας* [*a metu*].

9. *Καὶ τελειωθείς*] *Ad ultimum usque perstans, consummato opere.* Vide supra 2: 10, Phil. 3: 12 et quae dicta ad Luc. 13: 32.

Ἐγένετο τοῖς ὑπακούουσιν αὐτῷ πᾶσιν αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου, factus est omnibus obedientibus ipsi causa salutis ae-

aeternae] Id est, iis qui obediendi propositum habent, obtinet tanquam summus Sacerdos ea Spiritus auxilia, per quae possint et ipsi tentationes quamvis gravissimas superare et sic pervenire ad aeternam illam salutem. Ingens et consolatio et exhortatio, omnibus quidem, sed illis maxime temporibus et hominibus necessaria.

10. *Προσαγορευθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀρχιερεὺς κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδὲκ, appellatus a Deo Pontifex secundum ordinem Melchisedeci*] Nempe in illo Ps. 110, cuius iam facta mentio. *Προσαγορευθεὶς* נקרא.

11. *Περὶ οὗ πολὺς ἡμῖν ὁ λόγος, de qua multus nobis sermo*] Supple *posset esse. Multa dicere possemus. Περὶ οὗ, de qua re*, de qua similitudine inter Melchisedecum et Christum.

Καὶ δυσερμήνευτος λέγειν, et difficilis interpretatu dicere] Id est, *ἐν τῷ λέγειν, quem si eloquerer, aegre intelligeretis.* Nam qui quod sibi dicitur intelligit, is sibi id interpretatur. Ita recte hunc locum accepit Hieronymus ad Euagrium. Confer Ioh. 16: 12. Praeparat eos ad id quod hic differt, mox editurus cap. 7.

Ἐπεὶ νωθροὶ γεγόνατε ταῖς ἀκοαῖς, quoniam auribus facti estis segnes] Id est, *ὑπόκωφοι* [*surdastri*]. Nam *νωθροὶ* sunt *segnes*, ut Prov. 22: 29, Sir. 4: 32, 11: 13. Per *μεταφορὰν* [*translationem*] dicuntur hoc nomine ii qui non attendunt ad ea quae ipsis dicuntur; ut solent quae corporibus conveniunt, ad animos transferri.

12. *Καὶ γὰρ ὀφείλοντες εἶναι διδάσκαλοι διὰ τὸν χρόνον*] *Tamdiu Euangelium audiistis, ut iam debeatis idonei esse ad docendos alios.* Singuli vestrûm apti iam esse debebant, *εἰς τὴν ἐπισκοπὴν καὶ εἰς τὸ κοπιᾷν ἐν τῷ λόγῳ* [*ad episcopatum gerendum et ad laborandum in verbo*].

Πάλιν χρείαν ἔχετε τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς] Supple *με* [*me*]. *Opus habetis ut ego vos doceam.* Eadem locutio 1 Thess. 4: 9. Plena autem 1 Thess. 1: 8.

Τίνα τὰ ςοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λογίων τοῦ Θεοῦ, quae sint elementa prima oraculorum Dei] Id est, Euangelii, in quo maxima et summe necessaria sunt Dei oracula, quae et sic dicuntur 1 Petr. 4: 11. *Στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς* non hic id sunt quod *ςοιχεῖα τοῦ κόσμου* [*elementa mundi*] Gal. 4: 3 et Col. 2: 8 et 20, sed id quod infra dicitur

6: 1, ὁ τῆς ἀρχῆς λόγος et θεμέλιον, *prima rudimenta*, שימוש, κατήχησις, de qua re diximus ad Matth. 28: 20. Et illud ἀρχῆς est ἐξηγητικόν [*explicativum*]. Nam omnium artium principia vocantur *elementa*. Sic Hebraeis *Legis principia* dicuntur יסודי תורה Maimonidae Duce Dubitantium III. 35.

Καὶ γεγόνατε χρείαν ἔχοντες γάλακτος καὶ οὐ στερεᾶς τροφῆς, et facti estis quibus lacte opus sit, non solido cibo] Eundem sensum alia similitudine explicat. Infantibus lac datur, adultioribus *solidior cibus*, qui βρῶμα 1 Cor. 3: 2.

13. *Πᾶς γὰρ ὁ μετέχων γάλακτος, omnis enim qui lacte utitur*] Supple, *tantum*. Alia comparatio lactis est 1 Petr. 1: 1, 2.

Ἄπειρος λόγου δικαιοσύνης, expers est sermonis iustitiae] Hic δικαιοσύνης dixit pro τελειότητος [*perfectionis*], ut ex sequentibus apparet. Et genitivus est pro adiectivo. Sic *iusta hominis statura* dicitur quae ad summum pervenit. Sic *Mammona iustitiae*, id est, verae divitiae. Et אמת *veritas* saepe vertitur δικαιοσύνη. Et *imputatur in iustitiam*, id est, pro magno opere habetur. Intelligit autem id quod Clementi Alexandrino et aliis γνῶσις dicitur, *cognitio* πολυποικίλου σοφίας Θεοῦ [*multiformis sapientiae Dei*], ut loquitur Paulus Eph. 3: 10; σοφία [*sapientia*] per excellentiam, 1 Cor. 2: 6, quae datur per διάνοιξιν τῶν γραφῶν [*patefactionem scripturarum*], Luc. 24: 32. Vera Cabala.

Νήπιος γάρ ἐστι, infans enim est] Sic se habet ad illam penitiorem doctrinam quomodo pueri ad artes viriles. Vide 1 Cor. 3: 1, 13: 2. Infantibus nec dentes sunt ad mandendum cibum duriorem, nec ventriculi ea vis quae talem cibum concoquat. Alimentum infanti conveniens est lac; iuveni panis, caro, vinum. Est haec sententia iam ab aliis adducta ex Iosepho.

14. *Τελείων δέ ἐστιν ἡ στερεὰ τροφή, perfectorum autem est solidus cibus*] Τελείους intelligit *homines perfectae aetatis*, ut 1 Cor. 2: 6, 14: 20, Eph. 4: 13, Phil. 3: 15. Per hos vero eos qui in rerum divinarum meditatione multum profecerunt, οἱ τὴν γνωστικὴν πίστιν εἰληφότες [*qui scientiam fidei iunxerunt*], ut Clemens loquitur VI Strom.

Τῶν

Τῶν διὰ τὴν ἕξιν, eorum qui propter habitum] Ἕξις est *firma facilitas*, interprete Quintiliano: Κατηγοριῶν [*Praedicamentorum*] scriptori, ἕξις χρονιώτερον καὶ μονιμώτερον διαθέσεως [*habitus firmior est dispositione et haeret tenacius*], sive διάθεσις διὰ χρόνου πλῆθος συμπεφυσιωμένη [*dispositio ob temporis diuturnitatem altius infixa et quasi conflata*]: Galeno, διάθεσις χρόνιος καὶ δύσλυτος [*dispositio diuturna nec facile solubilis*]: Philoni, δεσμὸς οὐκ ἄῤῥηκτος ἀλλὰ μόνον δυσδιάλυτος [*vinculum non quod frangi non possit, sed tantum quod vix solvi*]. Sunt autem ἕξεις tum in scientiis tum in virtutibus. Hic de priori genere ἕξεων agitur. Talem habent qui multum et attente in Scripturis versati sunt.

Τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ, exercitatos habent sensus ad discretionem boni et mali] Sicut in homine externo lingua, palatum, nares indicant quae res bonae quae malae sint, eoque melius quo magis in iis sunt exercitata, sic et homo interior sua habet αἰσθητήρια, per quae allato aliquo mystico intellectu Scripturae facile iudicat, an is rectus sit, an non, ex natura tum ipsius Euangelii, tum illarum dispensationum, et ad id suo tempore recipiendum homines praeparavit. Sic et αἴσθησις [*sensus*] a corpore ad animum transfertur Phil. 1: 9. *Γυμνάζω, exercito*, in Glossis: vide 1 Tim. 4: 7, infra 12: 11. Sic γυμνάζειν τὴν ψυχὴν [*animam exercere*] dixit Isocrates. Haec διάκρισις, de qua hic agitur, non multum dissimilis est τῇ διακρίσει τῶν πνευματων [*discretioni spirituum*], de qua 1 Cor. 12: 10. In veste summi Sacerdotis alterna tintinnabula aurea et mala Punica significabant facilitatem eius להבחין בין טוב לרע, *ad discernenda bona a malis.* Habemus id in Zeror.

CAPUT VI.

1. *Διὸ, quapropter*] Id est, ne semper tales maneatis, quales iam esse vos dixi, spectans maximam gregis vestri partem. Scriptores nostri modo se maioribus, modo provectioribus accommodant.

Ἀφέν-

Ἀφέντες τὸν τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριςοῦ λόγον] *Sermonem primitivum Christi*, id est, de Christo et eius disciplina, quae saepe *Christi* nomine comprehenditur: *ista tirocinia*, inquit, *nunc seponemus*.

Ἐπὶ τὴν τελειότητα φερώμεθα, *ad perfectionem feramur*] *Τελειότητα* vocat intellectum figurarum latentium in Veteri Testamento, et dispensationes Dei omnes tendentes ad Euangelium. Vide supra 5: 14 et ibi dicta.

Μὴ πάλιν θεμέλιον καταβαλλόμενοι, *non rursus iacientes fundamentum*] Non iterum repetentes ea quae didicistis; et quae sunt יסודי [*fundamenta*] Christianismi. Vide supra 5: 13.

Μετανοίας ἀπὸ νεκρῶν ἔργων, *poenitentiae ab operibus mortuis*] Poenitentia enim Baptismum praecedit, Act. 2: 31. *Ἔργα νεκρὰ* sunt quae a Deo nos alienant. Sicut anima vitam dat corpori, ita animae Deus. Vide quae dicta hac de re ad Matth. 8: 21. *Μετάνοια*, תשובה.

Καὶ πίςεως ἐπὶ Θεὸν, *et fidei in Deum*] Quae et ipsa Baptismum praecedit, Act. 8: 37. Fides in Christum simul est fides in Deum.

2. *Βαπτισμῶν διδαχῆς*, *Baptismorum doctrinae*] Id est, *doctrinae de duplice Baptismo*, interiore et exteriore. Vide quae a nobis dicta ad Matth. 3: 6, 28: 19 et Ioh. 3: 5. Meminisse semper debent baptizati quid promiserint et quid acceperint.

Ἐπιθέσεώς τε χειρῶν, *impositionis quoque manuum*] סמיכת ידים. Sub hoc nomine intelliguntur ritus omnes extra Baptismum et Eucharistiam. Nam manus imponebantur et baptizatis ad obtinendam vim confirmantem Spiritus Sancti, et ordinatis ad Presbyterium, et post peccata reconciliatis, et corpore infirmis: imo et novis coniugibus benedictionem ab Ecclesia postulantibus. Vide quae diximus ad Matth. 19: 13.

Ἀναςάσεώς τε νεκρῶν, *resurrectionis mortuorum*] תחית מתים. Postquam locutus est de nostro officio, adiicit etiam praemii mentionem. Vide Ioh. 5: 25, 1 Cor. 15: 16, 29, 52. Dicitur *ἀνάςασις ἐκ νεκρῶν*, et *ἀνάςασις νεκρῶν*, quomodo hic, et 1 Cor. 15: 12, 13, 42.

Καὶ κρίματος αἰωνίου, *et iudicii aeterni*] דין, nempe in utramque partem, ut videre est Matth. 25: 46. Sic Tertul-

tullianus in Praescriptione contra Haereticos: *Venturum cum claritate ad sumendos Sanctos in vitae aeternae et promissorum coelestium fructum, et ad profanos adiudicandos igni perpetuo, facta utriusque partis resuscitatione cum carnis restitutione.* Hinc refellitur Origenis opinio. Unum est iudicium irretractabile valens in perpetuum.

3. *Καὶ τοῦτο ποιήσομεν ἐάνπερ ἐπιτρέπῃ ὁ Θεός*] *Faciemus hoc, si Deus vitam dederit*, alio tempore, in usum eorum qui rudiores sunt. Sperabat se et alias ad Hebraeos Epistolas scripturum. Et forte scripsit, sed in- interierunt. At Manuscriptus ποιήσωμεν, *faceremus*, si Deus permitteret, si esset otium.

4, 5, 6. *Ἀδύνατον γὰρ τοὺς ἅπαξ φωτισθέντας, γευσαμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου, καὶ μετόχους γενηθέντας πνεύματος ἁγίου, καὶ καλὸν γευσαμένους Θεοῦ ῥῆμα δυνάμεις τε μέλλοντος αἰῶνος, Καὶ παραπεσόντας, πάλιν ἀνακαινίζειν εἰς μετάνοιαν. Fieri enim non potest ut qui semel sunt illuminati, et gustaverunt donum coeleste et participes facti sunt Spiritus Sancti, item gustaverunt bonum Dei verbum virtutesque seculi venturi, ut hi si lapsi sunt, rursus restituantur in poenitentiam*] Hoc dicit, non frustra illa Christianismi elementa sive fundamenta saepe repeti et animis inculcari, quia ex iis abiectis ingens sit periculum. Hic locus maxime in causa fuit, cur diu Romana Ecclesia cunctata sit hunc librum in Canonem recipere. Liquet ex Tertulliano de Pudicitia. Erat enim in disciplina circa lapsos mitior caeteris Ecclesiis. Ecclesiae pleraeque post Baptismum lapsos aliquos reconciliabant et admittebant ad communionem; sed excipiebant tria gravissima crimina; idololatriam, homicidium et adulterium. Queritur Tertullianus a Papa Zephyrino admissos ad pacem Ecclesiae moechos. At vero id non fuisse novum, sed vetus Romae, docet nos Pastor Hermae II, 4; sed de semel tantum lapso agens, non de iterum lapso, quam distinctionem habes et apud Clementem Strom. II. Temporibus Cypriani cum de lapsis in idololatriam disputaretur an recipi ad poenitentiam publicam et reconciliationem possent, et mos fuisset varius, etiam in ipsa Africa, sustinuit iudicium suum Cyprianus,

eo spectans ut persecutione cessante aliquid in commune statueretur. Romana Ecclesia lenior caeteris auctor fuerat ut post longa poenitentiae tempora lapsi ad communionem reciperentur. Displicuit id Novato et Novatiano, qui hac de causa schisma fecere. At sententia Romanae Ecclesiae de lapsis in idololatriam, parique modo de lapsis in homicidium, placuit magnae Synodo Nicaenae, ut ex eius Canonibus videre est. Neque tamen cogitandum est veteres illos rigidioris disciplinae observatores pro certo habuisse tales in aeternum perituros; sed commendabant eos Divinae misericordiae, privatis non publicis precibus, neque ita ut certi quid eis pollicerentur. Et hoc etiam observatum in iis, qui post primam poenitentiam publice actam rursus se aliis, extra illa tria, criminibus obstringerent. Tertullianus de Poenitentia: *Haec igitur venena eius providens Deus, clausa licet ignoscentiae ianua et intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Collocavit in vestibulo poenitentiam secundam, quae pulsantibus patefaciat: sed iam semel, quia iam secundo; sed amplius nunquam, quia proxime frustra. Nonne enim et hoc semel satis est?* Vide et sequentia, ubi poenitentia secunda dicitur respectu eius quae Baptismum praecedit. Infra eodem libro hanc poenitentiam et *secundam* et *unam* vocat, cuius *in arcto* dicit esse *negotium*, et cum quam severa disciplina exerceretur, late ostendit. Ambrosius: *Quamvis caute et salubriter provisum sit, ut locus illius humillimae poenitentiae semel in Ecclesia concedatur, ne medicina vilis minus utilis esset aegrotis, quae tanto magis utilis est quanto minus contemptibilis fuerit; quis tamen audeat Deo dicere, Quare huic homini, qui post poenitentiam primum rursus se laqueis iniquitatis obstringit, iterum parcis?* Et portam poenitentiae interdum claudi etiam apud Deum Hebraei sentiebant, ut videre est in paraphrasi Chaldaea Cantici 5: 5, apud Rabbinos ad Esai. 22: 14. Philo autem de Praemiis et Poenis ait: *Ἐνταῦθα δὲ ὅλοι βίοι πίπτουσιν οὓς ἅπαξ ἀνατραπέντας μόγις ἐςὶν ἀνεγεῖραι* [*In hoc vero tota vita collabitur quam semel subversam aegre possis restituere*]. Cum quibus bene congruunt ea quae habet Irenaeus IV. 45. Etiam M. Antoni-

nius libro XI, dicit aegre coalescere ramum semel amputatum, etiamsi rursus inseratur. Quam longe a veteri illa disciplina abitum sit, nihil opus est dici? res manifesta est. Attamen Romana Ecclesia quae lenior, ut dixi, caeteris fuit, hunc librum in auctoritatem Canonicam recepit postea: unde sequitur hunc locum ab ea aliter quam ab illis aliis intellectum. Quare et nos videamus quis huic loco sensus dari commodus possit, qui cum Romanae Sedis illis quas dixi constitutionibus non pugnet. Ut dicam quod sentio, existimo *παραπεσόντας* hic dici *eos qui a fide Christiana deficiunt*, nam et נפל [*cadere*] sic usurpant Hebraei, et verbum מעל [*praevaricari*] *παραπίπτειν* vertitur Ezech. 14: 13, 15: 8, 18: 24, 20: 27, et nomen inde deductum מעל, *ἀπόςασις* 2 Par. 28: 19, 33: 19, *ἀποςασία* [*defectio*] 2 Par. 29: 19. Hoc ipsum est quod per *παῤῥυεῖσθαι* significavit supra 2: 1, per *σκληρύνεσθαι* 3: 13 et seqq. Syrus hic *si iterum peccaverint*, nempe in sensu graviore, ut supra 3: 17. De iis autem dicitur *non posse eos restitui in poenitentiam*, id est, ad frugem meliorem reduci, nempe per Legem Mosis, quia scilicet defecerant ab illa quae et optima est et certissima, et post Christum missum unica. Hunc sensum optime nobis expressit contra Tryphonem Iustinus: *Τοὺς δὲ ὁμολογήσαντας καὶ ἐπιγνόντας τοῦτον εἶναι τὸν Χριςὸν, καὶ ᾑτινοῦν αἰτίᾳ μεταβάντας ἐπὶ τὴν ἔννομον πολιτείαν, ἀρνησαμένους ὅτι οὗτός ἐςιν ὁ Χριςὸς, καὶ πρὶν τελευτῆς μὴ μεταγνόντας, οὐδόλως σωθήσεσθαι ἀποφαίνομαι* [*Qui hunc Christum esse agnoverint et confessi sint, quacunque de causa postea desciscant ad Legem ex eiusque praescripto vitam instituant, dum et esse hunc Christum negent, nec eos erroris sui ante obitum poeniteat, hosce ego servatum iri nego*]. — Ostendit autem talem defectionem a Christianismo posse evenire, non Catechumenis tantum aut recens Baptizatis, *νεοφύτοις* [*novitiis*], verum etiam iis qui plurimum profecerant, ne quis se putaret a tali periculo immunem, quod ipsum et Paulus nos docet 1 Cor. 9: 27. Profectum autem illum describit verbis egregiis. Primum ait *ἅπαξ φωτισθέντας*. Verum quidem est Baptismum apud Veteres nomen habuisse *φωτισμοῦ* [*illuminationis*], quia *φωτισμὸν* promittit, ut diximus ad Matth. 28: 19, quo-

quo spectans Syrus vertit *qui ad baptismum descenderunt.* Sed simplicius est intelligi hic eos qui cognitione Euangelicae doctrinae imbuti fuere, quo sensu φωτίζειν et φωτισμὸν habemus Ioh. 1: 9, 2 Cor. 4: 4, 6, et infra 10: 32. Solet sic verti Hebraeum הזהיר. Addit eos *gustasse donum coeleste*, id est, pacem conscientiae, de qua Rom. 5: 1, Phil. 4: 7, quae consequitur peccatorum remissionem conversis indultam. Est autem et hic infra γεύσασθαι *experiendo cognoscere*, ut 1 Petr. 2: 3, Ps. 34: 9, Prov. 31: 18. Subiicit etiam *participes fuisse Spiritus sancti*, id est, dona consecutos Prophetiae, Linguarum, Sanationum, quae non contingebant eo tempore nisi iustificatis, id est, purgatis. *Gustatum* etiam *ab iis* ait *bonum Dei verbum*, id est, egregia illa promissa. Nam sic *bonum Dei verbum* sumitur Ier. 29: 10 et 33: 14, Zach. 1: 13. Δυνάμεις τε μέλλοντος αἰῶνος est ἐξήγησις [*explicatio*] illius *verbi boni*, id est, promissi. Non enim hoc erat promissum Dei de restituendo populo in suas terras post LXX annos, aut de Zorobabelis principatu, sed de summa illa potentia quam circa nos Deus ostensurus est in illo altero seculo. Vide Eph. 1: 19, ubi ὑπερβάλλον μέγεθος δυνάμεως [*supereminens magnitudo virtutis*] dicitur quod hic pluraliter δυνάμεις. Eadem haec promissa τίμια καὶ μέγιστα ἐπαγγέλματα [*pretiosa et maxima promissa*], 2 Petr. 1: 4. Discimus hinc nullum esse talem profectum qui nos plane securos faciat. Ἀνακαινίζειν est חדש, quod saepe significat *in priorem statum restituere*, ut Ps. 103: 5, Lam. 5: 21. Nemo, inquit, tantus est magister qui id facere possit. Et πλεονάζει [*abundat*] vox πάλιν, cum sequatur ἀνά. Quales et alibi.

Ἀνασταυροῦντας ἑαυτοῖς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ παραδειγματίζοντας, [*rursum apud se Filium Dei cruci affigentes et ignominia afficientes*]. Vide quantum sit peccatum a Christianismo deficere. Nam qui id faciunt eo ipso ostendunt credere se Christum fuisse impostorem, ac proinde dignum cruce omnique ignominia. Dicuntur hoc facere ἑαυτοῖς, id est, *apud se*. Et egregia figura dicuntur id facere quod factum approbant. Pari sensu infra dicet 10: 29, a talibus hominibus *proculcari*, id est foedissime tractari, *Dei Filium, et sanguinem eius, quo foedus*

sanx-

sanxit, *haberi pro sanguine profano*, id est, facinorosi hominis. De significatu vocis παραδειγματίζειν vide Matth. 1: 19.

7. *Γῆ γὰρ ἡ πιοῦσα τὸν ἐπ' αὐτῆς πολλάκις ἐρχόμενον ὑετὸν καὶ τίκτουσα βοτάνην εὔθετον ἐκείνοις δι' οὓς καὶ γεωργεῖται, μεταλαμβάνει εὐλογίας ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, terra enim saepe venientem super se bibens imbrem, et generans herbam utilem iis propter quos colitur, accipit benedictionem a Deo*] *Bibere* etiam Graecis terra dicitur cum irrigatur. Anacreon:

— *Ἡ γῆ μέλαινα πίνει.*
[— *Nigra terra potat.*]

Et Hebraeis רוה *inebriari* Ps. 65: 11. *Βοτάνη* hoc loco idem valet quod Hebraeum דשא, ut videre est Gen. 1: 11, ubi in Graeco est *βοτάνη*. Significat autem omne id quod ex terra nascitur, etiam fruges. *Εὔθετον* dixit *utilem iis propter quos colitur*, id est, fundi dominis. Vide Luc. 14: 35. Talis terra *benedictionem accipit a Deo*, id est, vocatur *terra Dei*, ut videre est Gen. 13: 10, Ezech. 28: 3. ברך, *εὐλογεῖν* multa significat, sed inter alia etiam *laudare*, *celebrare*, ut Ps. 145: 2, Gen. 9: 26. *Terrae* respondet homo ex terra sumptus, *imbri* dona illa quorum supra fuit mentio. Sic *βαπτίζειν πνεύματι* [*baptizare Spiritu*] Marc. 1: 8, et prophetia stilla dicitur. Fruges sunt opera pietatis. *Dominus* cuius sunt isti fructus est Deus: ab eo denominantur, vocantur *filii Dei*.

8. *Ἐκφέρουσα δὲ ἀκάνθας καὶ τριβόλους, eiiciens autem spinas et tribulos*]

— *Subit aspera sylva,*
Lappaeque tribulique, —

ut est apud Virgilium. Vide et Matth. 13: 7. Non dixit hic *τίκτουσα*, ut modo, sed *ἐκφέρουσα*, *eiiciens* velut abortus. Allusio ad locum Gen. 3: 17, 18.

Ἀδόκιμος, reproba est] Displicet talis terra domino suo. *Καὶ κατάρας ἐγγὺς, et exsecrationi proxima*] Brevi futurum est, si talis manet, ut dominus terram talem exsecretur. Vide Matth. 21: 19, Marc. 11: 21. *Ἐγγὺς* rem brevi futuram significat Matth. 24: 32, 26: 18, Marc. 13: 28, Luc. 20: 30, 21: 31, Ioh. 2: 13, 6: 4, 7: 2, 11: 55. Sic et infra 8: 13.

Ἧς τὸ τέλος εἰς καῦσιν, cuius exitus combustio] Hic erit exitus, ut tandem dominus pertaesus sumptuum, villam et arbores et senticeta exurat, habeatque derelictui. Simile est Luc. 13: 6 et seqq. Adde Matth. 3: 10 et 13: 30. Est autem hic *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Nam de terra dicitur quod proprie iis rebus convenit quae terrae superstant. *Τέλος*, *rei exitus*, ut Rom. 6: 21, 22, Phil. 3: 19. *Sentibus et tribulis* respondet contemptus Christianae religionis; *maledicto herili*, damnatio; *incendio*, poena gehennae.

9. *Πεπείσμεθα δὲ περὶ ὑμῶν, ἀγαπητοί, τὰ κρείττονα καὶ ἐχόμενα σωτηρίας, εἰ καὶ οὕτω λαλοῦμεν, speramus autem de vobis, dilectissimi, meliora et vicina saluti, quanquam ita loquimur*] Id est: Quanquam haec diximus, speramus tamen vos, id est, maximam partem vestrûm, non esse eo loco ut a Christianismo defecturi sitis, quanquam sunt e vobis qui malo exemplo praeivere, et caeteri aliquid remisere de prima alacritate. *Πέπεισμαι* hic non est *certus sum*, sed *spero*, aut *mihi persuadeo*, ut et Rom. 15: 4. Utitur sic et Plato. *Ἐχόμενα σωτηρίας*, *quae cum salute cohaereant*, id est, ea quae vos non plane a salute alienent.

10. *Οὐ γὰρ ἄδικος ὁ Θεὸς, ἐπιλαθέσθαι τοῦ ἔργου ὑμῶν καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης, ἧς ἐνεδείξασθε εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ διακονήσαντες τοῖς ἁγίοις καὶ διακονοῦντες, non enim iniustus Deus, ut obliviscatur operis vestri et laboris dilectionis quam ostendistis in nomen ipsius, qui ministrastis sanctis et ministratis*] Ideo, inquit, spero vos salutem adepturos, quia bene coepistis. Iustitiae est implere promissa: quare Deus *iniustus* aliquo modo dici posset, si non staret promissis. *Ἔργον* hic intellige quod *ἔργον πίστεως* [*opus fidei*] dicitur 1 Thess. 1: 3, apertam *professionem Christianismi*. Huic addit, ut et dicto ad Thessalonicenses loco *κόπον ἀγάπης dilectionem coniunctam cum laboribus et molestiis*, quanquam in Manuscripto, ut et in Latino abest *κόπου*. *Quam ostenditis*, inquit, *in nomen ipsius*, id est, in religionem Christianam, per quam Deus summe honoratur. *Quia ministratis*, inquit, *sanctis*, id est, ob Christum vinctis aut aliter afflictis omnem opem tulistis. Vide infra 10: 33.

Exem-

Exemplo sit ille Mnason, Act. 21: 16. Addit *et ministratis*, eoque ipso ostendit se non lapsis loqui, sed adhuc stantibus, quanquam cum labendi periculo, iis maxime qui prae metu a publicis coetibus abstinere coeperant.

11. *Ἐπιθυμοῦμεν δὲ ἕκαστον ὑμῶν τὴν αὐτὴν ἐνδείκνυσθαι σπουδὴν, cupimus autem unumquemque vestrûm par ostendere studium*] Non satis est ad consequendam salutem ea nosse, sed perstandum est. Vide quanta prudentia Scriptor hic utatur. Modo terret, deinde rursus erigit, erectos iterum monet, nec universos tantum, sed et singulos. *Τὴν αὐτὴν σπουδὴν*, id est, *par studium, quale ostendistis antehac.* Quidam enim refrixerant.

Πρὸς τὴν πληροφορίαν τῆς ἐλπίδος ἄχρι τέλους, ad impletionem spei usque in finem] *Πληροφορία* hic non est *certitudo*, sed *impletio* sive *consummatio*, quo sensu *πληροφορίαν* habemus Col. 2: 2 et 1 Thess. 1: 5, *πληροφορεῖν* 2 Tim. 4: 5, 17. *Implere* autem *spem* dicitur qui conditionem implet sub qua res speranda proposita est.

12. *Ἵνα μὴ νωθροὶ γένησθε*] *Hoc ideo dico*, inquit, *ne quid remittatis* de isto studio. Coniunguntur *νωθρὸς* [*segnis*] et *παρειμένος* [*remissus*] Sir. 4: 32. In Glossario, *νωθρότερος*, *languidior*, Hebraeis עצל.

Μιμηταὶ δὲ τῶν διὰ πίστεως καὶ μακροθυμίας κληρονομούντων τὰς ἐπαγγελίας, verum imitatores eorum qui fide et patientia haereditant promissa] Patriarcharum, ut sequentia indicant. Et *κληρονομούντων* positum pro *κληρονομησάντων* [*eorum qui haereditaverunt*], praesens pro praeterito. Nam quanquam Abrahamus, Isaacus et Iacobus terram illam promissam non possederunt, neque viderunt ingentem illam posteritatem et regnum in ea, ius tamen certissimum ad posteros transmiserunt. Qui autem ius habet, rem ipsam habere quodammodo videtur, ut in iure est proditum. Est autem *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*] cum dicitur *πίστεως καὶ μακροθυμίας*, pro *per fidem patientem* sive *constantem in adversis*. Cum de nobis sermo est *ἐπαγγελία* singulari numero dici solet: cum de Patribus saepe *ἐπαγγελίαι*. Complura enim erant promissa diversis facta temporibus, per quae tamen illud unum et magnum promissum de vita aeterna nobis factum adumbrabatur, et mystice in illis continebatur.

13. *Τῷ γὰρ Ἀβραὰμ ἐπαγγειλάμενος ὁ Θεὸς, ἐπεὶ κατ' οὐδενὸς εἶχε μείζονος ὀμόσαι, ὤμοσε καθ' ἑαυτοῦ, Abrahamo namque promittens Deus, quoniam neminem habuit per quem iuraret maiorem, iuravit per semetipsum*] Promisso addidit iusiurandum, ut duobus vinculis teneretur. Utitur dicto noto inter Hebraeos, *Qui iurat, iurat per id quod est supra se:* item, *Deus iurat per semetipsum, non per alium.* Philo de Caino et Abele: *Ὁ μαρτυρῶν παρόσον ὁ μαρτυρεῖ κρείσσων ἐςὶ τοῦ μαρτυρουμένου* [*Testis in quantum testimonium exhibet, maior est eo, cui datur testimonium*]. Idem, in Allegoriis: *Ὁρᾷς γὰρ ὅτι οὐ καθ' ἑτέρου ὀμνύει Θεὸς, οὐδὲν γὰρ αὐτοῦ κρεῖττον· ἀλλὰ καθ' ἑαυτοῦ, ὃς ἐςι πάντων ἄριςος* [*Vides enim, quod non per alium Deus iurat, nihil enim illo praestantius: sed per seipsum, qui est omnium optimus*]. Respiciuntur verba Gen. 22: 16.

14. *Ἦ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σε καὶ πληθύνων πληθυνῶ σε, certissime enim tibi benedicam et te multiplicabo*] Eadem verba in LXX dicto Geneseos loco, nisi quod pro *πληθυνῶ σε* ibi est *πληθυνῶ τὸ σπέρμα σου* [*multiplicabo semen tuum*]. Sed sensus est idem, cum mos sit Hebraeis parentes pro liberis nominare, quasi una essent persona. Illa vero participia suis verbis adiuncta apud Hebraeos intendunt significationem. Hoc enim vult: *Mirum in modum et prosperabo te et ingentem tibi prosperitatem dabo.* *Ἦ μὴν* formula affirmantis maxime frequens iurantibus. Demosthenes *ὀμνύει, ἦ μὴν ἀπολωλέναι Φίλιππον* [*iurat Philippum quidem certe periisse*].

15. *Καὶ οὕτω μακροθυμήσας ἐπέτυχε τῆς ἐπαγγελίας, et sic patienter ferens adeptus est promissum*] Ad mortem usque inter tentationes plurimas in illa spe perstitit, quae post ipsius mortem impleta est.

16. *Ἄνθρωποι μὲν γὰρ κατὰ τοῦ μείζονος ὀμνύουσι, homines enim per maiorem iurant*] Per Deum qui et omnia certo novit et ad vindicandam perfidiam est potentissimus. *Καὶ πάσης αὐτοῖς ἀντιλογίας πέρας εἰς βεβαίωσιν ὁ ὅρκος, et omnis controversiae finis ad confirmationem ipsis est iuramentum*] Omnem dubitationem tollit iuramentum confirmativum promissi. Hebraeis *dicere*, est etiam *cogitare.* Sic *ἀντιλογία, cogitatio in contrarium*, nempe quasi id quod

quod dicitur, futurum non esset. Aegyptii iusiurandum vocabant μεγίστην πίστιν [*fidem maximam*], narrante Siculo Diodoro: τελευταίαν πίστιν [*fidem ultimam*] dixit Halicarnassensis. Philo tribus in locis μαρτυρίαν Θεοῦ περὶ πράγματος ἀμφισβητουμένου [*Dei testimonium de re de qua ambigitur*]: Procopio ὕστατον καὶ ἰσχυρότατον πίστεώς τε καὶ ἀληθείας ἐνέχυρον [*ultimum atque firmissimum et fidei mutuae et veracitatis pignus*]. Terentius:

Aliud si scirem qui firmare meam apud vos possem fidem
Sanctius quam iusiurandum, id pollicerer tibi, Lache.

17. Ἐν ᾧ] *Quare*, quod alias ἐφ' ᾧ.

Περισσότερον βουλόμενος ὁ Θεὸς ἐπιδεῖξαι τοῖς κληρονόμοις τῆς ἐπαγγελίας τὸ ἀμετάθετον τῆς βουλῆς αὐτοῦ, *abundantius volens Deus ostendere promissi heredibus immutabile consilium suum*] Solet Deus interdum dici μετατίθεσθαι βουλὴν [*mutare consilium*], ubi res mutata novum consilium exigit: ut videre est Ion. 3: 10, Ier. 18: 11. Sed haec promissio, tum carnalis de multiplicanda posteritate Abrahami, tum spiritualis de colligenda Ecclesia Christo, et piis perducendis ad vitam aeternam, est *immutabilis*, ἀμεταμέλητος [*sine poenitentia*], נצב Rabbinis. Intellige ergo hic κληρονόμους ἐπαγγελίας et Patres illos veteres et Christianos. Vide et quod supra 4: 1.

Ἐμεσίτευσεν ὅρκῳ, *interposuit iusiurandum*] Ex Latino *intervenit*. Dicuntur autem Latinis *intervenire*, qui fidem alicuius fulciunt. Sic Deus suam ipse fidem fulsit iureiurando. In Glossis, μεσιτεύω, *intervenio*. Philo de Caino et Abele: Τοῦ πιστευθῆναι χάριν, ἀπιστούμενοι καταφεύγουσιν ἐφ' ὅρκον οἱ ἄνθρωποι. Ὁ δὲ Θεὸς καὶ λέγων πιστός ἐστιν, ὥστε καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ βεβαιότητος ἕνεκα μηδὲν ὅρκων διαφέρειν, καὶ συμβέβηκε τὴν μὲν ἡμετέραν γνώμην ὅρκῳ, τὸν δὲ ὅρκον αὐτὸν Θεῷ πεπιστῶσθαι· οὐ γὰρ δι' ὅρκον πιστὸς ὁ Θεὸς, ἀλλὰ δι' αὐτὸν καὶ ὁ ὅρκος βέβαιος. Τί οὖν ἔδοξε τῷ ἱεροφάντῃ παρεισαγαγεῖν αὐτὸν ὀμνύοντα; ἵνα τὴν ἀσθένειαν διελέγξῃ τοῦ γεννητοῦ, καὶ διελέγξας ἅμα παρηγορήσῃ. Οὐ γὰρ δυνάμεθα διηνεκῶς τὸ ἄξιον τοῦ αἰτίου κεφάλαιον ἐν ψυχῇ ταμιεῦσαι τῇ ἑαυτῶν, τὸ οὐχ' ὡς ἄνθρωπος ὁ Θεὸς, ἵνα ἅπαντα τὰ ἀνθρωπολογούμενα ὑπερκύψωμεν, ἀλλὰ πλεῖστον μετέχοντες τοῦ θνητοῦ καὶ χωρὶς αὐτῶν ἐπινοῆσαι μηδὲν δυνά-

νάμενοι, μήτε ἐκβῆναι τὰς ἰδίας κῆρας ἰσχύοντες, ἀλλ' εἰς τὸ θνητὸν εἰσδυόμενοι καθάπερ οἱ κοχλίαι, καὶ περὶ αὐτοὺς ὥσπερ ἐκεῖνοι σφαιρηδὸν εἰλούμενοι, καὶ περὶ τοῦ μακαρίου καὶ ἀφθάρτου καθάπερ περὶ αὐτῶν δοξάζομεν· τὴν μὲν ἀτοπίαν τοῦ λόγου, ὅτι ἀνθρωπόμορφον τὸ θεῖον ἀποδιδράσκοντες· τὴν δὲ ἐν τοῖς ἔργοις ἀσέβειαν, ὅτι ἀνθρωποπαθὲς, ἐπανορθούμενοι. Διὰ τοῦτο χεῖρας, πόδας, εἰσόδους, ἐξόδους, ἔχθρας, ἀποστροφὰς, ἀλλοτριώσεις, ὀργὰς προσαναπλάττομεν, ἀνοίκεια μέρη καὶ πάθη τοῦ αἰτίου, ὧν ἐστὶ καὶ ὅρκος τῆς ἡμετέρας ἀσθενείας ἐπικουρία [*Homines cum fidem apud alios non inveniunt, ut fides sibi habeatur ad iusiurandum confugiunt, Deo vel loquenti tantum habenda fides, ut nec sermo eius iuramento hilo infirmior sit. Itaque affirmationi nostrae ob iuramentum, ipsi iuramento ob Deum creditur. Neque enim Deo a iureiurando accedit fides, quod et vim et fidem suam a Deo accipit. Cur ergo vati nostro visum, iurantem eum introducere? ut creaturae infirmitatem et argueret et consolaretur. Non enim possumus semper in animo servare sententiam dignam prima causa, non esse Deum qualis homo, ut sic attollamur super omnia quae humanum in modum dicuntur: sed quia maxima ex parte affines sumus rerum mortalium et praeter eas nil cogitare possumus, neque proprios morbos egredi: sed in res mortales immersi tanquam cochleae, dum illarum in morem ipsi nobis involvimur, eadem de illo beato immortalique quae de nobis opiniones habemus, verbis quidem negantes Deum humana forma praeditum, re autem ab impietate quorundam qui affectus ei tribuunt non alieni, utcunque tergiversamur: ideo manus, pedes, introitum, exitum, odium, alienationem, aversationem, iram ei affingimus, affectus nihil ad auctorem illum summum pertinentes, in quibus et iusiurandum est nostrae imbecillitatis subsidium*]. Tertullianus de Poenitentia: *O beatos nos quorum causa Deus iurat! miseros si ne iuranti credimus.*

18. Ἵνα διὰ δύο πραγμάτων ἀμεταθέτων, ἐν οἷς ἀδύνατον ψεύσασθαι Θεὸν, ἰσχυρὰν παράκλησιν ἔχωμεν, *ut per duas res immutabiles, in quibus fieri non potest, ut mentiatur Deus, firmam consolationem habeamus*] Hic iam dimisso sensu carnali mysticum sive spiritualem arripit, de quo agi-

agitur Matth. 3: 9, et Rom. 9: 7, Gal. 3: 16. Duae res quarum Deum non poenitet, sunt promissum, ubi impleta est eius conditio, et iuramentum. Praeterea aperte in his agit Deus, non obscure, ut interdum in vaticiniis rerum aliarum. Aperta locutio vocatur *veritas*, Dan. 7: 16. Ψεύδεσθαι improprie dicitur, cuius verbis aliquis fallitur, ideo quod non ea intelligat. Sic Ezechiel decepit Sedeciam, dicens non futurum ut videret Babylonem. Putabat is se eo non deportandum; at deportatus est, sed iam caecus. *Firma* sane est *consolatio* quae nititur dictis immutabilibus, minimeque obscuris: qualia imprimis sunt promissa Euangelica.

Οἱ καταφυγόντες κρατῆσαι τῆς προκειμένης ἐλπίδος] *Nos*, inquit, *qui confugimus*, relictis nempe seculi vitiis, *ad obtinendam spem illam quae* nobis in Euangelio *proponitur*. Confugimus tanquam ad asylum, ut illi de quibus Num. 35: 2 et Ios. 21: 27. *Spes* hic dicitur per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] res ipsa sperata, id est, vita aeterna, ut Gal. 5: 5 et alibi. *Κρατῆσαι* pro *εἰς τὸ κρατῆσαι*, et *κρατεῖν*, *potiri*, ut *κρατεῖν τοῦ ποταμοῦ* [*potiri flumine*]. Et *προκειμένη ἐλπὶς*, ut infra *προκείμενος ἀγὼν* [*propositum certamen*] 12: 1, *προκειμένη χαρὰ* [*gaudium propositum*] 12: 2. Sic *προκείμενος σκοπὸς* [*meta proposita*] apud Galenum.

19. *Ἣν ὡς ἄγκυραν ἔχομεν τῆς ψυχῆς ἀσφαλῆ τε καὶ βέβαιαν*, *quam sicut anchoram habemus animi firmam ac tenacem*] *Ἣν* refero ad *παράκλησιν*, ad *consolationem* quae ex illis promissis oritur. Ea est *vice firmae ac tenacis anchorae*; quia inter tantos fluctus et tempestates seculi efficit ne mergamur, nempe si ea recte utamur, ut illi nautae Act. 27: 29. Sic Hecuba apud Euripidem de filio, *Οἴκων ἄγκυρά τ' ἐμῶν* [*Domus anchora meae*].

Καὶ εἰσερχομένην εἰς τὸ ἐσώτερον τοῦ καταπετάσματος] Et hoc refero ad *παράκλησιν*. *Consolatio ista intrat*, id est, velut praesentes nos sistit in Coelo illo summo, quod significatur *per adytum illud quod erat intra velum* dictum פרכת, quod discriminis causa interpretes et Philo vocant *καταπέτασμα*, cum velum alterum in foribus Basilicae vocent *κάλυμμα*. De tota hac re diximus ad Matth. 27: 51.

20. *Ὅπου πρόδρομος ὑπὲρ ἡμῶν εἰσῆλθεν Ἰησοῦς, quo praecursor pro nobis introivit Iesus*] Ex occasione veli istius paulatim redit ad explicandum Christi sacerdotium, quam rem distulerat, ut Hebraeos officii sui commonitos ad attentionem praepararet. In Glossario, *πρόδρομος, antecursor, praecursor*. Esai. 28: 8, בכורה *ficus primitiva* vertitur *πρόδρομος*. *Christus eo prior ivit, idque nostro bono*, ut et nos eo arcesseret, sicut ipse dixit Ioh. 14: 27. Habemus, inquit, non promissum tantum, sed et exemplum.

Κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ] *Ad modum Melchisedeci*: vel *pari lege* aut *conditione*, ut diximus supra 5: 6. Hoc ideo quia Melchisedec non minus Rex fuit quam Sacerdos: neque ex ortûs lege id habuit, neque alii id ius reliquit: in quo multum differebat ab Aaronis posteris. Similitudines tales non ad speculum respondent, nec premi debent singulae circumstantiae: sed observandum quo tetenderit divina tam veterum temporum dispensatio.

Ἀρχιερεὺς γενόμενος εἰς τὸν αἰῶνα, Pontifex factus in sempiternum] Nempe ut nos a peccatis immunes faciat, vires nobis eximias impetrando, si ad ipsum recurramus. Vide supra 2: 17. Cum his cohaerent quae sequuntur.

CAPUT VII.

1. *Οὗτος γὰρ ὁ Μελχισεδέκ, βασιλεὺς Σαλήμ, hic enim Melchisedec Rex Salem*]. *Melchisedec* nomen proprium in Phoenice sive Cananaea, pari forma qua *Adonisedec*, Ios. 10: 1. Nam interponere Iod nominibus compositis mos est illarum gentium, quod multis exemplis patet. Rex eiusdem urbis, quae *Salem* dicta olim, apud Iosuam vero plenius *Ierusalem*. Puto hunc Melchisedecum, virum iustitia celebrem, eum esse qui in Sanchuniathonis historia dicebatur *Συδύκ*, ut ex Philone Byblio nos docet Eusebius, nimirum pari modo quo *Ierusalem* est *Salem*. Huic autem nomen a Phoenicibus, qui et Cananaei, consecratum in Iovis stellam qui צדק Phoenicibus primum, deinde Rabbinis; nimirum quod id sidus imprimis sit benignum et pacificum. Et in nomine huius

et

et Principis et Sacerdotis latet mysterium ad Christum eximio sensu se referens. Nam et is *Rex* est exactissimam nobis *iustitiam adferens*, et civitas quam condidit, id est, Ecclesia, *pacem* habet cum Deo, *pacem* et inter homines quaerit. *Salem* autem esse *Ierusalem*, non tantum Iosephus et Hebraei testantur alii, sed et Ps. 76: 2. Nec ea remota fuit ab itinere Abrahami regredientis Mambrene: ut viri eruditi ostenderunt. Et, ut ab hac distinguatur, Salem altera dicitur *Salem Sicimorum*, Gen. 33: 18.

Ἱερεὺς Θεοῦ τοῦ ὑψίςου, Sacerdos Dei summi] In Manuscripto *τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίςου*, quomodo est et in Graeco Gen. 14: 18, ubi in Hebraeo כהן לאל עליון. Illud עליון, quod Plautus et Sisenna extulere *Alon*, erat nomen quo Phoenices appellabant *summum Deum*. Vide quae diximus ad Marc. 5: 7. כהן cum additur *Dei*, semper est *Sacerdos*. Et antiquis temporibus Reges fuisse et Sacerdotes ostendimus ad Genesis locum.

Ὁ συναντήσας Ἀβραὰμ ὑποςρέφοντι ἀπὸ τῆς κοπῆς τῶν βασιλέων, qui obviam venit Abrahamo regresso a caede Regum] Et hoc ex Graeco Gen. 14: 17, *Μετὰ τὸ ὑποςρέψαι αὐτὸν ἀπὸ τῆς κοπῆς τοῦ Χοδολλογομὸρ καὶ τῶν βασιλέων μετ' αὐτοῦ* [*Postquam reversus erat a caede Chodorlahomori et Regum qui cum eo erant*], Regum nempe illorum quatuor qui praeter Chodorlahomorum nominantur initio dicti capitis. *Συναντήσας, cum obviam venisset* Abrahamo in signum amicitiae, ut Act. 10: 25. Sic exercitus occurrit Vitellii filio apud Tacitum Historiarum II.

Καὶ εὐλογήσας αὐτὸν, et benedixit ei] Ritu nempe Sacerdotis, Gen. 14: 9. Est alioqui verbum *εὐλογεῖν* satis late patens, sed hic intelligendum ut Num. 6: 22, Sir. 36: 9.

2. *Ὧι καὶ δεκάτην ἀπὸ πάντων ἐμέρισεν Ἀβραὰμ, cui et decimas omnium dedit Abrahamus*] Nempe in honorem Dei Summi quem et Melchisedec et Abraham colebant, Gen. 14: 20. Vetustissimus mos fuit omnium gentium de praeda decimam Deo dare. Notavimus id libro III de Iure Belli et Pacis 6. 1.

Πρῶτον μὲν ἑρμηνευόμενος βασιλεὺς δικαιοσύνης, qui pri-

mum quidem explicatur Rex iustitiae] Explicatio nominis Melchisedec. Genitivus autem est pro adiectivo. Itaque *Regem iustum* recte explicat Iosephus.

Ἔπειτα δὲ καὶ βασιλεὺς Σαλὴμ· ὅ ἐςι βασιλεὺς εἰρήνης, *deinde autem et Rex Salem, quod est Rex pacis*] Explicatio nominis quo urbs ab ipso regnata vocabatur. Et nota Christum tum regni sui specimen quoddam dedisse, tum sacerdotium inchoasse apud eandem urbem, Matth. 21: 3 et 10, Luc. 13: 33.

3. Ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος, *sine patre, sine matre, sine genealogia*] Postremum hoc priora explicat: neque enim genus eius a Mose recensetur, ac ne pater quidem aut mater: unde videas, quantum hic distet a Leviticis Sacerdotibus, qui patre esse debebant Aaronide, matre autem Israelitide, Lev. 8: 1, 21: 14, et ob id diligentissime observari solebant census generis ipsorum, ut videre est Esdr. 2: 62. Philo ad Decalogum: Ἱερέως γὰρ τὸ γένος ἐξετάζεται μετὰ πάσης ἀκριβείας εἰ ἀνεπίληπτον [*Nam in genus Sacerdotis summa diligentia inquiritur, num inculpatum sit*]. Syrus hic non male: *Cuius nec pater, nec mater scripti sunt in genealogiis.* Sic Seneca Epistola CVIII, cum dixisset duos Romanos Reges esse, quorum alter patrem non habeat, alter matrem, id ipsum explicans dicit, *de Servii matre dubitari: Anci patrem nullum dici.* Plurimas apud gentes etiam maternum genus in Sacerdotibus spectabatur. Porphyrius de Brachmanibus: Ἑνός εἰσι γένους· ἐξ ἑνὸς γὰρ καὶ πατρὸς καὶ μιᾶς μητρὸς πάντες κατάγουσιν [*Eodem genere orti sunt, quippe eodem patre, matre etiam eadem prognati*]. Ion in Tragoedia Euripidis:

— Ὡς καὶ ἀμήτωρ
Ἀπάτωρ τε γεγὼς τοὺς θρέψαντας
Φοίβου ναοὺς θεραπεύω.
[— *Nam tanquam incerta matre,*
Et incerto patre natus, illud quod me aluit
Phoebi templum colo.]

Ostendens hoc esse contra morem. Sic apud Athenienses Rex sacrorum causa ex matre debebat esse virgine ac cive, ut ad dictum Lev. 21 locum ostendimus. In Controversiis Senecae lex est, *Sacerdos casta e castis,*

pu-

pura e puris sit. Ubi et hoc habes: *Si mater tua prostitisset, tibi noceret.* Hyrcano obiectum fuit matrem eius bello captam fuisse: suspicio enim facit ut tales vix purae credantur ob fortunam servilem. At Melchisedecus nullo genere, nulla parentum mentione (quam tamen in aliis plurimis adhibere Moses solet), non aliter quam quasi de coelo delapsus introducitur, in quo haud dubium latuerit mysterium. Philo de Allegoriis: *Καὶ Μελχισεδὲκ βασιλέα τε τῆς εἰρήνης, Σαλήμ· τοῦτο γὰρ ἑρμηνεύεται· ἱερέα ἑαυτοῦ πεποίηκεν ὁ Θεὸς, οὐδὲν ἔργον αὐτοῦ προδιατυπώσας, ἀλλὰ τοιοῦτον ἐργασάμενος βασιλέα καὶ εἰρηναῖον, καὶ ἱερωσύνης ἄξιον τῆς ἑαυτοῦ πρῶτον* [*Melchisedecum etiam Regem pacis, id enim est Salem, sacerdotem sibi constituit Deus, nullo eius ante descripto merito, sed ipse eum primum talem fecit, et Regem, et pacatum, et suo sacerdotio dignum*]. Dicit deinde per Melchisedecum figurari *τὸν ἀληθῆ λόγον* [*verum sermonem*], qui neque *νοῦν* [*mentem*] habet patrem, neque matrem *τὴν αἴσθησιν* [*sensum*], sed a Deo ipso trahat originem. Ita saepe Veteres argumentum trahunt ab eo quod in textu non dicitur. Sic Philo libro Peiorem insidiari meliori, ex eo quod Caini mors scripta non inveniatur, deducit *κακὸν ἀθάνατον εἶναι ἀφροσύνην* [*amentiam malum esse immortale*], et contra *animum placere ante opera*, ex eo quod Noë Deo placuisse dicitur ante operum mentionem. Est autem verbum *γενεαλογεῖν*, unde hoc nomen *ἀγενεαλόγητος*, bene Graecum, et construitur cum accusativo apud Herodotum et Plutarchum.

Μήτε ἀρχὴν ἡμερῶν, μήτε ζωῆς τέλος ἔχων, neque initium dierum, neque finem vitae habens] Nempe in Mosis historia. Id factum ut eo aptior esset ad figurandum Christum. Solet enim alioqui Moses de viris magnis agens addere quando nati, quando mortui sint.

Ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ Θεοῦ, μένει ἱερεὺς εἰς τὸ διηνεκὲς, similis autem Filio Dei manet Sacerdos in perpetuum] Id est: Ita in scenam venit ut exitus eius non appareat, plane quasi sacerdotium eius esset perpetuum, quale est Christi. Sicut quae narrantur dicuntur fieri ab eo qui narrat, ut vidimus supra 1: 6, ita quod non narratur ponitur quasi non sit. Addi potest Mel-

chi-

chisedecum fuisse *sacerdotem in perpetuum*, id est, quamdiu veri Dei cultus in Phoenice mansit.

4. Θεωρεῖτε δὲ πηλίκος οὗτος, *videtis autem quantus sit hic*] Quantae dignitatis.

Ὧι καὶ δεκάτην Ἀβραὰμ ἔδωκεν ἐκ τῶν ἀκροθινίων ὁ πατριάρχης, *cui decimas dedit de praecipuis et Abrahamus Patriarcha*] *Καὶ* referendum ad Ἀβραάμ. Non alii tantum, sed magnus ille Abraham, auctor Iudaici generis, illi decimas dedit. Et haec vox ἀκροθινίων bene Graeca est: sed genitivus est ἐξηγητικὸς [*explicativus*], sive vice appositionis. Nam ipsa pars praedae quae Deo dicatur vocatur ἀκροθίνια Herodoto, Thucydidi, Xenophonti, et in Phoenissis Euripidi. Πατριάρχαι dicuntur et *tribuum progenitores* et *familiarum*, ut videre est 1 Par. 9: 9, 22: 3, 27: 22, 2 Par. 19: 8, 23: 20, 26: 12, Act. 2: 29, 7: 8, 9. Multo autem iustius eo nomine vocatur Abraham, unde omnes istae tribus et familiae ortum trahebant. Πατριὰ frequentissime est *familia*, sed et pro *tribu* sumi ostendimus ad Matth. 1: 16. Recte autem hic Scriptor נתן, ἔδωκε, intellexit non de Melchisedeco, sed de Abrahamo, ut et LXX, Philo et Iosephus. Syrus pro ἔδωκε habet פרש, *separavit*, quae voc sacris propria. Sic Num. 8: 16, pro Hebraeo נתנים, *dati*, Chaldaeus habet מפרשין [*separati*].

5. *Καὶ οἱ μὲν ἐκ τῶν υἱῶν Λευὶ τὴν ἱερατείαν λαμβάνοντες, et quidem de filiis Levi sacerdotium accipientes*] *Λαμβάνοντες* ita positum ut λαμβάνει supra 5: 5. Omnes sacerdotes erant ex Aarone, Aaron ex Levi.

Ἐντολὴν ἔχουσιν] Id est, *ius hoc habent*, משפט, Marc. 10: 5.

Ἀποδεκατοῦν τὸν λαόν] Id est, *a popularibus suis decimas exigendi*. עשר quod δεκατοῦν et ἀποδεκατοῦν vertitur, saepe refertur ad res, Gen. 28: 22, Deut. 14: 22, 26: 12, 1 Sam. 8: 15, 17. Hic vero ad eos quorum res sunt, ut et mox 6. Ἀποδεκατοῦν Latini dicunt *edecumare*, ut est in Glossario.

Κατὰ τὸν νόμον, secundum Legem] Num. 18: 24 et sequentibus, ubi vides Levitas accepisse decimas a privatis, Sacerdotes vero ab ipsis Levitis. Duplici ergo modo Sacerdotes Aaronidae populares suos edecumarunt, pri-

primum quia id ipsum quod Levitarum erat a populo venerat, deinde quia et Levitae pars populi.

Τουτέςι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν καίπερ ἐξεληλυθότας ἐκ τῆς ὀσφύος Ἀβραάμ, id est, a fratribus suis quamquam et ipsi exierint ex lumbis Abrahami] Et hoc alicuius dignitatis, non ab externis, sed a popularibus accipere decimas. Hoc praestruit, ut maiorem deinde Melchisedeci dignitatem inferat. *Ex lumbis exire* dicuntur Hebraeis qui ex alicuius semine nascuntur, Gen. 35: 11, 2 Par. 6: 9. Causa eius locutionis nota prosectoribus.

6. *Ὁ δὲ μὴ γενεαλογούμενος ἐξ αὐτῶν, cuius autem generatio iis non annumeratur*] Cuius genus neque a Levi neque ab Abrahamo deducitur.

Δεδεκάτωκε τὸν Ἀβραάμ] *Edecumavit Abrahamum.* Constructio quae supra.

Καὶ τὸν ἔχοντα τὰς ἐπαγγελίας εὐλόγηκε, et huic qui habebat promissa benedixit] Magna et haec dignitas, ei benedicere qui Deo erat charissimus, ut ex promissis tantis et toties repetitis apparebat.

7. *Χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας*] *Extra controversiam* dicerent Latini.

Τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται, ei, quod minus est, a meliore benedicitur] Neutrum pro masculino, ut Eph. 1: 10 et alibi. *Εὐλογεῖται* intellige, *ritu Sacerdotali*, ut supra 2. Nam neque populus eo modo Levitis benedicebat, neque Levitae Sacerdotibus, neque Sacerdotes summo Sacerdoti.

8. *Καὶ ὧδε μὲν, et hic quidem*] *Ὧδε, hic*, id est, in lege Levitica.

Δεκάτας ἀποθνήσκοντες ἄνθρωποι λαμβάνουσιν, decimas accipiunt homines morituri] Ostendit hoc ipsa Lex quae Sacerdotibus Sacerdotes vult succedere, Num. 3 et 18.

Ἐκεῖ δὲ, ibi autem] In loco illo Geneseos.

Μαρτυρούμενος ὅτι ζῇ, qui narratur vivere] Supple, *tantum*. Vitae eius fit mentio, והוא [*et ille*]: mortis autem nulla significatio.

Καὶ ὡς ἔπος, et ut ita dicam] Est et haec locutio Graecae elegantiae. Utuntur Aeschylus Persis, Thucydides, Plato Timaeo et de Republica II, Aelianus de Animalibus IV. 36 et alii, praesertim ubi aliquid dicturi

sunt

bene electum est verbum *ἀνατέταλκεν*, quia Christus sub Zorobabelis figura dicitur צמח, *ἀνατολή* [*oriens*], sive *βλαςὸν* aut *βλάςημα* [*germen*]: nam his modis Hebraeum illud vertitur Ier. 23: 5, 33: 15, Zach. 3: 8, 6: 12.

Εἰς ἣν φυλὴν οὐδὲν περὶ ἱερωσύνης Μωσῆς ἐλάλησε] *In quam tribum competens nihil Moses de Sacerdotio dixerat.* Sequitur ergo ex Psalmo aliam Legem Legi Mosis substitutum iri. In Manuscripto est, *οὐδὲν περὶ ἱερέων* [*nihil de Sacerdotibus*]. Et sic legit Latinus.

15. *Καὶ περισσότερον ἔτι κατάδηλόν ἐςιν*] Hoc ipsum quod dixit de Legis mutatione, *amplius etiam aliunde liquet.* Sic Rabbini dicere solent ויותר ברור [*et multo amplius*]. *Πρόδηλον* et *κατάδηλον* voces bene Graecae, quales multae in hac Epistola.

Εἰ κατὰ τὴν ὁμοιότητα Μελχισεδὲκ ἀνίςαται ἱερεὺς ἕτερος, quandoquidem Melchisedeco similis exsurgat alius Sacerdos] *Εἰ* hic est *quandoquidem*, ut Rom. 5: 10. *Ἀνίςαται* sume ut supra 11.

16. *Ὃς οὐ κατὰ νόμον ἐντολῆς σαρκικῆς, qui non secundum legem praecepti carnalis*] *Secundum ius illud* (nam *νόμος* etiam ius significat, ut 1 Cor. 7: 39, Exod. 12: 49) *quod venit ex praecepto dato carni*, id est, hominibus mortalibus, quorum alter alteri succedit. *Caro* mortalem conditionem significat, ut supra 5: 7.

Ἀλλὰ κατὰ δύναμιν ζωῆς ἀκαταλύτου] *Per vim vitae immortalis.* Nam ideo Christus ad vitam immortalem perductus est, ut in aeternum Sacerdos noster esset. Vide supra 5: 5, 6. Dicit autem vitam *ἀκατάλυτον* quia nunquam ab illo corpore discedit. לא יקרע [*non scindetur*] Exod. 39: 23.

17. *Μαρτυρεῖ γὰρ, testatur enim*] David ostendit verum esse quod dico. *Μαρτυρεῖν* hic ut Rom. 3: 21. In Manuscripto *μαρτυρεῖται γὰρ*, *redditur illi hoc testimonium.*

Ὅτι σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδὲκ, tu es Sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedeci] Premit illam vocem לעולם [*in aeternum*] quae alibi quidem *longum tempus* significat, at hic *aeternitatem:* quis enim potest esse Dominus Davidis regis, nisi qui sit coelestis ac proinde aeternus? *Ὅτι* [*quoniam*] hic est recitantis.

18.

18. *Ἀθέτησις μὲν γὰρ γίνεται προαγούσης ἐντολῆς, abrogatio enim fit praecedentis praecepti*] Iam incipit ostendere nihil mirum esse quod Lex illa Mosis, cuius pars erat lex Levitica, abolita est. *Ἀθετεῖν* hic non est *violare*, ut alibi, sed *pro imperio tollere*, ut Gal. 3: 15. *Ἐντολὴν* hic vocat totam congeriem *ἐντολῶν*. *Προάγειν* hic est *praecedere*, ut 1 Tim. 1: 18. Praecesserat Lex Christum multis saeculis, a Mosis nempe temporibus.

Διὰ τὸ αὐτῆς ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελὲς, propter infirmitatem eius et inutilitatem] Nempe comparata comparate. Non mirum est imperfectiora perfectioribus cedere.

19. *Οὐδὲν γὰρ ἐτελείωσεν ὁ νόμος, nihil enim ad perfectum adduxit Lex*] Non perduxit homines ad iustitiam illam veram et internam, sed intra ritus et facta externa constitit. Nemo illis temporibus fuit virtutibus Apostolicis conferendus. Quod si qui prope accessere, non Legi id debebant, sed gratiae velut de Euangelio promutuo sumptae atque praerogatae. Vide Rom. 8: 3, Gal. 3: 2, 21, ubi dicta vide. *Οὐδὲν*, id est, *οὐδένα* [*neminem*], locutione qualis supra 7 et Ioh. 6: 63.

Ἐπεισαγωγὴ δὲ κρείττονος ἐλπίδος, δι' ἧς ἐγγίζομεν τῷ Θεῷ] Promissa terrestria non operantur mortis contemptum, sed eum operatur spes melior vitae aeternae atque coelestis. Inde tam crebra martyria. Illud *ἐπὶ* in *ἐπεισαγωγῇ* significat posterius aliquid, ut in *ἐπιδιατίθεται* Gal. 3: 15. Et est locutio satis frequens, *post introductio spei melioris*, pro *spes melior post introducta*. Pro *ἐγγίζομεν* in Manuscripto est *ἐγγίζωμεν*, *per quam ad Deum prope accedere possimus*, id est, vere pii reddi. Hoc enim est *ἐγγίζειν Θεῷ*, Soph. 3: 2 et 4: 8. Est autem vox proprie sacerdotalis, ut videre est Ezech. 42: 13, 43: 19. Et Christiani per Christum summum Sacerdotem facti *Sacerdotes*, 1 Petr. 2: 5, Apoc. 1: 6.

20. *Καὶ καθ' ὅσον οὐ χωρὶς ὁρκωμοσίας, et quanto est non sine iureiurando*] Tertium addit privilegium huius sacerdotii in Psalmo praedicti prae legali, quod hoc institutum est cum iureiurando, ut scilicet semper duraret: quae vis est rerum iuratarum. Vox *ὁρκωμοσία* ex duobus idem significantibus composita reperitur et infra 21, 28. Plato in neutro plurali dixit *ὁρκωμόσια*, quomodo et locus qui-

quidam dictus in Attica ubi Theseus Amazonibus iuraverat, Plutarcho memorante. In Glossario, ὁρκωμοσία, *iuratio*. *Καθ' ὅσον* hic est *quanto*. Respondet enim ei quod sequitur τοσοῦτον [*tanto*]. Talibus autem vocibus solet praeponi *quanto* pro *quia*. Sic apud Tacitum: *Quanto dites, tanto magis imbelles: quanto inopina, tanto maiora: quanto intentus, tanto occultior: quanto ignara Barbaris, tanto toleratiora.*

21. *Οἱ μὲν γὰρ χωρὶς ὁρκωμοσίας εἰσὶν ἱερεῖς γεγονότες, alii enim sine iureiurando Sacerdotes facti sunt*] Aaron et posteri eius.

Ὁ δὲ κατὰ ὁρκωμοσίας, hic autem cum iureiurando] Nempe Christus in Psalmo praedictus. Et subauditur per Zeugma, *Sacerdos constitutus est.*

Διὰ τοῦ λέγοντος πρὸς αὐτόν· ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· Σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδὲκ, per eum qui dixit ad illum (iuravit Dominus neque eum poenitebit): Tu es Sacerdos in aeternum, secundum ordinem Melchisedeci] Ista, ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται per παρένθεσιν [*interpositionem*] legenda sunt. Nam illud οὐ ἱερεὺς cohaeret cum τοῦ λέγοντος πρὸς αὐτόν. Sed ut ostenderetur dictum illud fuisse cum iureiurando, ideo et praecedentia Psalmi verba interiicienda fuere, οὐ μεταμεληθήσεται, *non mutabit factum*, supra 6: 17. *Poenitentia in Deo nihil aliud quam mutatio sententiae prioris*, Tertullianus adversus Marcionem II.

22. *Κατὰ τοσοῦτον κρείττονος διαθήκης γέγονεν ἔγγυος Ἰησοῦς*] *Tanto melioris pacti sponsor factus est Iesus*: pacti scilicet aeternum valituri. Ἐγγυητὴς, *fideiussor*, *sponsor*, in Glossario. Cicero: *Me ut sponsorum appellat*, id est, fideiussorem. Moses pro Deo spopondit in Lege veteri: Iesus pro Deo in nova Lege. Lex utraque et pactum continet: habet praeter officii praescriptionem etiam promissa. Sponsorem dare solent minus noti: et Moses et Iesus hominibus melius noti erant quam Deus, qui est inconspicuus. *Spopondit* autem Christus, id est, nos certos promissi fecit, non solis verbis, sed perpetua vitae sanctitate, morte ob id tolerata et miraculis plurimis. Hoc eo pertinet, ne miremur mutatam Legem.

23. *Καὶ οἱ μὲν πλείονές εἰσι γεγονότες ἱερεῖς διὰ τὸ θανάτῳ*

νάτῳ κωλύεσθαι παραμένειν, *et illi quidem plures facti sunt Sacerdotes, idcirco quod morte prohiberentur permanere*] Ἱερεῖς, id est, per excellentiam ἀρχιερεῖς, כהנים הגדולים [*Pontifices magni*], supra septuaginta fuere ab Aarone ad Templi excidium. Non poterant permanere in sacerdotio, morte id prohibente. Et id Lex ostendit Exod. 28: 43.

24. Ὁ δὲ, διὰ τὸ μένειν αὐτὸν εἰς τὸν αἰῶνα, *hic autem, quia manet in sempiternum*] Quia semper manet, et non moritur.

Ἀπαράβατον ἔχει τὴν ἱερωσύνην, *sempiternum habet Sacerdotium*] Latine optime vertas, *non transmittit Sacerdotium*. Ius quod a defuncto pervenit ad successorem Latine dicitur *transmitti*, Graecis παραπέμπεσθαι, hic παραβαίνειν. *Apud Veteres in sacra quoque succedebatur*; Servius ad XI Aeneidos. Ἀπαράβατον, די לא יעדה Dan. 7: 14, ubi Graeci οὐ παρελεύσεται. Syrus hic לא עברא.

25. Ὅθεν καὶ σώζειν εἰς τὸ παντελὲς δύναται τοὺς προσερχομένους δι' αὐτοῦ τῷ Θεῷ, πάντοτε ζῶν εἰς τὸ ὑπερεντυγχάνειν αὐτῶν, *unde et servare in perpetuum potest accedentes per ipsum ad Deum, semper vivens ad compellandum pro eis*] Qui semper vivit, semper etiam potest pro nobis Deum compellare, ut nos servet, id est, ut nobis auxilia impetret contra tentationes. Εἰς τὸ παντελὲς, *in perpetuum* diximus esse ex Lucae vocibus, usurpatis 13: 11 in Euangelio. Et recte hic verterunt tum Syrus tum Latinus, quomodo et Graeci Patres hanc vocem intelligunt. Pari locutione supra 3 dixit εἰς τὸ διηνεκὲς, Hebraice לנצח. Τοὺς προσερχομένους δι' αὐτοῦ τῷ Θεῷ, *qui per ipsum Deum colunt*: ut infra 11: 6. Ὑπερεντυγχάνειν est *desideria alicuius commendare*. Habuimus eandem vocem, sed sensu nonnihil deflexo, Rom. 8: 26. Facit autem hoc Christus non submissa ut olim; *sed potenti interpellatione*, quemadmodum loquitur Gregorius Magnus. Vide Rom. 8: 34.

26. Τοιοῦτος γὰρ ἡμῖν ἔπρεπεν ἀρχιερεὺς, *talis enim conveniebat ut nobis esset Pontifex*] In Manuscripto ἡμῖν καὶ ἔπρεπε. Talis *etiam* esse debebat, qualem iam describam, multo melior istis Aaronidis, quorum multi mali, alii mediocriter tantum boni fuere. Ἔπρεπεν, id est, *conveniebat* nobis talem Pontificem dari. Vide supra 2: 10.

῞Οσιος, sanctus] חסיד, qui non laminae, sed menti inscriptum habet קדש ליהוה [*Sanctitas Domini*] Exod. 39: 30.

῎Ακακος, innocens] Oportet sit remotus ab omni re mala; non tantum, ne pollutam ducat, Lev. 21: 13.

᾿Αμίαντος, impollutus] Qui non tantum pollutus non fuerit illis contaminationibus externis, de quibus agitur Lev. 22, sed nec ullo vitio. Vide Iac. 1: 27, 1 Petr. 1: 4.

Κεχωρισμένος ἀπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν, segregatus a peccatoribus] Sicut in adytum nullus intrabat praeter summum Sacerdotem, in Basilicam Templi nemo praeter Sacerdotes, ita oportebat, hic Sacerdos perfectior longe sit positus a contactu malorum hominum, Ioh. 7: 34.

Καὶ ὑψηλότερος τῶν οὐρανῶν γενόμενος, et excelsior coelis factus] Supra aëream et aetheream regionem positus. Sic et supra 4: 14.

27. *῝Ος οὐκ ἔχει καθ' ἡμέραν ἀνάγκην, ὥσπερ οἱ ἀρχιερεῖς πρότερον ὑπὲρ τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν θυσίας ἀναφέρειν, ἔπειτα τῶν τοῦ λαοῦ· τοῦτο γὰρ ἐποίησεν ἐφάπαξ ἑαυτὸν ἀνενέγκας, qui non habet necesse quotidie, quemadmodum Sacerdotes, prius pro suis delictis hostias offerre, deinde pro delictis populi: hoc enim fecit semel seipsum offerendo*] *Καθ' ἡμέραν* hic est *saepissime, quoties res fert*, ut et infra 10: 11; neque enim tantum in sacro anniversario, sed et quoties aut summus Sacerdos conscius sibi esset subreptionis alicuius, aut alius quivis, offerebantur victimae *περὶ ἁμαρτίας*, חטאת. Videtur autem, et hic et supra 5: 3, dici Christus quoque obtulisse non saepius quidem, sed semel pro peccatis non populi tantum, sed et suis, quod defendi potest ea explicatione quam attulimus ad Matth. 27: 50, ut vox *ἁμαρτιῶν* de Christo ita sumatur sicut singulare *ἁμαρτία* Rom. 6: 10, pro doloribus illis qui solent peccatorum poenas esse, et quas Christus occasione etiam peccatorum humani generis toleravit, et a quibus liberatus est per mortem acceleratam tum cum obtulit non pecudem, sed corpus suum, ut perfectissimam victimam. Et est haec quoque locutio de Lege sumpta. Nam et profluvium muliebre dicitur חטאת Lev. 12: 8, 15: 30, et lepra 14: 23, ubi in Graeco *περὶ ἁμαρτίας*. Sicut hic se semel obtulisse dicitur Christus, ita semel pro peccatis passus 1 Petr. 3: 18. Pro *ἀνενέγκας* in Ma-

nu-

nuscripto προσενέγκας, ut supra 5: 1, 3, 7, et infra saepe.

28. Ὁ νόμος γὰρ ἀνθρώπους καθίστησιν ἀρχιερεῖς, ἔχοντας ἀσθένειαν, *Lex enim homines constituit Sacerdotes, infirmitati subiacentes*] Lex Mosis sine iureiurando prolata. Ἀσθένειαι hic sunt adversa quibus subiecta est mortalitas, ut supra 4: 15.

Ὁ λόγος δὲ τῆς ὁρκωμοσίας, *sermo autem iurisiurandi*] Promissum Dei iuratum in Psalmo.

Τῆς μετὰ τὸν νόμον, *qui post Legem est*] Debent posteriora in legibus esse perfectiora.

Υἱὸν εἰς τὸν αἰῶνα τετελειωμένον, *filium in sempiternum perfectum*] Τετελειωμένον hoc loco significat ita perfectum ut nec morti nec ullis adversis subiaceat. Pari sensu id verbum habuimus supra 2: 10. Et *Filium* nempe Dei, non hominem caeteris parem nascendi sorte.

CAPUT VIII.

1. Κεφάλαιον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις] *Post tot dicta haec esto summa.* In Glossario, κεφάλαιον, *summa*, ראש, Exod. 30: 2, Num. 4: 2, 31: 26, 49. Utuntur sic Isocrates, Thucydides, Plato. Vide quae dicta ad Rom. 13: 9. In Manuscripto, ἐν τοῖς λεγομένοις, *in iam dictis* hoc est praecipuum.

Τοιοῦτον ἔχομεν ἀρχιερέα, ὃς ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ θρόνου τῆς μεγαλωσύνης, *talem habemus Pontificem, qui considet ad dexteram throni maiestatis*] Vide supra 1: 3. Θρόνος μεγαλωσύνης, כסא כבוד significat ipsam Dei maiestatem. Explicat id recte Maimonides Ducis dubitantium l. 9. Aaronidae apud arcam Dei stabant: hic apud thronum Dei considet ut potestatis consors.

Ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *in coelis*] Id est, ἐν οὐρανῷ οὐρανῶν [*in coelo coelorum*], quod supra dixit ἐν ὑψηλοῖς [*in excelsis*], 1: 3. Vide quae diximus ad Matth. 3: 2.

2. Τῶν ἁγίων λειτουργὸς, *Sanctorum minister*] Ἅγια vocat totum Templum, quod מקדש Mosi et Prophetis, interdum קדש, ut Ps. 102: 26. Intelligit autem, ut sequentia indicant, universum hoc, comprehensa etiam regione su-

superaetherea. *Λειτουργὸς eum* significat *qui aliquid peragit alterius imperio*, משרת, ut videre est supra 1: 7 et Rom. 13: 6. Soletque eximie dici de Sacerdotibus Neh. 10: 39, quia afferunt ea quae Deus exigit, quod dicitur λειτουργεῖν, Exod. 28: 35, 43, 29: 30, 35: 18, 39: 25, 43 et alibi. Christus ministerium suum partim in terris peregit, partim in summo coelo peragit.

Καὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀληθινῆς, et tabernaculi veri] Ἀληθινὰ vocantur res praecipuae quarum res minores figurae sunt. Sic et infra 9: 24. Vide quae diximus ad Matth. 26: 29, Luc. 22: 16, Ioh. 1: 9, 6: 32, 15: 1, infra 9: 24. Adde 1 Ioh. 2: 8. Non minus Tabernaculum illud, quod pro Templo fuit, quam ipsum Templum a Salomone structum figuram gerebat Universi. Vide quae diximus ad Matth. 27: 5. Adde egregium locum Clementis Alexandrini Strom. V. In tota structura Tabernaculi magnam abscondi sapientiam aiunt Albelda et Abarbaniel. Philo de Mundi creatione coelum vocat ἱερὸν καθαρώτατον [*templum nitidissimum*].

Ἣν ἔπηξεν ὁ Κύριος, quod fixit Dominus] Mundi opifex. *Πήγνυσθαι* proprie de tentoriis dicitur, quae clavis attinebantur, quorum mentio Esai. 33: 20 et 54: 2. Vox autem πήγνυσθαι, נטה, Gen. 26: 25, 35: 21, Exod. 33: 7, Iud. 4: 11, 2 Sam. 6: 17, 1 Par. 16: 1, 2 Par. 1: 4. Sed per translationem etiam de Universo usurpatur Iob. 38: 6, Esai. 42: 5.

Καὶ οὐκ ἄνθρωπος, et non homo] Non Beseleel aut Levitae. Similem oppositionem structurae divinae et humanae habes infra 9: 11, 24 et 11: 10.

3. *Πᾶς γὰρ ἀρχιερεὺς εἰς τὸ προσφέρειν δῶρά τε καὶ θυσίας καθίσταται, omnis enim Pontifex ad offerendum munera et hostias constituitur*] Ostendit, cur dixerit λειτουργὸς [*minister*], quia talis est omnis Sacerdos summus. Quid sint δῶρα καὶ θυσίαι diximus 5: 1.

Ὅθεν ἀναγκαῖον ἔχειν τι καὶ τοῦτον ὃ προσενέγκῃ] *Quare necesse est Christus*, quem Psalmus *Sacerdotem* vocat et quidem eximium supra Aaronidas, *aliquid offerat.* Id quid sit dicet infra 9: 12.

4. *Εἰ μὲν γὰρ ἦν ἐπὶ γῆς, οὐδ' ἂν ἦν ἱερεύς*] In Manuscripto εἰ μὲν οὖν [*si ergo*]. Bene progreditur ad causam

red-

reddendam dicti alterius, nempe Christo in toto Universo ac proinde etiam in summo Coelo esse Sacerdotem. *Nam si in terris*, supple *tantum*, *obeundum ei fuisset ministerium*, *nihil opus erat eum fieri Sacerdotem*, quod in Psalmo praedicitur. Ἦν apud Graecos, praesertim ubi ἂν additur, vim habet modo potentialis, quasi diceret οὐκ ἂν εἴη [*non utique esset*].

Ὄντων τῶν ἱερέων τῶν προσφερόντων κατὰ τὸν νόμον τὰ δῶρα] In Manuscripto deest ἱερέων. *Erant* [*sacerdotes*] *qui ista offerrent quae in Lege praescripta sunt*. Nihil opus erat ob id Messiam mitti. In voce δῶρα [*munera*] intellige κατὰ σύλληψιν [*per complexum*] etiam θυσίας [*hostias*]. *Erant*, nempe cum Psalmus iste scriberetur. Nam ὄντων etiam pro imperfecto ponitur. Sic Plautus:

Cum uxore modo adveniens voluptatem capit.

Plinius: *Apri inter se dimicant, indurantes attritu arborum costas*, id est, postquam induravere. Plura talia notarunt Viri docti.

5. Οἵτινες ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ λατρεύουσι τῶν ἐπουρανίων, *qui speciei et umbrae deserviunt coelestium*] Bene causam reddit cur maior Sacerdos mitti debuerit, quia ille cultus erat umbratilis. Res principales vocantur *corpora*, ea vero quae rerum principalium significationem habent *umbras*; perspicua admodum tralatione, Col. 2: 17; vide et infra 10: 1. Δεῖγμα est *pars de re sumpta, unde rei qualitas intelligatur;* Latini dicunt *specimen*, et sic vox illa Graeca in Glossario exponitur. Ὑπόδειγμα minus aliquid, non pars rei, sed simile quiddam. Vide infra 9: 23, Iac. 5: 10, 2 Petr. 2: 6. Vide et supra 4: 11. Tentorium Mosis temporibus, Templum vero post Salomonem nihil aliud erant quam umbrae totius Universi, et gubernationis Dei in Universo, cuius pars praecipua est regio illa superaetherea. Vide infra 9.

Καθὼς κεχρημάτισται Μωσῆς, *sicut oraculo edoctus est Moses*] *Divinitus edoctus*. De verbo χρηματίζεσθαι vide Matth. 2: 12, 22, Act. 10: 22, infra 11: 7. Quibus in locis vides more Graeco Passivum formari ab Activo Dativum regente: ita ut explicare liceat καθὼς κεχρημάτισται τῷ Μωσεῖ, ea locutione quam habemus Luc. 2: 26. Hebraei dicerent אמר in Paul.

Μέλλων ἐπιτελεῖν τὴν σκηνὴν, cum consummaret tabernaculum] Nempe Exod. 25: 40. Quo respicit et Stephanus Act. 7: 44.

Ποιήσῃς πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει, omnia facito secundum exemplum quod tibi ostensum est in monte] Verba sunt LXX, nisi quod additum est *πάντα*. Exemplum illud in monte Mosi monstratum erat spirituale, corporeum eius figura. At illud spirituale significavit rem multo magis spiritualem, et mons Coelum supremum. Hunc sensum esse loci istius in Exodo mysticum videre et veteres Hebraei. Philo libro Peiorem insidiari meliori: *Ἡ δὲ Μωϋσέως σκηνὴ συμβολικῶς οὖσα ἀνθρώπου ἀρετὴ, κλήσεως οὐχ ὑπάρξεως ἀξιωθήσεται, μίμημα καὶ ἀπεικόνισμα τῆς θείας ἐκείνης ὑπάρχουσα* [*Mosis autem tabernaculum figurate humanam virtutem significans, appellabitur tantum, non erit vere, cum nihil aliud sit nisi imago Divini*]. Idem libro de Ebrietate dicit *σκηνὴν ἀρετῆς ἀσωμάτου σύμβολον* [*tabernaculum incorporeae virtutis symbolum*]. Et de Vita Mosis: *Σκηνὴν οὖν ἔργον ἱερώτατον δημιουργεῖν ἔδοξεν, ἧς τὴν κατασκευὴν θεσφάτοις λόγοις ἐπὶ τοῦ ὄρους Μωϋσῆς ἀνεδιδάσκετο, τῶν μελλόντων ἀποτελεῖσθαι σωμάτων ἀσωμάτους ἰδέας τῇ ψυχῇ θεωρῶν, πρὸς ἃς ἔδει, καθάπερ ἀπ' ἀρχετύπου γραφῆς καὶ νοητῶν παραδειγμάτων αἰσθητὰ μιμήματα ἀπεικονισθῆναι* [*Tabernaculum igitur, sanctissimum opus erigi placuit, cuius apparatum ex oraculis in monte Moses didicerat, animo futuri aedificii contemplatus ideas incorporeas, ad quarum exemplar intelligibile oportebat sensibile opus exstrui*]:

6. *Νυνὶ δὲ διαφορωτέρας τετύχηκε λειτουργίας, nunc autem excellentius nactus est ministerium*] Est *λειτουργὸς* [*minister*], ut supra dixit 2, sed *λειτουργία* illius multo excellentior est illa Levitica. Nomen *διαφορωτέρου* habuimus et supra 1: 4. *Νυνὶ δὲ* non temporis est nota, sed oppositionis. Vide quae dicta Rom. 7: 17, 1 Cor. 5: 11, 7: 15. *Τυγχάνειν, nancisci*, ut Luc. 20: 35, 2 Tim. 2: 10, infra 11: 35, לקח. Pro *τετύχηκε* alii libri habent *τέτευχε*.

Ὅσῳ κρείττονός ἐστι διαθήκης μεσίτης, quanto melioris pacti mediator est] Quod coeperat dicere 7: 12, *Legem esse*

mu-

mutatam, id nunc a Prophetis praedictum ostendit. Et utitur voce διαθήκης, ברית, quia omnis Lex Divina sub conditione quaedam promittit, ideoque et pacti induit naturam, ut diximus in Anteloquio ad Novum Testamentum; Christus, non Moses, huius pacti est Μεσίτης. Nam et obtinuit ne crimina ante vocationem commissa homines a poenitentia, aut poenitentia ductos a venia excluderent, et impetravit nobis summa a Deo beneficia ad vitam aeternam pertinentia, 1 Tim. 2: 5. Adde Gal. 3: 19, 20, infra 9: 15, 12: 24.

Ἥτις ἐπὶ κρείττοσιν ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται, *quod cum melioribus promissis sancitum est*] נתנה. Satis fuerat dicere τέθηται sed maluit dicere νενομοθέτηται [proprie *lege statutum est*], ut ostenderet pactum hoc simul et legem esse. Sic iunguntur *lex* et *pactum* Ps. 78: 10. Ἐπὶ vero cum dativo hoc loco, ut saepe apud elegantiores Graecos, significat contractus partem. Sunt autem *promissa meliora*, quia credentibus promittitur iustitia non externa, sed interna; venia non ab erroribus, sed a peccatis quibusvis antecedentibus; Spiritus dona non paucis, ut sub Lege, sed omnibus; et vita, non terrestris et temporaria, sed coelestis et aeterna.

7. Εἰ γὰρ ἡ πρώτη ἐκείνη ἦν ἄμεμπτος, *nam si illud prius vitio careret*] Πρώτη pro προτέρα. Vide quae diximus Ioh. 1: 15. Ἄμεμπτος hic comparate sumitur et nonnihil improprie, eo sensu ut intelligatur foedus Sinaiticum non tale fuisse, quo non alterum posset esse perfectius. Vide supra 7: 18, 19. Pari ferme modo sumi κατεγνωσμένος [*condemnandus*] Gal. 2: 11, ad illum locum diximus. Et in hac ipsa re ἀνωφελὲς [*inutilis*] supra 7: 18. Vide et quae dicta Act. 13: 38.

Οὐκ ἂν δευτέρας ἐζητεῖτο τόπος, *non utique alterius locus quaereretur*] Id est, non fuisse illud amotum, ut hoc succederet. Nam qui locum alicui rei quaerit, saepe eius causa rem alteram amovet.

8. Μεμφόμενος γὰρ αὐτοῖς λέγει] Μεμφόμενος, id est, *minoris faciens* pactum prius, *dicit illis* qui nempe sub pacto priore vivebant.

Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει Κύριος, καὶ συντελέσω ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰσραὴλ καὶ ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰούδα διαθήκην καινήν,

ecce dies venient, dicit Dominus, cum efficiam erga domum Israelis et domum Iudae pactum novum] Ex Graeco Ier. 31: 31 et seqq.: sed id caput in Graecis editionibus multis est 38 ob transpositionem ibi factam. Ἔρχονται באים sono est praesens, sensu saepe futurum, ut 1 Thess. 1: 10 et alibi. *Καὶ συντελέσω*, id est, *cum efficiam*, locutione frequenti Hebraeis. Ἐπὶ את *cum* vel *erga*. Utuntur hoc eodem loco in hunc eundem sensum Iustinus contra Tryphonem et Tertullianus IV adversus Marcionem. In Iustino haec praecedunt: *Ὁ γὰρ ἐν Χωρὴβ, παλαιὸς ἤδη νόμος, καὶ ὑμῶν μόνων· ὁ δὲ πάντων ἁπλῶς· νόμος δὲ κατὰ νόμου τεθεὶς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἔπαυσε· καὶ διαθήκη μετέπειτα γενομένη τὴν προτέραν ὁμοίως ἔστησεν. Αἰώνιός τε ἡμῖν νόμος καὶ τελευταῖος ὁ Χριστὸς ἐδόθη, καὶ ἡ διαθήκη πιστὴ, μεθ' ἣν οὐ νόμος, οὐ πρόσταγμα, οὐκ ἐντολή* [*Quae namque in Horeb promulgata est lex, vetus iam et vestra duntaxat est: haec autem communis est prorsus universorum: si quidem lex adversus legem lata, antiquiorem recentior abolet: et posterius testamentum priori similiter derogat. Postrema vero et sempiterna lex nobis data est, Christus: atque est hoc testamentum firmum et stabile, post quod iam non lex, non praeceptum, non mandatum erit ullum*]. Mentio est novi pacti et quidem *αἰωνίου* [*aeterni*] etiam Ier. 32: 40, Ezech. 16: 60, 34: 25. Et sensus quidem apertior illorum locorum respicit tempus illud quo Iudaei prope omnes et ex decem Tribubus qui vellent, restituti in patrias sedes, cultum Dei restituerant qui nulla postea idololatria corruptus fuit, quod ante saepe evenerat. Confer dicta de eo tempore Esai. 2: 3, Ier. 31: 1, 33: 8, Ezech. 11: 17, 20: 41, 36: 24, et ipsam solemnem pacti renovationem ex parte populi Deo approbante, quam habemus Neh. 10. Et certe tantum erat illud beneficium, ut omnium veterum possit oblivionem inducere, ac proinde singuli de populo non ex doctrina Magistrorum, sed proprio sensu Dei bonitatem summam agnoscerent: qui sensus, et post eum recens admodum memoria tum huius boni, tum malorum quae ab idololatris pertulerant, efficacissima erat ad Dei cultum in illo populo diu retinendum. Sed cum illa dispensatio Dei, per quam sibi ex omnibus terris collegit

po-

populum, manifestius quam ullae aliae, figuret Messiae tempora, ut et Rabbini agnoscunt, ideo saepius ex Prophetarum locis eo spectantibus verba in sensu sublimiore ab Apostolis et eorum adiutoribus producuntur: ut in plurimis locis Euangeliorum et Actuum et Pauli Epistolarum videre est. Et certe ita a Deo directa sunt verba, ut in Christi tempora quadrent exactius. Per hunc enim vere non antiquum foedus renovatum est, sed factum *plane novum*: et quidem non diuturnum, sed plane aeternum. *Iudae* autem et *Israelis* nomen egregio mysterio ad Christi Ecclesiam referuntur, non tantum quia haec nunc populus Dei est meliori iure quam illi fuere, verum etiam quia nominum significatio id postulat: nam Iudas est ἐξομολογούμενος [*confitens*], ut Philo recte interpretatur, quod Christiani faciebant etiam vitae suae pretio, Israel vero, *qui Deum superat*, id est, quidvis a Deo obtinet, sicut Christiani obtinent omnia quae ad vitam ducunt aeternam. Vide Rom. 2: 28, 29 et 9: 6 et ibi dicta. Adde iam quod in illis temporibus populi in patriam restituti non figura tantum, sed et gustus quidam Euangelii fuit. Nam Christus, ut iam appropinquans, apertius a Prophetis indicatus est. Verba quaedam Prophetarum per Esdram et alios mystice explicata spem quandam fecere vitae melioris, et credentibus contigit Spiritus, multo quam olim fortior.

9. *Οὐ κατὰ τὴν διαθήκην ἣν ἐποίησα τοῖς πατράσιν αὐτῶν, non secundum pactum quod feci cum Patribus eorum*] Id est, meliore successu: κατὰ similitudinem significare solet. Similitudo autem ista hoc loco in eventu spectatur.

Ἐν ἡμέρᾳ ἐπιλαβομένου μου τῆς χειρὸς αὐτῶν, die qua apprehendi manum eorum] Ἐν ἡμέρᾳ, id est, *circa illud tempus*. In Hebraeo: *In die apprehendere me manum eorum*, id est, cum apprehendissem, quod hic per participium non ineleganter exprimitur. Solent qui aliquem e carcere educunt, manum eius prehendere. Vide quae diximus supra 2: 6. *In die*, pro *circa illud tempus*, habes in re eadem Ezech. 20: 5.

Ἐξαγαγεῖν αὐτοὺς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ut educerem illos de terra Aegypti] Id est, εἰς τὸ ἐξαγαγεῖν, quod clarius in Hebraeo להוציאם.

Ὅτι

Ὅτι οὗτοι οὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μου, quoniam ipsi non permanserunt in pacto meo] *Non steterunt pactis.* Sic *dictis manere* apud Virgilium. Ἐμμένειν hoc sensu habemus Deut. 27: 26, Ier. 24: 25, Act. 14: 22, Gal. 3: 10. In Hebraeo est: *Ipsi violarunt pactum meum*, nempe in cultu vituli, in Massa et Meriba, in Madianitide, et rursum paullo post Iosuae tempora, ut iam seriora omittam.

Κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν, λέγει Κύριος, et ego neglexi eos, dicit Dominus] Pro λέγει Κύριος, tum hic, tum infra in Graeco est φησὶ Κύριος, sensu eodem. Apparet autem LXX interpretes pro בעלתי [*dominatus sum*] legisse געלתי, id enim est ἠμέλησα. *Neglexi eos vicissim*, non defendi eos contra serpentes, Levitas in eorum occisionem armavi, passus sum eos venire sub iugum Madianitarum, Philistinorum et aliarum gentium.

10. *Ὅτι αὕτη ἡ διαθήκη ἣν διαθήσομαι τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ μετὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας, λέγει Κύριος, sed hoc est pactum quod faciam cum domu Israelis post dies illos, dicit Dominus*] Ὅτι est pro Hebraeo כי quod hic valet *sed*, quomodo Hieronymus recte vertit in Ieremia. Pro διαθήσομαι in Hebraeo est אכרת *scindam*, quia foedera scissa pecude fiebant. *Μετὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας* in sensu primo valet post exsilium: in sensu sublimiore, post mala illa quae Iudaei pertulere, per arma civilia inter se, et externa Pompeii ac Sossi. In Manuscripto est διαθήκη μου. Hic Ἰσραὴλ ponitur pro omni posteritate Israelis: ubi opponitur Iudae significat decem Tribus, ut alibi diximus.

Διδοὺς νόμους μου εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν καὶ ἐπὶ καρδίας αὐτῶν, ἐπιγράψω αὐτούς, dabo leges meas in mentem eorum et in corda eorum inscribam eas] Ponendum comma post alterum αὐτῶν. In Graeco LXX est διδοὺς δώσω [*dans dabo*] et γράψω αὐτοὺς [*scribam eos*], in Hebraeo est *dabo*. Sensus est: *Efficiam ut omnes legem meam memoriter teneant*, nempe in sensu primo, per multitudinem Synagogarum quae structae sunt illo tempore, ubi lex ter in hebdomade docebatur: in sublimiore sensu, *Spiritum sanctum dabo Christianis, qui eos doceat atque hortetur*, Ioh. 14: 17, 26, 15: 26, 16: 13, 1 Ioh. 2: 27. Uterque sensus est in Ezech. 36: 26.

Καὶ ἔσομαι αὐτοῖς εἰς Θεόν, καὶ αὐτοὶ ἔσονταί μοι εἰς λαόν, et

et ero iis Deus, et ipsi erunt mihi populus] *Illi me colent, ego eos protegam.* Locutio par ei quam supra habuimus 1: 5.

11. *Καὶ οὐ μὴ διδάξωσιν ἕκαστος τὸν πολίτην αὐτοῦ καὶ ἕκαστος τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, λέγων, Γνῶθι τὸν Κύριον· ὅτι πάντες εἰδήσουσί με ἀπὸ μικροῦ αὐτῶν ἕως μεγάλου αὐτῶν, neque docebunt quisque cives et fratres, dicentes, Cognosce Dominum: nam omnes me cognoscent a minimo ad maximum*] Dixere Graeci interpretes, *οὐ μὴ διδάξωσιν*, in potentiali, id est, *non opus erit ut doceant. Πολίτην* hic dixit pro *συμπολίτην* [*concivem*]. In Hebraeo hic רעהו [*socium suum*]; at Lev. 19: 18 בן עמו [*filium populi sui*]. Sic et Latini dicunt, *meus municeps*, id est, eiusdem mecum municipii particeps. Olim qui aliqua de re dubitabant, consulebant Prophetas, et ab iis officium suum edocebantur, 1 Sam. 9: 9. *Cognoscere Dominum*, id est, Domini voluntatem. Post reditum a Babylone omnes, qui non perpetuo labore victum cogerentur quaerere, Legem ediscebant. Et sic Christi praecepta, quae Lex est nova, facile ediscunt omnes Christiani. Vide 1 Cor. 1: 5, Ioh. 6: 45. *A minimo ad maximum*, id est, adolescentes et senes. Eadem locutio Gen. 19: 11, 1 Sam. 5: 9, 30: 2, 19, 2 Reg. 25: 26, 2 Par. 31: 15, 34: 30, Esai. 22: 24. *Μεγάλου αὐτῶν* [*maximum ipsorum*], id est, inter ipsos.

12. *Ὅτι ἵλεως ἔσομαι ταῖς ἀδικίαις αὐτῶν, καὶ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν οὐ μὴ μνησθῶ ἔτι, profecto eorum vitia condonabo et peccatorum et iniquitatum eorum non amplius recordabor*] Quod hic in Hebraeo est כי et in Graeco ὅτι, optime vertitur per *profecto*. Ἵλεως εἶναι sicut ἱλάσκεσθαι supra 2: 17, in sensu vulgari est, *poenas exigere nolle criminum*: in sensu mystico est, *ita sanare animum ut crimina non redeant.* Sic et *non meminisse eorum* sublimiori sensu Deus dicitur, ubi nihil est novi quod vetera in memoriam reducat. Pro *ἀδικίαις* in Hebraeo est עון: ea vox significat *facta omnia contra aequum.* Pro duabus vocibus Graecis *τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν* una est in Hebraeo לחטאתם quae ita generalis est, ut omnia alia *peccata* quae sub nomine *ἀδικίας* non solent venire, comprehendat. Syrus et Lati-

tinus unam tantum vocem legerunt hoc loco, et Graeci quidam: ita ut altera horum videri possit irrepsisse ex glossemate.

13. Ἐν τῷ λέγειν, καινὴν, πεπαλαίωκε τὴν πρώτην, *dicendo autem, novum, antiquavit prius*] Id est, *ostendit esse inutile*, quales sunt senes decrepiti. Est enim hic similis figura, qualis supra 1: 6.

Τὸ δὲ παλαιούμενον καὶ γηράσκον ἐγγὺς ἀφανισμοῦ, *quod autem antiquatur et senescit prope interitum est*] Occulte vaticinatur et Templum et Rempublicam Iudaeorum brevi perituram. Id evenit decem ferme annis post scriptam hanc Epistolam. Senectutem mors excipit. Didicisse hoc potuit Lucas tum ex Dan. 9: 22, tum ex iis quae ipse Christi verbis posuit in Euangelio 21: 20.

CAPUT IX.

1. Εἶχε μὲν οὖν καὶ ἡ πρώτη σκηνὴ δικαιώματα, λατρείας, *habuit autem et prius tabernaculum praecepta, cultus*] In Manuscripto abest illud σκηνὴ, ut et in Syro et Latino: et recte. Est enim natum ex glossemate, nec legerunt id Chrysostomus et secuti eum Graeci. Et ἡ πρώτη intelligendum ex prioribus διαθήκη [*testamentum*]. Ea habuit δικαιώματα *praecepta* multa neutiquam conferenda cum Christi praeceptis. Δικαιώματα חקים Num. 30: 17, Deut. 4: 14, 40, 45, Ps. 119: 12, Luc. 1: 6. Habuit et λατρείας. Recte enim et hoc nomen sumas in accusativo. Nam et tertius accusativus sequetur. *Habuit illud pactum cultus suos*, nempe externos, de quibus in Levitico.

Τό τε ἅγιον κοσμικὸν] Et hic est accusativus. Habuit pactum illud *sanctuarium suum mundanum*, id est, mundi totius imaginem. Vide supra 8: 2.

2. Σκηνὴ γὰρ κατεσκευάσθη ἡ πρώτη, *tabernaculum enim factum est primum*] Explicat formam illius sanctuarii qualis fuit Mosis temporibus, cum Lex lata est. Σκηνή, id est משכן, saepe vocatur totum illud *tabernaculum* sive *tentorium* potius, cuius duae erant potissimae partes, sed quae et ipsae recte σκηναὶ dicuntur, quia habebant quae-

que

que suum velut tectum. Et sic loqui etiam Hebraeos notarunt Eruditi. Et nota hic rursum πρώτη pro προτέρα, ut supra 8: 7, 13; πρώτην autem vocat eam quae prior intrabatur, et vocabatur ἅγιον [*sanctum*], cui in Templo respondit היכל [*subdiale*], πρόναον Philoni: δευτέραν [*secundum*] vero eam quae ob maiorem sanctimoniam vocabatur ἅγια ἁγίων [*Sanctissimum*], cui in Templo respondebat דביר *locus oraculi*. Illud Coeli aetherei et eorum quae ab aethere reguntur, hoc superaetherei imago erat, ut alibi diximus.

Ἐν ᾗ ἥ τε λυχνία, in quo erat candelabrum] מנורה, imago planetarum. Erant enim rami sex et unus in medio scapus, ut Philo explicat de Vita Mosis et de Haerede rerum divinarum. Nec aliter Iosephus Ant. III. 7.

Καὶ ἡ τράπεζα καὶ ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων, et mensa et propositio panum] *Mensa* שלחן *et panes duodecim in ea positi*. Ἡ πρόθεσις ἄρτων pro οἱ προτεθέντες ἄρτοι [*panes propositi*] locutione frequente et Hebraeis et Graecis, ii sunt לחמי פנים [*panes conspectuum*], Exod. 35: 13, ita dicti quia in conspectu semper erant Sacerdotibus. Significabant haec alimenta ex terra quidem nasci, sed vi siderum eam vegetante. Ita Philo de Haerede rerum divinarum et de Vita Mosis.

Ἥτις λέγεται ἅγια, quod dicitur sancta] Non ἁγία scribendum, sed ἅγια [non feminino, sed neutro genere] ut ex sequentibus apparet et supra 8: 2. קדש Exod. 16: 33. ubi Graeci ἅγιον. Ἥτις nempe σκηνὴ πρώτη [*tabernaculum prius*].

3. *Μετὰ δὲ τὸ δεύτερον καταπέτασμα, post velum autem secundum*] Intra פרכת, quod proprie Graecis καταπέτασμα, cum illud velum, per quod primum in tentorium intrabatur, dici Graecis soleat κάλυμμα vel ἐπίσπαστρον, Hebraei מסך, ut diximus ad Matth. 27: 51.

Σκηνὴ ἡ λεγομένη ἅγια ἁγίων, tabernaculum quod dicitur Sancta Sanctorum] קדש הקדשים Exod. 26: 33. Graeci interpretes singulariter ἅγιον ἁγίων vocant. Hic Scriptor posthac ἅγια, nempe subaudito quod semel expressum fuerat τῶν ἁγίων. Id significat eum locum altero fuisse sanctiorem. Nam comparativos aut superlativos Hebraei per genitivos additos saepe exprimunt.

4. *Χρυσοῦν ἔχουσα θυμιατήριον, καὶ τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης περικεκαλυμμένην πάντοθεν χρυσίῳ, ἐν ᾗ ςάμνος χρυσῆ ἔχουσα τὸ μάννα, καὶ ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαςήσασα, καὶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης. Aureum habens batillum, et arcam testamenti circumtectam ex omni parte auro, in qua urna aurea habens manna, et virga Aaronis quae fructum tulerat, et tabulae Foederis*] Hic est locus qui eruditis plurimis suspectam fecit Epistolam; alios vero multum torsit: quia *θυμιατήριον* fuisse *ἐν τῇ σκηνῇ τῇ ἐξωτέρᾳ* [*in tabernaculo exteriore*], satis constat ex Mose, Philone, Iosepho, Rabbinis: tum vero 1 Reg. 8: 9, 2 Par. 5: 10, Ioseph. VIII. 2, satis aperte dicitur, in arca nihil fuisse aliud, nisi duas *πλάκας τῆς διαθήκης*, id est, *τοῦ δεκαλόγου* [*Decalogi*], quod initium *διαθήκης*. Ego qui hanc Epistolam maximi facio, nunquam adducar ut eius auctoritatem deseram. Et puto obiectis hoc modo optime responderi. *Θυμιατήριον* hic non est mensa, sed impositum mensae *batillum*: *ἐσχάραν* vocat Iosephus III. 7, *πυρεῖον* LXX Lev. 16: 12, ubi in Hebraeo המחתה, quam vocem Saadias Gaon vertit מגמרה quod significat *πυρεῖον*, *prunarium*, quo nomine ab Arabibus vocatur illud in Coelo Sidus, ut notatum Scaligero. Haec *ἐσχάρα* facile portabatur, ut idem ille Iosephus nos docet. Ubi autem describitur Lev. 16: 12, ritus ille expiationis anniversariae, dicitur in Hebraeo de Summo Sacerdote: ולקח מלא המחתה גחלי אש מעל המזבח מלפני יהוה ומלא חפניו קטרת סמים דקה והביא מבית לפרכת. ונתן את־הקטרת על־האש לפני יהוה. Quae LXX sic vertunt: *Καὶ λήψεται τὸ πυρεῖον πλῆρες ἀνθράκων πυρὸς ἀπὸ τοῦ θυσιαςηρίου, τοῦ ἀπέναντι Κυρίου, καὶ πλήσει τὰς χεῖρας θυμιάματος συνθέσεως λεπτῆς· καὶ εἰσοίσει ἐσώτερον τοῦ καταπετάσματος· καὶ ἐπιθήσει τὸ θυμίαμα, ἐπὶ τὸ πῦρ ἔναντι Κυρίου.* Quorum verborum hic est, ut arbitror, sensus: *Sumet summus Sacerdos batillum cum prunis de ista mensa quae respicit Arcam, manus autem suas implebit aromate optimo facto: deinde cum istis* (nempe prius transponens batillum intra velum, deinde ipse intrans cum pugillis aromatum) *intrabit intra velum interius: et de isto aromate imponet in prunas batilli apud Arcam.* Dicitur *ἐσχάρα* autem fuisse *coram Deo* isto Levitici loco, quia respiciebat Arcam, ut aperte dicitur Exod. 40: 5.

No-

Notus est autem mos Hebraeorum, qui per *συνεκδοχὴν* [*complexionem*] signi pro re signata Arcam appellant *Dei* nomine. Ita Exod. 30: 6, 8, quod dictum fuerat *coram propitiatorio*, mox dicitur *coram Domino*. Iam non difficile intellectu est, cur dicat hic Scriptor interius illud tentorium *habuisse batillum*, non quod ibi semper esset, sed quod semper Arcam, quae erat in adyto, respiceret, et in illo die maxime solemni expiationis in tentorium interius, id est, in adytum transferretur. *Habere* enim dicimur id quod in nostro est usu. Quod vero de *urna* et *virga* ex libro Regum et aliunde obiicitur, id puto sic optime dilui: Mosis tempore fuit in Arca et urna illa cum Manna et Aaronis virga. Et ubi potius quam in Arca, cum intra adytum positum Manna, apertum sit ex loco Exod. 16: 33? Virgam vero positam apud ipsam Legem, quae et *testimonium* dicitur, constat ex Num. 17: 10. Et in Arca positam fuisse virgam dicit Gorionides. Et lapsu temporis, cum metus esset ne virga cariem, Manna autem mucorem pateretur, ablata ea sunt ex Arca, et custodita in loco carente ventis et solibus. Et cum Templum Salomonis conderetur, eadem de causa non reposita sunt illa in Arca, sed in crypta subterranea, ut Rabbini veteres scribunt. Sunt autem haec omnia ab hoc Scriptore non inaniter posita. Nam illud *batillum* ex tentorio exteriore illatum in adytum significat corpus Christi, quod post gravissimas perpessiones, quae igni comparari solent in Sacris Litteris, ex terris transiit in coelum supremum. *Suffitus* preces Christi significat quas semper pro nobis facit, Apoc. 5: 8. *Virga* autem *Aaronis quae fructum protulit* (id enim est ἐβλάστησεν, de quo historia est Num. 17) semper durans Christi sacerdotium: *Manna* vero pastum coelestem quem nobis dat in verbo suo: *Tabulae* autem *foederis* significant praecepta meliora Christi *ad diligendum Deum super omnia et proximum iuxta nos ipsos*. Dicit praeterea Divinus hic Scriptor *batillum* fuisse *ex auro*, quod dictum etiam a Iosepho, dicto loco Antiq. III. 7. Arca ארון הברית [*Arca foederis*] nulli alii rei serviebat quam ad asservanda ea quae erant in Arca, ut Philo notat de Vita Mosis, sicut et multarum Gentium sacra cista con-

debantur; ut Clemens nos docet admonitione ad Gentes de sacris Eleusiniis; de sacris vero Thebanis Seneca Hercule Oetaeo:

Nec Cadmaeis Orgia ferre
Tecum solitae condita cistis.

Hanc quoque *Arcam* sive *cistam obtectam* ait fuisse *auro*, quod et Exod. 25: 11, 37: 2 legimus. Addit et *urnam* fuisse *auream*, quod ipsum habemus Exod. 16: 33. *Στάμνος*, *urceus*, *urna* in Glossario. Apud Hesychium *σάμνος*, *ὑδρία*, *κάλπη* [*urna*, *hydria*, *situla*]. *Aurum*, quia rubiginem non sentit, ut notat Philo de Rerum Divinarum herede, significat perpetuam durationem eorum bonorum quae per ista aurea vel aurata significantur. *Πλάκες*, לוח Exod. 31: 18. Hinc *δίπτυχα θεσμὸν* [*Legem duarum tabularum*] dixit Orphicorum scriptor. *Tabulas* intellige integras ac novas: quanquam et fractarum reliquias in Arcam conditas quidam tradunt.

5. *Ὑπεράνω δὲ αὐτῆς Χερουβὶμ δόξης κατασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον, περὶ ὧν οὐκ ἔστι νῦν λέγειν κατὰ μέρος*, *super eam vero erant Cherubini gloriae obumbrantes propitiatorium, de quibus nunc non est singulatim dicere*] *Χερουβὶμ δόξης*, id est, forma Cherubinorum inter quos Dei Maiestas se ostendebat; Exod. 25: 22, Lev. 16: 2. Graeci *Χερουβὶμ* ubique construunt cum articulo aut adiectivo neutro, nempe quia maior pars formae sumpta erat de mutis animantibus. *Ἱλαστήριον* ponunt LXX et Philo pro כפרת, quia כפר etiam *ἱλάσκειν*, *propitiare* significat. Deus autem propitium se ostendebat populo, praesentiae suae signum ostendendo, ut iam diximus, inter Cherubinos, sive quod idem est, super Arcam. At כפר nativo sensu est *tegere*, ut Gen. 6: 14, unde כפרת verti potest *ἐπίθεμα* [*tegmen*], qua voce utitur Iosephus Antiq. III. 6 et Philo, qui et *πῶμα* [*operculum*] vocat libro de Vita Mosis. Erat tegmen superne patulum requiescens super Arcam, more tabulae, ut ait Rabbi Salomo. *Κατασκιάζειν* quod *συσκιάζειν* est Exod. 35: 20, 37: 9, *σκιάζειν* 1 Par. 28: 18, quia Cherubinorum alae sic erant expansae super illud Arcae tegmen, sicut aves pullis incubant: unde proverbiale, *umbra alarum* Ps. 57: 2. Explicationem mysteriorum sub hac re latentium in alind tempus reservat; sed

quia

quia aut hoc morte praeventus non praestitit; aut certe liber iste ad nos non pervenit, nos id quod maxime probabile arbitramur ea de re diximus partim ex Philone, partim ex aliis ad Matth. 27: 51, ad Exod. 25: 18 et ad Ezech. 1: 5. Erant in quoquo Cherubino formae quatuor: hominis et leonis; illa beneficentiam, haec iram significans: et aquilae, quae celeritatem; et bovis, quae tarditatem notat. Ita formae illae idem innuunt quod Deus Mosi dixit, se celerem esse ad benefacta, tardum ad ultionem. Unde non abit quod Philo dicit in multis locis per Cherubinos intelligi Dei *ἀγαθότητα* [*bonitatem*] et *ἐξουσίαν* [*potestatem*] sive *δυνάμεις ποιητικὴν καὶ βασιλικὴν* [*facultates creatricem et regalem*], sive *εὐέργετιν καὶ κολαςήριον* [*beneficiam et castigatricem*], ut loquitur libro de Sacrificantibus. Inter has duas Dei facultates media est *ἡ ἵλεως Θεοῦ δύναμις* [*Divina misericordia*], quam per *ἱλαςήριον* adumbrari ait Philo de Vita Mosis, id est, clementia erga lapsos. Haec vero in Christo ita eximie apparuit, ut propterea Christus *ἱλαςήριον* vocetur Rom. 3: 25, et *ἱλασμὸς* [*propitiatio*] 1 Ioh. 2: 2, 4: 10.

6. *Τούτων δὲ οὕτω κατεσκευασμένων*, *his vero ita compositis*] Id est, Cum ita se habeat tentorii exterioris et interioris structura.

Εἰς μὲν τὴν πρώτην σκηνὴν διαπαντὸς εἰσίασιν οἱ ἱερεῖς τὰς λατρείας ἐπιτελοῦντες, *in prius quidem tabernaculum semper intrant Sacerdotes sacrificiorum officia facientes*] Non semel intrant, sed quotidie et ibi *cultum peragunt*, id est, suffitum faciunt, panes proponunt, lucernam accendunt. *Διαπαντὸς* respondet Hebraeo תמיד, quod saepe habes in Lege. *Τὴν πρώτην σκηνὴν* sume ut supra initio huius sectionis. *Ἐπιτελεῖν* ut et *συντελεῖν* solet poni pro עשׂה vel פעל quod est *facere*, *obire*. Et ita hic recte accepit Syrus.

7. *Εἰς δὲ τὴν δευτέραν*, *in posterius autem*] Quod et *ἐσωτέρα* [*interius*]: id est, in adytum.

Ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ μόνος ὁ ἀρχιερεὺς, *semel quovis anno solus Pontifex*] Figurae magis quam rei causa. Nam maior pars sacri alibi fiebat. *Ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ*, אחת בשנה Exod. 30: 10, Lev. 16: 34. Is dies erat decimus mensis Tisri.

Οὐ χωρὶς αἵματος, non sine sanguine] Vituli et hirci Lev. 16: 14, 15. Eo sanguine adspergebatur tegmen illud sive *ἱλαστήριον*. Hinc apparet, quanquam dicitur *summus Sacerdos semel intrasse*, id intelligendum quod uno tantum die intraverit, non quod non aliquoties exierit et rursus intrarit: primum enim intrare eum oportuit batilli inferendi causa: deinde suffitus: deinde sanguinis vitulini primum, deinde et hircini. Itaque quater illo die eum intrasse ait Moses Kotzi: recte.

Ὃ προσφέρει ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων, quem affert pro suis et populi peccatis] *Προσφέρει*, id est, *fert intra adytum*, קרב. Pro se vitulinum sanguinem, hircinum pro populo. Quanquam autem in die *ἱλασμῶν* [*propitiationum*] expiabantur omnia peccata, quibus in Lege non erat adiecta mortis poena aut *ἐξολοθρεύσεως* [*excisionis*], tamen maluit hic Scriptor uti voce *ἀγνοημάτων* [*ignorantiarum*], ut summi Sacerdotis Hebraici honori parceret, qui et pro se offerebat ac precabatur; praesumi autem non debebat aliter peccasse quam per ignorantiam. Alioqui solent etiam quaevis peccata per *χαριεντισμὸν* [*locutionem mollem*] dici *ἀγνοήματα*, ut videre est Tob. 3: 3, Iud. 5: 20, Sir. 51: 26, 1 Macc. 13: 39. . . .

8. *Τοῦτο δηλοῦντος τοῦ πνεύματος ἁγίου, hoc significante Spiritu Sancto*] Nempe Deo per afflatum suum Mosi haec praecipiente. Vide Lev. 16: 1. Nam וידבר יהוה [*et locutus est Dominus*] interdum quidem ubi id exprimitur, de voce intelligitur; sed plerumque de afflatu.

Μήπω πεφανερῶσθαι τὴν τῶν ἁγίων ὁδὸν, nondum patefactam esse Sanctorum viam] Id est, *εἰς τὰ ἅγια* [*in Sancta*]. *Ἅγια* posthac cum dicit Scriptor compendio utitur: vult enim intelligi *ἅγια ἁγίων* [*Sancta Sanctorum*], quomodo *οὐρανοὶ* [*coeli*] saepe dicuntur *οὐρανοὶ οὐρανῶν* [*coeli coelorum*]. Hoc autem loco *ἅγια* intellige *ἀληθινὰ* [*vera*], ex iis quae supra 8: 2, rem ipsam quae per adytum illud significabatur, id est, superaethereas sedes. Via eo ducens est Euangelium, praecepta habens vere coelestia. Eam viam Christus primus patefecit, aditumque fecit omnibus ad summum coelum. Pervenient quidem eo etiam Abrahamus, Isaacus, Iacobus, ut videre est Matth. 8: 11, et alii viri eximii, ut videbimus infra

fra 11: 34, 40. Sed hi eo pervenient quasi per machinam, non per viam, extraordinaria quadam ac rara Dei dispensatione. Ideo velum adyti disruptum fuit Christo moriente.

Ἔτι τῆς πρώτης σκηνῆς ἐχούσης στάσιν, *adhuc priore tabernaculo habente statum*] Id est, *quamdiu cultus Templi illius officium suum faciebat*. Nam מעמד *officium* significat, explicante Kimchi ad Esai. 22: 19. Sic et 2 Par. 9: 4, 30: 16, 35: 10, 15, Dan. 10: 11. Officium autem suum facere desiit apud Deum quidem Christo mortuo, a morte excitato, in coelum evecto, et misso Spiritu Sancto: apud homines vero omnes tunc cum corruit Templum. Nam tunc simul et cultus ille (qui hic per σκηνὴν intelligitur μετωνυμικῶς [*per transnominationem*]) concidit.

9. Ἥτις παραβολὴ εἰς τοῦτον καιρὸν τὸν ἐνεστηκότα, *quae parabola est huius temporis praesentis*] Alii libri habent τὸν καιρόν. Idem est sensus: nam ἐνεστηκὼς καιρὸς est *tempus praesens*. Sic et ἐνεστῶτα Rom. 8: 38, 1 Cor. 3: 22, 7: 26, Gal. 1: 4. Nec refert quod hoc participium sit praeteriti temporis. Nam sic et ἐνέστηκε dicitur pro ἐνίσταται 2 Thess. 2: 2. Hoc dicit: *Haec mystica explicatio*, משל, *etiam nunc locum habet in iis quorum opinione stat adhuc ille cultus et vim habet*. De voce παραβολῆς vide quae ad Matth. 13: 3.

Καθ᾽ ὃν δῶρά τε καὶ θυσίαι προσφέρονται, *iuxta quod munera et hostiae offeruntur*] Scripta est haec Epistola stante Templo, manente adhuc cultu illo et apud Iudaeos plerosque opinione illum adhuc cultum esse Deo gratissimum. Hoc autem ideo dicit ne Hebraei, ad quos scribit, paterentur se retrahi ad Iudaismum. Quid δῶρα, quid θυσίαι diximus supra 5: 1. In Manuscripto καθ᾽ ἥν, nempe παραβολήν [*parabolam*], quomodo et Graecos quosdam apparet legisse.

Μὴ δυνάμεναι κατὰ συνείδησιν τελειῶσαι τὸν λατρεύοντα, *quae non possunt quod ad conscientiam perfectum facere servientem*] Συνειδήσεως voce *animam* intelligit, συνεκδοχικῶς, τὸν ἔσω ἄνθρωπον [*per comprehensionem, internum hominem*], ut hic et infra Theophylactus. *Isti cultus non possunt sectatorum suorum animos purgare a vitiis*, quod facit Euangelium. Vide supra 7: 19.

10. *Μόνον ἐπὶ βρώμασι καὶ πόμασι καὶ διαφόροις βαπτισμοῖς καὶ δικαιώμασι σαρκὸς μέχρι καιροῦ διορθώσεως ἐπικείμενα, solummodo super cibos et in potus et varias lotiones et praecepta carnis usque ad tempus correctionis imposita*] Lex illa maxima sui parte ritualis, imposita erat Iudaeis, ut eo fraeno retinerentur tum ab impietate tum ab idololatria, et sic paratiores essent ad recipiendum Euangelium. Vide quae dicta Gal. 3: 23, 24. *Tempus correctionis* est tempus Legis ac foederis melioris. Vide supra 8: 6. Est autem *ἐπὶ* hoc loco pro *praeter* sive *super*. Nam *dona* illa et *victimae* impositae tantum erant Hebraeis, sicut et aliae partes Legis quas iam addit, ei usui quem dicet. *Βρώματα* dicit propter leges de cibis vetitis: *πόματα* propter vini abstinentiam in Sacerdotibus quo tempore munus suum fungebantur, Lev. 10: 9. *Varias lotiones* nominat, quia lotio alia erat Sacerdotum Exod. 29: 4, alia Levitarum Num. 8: 7, alia Israelitarum post impuritatem aliquam contractam Lev. 15: 8, 16, 18, 27, 17: 15, 22: 6, Num. 19: 19. *Δικαιώματα σαρκὸς* sunt caetera praecepta quorum observatio hominem aut a poena liberabat, aut admittebat ad consortium aliorum et aditum in Templi basilicam quoad Sacerdotes, aut in Templi atrium quoad alios. Quae omnia ad *carnem*, id est, vitam praesentem pertinent. At in Manuscripto non est *δικαιώμασι σαρκὸς*, sed *δικαιώματα*, ut sit sensus ad priora se referens, quasi dicat *ἅτινά ἐςι δικαιώματα* [*quae sunt praecepta*], neque aliter legit Syrus. *Δικαιώματα*, פקדי, ut supra 1. Et bona est constructio *ἐπικείμενα* sicut et *μὴ δυνάμεναι*; quia ubi praecessit foeminum et neutrum de rebus non de personis, ut hic *δῶρα καὶ θυσίαι*, additur adiectivum in neutro, interdum et in foeminino, ut modo *δυνάμεναι*.

— *Leges et plebis scita coactae*,

apud Lucanum.

11. *Χριςὸς δὲ παραγενόμενος*] Id est, *Christus postquam advenit*, postquam se patefecit. Vox est frequens Lucae in Euangelio et in Actis.

Ἀρχιερεὺς τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, Pontifex futurorum bonorum] Ad obtinendam nobis iustitiam interiorem, Spiri-

ri-

ritum Sanctum et vitam aeternam. Vide infra 10: 1, ubi itidem habes τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. Ideo Syrus addit, *quae fecit*, id est, quae nobis praestitit.

Διὰ τῆς μείζονος καὶ τελειοτέρας σκηνῆς, οὐ χειροποιήτου, τουτέστιν, οὐ ταύτης τῆς κτίσεως, per amplius et perfectius tabernaculum non manufactum, id est, non huius creationis] Volens dicere Christum ingressum esse in summum coelum per passiones et mortem, ut magis persequeretur coeptam cum Sacerdote legali similitudinem, dicere voluit *intrasse eum per corpus suum et per sanguinem suum*: quia *corpus* μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] recte poni potest pro *doloribus corporis*, et *sanguinem* pro *morte* sumere frequens est omnibus gentibus, ideo quod ex copiosa sanguinis effusione mors sequatur. Verum corpus non sua voce expressit, sed circumlocutione quadam mystica apta ad persequendam, ut dixi, similitudinem. Hebraeorum mos est corpus vocare σκῆνος, unde id et Pythagorici hausere, ut diximus ad Sap. 9: 15 ad 2 Cor. 5: 1, 4. Tum vero Christi corpus ob inhabitantem vim divinam *Templum* dicitur Ioh. 2: 21. Dicitur autem hoc corpus *non* esse χειροποίητον, et quid ea voce significat exponit addens, *id est, huius creationis*, per *creationem* intelligens constitutum in natura ordinem, qui בריאה Hebraeis. Fuit enim corpus illud conceptum supernaturali modo. Bene autem usurpavit hoc sensu illud οὐ χειροποίητον, quia solet Hebraeis per abusionem quandam χειροποίητον dici omne id quod fit per modum naturalem. Sic et infra 9: 24 et Marc. 14: 58, Act. 7: 58, 17: 24, Eph. 2: 11, 2 Cor. 5: 1. Idola quoque χειροποίητα saepe vocant Prophetae, quia nihil est in illis Divini. Notandum autem saepe eandem rem veteris Testamenti ad plures significatus referri: ut tentorium exterius ad significandum coelum astriferum eiusque effectus, ad significandum totum cultum legalem, ad significandum corpus Christi, propter diversa tentorii illius accidentia, quae commode et huc et illuc referri poterant.

12. *Οὐδὲ δι' αἵματος τράγων καὶ μόσχων, neque per sanguinem hircorum et vitulorum*] Dicitur per aliquid fieri id quod sine eo non fit. Sic summus Sacerdos legalis non intrabat in adytum, nempe postremo introitu, nisi

 se-

secum ferens *sanguinem hircinum* pro populo, *vitulinum* pro se.

Διὰ δὲ τοῦ ἰδίου αἵματος] *Suo sanguine fuso*, qui *sanguis novi pacti*, Matth. 26: 28, Luc. 22: 20, Rom. 3: 25, 5: 9, 1 Cor. 10: 16, 11: 25, Eph. 1: 7, 2: 13, Col. 1: 14, 20, hic infra 13: 12, 20.

Εἰσῆλθεν ἐφάπαξ εἰς τὰ ἅγια, introivit semel in Sancta] In summum coelum, Marc. 16: 19, Luc. 24: 51, Act. 1: 10, 11, 2: 34, Eph. 4: 10, Col. 4: 1. *Semel*, non in anno, sed in omni aevo ad eius finem.

Αἰωνίαν λύτρωσιν εὑράμενος] *Reperta ratione qua nos in perpetuum liberaret* a peccatis, per mortem nempe suam et resurrectionem, Rom. 4: 25. Hoc sensu *λύτρωσιν* habemus 1 Petr. 1: 18. Vide quae diximus supra 2: 18, 7: 9, 10. Idem iam nunc dicet *καθαρίζειν ἀπὸ νεκρῶν ἔργων* [*emundare ab operibus mortuis*]. Et est haec *liberatio perpetua*, cum illa legalis nonnisi in annum valuerit: erat enim repetenda.

13. *Εἰ γὰρ τὸ αἷμα ταύρων καὶ τράγων, si enim sanguis taurorum et hircorum*] *Ταύρων* dixit, pro quo supra *μόσχων* [*vitulorum*]. Sic et infra 10: 4. Recte. Est enim *μόσχος, ταῦρος νεώτερος* [*taurus iunior*]. Et Iosephus III. 1 ubi describit sacrum *ἱλασμοῦ* [*propitiationis*] *ταῦρον* dixit ubi LXX *μόσχον*. Totus Iosephi locus dignus qui legatur.

Καὶ σποδὸς δαμάλεως, et cinis vitulae] Ex Num. 19. In Glossario, *Δάμαλις, vitula, iuvenca*. Sic *bucula Myronis* Graecis *δάμαλις*. Ex hoc cinere fiebat aqua, cuius adspersio purgabat, id est, ad hominum consortium et ad atrium Templi admittebat eos, qui attigissent cadaver hominis aut sepulchrum.

Ῥαντίζουσα τοὺς κεκοινωμένους, adspergens inquinatos] הטמאים quod *ἀκαθάρτους* [*immundos*] solent vertere LXX. Ipsum autem verbum טמא, *μιαίνειν, ἐκμιαίνειν, βεβηλοῦν* [*inquinare, polluere, profanare*]: quod *κοινοῦν* Matth. 15: 11, 18, 20, Marc. 7: 15, 11: 20, 23, Act. 10: 15, 11: 9, 21: 28, Apoc. 21: 27. Locutio inde quod quae sancta sunt, ea sunt Deo separata: quae non sunt talia, manent in usu profano, qui est usus *communis*. Hinc prolata significatione qui ad Sanctuarium accedere non possunt, dicuntur *κεκοινωμένοι*, et alimenta quibus non Dei populus,

lus, sed aliae gentes utebantur *κοινά*, Act. 10: 14, Rom. 14: 14. Itaque et infra opponuntur *κοινὸν* et *ἐν ᾧ τις ἡγιάσθη* [*quo quis consecratur*], 10: 29. Adspersionis quae per sanguinem fiebat mentio etiam apud Scholiasten ad Acharnenses Aristophanis.

Ἁγιάζει πρὸς τὴν τῆς σαρκὸς καθαρότητα, sanctificat ad purgationem carnis] *Ἁγιάζειν* idem quod *καθαρίζειν* infra, טהר [*purgare*], unde adiectivum טהור modo *καθαρὸς* [*purus*], modo *ἅγιος* [*sanctus*] vertitur. Illa *purgatio* sive *sanctificatio* tantum ad vitae huius mortalis usus pertinet. Exemplum vide Num. 19.

14. *Πόσῳ μᾶλλον τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὃς διὰ πνεύματος αἰωνίου ἑαυτὸν προσήνεγκεν ἄμωμον τῷ Θεῷ, καθαριεῖ τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἀπὸ νεκρῶν ἔργων εἰς τὸ λατρεύειν Θεῷ ζῶντι, quanto magis sanguis Christi, qui per Spiritum aeternum semetipsum obtulit immaculatum Deo, purgabit conscientiam nostram ab operibus mortuis ad colendum Deum vivum*] Quanto Christi Filii Dei et innocentis sanguis praestat sanguini carentium ratione animantium, tanto purgatio debet esse maior. Uterque ad colendum Deum; sanguis pecudum ritualiter, sanguis Christi praecipue animo qui *κατὰ συνεκδοχὴν* [*per comprehensionem*] hic, ut et supra 9, *συνείδησις* dicitur. Sanguis pecudum per cinerem purgat a contactu mortui corporis, sanguis Christi a peccatis, quae hic vocantur *opera mortua*, ut et supra 6: 1. Et egregie *operibus mortuis* opponitur *cultus Dei vivi*, qui sicut semper vivit, ita et semper prodesse nobis potest. *Oblatio* autem *Christi* hic intelligitur illa, quae oblationi legali in adyto factae respondet. Ea autem est non oblatio in altari crucis facta, sed facta in adyto coelesti. Facta autem ibi est *per Spiritum aeternum*, aut, ut ante dixit 7: 16, *per vim vitae indissolubilis*, quia spiritus eius iam non erat vivens tantum, ut in vita hac terrena, sed in aeternum corpus sibi adiunctum *vivificans*, 1 Cor. 15: 45. *Διὰ πνεύματος αἰωνίου* habent optimi Codices, et ita legit Theophylactus, ut et Syrus: Graeci alii et Latini *διὰ πνεύματος ἁγίου* [*per Spiritum Sanctum*], quod quem sensum recipere possit, vide Rom. 1: 3 et 1 Petr. 3: 18. *Διὰ* hic sume ut supra 12, pro praepositione *cum*, quomodo et Hebraeum ב poni solet.

Intelligitur hinc dignitas oblationis, quod eam fecit is, qui iam spiritu et corpore erat immortalis. *Sanguini* autem purgatio ista tribuitur, quia per sanguinem, id est, mortem Christi, secuta eius excitatione et evectione, gignitur in nobis fides Rom. 3: 25, quae deinde fides *corda purgat* Act. 15: 9, Rom. 3: 22, et passim in eadem Epistola. Similitudo autem purgationis legalis et Euangelicae non est in modo purgandi, sed in effectu. Illa idoneos homines reddebat ad ingressum sanctuarii terrestris, haec ad ingressum sanctuarii coelestis. Cum dicit ἄμωμον respicit legem victimarum, Lev. 22: 20, Num. 19: 2, Deut. 15: 21. In victimis legalibus nullum debebat esse corporis vitium: in Christi vita nihil fuit vitiosum: et ideo Spiritu illo aeterno statim donatus est. Quidam libri pro ἡμῶν hic habent ὑμῶν [*vestram*], sed ἡμῶν est in Manuscripto, et sic Syrus legit, et ita versum habent quidam Codices Latini. Manuscriptus vero καθαριεῖ, id est, *purgare valet;* solemus enim futuro sic uti. Etiam post ζῶντι habet καὶ ἀληθινῷ [*et verum*]. Vide Ioh. 17: 3, 1 Thess. 1: 9, 1 Ioh. 5: 20. Et ita legit etiam Theophylactus.

15. *Καὶ διὰ τοῦτο διαθήκης καινῆς μεσίτης ἐςὶν, et propterea Novi Foederis Mediator est*] ברית, quod *pactum* significat aut *foedus* (est autem foedus non omne pactum, sed publicum), Graeci interpretes vertunt διαθήκην et Latini *testamentum*, non illo speciali sensu iuris civilis, sed generaliore, quia testatio est voluntatis: de qua re diximus in Prolegomenis ad Euangelia. Sed et *testamentum* illud ut in iure civili sumitur, ubi haeredis institutioni, ut fieri solet, conditio additur, aut legatorum fideive commissorum onera, est pactum quoddam, et quidem eo nobilius, quia morte testatoris secuta nullam iam mutationem recipit. Et propterea Scriptor hic pactum Dei novum, quod perfectius esse debuit priore, vult esse etiam testamentum in illo significatu potiore sive iuris civilis. *Propterea,* inquit, *factus Christus* μεσίτης non veteris, sed *novi pacti,* quia hoc pactum novum non pecudum sanguine, sed ipsius μεσίτου fuit sanciendum. *Μεσίτης* est *qui pacem inter partes efficit*, ut explicavimus ad Gal. 3: 19. Solet autem saepe pax fieri sub certis le-

legibus prius implendis quam pax valeat. Talis pax etiam *διαθήκη* est.

Ὅπως θανάτου γενομένου, ut morte intercedente] Ipsius, non victimarum. Id enim facile intelligitur ex dictis supra 12.

Εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων, in liberationem eorum criminum quae facta erant sub priore pacto] Mors eius intercessit eum in finem ut liberarentur homines ab illis peccatis quae in populo Dei dicto ante Christum ἐπὶ τὸ πλεῖστον [*plerumque*] valuerant. Idem sensus qui Act. 13: 38, ubi dicta vide. Ἀπολύτρωσις quod supra 12 λύτρωσις. Ἀπολύτρωσις παραβάσεων, id est, ἀπὸ παραβάσεων, quomodo apud Ciceronem *liberatio culpae*, pro *a culpa*. Ἐν τῇ πρώτῃ διαθήκῃ, id est, *prioris pacti tempore*. Non poterat illius temporis multitudo cum multitudine Christiana Apostolicorum temporum ulla ex parte comparari. Tantum ubique erat sordium non tantum in animo latentium, sed et foris apparentium. Alibi ἀπολύτρωσιν alio sensu sumi suis locis annotavimus. Sed huic loco id quod diximus optime convenit. Nam qui cessat peccare, is iam ex lege novi pacti in pace est cum Deo, Rom. 5: 1.

Τὴν ἐπαγγελίαν λάβωσιν οἱ κεκλημένοι τῆς αἰωνίου κληρονομίας, promissum accipiant qui vocati sunt aeternae hereditatis] Qui sic liberati sunt a peccatis, eis continget res in pacto novo promissa, quae est vita aeterna, 1 Tim. 4: 8, 2 Tim. 1: 1, supra 8: 6. Κεκλημένοι intellige *cum effectu*, ut 1 Cor. 1: 24, Iud. 1. Et cur vita aeterna κληρονομίας appelletur nomine, vide dicta Gal. 3: 18, Eph. 1: 14, 18, Col. 3: 24. Ἐπαγγελίαν autem pro *re promissa* habes et Luc. 24: 49, Act. 1: 4, 2: 33, Rom. 4: 13 et alibi.

16. *Ὅπου γὰρ διαθήκη, ubi enim testamentum est*] In sensu illo potiore et excellentiore, ut modo diximus.

Θάνατον ἀνάγκη φέρεσθαι τοῦ διαθεμένου, mors necesse est ferri testatoris] *Ferri*, id est, exspectari, quomodo ἤνεγκεν Rom. 9: 22, est enim exspectatio onus quoddam. Sic נשׂא habes Deut. 24: 15, Ier. 44: 14. Quidam testatores quando non opus est, tamen id exprimunt: ut apud Salvianum Contra Avaritiam III: *Quando ego ex*

re-

rebus humanis exiero, tunc mihi tu ille, carissime, heres esto.

17. *Διαθήκη γὰρ ἐπὶ νεκροῖς βεβαία*] Hoc est quod dicunt Romani Iurisconsulti, *testamentum morte confirmatur. Ἐπὶ* hic temporis habet notam, *ubi illi mortui sunt qui testamentum fecere.* Sic *ἐπὶ κυνὶ*, *tempore Caniculae*, dicunt Graeci.

Ἐπεὶ μήποτε ἰσχύει ὅτε ζῇ ὁ διαθέμενος] *Nunquam enim valet, dum vivit testator*, id est, *nullum interim producit effectum*, ut recte hic Syrus. Est enim *testamentum*, Modestino definiente, *voluntatis iusta sententia, de eo quod quis post mortem suam fieri velit.* Unde et *voluntas defuncti* a Quintiliano definitur. *Viventis nulla est hereditas*, L. 1. D. de Hered. vel Actione vendita. L. 1. D. pro herede.

18. *Ὅθεν οὐδ' ἡ πρώτη χωρὶς αἵματος ἐγκεκαίνισται, unde nec prius sine sanguine dedicatum est*] Nempe ut figura ad rem figuratam propius accederet. *Ἐγκαίνιον*, vel pluraliter *ἐγκαίνια*, est *rei alicuius dedicatio* Esd. 6: 16, 17, Neh. 12: 27, Dan. 3: 2; idem *ἐγκαίνισις* Num. 7: 88, *ἐγκαινισμὸς* Num. 7: 10, 11, 84, 2 Par. 7: 9, Dan. 3: 3, et inscriptione Psalmi qui Hebraeis 30, Graecis 29, 1 Macc. 4: 56, 59, 2 Macc. 2: 19. Quintilianus: *Nec pro encaenio ducendum scelus primum.* Verbum *ἐγκαινίζειν*, חנך Deut. 20: 5, 1 Reg. 6: 64, 2 Par. 7: 5, 1 Macc. 4: 36, 54, 57, 5: 1. Habemus et ubi חדש vertitur *ἐγκαινίζειν*, ut 1 Sam. 11: 14, 2 Par. 15: 8. Habes hoc verbum et infra 10: 20.

19. *Λαληθείσης γὰρ πάσης ἐντολῆς κατὰ νόμον ὑπὸ Μωϋσέως παντὶ τῷ λαῷ, recitato enim omni praecepto ex Lege a Mose coram universo populo*] Intelligit praecepta illa, quae sunt Exod. 20—23. Et *λαλεῖν* hic est *de libro recitare. Κατὰ νόμον*, *ex Dei iussu.*

Λαβὼν τὸ αἷμα τῶν μόσχων καὶ τράγων μετὰ ὕδατος καὶ ἐρίου κοκκίνου καὶ ὑσσώπου, capiens sanguinem vitulorum et hircorum cum aqua et lana coccinea et hyssopo] Exod. 24: 6 tantum dicitur sanguine victimarum respersum fuisse populum. Sed *sanguini* solitam misceri *aquam* et *περιῤῥαντήριον* [*adspergillum*] fieri ex *hyssopo et lana coccinea* discimus ex altero loco Lev. 14: 49, 50. De

hys-

hyssopi usu in adspersione habes et Exod. 12: 22, et Ps. 51: 9. *Hirci* mentio extra textum Mosis hic addita, quia credibile est praeter victimas σωτηρίους [*ob salutem*] accessisse et περὶ ἁμαρτιῶν [*pro peccatis*], in quo genere potissima victima hircus, Lev. 4: 23, 9: 3, 16: 15. Solere autem iungi victimas εὐχαριστηρίους [*gratiarum actionis*] et περὶ ἁμαρτιῶν videmus dicto loco Lev. 9: 3, 4.

Αὐτό τε τὸ βιβλίον καὶ πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε, ipsum quoque librum et omnem populum adspersit] *Populum*, intellige eos qui de populo proxime adstabant, et in hac re populi totius gerebant vices. *Librum* fuisse respersum nec in Mose nec in Thalmudicis legimus. Et potest αὐτό τε τὸ βιβλίον referri ad λαβών. Id enim expresse dicit historia Exod. 24: 7. Ita καὶ hic erit παρέλκον [*superfluum*], ut saepe fieri solet post participia, quia illa participia vim habent. Perinde enim est quasi dixisset ἔλαβε καὶ ἐῤῥάντισε [*cepit et adspersit*]. Huc alludit Petrus 1 Epist. 1: 2.

20. *Λέγων, Τοῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς ὁ Θεός, dicens, Hic sanguis testamenti quod vobis mandavit Deus*] In LXX, Ἰδοὺ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς διέθετο Κύριος πρὸς ὑμᾶς περὶ πάντων τῶν λόγων τούτων [*Ecce sanguis testamenti, quod vobis pepigit Dominus de omnibus verbis his*]. De antiquissimo more foedera sanciendi sanguine diximus ad Matth. 26: 28. Ad haec verba alludit Christus illo apud Matthaeum loco. Ἧς ἐνετείλατο אשר כרת Exod. 24: 8.

21. *Καὶ τὴν σκηνὴν δὲ καὶ πάντα τὰ σκεύη τῆς λειτουργίας τῷ αἵματι ὁμοίως ἐῤῥάντισε, etiam tabernaculum et omnia vasa ministerii sanguine similiter adspersit*] Unctum fuisse a Mose Tabernaculum cum vasis eo pertinentibus legimus Lev. 8: 10. *Adspersionem* vero *sanguinis* praemitti solitam unctioni recte colligimus ex eo quod ibidem sequitur de altari adsperso primum, deinde *uncto*. Sic et vestes sacerdotales adspersae fuere *sanguine*, Lev. 8: 30, qua de re sic Iosephus III. 9: Κἀκ τοῦ αἵματος τῶν τεθυμένων, τήν τε στολὴν τοῦ Ἀαρῶνος καὶ αὐτὸν σὺν τοῖς παισὶν ἔῤῥαινεν, ἀφαγνίσας πηγαίοις τε ὕδασι καὶ μύρῳ, ἵνα τοῦ Θεοῦ γίγνοιντο [*Victimarum deinde sanguine et tunicam Aaronis et ipsum quoque cum fi-*

filiis adspersit, fontana etiam aqua et unguento lustravit, ut Dei fierent]. Ubi vides pariter praecedere adspersionem, unctionem sequi. *Σκεύη τῆς λειτουργίας* כלי השרת Num. 4: 12.

22. *Καὶ σχεδὸν ἐν αἵματι πάντα καθαρίζεται κατὰ τὸν νόμον, et omnia pene sanguine secundum Legem mundantur*] *Σχεδὸν* prudenter dicit, quia nonnullae purificationes per aquam solam fiebant, Exod. 19: 10, Lev. 26: 28, Num. 31: 23.

Καὶ χωρὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις, et sine sanguinis effusione non fit remissio] Est proverbium Hebraicum. Citatur in Thalmude Hierosolymitano sub nomine Benuzielis, לא כפרא אלא בדם [*Nulla expiatio nisi per sanguinem*]. Videtur id primum usurpari coepisse in criminibus gravioribus, ut per pecudis sanguinem significaret is qui eum offerebat se, si rigide Deus agere vellet, mortem meruisse. Macrobius ex Trebatio *animalem hostiam* esse dicit, *in quo anima sola Deo sacretur:* eiusque causas explicari a Virgilio illo versu:

Hanc tibi Eryx meliorem animam pro morte Daretis.

Ubicumque est נסלח [*dimittetur*] in Lege, reperies praecedere *sanguinis* mentionem. Erat tamen et hic quaedam exceptio, nempe ita pauperum ut nec turtures nec columbas sibi comparare possent, Lev. 5: 11.

23. *Ἀνάγκη οὖν τὰ μὲν ὑποδείγματα τῶν ἐν τοῖς οὐρανοῖς τούτοις καθαρίζεσθαι, necesse est ergo exemplaria quidem coelestium his mundari*] De voce *ὑποδείγματος* diximus supra 8: 5. Refertur hoc ad tentorium et exterius quod coeli astriferi erat figura, et maxime ad interius quod figura erat coeli summi sive superaetherei, quod et ipsum in prima dedicatione adspersum fuit sanguine victimali, priusquam eo solemniter intraret summus Sacerdos.

Αὐτὰ δὲ τὰ ἐπουράνια, ipsa autem coelestia] Loca illa superaetherea. Vide 1 Cor. 15: 40, 48, 49, Eph. 1: 3, 20, 2: 6, 3: 10, 6: 12, 2 Tim. 4: 18, supra 3: 1, 6: 4, 8: 5.

Κρείττοσι θυσίαις παρὰ ταύτας, melioribus hostiis quam istis] Quaeritur cur *θυσίαις* dixerit in plurali, deinde cur *καθαρίζεσθαι* dicat de illa regione in qua nihil est impuri. *Θυσίαις* dixit quia non tantum Christi perpessiones intelli-

ligit, sed et eorum qui ipsum sectantur, una cum precibus et misericordiae operibus. Illud autem *καθαρίζεσθαι* est *μετωνυμία* [*transnominatio*], qualem saepe usurpari necesse est ubi inter se comparantur res partim similes, partim dissimiles. Nam quia per legalem *καθαρισμὸν* aditus dabatur in sanctuarium, ideo, effectum sumendo pro causa, *καθαρίζεσθαι* dixit coelum summum pro eo quod est *aditum per ista in illud coelum dari.* Et nota hic iterum *κρείττων* addito *παρὰ*, cum satis fuisset dicere *κρείττοσι τούτων*.

24. *Οὐ γὰρ εἰς χειροποίητα ἅγια εἰσῆλθεν ὁ Χριςὸς, ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν, non enim in manufacta sancta Christus introivit, exemplaria verorum*] *Χειροποίητα* intellige quae facta sunt arte hominum, ac proinde non vi divina. Vide supra 2. *Ἀντίτυπον* vox est anceps; nam et de figura dicitur, ut hic: et de re per figuram significata, ut 1 Petr. 3: 21. In Glossario, *ἀντίτυπον*, *exemplum*, *exemplar*. Idem sensus Sap. 9: 8, *Εἶπας οἰκοδομῆσαι ναὸν ἐν ὄρει ἁγίῳ σου, καὶ ἐν πόλει κατασκηνώσεώς σου θυσιαςήριον, μίμημα σκηνῆς ἁγίας ἣν προητοίμασας ἀπ' ἀρχῆς* [*Dixisti aedificare templum in monte sancto tuo et in civitate habitationis tuae altare, imitationem tabernaculi sancti quod praeparasti ab initio*]. Philo de Vita Mosis: *Τὰ ἄδυτα τῆς σκηνῆς ἅπερ ἐςὶ συμβολικῶς νοητά* [*Penetralia Tabernaculi, symbola intelligibilium*]. Sic et Rabbi Israel de Anima *inferius sanctuarium* ait *factum ad similitudinem superioris.* Ergo hic *ἀντίτυπα* idem quod Sapienti Hebraeo *μιμήματα*, *τύποι*, Rom. 5: 14, 1 Cor. 10: 11. Et *ἀληθινὰ* hic ut supra 8: 2, quae *νοητὰ* Philoni.

Ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν, sed in ipsum coelum] Nempe *οὐρανῶν* [*coelorum*], id est, summum coelum. Sic *ἅγια* aliquoties dixit et dicet pro *ἅγια ἁγίων* [*Sancta Sanctorum*]. Id enim ex rei natura satis intelligitur.

Νῦν ἐμφανισθῆναι τῷ προσώπῳ τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ ἡμῶν, ut nunc appareat coram Deo pro nobis] Id est, *εἰς τὸ ἐμφανισθῆναι*, quale loquendi compendium et supra habuimus. *Ἐμφανίζεσθαι*, *apparere*, *conspiciendum se dare*, ut Matth. 27: 53, *φανεροῦσθαι* infra 26, Syrus hic אתחזי, *ut conspici se faceret.* Perstat in similitudine. Nam et sum-

summus Sacerdos dicitur *apud Deum apparere*, ubi stat apud Arcam. Sic Christus apparet coram solio Maiestatis, ut nostras res Deo commendet, supra 7: 25.

25. *Οὐδ' ἵνα πολλάκις προσφέρῃ ἑαυτὸν, at non ut saepe offerat semetipsum*] Οὐδὲ hic valet *at non*. Post propositas similitudines etiam disparitates quasdam ostendit. Summus Sacerdos quotannis ad Arcam Dei intrabat: Christus ad solium Dei semel, nunquam inde abiturus. Summus Sacerdos sanguinem victimae vice victimae secum ferebat: Christus semet qui victima factus fuerat. Nimirum haec una oblatio immensum praestabat illis toties repetitis. Προσφέρειν hic intellige ἐμφανίζειν, *ostendere se* in Sanctuario coelesti.

Ὥσπερ ὁ ἀρχιερεὺς εἰσέρχεται εἰς τὰ ἅγια κατ' ἐνιαυτὸν ἐν αἵματι ἀλλοτρίῳ, quemadmodum Pontifex intrat quovis anno cum sanguine alieno in sancta] Εἰς τὰ ἅγια breviter dictum, ut iam monuimus pro εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων [*in Sancta Sanctorum*]. Et ἐν pro *cum*, ut διὰ supra 12. Simile loquendi genus 1 Ioh. 5: 6, Gen. 32: 10, Os. 4: 3 et alibi. Utitur praesenti tempore, ut et supra 13 et 22, quia Templum et cultus ille adhuc manebant.

26. *Ἐπεὶ ἔδει αὐτὸν πολλάκις παθεῖν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, alioquin oportuisset eum frequenter pati a fundatione mundi*] Si aliqua maior efficacia fuisset in oblatione repetita, expediisset Christum non tam diu promitti, sed mitti illico post mundum conditum, ut posset singulis saeculis aut certe Iubilaeis pati et offerre. Ἔδει saepe non praecisam necessitatem significat, sed id quod melius aut utilius est. Vide Luc. 2: 49, 13: 16, 19: 5. Sic supra ἀνάγκη [*necesse erat*] 23. *A fundatione Mundi*, id est, iam olim, ut Luc. 11: 50.

Νῦν δὲ ἅπαξ ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων, εἰς ἀθέτησιν ἁμαρτίας διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ πεφανέρωται, nunc autem semel in fine seculorum ad abrogationem peccati per victimam suam patefactus est] Νῦν hic non est temporis, sed oppositionis, ut supra 2: 8, 8: 6. Non esse verum id quod quis imaginari possit, oblationem saepius repetitam plus valere, inde apparet quod Christus nec saepe passus est (quod et Paulus dixit Rom. 6: 9, 10), nec saepe se ostendit in sanctuario coelesti, sed semel, idque

que Mundo adeo ad interitum suum appropinquante, ut ne tempus quidem superesse videatur, quo Christus denuo mitti et denuo pati possit. Sicut Paulus ita et hic Scriptor in id propendebant, ut crederent de propinquo imminere Mundi ruinam. Sic τὰ τέλη αἰώνων [*fines seculorum*] dicuntur Apostolorum tempora 1 Cor. 10: 11. Aliquanto diutius quam illi putarunt, staturum, Petro primum, deinde Iohanni patefactum est, ut ex 2 Petr. 3 et ex Apocalypsi apparet. *Συντέλεια αἰῶνος* vel *αἰώνων* quid sit intelligi facile est ex Matth. 13: 39, 40, 43, 24: 3, 28: 20. Sunt tamen viri eruditi qui *συντέλειαν αἰώνων* intelligunt respectu Templi et Reipublicae Iudaicae. Christus *πεφανέρωται*, id est, *ἐνεφανίσθη*, ut iam locutus est, obtulit se et ostendit Deo Patri in Sanctuario Coelesti. Est autem utrumque passivum pro Hithpael more Hebraeo. Nam *πεφανέρωται* hic valet התגלה. *Διὰ τῆς θυσίας αὑτοῦ*, id est, *postquam ipse victima fuit factus*. Utrumque autem hoc εἰς ἀθέτησιν ἁμαρτίας, *ut peccatum in nobis extingueretur*. Sic ἀθέτησιν ἐντολῆς [*mandati abrogationem*] habuimus supra. Fit autem hoc per passionem primum Christi, quae fidem nobis ingenerat, quae corda purificat: deinde per apparitionem Christi apud Deum, quia ibi Christus nobis ea impetrat auxilia, quae pro temporum ratione sunt necessaria.

27. *Καὶ καθ' ὅσον ἀπόκειται τοῖς ἀνθρώποις ἅπαξ ἀποθανεῖν, μετὰ δὲ τοῦτο κρίσις, et quemadmodum restat hominibus semel mori, et postea iudicium*] *Ἀπόκειται*, *reservatur*, *restat* post exactam hanc vitam mori. Sic habemus *ἀπόκειται* Deut. 32: 34, 2 Tim. 4: 8. Est Lex generalis in homines lata, ut moriantur. Si quibus aliter evenit, ut Enocho et Eliae, ii nihil sunt ad tantam hominum morientium multitudinem. *Postea iudicium*, id est, postea sistentur Deo. Nam hoc ex nomine *iudicii* intelligi datur Rom. 14: 10. Pro *καθ' ὅσον* alii Codices habent *καθ' ὃ* [*quatenus*]: forte scriptum fuerat *καθὼς* [*quemadmodum*]. Adfertur enim similitudo quaedam Christi cum hominibus caeteris. Syrus איכנא, Latinus *quemadmodum*.

28. *Οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς ἅπαξ προσενεχθεὶς, sic et Christus semel oblatus est*] Hoc quoque προσενεχθεὶς significatio-

tionem habet Hithpael: id est, *postquam semel se Deo obtulit, Deo se stitit.* Subintelligendum διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ, quod paulo ante praecessit. Sicut homines semel moriuntur, inde semel sistentur Deo: sic Christus semel mortuus, semel quoque Deo se stitit. Et hoc fuit iudicium quod Deus Christo reddidit, evectio eius sine mora in summam gloriam.

Εἰς τὸ πολλῶν ἀνενεγκεῖν ἁμαρτίας, ad multorum auferenda peccata] Idem hoc est quod modo dixit εἰς ἀθέτησιν ἁμαρτίας. Nam ἀναφέρειν pro simplice φέρειν נשא ponitur Num. 14: 33, Deut. 15: 24, Esai. 53: 12; *ferre* autem, id est נשא, saepe est *auferre*, et per ἀφαιρεῖν vertitur Lev. 10: 17, Num. 14: 18 et alibi. Sic et ἀνάγειν sumitur Ios. 24: 32, 2 Sam. 21: 13, Esdr. 1: 11. Latinus hic *ad multorum exhaurienda peccata.* Et *multorum* dixit, eventum respiciens, ut Matth. 26: 28.

Ἐκ δευτέρου χωρὶς ἁμαρτίας ὀφθήσεται τοῖς αὐτὸν ἀπεκδεχομένοις εἰς σωτηρίαν, iterum sine peccato apparebit in salutem his qui ipsum exspectant] Addit Manuscriptus διὰ πίστεως [*per fidem*], non male. De hac *exspectatione* vide 1 Thess. 1: 9, 10, 2 Tim. 4: 8. Ὀφθήσεται cum εἰς σωτηρίαν construit Syrus: *ideo apparebit ut illis salutem adferat aeternam qui ipsum exspectarunt per fidem.* Eodem referri debet χωρὶς ἁμαρτίας, id est, *cum iam erunt extra periculum peccandi*, ita ut amplius interpellatore pro se opus non habeant: cum iam erunt ἀναμάρτητοι [*immunes a peccato*]. Saepe solent actuum nomina poni pro potentiae nominibus. Sic ἀθάνατος, *qui mori nequit.*

CAPUT X.

1. *Σκιὰν γὰρ ἔχων ὁ νόμος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, umbram enim habens Lex futurorum bonorum*] Illorum bonorum, de quibus diximus 9: 11. De voce *umbrae* vide supra 8: 5, Col. 2: 17.

Οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων] *Non ipsam rerum substantiam*, ut hic vertit Syrus. Sic εἶδος [*species*] usurpatur 2 Cor. 5: 7. Sic et *effigiem* Plinius maior usurpat de re ipsa quae plene spectatur.

Κατ'

Κατ' ἐνιαυτὸν ταῖς αὐταῖς θυσίαις, ἃς προσφέρουσιν εἰς τὸ διηνεκὲς, οὐδέποτε δύναται τοὺς προσερχομένους τελειῶσαι, per singulos annos iisdem victimis, quas offerunt indesinenter, nunquam potest accedentes ad perfectionem adducere] Est et hic traiectio, nam nativa constructio fuerat, *ταῖς αὐταῖς θυσίαις ἃς προσφέρουσιν εἰς τὸ διηνεκὲς κατ' ἐνιαυτὸν* [*iisdem victimis quas offerunt indesinenter per singulos annos*], id est, non quotannis, non per annos decem aut centum, sed perpetuo, dum stat Templum. Et *easdem* dicit *victimas*, id est, eiusdem generis, vitulinas et hircinas. *Προσφέρουσιν* nempe *οἱ ἀρχιερεῖς* [*Pontifices*], quod ex antecedentibus facile intelligitur. *Προσερχομένους* nempe *τῷ Θεῷ* [*Deo*], ut supra 7: 25, infra 11: 6, eos qui tali modo Deum colunt, quos iamiam dicet *λατρεύοντας*, עבדים [*cultores*]. Nam summus Sacerdos in illo sacro personam referebat populi ipsius. *Τελειῶσαι* sume ut supra 9: 9. Si summus Sacerdos hoc non potuit et in tam solemni sacro, quanto minus alii Sacerdotes?

2. *Ἐπεὶ ἂν ἐπαύσαντο προσφερόμεναι, caeteroquin cessassent offerri*] Locutio bene Graeca et Lucae familiaris, 5: 4, Act. 5: 42, 6: 13, 13: 10, 21: 32. *Ἐπεὶ ἂν* hic est *caeteroquin*. Manuscriptus, *οὐκ ἂν ἐπαύσαντο* [*non cessassent*: quomodo et Graeci expositores legerunt, et monent id pronunciandum cum interrogationis nota.

Διὰ τὸ μηδεμίαν ἔχειν ἔτι συνείδησιν ἁμαρτιῶν τοὺς λατρεύοντας ἅπαξ κεκαθαρμένους] *Si semel purgati fuissent* (quemadmodum sunt veri Christiani 1 Petr. 1: 22, supra 9: 14, 26, 28), *non ultra conscii sibi essent novorum quotannis peccatorum, quae expiatione egerent.* Morbo ablatè nihil opus fuisset novis medicaminibus. Manuscriptus habet *κεκαθαρισμένους*, non male: sic Act. 15: 9, 2 Cor. 7: 1, Eph. 5: 26, Tit. 2: 14, 1 Ioh. 1: 7.

3. *Ἀλλ' ἐν αὐταῖς, sed in ipsis*] Nempe *θυσίαις* [*victimis*] diebus *ἱλασμοῦ* [*propitiationis*].

Ἀνάμνησις ἁμαρτιῶν κατ' ἐνιαυτόν] *Mentio fit* in precibus summi Sacerdotis novorum *criminum illo anno commissorum*, adstipulante populo. Vide Lev. 16: 20 et seqq.

4. *Ἀδύνατον γὰρ αἷμα ταύρων καὶ τράγων ἀφαιρεῖν ἁμαρτίας, fieri enim non potest, ut sanguine taurorum et hircorum auferantur peccata*] Vide supra 9: 13. *Ἀφαι-*

 ρεῖν

ϱεῖν ἁμαρτίας, quod supra ἀθετεῖν et ἀναφέρειν, est *extinguere peccata*, sive *facere ne ultra peccetur*. Id sanguis Christi facit, tum quia fidem in nobis parit, tum quia Christo ius dat nobis auxilia necessaria impetrandi. Pecudum sanguis nihil efficit tale.

5. *Διὸ εἰςερχόμενος εἰς τὸν κόσμον λέγει, ideo quum venit in mundum, dicit*] Ps. 40. Venit in mundum David, cum ex speluncis et ab exilio egrediens, ostendit se populo in Hebrone, 2 Sam. 2. Venit in mundum Christus, cum e vita privata egrediens nomine Dei agere coepit cum populo. Id enim Christus ipse intelligit per ἔρχεσθαι εἰς τὸν κόσμον, ut ostendimus ad Ioh. 1: 9. *Λέγει, introducitur haec loquens* David sensu vulgari, Christus mystico.

Θυσίαν καὶ προσφορὰν οὐκ ἠθέλησας, victimam et oblationem noluisti] In sensu vulgari. Haec non magni facis, obedientiam istis praefers, 1 Sam. 15: 21, 22, Os. 6: 6, in sensu mystico., Finem vis facere veteribus sacrificiis. Quid sit θυσία diximus supra 5: 1, 8: 3. *Προσφορὰν* hic accipio de *sacrificiis sponte oblatis*, נדבות, nam et iis datur nomen קרבן, id est, προσφορᾶς, ut videre est Lev. 7: 16.

Σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι, corpus autem aptasti mihi] Hieronymus in versione, quam fecit ex LXX, posuit *aures autem perfecisti mihi*, unde liquet in Graecis libris fuisse ὠτία [*aures*], quod et in Scholiis ad Psalmos multis annotatum est. Et sic legêre in Psalmo Cyrillus inter Graecos, Arnobius minor inter Latinos, ut et alii monuere. Et hoc quidem cum Hebraeo convenit. Sed pro κατηρτίσω in Hebraeo est כרית, quod Veterum quidam verterunt ὠτία δὲ ἔσκαψάς μοι [*aures autem perfodisti mihi*]: allusione non obscura ad morem illum, quo septennio exacto qui in servili fortuna fuerant, in posterum se volentes heris suis mancipabant,. Deut. 15: 17. Voluit ergo dicere David Deo: Ita me devinxisti beneficiis, ut in posterum semper tuus esse velim usu ac mancipio. Sed nec κατηρτίσω male hic positum, id est, *aptasti me posti*, quod fieri solitum Lex illa Deuteronomii indicat. At Scriptor noster pro ὠτία posuit σῶμα, ad quod exemplum etiam in Codicibus versionis LXX Interpretum mutatio facta est, qualem et aliis locis observavimus. Fecit autem hoc ut sensum mysticum magis expri-

primeret: nobi enim in Christo auricula posti, sed corpus totum cruci aptatum est in obedientiae testimonium. Et auricula illa in Lege pars erat simulque signum totius corporis, quod hero addicebatur.

6. Ὁλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ εὐδόκησας, *holocautomata et piacula non tibi placuerunt*] In LXX est, οὐκ ᾔτησας, ut et in Hebraeo לא שאלת [*non postulasti*]. Sed voluit noster Scriptor vim fastidii ostendere. Ideoque verbum delegit ad id quam maxime efficax. Περὶ ἁμαρτίας [*pro peccato*], supple θυσίαν [*victimam*], חטאה.

7. Τότε εἶπον, *tunc dixi*] Sunt et haec verba Psalmi, et אז, quod vertitur τότε, significat *propterea*.

Ἰδοὺ ἥκω, ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ, τοῦ ποιῆσαι, ὁ Θεὸς, τὸ θέλημά σου, *ecce venio, in capite libri scriptum est de me, ut faciam, o Deus, voluntatem tuam*] Sic et LXX apud quos ὁ Θεός solet esse vocativus. ספר quod vertitur βιβλίον Hebraeis dicitur quodvis scriptum. Ita *scriptura divortii* vocatur ספר כריתת, βιβλίον ἀποστασίου, Deut. 24: 1. Et bene Syrus hic posuit כתבות [*scripturae*]. Hic vero intelligitur instrumentum confectum de mancipatione perpetua in servitutem, de qua nunc agi coepit. Omnes autem chartae Hebraeorum non in paginas distingui, sed in orbiculum convolvi solebant, ut videre est Ier. 36: 27, quare מגלת־ספר hic in Hebraeo nihil est aliud, quam *charta volubilis*, quod Aquila et Symmachus dixere εἴλημα. Id ipsum vocabant κεφαλίδα a rotunda *capitis* forma, unde et in aedificiis *quae rotunda* sunt κεφαλίδες dicuntur, ut Exod. 26: 32, 27: 17, 36: 34, 38: 27, 28, Num. 3: 36, 1 Reg. 7: 30, 2 Par. 3: 5 et aliis in locis. Suidas: Κεφαλὶς βιβλίου ὅπερ τινὲς εἴλημά φασιν [*Caput libri quod quidam volumen vocant*]. Esdr. 6: 2 in Hebraeo מגלה, in Graeco κεφαλίς. Nec aliter id ipsum nomen Hebraeum vertit Ezech. 2: 9, 3: 1, 2, pro quo Ier. 36: 23 ponitur χάρτης [*charta*] et χαρτίον [*chartula*]. Esai. 8: 1 vero est nomen alterum Hebraeum, sed eiusdem originis et significatus גליון, ubi Eusebius apud quosdam interpretes ait positum κεφαλίδα. *In instrumento*, inquit, *inter nos facto scriptum est, ne facturum quicquid vis*. Sic gladiatores auctorationem faciebant uri, scindi, ferro necari.

8. *Ἀνώτερον λέγων, superius dicens*] Id est, λέξας: praesens pro modo exacto.

Ὅτι θυσίαν καὶ προσφορὰν καὶ ὁλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ ἠθέλησας οὐδὲ εὐδόκησας, victimas et oblationes et holocausta et piacula noluisti nec probasti] Ὅτι hic, ut saepe, est verbum recitantis. Et duo membra Psalmi dissecta, ob sensus paritatem in unum contraxit.

Αἵτινες κατὰ τὸν νόμον προσφέρονται, quae secundum Legem offeruntur] Apparet illa omnia Lege praescripta. Imminebat ergo Legis mutatio, nempe verbis illis οὐκ ἠθέλησας et οὐκ εὐδόκησας sumptis in sensu sublimiore.

9. *Τότε εἴρηκεν*] *Ob id subintulit.* Verba Scriptoris nostri. In Latino quoque legi debet *dixit*, ut habent Codices non pauci.

Ἰδοὺ ἥκω τοῦ ποιῆσαι ὁ Θεὸς τὸ θέλημά σου, ecce venio ut faciam, o Deus, voluntatem tuam] Omisit illud ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ [*in capite libri scriptum est de me*], quia est figuratum et ornatûs causâ tantum adhibitum.

Ἀναιρεῖ τὸ πρῶτον ἵνα τὸ δεύτερον στήσῃ, aufert primum, ut alterum statuat] Sicut solet fieri in Syllogismis disiunctivis. Ἱστάναι הקים est *statuere, figere, firmare.* Merito minora evanescunt, ubi tam magna praestantur.

10. *Ἐν ᾧ θελήματι ἡγιασμένοι ἐσμὲν διὰ τῆς προσφορᾶς τοῦ σώματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐφάπαξ*] Repetendum tacite ex priore ἡγιασμένοι, et ἐν ᾧ θελήματι sume εἰς ὃ θέλημα. *Nos qui per oblationem Christi semel* in summo Coelo *factam sanctificamur, in hoc sanctificamur, ut eandem voluntatem Dei impleamus*, quae obedientiam praefert victimis: id est, ut et ipsi corpus nostrum, si res ita ferat, aptemus doloribus et morti, in hoc ut Deo obediatur. Confer quae supra 2: 11 et seqq.

11. *Καὶ πᾶς μὲν ἀρχιερεὺς, et omnis quidem summus Sacerdos*] Nempe legalis. In aliis libris est ἱερεύς. Sed Manuscriptus habet ἀρχιερεὺς, quod clarius.

Ἕστηκε καθ᾽ ἡμέραν λειτουργῶν, stat quotidie ministrans] In accendendo candelabro, in suffitu faciendo, primae erant partes summi Sacerdotis. Caeteri erant ei adiutores. Ἕστηκε, pro, *omni tempore solet stare.*

Καὶ

Καὶ τὰς αὐτὰς πολλάκις προσφέρων θυσίας, et easdem saepe offerens hostias] Τὰς αὐτὰς sume ut supra 1: πολλάκις, id est, quoties res fert. Vide supra 7: 27.

Αἵτινες οὐδέποτε δύνανται περιελεῖν τὰς ἁμαρτίας, quae nunquam possunt auferre peccata] Περιελεῖν quod ἀφαιρεῖν supra 4. Hoc sensu περιαιρεῖν habemus Gen. 38: 14, 19, 41: 41, Exod. 8: 8, 11, 31, 10: 17, Ps. 119: 22 et 43, Exod. 33: 6 et alibi saepe. Sic et Lucas hac voce utitur Act. 27: 20, et Scriptores bene Graeci. Saepe hunc sensum inculcat et Paulus ut magni momenti.

12. *Αὐτὸς δὲ μίαν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν προσενέγκας θυσίαν, ipse autem unam pro peccatis offerens victimam*] Nempe in coelo, ut summus Sacerdos in Sanctuario. Pro αὐτὸς δέ, in Manuscripto, οὗτος δέ [*hic autem*].

Εἰς τὸ διηνεκὲς ἐκάθισεν ἐν τῇ δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, in sempiternum sedet ad dextram Dei] Quia illa una oblatio sufficit, ideo non redibit ut offerat: manebit ibi donec redeat, non iterum oblaturus, sed iudicaturus et triumphaturus. Εἰς τὸ διηνεκὲς de eadem re habuimus et supra 7: 3. Ἐν δεξιᾷ habuimus et supra 1: 3, 8: 1, infra 12: 2, Rom. 8: 34, Eph. 1: 20, Col. 3: 1. Alibi ἐκ δεξιῶν, quomodo et hic habet Manuscriptus, aut ἐν τοῖς δεξιοῖς. Δεξιὰν κατὰ χεῖρα [*ad dextram*] ex Pindaro citavimus alibi.

13. *Τὸ λοιπὸν ἐκδεχόμενος ἕως τεθῶσιν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν αὐτοῦ*] *Expectans*, inquit, *id quod restat, ut omnes inimici ipsi subiiciantur*, non imperia tantum Christo adversantia, sed et mors ipsa, ut explicat Paulus 1 Cor. 15: 26. Et hoc excludit oblationem novam.

14. *Μιᾷ γὰρ προσφορᾷ τετελείωκεν εἰς τὸ διηνεκὲς τοὺς ἁγιαζομένους, una enim oblatione consummavit in sempiternum sanctificatos*] Per *oblationem* intelligit et id quod ei coniunctum est, impetrationem Spiritus Sancti: per quem qui sanctificati sunt, habent quo in perpetuum sanctos se servent, si Dei opem non deserant. Nihil illis ex parte Dei deerit. Hoc dicit τελειοῦν. Vide supra 9: 9, et hoc cap. 1.

15. *Μαρτυρεῖ δὲ ἡμῖν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, testatur autem nos et Spiritus Sanctus*] Per Ieremiam, cui Spiritus Sanctus loquenda dictavit.

Μετὰ γὰρ τὸ προειρηκέναι, postquam enim prius dixit] Εἰρηκέναι habet Manuscriptus. Sed nihil refert.

16, 17. *Αὕτη ἡ διαθήκη ἣν διαθήσομαι πρὸς αὐτοὺς μετὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας, λέγει ὁ Κύριος, Διδοὺς νόμους μου ἐπὶ τὰς καρδίας αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῶν διανοιῶν αὐτῶν ἐπιγράψω αὐτούς· Καὶ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν οὐ μὴ μνησθῶ ἔτι. Hoc est pactum, quod faciam cum illis post dies illos, dicit Dominus, dando leges meas in cordibus eorum et in mentibus eorum inscribam eas. Et peccatorum eorum et iniquitatum eorum iam non amplius recordabor*] Etiam hic omisit quaedam in medio posita, ut videre et in Ier. loco 31: 33 et seqq., et supra 8: 8 ac deinceps. Nimirum ea hic repetit quae maxime ad id serviunt quod vult inferre. Syrus illud *οὐ μὴ μνησθῶ* vertit *non commemorabo*, id est, non exprobrabo. Et *εἴρηκε* [*dixit*] subauditur ante illa *καὶ τῶν ἁμαρτιῶν*. Quidam Codices etiam adscriptum habent *τότε εἴρηκε* [*tum dixit*].

18. *Ὅπου δὲ ἄφεσις τούτων, οὐκ ἔτι προσφορὰ περὶ ἁμαρτίας, ubi autem horum remissio, iam non est oblatio pro peccato*] Sumit hic *ἄφεσιν* pro *sanatione animi a peccatis*, quomodo *ἱλάσκεσθαι* [*propitiare*] 2: 17, et *ἵλεων εἶναι* [*propitium esse*] 8: 12. Et est hic sensus sublimior et *μυστικώτερος* [*magis reconditus*]. Tunc enim vere *ἀφίενται* peccata, cum ita missa fiunt, ut non redeant. Nam si poena tantum ablata sit, peccata vero redeant, non mirum est repeti *προσφορὰν περὶ ἁμαρτίας*. Loquitur de Christianis, non quales sunt omnes, sed quales esse debent, et plerique tunc erant. Docebantur omnes, post baptismum prolabi esse exitiale, aut cum maximo exitii periculo coniunctum. Itaque plurimi inoffenso cursu ad metam pertingebant.

19. *Ἔχοντες οὖν, ἀδελφοί, παῤῥησίαν εἰς τὴν εἴσοδον τῶν ἁγίων ἐν τῷ αἵματι Ἰησοῦ, habentes itaque, fratres, liberum in sancta introitum per sanguinem Christi*] Bene iam fundata dignitate Christi prae Leviticis Sacerdotibus, et oblationis ab ipso factae prae illorum oblationibus, egregia hinc infert monita ad perseverandum in professione Christianismi et in pietate. *Παῤῥησίαν* hic significat *ius intrandi in summum coelum*, pari figura

qua

qua εὐλογεῖν [*benedicere*] est *benefacere*. Vide 2 Cor. 7: 4. Christus per sanguinem suum eo intravit: et nos *per sanguinem Christi*, id est, fidem et servando et factis monstrando, quae ex sanguine ipsius ortum habet, eodem intrabimus.

20. Ἣν ἐνεκαίνισεν ἡμῖν, *quem initiavit nobis*] Ἣν nempe εἴσοδον, quam et ὁδὸν [*viam*] iam vocabit. Ἐνεκαίνισεν, *dedicavit*, *initiavit*. Vide supra 9: 8.

Ὁδὸν πρόσφατον, *viam novam*] Est πρόσθεσις [*appositio*]. Explicat enim illud quod εἴσοδον dixit. Et bene appellat *novam*, quod interpretare ut supra 9: 8. Πρόσφατος חדש Eccl. 1: 9. *Via nullius ante trita solo.*

Καὶ ζῶσαν, et viventem] Id est, ζωοποιοῦσαν [*vivificantem*], quam locutionem observavimus ad Ioh. 6: 50. Via ista dura et aspera videtur, quia saepe etiam in mortem nos trahit: sed vere ad vitam ducit, eamque aeternam.

Διὰ τοῦ καταπετάσματος, τουτέστι, τῆς σαρκὸς αὐτοῦ, per velamen, id est, carnem suam] Diximus modo ad 9: 11, corpus Christi totum vocari σκηνήν [*tabernaculum*]. Eius autem pars extima est *caro*, sicut *velum* σκηνῆς. In Sanctuarium interius pervadi non poterat nisi velo isto adaperto, id est, carne perrupta. Διὰ τοῦ καταπετάσματος, מבית לפרכת, Lev. 16: 2.

21. *Καὶ ἱερέα μέγαν ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ, et Sacerdotem magnum propter domum Dei*] Nempe ἔχοντες [*habentes*]. Non ius tantum illud accepimus, sed et perpetuum habemus commendatorem rerum nostrarum. Is curam gerit Ecclesiae quae *domus Dei* dicitur. Ἐπὶ cum accusativo saepe apud Graecos idem valet quod *propter*, sicut et על Hebraeum.

22. Προσερχώμεθα, *accedamus*] Colamus nempe Deum. Supra 4: 16, 7: 25, hic supra 1.

Μετὰ ἀληθινῆς καρδίας, *animo sincero*] Pietate non ficta. Idem dicitur ἐν ἁπλότητι καρδίας [*cum animi simplicitate*] Eph. 6: 5, Col. 3: 22. Non καρδίᾳ πονηρᾷ [*mente mala*], de qua supra 3: 12.

Ἐν πληροφορίᾳ πίστεως ἐῤῥαντισμένοι τὰς καρδίας ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς, *per plenam fidem purgantes corda a conscientia mala*] Per fidem enim purgantur corda, 1 Petr. 1: 22. Πληροφορία πίστεως, *plenitudo fidei* hic di-

citur fides talis, quae hominem totum impleat, quae nihil relinquat vacui. Vide Col. 2: 2, 1 Thess. 1: 5, supra 6: 11. *Συνείδησις πονηρὰ* hic dicitur *animus mali sibi conscius:* sicut contra *συνείδησις ἀγαθὴ* [*conscientia bona*] Act. 23: 1, 1 Tim. 1: 5, 19, 1 Petr. 3: 16. Per *conscientiam* autem *malam* sive *mali*, intelliguntur ipsa peccata, vocabulo effecti sumpto pro causa. Pro *ἐῤῥαντισμένοι* in Manuscripto est *ῥεραντισμένοι* ex dialecto, ut puto, aliqua.

23. *Καὶ λελουμένοι τὸ σῶμα ὕδατι καθαρῷ, et ablavantes corpus aqua munda*] Neque cor mala cogitet, neque corpus mala exsequatur; sed purum sit utrumque vi doctrinae purissimae, quae et per *aquam* significata est in Veteri Testamento (ut diximus ad Ioh. 3: 5) et nunc in baptismo continetur. Par monitio ad puritatem *carnis* et *spiritus* est 1 Cor. 7: 1. Est autem allusio ad locum Lev. 16: 4. ורחץ במים את־בשרו [*Lavabit aquis carnem suam*], ubi LXX, *λούσεται ὕδατι πᾶν τὸ σῶμα*. Vide praeceptum Iubens XCI et Vetans CCCIV.

Κατέχωμεν τὴν ὁμολογίαν τῆς ἐλπίδος ἀκλινῆ, teneamus spei nostrae professionem nihil inclinatam] Hoc ideo dicit, quia quidam iam malorum metu a professione defecerant. Vide et supra 3: 1, 4: 14. Et egregie commendavit professionem addito spei nomine, ut et 1 Petr. 3: 15. Illa professio spem vitae aeternae habet comitem. *Ἀκλινῆ, nihil inclinatam, nihil nutantem.* Hoc quoque non frustra addit, quia erant et qui non deseruerant professionem, sed in ea vacillabant.

Πιστὸς γὰρ ὁ ἐπαγγειλάμενος, fidelis enim est qui promisit] Sic et dicto loco 2 Cor. 7: 1 admonitio fundatur in *promissis*. Si nos Deum non fallimus, Deus non fallet. Sic et 1 Thess. 5: 24, 2 Thess. 3: 3. Haec autem scribenda aut legenda *κατὰ παρένθεσιν* [*per interpositionem*]. Nam continuatur deinde sermo.

24. *Καὶ κατανοῶμεν ἀλλήλους εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης καὶ καλῶν ἔργων*] *Observemus alii aliorum actus, ut si qui languescant, eos excitemus ad dilectionem et pia facta. Κατανοεῖν, observare* Ps. 22: 19. *Παροξύνειν* vox est media, quae ex adiectis hic in bonam partem sumitur, ut et Prov. 6: 3. Vertere licet cum Glossario *exacuere, stimu-*

mulare. Sic παροξύνειν ἐπὶ μάχην [*provocare ad pugnam*] est apud Plutarchum.

25. Μὴ ἐγκαταλείποντες τὴν ἐπισυναγωγὴν ἑαυτῶν, *non deserentes conventus nostros*] Id est, ἀλλήλων, ut 1 Cor. 6: 7 et alibi. Ἐπισυναγωγὴ, *congregatio in unum locum* 2 Macc. 2: 7. Sic et συναγωγὴ Iac. 2: 2. *Deserere conventus* est initium quoddam defectionis. Contra in Ecclesiis Deus auget sua dona. Ideo in literis Ignatii paria monita habemus. Ad Polycarpum: Πυκνότερον συναγωγαὶ γινέσθωσαν [*Crebrius fiant conventus*]. Ad Ephesios: Σπουδάζετε οὖν πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν Θεοῦ καὶ δόξαν· ὅταν γὰρ συνεχῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γένησθε, καθαιροῦνται αἱ δυνάμεις τοῦ Σατανᾶ, καὶ ἄπρακτα αὐτοῦ ἐπιστρέφει τὰ πεπυρωμένα βέλη πρὸς ἁμαρτίαν· ἡ γὰρ ὑμετέρα ὁμόνοια καὶ σύμφωνος πίστις, αὐτοῦ μὲν ἐστιν ὄλεθρος, τῶν ὑπασπιστῶν αὐτοῦ βάσανος [*Date igitur operam ut ad laudandum Deum gratiasque eidem agendas saepius in unum conveniatis: vobis enim frequenter in unum convenientibus extenuantur Satanae vires, irritaque ad ipsum redeunt ignita ipsius peccatorum iacula. Unanimitas etenim vestra concorsque fides ipsius quidem est pernicies, tormentum autem ipsius satellitum*].

Καθὼς ἔθος τισὶν, *quae est quibusdam consuetudo*] Didicerat iam aliquos id fecisse, ideo metuit ne exemplum latius serpat.

Ἀλλὰ παρακαλοῦντες] Nempe ἑαυτοὺς [*vosmetipsos*], quod ex praecedenti repetendum. Etiam in hoc *alii alios hortamini*, ne conventus deserantur.

Καὶ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ βλέπετε ἐγγίζουσαν τὴν ἡμέραν, *et tanto magis quanto videritis magis appropinquare diem*] Vide quae dicta supra 9: 26.

26, 27. Ἑκουσίως γὰρ ἁμαρτανόντων ἡμῶν μετὰ τὸ λαβεῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, οὐκ ἔτι περὶ ἁμαρτιῶν ἀπολείπεται θυσία· φοβερὰ δέ τις ἐκδοχὴ κρίσεως, καὶ πυρὸς ζῆλος ἐσθίειν μέλλοντος τοὺς ὑπεναντίους, *voluntarie enim peccantibus nobis post acceptam notitiam veritatis, iam non relinquitur pro peccatis victima: sed terribilis quaedam exspectatio iudicii et ignis aemulatio quae consumtura est adversarios*] Citat hunc locum Clemens Alexandrinus Strom. II ut probet post baptismum unam tantum

poe-

poenitentiam admitti, aitque: *Αἱ δὲ συνεχεῖς καὶ ἐπάλληλοι ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασι μετάνοιαι οὐδὲν τῶν καθάπαξ μὴ πεπιστευκότων διαφέρουσιν, ἢ μόνῳ τῷ συναισθέσθαι ὅτι ἁμαρτάνουσι· καὶ οὐχ οἶδ᾽ ὁπότερον αὐτοῖν χεῖρον, ἢ τὸ εἰδότα ἁμαρτάνειν, ἢ μετανοήσαντα ἐφ᾽ οἷς ἥμαρτεν, πλημμελεῖν αὖθις* [*Quos autem, cum crebro peccent, identidem poenitet, hi ab iis, qui prorsus nec crediderunt nullâ aliâ re differunt, nisi quod peccare se sentiunt. Nec utrum deterius sit scio, scientem prudentem peccare, an, cum peccati poenituerit, relabi*]. Non dispari sensu hunc locum producit Theodoretus libro XII. contra Graecos. Quae utiliter dici ad homines absterrendos ab iteratione criminum, et disciplinae veteris Ecclesiae satis congruere agnosco. Ceterum quae hic antecedunt de *professione retinenda*, me eo ducunt, ut haec eodem modo interpreter quomodo ea quae supra habuimus 6: 4, et *ἁμαρτάνειν* accipiam pro *reiicere Christianismum*, sicut *ἁμαρτήσαντες* dicuntur supra 3: 17, *ii qui Legem reiiciebant*, et 2 Petr. 2: 4, *Angeli defectores*. Additum autem *ἑκουσίως*, quia tales ignorantiam culpae suae obtendere nequeunt. Ii autem qui sic *a Christianismo deficiunt et Christi sanguinem pro profano sanguine habent*, ut mox dicitur, per nullas *victimas* alias ad bonam frugem revocabuntur, ut veniam consequi possint. *Λαβεῖν ἐπίγνωσιν ἀληθείας* idem quod *φωτισθῆναι* supra 6: 4. *Ἐπίγνωσις* non est qualiscunque, sed *experimentalis* quaedam *cognitio*. Vide Eph. 1: 17, 4: 13, Phil. 1: 9, Col. 1: 10, 2: 2, 3: 10, 1 Tim. 2: 3, 2 Tim. 2: 25, 3: 7, Tit. 1: 1, Philem. 6. *Ἐκδοχὴ κρίσεως* locutione Hebraea *iudicium expectandum*. Poena eos manet horribilis *πυρὸς ζῆλος* est *ira Dei per ignem se exserens*. Vice versa *πῦρ ζήλου* dixit Ezechiel 36: 5, Sophonias 1: 18, 3: 8. Sic dicimus pro eodem *φλὸξ πυρὸς* et *πῦρ φλογὸς* [*flamma ignis, ignis flammae*]. Ignis dicitur *comedere* אכל, ut Esai. 30: 27, Ier. 5: 14 et alibi. *Τοὺς ὑπεναντίους* nempe Dei, ut Esai. 59: 18, Nah. 1: 2. Respici videtur historia quae est Num. 16: 35, Lev. 10: 2.

28. *Ἀθετήσας τις νόμον Μωϋσέως, violans quis Legem Mosis*] *Ἀθετεῖν* hic est *violare* Legem, ut Ezech. 22: 26

et

et alibi. Intellige autem hoc de criminibus quibus mortis poena in Lege constituta est.

Χωρὶς οἰκτιρμῶν, sine miseratione] *Ἀπαραίτητος ἡ κόλασις* [*poena indeprecabilis est*], ut ex Iosepho alibi attulimus. Neque Rex, neque Senatus ignoscendi habebant potestatem.

Ἐπὶ δυσὶν ἢ τρίσι μάρτυσιν, duobus vel tribus testibus] Id est, si res ad cognitionem Iudicum perveniat, Deut. 17: 6. Dei autem cognitionem nemo effugit.

Ἀποθνήσκει, moritur] Gladio, lapidatione, strangulatione aut igne.

29. *Πόσῳ δοκεῖτε χείρονος ἀξιωθήσεται τιμωρίας, quanto putatis deteriora mereri supplicia*] Nam et crimen est gravius, ut iam dicet, et Deus in sua manu poenas habet, ad quas nulla potentia humana potest pertingere. Et eleganter interiicitur illud δοκεῖτε. *Quid ipsi putatis ea de re?* Sicut ἄξιος, ita ἀξιόω vox est media, et tam ad poenas quam ad praemia refertur.

Ὁ τὸν υἱὸν Θεοῦ καταπατήσας, Filium Dei proculcans] Proculcans tanquam inutilem, בעט, 1 Sam. 2: 29.

Καὶ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης κοινὸν ἡγησάμενος] *Sanguinem illum, in quo sancitum est foedus, habens pro sanguine profano:* morte dignum Christum pronuncians tanquam Dei nomine abusum. Hoc est quod supra 6: 6 dictum est *iterum crucifigere et infamare.*

Ἐν ᾧ ἡγιάσθη, per quem sanctificatus erat] Aoristus hic pro plusquamperfecto ponitur: per quem sanguinem ipsi a vitiis purgati sanctique facti fuerant.

Καὶ τὸ πνεῦμα τῆς χάριτος ἐνυβρίσας] *Spiritum illum, quem summo Dei beneficio acceperant, contumelia afficiens:* nullius pretii aestimans tantum donum, quo se ipse it privatum. Vide hic etiam eos qui Spiritum acceperant, qui nisi iustificatis non dabatur, defectores fieri posse. Vide 1 Thess. 5: 19.

30. *Οἴδαμεν γὰρ τὸν εἰπόντα, scimus enim quis dixerit*] Cogitemus quis et quantus, Deut. 32: 35.

Ἐμοὶ ἐκδίκησις, ἐγὼ ἀνταποδώσω, mihi vindicta, ego retribuam] Nam et ibi de Dei desertoribus agitur. Verba ex Hebraeo sumpta, ut et a Paulo Rom. 12: 19, qui et ipse alia eius capitis verba aptat Christi temporibus Rom. 10: 19.

31. *Καὶ πάλιν, Κύριος κρινεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ, et iterum, Dominus vindicabit populum suum*] Et hoc ex LXX, Psalmo qui apud Hebraeos 135: 14. *Κρίνειν* ibi est *vindicare*. Sic etiam ultionem Deus sumet de iis qui Ecclesiam contempsere.

Φοβερὸν τὸ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος, horribile est incidere in manus Dei vivi] Nam cum in aeternum vivat, in aeternum etiam potest punire. Vide supra 10: 14. *Incidere in manus* est poenas dare, 2 Sam. 24: 14, Sir. 2: 18.

32. *Ἀναμιμνήσκετε δὲ τὰς πρότερον ἡμέρας, reminiscimini pristinos dies*] Excitat ipsos ad fortitudinem suo ipsorum exemplo. Simile in Apoc. 2: 3.

Ἐν αἷς φωτισθέντες, quibus illuminati] Accepta primum Euangelii luce. Vide supra 6: 4.

Πολλὴν ἄθλησιν ὑπεμείνατε παθημάτων, magnam cum rebus adversis sustinuistis luctam] Sic *ἀγωνίζεσθαι* usurputur Col. 1: 29. Et hic *ἀγῶνα* Graecam vocem posuit Syrus, *luctam cum rebus adversis*. Nam *παθήματα* dicuntur omnis generis adversa, Rom. 8: 18, 2 Cor. 1: 6, 7, Col. 1: 24, Phil. 3: 10, supra 2: 9, 10.

33. *Τοῦτο μὲν*] *Partim*. Nam sic Demosthenes et Graeci alii per *τοῦτο μὲν* et *τοῦτο δὲ* exprimunt, quod Latini per geminum *partim*.

Ὀνειδισμοῖς τε καὶ θλίψεσι θεατριζόμενοι] Id est, *θέατρον γενόμενοι*, ut loquitur Paulus 1 Cor. 4: 9. *Spectaculum fuistis omnibus per ingesta vobis probra et damna*. Ita recte hic Syrus.

Τοῦτο δὲ, κοινωνοὶ τῶν οὕτως ἀναστρεφομένων γενηθέντες, partim socii eorum qui in talibus versabantur fuistis] Id est, ut mox exponet, *συμπαθήσαντες*. Significat eos et dolore tactos et fratrum malis, et succurrisse eos quantum poterant laborantibus, deprecando pro iis et necessaria subministrando. *Τῶν οὕτως ἀναστρεφομένων, eorum qui in malis talibus versabantur*. Sic *κακὴ ἀναστροφὴ* [*mala conditio*] 2 Macc. 5: 8.

34. *Καὶ γὰρ τοῖς δεσμοῖς μου συνεπαθήσατε, nam et vinculorum meorum miserti estis*] Probat duo quae posuerat membra, sed inverso ordine. Legendum, ut in Manuscripto est, *τοῖς δεσμίοις συνεπαθήσατε* [*vinctorum miserti*

es-

estis], quomodo infra 13: 2, μιμνήσκετε τῶν δεσμίων [*memento vinctorum*]. Et apparet hic ita legisse Syrum et Latinum. Post Stephani mortem vehementer vexati fuere illi in Iudaea Christiani, ut videre est Act. 11: 19, 1 Thess. 2: 14.

Καὶ τὴν ἁρπαγὴν τῶν ὑπαρχόντων ὑμῶν μετὰ χαρᾶς προσεδέξασθε, et rapinam bonorum vestrorum cum gaudio tulistis] Nempe per plebis seditiones quae saepe ex odio religionis oriri solent. *Cum gaudio*, nempe quod summum honorem existimarent ob Christum pati, Act. 5: 41, Matth. 5: 12, Iac. 1: 2.

Γινώσκοντες ἔχειν ἑαυτοῖς κρείσσονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς καὶ μένουσαν, scientes habere vobis ipsis meliores et manentes opes in coelis] In Glossario, ὕπαρξις, *substantia, opes*. Usurpat Polybius et alii, etiam Graeci interpretes Veteris Testamenti, ut Prov. 13: 2, 18: 2, 19: 14, Ier. 9: 10, 2 Par. 35: 7, Esdr. 10: 8, Dan. 11: 13, 24, 28. Intelligit autem bona vitae aeternae, quae et thesauri nomine vocantur Matth. 6: 20, 19: 21, Marc. 10: 21, Luc. 12: 33. Sic et sapientiae adesse dicitur הון עתק *substantia durabilis*, Prov. 8: 18. Dicuntur autem rem habere ad quam ius habent, loquendi genere etiam Iurisconsultis usitato. In Manuscripto est ἔχειν ἑαυτοὺς [*habere vos*] pari sensu, et deest ἐν οὐρανοῖς, ut et in Latino. Ἑαυτοὶ apud Graecos omnis personae est. Vide supra 25.

35. *Μὴ ἀποβάλητε οὖν τὴν παῤῥησίαν ὑμῶν, nolite itaque amittere libertatem vestram*] Ita hic appellat liberam Christianismi professionem: ut Marc. 8: 32, Act. 4: 13, 29, 31 et alibi.

Ἥτις ἔχει μισθαποδοσίαν μεγάλην] *Ius habet ad magna praemia*. Vocem μισθαποδοσίας et supra usurpavit hic Scriptor 2: 2, et usurpaturus est infra 11: 26. In Glossario, μισθαποδοσία, *mercedis retributio*.

36. *Ὑπομονῆς γὰρ ἔχετε χρείαν, patientia enim vobis necessaria est*] Non sufficit coepisse, perstandum est, Matth. 10: 22, 24: 13, Marc. 13: 13, Luc. 21: 19, Rom. 2: 7.

Ἵνα τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ποιήσαντες κομίσησθε τὴν ἐπαγγελίαν, ut voluntatem Dei facientes reportetis promissum] Ποιήσαντες nempe ad finem usque. *Κομίζειν* verbum valde proprium ad significandam boni aut mali perceptionem ex prae-

praecedente promisso aut comminatione, 2 Cor. 5: 10, Eph. 6: 8, Col. 3: 25, infra 11: 19, 39, 1 Petr. 1: 9, 5: 4, 2 Petr. 2: 13. Et ἐπαγγελία hic rursum pro *re quae promissa est*, ut Luc. 24: 49, Act. 1: 4, Gal. 3: 22, supra hic 6: 15, 9: 15.

37. *Ἔτι γὰρ μικρὸν ὅσον ὅσον, ὁ ἐρχόμενος ἥξει καὶ οὐ χρονιεῖ, adhuc enim aliquantulum, qui venturus est veniet nec tardabit*] Priora verba sunt Scriptoris nostri: sequentia ex LXX Abac. 2: 3. *Μικρὸν ὅσον, ὀλίγον ὅσον* frequentia apud Graecos. Repetere autem bis illud ὅσον ex more est Hebraeorum. Similis locutio Ier. 23: 3. *Is qui venturus est veniet, nec tardabit:* nempe ignis in sensu vulgari, in sensu sublimiore Christus Mundum iudicaturus. Idem dicit quod supra 25. Sic et Petrus fideles solatur, quod mala illorum ad breve tempus durent, 1 Petr. 1: 6, 5: 10.

38. *Ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται*] *Qui bonus rectusque est, is vivet*, id est manebit, *in fide sua*, ut est in Hebraeo, aut ἐκ πίστεώς μου [*ex fide mea*] ut est in Graeco, et hic legit Syrus, id est, *per fidem in me vivet*, id est, semet sustentabit, respirabit per fidem, per exspectationem promissorum. Vide quae diximus ad Abac. et ad Rom. 1: 17. In Manuscripto ὁ δὲ δίκαιός μου [*iustus autem meus*], et ita scriptum in multis Codicibus Graecis Abacuci. Et hanc lectionem tum in Abacuco, tum hoc loco sequitur Eusebius Demonstr. VI. 14. Legerunt ergo LXX צדיקי.

Καὶ ἐὰν ὑποστείληται οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ, quod si quis defecerit, is displicebit animae meae] Invertit verborum ordinem. Nam in Propheta haec praecedunt, et apparet ad illud ἐὰν ὑποστείληται subaudiri τις [*quis*]. Legerunt autem LXX Interpretes, quos hic Scriptor sequi amat, non עפלה [*effert se*], sed עלפה [*deficit*], et non נפש [*anima*], sed נפשי [*anima mea*], sensu sane optimo. עלף, ut ad Abacucum diximus, verti solet per ἐκλείπειν et ὀλιγοψυχεῖν: eundem sensum habet ὑποστέλλεσθαι· est enim *minus facere quam rectum est*, Act. 20: 20. Hoc dicit Deus: *Si quis exspectando defatigetur et propterea exspectare bona illa promissa desinat, is mihi summopere displicebit.*

Ἡμεῖς

Ἡμεῖς δὲ οὐκ ἐσμὲν ὑποστολῆς εἰς ἀπώλειαν, ἀλλὰ πίστεως εἰς περιποίησιν ψυχῆς, nos autem non sumus defectionis in perditionem, sed fidei in acquisitionem animi] Subauditur *τέκνα* [*filii*], quod et in Latinis Codicibus quibusdam addita voce *filii* expressum reperimus. *Τέκνα ὑποστολῆς ii qui deficiunt: τέκνα πίστεως ii qui credunt: et pergunt credere.* Et *εἰς* utrobique exitum rei significat, ut ל Hebraeum. *Περιποίησις ψυχῆς* est id, quod *κτᾶσθαι ψυχὴν* dicitur Luc. 21: 19, *εὑρίσκειν* Matth. 16: 25, *σώζειν* Marc. 8: 35, Luc. 9: 24, *φυλάσσειν* [*possidere, invenire, servare, custodire*] Ioh. 12: 25. De voce *περιποιήσεως* vide quae diximus ad Eph. 1: 14, 1 Thess. 5: 9, 2 Thess. 2: 14.

CAPUT XI.

1. *Ἔστι δὲ πίστις, est autem fides*] Cum per Abacuci locum *fidei* incidisset mentio, voluit Scriptor hic magna eius praeconia congerere: non quod sola fides sufficiat ad consequendam salutem, sed quod ex fide nascatur et iustitia et sanctitas illa cui vita aeterna promittitur. Ideoque ostendit fidem semper a Deo et piis hominibus factam maximi. *Fides radix Legis*, aiunt Rabbini Bacchai et Channanel. Fidem autem intelligit eam qua Dei dictis creditur atque fiditur. Neque enim de fide in Christum agit, cum veterum temporum exempla profert, sed de fide in Deum, cuius species excellentissima est fides illa Euangelica, quae ita est fides in Christum ut simul sit fides in Deum, quia quae dixit Christus ea dixit Dei nomine. Vide Ioh. 14: 1. Describit autem fidem partim per effectus, partim per causas, idque per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*].

Ἐλπιζομένων ὑπόστασις] *Rerum sperandarum firma quaedam exspectatio.* Nam et sic supra habuimus vocem *ὑποστάσεως* 3: 14, et ibi diximus vocem Hebraeam תוחלת modo verti per vocem *ἐλπίδος* [*spei*], modo efficacius per vocem *ὑποστάσεως*. Vide et 2 Cor. 9: 4. Sic fortitudinem Coclitis *ὑπόστασιν* vocat Polybius. *Tota fidei substantia*, ait Tertullianus de Cultu foeminarum II.

Πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων, rerum argumentum non apparentium] Id est, nascitur fides ex diligenti examine eorum quae dicuntur de rebus, quae sub sensum non cadunt. Qualia sunt proles ex uxore sterili, divitiae illae futurae, de quibus supra 10: 35, et alia similia. In Glossario, *ἔλεγχος, indicium, probatio.* Ita Herodotus, Thucydides, Plato, Isocrates saepe vocem hanc usurpant. Sic apud Xenophontem, *ἐλέγχεται γελοῖος ὤν, convincitur esse ridiculus.* Et hinc in Dialecticis *ἔλεγχοι, rationes explorandi, argumenta.* Est haec delineatio quaedam fidei ex effectis et ex causis, ut diximus. Videamus et alias. Sirachidae *πίςις ἀρχὴ κολλήσεως Θεοῦ* [*fides initium coniunctionis, qua Deo agglutinamur*], 25: 17. Epicuro *πίςις πρόληψις διανοίας* [*fides est praesumtio mentis*]. Straboni, *περὶ τὸ ὂν ςάσις* [*firma persuasio de veritate*]. Basilidi, *ψυχῆς συγκατάθεσις τῶν μὴ κινούντων τὴν αἴσθησιν διὰ τὸ μὴ παρεῖναι* [*assensus animi de rebus quae quia non adsunt, non movent sensum*]. Clementi Alexandrino Strom. II, *συγκατάθεσις ἰσχυρῷ τινι* [*assensio rei cuidam firmae*]. Item, *ὑπόληψις ἑκούσιος, καὶ πρόληψις εὐγνώμονος προκαταλήψεως* [*opinio spontanea bonaeque opinionis praesumtio*]. Deinde, *ἰσχὺς εἰς σωτηρίαν καὶ δύναμις εἰς ζωὴν αἰώνιον* [*vis ad salutem et potentia ad vitam aeternam*]. Et quia spes hic ponitur ut fidei effectus non male huc adferam et Philonis locum de Praemiis et Poenis: *Τὴν δὲ ἀναγκαιοτάτην σποράν ἐπισκεπτέον, ἣν ὁ ποιητὴς ἐν ἀρετώσῃ χώρᾳ κατέσπειρε λογικῇ ψυχῇ. Ταύτης δὲ ὁ πρῶτος σπόρος ἐςὶν ἐλπὶς ἡ πηγὴ τῶν βίων. Ἐλπίδι γὰρ κέρδους ὁ χρηματιςὴς ἐπαποδύεται πολυτρόποις ἰδέαις πορισμῶν. Ἐλπίδι δὲ ὁ ναύκληρος εὐπλοίας περαιοῦται τὰ μακρὰ πελάγη. Ἐλπίδι δόξης καὶ ὁ φιλότιμος αἱρεῖται πολιτείαν καὶ κοινῶν πραγμάτων ἐπιμέλειαν. Δι' ἐλπίδα βραβείων καὶ ςεφάνων, καὶ οἱ τῶν σωμάτων ἀθληταὶ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας ἀθλοῦσιν. Ἐλπὶς εὐδαιμονίας καὶ τοὺς ἀρετῆς ζηλωτὰς ἐπαίρει φιλοσοφεῖν, ὡς ταύτῃ δυνησομένους καὶ τὴν τῶν ὄντων φύσιν ἰδεῖν, καὶ δρᾶσαι τὰ ἀκόλουθα πρὸς τὴν τῶν ἀρίςων βίων θεωρητικοῦ τε καὶ πρακτικοῦ τελείωσιν, ὧν ὁ τυχὼν ἐςὶν εὐθὺς εὐδαίμων* [*Nunc consideremus sementem cumprimis necessariam, quam ille conditor in anima rationis capace velut in foecundo solo fecit: in hac*

hac enim sata est spes, a qua veluti fonte varia vitarum genera orta. Spe enim lucri mercator nullum non quaestum occipit. Spe inductus nauclerus, fore ut feliciter naviget, vasta maria traiicit. Spe honorum ambitiosus accedit ad rempublicam, et se adduci patitur, ut, quae publice profutura sunt, curet. Spe praemii ac coronae athletae gymnica certamina obeunt. Beatitudinis spes virtutis amore incensos ad sapientiae studium incitat: dum hac se consecuturos sperant ut et naturam rerum norint, et quae ad activae et contemplativae vitae, quae sunt duo optima vitarum genera, perfectionem conferunt, agant: cui quae obtigerint ei extemplo beatum esse obtigit]. Et mox: *Μόνος δ' ἀποδοχῆς ἄξιος ὁ ἀναθεὶς τὴν ἐλπίδα Θεῷ, καὶ ὡς αἰτίῳ τῆς γενέσεως αὐτῆς, καὶ ὡς ἀσινῆ καὶ ἀδιάφθορον ἱκανῷ μόνῳ διαφυλάξαι* [*Solus recte facit, qui in Deo spem suam omnem ponit, qui et ut essemus fecit, et solus potest id quod fecit integrum atque incorruptum servare*]. Eidem Philoni libro de Confusis linguis *πίστις* dicitur *ὀχυρωτάτη καὶ βεβαιοτάτη διάθεσις* [*constitutio omnium firmissima atque constantissima*]. Idem de Herede rerum divinarum: *Τὸ μηκέτι ζητεῖν πεπιστευκότος ἔργον* [*Nihil sciscitari opus est credentis*]. Ibidem pro *ἐπίστευσε* [*credidit*] posuit *βεβαίως κατείληφε* [*firmiter comprehendit*]. Apud eundem libro de Abrahamo: *Μόνον οὖν ἀψευδὲς καὶ βέβαιον ἀγαθὸν, πίστις, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν πίστις, παρηγόρημα βίου, πλήρωμα χρηστῶν ἐλπίδων, ἀφορία μὲν κακῶν, ἀγαθῶν δὲ φορὰ, δεισιδαιμονίας ἀπόγνωσις, εὐσεβείας γνῶσις, εὐδαιμονίας κλῆρος, ἐν ἅπασι βελτίωσις. Ἐπερηρεισμένη τῷ πάντων αἰτίῳ, καὶ δυναμένῳ μὲν πάντα, βουλομένῳ δὲ τὰ ἄριστα* [*Nullum est ergo aliud constans bonum, nullum quod habentem non fallat, praeter fidem, in Deum (inquam) fidem, quae et vitae solatium est, et spe bona ut alamur, facit. A fide, cum malum proveniat nullum, bona omnia laeta segete prodeunt: haec superstitionem pellit, pietatem asserit, beatitudinis quasi haereditas est: haec omnia in melius provehit, omnium auctori innixa, qui et potest omnia, et vult optima*]. Ibidem mox *τὴν πίστιν πρὸς τὸ ὂν* [*fidem erga eum qui est*] vocat *τὴν βασιλίδα τῶν ἀρετῶν* [*reginam virtutem*]. Pertinent ad hanc rem et verba quae

quae Iosephus Antiq. II. 6 tribuit Mosi in transitu maris Erythraei: *Οὐδὲ ἀνθρώποις καλῶς τὰ παρόντα πεπολιτευμένοις πρὸς ἡμᾶς δίκαιον ἀπιστεῖν, ὡς οὐχ ὁμοίοις ἐσομένοις πρὸς τὰ μέλλοντα· τῆς δὲ τοῦ Θεοῦ νῦν ἀπογινώσκειν ὑμᾶς προνοίας μανίας ἔργον ἂν εἴη, παρ' οὗ πάνθ' ὑμῖν ἀπήντηκεν, ὅσα δι' ἐμοῦ πρὸς σωτηρίαν, καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς δουλείας οὐδὲ προσδοκῶσιν ὑπέσχετο· μᾶλλον δὲ χρῆν ἐν ἀπόροις γεγενημένους βοηθὸν ἐλπίζειν τὸν Θεόν* [*Si homo aliquis res vestras bene ac prudenter hactenus administrasset, oportebat et in posterum similem eius curam et diligentiam exspectare: nunc postquam Deus ipse gubernandos vos suscepit, quantae insaniae fuerit eius opem non sperare, qui per me ultro vobis praestitit quicquid ad vestram salutem ac libertatem nec opinantibus promiserat, imo haec ipsa difficultas et angustia magis vos ad sperandum accendere debuerat*]. Deinde: *Οὐ γὰρ ἐπὶ μικροῖς τὸ θεῖον τὴν ἑαυτοῦ συμμαχίαν οὖσαν εὔνουν δίδωσιν, ἀλλ' ἐφ' οἷς ἀνθρωπίνην ἐλπίδα μὴ βλέποι πρὸς τὸ κρεῖττον παροῦσαν· ὅθεν τοιούτῳ βοηθῷ πεπιστευκότες, ᾧ δύναμις καὶ τὰ μικρὰ ποιῆσαι μεγάλα, καὶ τῶν τηλικούτων ἀσθένειαν καταψηφίσασθαι, μὴ καταπεπλῆχθαι τὴν Αἰγυπτίων παρασκευὴν, μηδὲ ὅτι θάλασσα κατόπιν ὑμῖν, ὄρη τε φυγῆς ὁδὸν οὐ παρέχοντα διὰ τοῦτο ἀπογινώσκετε τῆς σωτηρίας· γένοιτο γὰρ ἂν καὶ ταῦθ' ὑμῖν πεδία τοῦ Θεοῦ θελήσαντος, καὶ γῆ τὸ πέλαγος* [*Non enim in parvis rebus Deus propitius auxilium afferre solet, sed tum potissimum quando spei superest minimum. Ergo huius ope freti, qui potest et ex parvis magna facere, et horum potentiam debilem reddere, ne terreamini Aegyptiorum apparatu, neque propter fugam mari et montibus impeditam animum despondete. Potest enim Deus et hos in planiciem et mare in terram vertere*]. Sumitur autem interdum fides ita ut obedientiam comprehendat quam efficit fides. Salvianus de Gubernatione Dei III: *Quid igitur credulitas, vel fides? Opinor fideliter hominem Christo credere, id est, fidelem Deo esse, hoc est fideliter Dei mandata servare.*

2. *Ἐν ταύτῃ γὰρ ἐμαρτυρήθησαν οἱ πρεσβύτεροι*, *per hanc enim testimonium adepti sunt Seniores*] *Πρεσβύτεροι* hic sunt, qui הקדמני 1 Sam. 24: 14. *Veteres illi egregii viri,*

— *οἵ πρόπερον ποτ' ὄλοντο,*

[— *qui iam pridem obiere*], ait

ait Simonides. Sicut hic *Seniores* sunt Veteres, ita Tacito *vetus* saepe est senex aut aetate provectior aliis. Sunt enim ista vicini significatûs, nisi quod frequentius *senex* ad spatium vitae hominis unius, *vetus* ad Mundi tempora refertur. Ἐν ταύτῃ, id est, *per hanc fidem*. Ἐμαρτυρήθησαν, *testimonium adepti sunt, a Deo* scilicet, *bonum atque honorificum.* Pari modo Act. 6: 3, ἄνδρας ἐξ ὑμῶν μαρτυρουμένους, *viros de quibus bene omnes testantur.* Sic et Act. 10: 22, 16: 2, 22: 12.

3. Πίστει νοοῦμεν κατηρτίσθαι τοὺς αἰῶνας, *fide comprehendimus aptata esse secula*] Per αἰῶνας hic ut supra, intelligit *totum hoc universum*, ita ut nunc distinctum in sua membra, Coelum, Terram. Mare, Sidera, Saxa, Plantas, Animantia, Homines. Eos ait κατηρτίσθαι, id est, *in ordinem certamque speciem digesta.* Eodem sensu καταρτίζειν pro Hebraeo כון habemus Ps. 74: 16 et 89: 38. Hoc dicit fide nos *comprehendere*, id est, per Dei revelationem factam Adamo, Abrahamo et aliis, ac deinde per manus traditam et a Mose Prophetisque conscriptam, Gen. 1 toto capite, 14: 19, 20: 11, 31: 16, Neh. 9: 6, Iob. 12: 9, Ps. 89: 12, 102: 26, 115: 16, 135: 6, 136: 4, Esai. 37: 16, 40: 26, 42: 5, 45: 7, 12, 48: 13, 66: 2, Ier. 10: 16, 27: 5, 32: 17, 51: 15, Zach. 12: 1. Argumenta a Philosophis producuntur speciosa in utramque partem: nec omnium est de eorum vi diiudicare. Iustinus ad Diognetum de Deo agens: Αὐτὸς ἑαυτὸν ἐπέδειξεν, ἐπέδειξε δὲ διὰ πίστεως ᾗ μόνῃ Θεὸν ἰδεῖν συγκεχώρηται [*Se ipse dedit conspiciendum, conspiciendum per fidem, per quam solam Deum videre concessum est*].

Ῥήματι Θεοῦ] *Iussu Dei.* Ita enim sumi ῥῆμα ostendimus Hebr. 1: 3, Ps. 33: 9.

Εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, *ita ut non ex conspiciendis visibilia fierent*] Similis locutio 2 Macc. 7: 28, Ἀξιῶ σε τέκνον, ἀναβλέψαντα εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς πάντα ἰδόντα, γνῶναι ὅτι οὐκ ἐξ ὄντων ἐποίησεν αὐτὰ ὁ Θεὸς καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος [*Peto, nate, ut adspicias coelum et terram et omnia quae in eis sunt, et intelligas, non ex his quae sunt facta illa a Deo et hominum genus*]. Nos nunc videmus arbores ex arboribus gigni, animantia ex animantibus, ho-

homines ex hominibus. At primae illae arbores, prima animantia, primi homines non habuere ortum ex talibus, qualia nunc exsistunt atque conspiciuntur. Hoc ideo dicit ut eo facilius credamus, Deum exhibere posse quae non conspicimus. Vide infra 7. In Manuscripto est *τὸ βλεπόμενον ἐποίησε* [*visibile fecit*] nempe *τὸ πᾶν* [*omne*]. Tum vero *εἰς τὸ* hic valet *ita ut*.

4. *Πίστει πλείονα θυσίαν Ἄβελ παρὰ Κάϊν προσήνεγκε τῷ Θεῷ, fide maiorem victimam Abel quam Cain obtulit Deo*] Nota *θυσίαν* hic dici tam de frugibus quam de pecudibus, qua de re diximus ad Lev. 2, ad Marc. 9: 49, et hic supra 8: 3. *Πλείονα* hic valet *acceptiorem*, quomodo et Hebraei sumunt יתר. Sic ferme Matth. 6: 25, 12: 41, 42, Marc. 12: 33, Luc. 11: 31, 32, 12: 23. Et *παρὰ Κάϊν* intelligendum *παρὰ τῆς τοῦ Κάϊν* [*quam victima Cainis erat*], quomodo hic accepit Syrus. Tale est illud Plinii, *omnium triumphorum lauream adepte maiorem*. Subauditur enim *laureis*. Ideo autem *acceptiorem* dicit fuisse oblationem Abelis, quia fidem habuit. Credidit Deum repensare bona et mala facta, quod et diserte ad historiam addidit Paraphrastes Hierosolymitanus. Simile est quod ait Bacchai: *Deum in exitu ex Aegypto, non sanguinem respexisse adspersum postibus, sed Israelitarum fidem.*

Δι' ἧς ἐμαρτυρήθη εἶναι δίκαιος, per quam testimonium consecutus est ipsum esse iustum] Per fidem factus est iustus, et eius iustitiae accepit testimonium, a Deo nempe, ut sequitur. Est hic idem verbum *μαρτυρεῖσθαι*, de quo diximus supra 2.

Μαρτυροῦντος ἐπὶ τοῖς δώροις αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, testimonium perhibente muneribus eius Deo] Nempe igne coelitus misso super ea dona Deus ostendit Abelem, et propter Abelem eius oblationem sibi gratam esse, ut diximus ad Gen. 4: 4. Et ita hic Graeci Interpretes omnes, Gen. 4: 4, ubi in Hebraeo est אל־מנחתו [*ad oblationem eius*]: unde apparet olim מנחה fuisse nomen generis, quod in Lege est nomen speciei. Sic et sub Euangelio opera ex fide proficiscentia grata habet Deus.

Καὶ δι' αὐτῆς ἀποθανὼν ἔτι λαλεῖται] Manuscriptus ἔτι λαλεῖ. Nempe in Genesi, *Ob fidem mortuus adhuc ibi* lo-

loquitur, id est, sanguis eius ad Deum clamat, Gen. 4: 10. Est enim hic praesens pro praeterito, quod ita vivide ostenditur quasi praesens sit. Caedes Abelis a Deo vindictam exegit. Legendum ut dixi, ostendit id quod infra est 12: 24, *αἵματι ῥαντισμοῦ κρεῖττον λαλοῦντι παρὰ τὸν Ἄβελ* [*adspersionis sanguine melius loquente quam Abel*], ubi idem locus Geneseos respicitur. *Δι' αὐτῆς* hic valet idem quod *δι' αὐτήν*. Vide quae diximus supra 1: 2. Sensus vulgaris loci Geneseos apertus est; at sensus mysticus, pios post mortem vivere, quia et loquuntur. Philo, post tractatam hanc historiam libro Peiorem insidiari meliori: *Ζῇ γὰρ ὁ τεθνάναι δοκῶν, εἴγε καὶ ἱκέτης ὢν Θεοῦ καὶ φωνῇ χρώμενος εὑρίσκεται* [*Vivit enim qui mortuus existimatur, quandoquidem comperitur etiam Deum supplex alloqui*]. Paria ferme habet Ionathan ad dictum Geneseos locum.

5. *Πίστει Ἐνὼχ μετετέθη τοῦ μὴ ἰδεῖν θάνατον, καὶ οὐχ εὑρίσκετο, διότι μετέθηκεν αὐτὸν ὁ Θεὸς, fide Enochus translatus est, ne videret mortem, neque inveniebatur quia transtulerat eum Deus*] *Μετετέθη* de Enocho habet et Siracides 44: 16. Illa *καὶ οὐχ εὑρίσκετο* cum sequentibus sunt eius quod dixit probatio, ex textu Graeco Gen. 5: 24. Ita autem a Sapientibus intellectus fuit textus ille, ut crederetur Enochus a morte immunis servatus speciali privilegio. Samaritanus eo loco: *Accepit eum Angelus eius*. Onkelos: *Non occidit eum Deus*, id est, non passus est mori, cui locutioni similis 1 Reg. 17: 20. Ionathan: *Sublatus fuit et adscendit in coelum ex mandato coram Domino*. Iosephus: *Ἀνεχώρησε πρὸς τὸ θεῖον* [*Recessit ad Deum*]. *Translatus est in Paradisum*, Arabs hoc loco. Id magnum argumentum erat posse dari vitam hac meliorem.

Πρὸ γὰρ τῆς μεταθέσεως αὐτοῦ μεμαρτύρηται εὐηρεστηκέναι τῷ Θεῷ, ante translationem enim testimonium habuit ipsum placuisse Deo] Quod in Hebraeo dicitur, *ambulavit Enoch coram Deo*, id Graeci Gen. 5: 22 et 24 vertunt, *εὐηρέστησεν Ἐνὼχ τῷ Θεῷ* [*placuit Enoch Deo*]. Nec aliter Syrus Geneseos interpres. Proprie *ambulavit coram Deo* significat, *vacavit Deo, Deo operam dedit*. Chaldaeus tam de Enocho quam de Noe *ambulavit in timore*

Dei: qui autem tales sunt, Deo placent. Neutrum esse potest sine fide. Ideo sequitur hic,

6. *Χωρὶς δὲ πίστεως ἀδύνατον εὐαρεστῆσαι, sine fide enim fieri non potest ut quis placeat*] Nempe Θεῷ [*Deo*], quod ex praecedentibus repetendum. Huius dicti iam reddet rationem.

Πιστεῦσαι γὰρ δεῖ τὸν προσερχόμενον τῷ Θεῷ, ὅτι ἐστὶ, καὶ τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται, credere enim oportet accedentem ad Deum, ipsum exsistere et quaerentibus ipsum remunerare] Id est, Nemo religionem habebit ullam, nisi credat, et esse Numen aliquod aeternum atque omnipotens, et curam agere rerum humanarum, ita ut obedientibus sibi bona reddere velit. *Accedere ad Deum* est Deum colere, ut diximus supra 7: 25, 10: 22. *Quaerere* vero Deum בקש aut דרש est eas inire vias, per quas Dei favor obtineri possit, ut videre est Deut. 4: 29, Ier. 29: 13, Zach. 8: 21, 22, Amos. 5: 4, Ps. 10: 4, 40: 17. Etiam Cicero de Natura Deorum dixit, *nullam esse religionem, si nullam rerum humanarum procurationem habeant Dii.* Et Epictetus ad pietatem requirit duo quae hic habemus, nisi quod pro Deo Deos nominat, *ὀρθὰς ὑπολήψεις περὶ Θεῶν ἔχειν ὡς ὄντων καὶ διοικούντων τὰ ὅλα καλῶς καὶ δικαίως* [*rectas de Diis habere opiniones, ut sentias et esse eos, et bene iusteque administrare universa*]. Seneca: *Primus est Deorum cultus, Deos credere: deinde reddere illis maiestatem suam, reddere bonitatem, sine qua nulla maiestas est.* Sic et Aelianus ait etiam a Barbaris affirmari, et esse Numen, et nostri curam gerere. Plutarchus optime: *Οὐ γὰρ ἀθάνατον καὶ μακάριον μόνον, ἀλλὰ καὶ φιλάνθρωπον καὶ κηδεμονικὸν καὶ ὠφέλιμον προλαμβάνεσθαι καὶ νοεῖσθαι χρὴ τὸν Θεόν* [*Nec enim putandum, Deum immortalem et beatum esse tantum, sed et curae esse ei humanum genus, amare eum homines ac tueri*]. At Lactantius: *Neque honor ullus deberi potest Deo, si nihil praestat colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti.* Vide plura, si vacat, in libro nostro secundo de Iure Belli ac Pacis 20. 46, in textu et in annotatis. Sicut hic voce *μισθαποδότου*, ita et voce *μισθαποδοσίας* alibi utitur hic Scriptor, ut 2: 2, 10: 35, infra 26.

7. *Πίστει χρηματισθεὶς Νῶε, περὶ τῶν μηδέπω βλεπομένων εὐλαβηθεὶς, κατεσκεύασε κιβωτὸν εἰς σωτηρίαν τοῦ οἴκου αὐτοῦ, fide Noe, oraculo monitus, de iis quae adhuc non videbantur metuens, struxit arcam ad salutem domûs suae*] *Χρηματισθεὶς, oraculo monitus*, ut Matth. 2: 12, 22, Act. 10: 22, supra 8: 5. Illud *πίστει* refertur ad *κατεσκεύασε, fide struxit Arcam*, id est, quia oraculo fidem habebat. Illa autem *περὶ τῶν μηδέπω βλεπομένων* recte construes cum *εὐλαβηθεὶς*. Nam *εὐλαβεῖσθαι περὶ τούτου* etiam apud Platonem legimus, et Latine non minus dicimus *metuo de hac re* quam *metuo hanc rem*. De verbo *εὐλαβεῖσθαι* quo sensu ab hoc Scriptore sumatur diximus supra 5: 7. Ex oraculi monitu metuit diluvium universale, quale quid nunquam visum fuerat. Et bene hoc exemplum profertur, quia in sacra Scriptura fides Noe patet: operum, quae tamen fidem comitata sunt, nulla mentio ante eum locum, quo Noe *Deo placuisse* dicitur, ut bene notat Philo in Allegoriis. *Κιβωτὸν* aut *λάρνακα* Hebraeis תבה esse *navem constratam*, quales sunt Arcae, diximus ad Matth. 24: 38 et ad Gen. 6: 14. Videat ibi dicta, si cui vacat. Dicitur autem hoc fecisse Noe *ad salutem domus suae*, id est, suam et uxoris et trium filiorum ac nutruum, Gen. 6: 18, 1 Petr. 3: 20. Sic et nos debemus metuere poenas quas non videmus, et ad eas vitandas intrare Arcam, id est, amplecti Baptismum cum doctrina Baptismi, explicante Petro, 1 Epist. 3: 21, atque ita servare nos ipsos, et quot possumus, alios.

Δι' ἧς κατέκρινε τὸν κόσμον, per quam condemnavit mundum] *Condemnare* dicitur aliquos etiam qui suo facto ostendit, quid alii facere debuerint, atque inde eos non idem facientes culpae convincit, ut videre est Matth. 12: 41, 42, ubi a nobis dicta videat, qui volet. *Δι' ἧς, per quam*, Arcam scilicet, nam *fidei* mentio sequetur. Cum Arcam strueret Noe, simul causam omnibus dicebat cur strueret: illi autem nihil credidere, Matth. 24: 38, 1 Petr. 3: 20. *Τὸν κόσμον*, id est, totum extra familiam suam genus humanum; eodem sensu vox *κόσμου* usurpatur 2 Petr. 2: 5.

Καὶ τῆς κατὰ πίστιν δικαιοσύνης ἐγένετο κληρονόμος, et quae per fidem est iustitiae haeres est institutus] Iusti-

tiam hic vocat praemium iustitiae, sicut peccatum apud Hebraeos est poena peccati. Praemium autem iustitiae erat totius Mundi possessio. Ad eam autem iustitiam per fidem pervenerat. Et nobis obveniet possessio Mundi melioris itidem per iustitiam ex fide.

8. *Πίστει καλούμενος Ἀβραὰμ ὑπήκουσεν, fide vocatus Abrahamus obedivit*] Id est, *Ἀβραὰμ καλούμενος, πίστει ὑπήκουσε, vocatus per fidem obedivit*, Gen. 12: 5, Act. 7: 3. Dictum Pythagorae, ἕπου Θεῷ [*Deum sequere*], hoc exemplo illustrat Clemens Alexandrinus, et post eum Ambrosius. At in Manuscripto, *πίστει ὁ καλούμενος Ἀβραὰμ, is cui Deus* [*ob fidem*] *Abrahamo fecit nomen*, ut sit *πρόληψις* [*anticipatio*].

Ἐξελθεῖν εἰς τὸν τόπον ὃν ἔμελλε λαμβάνειν εἰς κληρονομίαν, ut exiret in locum quem accepturus erat in haereditatem] Ex Chaldaica terra et Mesopotamia in Cananaeam, quam ipse, id est, posteri ipsius erant possessuri.

Καὶ ἐξῆλθε, μὴ ἐπιστάμενος ποῦ ἔρχεται, et exiit nesciens quo iret] Id est, nesciebat quae aut qualis esset illa terra Canaan. Congruit hoc cum verbis Gen. 12: 1 et 7. Sic *οὗ* apud Graecos etiam *quo* significat, ut *οὗ γῆς εἰσέδυ* [*quo terrarum sese abdidit*], apud Euripidem. De re vide Gen. 12: 1, Act. 7: 3, ubi dicitur, *I in terram, quam monstrabo tibi.*

9. *Πίστει παρῴκησεν Ἀβραὰμ εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας ὡς ἀλλοτρίαν, fide habitavit Abrahamus in terra promissa tanquam in aliena*] *Εἰς τὴν γῆν* pro *ἐν τῇ γῇ*, quomodo *παροικεῖν*, quod respondet Hebraeo גור [*habitare in loco peregrino*] construitur Gen. 20: 1, 21: 34, 26: 3. Pari modo *κατοικεῖν εἰς τὴν γῆν* pro *ἐν τῇ γῇ* habes Act. 7: 4. *Vixit ibi ut incola.* Vide quae diximus ad Luc. 24: 18 et Eph. 2: 19, 1 Petr. 2: 11. *Terra illi*, id est, generi eius, *promissa, ipsi fuit tanquam aliena*; nam ne glebam quidem terrae ibi possedit, praeter tantillum quod sibi comparavit ad Saram sepeliendam, Act. 7: 5. Eo exemplo docemur non offendi mora, sed patienter exspectare implementa divinarum promissionum.

Ἐν σκηναῖς κατοικήσας, in casulis habitando] Ut illi,

Quorum rite vagas plaustra trahunt domos.

Nam qui solum possident, ibi aedificant, ibi manent.

Μετὰ

Μετὰ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ συγκληρονόμων τῆς ἐπαγγελίας τῆς αὐτῆς, cum Isaaco et Iacobo cohaeredibus promissi eiusdem] Μετὰ hic non significat idem tempus, sed paritatem rei; nam et Isaaco eaedem factae sunt promissiones, Gen. 22: 17, 26: 24, et Iacobo, Gen. 28: 13. *Isaacus*, aiunt Hebraei, *aegre aquas sibi necessarias reperit, Iacobus aegre locum, in quo tentorium figeret.* Vide Gen. 26 et 33. Tamen de implemento promissionum non dubitarunt. Sic et nos longa exspectatio lassare non debet.

10. *Ἐξεδέχετο γὰρ τὴν τοὺς θεμελίους ἔχουσαν πόλιν, exspectabat enim fundamenta habentem civitatem*] *Sperabant aliquando* posteros suos illis in locis non vagas domos habituros, sed *urbem in bonis fundamentis bene locatam*, id est, Hierosolyma. Per *μητρόπολιν* [*metropolim*] vero significatur terrae totius possessio. Tentoria non habent *θεμελίους*, quia transmoventur. Urbs Hierosolyma per *κατάχρησιν* [*abusionem*] vocatur *tentorium immobile* Esai. 33: 20.

Ἧς τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός, cuius architectus et faber Deus] Id est, *quam urbem Deus illis erat miris modis paraturus.* Vide 1 Sam. 5, Ps. 122. Ideo *urbs sancta, urbs Dei* vocatur. *Τεχνίτης* est *architectus*, *δημιουργὸς*, *faber.* Deus rationes ad parandam ipsis hanc urbem et invenit, et exsecutus est. Haec urbs imago est civitatis coelestis.

11. *Πίστει καὶ αὐτὴ Σάῤῥα στεῖρα οὖσα, fide et ipsa Sara sterilis*] Et natura et annis, *πίστει ἔλαβε* [*fide accepit*], ut sequitur. Sic supra 4, 5, 7. A virorum exemplis venit ad foeminas, ut sexum utrumque excitet.

Δύναμιν εἰς καταβολὴν σπέρματος ἔλαβε, vim ad eiaculationem seminis consecuta est] Sunt qui hic intelligi putant muliebris seminis eiaculationem in locos suos. Sed ego eos qui ita sentiunt non puto *ἐν τοῖς φυσικοῖς* [*in rebus naturalibus*] errare. Attamen Hebraeos non ita subtiliter locutos arbitror, neque hunc Scriptorem: sed hoc voluisse, *consecutam Saram vim εἰς καταβολὴν σπέρματος*, nempe *virilis recipiendam;* quomodo accepit Chrysostomus, *εἰς τὸ κατασχεῖν σπέρμα* [*ad retinendum semen*]. *Καταβάλλειν* est *deiicere de loco superiore.* Et ita, ut dixi, accepit Syrus.

Καὶ

Καὶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας ἔτεκεν, et praeter tempus aetatis peperit] Gen. 18: 11. In Manuscripto est tantum *παρὰ καιρὸν ἡλικίας*, ut cohaereat cum illo *ἔλαβε*. Bene. Nam *παρὰ καιρὸν ἡλικίας* est אחרי־בלתי [*postquam consenui*], Gen. 18: 12; nec aliter legit Latinus.

Ἐπεὶ πιςὸν ἡγήσατο τὸν ἐπαγγειλάμενον, quoniam fidelem credidit eum esse qui promiserat] Nempe postquam ab Angelo edocta esset, non esse iocum, sed rem seriam, Gen. 18: 12—14. Vide supra 10: 23. Simile vide Luc. 1: 45.

12. *Διὸ καὶ ἀφ' ἑνὸς ἐγεννήθησαν, καὶ ταῦτα νενεκρωμένου, καθὼς τὰ ἄςρα τοῦ οὐρανοῦ τῷ πλήθει, καὶ ὡσεὶ ἄμμος ἡ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς θαλάσσης ἡ ἀναρίθμητος, propter quod et ab uno orti sunt, et quidem emortuo, tanquam sidera coeli multitudine et sicut arena, quae est ad oram maris, innumerabilis*]. Sunt impleta suo tempore promissa illa quae sunt Gen. 15: 5, 22: 17, 16: 4, idque ipsum aperte significat Moses Deut. 1: 10. Adde 2 Sam. 14: 9. *Διὸ* refer ad fidem et Abrahami et Sarae. Egregie dixit *ab uno*, nam sic Abrahamum vocare solebant Hebraei, ut videre est Mal. 2: 15. *Καὶ ταῦτα* Graeca locutio, quam Latine recte exprimas *et quidem*. *Νενεκρωμένον* vocat Abrahamum respectu geniturae, quia per longam aetatem eae vires in eo erant emortuae. Sic *τὴν νέκρωσιν τῆς μήτρας Σάῤῥας* [*emortuum uterum Sarae*] dixit Paulus Rom. 4: 19, ubi dicta vide. Sic *mortuum leonem* habes et apud Martialem. Aiunt Hebraei, vires extra ordinem Abrahamo propter Saram datas mansisse etiam ad tempus Cethurae. Hoc argumento et nos credimus non deesse Deo vires mortuos excitandi ad vitam, praesertim cum id non promissum tantum sit, sed et specimen eius admirabile datum in Christo. Cum innumera indicamus, usurpamus aut stellarum nomen, quarum multae sunt quae visum effugiunt, aut arenarum. Vide quae ad Genesin a nobis et aliis dicta.

13. *Κατὰ πίςιν ἀπέθανον οὗτοι πάντες μὴ λαβόντες τὰς ἐπαγγελίας, ἀλλὰ πόῤῥωθεν αὐτὰς ἰδόντες καὶ ἀσπασάμενοι, per fidem defuncti sunt omnes isti, non acceptis promissis, sed e longinquo eas videntes et amplexantes*] Etiam hic illud *κατὰ πίςιν* construi debet non cum proximis vocibus, sed cum illo *ἰδόντες*. Et *οὗτοι πάντες* in-

intellige *ab Abrahamo deinceps. Per fidem illi morituri videbant et spe quadam amplexabantur promissa quae non acceperant*, id est, res promissas, possessionem terrae, regnum, urbem famosissimam, Templum. Hoc est quod dicitur, *nomen* יהוה [*Iehova*], id est, promissa exsequentis *illis non fuisse cognitum*, Exod. 6: 3. *Πόῤῥωθεν ἰδόντες*, nempe sicut navigantes terram. Abraham didicerat exspectandos annos quadringentos. Sic et nobis, quae longe abesse videntur, speranda sunt etiam in ipso mortis tempore. Quod hic post *ἰδόντες* quidam Codices habent *καὶ πεισθέντες* [*et persuasi*], id abest in Manuscripto.

Καὶ ὁμολογήσαντες, ὅτι ξένοι καὶ παρεπίδημοί εἰσιν ἐπὶ τῆς γῆς] *Fatebantur se in ipsa illa terra* non ut possessores *vivere*, sed *ut hospites et peregrinos*. Respiciuntur verba Abrahami Gen. 23: 4, et Iacobi Gen. 47: 9. Idem sensus qui supra 9, nisi quod hic etiam ad Isaacum et Iacobum aptatur quod de Abrahamo dictum fuerat, ut et Gen. 28: 4. Sensus mysticus satis patet. Philo libro de Agricultura eadem illa Iacobi verba sic explicat: *Παροικεῖν οὐ κατοικεῖν ἤλθομεν. Τῷ γὰρ ὄντι πᾶσα μὲν ψυχὴ σοφοῦ πατρίδα μὲν οὐρανὸν, γῆν δὲ ξένην ἔλαχε* [*Inquilini ut essemus, non inhabitatores perpetui, venimus; vere enim sapientis animus coelum patriam, terram hospitium habet*]. Et de Confusione linguarum: *Διὰ τοῦτο οἱ κατὰ Μωϋσῆν σοφοὶ πάντες εἰσάγονται παροικοῦντες· αἱ γὰρ τούτων ψυχαὶ στέλλονται μὲν ἀποικίαν δήποτε τὴν ἐξ οὐρανοῦ. Εἰώθασι δὲ ἕνεκα τοῦ φιλοθεάμονος καὶ φιλομαθοῦς εἰς τὴν περίγειον φύσιν ἀποδημεῖν. Ἐπειδὰν οὖν ἐνδιατρίψασαι σώμασι τὰ αἰσθητὰ καὶ θνητὰ δι' αὐτῶν πάντα κατίδωσιν, ἐπανέρχονται ἐκεῖσε πάλιν ὅθεν ὡρμήθησαν τὸ πρῶτον, πατρίδα μὲν τὸν οὐράνιον χῶρον, ἐν ᾧ πολιτεύονται, ξένον δὲ τὸ περίγειον, ἐν ᾧ παρῴκησαν, νομίζουσαι* [*Quapropter apud Mosem sapientes omnes inducuntur inquilini. Horum enim animi coelitus tanquam in coloniam missi, visendi discendique studio solent ad haec terrena descendere: ibi hospitio corporis usi et contemplati sensibilia mortaliaque omnia, retro, unde venerant, redeunt. Coelum enim in quo vere habitant, patriam: terram, qua ad tempus usi sunt, sibi alienam putant*]. Dicitur *ξένος*,

qui

qui per loca sibi externa transiit: παρεπίδημος, qui moram ibi ducit. Plato Axiocho: *Τὸ κοινὸν δὴ τοῦτο καὶ πρὸς πάντων θρυλλούμενον, παρεπιδημία τίς ἐστιν ὁ βίος* [*Nimirum illud verum est quod vulgo omnes iactant: vita haec nihil est aliud nisi quaedam in alieno solo mora*].

14. *Οἱ γὰρ τοιαῦτα λέγοντες ἐμφανίζουσιν ὅτι πατρίδα ἐπιζητοῦσιν, qui enim haec dicunt id significant quod quaerant patriam*] Desiderant habere patriam: nam qui in patria est, non est aut hospes aut *παρεπίδημος*, Latine *incola*. *Ἐμφανίζουσι, significant.* Sic Act. 23: 15, Esth. 2: 2.

15. *Καὶ εἰ μὲν ἐκείνης ἐμνημόνευον ἀφ' ἧς ἐξῆλθον, εἶχον ἂν καιρὸν ἀνακάμψαι, et si quidem illius meminissent de qua exierant, habebant utique tempus revertendi*] Si ideo se peregrinos vocabant, quod Chaldaeam haberent pro patria, licebat illuc redire. Intra annos plus ducentos qui intercessere inter Abrahami exitum e Chaldaea et Iacobi mortem satis temporis fuit Abrahamo, Isaaco, Iacobo redeundi in Chaldaeam, si illam amassent ut patriam suam. Verbum *ἀνακάμπτειν* habemus et Matth. 2: 12, Luc. 10: 6, Act. 18: 21. Pro *ἐξῆλθον* in Manuscripto est *ἐξέβησαν* [*egressi erant*]. Abrahamus et Sara inde exierant; liberi autem quasi iidem cum parentibus.

16. *Νυνὶ δὲ κρείττονος ὀρέγονται, nunc autem spe melioris tenebantur*] Nempe *patriae* non quam habuerant, sed quam habituri erant eorum posteri ex promisso Dei. *Νῦν* hic ut alibi est oppositionis pro *at vero*, ut supra 9: 26. Et praesens est pro praeterito, ut et supra 14, et infra 16.

Τουτέστιν ἐπουρανίου, id est coelestis] Id est, illa patria sensu mystico coelum summum significat. Docet hoc ipsum Maimonides in יד titulo de Poenitentia cap. 8, § 1 et 2. Similis locutio 2 Cor. 3: 13, ubi itidem miscentur figura et res figurata, ut et infra 26. Anaxagoras dicenti cuipiam, *Nulla tibi patriae cura est*, *Meliora loquere*, inquit, *mihi enim maximae curae patria est*, coelum digito monstrans. Philo libro de Somniis dicit in historia ista peregrinantium Abrahami et liberorum eius egregiam occultari doctrinam, et aliquanto post eam explicans, ait: *Ἴσως καὶ τὸ περὶ ἀφθαρσίας ψυχῆς ὑπαινίττε-*

τεται δόγμα διὰ τούτων· ἀπολιποῦσα μὲν γὰρ τὸν οὐράνιον τόπον, ὡς καὶ μικρὸν πρότερον ἐλέχθη, καθάπερ εἰς ξένην χώραν ἦλθε, τὸ σῶμα. Φησὶ δὲ οὐ μέχρι τοῦ παντὸς καθειργμένην αὐτὴν ὁ γεννήσας περιόψεσθαι πατὴρ, ἀλλ' οἶκτον λαβὼν λύσειν τὰ δεσμὰ, καὶ ἐλευθέραν ἄχρι τῆς μητροπόλεως ἀσφαλῶς παραπέμψειν [*Fortasse de immortalitate animae dogma hic subindicatur. Relicto enim coelesti loco, ut paullo ante dixi, in corpus quasi peregre profecta est: ei pater pollicetur, non semper se passurum, illam teneri carcere, sed misericorditer soluturum eius vincula, liberatamque tuto deducturum in veterem patriam*]. Et rursum: Ὁ δὲ μακρὸς αἰὼν αὐτῷ καὶ βίος ἐν τῇ νοητῇ πόλει ταμιεύεται· [*Manet autem eum vita ista longaeva in ea urbe quam intelligimus, non videmus*]. Idem et in libro de Mundi opificio nominat νοητὴν πόλιν [*urbem quae intellectu percipitur*]. Et vocatur Ierusalem urbs *sancta*, *urbs Dei*, quae nomina sensu multo pleniore summo illi Coelo conveniunt.

Διὸ οὐκ ἐπαισχύνεται αὐτοὺς ὁ Θεὸς, Θεὸς ἐπικαλεῖσθαι αὐτῶν· ἡτοίμασε γὰρ αὐτοῖς πόλιν, ideo non pudet Deum, vocari Deum eorum; paraverat enim illis urbem] Sensus est: Οὐκ ἐπαισχύνεται αὐτοὺς ὁ Θεὸς, τουτέστιν, οὐκ ἐπαισχύνεται, Θεὸς ἐπικαλεῖσθαι αὐτῶν [*Deum non pudet eorum, id est, non pudet vocari Deum eorum*]. Verbum ἐπαισχύνομαι aut cum accusativo personae construitur, ut Marc. 8: 38, Luc. 9: 26, aut cum infinitivo rei, ut supra 2: 11. Deus cum specialiter dicitur *Deus Abrahami*, *Isaaci et Iacobi*, Exod. 3: 15, eo ipso intelligitur eorum esse fautor summe atque εὐεργέτης [*benefactor*], ut diximus et ex Abenesdra firmavimus ad locum Matth. 22: 32. Ostendit autem noster Scriptor, iure hoc nomen Deo tribui, quia *illis paraverat*, id est, *destinaverat egregiam urbem*, nempe Hierosolyma, ut iam diximus. Per quam πόλιν, imo μητρόπολιν [*metropolim*], significatur μυστικῶς [*arcano sensu*] summum coelum, ut ex hoc Scriptore et ex Philone iam didicimus. Ἑτοιμάζειν est *destinare*, ut Tob. 6: 22, in Graeco, Matth. 20: 23, 25: 34, Marc. 10: 40. Sic et προετοιμάζειν [*praeparare*] Sap. 9: 8.

17. *Πίστει προσενήνοχεν Ἀβραὰμ τὸν Ἰσαὰκ, fide obtulit Abra-*

Abrahamus Isaacum] Sic et Iac. 2: 21, ἀνενέγκαι Ἰσαὰκ τὸν υἱὸν αὐτοῦ [*obtulisse Isaacum filium suum*]. Partem enim oblationis etiam effectu implevit imponens filium altari: partem animo, paratus eum etiam mactare. Salvianus de Gubernatione Dei Libro I: *Immolari sibi Deus filium iussit: pater obtulit, et quantum ad defunctionem cordis pertinet, immolavit.* Philo de eadem re in libro de Abrahamo: Τῷ δ' ἡ πρᾶξις, εἰ καὶ μὴ τὸ τέλος ἐπηκολούθησεν, ὁλόκληρος καὶ παντελὴς οὐ μόνον ταῖς ἱεραῖς βίβλοις, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς τῶν ἀναγινωσκόντων διανοίαις ἀνάγραπτος ἐστηλίτευται [*Facinus tamen hoc quamvis effectu caruit, nihilominus pro integro absolutoque non modo in sacris refertur voluminibus, sed et in lectorum insculptum est mentibus*]. Itaque et a Deo ipso tanquam rei perfectae praemium accepit, *Non pepercisti unigenito filio tuo propter me*, Gen. 22: 12. Et ille quidem filio non pepercit, Christus autem et eius Martyres nec sibi.

Πειραζόμενος, cum tentaretur] Deo explorante ipsius fidem, idque postremum. Nam post id ultra exploratus non est. Gen. 22: 1, in hac historia, *Tentavit Deus Abraham.* Sirachides de re eadem: Ἐν πειρασμῷ εὑρέθη πιστός [*In tentatione fidelis compertus est*], 44: 20.

Καὶ τὸν μονογενῆ προσέφερεν, et unicum obtulit] *Unicum*, nempe ex iusta matre familias, יחיד Gen. 22: 2, 12: 16.

Ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος]. *Qui promissa a Deo sibi facta in animum admiserat*, nempe in Isaaci posteritate implenda, quod iam addet. *Ἀναδέχεσθαι* plus est quam δέχεσθαι. Itaque *suscipere* non male vertit Latinus.

18. *Πρὸς ὃν ἐλαλήθη· Ὅτι ἐν Ἰσαὰκ κληθήσεταί σοι σπέρμα, ad quem dictum erat, Per Isaacum vocabitur tibi semen*] Id est: Ea posteritas erit longe clarissima, tuumque nomen propagabit et terram illam insignem possidebit, quae per Isaacum tibi obveniet, Gen. 21: 12, ubi in Graeco Geneseos similiter, κληθήσεταί σοι σπέρμα, quomodo et Rom. 9: 7. Notandum autem Isaacum cum morti destinabatur, fuisse improlem. Ὅτι hic abundat, ut Matth. 16: 18, Luc. 1: 61, 8: 49 et alibi.

19. *Λογισάμενος*] Istud λογισάμενος referendum ad remotius, nempe ad προσενήνοχεν. *Λογισάμενος*, חשב, *animo reputans.*

Ὅτι

Ὅτι καὶ ἐκ νεκρῶν ἐγείρειν δύνατος ὁ Θεός, et e mortuis suscitare posse Deum] Haec erat fides, Euangelicae sane suppar. Credebat ex Isaaco se habiturum posteros; credebat eundem interficiendum. Haec conciliari non poterant, nisi per admirandam Dei potentiam ad id efficiendum, quod eo tempore exemplo carebat.

Ὅθεν αὐτὸν καὶ ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο, unde eum et per imaginem accepit] Ὅθεν ἐν παραβολῇ id est, ἐκ νεκρῶν ἐν παραβολῇ, במשל, *per imaginem quandam resuscitationis ex mortuis.* Iam enim mortuus erat in sua et patris opinione. Redditus ei est ex Orci faucibus. Sic resuscitatio a morte et liberatio a periculis praesentissimis comparantur 2 Cor. 1: 9, 10.

20. *Πίστει περὶ μελλόντων εὐλόγησεν Ἰσαὰκ τὸν Ἰακὼβ καὶ τὸν Ἡσαῦ, fide de futuris benedixit Isaacus Iacobo et Esavo*] Crediderat Deo res magnas posteris suis eventuras, Gen. 26: 24. Sed solemniter quasi testamentum conditurus, Deo dirigente, eas ita partitus est, ut Iacobo potiores assignaret, nempe de terra illa Abrahamo promissa. Ideoque Iacob hic quanquam natu minor praeponitur: quomodo et Abraham Nachoro Gen. 11: 26. In hac quoque re figura latet populi Iudaici et Christiani, quam evolvit Paulus Rom. 9.

21. *Πίστει Ἰακὼβ ἀποθνήσκων ἕκαστον τῶν υἱῶν Ἰωσὴφ εὐλόγησε, fide Iacobus moriturus singulis filiorum Iosephi benedixit*] Ἀποθνήσκων, id est, *moriturus*: praesens pro proxime futuro, quales locutiones complures adduximus ad Matth. 26: 28. In hoc quoque Iacobi testamento, Deo dirigente, minor praelatus est maiori, ad idem figurandum quod diximus. Et nota ἕκαστον dici etiam ubi de duobus tantum sermo est. Intellexit Iacobus regnum in Ephraimi stirpe exstiturum.

Καὶ προσεκύνησεν ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ, et adoravit ad fastigium scipionis sui] Plane hic sequitur noster Scriptor versionem LXX, Gen. 47: 31. Vox Hebraea quae hoc loco in Genesi legitur et 48: 2, מטה, tam *baculum* potest significare, quam *lectum*. Nam puncta vocalia, quae significationem variant, olim adscripta non fuere. Forte etiam eadem olim fuit pronunciatio in significatu utroque, ut multae sunt voces πολύσημοι [*plura significantes*], sed a

Grammaticis postea reperta discriminatio. *Adoravit* autem nempe Deum, quod interpres Latinus addidit dicto loco Gen. 47: 31, et idem supplendum 1 Reg. 1: 47. Videtur autem Iacobus, quo maiorem Deo honorem haberet, preces facturus ex lecto surrexisse (nam postea *retulisse pedes suos in lectum* dicitur Gen. 49: 32), et in eo consedisse innixus scipioni, qui gestus egregiam habet fidei imaginem. Nam cui quis innititur, id scipioni comparatur, 2 Reg. 18: 21, Esai. 36: 6, Ezech. 29: 6. Et ideo מטה etiam στήριγμα [*fulcimentum*] vertitur, ut Ps. 105: 16, Ezech. 4: 16, 5: 16, 7: 11, 14: 13.

22. *Πίστει Ἰωσὴφ τελευτῶν, fide Ioseph moriturus*] Et hic τελευτῶν sumendum ut modo ἀποθνήσκων.

Περὶ τῆς ἐξόδου τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἐμνημόνευσε, exitum filiorum Israelis memoravit] Memor fuit aliam terram suis et fratrum posteris promissam, ac proinde eos aliquando ex Aegypto exituros.

Καὶ περὶ τῶν ὀστέων αὐτοῦ ἐνετείλατο] *Mandata dedit de ossibus suis* in promissam terram deportandis, quod signum erat eum de possessione promissa nihil dubitare. Historia ex Gen. 50: 24, Ios. 24: 32. Vide et Act. 7: 16.

23. *Πίστει Μωϋσῆς γεννηθεὶς ἐκρύβη τρίμηνον ὑπὸ τῶν πατέρων αὐτοῦ, fide Moses natus occultatus est mensibus tribus a parentibus suis*] *Fide* nempe *parentum*, quos hic πατέρας vocat, masculinum pro communi usurpans, ut saepe Iurisconsulti. Eadem locutio Ps. 45: 17. Quod sacra Scriptura de matre Mosis narrat Exod. 2: 3, idem debere et de patre intelligi docet nos Stephanus Act. 7: 20, et ipsi LXX in Exodo: *Ἐσκέπασαν αὐτὸ μῆνας τρεῖς. Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἐδύναντο αὐτὸ ἔτι κρύπτειν* [*Occultaverunt eum tribus mensibus. Quoniam autem non poterant eum ulterius abscondere*], etc. Itaque recte hic Scriptor utrumque parentem designat. Apud Ezechielem Tragicum Iudaeum Moses sic loquitur:

Ἐνταῦθα μήτηρ ἡ τεκοῦσ' ἔκρυπτέ με
Τρεῖς μῆνας. —
[*Hic me Parens quae me peperit clam condidit*
Tres menses —].

Διότι εἶδον ἀστεῖον τὸ παιδίον, quod vidissent pulchrum infantem] Oraculo prius accepto ex ipsis oriturum qui po-

populo libertatis auctor esset: quare cum infans ipsis natus esset *mirum in modum pulcher*, טוב הוא, *ἀστεῖος*, ut ibi LXX, *ἀστεῖος τῷ Θεῷ* [*pulcher Deo*], ut Stephanus Act. 7: 20, *ἀγαθὸς* [*bonus*], ut Aquila, *καλὸς* [*pulcher*], ut Symmachus, non dubitarunt quin is ipse esset ad quem id oraculum pertineret. *Χάρις ἡ παιδικὴ πολλὴ καὶ ἄκρατος* [*Multa puero et mira venustas*], apud Iosephum: qui et hoc habet: *Τὸν δὲ Θεὸν ἡγεῖτο πᾶσαν ἐκποριεῖν ἀσφάλειαν ὑπὲρ τοῦ μηδὲν ψεῦδος γενέσθαι τῶν εἰρημένων* [*Certam spem habebat, Deum provisurum ut oraculi veritatem eventus indicaret*]. Philo de Vita Mosis; *Γεννηθεὶς οὖν ὁ παῖς εὐθὺς ὄψιν ἐνέφηνεν ἀστειοτέραν ἢ κατ' ἰδιώτην* [*Eo tempore natus hic puer visus est prae se ferre haud vulgarem indolem*].

Καὶ οὐκ ἐφοβήθησαν τὸ διάταγμα τοῦ βασιλέως, nec metuerunt Regis edictum] Magna fides vincit metus omnes. Edictum intellige quo iubebantur parentes Iudaei exhibere infantes mares ut interficerentur. Nam et hoc comprehensum fuit in edicto quod breviter refertur Exod. 1: 22. Ezechiel Tragicus:

Ἔπειτα κηρύσσει μὲν Ἑβραίων γένει
Τ' ἀρσενικὰ ῥίπτειν ποταμὸν εἰς βαθύῤῥοον.
[*Post haec Hebraeis imperat, sexus maris*
Natum quod esset amnibus rapidis dare.]

Philo de Parentibus Mosis: *Ὡς καὶ τῶν τοῦ τυράννου κηρυγμάτων ἀλογῆσαι* [*Adeo ut edictum tyranni contemnerent*].

24. *Πίστει Μωϋσῆς μέγας γενόμενος ἠρνήσατο λέγεσθαι υἱὸς θυγατρὸς Φαραὼ, fide Moses adultus recusavit dici filius filiae Pharaonis*] Sprevit honorem quem habebat dici filium adoptivum Thermutidis filiae tanti Regis, Exod. 2: 9, Act. 7: 21. Ezechiel Tragicus:

Ἕως μὲν οὖν τὸν παιδὸς εἴχομεν χρόνον,
Τροφαῖσι βασιλικαῖσι καὶ παιδεύμασιν
Ἅπανθ' ὑπισχνεῖθ', ὡς ἀπὸ σπλάγχνων ἑῶν.
[*Puerilem itaque nos quamdiu aetatem egimus*
Sic disciplinis imbuit regaliter
Aluitque, tanquam natus ex ipsa forem.]

Apud Iosephum Thermutis dicit: *Ἐμαυτῆς μὲν ἡγησάμην παῖδα ποιήσασθαι, τῆς δὲ σῆς βασιλείας διάδοχον* [*Quem decre-*

crevi adoptare mihi filium, tibi vero in principatu et imperio successorem]. Idem habes in Midrasch Bereschith. Huius autem generosi animi praesagium dedit Moses infans, cum diadema sibi per iocum a Rege impositum in terram abiecit, quod narrat Iosephus Antiq. II. 5. Ἠρνήσατο λέγεσθαι, *recusavit dici*. Nam et ἀρνοῦμαι pro *repellere* usurpant Graeci, ut notatum Eruditis. Μέγας γενόμενος, ויגדל, Exod. 2: 11, ubi LXX, μέγας γενόμενος Μωϋσῆς, id est, *cum iam ad iustam aetatem pervenisset, annorum* XL, Act. 7: 23, quomodo et Midrasch Bereschith et Hebraei alii. Magna fides, quae principatus spernit et contemptis se aggregat.

25. Μᾶλλον ἑλόμενος συγκακουχεῖσθαι τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ ἢ πρόσκαιρον ἔχειν ἁμαρτίας ἀπόλαυσιν, *potius eligens affligi cum populo Dei quam temporalem peccati habere fruitionem*] Neque enim poterat fortunam illam retinere aetate iam honorum capace, nisi et edicta illa crudelia tueretur, quod erat peccatum per se grave, et multo gravius in eo qui nosset promissa isti populo facta. Breve est omne quod temporale est, diuturnum quod ad posteros transit. Κακουχεῖσθαι vox bene Graeca, quam et infra usurpabit hic Scriptor, 37 et 13: 3. Utitur Thucydides et alii. Vides iam tum praefiguratum Euangelium, fide per crucis tolerantiam demonstrata.

26. Μείζονα πλοῦτον ἡγησάμενος τῶν Αἰγύπτου θησαυρῶν τὸν ὀνειδισμὸν τοῦ Χριστοῦ, *maiores divitias aestimans quam thesauros Aegyptiorum contumeliam Christi*] Ὀνειδισμὸν Χριστοῦ hic vocat contumelias illas quas tum Israelitae patiebantur, quae figura erant eorum quas perpessurus erat Christus, et ob Christum Christiani, ut recte hic Chrysostomus. Est enim haec locutio contracta, et similis ei quam supra habuimus 15. Et bene procedit comparatio: nam et populus Israeliticus, sicut *filius Dei primogenitus* vocatur Exod. 4: 21, Ier. 31: 9, ita et χριστὸς Abac. 3: 13, ob maxima beneficia, quae unguenti nomine significantur. Sic et parentes eius populi χριστοὶ vocantur Ps. 105: 15.

Ἀπέβλεπε γὰρ εἰς τὴν μισθαποδοσίαν, *respiciebat enim mercedem*] *Mercedem* illam Abrahamo promissam, Gen. 15: 1, terram illam excellentem. Ἀποβλέπειν est *respi-*

ce-

cere, vox frequens scriptoribus bene Graecis. Vocem μισθαποδοσίας iam aliquoties habuimus.

27. *Πίστει κατέλιπεν Αἴγυπτον, fide reliquit Aegyptum*] Fidem habens oraculo in rubo et tot aliis.

Μὴ φοβηθεὶς τὸν θυμὸν τοῦ βασιλέως, non veritus Regis iram] Respicitur historia quae est Exod. 10: 28, 29. Nam cum Rex dixisset Mosi, *Cave ne ultra faciem meam videas: nam quocunque die apparueris, morieris:* respondit Moses, *Erit ut dicis, non videbo ultra faciem tuam.* Talia sunt multorum Regum edicta, quale illud Corinthii Regis in Medea Euripidis:

— Προυννέπω δέ σοι,
Εἴ σ' ἡπιοῦσα λαμπὰς ὄψεται Θεοῦ,
Καὶ παῖδας ἐντὸς τῆς δὲ τερμόνων χθονὸς,
Θανῇ.
[— *Sed praedico tibi*
Si te postera lux Dei viderit,
Et liberos tuos intra regionis huius fines,
Morieris.]

Quod Ennius sic verterat:

Si te secundo lumine hic offendero,
Moriere.

Τὸν γὰρ ἀόρατον ὡς ὁρῶν ἐκαρτέρησε, inconspicuum enim tanquam conspiciens constans fuit] Ἐκαρτέρησε, החזיק id est, *constans fuit.* Vide Iob. 2: 9. Et cur constans fuit? *Quia Deum inconspicuum ita praesentem habebat animo* quasi eum conspiceret. Et haec egregia est fidei descriptio. Nunquam illi excidebat illud אשר אהיה [*qui sum*].

28. *Πίστει πεποίηκε τὸ πάσχα, fide celebravit Pascha*] Id est, ἐπασχάτησε, פסח in formulis Hebraicis: *fisus promisso*, quod est Exod. 12: 3. Hoc autem *Pascha* cum rebus annexis manifestam habet Christi figuram, 1 Cor. 5: 7.

Καὶ τὴν πρόσχυσιν τοῦ αἵματος, et sanguinis adspersionem] Προσχέειν et προσεκχέειν respondent Hebraeo זרק quod est *adspergere*, Exod. 24: 6, 29: 11, 16, et in Levitico et alibi saepe. Intelligenda hic πρόσχυσις sive *sparsio* facta ad postes, qui μυστικῶς [*sensu recondito*] cor nostrum significant, sicut *sanguis* ille agni, passionem Christi.

Ἵνα μὴ ὁ ὀλοθρεύων τὰ πρωτότοκα, θίγῃ αὐτῶν, ne qui per-

perdebat primogenita, tangeret eos] Ὁ ὀλοθρεύων nempe ἄγγελος [*Angelus*], qui ὁ ὀλοθρευτὴς 1 Cor. 10: 10, ὁ ὀλοθρεύων Sap. 18: 22, 25. Is est qui in libro Tobiae et apud Rabbinos dicitur המשחית. Idem המשחית, Exod. 12: 23, ubi Graeci τὸν ὀλοθρεύοντα, et Ier. 2: 30, ubi itidem in Graeco ὁ ὀλοθρεύων. Vide quae dicta nobis ad indicatum iam ad Corinthios locum. Τὰ πρωτότοκα nempe γεννήματα [*foetus*], tam enim de pecudibus quam de hominibus agitur, Exod. 12: 12. *Tangere* hic est *ferire*, נגף Exod. 21: 23, quomodo et ἅπτεσθαι sumitur 1 Par. 16: 22, Ps. 105: 15, 1 Ioh. 5: 18. Sic et nos per Christi sanguinem, si eo recte adspergamur, liberamur ab eo qui mortis habet imperium.

29. Πίστει διέβησαν τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, ὡς διὰ ξηρᾶς, *fide transierunt mare rubrum tanquam per siccum*] Explicat quod est Exod. 14: 22, ויבאו בני ישראל בתוך הים ביבשה [*Et ingressi sunt filii Israelis in medio mari per siccum*]. Non tantum in viris primoribus, sed et in multitudine ostendit exemplum fidei. Nam ad Mosis hortamenta, quae legimus Exod. 14: 13, ingressi sunt in mare, et illaesi semicirculum in ipso mari transiere. Id mare hic vocatur Ἐρυθρὰ θάλασσα, quomodo Ps. 106 et 135 loquuntur LXX. Sed rectius Ἐρυθραία dicitur, non a *rubore*, sed ab *Erythra*, quomodo Graeci nomen transtulere *Edomi*, qui idem *Esau*: cuius posteri oram illius maris tenuere, ut videmus 1 Reg. 9: 26. Ὡς διὰ ξηρᾶς· sic Exod. 14: 21, ἐποίησε τὴν θάλασσαν ὡς ξηράν [*fecit mare tanquam siccum*]. In Hebraeo לחרבה.

Curvata in montis speciem circumstetit unda.

Ἧς πεῖραν λαβόντες οἱ Αἰγύπτιοι κατεπόθησαν, *quod experti Aegyptii absorpti sunt*] Tracti exemplo et putantes sibi tutum fore quod Israelitis tuto cedere videbant, *absorpti sunt*, nempe fluctibus, Exod. 14: 27. בלע καταπίνω, pluribus in locis valet et vertitur καταποντίζω [*demergo*]. Sic etiam increduli in summa mergentur mala, piis evadentibus.

30. Πίστει τὰ τείχη Ἱεριχὼ ἔπεσε κυκλωθέντα ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας, *fide moenia Hierichuntis corruerunt circuita diebus septem*] Πίστει construe cum κυκλωθέντα, expone non *obsessa*, sed *circuita*. Fecerat enim hoc populus cum ar-

armis et buccinis, Arca praeeunte, fidem habens Iosuae dictis, Ios. 6. Conciderunt autem moenia die Sabbati, ut tradunt Hebraei. Sic Christi temporibus, quod implementum est Sabbati, concidit idololatria sine ulla vi humana, ad sonum verbi eius.

31. *Πίςει Ῥαὰβ ἡ πόρνη οὐ συναπώλετο τοῖς ἀπειθήσασι, δεξαμένη τοὺς κατασκόπους μετ' εἰρήνης, fide Raab meretrix non periit cum incredulis, excipiens exploratores cum pace*] Et hic *πίςει* construendum cum *δεξαμένη*, *ideo excepit et salvos fecit exploratores* ab Iosua missos, *quod crederet* unum esse Deum verum, qui in Aegypto et in Arabiae desertis locis res tam miras patrasset, cuius cultores erant Israelitae. Post exempla Patrum addidit exemplum etiam foeminae et extraneae et turpis vitae. Nam et cauponam exercebat, et simul corpore quaestum, unde זנה, id est *πόρνη*, dicitur. De eo more vide L. Palam. § si qua, D. de ritu nuptiarum, et L. qui adulterium. C. de adulteriis. Vocatur autem *πόρνη* non quod talis manserit, sed quod talis ante fuisset, quomodo; Matth. 21: 31, *αἱ πόρναι* [*meretrices*] dicuntur *intrare in regnum coeleste*. *Μετ' εἰρήνης, cum incolumitate*, id est, ita eos excepit ut tutos eos praestaret cum capitis sui periculo. Fides sane magna, et ut Iacobus explicat, cum egregiis operibus coniuncta, qualis esse debet Christianorum fides. Recte dixit Chrysostomus in Raaba esse figuram eorum, qui olim idololatrae, et, ut Scriptura loquitur, cum Daemonibus scortati fuerant: nam hi post fidem, sed non otiosam, eximentur exitio, cui subiacebunt increduli.

32. *Καὶ τί ἔτι λέγω*] *Quid opus est hac de re loquar amplius?* Plena est talium exemplorum tota Scriptura.

Ἐπιλείψει γάρ με διηγούμενον ὁ χρόνος, deficiet enim me tempus enarrantem] Tale illud:

Ante diem sero componet vesper Olympo,

et similia.

Περὶ Γεδεὼν, de Gedeone] Qui fidem habuit Angelo, Iud. 6.

Βαράκ τε καὶ Σαμψὼν καὶ Ἰεφθάε, et Barac et Sampson et Iephte] Qui omnes afflatu Divino excitati sunt ad regendum vindicandumque populum, unde et *Prophetae*

 Io-

Iosepho vocantur. Huic afflatui paruere per fidem. Vide Iud. 4: 14, 11: 29, 13: 25. Gedeonis et Sampsonis parentibus etiam Angeli apparuerant, Iud. 6: 11, 13: 3, 11. Non servat autem ordinem temporum. Nam Barac ante Gedeonem fuit, et Iephthes ante Sampsonem. Sic et 1 Sam. 12: 11 in Graeco τὸν Ἱεροβαὰλ (id est, Gedeon) καὶ τὸν Βαράκ· legerunt enim ברק, ubi nunc in Hebraeo בדן. Scribit autem Ἰεφθαέ quomodo et LXX, nempe ε illud ponitur pro litera ח, ut et in Νῶε et vocibus aliis. De huius voto et quomodo impletum sit, diximus sententiam nostram ad locum illum in Iudicum libro. Ibidem invenies cur neque Gedeon neque Sampson credendi sint in Legem peccasse.

Δαβὶδ τε καὶ Σαμουὴλ καὶ τῶν προφητῶν, et Davide et Samuele et Prophetis] Quibus omnibus Deus voluntatem suam significavit per afflatum, per vocem, interdum et per visa. Et illi fidem habentes res magnas gessere. *David* ante *Samuelem* nominatur, ut *Samuel* deinde melius connectatur cum *Prophetis* aliis.

33. *Οἳ διὰ πίστεως κατηγωνίσαντο βασιλείας, qui per fidem vicere regna*] Vicere, Iosua Reges multos nominatos Ios. 12: Barac Cananaeos: Gedeon Madianitas: Iephtha Ammonitas; Sampson et Samuel Philistinos: David Philistinos, Amalecitas, Iebusaeos, Moabitas, Idumaeos, Syros: cuius Davidis fidem vivis coloribus depictam habes Ps. 2, 18, 20, 21. Sic et nos per fidem vincere debemus Mundi huius principem.

Εἰργάσαντο δικαιοσύνην] *Vitam egere honestam ac laudabilem* pro illorum temporum ratione. Ita enim sumitur *facere iustitiam* Ezech. 18: 5, Sir. 14: 17, 20: 30. Congruit hoc eximie Samueli et Iosaphato. Idem nos facere debemus, sed secundum sublimiora Euangelii praecepta.

Ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν, consecuti sunt promissa] Ingentes victorias consecuti sunt secundum Dei promissa. Hoc generaliter dictum specialius explicant sequentia. Maiora promissa nos consequemur.

Ἔφραξαν στόματα λεόντων, obturavere ora leonum] Dicuntur id fecisse, quod a Deo obtinuere ut fieret. Respicitur historia Dan. 6: 22, ubi in Graeco: Ἀπέστειλε τὸν ἄγγελον αὐτοῦ καὶ ἐνέφραξε τὰ στόματα λεόντων [*Misit Ange-*

gelum suum et occlusit ora leonum]. Sic et nos per fidem evadimus rictum Diaboli, qui *tanquam leo rugiens quaerit nos devorare*, 1 Petr. 5: 8.

34. *Ἔσβεσαν δύναμιν πυρὸς, extinxere vim ignis*] Eadem figura: id est, obtinuere ut ignis vim suam amitteret quasi extinctus esset: quod evenit Ananiae, Mizaeli et Azariae, ut videre est Dan. 3: 49, 50, 92. Sic et nos servabimur ab igne aeterno.

Ἔφυγον στόματα μαχαίρας, effugêre os gladii] Effugêre enses acutos. Id enim פי־חרב [*os gladii*]. Vide supra 4: 12. Sic David effugit enses Saulis: Elias et Michaeas Achabi: Elisaeus Iorami: Ieremias Procerum Iudaeorum: Esther, Mardochaeus et Iudaei alii Amanis. Sic et nos iram Dei quae gladio comparatur Ier. 12: 12 et alibi.

Ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας] Manuscriptus ἐδυναμώθησαν. *Revaluere a morbis*, ut Iob: Ezechias, 2 Reg. 20. Addi potest Tobias. Et nos a malis animi convaluimus.

Ἐγενήθησαν ἰσχυροὶ ἐν πολέμῳ, fortes facti sunt in bello] Ut Ionathan, 1 Sam. 13 et 14: Davidis militiae Duces, 2 Sam. 23.

Παρεμβολὰς ἔκλιναν ἀλλοτρίων, exercitus fugarunt extraneorum] *Παρεμβολὴ* saepe apud interpretes Veteris Testamenti et scriptores Iudaicarum historiarum Graecos non *castra*, sed *exercitus* significat, ut 1 Sam. 4: 16, Gen. 32: 7, Sir. 48: 21, et in Maccabaicis saepe. *Κλίνειν* vox militaris, *in fugam agere*. Etiam apud Livium est, *inclinatur acies*. *Ἀλλότριοι* hic sunt זרים, *homines extranei a Dei cultu*. Sic nos fugare a nobis debemus cupiditates a Deo alienas.

35. *Ἔλαβον γυναῖκες ἐξ ἀναστάσεως τοὺς νεκροὺς αὐτῶν, receperunt per resurrectionem foeminae mortuos suos*] Propius iam venit ad figuras et spei et patientiae Christianorum. *Recepère foeminae suos liberos ex morte ad vitam rursus mortalem*, 1 Reg. 17: 21, 2 Reg. 4: 34, 35. At nos recipiemus nosmetipsos in vitam immortalem. *Ἐξ ἀναστάσεως* hic est *δι' ἀναστάσεως*. Similis locutio Gal. 3: 11.

Ἄλλοι δὲ ἐτυμπανίσθησαν, alii autem torti sunt] *Τύμπανον* esse *fidiculas*, per quas humana pellis ita extenditur ut bubula in tympano, diximus ad 2 Macc. 6: 19, et

et firmavimus ex Aristophanis Scholiaste. Meminit et Plutarchus Dione, et in Epigrammate Graeco Lucilius. Hinc τυμπανίζειν *torquere* apud Plutarchum de Adulatore. Ἀποτυμπανίζεσθαι dicuntur, *qui ad mortem usque torquentur*, Maccabaicorum tertio, Lysiae adversus Agerartum, Aristototeli Rhetoricorum II. Quo sensu etiam hoc loco illud ἐτυμπανίσθησαν Syrus interpretatur. Non obscure respiciuntur hic historiae matris ac septem filiorum quae sunt 2 Macc. 6: 7, et in libro περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ [*de Rationis imperio*], qui Iosepho adscribi solet, et apud Thalmudicos.

Οὐ προσδεξάμενοι τὴν ἀπολύτρωσιν] *Non acceptantes liberationem a poenis* sibi oblatam sub conditione idololatriae. Sic Eleazarus 2 Mac. 6: 40, Δυνάμενος ἀπολυθῆναι τοῦ θανάτου, σκληρὰς ὑποφέρω κατὰ σῶμα ἀλγηδόνας [*Cum a morte possem liberari, duros sustineo corpore dolores*].

Ἵνα κρείττονος ἀναςάσεως τύχωσιν, *ut meliorem invenirent resurrectionem*] Tolerarunt ista mala hac spe, fore ut post suam mortem res Iudaicae in meliorem statum restituerentur. Quae figura quaedam erat eius resurrectionis quam nos credimus, ut dictum ad Dan. 12: 2, 3. Ἀνάςασις תקומה [*erectio*] Lev. 26: 37. Dicimur autem consequi et quod in posteris consequimur.

36. Ἕτεροι δὲ ἐμπαιγμῶν καὶ μαςίγων πεῖραν ἔλαβον, *alii vero ludibria et verbera senserunt*] Verberati, Michaeas 1 Reg. 22: 24, Ieremias 20: 2, Antiochi temporibus plurimi, Ioseph. Ant. XII. 7, 1 Macc. 1: 34, 2 Macc. 5: 24. Irrisus Elisaeus, 2 Reg. 2: 23 et alii, Luc. 20: 11. Πεῖραν λαμβάνειν est *sentire*.

Ἔτι δὲ δεσμῶν καὶ φυλακῆς, *insuper et vincula et carceres*] Ut Iosephus et Ieremias, et illi de quibus 1 Macc. 1: 34.

37. Ἐλιθάσθησαν, *lapidati sunt*] Ut Nabuthes 1 Reg. 21: 13, Zacharias Sacerdos 2 Par. 24: 21, alii. Vide Matth. 21: 35, 23: 37, Marc. 12: 4, Luc. 13: 34. Quidam lapidatis accensent Ieremiam, sed incerto auctore.

Ἐπρίσθησαν, ἐπειράσθησαν, *secti, tentati*] Posterior haec vox in textum irrepsit ἐκ διττογραφίας [*ex duplici scriptione*]: locum autem hic non habet inter mortium genera. Syrus illud ἐπειράσθησαν non legit: sed nec Chrysostomus,

nec

nec Theophylactus. Ἐπρίσθησαν vero ad Esaiam referτur, quem serra sectum a Manasse Scriptura non dicit, sed Iudaeorum traditio, quam sequuntur et Hieronymus et Epiphanius. Et fuisse hoc supplicium non incognitum vicinis Iudaeae locis apparet Amos. 1: 3, 2 Sam. 12: 31, 1 Par. 20: 3.

Ἐν φόνῳ μαχαίρας ἀπέθανον, gladio percussi mortui sunt] Achabi temporibus, 1 Reg. 19: 10. Multi et Manassis temporibus. De utrisque agitur Matth. 23: 30, Act. 7: 52. Multi etiam temporibus Antiochi, 1 Macc. 1: 32, 52, 61, 2 Macc. 5: 13, 6: 9.

Περιῆλθον ἐν μηλωταῖς, ἐν αἰγείοις δέρμασιν, circumierunt in pellibus ovilibus et caprinis] Ad quos hoc pertineat explicat Clemens ad Corinthios, partem verborum transcribens: *Μιμηταὶ γενώμεθα κἀκείνων, οἵτινες ἐν δέρμασιν αἰγείοις καὶ μηλωταῖς περιεπάτησαν κηρύσσοντες τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ· λέγομεν δὲ Ἠλίαν καὶ Ἐλισαῖον, ἔτι δὲ καὶ Ἰεζεκιὴλ καὶ τοὺς ἄλλους προφήτας* [*Imitatores simus eorum, qui in pellibus caprinis et ovilibus incedebant, adventum Christi praedicantes, Eliam dicimus et Elisaeum, item Ezechielem et reliquos Prophetas*] Prophetae vili habitu utebantur, qualis est ex ovium aut caprarum pellibus, de qua re diximus ad Matth. 3: 4. Nomen μηλωτῶν habes 1 Reg. 19: 13, 2 Reg. 2: 8, 13, 14. Μηλωταὶ in Glossario *pelles*. Paraphrastae Chaldaei et Rabbini Graecam hanc vocem usurpant scribuntque מילא aut מילת aut מילתא. Cum dicit περιῆλθον ostendit eos ἀστατῆσαι [*incertis sedibus errasse*], ut Paulus loquitur 1 Cor. 4: 2.

Ὑστερούμενοι] *Rerum inopes*, אביונים aut חסרים, ut Deut. 15: 8, pro quo Ps. 34: 11, ponitur ἐλαττοῦσθαι [*minui*]. Hinc ὑστέρημα, *fortuna pauper*, Iud. 19: 19, Luc. 21: 4. Vide de Elia 1 Reg. 17: 4.

Θλιβόμενοι, κακουχούμενοι, oppressi, afflicti] Haec et sequentia partim ad Prophetas pertinent, de quibus egimus, partim ad Manassis, maxime vero ad Antiochi tempora. *Magnis in periculis versati sunt, magnis vexati incommodis.*

38. *Ὧν οὐκ ἦν ἄξιος ὁ κόσμος, ἐν ἐρημίαις πλανώμενοι, καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς, quibus dignus*

non

non erat mundus, in solitudinibus errantes, in montibus et specubus et in cavernis terrae] Exempla vide dicto loco 1 Reg. 17: 3, 18: 13, 2 Reg. 6: 1, 1 Macc. 1: 53, 2: 29, 30, 2 Macc. 5: 27, 10: 6. Et efficaciter dictum: illi quorum quotidiana consuetudine homines caeteri digni non erant, ex urbibus vicisque exacti receptum nullum nisi in locis inviis et asperis specubusque et cavernis invenire potuerunt. Vide et de Davide 1 Sam. 22: 1, 23: 19, 24: 2. *Specus* intellige *e saxo*, נקיק הסלעים Esai. 7: 19, *cavernas sub humum.*

39. *Καὶ οὗτοι πάντες μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως, et hi omnes testimonio fidei probati*] Vide supra 2, 4, 5.

Οὐκ ἐκομίσαντο τὴν ἐπαγγελίαν] Alii, de quibus dictum supra 33, *accepere promissa; hi* vero *non* accepere: non licuit illis in terra promissa tuto consistere: succubuere irae hostili. *Κομίζεσθαι*, hic et supra 10: 36, idem quod *ἐπιτυγχάνειν.* In Manuscripto non est *τὴν ἐπαγγελίαν*, sed *τὰς ἐπαγγελίας* quomodo plerumque hic Scriptor loquitur, ubi de veteribus promissis agit.

40. *Τοῦ Θεοῦ περὶ ἡμῶν κρεῖττόν τι προβλεψαμένου, Deo pro nobis melius aliquid providente*] Promissum illud vere coeleste et aeternum nobis demum aperte revelare decreverat. Vide supra 7: 19, 8: 6, ubi simili sensu habes vocem *κρεῖττον.*

Ἵνα μὴ χωρὶς ἡμῶν τελειωθῶσι, ut non sine nobis consummarentur] Erant et illi Veteres istorum aeternorum bonorum participes, sed ita, ut nostri sint accessio. Nobis, non illis facta sunt illa promissa. *Τελειοῦσθαι* hic sume ut supra 2: 10, 5: 9. Ita Deus illis Veteribus nullam fecit iniuriam: praestabit enim illis maiora quam promiserat.

CAPUT XII.

1. *Τοιγαροῦν καὶ ἡμεῖς τοσοῦτον ἔχοντες περικείμενον ἡμῖν νέφος μαρτύρων, ideoque et nos cum tantam habeamus appositam testium nubem*] Cum habeamus tantum *agmen testium* de fidei utilitate. Sic Virgilius, quod dixerat, *Facta nube premunt*, mox explicat, *densis catervis.* Sic apud

Li-

Livium est: *Rex contra peditum equitnmque nubes iactat. Armorum nubes* est apud Statium. Solent nubes longo tractu aliae alias sequi. Par similitudo apud Esaiam 60: 8. Et Hebraei עב, quod *nubem* significat, dictum volunt a עוב quod est *densare.*

Ὄγκον ἀποθέμενοι πάντα, omne pondus deponentes] A stadio sumpta similitudo. Ibi qui cursuri sunt, omnia quae oneri esse possunt deponunt: sic et nos amorem huius seculi, imo et nostri, Matth. 16: 24. *Ὄγκος, pondus*, ut hic sumpsit Syrus. Sic *ὄγκους μείζους* [*maiora pondera*] de grandine dixit Aristoteles.

Καὶ τὴν ἀπερίςατον ἁμαρτίαν, et peccatum non circumdans] *Εὐπερίςατον* [*facile circumdans*] habent plurimi Codices, et sic legerunt Syrus et Latinus. *Καὶ* hic ut alibi saepe est *ἐξηγητικόν* [*explicativum praecedentis*]. Explicat enim quid in hac re per onus intelligat, nempe *peccatum, quo ita circumdamur* ut currere non possimus. Respicit forte locum Lam. 1: 14, ubi peccata comparantur *iugi loris* implicantibus hominem ac saepe deiicientibus. Videtur enim *εὐπερίςατος* respondere Hebraeo ישתרגו, ubi in Graeco *συνεπλάκησαν* [*implicata sunt*].

Δι' ὑπομονῆς] *Constanter.*

Τρέχωμεν τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀγῶνα, curramus propositum nobis certamen] *Ἀγὼν* nomen generis, sub quo et cursus comprehenditur. Et pulchre dictum *currere ἀγῶνα*, sicut *decurre laborem* apud Ciceronem. Non dissimilia, *cursum currere, certare certamen.*

2. *Ἀφορῶντες εἰς τὸν πίςεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν Ἰησοῦν, adspicientes ad principem et consummatorem fidei Iesum*] Qui nobis exemplo suo hunc cursum praeiit, idemque eius erit *βραβευτὴς* [*remunerator*]. *Ἀρχηγοῦ* vocem de Christo habuimus et supra 2: 10. *Τελειωτὴν* hic sume quomodo fine praecedentis capitis *τελειοῦσθαι.*

Ὃς ἀντὶ τῆς προκειμένης αὐτῷ χαρᾶς ὑπέμεινε τὸν ςαυρὸν, qui ob propositum ipsi gaudium crucem pertulit] *Ἀντὶ τῆς προκειμένης αὐτῷ χαρᾶς*, id est, *ob gaudium quod ipsi animo obversabatur. Ἀντὶ* pro *ἕνεκα* [*propter*]. Sic quod Matth. 19: 5 est *ἕνεκεν τούτου* [*propter hoc*] id ipsum est *ἀντὶ τούτου* Eph. 5: 31. De voce *προκειμένης* vide quae dicta supra 6: 18. *Χαρὰ* hic est vita immortalis, et summa

ma potestas, praemium passionum Christi, Ioh. 12: 28, 17: 1—4, Phil. 2: 9. Hanc videtur Christo vivide in animum revocasse Angelus ille, Luc. 22: 43.

Αἰσχύνης καταφρονήσας, ignominiamque contempsit] Duo mala toleravit: dolores, qui sub *crucis* nomine intelliguntur, et ignominiam tali supplicio coniunctam. *Καταφρονήσας* hic comparate sumendum, non tanti faciens eam ignominiam ut ei se vellet subducere.

Ἐν δεξιᾷ τε τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ ἐκάθισεν, atque ad dexteram throni Dei sedit] Vide supra 8: 1.

3. *Ἀναλογίσασθε γὰρ, expendite enim*] *Ἀναλογίζεσθαι* etiam Xenophonti est *expendere animo*. Idem quod *λογίζεσθαι* supra 11: 19.

Τὸν τοιαύτην ὑπομεμενηκότα ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν εἰς αὐτὸν ἀντιλογίαν, eum qui talem sustinuit a peccatoribus adversus semetipsum contradictionem] *Ἀντιλογίαν* ריב. Nam sicut *εὐλογεῖν* [*benedicere*] est etiam *benefacere*, ita *ἀντιλέγειν* [*contradicere*] etiam est *male cuiquam facere*, de quo diximus ad Luc. 2: 34; et vox *τοιαύτην* totam passionis Christi historiam comprehendit.

Ἵνα μὴ κάμητε ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν ἐκλυόμενοι, ne animis lassati laboris vos taedeat] *Κάμνειν* hic est *taedio laboris affici*, נקט, Iob. 10: 1. *Ἐκλύεσθαι* vero est עיף, *lassari*, Iud. 8: 15, 1 Sam. 14: 26, 2 Sam. 16: 2, 14, 17: 29, 21: 16, Esai. 46: 2. Lassitudo affert taedium.

4. *Οὔπω μέχρις αἵματος ἀντικατέστητε, nondum ad sanguinem usque restitistis*] Pudeat vos defatigari levioribus malis. Illi Prophetae, deinde et alii Maccabaicorum temporum, quorum supra meminimus, partim ad capitalia supplicia, partim ad tormenta rapti fuere. Christus ipse mortem et quidem crucis perpessus est. Vos libertatis tantum et facultatum damna aut pericula incurristis. Vide supra 10: 33, 34.

Πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ἀνταγωνιζόμενοι, adversus peccatum repugnantes] *Ἁμαρτίαν* hic intellige *κατ᾽ ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] *defectionem ab Euangelio*, quo sensu *ἁμαρτάνειν* habuimus supra 3: 17, 10: 26.

5. *Καὶ ἐκλέλησθε τῆς παρακλήσεως, ἥτις ὑμῖν ὡς υἱοῖς διαλέγεται, et obliti estis consolationis, quae vobis tanquam filiis loquitur*] Legenda haec interrogative. Et egre-

egregie monitum illud, quod est Prov. 3: 11, προσωποποιεῖ [*ceu personam fingit loquentem*]. Simile vide Eph. 5: 14.

6. *Υἱέ μου, μὴ ὀλιγώρει παιδείας Κυρίου, μηδ' ἐκλύου ὑπ' αὐτοῦ ἐλεγχόμενος· ὃν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει· μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱὸν ὃν παραδέχεται, fili mi, noli negligere disciplinam Domini, neque fatigeris dum ab eo obiurgaris: quem enim diligit Dominus castigat, et flagellat omnem filium quem agnoscit*] Sic est et in Graeca versione Proverbiorum, nisi quod pro παιδεύει in quibusdam Codicibus est ἐλέγχει [*obiurgat*]. Apparet interpretes pro וכאב, quod est *et tanquam pater*, legisse ויכאב quod est *et dolore afficiet*, ἀλγεῖν ποιεῖ, ut Iob. 5: 18. Pro μὴ ὀλιγώρει Aquila posuit μὴ ἀποδοκίμασον [*noli reprobare*], alii μὴ ἀπωθῇς אל־תמאס [*ne spernas*]. Pro μηδ' ἐκλύου Theodotion, μηδὲ ἐγκακήσῃς אל־תקץ [*neque fastidias*]. Quidam in adversis recalcitrant, alii animum despondent; neutrum faciendum Christianis, quibus eximie competit nomen *filiorum Dei*. Nam si vere sunt Christiani, adversa talia illis non evenient nisi ex decreto quodam Dei, et quidem in ipsos benevoli, nempe ut si quid sordis adhaeret excoquatur, aut ut ipsi per patientiae exercitia reddantur meliores. Tales *castigationes* vocantur ab Hebraeis יסורי אהבה *amoris*, ut notatum Eruditis. Παιδεία מוסר a יסר, quo verbo significari solet *institutio quae factis fit*, puta vinculis, legibus, poenis. Ἐλέγχειν הוכיח est *obiurgare*; sed solent, ut iam modo diximus, ea quae de verbis proprie dicuntur ad facta quoque transferri. Sic et verbum μαστιγοῦν a specie transfertur ad genus. De nomine μαστίγων [*plagarum*] diximus ad Marc. 3: 10. Ὃν παραδέχεται, in Hebraeo ירצה subaudito כאשר, *quem diligit*. Παραδέχεσθαι est proprie *pro suo agnoscere*. *Abdicatos* ἀποκηρυχθέντας parentes curare non solent. Illud δὲ post μαστιγοῖ est copula ἐξηγητικὴ [*explicativa*], quomodo accepit Syrus et alii.

7. *Εἰ παιδείαν ὑπομένετε, si disciplinam perpetimini*] Si adversa vobis eveniunt. Nam ὑπομένειν interdum nihil aliud est quam *perpeti*, ut Iac. 1: 12. Sic ὑπομένειν κρίσεις, *causam dicere*.

Ὡς υἱοῖς ὑμῖν προσφέρεται ὁ Θεός, tanquam filios vos trac-

tractat Deus] Deus vos in hoc ipso paterne tractabit. Sic προσφέρονται τραχέως αὐτοῖς, *aspere eos tractant* apud Plutarchum Lycurgo. Hanc vocem, ut multas alias, Scriptor noster hausit e Graecis purioribus.

Τίς γάρ ἐστιν υἱὸς, ὃν οὐ παιδεύει πατὴρ, quem enim filium non corripit pater] Responsio ad tacitam obiectionem: Atqui sinit nos pati tam dura. Sic interpretantur Hebraei sententiam quae est Prov. 13: 1.

8. *Εἰ δὲ χωρίς ἐστε παιδείας, ἧς μέτοχοι γεγόνασι πάντες, ἄρα νόθοι ἐστὲ καὶ οὐχ᾽ υἱοί, quod si extra disciplinam estis, cuius participes facti sunt omnes, ergo nothi et non filii estis*] Πάντες intellige illos de quibus actum capite praecedenti. Νόθους autem non sume natos ex matre impare, sed eos quos mater ex adulterio genuit, et marito vult obtrudere, ille autem reiicit. Philo, libro de Confusione linguarum, locutus de iis qui finem vitae faciunt voluptatem, adiicit, τῶν ἐκ πόρνης ἀποκυηθέντων οὐδὲν ὡς οἶμαι διαφέροντες [*ipsi non absimiles, opinor, natis e scorto*].

9. *Εἶτα*] *Tum vero.*

Τοὺς μὲν τῆς σαρκὸς ἡμῶν πατέρας εἴχομεν παιδευτὰς καὶ ἐνετρεπόμεθα, patres quidem carnis nostrae eruditores habuimus et reverebamur eos] Nempe in primis annis. Ἐντρέπεσθαι est *revereri* Matth. 21: 37, Marc. 12: 6, Luc. 20: 13, Sap. 2: 10 et alibi. Πατέρας τῆς σαρκὸς, id est, qui nos mortales ipsi ad vitam mortalem generaverant. Καὶ ἐνετρεπόμεθα, id est, *ut eos hoc magis revereremur.* Hebraismus, qualis alter sequetur.

Οὐ πολλῷ μᾶλλον, nonne multo magis] Multo iustius.

Ὑποταγησόμεθα] Niphal pro Hithpael, id est, *subiiciemus nos ipsos*, nimirum ad ferenda adversa, ipso ita volente.

Τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων, Patri spirituum] Ei qui Christiano cuique dat Spiritus dona, ita ut nos certos faciat vitae futurae, quae erit plane πνευματικὴ [*spiritualis*], 1 Cor. 15: 46. Hebraeorum locutione utitur. Nam ii opponunt האב הגשמי [*Patrem corporalem*] et האב הרוחני [*Patrem spiritualem*]. Alioqui si per *spiritus* hominum animos intelligas, Deus tam carnis quam horum est opifex, Num. 16: 23, ubi in Graeco Θεὸς, Θεὸς τῶν πνευμάτων

καὶ

καὶ πάσης σαρκός [*Deus, Deus Spirituum et universae carnis*].

Καὶ ζήσομεν, et vivemus] Id est, *ut vivamus*, nempe in perpetuum. Est Hebraismus qualem iamiam observavimus.

10. *Οἱ μὲν γὰρ πρὸς ὀλίγας ἡμέρας, illi quidem ad paucos dies*] Ad tempus exiguum, puerilis aetatis, ut iam diximus. Potestas illorum et cura non est nisi temporaria. ימים [*dies*] pro *tempore* usitatum Hebraeis, ut Luc. 1: 5, 7 et alibi saepe.

Κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς, ἐπαίδευον, pro arbitratu erudiebant] Pro arbitratu, saepe ex errore, interdum etiam sua vitia pro virtutibus instillantes, ut avaritiam, ut ambitionem: de qualibus parentibus agit Horatius Sat. I. 6 et Iuvenalis V. 14.

Ὁ δὲ ἐπὶ τὸ συμφέρον, hic autem ad id quod utile est] Ad nostros usus; nam nec errat, nec pravis affectibus abripitur. Eadem locutio 1 Cor. 7: 35.

Εἰς τὸ μεταλαβεῖν τῆς ἁγιότητος αὐτοῦ, ut assequamur sanctitatem eius] Ut in dies sanctiores fiamus ad ipsius exemplum. Sumptum ex Lev. 11: 44, 19: 2, unde et Petrus sumpsit, 1 Epist. 1: 16. Id autem fit praecipue per Spiritus dona, quorum iam facta mentio.

11. *Πᾶσα δὲ παιδεία πρὸς μὲν τὸ παρὸν οὐ δοκεῖ χαρᾶς εἶναι, ἀλλὰ λύπης, omnis autem disciplina in praesenti quidem videtur non esse gaudii, sed moeroris*] Radices amarae, fructus dulces; videlicet si sensus externos, et inde nascentes ὑπολήψεις [*opiniones*] consulimus.

Ὕστερον δὲ καρπὸν εἰρηνικὸν τοῖς δι' αὐτῆς γεγυμνασμένοις ἀποδίδωσι δικαιοσύνης, postea autem per eam exercitatis fructum gratum reddit iustitiae] Nam ἄσκησις [*exercitatio*] firmat τὴν ἕξιν [*habitum*], eique incrementa adiicit. *Δικαιοσύνη* hic latius sumitur, non ut initium est ἁγιωσύνης [*sanctitatis*], sed ita ut omnes officii nostri partes complectatur. Vide quae dicta 11: 33. *Καρπὸν εἰρηνικὸν*, id est, *gratum*: opponitur enim hoc λύπῃ [*moerori*]. Hoc sensu εἰρηνικὸν habemus Deut. 2: 26, Ier. 12: 6, Mich. 7: 3. Et merito *gratus* est *fructus* qui tranquillitatem adfert conscientiae, Rom. 5: 1. Verbum γυμνάζειν habes et 1 Tim. 4: 7 et supra 5: 14.

12. *Διὸ τὰς παρειμένας χεῖρας καὶ τὰ παραλελυμένα γόνατα ἀνορθώσατε, propterea remissas manus et soluta genua erigite*] Viri sancti populum aut Ecclesiam allo-quentes modo ad optimos, modo ad eos qui multum ab optimis distant, se vertunt. Et huius generis multi erant inter illos Hebraeos, ut iam vidimus. *Manuum* similitudo sumpta a laborantibus, *genuum* a currentibus. Christiani vita et labor est et cursus. Sumpta autem locutio de Esaia 35: 3, ubi Graeci habent, *Ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμένας καὶ γόνατα παραλελυμένα* [*Roborate manus remissas et genua dissoluta*]. Sed Hebraea recte verti possunt ut hic habemus, *Ἀνορθώσατε τὰς χεῖρας παρειμένας καὶ τὰ παραλελυμένα γόνατα.* Nam חזק *roborare* saepe accusativum regit, ut Iud. 9: 24, 16: 29, Ezech. 30: 25, 34: 4, 16, Dan. 10: 18. *Ne remittantur manus vestrae*, habes et 2 Par. 15: 6. *Οὐαὶ καρδίαις δειλαῖς καὶ χερσὶ παρειμέναις* [*Vae cordibus timidis et manibus remissis*], Sir. 2: 14. *Ὑπόλυσις γονάτων* [*dissolutio genuum*] est apud Nahumum 2: 10.

13. *Καὶ τροχιὰς ὀρθὰς ποιήσατε τοῖς ποσὶν ὑμῶν*] Ex Graeco Prov. 4, circa finem. *Τροχιὰν* pro *via* habes in eodem Proverbiorum libro 2: 15, 4: 11, 5: 6, 21. *Facite complanari vobis vias per quas ituri estis*, סללו, ut Matth. 3: 3, id est, auferte omnia pietatis impedimenta. Vide dicta ad illum Matthaei locum.

Ἵνα μὴ τὸ χωλὸν ἐκτραπῇ, ne quod claudum est excidat] *Τὸ χωλὸν* hic vocat membrum corporis, ubi nervi aliquid de vigore suo perdidere, צלעה, Gen. 32: 31, Mich. 4: 6, qualia membra, si iter fiat per loca inaequalia, facile loco suo *excidunt* sive *luxantur*, quod hic est *ἐκτρέπεσθαι*. Et ita accepit Syrus.

Ἰαθῇ δὲ μᾶλλον, sed potius sanetur] Quod fit interdum ipsa ambulatione commoda per quam calor nervis redit. Sic illi ad quos haec Epistola scribitur vitare debebant vias inaequales, id est, doctrinas ex Iudaismo et Christianismo mixtas, ne animus fatigari incipiens plane deficiat.

14. *Εἰρήνην διώκετε μετὰ πάντων, pacem cum omnibus sectamini*] Emollitio prioris dicti. Debetis quidem vobis a Iudaismo cavere: attamen non odisse Iudaeos, sed omnia illis exhibere humanitatis officia. Vide Rom. 12: 18, 14: 19, 1 Petr. 3: 11.

Καὶ

Καὶ τὸν ἁγιασμὸν] *Vitam per omnia sanctam.* Vide Eph. 5: 26. Hoc ideo, ne quia a Lege Mosis eos absolverat, ideo laxius vivendi licentiam sibi fieri crederent, cum contra multo sanctior Lege sit Christi disciplina. Libertas in Christo non fecit innocentiae iniuriam. *Manet Lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, iustitiae, misericordiae, benevolentiae, prudentiae*, ait Tertullianus de Pudicitia; qui et mox: *Legem ergo evacuamus per fidem? Absit, sed Legem sistimus, scilicet in his quae etsi nunc Novo Testamento interdicta, etiam cumulatiore praecepto prohibentur*: quod et multis exemplis ibidem explicat.

Οὗ χωρὶς οὐδεὶς ὄψεται τὸν Κύριον, sine qua nemo videbit Dominum] Id est, Christum, locutione propria Novi Testamenti. *Christum* autem *videre* praesupponit eo venire ubi Christus est, id est, in coelum summum, nempe post iudicium ipsum, 1 Ioh. 3: 2. Bene observent hunc locum qui putant sufficere nobis ad salutem, quod Christus pro nobis sanctus fuit.

15. *Ἐπισκοποῦντες μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, attendentes ne quis desit gratiae Dei*] Supple ᾖ, quales particulae saepe subticentur, et iam nunc reticebitur 16. *Ne quis sit cui aliquid desit quo minus gratiam* (id est, vitam aeternam, Rom. 6: 23) *consequi possit.* De significatu verbi ὑστερεῖν diximus supra 4: 1. Ἐπισκοπεῖν hic est *diligenter attendere*, ut et 1 Petr. 5: 2. Sic et Esth. 2: 11. Utuntur sic et Isocrates et Xenophon.

Μή τις ῥίζα πικρίας ἄνω φύουσα ἐνοχλῇ, καὶ διὰ ταύτης μιανθῶσι πολλοί, ne qua radix amaritiae sursum germinans impediat, et per illam inquinentur multi] Apparet ex Deut. 29: 18 legendum hic non ἐνοχλῇ, sed ἐν χολῇ [*in felle*], et oportet subaudire ut in antecedente et sequente membro ᾖ, et ad φύουσα subaudire καρπὸν [*fructum*]. Sic et χολὴν πικρίας [*fel amaritudinis*] habemus Act. 8: 23. Mos est Hebraeis omne venenum *fel* vocare, ראש, et *amarum* omne quod malum est. *Ne mala radix producat venenum, quo multi lepram aut morbum alium contrahant.* Id enim est μιαίνεσθαι Lev. 13. Sic ferme ὀχλοῦν sumitur Iac. 3: 6. Sensus: *Ne mala cogi-*

 tu-

tatio producat foeda opera (ita enim illum Deuteronomii locum Chaldaeus explicat), *quorum exemplo corrumpantur multi*, quod in dicto Deuteronomii loco proverbialiter sic explicatur, *Ut addat ebrium sitienti*, de quo proverbio ibidem diximus. Intelligit autem hic Scriptor praecipue noxia quaedam Iudaeorum dogmata. Antiochus 1 Macc. 1: 2 vocatur ῥίζα ἁμαρτωλὸς [*radix peccatrix*], quia pessimas de suo ingenio actiones protulit. *Amaritiae* nomen specialiter de ira usurpat Hermas II. 5. In Manuscripto hoc loco est μιανθῶσιν [*contaminentur*]. Οἱ πολλοὶ, id est, *plebs*, quae a doctoribus facile corrumpitur. Vide Gal. 5: 9.

16. *Μή τις πόρνος, ne quis fornicator*] Supple ᾖ [*sit*]. Solent sancti Scriptores generalibus monita addere specialia, quae locus et tempus exigebant; et iis quos surgere videbant morbis occurrere. Iudaeorum Magistrorum multi non putabant delinqui si quis Iudaeus cum foemina non Israelitide rem haberet: quia Lex Mosis tantum Israelitidas prostare vetat. Πόρνου voce apud nostros Scriptores significari *eum qui Venere extra coniugium utatur* ostendimus ad 1 Cor. 5: 9, 10, 11, 6: 9, Eph. 5: 5, 1 Tim. 1: 10. Manifestum id et hic infra 13: 4.

Ἢ βέβηλος, ὡς Ἡσαῦ, ὃς ἀντὶ βρώσεως μιᾶς ἀπέδοτο τὰ πρωτοτόκια αὐτοῦ, aut profanus, ut Esau, qui propter unum cibum vendidit primitiva sua] In quo iure primogeniturae comprehendebatur et ius sacerdotii. Tangit eos qui damni vitandi causa conventus Christianos deserebant, in quibus Christiani tanquam Sacerdotes preces Deo offerunt. Vide supra 10: 25. Etiam *permutatio* dicitur ἀπόδοσις [*venditio*].

17. *Ἴστε γὰρ ὅτι καὶ μετέπειτα θέλων κληρονομῆσαι τὴν εὐλογίαν, hoc enim scitis quod et postea cupiens haereditare benedictionem*] Nempe illam potiorem de terra promissa Patribus. Κληρονομῆσαι, *obtinere iure mancipii*. Ἴστε, *scitis*; nota vobis historia.

Ἀπεδοκιμάσθη] *Reiectus fuit* a patre, Gen. 28: 35, 37, 40. Ἀποδοκιμάζεσθαι, est *non obtinere quod volumus*. Utitur sic epistola ad Romanos, quae dicitur Ignatii.

Μετανοίας γὰρ τόπον οὐχ εὗρε, non enim invenit poenitentiae locum] Hebraeis dicitur *poenitentiae locum inveni-*

hire is qui id consequitur aut certe consequi potest quo tendit poenitentia. Apparet id Iob. 24: 23, in Latino, Sap. 12: 10, collatis quae ibidem 19: 20. Sic et Iurisconsulti Romani dicunt non esse locum poenitentiae ubi non amplius in nostra potestate est id quod actum est rescindere. Sensum mysticum in Allegoriis aperit Philo: *Πολλαῖς γὰρ ψυχαῖς μετανοίᾳ χρῆσθαι βουληθείσαις οὐκ ἐπέτρεψεν ὁ Θεὸς, ἀλλ' ὥσπερ ὑπὸ παλιῤῥοίας εἰς τοὔμπαλιν ἀνεχώρησαν* [*Multis, cum vellent poenitentia uti, Deus non permisit, qui tanquam adverso fluctu reiecti retro recesserunt*].

Καίπερ μετὰ δακρύων ἐκζητήσας αὐτὴν, quanquam cum lacrymis eam quaereret] *Αὐτὴν τὴν μετανοίαν*, id est, effectum eius, *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*]. Vide Gen. 27: 39.

18. *Οὐ γὰρ προσεληλύθατε ψηλαφωμένῳ ὄρει, non enim accessistis ad montem palpandum*] Repetit admonitionem, quam et supra habuimus 2: 2. Quanto enim Lex Euangelica cum suis promissis praestat Legi Mosis, tanto damnabilior est eius contemptus. *Ὄρος ψηλαφώμενον* hic est *ὄρος αἰσθητὸν* [*mons sensibilis*], quod opponitur *ὄρει νοητῷ* [*monti intelligibili*] sive *ἐπουρανίῳ* [*coelesti*], ut mox sequetur. Vide quae diximus ad Matth. 26: 29. Accesserunt Hebraei ad montem corporeum corpore, non ad spiritualem spiritu. *Ψηλαφωμένῳ* pro *ψηλαφητῷ* more Hebraeorum. Vide Gal. 2: 11.

19. *Καὶ κεκαυμένῳ πυρὶ, καὶ γνόφῳ, καὶ σκότῳ, καὶ θυέλλῃ, καὶ σάλπιγγος ἤχῳ, καὶ φωνῇ ῥημάτων, et ignem ardentem, et turbinem, et caliginem, et procellam, et tubae sonum, et vocem verborum*] Ex loco Exod. 19, ubi habes in Graeco *ἀστραπὰς* [*fulgura*], quae hic *θυέλλῃ*, et *νεφέλην γνοφώδη* [*nubem caliginosam*], et deinde *καπνὸν* [*fumum*], quae hic *γνόφος καὶ σκότος*, et *φωνὴν σάλπιγγος* [*sonum tubae*] et *πῦρ* [*ignem*], quod hic *πῦρ κεκαυμένον*. Deinde *ἐλάλησε Κύριος* [*loquutus est Dominus*], pro quo hic *φωνὴ ῥημάτων*, ut et Deut. 4: 11, ubi et *πῦρ* [*ignis*] dicitur fuisse *ἕως τοῦ οὐρανοῦ* [*ad coelum usque*], et ibidem est *θύελλα*, ut et Deut. 5: 22, pro quo *ἀστραπαὶ* in Exodo. Magnae tempestates, quae *θύελλαι* dicuntur, non

sunt sine fulgure. Vide descriptiones tempestatum apud Poetas; ut apud Virgilium:

—— *Crebris micat ignibus aether.*

In Manuscripto pro σκότῳ est ζόφῳ, sensu eodem.

Ἧς οἱ ἀκούσαντες παρῃτήσαντο, μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον, quam qui audierunt, deprecati sunt, ne his adderetur verbum] In Manuscripto μὴ προσθεῖναι. *Orabant ne ultra verbum Deus adderet*, id est, ne posthac eos tam terribili sono alloqueretur, Exod. 20: 19 et Deut. 5: 25, 26, 27. Sic et Latini:

—— *Verbum non amplius addas.*

Παραιτεῖσθαι hic est *deprecari*: mox aliter sumitur.

20. *Οὐκ ἔφερον γὰρ τὸ διαστελλόμενον, non enim ferebant quod praecipiebatur*] צוה, nam צוה διαστέλλειν vertitur et significat *districte severeque praecipere*.

Κἂν θηρίον θίγῃ τοῦ ὄρους, λιθοβοληθήσεται, et si bestia tetigerit montem, lapidabitur] Exod. 19: 13, *Πᾶς ὁ ἁψάμενος τοῦ ὄρους θανάτῳ τελευτήσει· οὐχ ἅψεται αὐτοῦ χείρ· ἐν γὰρ λίθοις λιθοβοληθήσεται, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται, ἐάν τε κτῆνος, ἐάν τε ἄνθρωπος, οὐ ζήσεται* [*Omnis qui tetigerit montem, certo morietur. Non tangat eum manus; lapidibus enim obruetur aut iaculo confodietur: sive iumentum fuerit, sive homo, non vivet*]. Ubi notandum, illud λιθοβοληθήσεται per πρόζευγμα [*zeugma a parte priore*] etiam ad κτῆνος referri. Solebant enim et muta animantia lapidari: nam Lev. 20: 16, ubi est de muliere et animanti, *Sanguis eorum super eos*, ex interpretatione Sapientum lapidatio intelligitur. Et nota ubi hic est θηρίον, in LXX κτῆνος, in Hebraeo esse בהמה, quo nomine comprehenduntur omnia animantia super terram gradientia. Non erat haec sola Israelitis metûs causa, sed ingens sane ex tanta severitate quae nec bestiis parceret.

21. *Καὶ οὕτω φοβερὸν ἦν τὸ φανταζόμενον, et ita terribile erat quod obiiciebatur*] Τὸ φανταζόμενον, etiam Platoni, est *species rerum obiecta animo*.

Μωϋσῆς εἶπεν· Ἔκφοβός εἰμι καὶ ἔντρομος, Moses dixit, Exterritus sum et tremebundus] Credibile est ipsum Mosem dixisse similia qualia dixit Iobus, 4: 14, ubi in Graeco, Φρίκη μοι συνήντησε καὶ τρόμος [*Horror me pervasit et tremor*].

22. Ἀλλὰ προσεληλύθατε Σιὼν ὄρει καὶ πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἱερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ, *sed accessistis ad Sionem montem et urbem Dei viventis, Ierusalem coelestem*] Animo praesentem habetis civitatem illam supercoelestem, cuius Ierusalem et in ea mons Sion figuram gessere. Vide quae dicta supra 11: 15, et infra 13: 14, Apoc. 3: 12, 21: 2, 10. Et recte *Ierusalem* nominans addidit *urbem Dei viventis:* nam et Ierusalem sic vocari solebat. Per Sionem intelligendi loci eminentissimi in coelesti illa urbe. Vide Ioh. 14: 2 et ibi dicta.

Καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει, et multorum millenorum Angelorum conventum] Est πρόσθεσις [*appositio*], qualis Luc. 2: 14. Πανήγυρις dicitur *conventus* populi Israelitici ad Deum laudandum, Os. 2: 11, 9: 5, Amos. 5: 21, Ezech. 46: 12. At quanto augustior illa πανήγυρις toties millenorum Angelorum Deum laudantium, Dan. 7: 10, Apoc. 7: 11, 19: 1, 3, 4, 6?

23. *Καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων, et Ecclesiam primogenitorum, qui in coelis conscripti sunt*] Fide uniti estis cum Apostolis, qui recte hic πρωτότοκοι dicuntur, sicut ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος ἔχοντες [*primitias Spiritus habentes*], Rom. 8: 23, nempe quia illi primi per Christum regeniti sunt. Horum autem nomina, etiam cum viverent, erant in summo coelo scripta, Luc. 10: 20, id est, iam tum Deus illos habebat pro civibus coelestibus, iure, etsi nondum possessione. Vide quae diximus ad Luc. 10: 20 et Phil. 3: 20. Primogeniti Israelitarum scripti erant in matricula terrestri, Num. 3: 40. Hi vero in albo coelesti. Nam ἀπογράφεσθαι vox est censualis, ut videmus Luc. 2: 1. Ἀπογεγραμμένοι hic idem quod נקבו, ἀνακληθέντες ἐξ ὀνόματος [*evocati ex nomine*], Num. 1: 17, et הפקדים, Num. 2: 9, 16, οἱ ἐπεσκεμμένοι [*recensiti*]. Et recte vocantur ἐκκλησία, id est, קהל [*congregatio*], non quod loco iuncti essent, sicut illa vox in Veteri Testamento solet accipi; sed quod animo, quod multo maius et dignum Novo Testamento.

Καὶ κριτῇ Θεῷ πάντων, et iudicem omnium Deum] Id est, qui non actus tantum, sed et cogitationes et novit et iudicat; non Iudaeorum tantum, sed Gentium omnium, ut quas pari iam cura complectitur.

Καὶ πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων, et spiritus iustorum perfectorum] Τελειοῦσθαι, cum de praemiis agitur et ad hominem totum ea vox refertur, significat vitam illam quae nobis post saeculi finem continget, at hic restringitur ad *spiritus*, nempe a corpore separatos, quomodo ea vox sumitur Luc. 24: 39, Act. 7: 59, hoc scilicet sensu, ut indicetur status optimus ad quem spiritus a corpore separati pervenire possunt. Et hoc vult, Christianos veros coniunctos esse fide et dilectione, non modo cum Apostolis qui vivunt, verum etiam cum Apostolis eorumque adiutoribus hac vita functis, quales erant Iacobus Zebedaides, Stephanus, et illi de quibus agit infra 13: 7. Statum illum optimum Hebraei vocabant, *poni sub solio gloriae*, eumque putabant spiritus contingere citius aut tardius, quo magis minusve purgati ex hac vita abiissent. Et ad illum gradum perductos spiritus vocabant *ἁγίους τετελειωμένους* [*sanctos perfectos*]. Habes id in Midrasch Aneoholam, in sectione Bereschith, in Gemara Hagigae, apud Mosem Barschemtob, in libro Anima Sapientiae, ubi ipsas voces habes *iustorum τετελειωμένων*, et apud Mosem Maimonidem pluribus in locis. Credibile est autem, sicut vocem עדן, sive *Παράδεισος* [*Paradisus*] Christo, ita has voces *ἁγίων τετελειωμένων*, קדושים גמורים [*Sanctorum perfectorum*] ab hoc Scriptore usurpatas eo sensu quo ab Hebraeis intelligi solebant. De spiritibus defunctorum hic agi intellexere et Graeci Patres.

Καὶ διαθήκης νέας μεσίτῃ Ἰησοῦ, et pacti novi Mediatorem Iesum] *Διαθήκης νέας*, id est, *αἰωνίου* [*aeterni*], cum Moses temporarii tantum pacti *μεσίτης* fuerit. Vide supra 8: 6, 9: 15.

Καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ κρεῖττον λαλοῦντι παρὰ τὸν Ἄβελ, et sanguinem adspersionis melius loquentem quam Abelem] Legendum est *παρὰ τὸ Ἄβελ* [*quam sanguis Abelis*], quomodo legerunt Graeci veteres et Syrus. Sic *παρὰ Κάϊν* pro *παρὰ τὴν Κάϊν* [*quam victima Cainis*] habuimus supra 11: 4, et ibi quidem subauditur *θυσίαν*, hic vero *αἷμα*. Vide Gen. 4: 10 et supra 11: 4. *Sanguis Abelis* vindictam poscebat: *sanguis* vero *Christi*, id est, mors eius, per quam intravit ad vitam aeternam, dat nobis quo-

quoque vitae aeternae et aeternorum bonorum participationem. Hoc est quod praesignificat Ezechiel, 18: 32, 33: 11. Vocatur autem Christi sanguis *αἷμα ῥαντισμοῦ*, quia sicut veteres illi victimarum sanguine adspergebantur ad carnalem sanctitatem, nempe ut ingredi possent in sanctuarium terrestre, Num. 19, supra 9: 13, 19, 21. Ita nos sanguine Christi, id est, imitatione perpessionum ipsius, perducimur ad vitam aeternam. Vide quae dicenda 1 Petr. 1: 2.

25. *Βλέπετε, μὴ παραιτήσησθε τὸν λαλοῦντα, videte ne aversemini loquentem*] *Παραιτεῖν* est *aversari*, ut 1 Tim. 4: 7 et alibi, quod iam iam dicet *ἀποστρέφεσθαι*. *Τὸν λαλοῦντα* Deum nempe, qui Christo nos obedire iussit, ut iam dicet. *Λαλοῦντα* pro *λαλήσαντα* [*loquutum*], frequenti locutione.

Εἰ γὰρ ἐκεῖνοι οὐκ ἔφυγον, si enim illi non effugerunt] In Manuscripto *ἐξέφυγον*, ut Luc. 21: 36, Rom. 2: 3, 1 Thess. 5: 3. Nempe *poenam*, *ἔνδικον μισθαποδοσίαν* [*iustam mercedis retributionem*], Hebr. 2: 2, ubi par sensus.

Τὸν ἐπὶ τῆς γῆς παραιτησάμενοι χρηματίζοντα, qui aversati sunt de terris loquentem] In Manuscripto *ἐπὶ γῆς παραιτησάμενοι τὸν χρηματίζοντα* [*qui in terris aversati sunt eum qui loquebatur*]. Utrovis modo legas, *τὸν* quod hic ponitur et quod sequetur, non distinguit eum cui parendum est, sed modum quo is se revelavit. Et sic saepe de uno diversis modis considerato tanquam de duobus loquimur, ut,

— *Quantum mutatus ab illo*
Hectore. —

Et *χρηματίζοντα* pro *χρηματίσαντα* [*loquutum*], praesens pro praeterito. *Illi qui aversati sunt Deum de terris loquentem*, id est, de monte Sinai, per Angelum nempe, Act. 7: 38, Deut. 33: 2. De verbo *παραιτεῖσθαι* iam diximus. Respiciuntur historiae quae sunt Exod. 32, Num. 14: 2, Act. 7: 39, supra 3: 16.

Πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς, multo magis nos] Supple *οὐκ ἐκφευξόμεθα* [*non effugiemus*], quomodo supra 2: 3.

Οἱ τὸν ἀπ' οὐρανοῦ ἀποστρεφόμενοι, qui de coelo loquentem nobis aversamur] *Τὸν ἀπ' οὐρανοῦ* nempe *χρηματίζοντα* pro *χρηματίσαντα*. *Si aversamur eundem Deum, qui de*

 coe-

coelo nobis oracula dedit, Filio suo pareri volens, Matth. 3: 17, Marc. 1: 11, Matth. 17: 5, Marc. 9: 7, Luc. 9: 35, Ioh. 12: 28. *Ex coelo*, nempe summo: nam et ideo aperta est regio coeli inferior.

26. *Οὗ ἡ φωνὴ τὴν γῆν ἐσάλευσε τότε, cuius vox tunc terram movit*] Nempe cum in monte Sinai Lex daretur, Ps. 114: 7.

Νῦν δὲ ἐπήγγελται, λέγων, nunc autem promisit, dicens] Promisit de nostris temporibus apud Aggaeum 2: 7, quae ad Christum directe pertinere ibi diximus.

Ἔτι ἅπαξ, ἐγὼ σείω οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανὸν, adhuc semel, ego moveo non solum terram, sed et coelum] In Manuscripto *σείσω* [*movebo*], bene. In Graeca versione Aggaei: *Ἔτι ἅπαξ ἐγὼ σείσω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν* [*Adhuc semel ego movebo coelum et terram et mare et siccum*]. Nihil sensui deperit. Nam *θάλασσα* et *ξηρὰ* nihil aliud sunt quam distributiones vocis *γῆς*, id est, *orbis terrestris*, in suas partes, quae Christi adventu in terras aliquatenus impleta diximus ad Aggaeum: multo autem perfectius implebuntur in adventu eiusdem Christi ad iudicium. Illud autem *ἅπαξ* non ad coelum speciatim refertur, sed ad rem totam. Magnas antehac feci rerum mutationes. Sed restat longe maior.

Τὸ δὲ, ἔτι ἅπαξ, hoc autem, Adhuc semel] In Hebraeo est אחת מעט [*semel pusillum*], sed videntur Graeci legisse אחת מעת, *semel posthac*. Solemus ita loqui cum magnum aliquid et antehac inauditum molimur.

Δηλοῖ τῶν σαλευομένων τὴν μετάθεσιν, declarat mobilium eversionem] Non concussionem qualemcunque, ut in Sinai, sed eversionem mutationemque omnimodam, de qua 2 Petr. 3: 13. Vide de voce *μετατίθεσθαι* supra 7: 12.

Ὡς πεποιημένων, ἵνα μείνῃ τὰ μὴ σαλευόμενα, tanquam factorum, ut maneant ea quae sunt immobilia] Non mirum hoc, inquit. Nam in id facta est haec quam videmus machina, ut olim alteri meliori et non immutandae locum faciat. Vide dictum locum 2 Petr. 3: 13 et Apoc. 21: 1. Cum autem pii homines futuri tunc sint in illa regione, in qua nunc sunt Angeli, cui bono *novum coelum*, id est, aether et aer et nova terra servitura sint, dif-

difficile est dictu: sed aliquid forte coniici potest ex Apoc. 2: 22, et similibus locis.

28. *Διὸ βασιλείαν ἀσάλευτον παραλαμβάνοντες, itaque regnum immobile suscipientes*] Id est, παραληψόμενοι [*suscepturi*]. *Βασιλεία ἀσάλευτος* est quae βασιλεία αἰώνιος [*aeternum*] 2 Petr. 1: 11.

Ἔχωμεν χάριν] *Retineamus gratiam*. Ἔχωμεν pro κατέχωμεν. Et ita accepit Syrus, quomodo ἔχομεν sumitur etiam Rom. 15: 4.

Δι' ἧς λατρεύωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ] *Per quam gratiam*, id est, doua Spiritus Sancti ex gratia nobis data, *servire possimus Deo, ita ut ipsi placeamus*. In Glossario, εὐαρέστως, *complacuo*, legendum *complacito*. Adverbia a nominibus adiectivis venientia regunt casum quem regere solet adiectivum.

Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας, cum reverentia et metu] *Αἰδὼς* hic *reverentiam* Dei significat (nam αἰδεῖσθαι sic sumunt Graeci. Et ita ἐντρέπεσθαι habuimus supra 9): εὐλάβεια vero insuper *poenae metum*, ut ostendunt sequentia. In Manuscripto est μετὰ εὐλαβείας καὶ δέους, Ps. 2: 12, ברעדה ... ביראה Graece ἐν φόβῳ καὶ ἐν τρόμῳ [*cum timore et tremore*]. Hoc est quod vult Michaeas 6: 8.

29. *Καὶ γὰρ ὁ Θεὸς ἡμῶν πῦρ καταναλίσκον, etenim Deus noster ignis consumens est*] Sumptum apparet ex Graeco Deut. 4: 24. Sensus est, Deum non minus graviter Christianis peccantibus irasci, quam olim Israelitis peccantibus iratus fuit: facillimumque ei esse, non minus quam igni flagrantissimo, eos quos arripuit, pessime perdere. Confer quod habuimus supra 10: 27. Adde Deut. 9: 3 et 32: 22.

CAPUT XIII.

1. *Ἡ φιλαδελφία μενέτω, dilectio fraterna maneat*] Rom. 12: 10, 1 Thess. 4: 9, 1 Petr. 1: 22, 2 Petr. 1: 7. Nunquam a vobis discedat ea dilectio quae Christianorum inter se propria est, et quam ostendistis antehac. Vide supra 6: 10. Ne vos inde distrahat, aut quod quidam sint alienigenae, aut alia causa.

2. *Τῆς φιλοξενίας μὴ ἐπιλανθάνεσθε, hospitalitatem no-*

nolite oblivisci] In Pirke Aboth: יהי ביתך פתוח לרוחה, *Pateant fores tuae plateam versus.* Vide Rom. 12: 13, 1 Petr. 4: 9.

Διὰ ταύτης γὰρ ἔλαθόν τινες ξενίσαντες ἀγγέλους, per hanc enim quidam excepere inscii Angelos] Respiciuntur historiae Gen. 18 et 19, ubi et illos Homeri versus attulimus:

Καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι
Παντοῖοι τελέθοντες ἐπιστρωφῶσι πόληας,
Ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες.
[*Saepe etiam similes errantibus hospitibus Di*
Sub variis formis haec atque illa oppida visunt,
Adspiciuntque hominum tam non bona quam bona facta.]

Refertur autem hoc, ut appareat quanta sint apud Deum praemia *φιλοξενίας*. Et nota locutionem bene Graecam, *ἔλαθον ξενίσαντες, excepere inscii*: nam sic et Aristophanes loquitur et Plato et Xenophon, subaudito *ἑαυτούς*, quod interdum exprimitur. Et Abraham et Loth cum primum exciperent Angelos, Arabes eos putarunt, quos quanquam ignotos multo cum honore exceperunt: postea ex nuncio quem adferebant cognoverunt esse Angelos. Adde quae dicta 1 Tim. 3: 2.

3. *Μιμνήσκεσθε τῶν δεσμίων ὡς συνδεδεμένοι, mementote vinctorum tanquam ipsi vincti*] Non leviter eos curate, sed ita quasi ipsi eadem mala sentiretis.

Ἴσως νομίζων ἴδιον εἶναι τὸ γεγονός,
[*Quasi tute tibi accidisse quod accidit putes*],

ait Menander. Vide supra 10: 34.

Τῶν κακουχουμένων, ὡς καὶ αὐτοὶ ὄντες ἐν σώματι, et afflictorum tanquam et ipsi in corpore morantes] *In corpore* iisdem malis obnoxio.

Homo sum, humani nihil a me alienum puto.

Ἐν σώματι nempe *θνητῷ* [*mortali*], quod additur Rom. 8: 11, *ἐπιγείῳ* [*terreno*] 1 Cor. 15: 40, *φθαρτῷ* [*corruptibili*] 1 Cor. 15: 53. Participium *κακουχούμενοι* habuimus et supra 11: 37.

4. *Τίμιος ὁ γάμος ἐν πᾶσι, καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος, honestum est connubium apud omnes, et thorus vitio caret*] Id est, apud omnes gentes moratas honos est coniugio, ac ne Deo quidem is thorus displicet. *Ἀμίαντον* est *quod vitio caret*, Sap. 3: 13, 4: 2, supra 7: 26, Iac. 1: 27.

Trac-

Tractatur hoc in libro Musar satis bene. Et Esseni multi abstinebant a matrimonio, attamen τὸν γάμον καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ διαδοχὴν οὐκ ἀναιροῦντες [*ita ut nec nuptias nec proli operam dari improbarent*].

Πόρνους δὲ καὶ μοιχοὺς κρινεῖ ὁ Θεὸς, *fornicatores enim et adulteros iudicabit Deus*] Non adulteros tantum, qui si deprehendantur etiam humanis legibus puniri solent, puniet Deus, sed et πόρνους, id est, *Venere utentes extra coniugium.* Opponit hoc Iudaeorum illorum sententiae, de quibus egimus supra 12: 16. Κρίνειν pro κατακρίνειν [*condemnare*] saepe habuimus Epistola ad Romanos. Κατακρίνειν autem per μετωνυμίαν est *punire*, ut Marc. 16: 16., 1 Cor. 11: 32 et alibi. Et sic κρίνειν *punire*, Ioh. 3: 17. Et recte Dei iudicio reservat illa flagitia, quae solent hominibus aliis esse abscondita.

5. Ἀφιλάργυρος ὁ τρόπος] Subauditur et hic ἤ [*sit*], ut supra 12: 15, 16. *Mores vestri absint a studio pecuniae quaerendae.* Τρόπον in numero singulari dicere pro eo quod Latine pluraliter *mores* dicimus, frequens Platoni et Demostheni. Sic χρηστὸς τρόπος, τρόπος δίκαιος, τρόπος βέλτιστος [*mores boni, iusti, optimi*], etiam apud Aristophanem et Plutarchum. Quid sit φιλαργυρία vide 1 Tim. 6: 10. Polycarpus quoque Epistola ad Philippenses: Μακρὰν ὄντες πάσης φιλαργυρίας [*Ab omni avaritia alieni*].

Ἀρκούμενοι τοῖς παροῦσιν, *contenti praesentibus*] Supple ἦτε [*sitis*], id est, Habentes in praesens quae naturae sunt necessaria, iis contenti estote. Vide 2 Cor. 9: 8, Phil. 4: 11, 12, 1 Tim. 6: 6, 8. Nolite anxii esse de futuro. Vide Matth. 6: 34 et ibi dicta.

Αὐτὸς γὰρ εἴρηκεν, *ipse enim dixit*] Deus scilicet. Sic הוא [*ipse*] habemus aliquoties apud Prophetas.

Οὐ μή σε ἀνῶ, οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπω, *non te abiiciam neque te deseram*] Ios. 1: 5, לא ארפך ולא אעזבך, ubi Graeci, οὐκ ἐγκαταλείψω σε οὐδ' ὑπερόψομαί σε. Utitur autem Scriptor noster modo potentiali: quasi dicat, *fieri non potest, ut te abiiciam plane, aut etiam ad tempus deseram.* Quod Iosuae dictum fuit, dictum ei fuit populi totius causa: populus autem iste populi Christiani figura. Est hic in posteriori membro triplex negatio, quae apud Graecos vehementer negat. Similis sententia Esai. 41: 13.

6.

data, ea est quae *fulcit cor*, id est animum, contra tentationes, 1 Cor. 1: 6, 8, 2 Cor. 1: 21, Col. 2: 7, Rom. 1: 11, 16: 25, 1 Thess. 3: 2, 13, 2 Thess. 2: 17, 3: 3, 2 Petr. 1: 12.

Ἐν οἷς οὐκ ὠφελήθησαν οἱ περιπατήσαντες, qui non profuerunt iis qui eos sectati sunt] In Manuscripto περιπατοῦντες [*qui sectantur*], ita ut ὠφελήθησαν sit ἀόριςος [*aoristus*] pro praesenti tempore positus. Nunquam ad pietatem proficiunt, qui necessariis non contenti, epulis et similibus deliciis student. Notat illos Iudaismi Magistros quos ipsa opera prodebant, Rom. 16: 18, Phil. 3: 19, Tit. 1: 12.

10. *Ἔχομεν θυσιαςήριον ἐξ οὗ φαγεῖν οὐκ ἔχουσιν ἐξουσίαν οἱ τῇ σκηνῇ λατρεύοντες, habemus altare de quo edere non habent potestatem qui tabernaculo serviunt*] Egregie dictum. Servimus nos quoque Tabernaculo, id est, Ecclesiae per Tabernaculum figuratae. Sed illi qui veteri Tabernaculo serviebant edebant, id est, opipare epulabantur de altari sive de victimis, Lev. 7. Noster cultus nobis tales epulas et delicias non suppeditat. *Edere* saepe significat usum rerum talium supra necessitatem, ut 1 Cor. 10: 7, 15: 32. Licet et Christianis Pastoribus vivere ex Euangelio, 1 Cor. 9: 14. Sed vivere, non deliciari. Vide 1 Tim. 6: 8. Θυσιαςηρίον voce μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] cultus significatur. Vide 1 Cor. 9: 13. Erat enim in cultu Iudaico praecipua pars illa quae circa altare victimarum versabatur.

11. *Ὧν γὰρ εἰσφέρεται ζώων τὸ αἷμα περὶ ἁμαρτίας εἰς τὰ ἅγια διὰ τοῦ ἀρχιερέως, τούτων τὰ σώματα κατακαίεται ἔξω τῆς παρεμβολῆς, quorum enim animalium infertur sanguis pro peccato in sancta per Pontificem, horum corpora cremantur extra castra*] Hoc, ait, quod dico, figuratum fuit in die illo solemni τοῦ καθαρισμοῦ [*purificationis*], in quo summus Sacerdos eximie personam gessit Christi, ut supra fuit ostensum. Nam de victimis illo die oblatis, id est, vitulo et hirco, nemo epulabatur: corpora enim illarum victimarum portabantur extra castra, et ibi urebantur. Duo hinc infert μυςικῶς [*sensu recondito*]: non mirari debere Christianos non modo si rerum affluentia careant, verum etiam si rebus necessariis ad

ad tempus aliquod destituantur: quod Apostolis non raro evenit, ut videre est 1 Cor. 4: 11, 2 Cor. 11: 27. Deinde si interdum etiam expellantur ex urbibus, quod itidem Apostolis evenit, Act. 16: 37, 13: 50 et alibi, cum tamen Apostoli verius peccata expiarent, quam hircus ille et vitulus. Haec valde apta sunt ad solandos Christianos Hebraeos in malis quae tum ferebant. *Περὶ ἁμαρτίας* intellige populi: quanquam ne quid omittam, absunt hae voces in Manuscripto. Et *τὰ ἅγια* intellige per breviloquentiam *τὰ ἅγια τῶν ἁγίων* [*sancta sanctorum*]. *Castra* olim erant pro urbe; et quicquid tunc non licebat fieri intra castra, id postea non licuit intra urbem. Sic Moses Maimonides. Confer Lev. 24: 14, Ios. 7: 24 cum Act. 7: 58.

12. *Διὸ καὶ Ἰησοῦς, ἵνα ἁγιάσῃ διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος τὸν λαὸν, ἔξω τῆς πύλης ἔπαθε, propter quod et Iesus, ut purificaret per suum sanguinem populum, extra portam passus est*] Sicut vos ex urbibus eiicimini, sic et ipse, priusquam mortem obiret, ex urbe eiectus est. Habetis etiam in hoc malo illum *ἀρχηγὸν* [*Ducem*]. *Ἁγιάζειν* hic sumitur ut supra 10: 29. *Ἔξω πύλης*, id est, *extra civitatem*, quomodo recte quoad sensum explicat Tertullianus adversus Iudaeos.

13. *Τοίνυν ἐξερχώμεθα πρὸς αὐτὸν ἔξω τῆς παρεμβολῆς, exeamus igitur ad eum extra castra*] Ne nos pudeat ex urbibus eiici. Dixit autem *παρεμβολῆς*, quia Mosis tempore, cum illud sacrum solemne institutum est, castra erant urbis vice, imo urbs temporaria. Et multae nunc quoque urbes a castris coepere, et *castrorum* habent nomen.

Τὸν ὀνειδισμὸν αὐτοῦ φέροντες, contumeliam eius ferentes] Libenter ferentes has contumelias, quas ad ipsius exemplum ferimus. Similem locutionem habuimus supra 11: 26, nisi quod ibi de figura rei futurae, hic de imitatione rei exactae agitur.

14. *Οὐ γὰρ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, non enim habemus hic manentem civitatem*] Si hoc Veteres illi Patriarchae dixere, supra 11: 13, multo magis hoc nobis convenit, quibus nihil certi est. Semper *ἀστατοῦμεν* [*iactamur*], 1 Cor. 4: 11.

Ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν, sed futuram quaerimus] Non terrenam Ierusalem, ut illi, sed supercoeles-

tem quae per terrenam significabatur, Hebr. 11: 15, 12: 22, Phil. 3: 20.

15. *Δι' αὐτοῦ οὖν ἀναφέρωμεν θυσίαν αἰνέσεως διαπαντὸς τῷ Θεῷ, per ipsum ergo semper Deo victimam laudis offeramus*] *Δι' αὐτοῦ*, id est, *secundum Christi praecepta*, ut infra 21. *Θυσία αἰνέσεως* תודה Lev. 7: 12, 13: 15, 2 Par. 29: 31, 33: 16, Esdr. 10: 11, Neh. 12: 31, 39, 45, Ps. 50: 15, 23. Omne quod Deo offertur *θυσία* recte dicitur, ut Lev. 11 videre est. *'Αναφέρειν* est הרים [*offerre*], unde תרומה [*oblatio*].

Τουτέστι καρπὸν χειλέων ὁμολογούντων τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, id est fructum labiorum confitentium nomen eius] Ex Graeco Os. 14: 3, ubi interpretes פרים sumpsere a פרי [*fructus*], non a פר [*vitulus*], ut ad Oseam notavimus. Offerebant verba gratias agentia etiam Israelitae in Tabernaculo et Templo. At Israelitae illi deportati a Thiglathpelassaro in loca longinqua, cum victimas offerre non possent, offerebant sola verba, ideoque purius quam olim cum victimis. Id non figura tantum, sed et praeparatio quaedam fuit ad Euangelium. Vide Dan. 9: 27, Mich. 6: 7, 8, Ioh. 4: 24, 1 Petr. 2: 5, Rom. 12: 1. Et bene *ὁμολογούντων*, nam ידה non minus *ἐξομολογεῖν* [*confiteri*] transfertur quam *αἰνεῖν* [*laudare*]: et תודה non minus *ἐξομολόγησις* [*confessio*] quam *αἴνεσις* [*laudatio*]. Vide supra 13: 15, Matth. 11: 25, Luc. 10: 21, Rom. 14: 11, 15: 9, Phil. 2: 11, Apoc. 3: 5.

16. *Τῆς δὲ εὐποιΐας καὶ κοινωνίας μὴ ἐπιλανθάνεσθε, beneficii autem et liberalitatis nolite oblivisci*] *Μὴ ἐπιλανθάνεσθε*, ut supra 2. *Εὐποιΐας* hic ad facta refertur. In Glossario, *εὐποιΐα, meritum, beneficium*. Pollux vocem esse dicit minus usitatam. Sed bene respondet Rabbinico זכות. *Κοινωνίας* refertur ad pecunias et ea quae pecuniis comparantur. Vide Act. 2: 42, Rom. 15: 26, 2 Cor. 8: 4, 9: 13. Quae hic nominat dilectionis officia respiciunt Hebraeorum victimas *σωτηρίους* שלמים [*pacificas*].

Τοιαύταις γὰρ θυσίαις εὐαρεστεῖται ὁ Θεός] *Per eiusmodi victimas* (magis nempe quam per illas legales) *Deo placetur*. In Activo dicitur *εὐαρεστεῖν τῷ Θεῷ*, ut supra 11: 5, Gen. 5: 25, 39: 4. Sed Graecorum mos est passiva formare et cum nominativo construere, non minus ab activis

vis dativum quam accusativum regentibus. Non male Latinus *promeretur Deus*. Nam primum quod barbarum hoc esse aiunt homines delicati, miror. Estne Plinius barbarus qui dixit, *quae Cannis corona merita?* VII. 28. Nec ulla ferme sunt verba quae vocantur deponentia, quae non et in sensu παθητικῷ [*passivo*] et usurpari possint, et usurpata sint a probis scriptoribus. Deinde quod *falsam* aiunt hanc interpretationem, in eo egregie falluntur. Oblatio Christi in hoc facta est, ut nos acciperemus et cognitionem et spiritum per quem offeramus Deo pia facta ad ipsius exemplum. Honos ad auctorem redit.

17. *Πείθεσθε τοῖς ἡγουμένοις ὑμῶν καὶ ὑπείκετε, obedite Praepositis vestris et concedite*] Qui sint ἡγούμενοι iamiam vidimus supra 7. His et *obediendum* dicit et *concedendum*, id est, honorem exhibendum qualem minores maioribus exhibent. Nam et hoc per ὑπείκειν saepe significant Graeci. *Obediendum* autem intellige, non tantum in iis quae sunt doctrinae Euangelicae, sed etiam in iis quae sunt regiminis, nempe ut onus tam grave laeto animo sustineant, ut sequitur.

Αὐτοὶ γὰρ ἀγρυπνοῦσιν ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, ὡς λόγον ἀποδώσοντες] In Manuscripto non male, *Αὐτοὶ γὰρ ἀγρυπνοῦσιν ὡς λόγον ἀποδώσοντες ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν*] Haec per παρένθεσιν [*interpositionem*] legenda. Nam quae sequuntur directe cum antecedentibus cohaerent. Aequum est illis pareri et honorem haberi. *Nocte enim dieque solliciti sunt vestri causa, ut qui Deo rationem reddere debeant*, si quid vos per ipsorum negligentiam peccetis. Vide Ier. 13: 20, Ezech. 3: 17 et seqq., 33: 2 et seqq. *Ἀποδιδόναι λόγον* habemus et infra 1 Petr. 5: 5. Significat autem ea locutio, aut praemium referre aut poenam, prout quis se gesserit. Obediunt milites Ducibus suis, quia Duces pro militum temporaria salute solliciti sunt. Quanto iustis eis parebitur qui pro aeterna nostra salute excubant?

Ἵνα μετὰ χαρᾶς τοῦτο ποιῶσι, καὶ μὴ στενάζοντες, ut cum gaudio hoc faciant, non gementes] Mulcete eum laborem omnibus officiis et obsequiis, ut cum alacritate potius, quam cum dolore fungantur munere satis gravi, etiamsi a vobis nihil triste accedat. Per μετωνυμίαν [*transnomina-*

 na-

nationem] *gaudium* intellige alacritatem quae ex gaudio oritur. *Στενάζειν* vero dolorem, qui per gemitum indicari solet, significat. Vide de verbo *στενάζειν* Rom. 8: 23, 2 Cor. 5: 2, 4. Doloris talis exempla habemus 2 Cor 2: 3 et 12: 21.

Ἀλυσιτελὲς γὰρ ὑμῖν τοῦτο, hoc enim non expedit vobis] Neque enim tam bene obeunt munus suum qui moesto, ut qui laeto sunt animo. Et si illi rationem suae negligentiae debent Deo, etiam vos ingrati in ipsos animi.

18. *Προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν, orate pro nobis*] Sic et Col. 1: 3, 4: 3.

Πεποίθαμεν γὰρ, ὅτι καλὴν συνείδησιν ἔχομεν, ἐν πᾶσι καλῶς θέλοντες ἀναστρέφεσθαι, confidimus enim, nos bonam conscientiam habere, in omnibus bene volentes versari] Similem similis petitionis causam reddit Paulus 2 Cor. 1, 11, 12. Merentur aliorum precibus adiuvari, qui nihil non faciunt, ut aliis prosint. *Ἐν πᾶσι* nempe *πράγμασι* [*negotiis*], quomodo interpretatur Syrus. Pro *πεποίθαμεν* in Manuscripto est *πειθόμεθα* [*persuasum nobis est*], pari sensu. Constat, inquit, hoc nobis. Paria Paulus de se praedicat Act. 24: 16.

19. *Περισσοτέρως δὲ παρακαλῶ τοῦτο ποιῆσαι, ἵνα τάχιον ἀποκατασταθῶ ὑμῖν, magis autem vos precor id facere, quo celerius restituar vobis*] Et hoc Lucae bene convenit, qui Syrus erat patria, unde facilis in Iudaeam excursus. Eo autem reverti cogitabat ubi per Italiam iecisset sementem Euangelii. *Περισσοτέρως παρακαλῶ, hoc magis id vos precor.*

20. *Ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης, Deus autem pacis*] Qui pacem amat. Sic Rom. 15: 33, 1 Cor. 14: 33, 2 Cor. 13: 11, Phil. 4: 9, 1 Thess. 5: 23. Hoc ideo addit quia videbat nasci inter eos discordiae semina.

Ὁ ἀναγαγὼν ἐκ τῶν νεκρῶν τὸν ποιμένα τῶν προβάτων τὸν μέγαν, ἐν αἵματι τῆς διαθήκης αἰωνίου, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, qui suscitavit e mortuis magnum ovium pastorem, per sanguinem foederis aeterni, Dominum nostrum Iesum Christum] Saepe cum magni aliquid a Deo optatur, fit mentio *e mortuis excitati*, ut eo magis eius potentiae confidamus. Sed obiter, cum Christianos *oves* vocat *unius pastoris*, commendat gregis concordiam. Est autem Christus *pastor* noster, ut Ioh. 10: 11, et in mystico sensu, Ezech. 34: 23, aut ut hic, *magnus pastor* 1 Petr.

5:

5: 4, tum aliis rebus, tum eo, quod *sanguinem* pro nobis fudit, Ioh. 10: 15. Et hoc est quod hic dicitur ἐν αἵματι: pavit nos tanto affectu, ut et sanguinem funderet, quod factum est ut sanciretur foedus non temporale, sed *aeternum*, semper duraturum, quemodo et *sacerdotium* eius et *redemptionem aeternam* supra dixit. Cum autem dicitur hic *a Deo suscitatus*, simul intelligitur et evectus in summam potentiam, per quam suos tueri potest, et in hac quoque parte *pastoris* officio fungi.

21. *Καταρτίσαι ὑμᾶς ἐν παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ*] In Manuscripto, ἐν παντὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ ἀγαθῷ. *Aptos vos reddat ad omnem sermonem bonum et opus bonum*, in quo genere praecipuum est concordia, ad quam et participium κατηρτισμένος refertur 1 Cor. 1: 10. Ἐν pro *ad*, quomodo ל Hebraeum sumitur. Καταρτίσαι habes pari sensu 1 Petr. 5: 10. Respondet Hebraeo כון.

Εἰς τὸ ποιῆσαι τὸ θέλημα αὐτοῦ, ut faciatis eius voluntatem] Vide Eph. 6: 6, 1 Ioh. 2: 17. Est explicatio eius quod praecedit.

Ποιῶν ἐν ὑμῖν τὸ εὐάρεστον ἐνώπιον αὐτοῦ, operans in vobis quod ipsi placeat] Deus dicitur in nobis operari velle et perficere, Phil. 2: 13. Facit autem hoc tum notitiam nobis dando promissionum suarum, tum Spiritu nos excitando et roborando. Facere enim recte et is dicitur, qui faciendi causas dat. Et honos omnis effectuum redit εἰς τὸ πρῶτον αἴτιον [*ad causam primam*]. Est autem idem εὐάρεστον ἐνώπιον αὐτοῦ, quod brevius εὐάρεστον τῷ Θεῷ Rom. 12: 1, 14: 18, Eph. 5: 10, Phil. 4: 18. Et ποιῶν construitur cum καταρτίσαι.

Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, per Iesum Christum] Recte hoc construitur cum illo εὐάρεστον. Ea enim demum nunc Deo placent quae fiunt secundum Christi praecepta. Sic διὰ usurpat et Petrus, 1 Ep. 2: 5.

Ὧι ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν, cui est gloria in secula sempiternum. Amen] Talis δοξολογία [*laudatio*] aliis locis ad Deum Patrem Christi, sed hic ad Christum ipsum referenda videtur, ut Apoc. 5: 12. Hic finita fuit Epistola. Εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, עד עולם עולמים. Locutio Hebraea, quam habes et Phil. 4: 20, 1 Tim. 1: 17, 2 Tim. 4: 18. Ἀμήν. Vide Rom. 16: 27.

22.

22. *Παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, rogo autem vos, Fratres*] Quae sequuntur Epistolae iam finitae subtexta sunt, ut apud Paulum saepe. *Παρακαλῶ* hic est *rogo*, ut Rom. 12: 1 et alibi.

Ἀνέχεσθε τοῦ λόγου τῆς παρακλήσεως] *Boni consulite monita*, quae huic Epistolae adieci capitibus 10, 11, 12, 13. *Ἀνέχεσθε* סבלו.

Καὶ γὰρ διὰ βραχέων ἐπέστειλα ὑμῖν, etenim paucis praecepi vobis] Praecepi vobis, ut Act. 15: 20. Larga se dabat materia, sed ego, quo minus gravis vobis essem, quae multis dici poterant, in pauca contraxi. *Διὰ βραχέων* est bene Graeca locutio, etiam apud Lucianum exstans. Subauditur *ῥημάτων* [*verbis*], quod adiicit Demosthenes.

23. *Γινώσκετε τὸν ἀδελφὸν Τιμόθεον ἀπολελυμένον, scitotete fratrem Timotheum esse dimissum*] Qui cum Paulo Romae fuerat, et eo digresso remanserat in Italia, datusque in vincula, ac deinde liberatus iter aliquo instituerat, in Galliam forte, inde redire in Italiam cogitans. In Manuscripto erant literae aliquae detritae: videbaturque scriptum fuisse *ἀδελφὸν ἡμῶν* [*fratrem nostrum*], quomodo fuit et in exemplaribus quibus usi sunt Syrus et Latinus.

Μεθ' οὗ, ἐὰν τάχιον ἔρχηται, ὄψομαι ὑμᾶς, cum quo, si cito venerit, videbo vos] Si cito ab itinere suo redierit.

24. *Ἀσπάσασθε πάντας τοὺς ἡγουμένους ὑμῶν, salutate omnes Praepositos vestros*] Nempe eos qui in singulis oppidis Ecclesiarum erant Principes, ut diximus supra 7 et 17.

Καὶ πάντας τοὺς ἁγίους, et omnes sanctos] Ut Rom. 16: 15.

Ἀσπάζονται ὑμᾶς οἱ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, salutant vos Itali] Erant enim non Romae tantum, sed et Puteolis et per omnem Italiam multi iam Christiani, partim ab illis temporibus in quibus Acta desinunt, partim ex labore adiutorum Pauli, Lucae, Timothei, Titi, Crescentis, Tychici, Onesimi, Epaphroditi.

25. *Ἡ χάρις μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμήν, gratia cum omnibus vobis. Amen*] Et hoc ad exemplum Pauli, Eph. 6: 24, Col. 4: 18, 1 Tim. 6: 21, 2 Tim. 4: 22, Tit. 3: 15. Qui alibi explicat quae sit illa gratia, nempe *Christi*.

